णात्। तथा च **शिंशपायाः स्वयम्** आत्मना **अवृक्षत्वेऽप्यविरोधात्**[1] कथमाश्वासः? **काष्ठजन्मनः** पावकस्य **मण्यादिसामग्रीप्रभवस्य**[1] तथाऽशनिजन्मनः तस्मादशनिभावात् काष्ठाद्यर्थः **तदन्तरं तज्जन्मनश्च साकल्येन** अनवयवेन **अग्निस्वभावाविरोधे पुनः** अङ्गीक्रियमाणे **'अग्निजन्मैव धूमो नार्थान्तरजन्मा' इति कुतोऽयं नियमः यतो** 5 नियमात् **कार्यहेतोरव्यभिचारात् 'धूमादग्निरत्र' इत्यादौ आश्वासः** स्यात्। अथ "सुविवेचितं[2] कार्यं कारणान्न व्यभिचरति" [ ] इत्युच्यते। अत्राह–**'कस्यचिद्'** इत्यादि। **कस्यचित्** स्वभावकार्यविशेषस्य या **अन्यथा** साध्याभावप्रकारेण **अनुपपत्तिः** तया **परोक्षार्थप्रतिपत्तौ** अङ्गीक्रियमाणायां **श्रुतस्य स्वयम्** आत्मना **अदृष्टतादात्म्यतदुत्पत्तेः** "भादौ[2] वोक्तपुस्कं पुंवत्" [जैनेन्द्रव्या० ५।१।५३] इत्यतो[3] नपुंसकत्वा- 10 भावः। **क्वचिद्** द्वीपादौ यः तस्य[4] **अविसंवादः** तस्य **अन्यथानुपपत्तेः सिद्धं प्रामाण्यमिति** ॥ छ ॥

प्रमाणं साभासं विषयफलसंख्यादित इह[6],
प्रसन्नैर्गम्भीरैः कतिपयपदैर्येन[6] गदितम्।
स जीयाद् दुस्तर्कः प्रतिमिररविः न्यायजलधिः,
15 जगज्जन्तुस्वान्तप्रवरकुमुदेन्दुर्जिनपतिः[8] ॥ छ ॥

इत्थं समस्तमतवादिकरीन्द्रदर्पमुन्मूलयन्नमलमानदृढप्रहारैः।
स्याद्वादकेसरसटाशततीव्रमूर्त्तिः पञ्चाननो भुवि जयत्यकलङ्कदेवः ॥ छ ॥

इति प्रभाचन्द्रविरचिते न्यायकुमुदचन्द्रे लघीयस्त्रयालङ्कारे चतुर्थः[3] परिच्छेदः समाप्तः।

एवमन्तर्भूतप्रत्यक्षादिपरिच्छेदचतुष्टयः[4] प्रमाणप्रवेशः[5] परिच्छेदः समाप्तः ॥ छ ॥
20 ग्रन्थप्रमाणं ११३० ॥ छ ॥

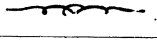

(१) आदिपदेन तृण-अरणिनिर्मथनादयो ग्राह्याः। (२) तुलना–"यत्नतः परीक्षितं कार्यं कारणं नातिवर्तते इति चेत् स्तुतम् प्रस्तुतम्"–अष्टश०, अष्टसह० पृ० ७२। प्रमेयरत्नमा० ३।१०१। लघी० ता० पृ० ४९। "अथ सुविवेचितं कार्यं कारणं न व्यभिचरतीति न्यायाद्।"–सन्मति० टी० पृ० २६६। (३) अदृष्टे तादात्म्यतदुत्पत्ती यस्य तत् अदृष्टतादात्म्यतदुत्पत्ति तस्य अगृहीतस्वभावकार्यादिरूपस्य श्रुतज्ञानस्य इत्यर्थः। अत्र अदृष्टतादात्म्यतदुत्पत्तिशब्दः श्रुतस्य विशेषणत्वात् नपुंसकलिङ्गोऽपि भादौ इत्यादि सुत्रानुसारेण भादौ अजादौ सुपि उक्तपुंस्कमिगन्तं नप् (नपुंसकं) वा पुंवद् भवति इति पुल्लिङ्गे प्रयुक्तः, नपुंसकलिङ्गे तु नुमागमे सति 'अदृष्टतादात्म्यतदुत्पत्तिनः' इति प्रयोगः स्यात् इति भावः। (४) श्रुतस्य। (५) अस्मिन् ग्रन्थे। (६) प्रभाचन्द्रेण ग्रन्थकृता। (७) न्यायकुमुदचन्द्रः तत्कर्त्ता प्रभाचन्द्रश्च अनेन विशेषणेन सूचितः। (८) जिनः पतिर्यस्य।

1 **अध्यक्षत्वे**–आ०। 2 **भादौ वोक्त**–ब०, **भादौ चोक्त**–श्र०। 3 **चतुर्थपरि**–आ०। 4–**यप्रमा**–श्र०। 5–**शः प्रथमः परिच्छेदः** ब०।

द्वितीये नयप्रवेशे

पञ्चमः नयपरिच्छेदः ।

त्रैलोक्योदरवर्त्तिवस्तुविषयज्ञानप्रभावोदयः,
दुष्प्रापोऽप्यकलङ्कदेवसरणिः प्राप्तोऽत्र पुण्योदयात् ।
स्वभ्यस्तश्च विवेचितश्च शतशः सोऽनन्तवीर्योक्तितः,
भूयान्मे नयनीतिदत्तमनसः तद्बोधसिद्धिप्रदः ॥ छ ॥

अथ प्रमाणं परीक्ष्येदानीं नयपरीक्षार्थमुपक्रमते— 5

भेदाभेदात्मके ज्ञेये भेदाभेदाभिसन्धयः ।
ये तेऽपेक्षानपेक्षाभ्यां लक्ष्यन्ते नयदुर्नयाः ॥३०॥

विवृतिः—द्रव्यपर्यायात्मकमुत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् प्रमेयं वस्तु तत्त्वम्, तत्रैव

---

(१) अकलङ्कदेवसरणिः । (२) प्रभाचन्द्रस्य । (३) उद्धृतेयम्—"तथा चाहाकलङ्कः—भेदाभेदा····यतोऽपेक्षानपे···"—**आव० नि० मलय० पृ० ३७०** B. । **गुरुतत्त्वबि० पृ० १६** B. । "लक्ष्यन्ते निश्चीयन्ते । के ? नयदुर्नयाः । नयाश्च दुर्नयाश्च नयाभासाश्च नयदुर्नयाः । काभ्याम् ? अपेक्षानपेक्षाभ्याम्, अपेक्षा प्रतिपक्षधर्माकाङ्क्षा अनपेक्षा ततोऽन्या सर्वथैकान्तः ताभ्याम् । किंविशिष्टाः ? ते ये भेदाभेदाभिसन्धयः भेदो विशेषः पर्यायः व्यतिरेकश्च, अभेदः सामान्यमेकत्वं सादृश्यञ्च, भेदाश्चाभेदश्च भेदाभेदौ तयोः भेदाभेदयोरभिसन्धयोऽभिप्रायाः श्रुतज्ञानिनो विकल्पा इत्यर्थः । कस्मिन् ? ज्ञेये प्रमेये जीवादौ । किंविशिष्टे ? भेदाभेदात्मके, भेदाभेदावात्मानौ स्वभावौ यस्य तत्तथोक्तम् तस्मिन् ।"—**लघी० ता० पृ० ५०** । (४) "निरपेक्षत्वं प्रत्यनीकधर्मस्य निराकृतिः सापेक्षत्वमुपेक्षा ।" —**अष्टश०, अष्टसह० पृ० २९०** । (५) "तम्हा सव्वे वि णया मिच्छादिट्ठी सपक्खपडिबद्धा । अण्णोणणिस्सिआ उण हवंति सम्मत्तसब्भावा ।"—**सन्मति० १।२१** । "निरपेक्षा नया मिथ्या सापेक्षा वस्तु तेऽर्थकृत् ।"—**आप्तमी० १०८** । "नयाः सापेक्षा दुर्नया निरपेक्षा लोकतोऽपि सिद्धाः"—**सिद्धिवि०, टी० पृ० ५३७** B. । "तथा चोक्तम्—अर्थस्यानेकरूपस्य धीः प्रमाणं तदंशधीः । नयो धर्मान्तरापेक्षी दुर्णयस्तन्निराकृतिः ॥"—**अष्टश० अष्टसह० पृ० २९०** । "धर्मान्तरादानोपेक्षाहानिलक्षणत्वात् प्रमाणनयदुर्णयानां प्रकारान्तरासंभवाच्च, प्रमाणात्तदतत्स्वभावप्रतिपत्तेः तत्प्रतिपत्तेः तदन्यनिराकृतेश्च ।"—**अष्टश०, अष्टसह० पृ० २९०** । "सदेव सत् स्यात्सदिति त्रिधार्थो मीयेत दुर्नीतिनयप्रमाणैः ।"—**अन्ययोगव्य० श्लो० २८** । (६) तुलना—**पात० महाभा० १।१।१। योगभा० ३।१३** । **न्यायकु० पृ० ४०१ टि० ६** । (७) तुलना—"उप्पन्ने वा विगए वा धुवे वा"—**स्थानांग० स्था० १०**। "सद्दव्वं वा"—**व्या० प्र० श० ८। ३०९, सत्पदद्वार** । "दव्वं सल्लक्खणियं उप्पादव्ययधुवत्तसंजुत्तं । गुणपज्जयासयं वा जं तं भण्णंति सव्वण्हू ॥"—**पञ्चा० गा० १०** । "अपरिचत्तसहावेनुप्पादव्वयधुवत्तसंजुत्तं । गुणवं च सपज्जायं जं तं दव्वं ति वुच्चंति ॥"—**प्रवचन० २।३** । "सद्द्रव्यलक्षणम्, उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्"—**तत्त्वार्थसू०**

---

1 **प्राप्ताऽत्र** आ०, श्र० । 2 **एते** मु० लघी० । 3 **तेपक्षानपक्षा**—श्र० ।

कथञ्चित् प्रमाणतदाभासयोर्भेदात्। नयो ज्ञातुरभिप्रायः। स द्रव्यार्थिकः पर्याया-

५। २९, ३०। "दव्वं पज्जयविउयं दव्वविउत्ता य पज्जवा णत्थि। उप्पायट्ठिइभंगा हंदि दवियलक्खणं एयं॥"–**सन्मति० गा० १। १२।** "नोत्पादस्थितिभङ्गानामभावे स्यान्मतित्रयम्।"–**मी० श्लो० पृ० ६१९।** "उत्पादस्थितिभङ्गानां स्वभावादनुबन्धिता। तद्धेतूनामसामर्थ्यादतस्तत्त्वं त्रयात्मकम्॥"–**सिद्धिवि० पृ० १६७।**

(१) तुलना–"नयाः प्रापकाः कारकाः साधका निर्वर्तका निर्भासका उपलम्भका व्यञ्जका इत्यनर्थान्तरम्। जीवादीन् पदार्थान् नयन्ति प्राप्नुवन्ति कारयन्ति साधयन्ति निर्वर्तयन्ति निर्भासयन्ति उपलम्भयन्ति व्यंजयन्तीति नयाः।"–**तत्त्वार्थाधि० भा० १। ३५।** "स्याद्वादप्रविभक्तार्थविशेषव्यंजको नयः॥"–**आप्तमी० का० १०६।** "वस्तुन्यनेकान्तात्मनि अविरोधेन हेत्वर्पणात् साध्यविशेषस्य याथात्म्यप्रापणप्रवणप्रयोगो नयः।"–**सर्वार्थसि० १। ३३।** "ज्ञातॄणामभिसन्धयः खलु नयास्ते द्रव्यपर्यायतः।....नयो ज्ञातुर्मतं मतः।"–**सिद्धिवि० टी० पृ० ५१७** A, **५१८** A.। "प्रमाणप्रकाशितार्थविशेषप्ररूपका नयाः।"–**राजवा० १।३३।** "एगेण वत्थुणोऽणेगधम्मुणो जमवधारणेणेव। नयणं धम्मेण तओ होई नओ सत्तहा सो य॥"–**विशेषा० गा० २६७६।** "णयदि त्ति णओ भणिओ बहूहि गुणपज्जएहि जं दव्वं। परिणामखेत्तकालन्तरेसु अविणट्ठसब्भावं॥"–**धवला टी० पृ० ११।** "प्रमाणपरिगृहीतार्थैकदेशवस्त्वध्यवसायो नयः"–**धवला टी० पृ० ८३।** "सारसंग्रहेप्युक्तं पूज्यपादैः–अनन्तपर्यायात्मकस्य वस्तुनोऽन्यतमपर्यायाधिगमे कर्त्तव्ये जात्यहेत्वपेक्षो निरवद्यप्रयोगो नयः। प्रभाचन्द्रभट्टारकैरप्यभाणि–प्रमाण यपाश्रयपरिणामविकल्पवशीकृतार्थविशेषप्ररूपणप्रवणः प्रणिधिर्यः स नय इति।"–**धवला टी० वेदनाखं०।** "नयन्ते अर्थान् प्रापयन्ति गमयन्तीति नयाः, वस्तुनोऽनेकात्मकस्य अन्यतमैकात्मैकान्तपरिग्रहात्मका नया इति।"–**नयचक्रवृ० पृ० ५२६** A.। "यथोक्तम्–द्रव्यस्यानेकात्मनोऽन्यतमैकात्मावधारणम् एकदेशनयनान्नयाः।"–**नयचक्रवृ० पृ० ६** B.। "नयन्तीति नयाः अनेकधर्मात्मकं वस्तु एकधर्मेण नित्यमेवेदमनित्यमेवेति वा निरूपयन्ति।"–**तत्त्वार्थहरि० १।६। तत्त्वार्थसिद्ध० १।६।** "स्वार्थैकदेशनिर्णीतिलक्षणो हि नयः स्मृतः।"(पृ० ११८) नीयते गम्यते येन श्रुतार्थांशो नयो हि सः।" –**तत्त्वार्थश्लो० पृ० २६८। नयविव० श्लो० ४।** "अनिराकृतप्रतिपक्षो वस्त्वंशग्राही ज्ञातुरभिप्रायो नयः।" –**प्रमेयक० पृ० ६७६।** "जं णाणीण वियप्पं सुयभेयं वत्थुयंससंगहणं। तं इह णयं पउत्तं णाणी पुण तेहि णाणेहिं॥"–**नयचक्र गा० २।** "श्रुतविकल्पो वा ज्ञातुरभिप्रायो वा नयः। नानास्वभावेभ्यो व्यावृत्य एकस्मिन् स्वभावे वस्तु नयति, प्राप्नोतीति वा नयः।"–**आलापप०।** "तद्द्वारायातः पुनरनेकधर्मनिष्ठार्थसमर्थनप्रवणः परामर्शः शेषधर्मस्वीकारतिरस्कारपरिहारद्वारेण वर्त्तमानो नयः।"–**न्यायावता० टी० पृ० ८२।** "वस्तुनोऽनन्तधर्मस्य प्रमाणं (ण) व्यञ्जितात्मनः। एकदेशस्य नेता यः स नयोऽनेकधा स्मृतः॥"–**तत्त्वार्थसार पृ० १०६।** "नीयते येन श्रुताख्यप्रमाणविषयीकृतस्यार्थस्यांशः तदितरांशौदासीन्यतः स प्रतिपत्तुरभिप्रायविशेषो नयः।"–**प्रमाणनय० ७।१। स्या० मं० पृ० ३१०।** "प्रमाणपरिच्छिन्नस्यानन्तधर्मात्मकस्य वस्तुनः एकदेशग्राहिणः तदितरांशाप्रतिक्षेपिणः अध्यवसायविशेषा नयाः।" –**जैनतर्कभा० पृ० २१।** "प्रकृतवस्त्वंशग्राही तदितारांशाप्रतिक्षेपी अध्यवसायविशेषो नयः।" –**नयरहस्य पृ० ७९। नयप्रदीप पृ० ९७** B.। मलयगिर्याचार्यमतेन सर्वेऽपि नयाः मिथ्या एव; तथाहि–"अनेकधर्मात्मकं वस्त्ववधारणपूर्वकमेकेन नित्यत्वाद्यन्यतमेन धर्मेण प्रतिपाद्यस्य बुद्धिं नीयते प्राप्यते येनाभिप्रायविशेषेण स ज्ञातुरभिप्रायविशेषो नयः।...इह हि यो नयो नयान्तरसापेक्षतया स्यात्पदलाञ्छितं वस्तु प्रतिपद्यते स परमार्थतः परिपूर्णं वस्तु गृह्णाति इति प्रमाण एवान्तर्भवति, यस्तु नयवादान्तरनिरपेक्षतया स्वाभिप्रेतेनैव धर्मेण अवधारणपूर्वकं वस्तु परिच्छेत्तुमभिप्रैति स नयः वस्त्वेकदेशपरिग्राहकत्वात्।"–**आव० नि० मलय० पृ० ३६९** A.। (२) "तच्च सच्चतुर्विधम्–तद्यथा द्रव्यास्तिकं मातृकापदास्तिकम् उत्पन्नास्तिकम् पर्यायास्तिकमिति।"–**तत्त्वार्थाधि० भा० ५।३१।** "इत्थं द्रव्या-

र्थिकश्च, द्रवति द्रोष्यति अदुद्रवदिति वा द्रव्यम्, तदेव अर्थोऽस्ति यस्य सः द्रव्यार्थिकः सोऽभेदाश्रयः ।

भेदो विशेषः, **अभेदः** सामान्यम्, तौ आत्मानौ यस्य तस्मिन् तदात्मके कथञ्चित्तत्स्वभावे वस्तुनि, न नैयायिकादिपरिकल्पिते, तस्य प्रागेवापास्तत्वात् । कथम्भूते तस्मिन्नित्याह–**ज्ञेये** प्रमाणपरिच्छेद्ये । एतच्च विशेषणमपि साधनं प्रत्येयम् । ततः 'सर्वं वस्तु भेदाभेदात्मकं ज्ञेयत्वात्' इति गम्यते, यथा 'सदनित्यम्' इत्युक्ते सत्त्वादिति । नचायमनैकान्तिको हेतुर्विरुद्धो वा; सर्वथा भेदे अभेदे वा प्रमाणपरिच्छेद्यत्वस्य विषयपरिच्छेदे प्रतिक्षिप्तत्वात् । तत्र **भेदाभेदाभिसन्धयः** सामान्यविशेषविषयाः पुरुषाभिप्रायाः **ये ते लक्ष्यन्ते** निश्चीयन्ते **नयाः दुर्नयाश्च** । काभ्यामित्याह–**अपेक्षाऽनपेक्षाभ्याम्**, अपेक्षया नयाः इतरया दुर्नया इति ।

कारिकाव्याख्यानम्–

स्तिकं मातृकापदास्तिकं च द्रव्यनयः । उत्पन्नास्तिकं पर्यायास्तिकं च पर्यायनयः ।"–**तत्वार्थहरि० ५।३१ । तत्त्वार्थसिद्ध० ५।३१ ।** "दव्वट्ठिओ य पज्जवणओ य सेसा वियप्पासिं ।"–**सन्मति० १।३ ।** "नयो द्विविधः द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्च ।"–**सर्वार्थसि० १।६ ।** "द्वौ मूलभेदौ द्रव्यास्तिकः पर्यायास्तिक इति । अथवा द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकः ।"–**राजवा० १३३ ।** "तत्र मूलनयौ द्रव्यपर्यायार्थगौचरौ । मिथ्यात्वं निरपेक्षत्वे सम्यक्त्वं तद्विपर्यये ॥"–**सिद्धिवि० टी० पृ० ५२१ A. ।** "दव्वट्ठियस्स दव्वं वत्थुं पज्जवनयस्स पज्जाओ ।"–**विशेषा० गा० ४३३१ ।** "तेषां वा शेषशासनाराणां–द्रव्यार्थपर्यायार्थनयौ द्वौ समासतो मूलभेदौ तत्प्रभेदा संग्रहादयः ।"–**नयचक्रवृ० पृ० ५२६ A. । धवला टी० पृ० ८३ । प्रमाणनय० ७।५ ।**

(१) "पर्यायोऽर्थः प्रयोजनमस्येति पर्यायार्थिकः ।"–**सर्वार्थसि० १।६ ।** "परि भेदमेति गच्छतीति पर्यायः । पर्याय एवार्थः प्रयोजनमस्येति पर्यायार्थिकः ।"–**धवलाटी० पृ० ८४ ।** (२) तुलना–"अथवा यस्य गुणान्तरेष्वपि प्रादुर्भवत्सु तत्त्वं न विहन्यते तद् द्रव्यम् । किं पुनस्तत्त्वम् ? तद्भावस्तत्त्वम् तद्यथा आमलकादीनां फलानां रक्तादयः पीतादयश्च गुणाः प्रादुर्भवन्ति आमलकं बदरमित्येव भवति । अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनं गुणसन्द्रावो द्रव्यमिति ।"–**पात० महाभा० ५।१।११९ ।** "दवियदि गच्छदि ताइं ताइं सब्भावपज्जयाइं जं । दवियं तं भण्णंते अणण्णभूदं तु सत्तादो ॥"–**पञ्चास्ति० गा० ९ ।** "यथास्वं पर्यायैर्द्रूयन्ते द्रवन्ति वा तानि द्रव्याणि ।"–**सर्वार्थसि० ५।२ ।** "अद्रवद् द्रवति द्रोष्यत्येकानेकं स्वपर्ययम् ।"–**न्यायवि० का० ११४ ।** "दविए दुयए दोरवयवो विगारो गुणाण संदावो । दव्वं भव्वं भावस्स भूअभावं च जं जोग्गं ॥"–**विशेषा० गा० २८ ।** "द्रवति द्रोष्यति दुद्रवैति (अदुद्रवत्) द्रुः द्रोर्विकारोऽवयवो वा द्रव्यम् ।"–**नयचक्रवृ० पृ० ९९ B. ।** "द्रोर्विकारो द्रव्यम्, द्रोरवयवो वा द्रव्यम्, द्रव्यं च भव्यं भवतीति भव्यम् द्रव्यम्, द्रवतीति द्रव्यम् द्रूयते वा, द्रवणात् गुणानां गुणसन्द्रावो द्रव्यम् ।" –**नयचक्रवृ० पृ०४४१ B. ।** "द्रोष्यत्यदुद्रवत्तास्तांन् पर्यायमिति द्रव्यम् ।"–**धवलाटी० पृ०८३ ।** "द्रवति गच्छति तांस्तान् पर्यायान् द्रूयते गम्यते वा तैः पर्यायैरिति वा द्रव्यम् ।"–**जयध० अ० पृ० २६ । आलापप० ।** (३) "द्रव्यमर्थः प्रयोजनमस्येत्यसौ द्रव्यार्थिकः ।"–**सर्वार्थसि० १।६ ।** "पज्जवणिस्सामण्णं वयणं दव्वट्ठियस्स अत्थित्ति । अवसेसो वयणविही पज्जवभयणा सपडिवक्खो ।"–**सन्मति० गा० १।७ । धवलाटी० पृ० ८३ ।** "द्रव्येणार्थः द्रव्यार्थः, द्रव्यमर्थो यस्येति वा, अथवा द्रव्यार्थिकः द्रव्यमेवार्थो यस्य सोऽयं द्रव्यार्थः ।"–**नयचक्रवृ० पृ० ४ B. ।** (४) द्वितीये विषयपरिच्छेदे ।

1 **अद्रवत्** ज० वि० । 2–**द्वो सर्व**–श्र० । 3 **ते निश्ची**–ब० । 4–**श्च आभ्यामि**–ब० ।

कारिकां विवृण्वन्नाह–**'द्रव्य'** इत्यादि। अत्र **वस्तुतत्त्वं धर्मि** द्रव्यत्वादिविशेष-विशिष्टमिति साध्यम्। तत्त्वग्रहणं किमर्थमिति चेत्? आश्रयासिद्धि-निषेधार्थम्; तथाहि–न जीवादि भ्रान्तं नापि शून्यं कल्पितं वा किन्तु तत्त्वं परमार्थसत्। प्रसाधितञ्च जीवादिवस्तुनः परमार्थसत्त्वं प्रागेव[3] इत्यलमतिप्रसङ्गेन। अस्त्वेवम्; तथापि एकान्तरूपं तद् भविष्यतीत्याह–**'द्रव्य'** इत्यादि। वक्ष्यमाणलक्षणा **द्रव्यपर्याया आत्मानो**[1] यस्य तत्तथोक्तम्। कुत एतदित्याह–**उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तम्।** उत्पादाद्यात्मकं यतः ततस्तथाविधं[2] तत्। एवंविधमपि कुत इत्याह–**'सत्'** इति। **सद्** अर्थक्रियाकारि यतः। तत्कारित्वं कथं तस्येत्याह–**'प्रमेयम्'** इति। **प्रमेयं** यतो जीवादिवस्तु ततोऽर्थक्रियाकारि। नहि सांख्यपरिकल्पितस्य आत्मनः काञ्चिदर्थक्रियामकुर्वतः प्रमेयत्वं घटते इत्युक्तं प्रागेव[3]। नन्वेकस्मिन् वस्तुतत्त्वे प्रतीयमाने प्रतिभासभेदासंभवात् कथं प्रतिपत्रभिप्रायाणां नयरूपतोपपद्यते इत्याशङ्क्याह–**'तत्रैव'** इत्यादि। **तत्रैव** अनन्तरोक्तस्वरूपे चन्द्रादिवस्तुनि **कथञ्चित्** सत्त्वधावल्यादिप्रकारेण यत् **प्रमाणं** यश्च कथञ्चिद् द्वित्वादिप्रकारेण **तदाभासः** तयोर्भेदात् भेदप्रतीतेः। एतच्च[2] प्रागेव समर्थितत्वात् दृष्टान्ततयोपात्तम्। तस्मादेकस्मिन्नपि वस्तुनि प्रतिपत्तिभेदसंभवात् युक्तो विकलादेशविशेषमाश्रित्य **ज्ञातुरभिप्रायो नयः।** तस्य भेदमाह–**'स'** इत्यादिना। **स नयो द्रव्यार्थिकः, पर्यायार्थिकश्च।** तत्र प्रथमं व्याचष्टे–**'द्रव्य'** इति। **'द्रवति द्रोष्यति अदुद्रवत्'** इति वा **द्रव्यम्, तदेवार्थः सोऽस्ति यस्य स द्रव्यार्थिकः।** कुतः स इत्थम्भूत इत्याह–**सोऽभेदाश्रयो**[4] यतः।

विवृतिविवरणम्–

ननु सकलभावानां देशकालाकारैरत्यन्तभेदान्न अभेदो नाम, अतः कथसौ अभेदाश्रयः स्यात्? इत्यारेकापनोदार्थमाह–

जीवाजीवप्रभेदा यदन्तर्लीनाः तदस्ति सत्।
एकं यथा स्वनिर्भासिज्ञानम् जीवः स्वपर्ययैः ॥३१॥

---

(१) विषयपरिच्छेदे। (२) परमार्थसत्। (३) पृ० १९१। (४) "अस्ति विद्यते प्रतीयते। तत्किम्? सत् सत्तासामान्यम्। किंविशिष्टम्? यदित्यादि, यस्मिन्नन्तर्लीना अन्तर्भूताः। के? जीवाजीवप्रभेदाः, जीवश्चेतनालक्षणः अजीवः पुनस्तद्विपर्ययः पुद्गलादिः प्रभेदाश्च त्रसस्थावराद्यवान्तरविशेषाः, जीवाजीवौ च प्रभेदाश्च ते तथोक्ताः। न खलु द्रव्यं पर्यायो वा सत्त्वव्यतिरिक्तमस्तीति किञ्चिद्वचवहर्त्तुं शक्यं स्ववचनविरोधादतिप्रसङ्गाच्च। नन्वेकस्य कथमनेकजीवादिभेदव्यापकत्वमिति चेदत्राह एकमित्यादि। यथा एकं ज्ञानं चित्रपटादिविषयं स्वनिर्भासि स्वे आत्मीया ज्ञानात्मानो निर्भासा नीलाद्याकारा विद्यन्ते अस्येति स्वनिर्भासि। यथा चैको जीव आत्मा स्वपर्ययैः, स्वे चिद्रूपाः पर्ययाः रागादयः परिणामाः तैराक्रान्तः प्रतीतिपदारूढो न विरुध्यते तथा सत्त्वमपि जीवाद्यनेकभेदाक्रान्तं न विरुध्यते इत्यर्थः।"–**लघी० ता० पृ० ५२।**

---

1 **आत्मा यस्य** आ०, ब०। 2 **तत्र** श्र०। 3–**ष्टे द्रवति** आ०, ब०। 4–**भेदाश्रितो यतः** आ०।

विवृतिः–**यथैव ज्ञानस्य आत्मनिर्भासभेदा नैकत्वं बाधन्ते जीवस्याजीवस्य वा कस्यचित् स्वगुणपर्यायाः तथैव सत्त्वस्य भेदाः जीवाजीवादयः[1] । तदेवम्–**

जीवश्च अजीवश्च तयोः **प्रभेदा** अवान्तरविशेषा **यदन्तर्लीना** यस्य अन्तः प्रविष्टाः **तदस्ति** विद्यते । किं तदित्याह–**'सत्'** इति । सत्तासामान्यम् । केन प्रकारेण **'एकम्'** इत्यादि । स्वे आत्मीया न ज्ञानान्तरगता निर्भासा नीलाद्याकाराः ते यस्य सन्ति तद् **स्वनिर्भासिज्ञानम्**[2] **एकं** 'चित्रैकज्ञानम्' इत्यर्थः । **यथा** येन प्रतिभासादिप्रकारेण अस्ति[3] तथा प्रकृतमपि, सौगतापेक्षया इदमुक्तम् । इतरापेक्षया[4] तु **'जीवः स्वपर्ययैः'** इत्याह । जीवग्रहणमुपलक्षणम् सकलाजीवतत्त्वस्य, तेन[5] जीवादिः स्वपर्ययैर्युक्तो यथा एकोऽस्ति तथा सदेकमिति सिद्धम् ।

कारिकाव्याख्यानम्–

कारिकां विवृण्वन्नाह–**'यथैव'** इत्यादि । **यथैव** येनैव अशक्यविवेचनाऽभिन्नयोगक्षेमप्रकारेण[2] **ज्ञानस्य आत्मनः** स्वरूपस्य ये **निर्भासभेदा** ग्राह्यादिनीलाद्याकाराः ते **नैकत्वं बाधन्ते, जीवस्य** आत्मनः **अजीवस्य वा** घटादेः **कस्यचित्** सकलजनप्रसिद्धस्य न नैयायिकादिकल्पितस्य तस्य पूर्वं निरस्तत्वात् । **स्वगुणपर्याया 'यथैव नैकत्वं बाधन्ते'** इति सम्बन्धः । **तथैव** तेनैव प्रकारेण **सत्त्वस्य** सत्तासामान्यस्य **भेदाः** । के इत्याह–**जीवाजीवादयः,** नैकत्वं बाधन्ते । तस्मिन् सति किंजातमित्याह–**'तदेवम्'** इति । तस्मिन् सत्त्वे एवम् उक्तप्रकारेण जीवाजीवात्मके स्थिते सति–

विवृतिविवरणम्–

शुद्धं[3] द्रव्यमभिप्रैति संग्रहः[4] तदभेदतः ।
भेदानां नासदात्मैकोप्यस्ति भेदो विरोधतः ॥३२॥

(१) अशक्यविवेचनं हि एकचित्रज्ञानस्य नीलाद्याकाराणां ज्ञानान्तरे नेतुमशक्यत्वम् । (२) "अलब्धधर्मानुवृत्तिर्योगः । लब्धधर्मानुवृत्तिः क्षेमः ।"–**प्रमाणवा० स्ववृ० टी० १ । २४ ।** "योग अप्राप्तविषयस्य परिच्छेदलक्षणा प्राप्तिः, क्षेमः तदर्थक्रियानुष्ठानलक्षणं परिपालनम् ।"–**हेतुबि० टी० पृ० ५५ ।** (३) "अभिप्रैति विषयीकरोति । कः ? संग्रहः संग्रहनयः । किम् ? शुद्धं द्रव्यं सत्सामान्यं तस्यान्योपाधिरहितत्वेन शुद्धिसंभवात्, तद्विषयो हि नयः संग्रहः । सजात्यविरोधेन पर्यायानाक्रान्तभेदानैकध्यमुपनीय समस्तग्रहणं संग्रह इति निर्वचनात् । कुतः ? तदभेदतः, तस्य सत्सामान्यलक्षणस्य शुद्धद्रव्यस्य अभेदात् सर्वेषु जीवाजीवेषु अव्यतिरेकात् । ननु प्रागभावादेः सत्त्वव्यतिरेकात् कथं तदभेद इत्याशङ्क्याह–भेदानां जीवादीनां सद्विशेषाणां मध्ये एकोऽपि भेदो जीवस्तत्पर्यायोऽन्यो वाऽसदात्मा असत्स्वरूपो नास्ति न विद्यते । विरोधतः–यद्यसदात्मा, कथमस्ति ? यद्यस्ति, कथमसदात्मेति ? स्ववचनविरोधादस्य असिद्धेः । ततः प्रागभावादिरन्यो वा कथञ्चित्सदात्मक एवाभ्युपगन्तव्यः प्रतीतिबलात् ।"–**लघी० ता० पृ० ५२ ।** (४) तुलना–"संगहिय पिंडिअत्थं संगहवयणं समासओ बिंति ।"–**अनुयोगद्वार० ४ द्वा० । आ० नि० गा० ७५६ । विशेषा० गा० २६९९ ।** "अर्थानां सर्वैकदेशसंग्रहणं संग्रहः । आह च यत्संगृहीतवचनं सामान्ये देशतोऽथ च विशेषे । तत्संग्रहनयनियतं ज्ञानं विद्यान्नयविधिज्ञः ॥"–**तत्त्वार्था-**

1 **जीवादयः** ज० वि० । 2–**ज्ञानमित्यर्थः** श्र० । 3 **आस्ते** ब०, श्र० । 4–**या जीवः** आ० । 5 **अनेन** श्र० ।

विवृतिः–सर्वमेकं सदविशेषात् इति संग्रहः । सताञ्च स्वभावानां भावैकत्वाऽबाधनात् । नहि कश्चिद् असदात्मा भेदोऽस्ति विप्रतिषेधात् । नहि किञ्चिज्ज्ञानं सद्रूपं द्रव्यमनवबुद्ध्य भेदं गृह्णाति नाम ।

शुद्धं द्रव्यं सत्तालक्षणम् **अभिप्रैति** विषयीकरोति न सतोऽपि आत्मादि-
5 विशेषान् । कोऽसौ इत्याह–**संग्रहः** संग्रहनयः । कुत एतदित्याह–
कारिकाव्याख्यानम्–
तदभेदतः तस्य सत्त्वस्य सर्वविशेषेषु अविशेषतः । एतदपि कुतः इत्याह–**'भेदानाम्'** इत्यादि । **भेदानां** जीवादिविशेषाणां मध्ये **असदात्मा** असत्स्वभावः **एकोऽपि** न केवलम् अनेको **नास्ति भेदो** विशेषः, किन्तु सदात्मैव **'अस्ति'** इति सम्बन्धः । कुतो नास्तीत्याह–**विरोधतः ।** तथाहि–'यदि असन्
10 कथमस्ति, अस्ति चेत् कथमसन्' इति । एतेन अभावचतुष्टयं चर्चितम्; तथाहि–यदि तत् अस्तीतिप्रत्ययवेद्यम् कथसदात्मकम् ? स्वरूपेण तस्यापि सदात्मकत्वात् । अथाऽसदात्मकम्; न तर्हि तत्प्रत्ययवेद्यमिति कथं तदस्तित्वसिद्धिः ?

कारिकां विवृण्वन्नाह–**'सर्वम्'** इत्यादि । **सर्वं** चेतनाचेतनस्वभावं वस्तु **एकम्**
अभिन्नं **सदविशेषात्** सत्ताऽविशेषमाश्रित्य **इति** एवं **संग्रहः ।** सदवि-
विवृतिविवरणम्–
15 शेषेऽपि सत्त्वात् तद्वतां भेदप्रसिद्धेः सर्वमेकम् इत्याद्ययुक्तमित्याशङ्क्याह–**'सताञ्च'** इत्यादि । **सताञ्च** विद्यमानानां पुनः **स्वभावानां** भावधर्माणाम् **भावैकत्वाबाधनात्** सत्त्वैकत्वानिराकरणात् । एतदेव समर्थयमानः प्राह–**'नहि'** इत्यादि । **हि**यस्मात् **न असदात्मा** असत्तास्वभावः **कश्चित्** द्रव्यादीनामन्यतमो **भेदः** विशेषः **अस्ति ।** कुत इत्याह–**विप्रतिषेधात्,** विरोधात् । इतश्च असदात्मा भेदो
20 नास्तीति दशयन्नाह–**'नहि'** इत्यादि । **किञ्चित्** प्रत्यक्षमनुमानं वा **ज्ञानं सद्रूपं** सत्त्वस्वरूपम् **अनवबुद्ध्य** अगृहीत्वा **भेदं** विशेषं **द्रव्यं** द्रव्यरूपम्, द्रव्यग्रहणमुपलक्षणं गुणादेः, तत्किमित्याह–**'नहि गृह्णाति नाम'** इति । ततो निराकृतमेतत् "*न द्रव्यादि स्वतः सत्*

धि० भा० १।३५ । तत्त्वार्थहरि०, तत्त्वार्थसिद्ध० १।३५ । "स्वजात्यविरोधेनैकध्यमुपनीय पर्यायानाक्रान्तभेदानविशेषेण समस्तग्रहणात् संग्रहः ।"–सर्वार्थसि० १।३३ । राजवा० १।३३ । "विधिव्यतिरिक्तप्रतिषेधानुपलम्भाद्विधिमात्रमेव तत्त्वमित्यध्यवसायः समस्तस्य ग्रहणात् संग्रहः । द्रव्यव्यतिरिक्तपर्यायानुपलम्भात् द्रव्यमेव तत्त्वमित्यध्यवसायो वा संग्रहः ।"–धवलाटी० पृ० ८४ । "शुद्धं द्रव्यमभिप्रैति सन्मात्रं संग्रहः परः । स चाशेषविशेषेषु सदौदासीन्यभागिह ॥"–तत्त्वार्थश्लो० पृ० ७० । नयविव०श्लो० ६७ । प्रमेयक० पृ० ६७७ । "शुद्धं द्रव्यं समाश्रित्य संग्रहस्तदशुद्धितः"–सन्मति० टी० पृ० २७२, ३११ । नयचक्र गा० ३४ । तत्त्वार्थसार पृ० १०७ । प्रमाणनय० ७।१३ । स्या० मं० पृ० ३११ । जैनतर्कभा० पृ० २२ ।

(१) तुलना–"यथा सर्वमेकं सदविशेषात् ।"–तत्त्वार्थभा० १।३५ । "अहव महासामन्नं संगहियं पिडियत्थमियरं ति । सव्वविसेसानन्नं सामन्नं सव्वहा भणियं ।"–विशेषा० गा० २७०१ । "विश्वमेकं सदविशेषात् इति यथा ।"–प्रमाणनय० ७।१६ । (२) अभावचतुष्टयस्यापि । (३) अस्तीतिप्रत्ययग्राह्यम् । (४) अभावचतुष्टयसद्भावसिद्धिः ।

1 तस्य सर्व–आ० । 2 कथमसास्ति चेत् आ०, श्र० । 3 द्रव्यस्वरूपम् ब०, श्र० ।

नाप्यसत् सत्तासम्बन्धात्सत्" [ ] इति; सद्रूपरहितस्य हि द्रव्यादेः[1] तत्स्वभावशून्यस्य च सद्रूपस्य ग्रहणे सति एतत् स्यात्, न च तद्ग्रहणमस्ति, सर्वदा उभयोः[2] उभयात्मनो[3] वेदनादिति भावः। पूर्वेण[4] परपक्षे विरोधोद्भावनम्, अनेन[5] तु प्रतीतितो भेदस्य सदात्मकत्वसाधनमिति विभागः।

अत्राह सौगतः—'यदुक्तम्—**यथैव ज्ञानस्य आत्मनिर्भासभेदाः नैकत्वं बाधन्ते**' इति; तदप्युक्तम्; निरंशैकज्ञानोपगमात्, सर्वोऽप्ययं विरुद्धधर्माध्यासी स्तम्भादिप्रतिभासो विभ्रमो मरीचिकाचक्रे जलवदिति कथं तन्निदर्शनेन[6] अभिमततत्त्वसिद्धिः स्यात्? पुरुषाद्वैतवाद्यपि आह—निस्तरङ्गं पुरुषमात्रं तत्त्वम्, जीवाजीवप्रभेदः[1] पुनः उपप्लवः, ततो '**जीवस्य अजीवस्य वा**' इत्याद्यप्ययुक्तम्; इत्याशङ्क्याह—

प्रत्यक्षं[7] बहिरन्तश्च भेदाज्ञानं सदात्मना।
द्रव्यं स्वलक्षणं शंसेद्भेदात् सामान्यलक्षणात् ॥३३॥

विवृतिः—स्वार्थभेदानवबोधेऽपि भ्रान्तं ज्ञानं सर्वं सद्रूपेण प्रत्यक्षं द्रव्यं स्वलक्षणं विद्यात्, अन्यथा भ्रान्तेरभावप्रसङ्गात्।

प्रत्यक्षमुक्तलक्षणम्, कथम्भूतं तदित्याह—**भेदाज्ञानम्**, भेदस्य निरंशक्षणिकविभ्रम[2]विविक्तविशेषस्य अज्ञानम् अग्रहणम् येन यस्मिन् वा तत्तथोक्तम्। क्वेत्याह—'**बहिरन्तश्च**' इति, बहिर्घटादौ अन्तः ज्ञान[3]पुरुषस्वरूपे। नहि तत्तत्र[4] निरंशक्षणिकादिरूपं परपरिकल्पितं विशेषं जातु प्रतिपद्यते विभ्रमाभावानुषङ्गात्। यदि तत्तत्र[9,10] भेदाज्ञानम्, केन तर्हि प्रकारेण प्रत्यक्षमित्याह—'**सदात्मना**' इति। सद्ग्रहणमुपलक्षणं तेन 'सच्चेतननीलाद्यात्मना' इति गृह्यते। तत्किं कुर्यादित्याह[5]—'**द्रव्यम्**' इत्यादि। **द्रव्य**मनन्तरोक्तं स्वलक्षणं वस्तु **शंसेत्** स्तुयात् न परपरिकल्पितं परमाण्वादि। एवमपि पुरुषादिद्रव्यं स्वलक्षणं शंसेदित्याह[6]—

कारिकाव्याख्यानम्—

(१) द्रव्यादिस्वभावरहितस्य। (२) सत्त्व-द्रव्ययोः। (३) सत्त्वस्य द्रव्यादिविशेषसापेक्षतया, द्रव्यस्य च सत्त्वविशेषणापेक्षतया। (४) 'नहि असदात्मा' इत्यादि विवृतिवाक्येन। (५) 'नहि किञ्चिज्ज्ञानम्' इत्याद्यंशेन। (६) चित्रज्ञानदृष्टान्तेन। (७) "शंसेत् स्तुयात् कथयेदित्यर्थः। किम्? प्रत्यक्षं विशदमिन्द्रियानिन्द्रियज्ञानम्। किंविशिष्टम्? भेदाज्ञानम्, भेदान् परपरिकल्पितान् निरंशक्षणान्न जानाति न गृह्णातीति भेदाज्ञानम्। किं शंसेत्? द्रव्यं शुद्धमशुद्धं वा स्वलक्षणं वस्तुभूतं न कल्पितमित्यर्थः। क्व? बहिश्चेतने घटादौ, अन्तश्चेतने। केन? सदात्मना सद्रूपेण, न खलु सद्रूपेण भेदः पदार्थेषु प्रत्यक्षतो ज्ञायते येन प्रत्यक्षं द्रव्यं न शंसेत्। कस्मात्? भेदात् भेदमाश्रित्य। किं विशिष्टात्? सामान्यलक्षणात्, सामान्यमन्वयो लक्षणं लिंगं यस्यासौ सामान्यलक्षणस्तस्मात्। न हि भेदनिरपेक्षमभेदं प्रत्यक्षमन्यद्वा प्रमाणं साधयति तस्यानुपलब्धेः। ततः प्रत्यक्षमपि द्रव्यसिद्धिनिबन्धनमेवेति कुतः संग्रहनयो मिथ्या स्यात्?"—लघी० ता० पृ० ५३। (८) प्रत्यक्षम् (९) बहिरन्तः। (१०) प्रत्यक्षम्। (११) बहिरन्तश्च।

1—**जीवभेदप्रभेदः** श्र०। 2—**विभ्रमविशे**—श्र०। 3 **ज्ञाने पुरु**— ब०। 4—**त्** ॥ छ ॥ **यदि** श्र०। 5—**ह द्रव्यमन**—आ०, श्र०। 6—**ह भेदात् विशे**—आ०।

'भेदात्' इत्यादि । **भेदात्** विशेषात् **सामान्यलक्षणं** स्वरूपं यस्य, सामान्येन वा लक्ष्यते यः स तथोक्तः तस्मात् तमाश्रित्य इत्यर्थः । यथा च क्षणिकनिरंशपरमाण्वादिरूपं[1] पुरुषाद्वैतरूपं वा तत्त्वं न व्यवतिष्ठते तथा प्रागेव प्रपञ्चतः प्रतिपादितम् । **'भेदान्[2] सामान्यलक्षणान्'** इति वा[3] पाठः । तत्र[3] तान्[3] प्रत्यक्षं शंसेत् इत्यर्थः ।

5 कारिकां विवृण्वन्नाह–**'स्वार्थ'** इत्यादि । **भ्रान्तं** विप्लुतं[4] **ज्ञानं सर्वं** निरवशेषं लौकिकं शास्त्रीयञ्च, यदि वा सौगतकल्पितं[5] पुरुषाद्यद्वैतवादिकल्पितञ्च । कथम्भूतं **प्रत्यक्षं** विशदमभ्रान्तम् । केन रूपेणेत्याह–

विवृतिविवरणम्–

सद्रूपेण सदादिस्वभावेन । कस्मिन् सत्यपीत्याह–**'स्वार्थ'** इत्यादि । **स्वश्च अर्थश्च तयोर्भेदो** विवेकः अर्थस्य परमाणुलक्षणस्य परस्परम्§ स्वज्ञानस्य[4] विप्लवाकारा[द्]

10 भेदो नावबुध्यते सर्वं हि ज्ञानं नात्मानं विप्लुतं जानाति§ स्वस्य विप्लुताकारात् तस्य **अनवबोधेऽपि** । तत्किं कुर्यादित्याह–**द्रव्यं स्वलक्षणं विद्यात्**[7] । ननु स्यादेतत् यदि तद्भेदानवबोधः स्यात् यावता स्वार्थयोः सद्रूपेणेव भेदरूपेणाप्यवबोधोऽस्तीत्याशङ्क्याह–**'अन्यथा'** इत्यादि । उक्तप्रकाराद् अन्येन प्रकारेण **अन्यथा भ्रान्तेरभावप्रसङ्गात्** **'तत्[8] तत्कुर्यात्'** इति सम्बन्धः । तथाहि–यथा तत्[8] प्रत्यक्षं सद्रूपेण तथा यदि स्वार्थभेद-

15 रूपेणापि; तर्हि स्थूलाकारा[9] भ्रान्तिः कुतः? ग्राह्यादिचेतनेतरादिभ्रान्तिर्वा? नहि यथावद्रूपेण वस्तुनः प्रतिभासे[10] सा युक्ता; कदाचिदपि तदनुपरतिप्रसङ्गात्[11] । तथा[12] तद्भेदानवबोधवत् सद्रूपेणापि यदि तद्[13] प्रत्यक्षम्; तदा कस्यचिदपि[14] प्रतिभासाभावात् कुतो भ्रान्तिः?

ननु[15] प्रतिक्षणविलक्षणज्ञानादिक्षणव्यतिरिक्तस्य[11] जीवादिद्रव्यस्यासंभवात् कथं **'द्रव्यं शंसेत्'** इत्युक्तं शोभेत इत्याशङ्क्याह–

20 **सदसत्स्वार्थनिर्भासैः[16] सहक्रमविवर्त्तिभिः ।**
दृश्यादृश्यैर्विभात्येकं भेदैः स्वयमभेदकैः ॥ ३४ ॥

(१) पृ० ३७५, १५० । (२) बहिरन्तः । (३) भेदान् । (४) 'स्वज्ञानस्य' इत्यादि § एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः ब०, श्र० प्रत्योः त्रुटितायां पू० प्रतौ च नास्ति । अर्थानुरोधात्तु 'स्वस्य विप्लुताकारात्' इत्यंशस्य टिप्पण्यात्मक एव भाति । (५) स्वार्थभेदानवबोधः । (६) प्रत्यक्षम् । (७) स्वलक्षणं द्रव्यं शंसेत् । (८) द्रव्यम् । (९) स्थूलाकारा प्रतीतिः कथं भ्रान्तिरूपा स्यात्? (१०) भ्रान्तिः । (११) यथावद्वस्तुप्रतिभास एव हि भ्रान्तिनिवृत्तिकारणम् । यदि च यथावद्वस्तुग्रहणेऽपि भ्रान्तिः न निवर्तेत तदा न कदापि तस्याः निवृत्तिः संभाव्येति भावः । (१२) स्वार्थभेदाज्ञानवत् । (१३) द्रव्यम् । (१४) कस्यचिदपि पुरुषस्य सामान्यतो विशेषतो वा प्रतिभासाभावात् न भ्रान्तिः स्यात्, भ्रान्तेः सामान्यप्रतिभासनिबन्धनत्वादिति भावः । (१५) सौगतः । (१६) "अयमर्थः–यथा सद्भिः ज्ञानगताकारैः असद्भिरर्थाकारैः नीलादिभिः सहैकं ज्ञानं विभाति तव न विरुध्यते, तथा अर्थव्यञ्जनपर्यायैः सहक्रमविवर्तिभिः व्यञ्जनपर्यायैः सहैकं द्रव्यमपि विभाति न विरुध्यते इति । दृश्याः स्थूला व्यञ्जनपर्यायाः अदृश्या सूक्ष्माः केवलागमगम्या अर्थपर्यायाः ।"–**लघी० ता० पृ० ५५ ।**

1 **परमार्थोहि रूपं** ब० । 2 **भेदात्** ब० । 3 **च** श्र० । 4 **विप्लवं ज्ञा**–आ० । 5–**लिपतं कथं**–श्र० । § एतदन्तर्गतः पाठो नास्ति ब०, श्र० । 6 **द्रव्यस्वल**–आ० । 7 **विद्यादेतद्यदि** आ०, श्र० । 8 **तत्कु**–ब० । 9 **यथा** आ० । 10–**क्षणाना** आ० । 11–**दिलक्षण**–श्र० ।

विवृतिः–यथैकं क्षणिकं ज्ञानं सद्भिरसद्भिर्वा प्रतिभासभेदैः स्वयमभेदकैरिष्टं तथा एकं द्रव्यं सहक्रमभाविभिः स्वयमभेदकैः भेदैः दृश्यैरदृश्यैश्चानादिनिधनमवगन्तव्यम्। बहिरिव ज्ञानपरमाणुसञ्चये पुनः अन्योन्यानात्मकत्वे सर्वथाऽसङ्क्रमव्यवस्थायाम् एकस्थूलनिर्भासविरोधात्।

कारिकाव्याख्यानम्–

सन्तश्च असन्तश्च ते च ते **स्वस्य अर्थनिर्भासाश्च** नीलस्थूलादिप्रतिभासास्तैः, कथम्भूतैः? **स्वयम्** आत्मना **अभेदकैः**, यथा **एकं** ज्ञानं विशेषेण देशकालनरान्तराबाधितरूपेण **भाति**[1] भासते। कदा? **सह** एकस्मिन् काले तथा **क्रमविवर्त्तिभिः** तैः **एकं विभाति**। कथम्भूतैः इत्याह–**दृश्यादृश्यैः**। वर्त्तमानकालापेक्षया दृश्यैः अतीतकालापेक्षया चाऽदृश्यैः। यदि वा सद्भिः स्वनिर्भासैः[3] सदादिभिः असद्भिः अर्थनिर्भासैः एकं यथा, तथा क्रमविवार्तिभिः सुखादिभिः एकं विभातीति ग्राह्यम्।

विवृतिव्याख्यानम्–

कारिकां व्याख्यातुमाह–**'यथैकम्'** इत्यादि। **यथा** येन प्रकारेण **एकं क्षणिकं ज्ञानम्**, उपलक्षणमेतत् तेन पुरुषस्यापि ग्रहणम्। **सद्भिः** विद्यमानैः **असद्भिर्वा**ऽविद्यमानैर्वा। कैः? **प्रतिभासभेदैः**। कथम्भूतैः? **स्वयमभेदकैः इष्टम्** अङ्गीकृतम्, **तथा एकं द्रव्यमभ्युपगन्तव्यम्**। कैः? **भेदैः** विशेषैः। कथम्भूतैः? **सहक्रमभाविभिः** सहभाविभिः गुणैः क्रमभाविभिः पर्यायैः। पुनरपि किंविशिष्टैः? **दृश्यैरदृश्यैश्च**। अनेन एकत्वे प्रमाणान्तरवृत्तिं दर्शयति। कथम्भूतं तद्द्रव्यमित्याह–**अनादिनिधनम्**। प्रसाधितञ्च अनादिनिधनत्वं प्रागेवास्य इत्यलं पुनस्तत्प्रसाधनप्रयासेन। ननु ज्ञानमपि तैरेकं नेष्यते *"किं स्यात्सा चित्रतैकस्यां न स्यात्तत्स्यां मतावपि"* [प्रमाणवा० २।२१०] इत्यभिधानात्। अत्राह–**'बहिरिव'** इत्यादि। यथा **बहिः** परस्परासंसृष्टनिरंशक्षणिकपरमाणुसञ्चयः तथा तद्ग्राहिणामन्येषां वा **ज्ञानपरमाणूनां सञ्चये** अङ्गीक्रियमाणे, **'पुनः'** इति पक्षान्तरसूचकः।

(१) योगाचारैः। (२) द्रष्टव्यम्–**न्यायकुमु० पृ० १३० टि० ६। शास्त्रवा० यशो० पृ० ४९।** व्याख्या–"ननु यदि सा चित्रता बुद्धौ एकस्यां स्यात्, तया च चित्रमेकं द्रव्यं व्यवस्थाप्येत तदा किं दूषणं स्यात्? आह–न स्यात्तस्यां मतावपि। न केवलं द्रव्यं तस्यां मतावपि एकस्यां न स्याच्चित्रता आकारनानात्वलक्षणत्वाद् भेदस्य, नानात्वेऽपि चित्रता कथमनेकपुरुषप्रतीतिवत्। कथन्तर्हि प्रतीतिरित्याह–यदीदं स्वयमर्थेभ्यो रोचते तत्र के वयम्। यदीदम् अताद्रूप्येऽपि ताद्रूप्यप्रथनम् अर्थानां भासमानानां नीलादीनां स्वयम् अपरप्रेरणया रोचते, तत्र तथाप्रतिभासे के वयमसहमाना अपि निषेद्धुम्, अवस्तु च प्रतिभासते चेति व्यक्तमालीक्यम्।"–**प्रमाणवा० मनोरथ० २।२१०।** (३) सौगतैः। "तस्मान्नार्थेषु न ज्ञाने स्थूलाभासस्तदात्मनः। एकत्र प्रतिषिद्धत्वात् बहुष्वपि न सम्भवः॥ तस्मान्नार्थेषु बाह्येषु न ज्ञाने तद्ग्राहके स्थूलाभासः स्थूल आकारः सङ्गच्छते। तदात्मनः स्थूलस्वरूपस्यैकत्रावयवे परमाणौ वा प्रतिषिद्धत्वात्। बहुष्वपि तेषु संभवो नास्ति मिलिता अपि हि त एव। ते च प्रत्येकं स्थौल्यविकला

1 **भाति प्रतिभासते** ब०, श्र०। 2 **वादृ**–ब०। 3–**सैः एकं**–श्र०। 4 **क्षणिकं क्षणिकं ज्ञानम्** आ०। 5 **एकत्वप्रमा**–श्र०। 6 **पुनस्तत्प्रतिपादन**–श्र०।

अन्योन्यं परस्परम् **अनात्मकत्वम्** अस्वरूपत्वं तस्मिन् सति, **सर्वथा** सर्वेण साक्षात्करणप्रकारेण स्वरूपमिश्रणप्रकारेण वा **असङ्क्रमेण** असङ्करेण या [1]**व्यवस्था** अवस्थितिः तस्यां सत्याम् **एकस्थूलनिर्भासविरोधात्** कारणात् एकं द्रव्यमभ्युपगन्तव्यम्। [2]एतदुक्तं भवति–स्थूलैकप्रतिभासविरुद्धा ज्ञानेतरपरमाणवः, तत्प्रतिभासोपगमे [3]तद्विरोधः नीले पीतविरोधवत्। [3]तथाभ्युपगच्छतश्च अध्यक्षविरोधः निरंशादिरूपतया [3]शतधा तत्त्वं विचारयतोऽपि स्थूलादिप्रतिभासानिवृत्तेः।

एवं प्रतिभासबलेन स्वपरमतविधिप्रतिषेधौ अभिधाय साम्प्रतम् अर्थक्रियाकारित्वबलेन [3]तौ प्रतिपादयितुकामः प्रथमं क्षणिकैकान्ते अर्थक्रियां निराकुर्वन्नाह–

[4]लक्षणं क्षणिकैकान्ते नार्थस्याऽर्थक्रिया सति।
कारणे कार्यभावश्चेत् कार्यकारणलक्षणम्॥ ३५॥

विवृतिः–सह क्रमेण वा अर्थक्रियाम् अक्षणिकस्य निराचिकीर्षुः कथञ्चित् क्षणिके अर्थक्रियां साधयेत् अन्यथा तल्लक्षणं सत्त्वं ततो व्यावर्त्तेत। न च [6]क्षणिकानामनिश्चयात्मनां भावानां प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः कार्यकारणभावः सिद्ध्येत् विप्रकृष्टाऽर्थान्तरवत्। 'यस्मिन् सत्येव यद्भावः तत् तस्य कार्यम्' इति [5]लक्षणं क्षणभङ्गे न संभवत्येव कार्यकारणयोः सहभावापत्तेः, अन्यथा क्षणभङ्गभङ्गप्रसङ्गात्।

लक्षणम् अर्थस्य परमार्थसतो वस्तुनः **नार्थक्रिया** अर्थस्य कार्यस्य क्रिया [8]करणम्। क? **क्षणिकैकान्ते**। कुत इत्याह–'**सति**' इत्यादि।

कारिकाव्याख्यानम्–

सति विद्यमाने **कारणे** हेतौ **कार्यभावः** कार्योत्पत्तिः **चेद्** यदि **न कार्यकारणलक्षणं** कार्यस्य कारणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं यल्लक्षणम् कारण[7]स्य च [6]तज्जनकत्वं यल्लक्षणं तन्न। पूर्वार्द्धगतेन '**न**' इत्यनेन सम्बन्धः। क्षणिकैकान्तवादिना [8]कारणाभाव एव कार्योत्पत्त्यभ्युपगमात्। इदमपरं व्याख्यानम्– स्वोत्पत्तिकालवत्

इति समुदिता अपि तथैव स्युः। तथा नीलाद्याकारेषु प्रत्येकं चित्रस्य स्थौल्यस्याभावात् समुदायेऽप्यभावः"–**प्रमाणवा० मनोरथ० २।२११।**

(१) स्थूलैकप्रतिभासविरोधः। (२) स्थूलैकप्रतिभासस्य असत्त्वं भ्रान्तत्वं वा स्वीकुर्वतः। (३) स्वमतविधिपरमतप्रतिषेधौ। (४) तुलना–"कार्यकारणता नास्ति बहिरन्तः सन्ततिः कुतः। निरन्वयात् कुतस्तेषां सारूप्यमितरार्थवत्॥ सति क्षणिके कारणे यदि कार्यं स्यात् क्षणिकमक्रमं जगन्निःसन्तानि स्यात्। तस्मिन्नसति भवतः कुतः पुनः कारणान्तरोत्पत्तिनियमः? सदेव कारणं स्वसत्ताकालमेव कार्यं प्रसह्य जनयेत्। स्वरसत एव कार्योत्पत्तिकालनियमे स्वतन्त्रस्य कुत एव कार्यत्वम्? नैरन्तर्यमात्रात्प्रभवनियमे सर्वत्र सर्वेषामविशेषे कुतः प्रभवनियमः? द्रव्यस्य प्रभवनियमे न किञ्चिदतिप्रसज्यते।" –**सिद्धिवि० पृ० ३६३–६४।** (५) "किं पुनरसौ कार्यकारणभावः अनुपलम्भसहायप्रत्यक्षनिबन्धनः? इत्याह–तद्भावे भावः तदभावेऽभावश्चेति?"–**हेतुबि० टी० पृ० ६९।** (६) कार्यजनकत्वम्।

---

1 **व्यवस्थितिः** श्र०। 2 **तदुक्तं** श्र०, ब०। 3 **शतधात्त्वं** आ०। 4 कारिकेयं मुद्रितलघीयस्त्रये नास्ति। 5 **लक्षणभंगे न** ज० वि०। 6 **कारणम्** आ०। 7 **स्य तज्ज**–आ०। 8 **कारणभाव** आ०।

कार्योत्पत्तिकालेऽपि सति कारणे कार्यभावश्चेत् कार्यकारणयोः[1] यल्लक्षणं स्वरूपं ग्रहणं वा अत्र प्रमाणभावात् 'घटते' इत्यध्याहारः, किन्तु क्षणभङ्गाय दत्तो जलाञ्जलिः[1] स्यात् ।

यस्त्वाह[3]–'नार्थक्रिया अर्थलक्षणं विचारतस्तदयोगात् । सा हि सती, असती वा तल्लक्षणम् ? न तावदसती; खरविषाणवत् तथाविधायास्तस्याः[4] तल्लक्षणत्वा- 5
योगात् । अथ सती; किं स्वतः, परतो वा ? यदि स्वतः; अर्थेन किमपराद्धं येनास्य[6] स्वतः सत्त्वं नेष्येते ? अथ परतः; तदा अनवस्था[2] इति ।

तं 'सह' इत्यादिना नित्यवादिना समानं व्यवस्थाप्य 'यस्मिन्' इत्यादिना कारिकार्थं प्रकटयति–**सह** युगपत् **क्रमेण वा** परिपाट्या वा **अर्थक्रिया अक्षणिकस्य** नित्यस्य सम्बन्धिनी या तां **निराचिकीर्षुः**

विवृतिविवरणम्–

सौगतः कथञ्चित् यौगपद्यप्रकारेण क्रमप्रकारेण वा प्रत्यक्षानुमानप्रकारेण वा **क्षणि- 10**
केऽर्थे अर्थक्रियां साधयेत्, अन्यथा तदसाधनप्रकारेण **तल्लक्षणम्** अर्थक्रियालक्षणं **सत्त्वं ततः** क्षणिकात् नित्यादिव **व्यावर्त्तेत**[3] । साध्यत एव तत्र[7] सा[8] इति चेत्; अत्राह– **'नच'** इत्यादि । **नच** नैव **भावानां कार्यकारणभावः सिद्ध्येत्** । कथम्भूतानाम् ? **क्षणिकानाम्** । पुनरपि कथम्भूतानाम् ? **अनिश्चयात्मनाम्** न विद्यते निश्चयो निर्णयो यस्य स तथाविध आत्मा स्वभावो येषाम् । तद्भावः[10] कथम्भूतः इत्याह[4]–**'प्रत्यक्ष'** 15
इत्यादि । **प्रत्यक्षानुपलम्भौ साधनं** यस्य, प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनत्वादेव च **अनिश्चयात्मनां**[11] तेषां तद्भावो[12] न युक्तः । अत्र परप्रसिद्धं निदर्शनमाह–**'विप्रकृष्ट'** इत्यादि । पूर्वोत्तरकोटिविच्छिन्नादर्थाद् अन्यः त्रिकालानुयायी अर्थः **तदन्तरम्** तस्य[13] च ग्रहणोपायाभावाद् विप्रकृष्टत्वम्, **विप्रकृष्टश्च तद् अर्थान्तरश्च** तस्येव **तद्वत्** । एतदुक्तं भवति- यथैकस्य कालत्रयानुयायिनः कुतश्चित्प्रतिपत्तुमशक्तेः न तत्र[14] प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः 20
कार्यकारणभावः सिद्ध्यति तथा प्रतिपरमाणुनियतेन ज्ञानेन क्षणिकभावानामप्रतिपत्तेः न तत्साधनस्तद्भावः[15] सिद्ध्येत् ।

(१) कार्योत्पत्तिकालेऽपि कारणसद्भावे तस्य द्विक्षणावस्थायित्वं स्यादिति भावः । (२) यौगः । तुलना–"अर्थक्रियाकारित्वेन सत्ताभ्युपगमे समानञ्चैतद् दूषणम्–किं सतामर्थक्रियाकारित्वमथासतामिति ? सतामर्थक्रियाकारित्वे सत्ताभ्युपगमे तथा दुरुत्तरमितरेतराश्रयत्वम् । तथा हि अर्थक्रियाजनकत्वे सत्त्वम्, सतश्चार्थक्रियाजनकत्वमित्येकाप्रसिद्धावितराप्रसिद्धिः । अथ अर्थक्रियामन्तरेण सतोऽर्थक्रियाजनकत्वम्; तत्राप्ययं विकल्प इत्यनवस्था । असत एवार्थक्रियाजनकत्वे खरविषाणादिषु तथाभावः स्यात् । अर्थक्रियायाश्चार्थक्रियान्तरेण सत्त्वेऽनवस्था । अथ स्वरूपेणेति चेत्; पदार्थेषु तथाभावप्रसङ्गः ।"–**प्रश० व्यो० पृ० १२७ । प्रश० कन्द० पृ० १२ ।** (३) असद्भूतायाः । (४) अर्थक्रियायाः । (५) अर्थलक्षणत्वविरोधात् । (६) अर्थस्य । (७) प्रकृतार्थक्रियायाः सत्त्वव्यवस्थापिका अपराऽर्थक्रिया तस्या अप्यपरा इत्यनवस्था । (८) क्षणिकेऽर्थे । (९) अर्थक्रिया । (१०) कार्यकारणभावः । (११) क्षणिकार्थानाम् । (१२) कार्यकारणभावः । (१३) त्रिकालानुयायिनोऽर्थस्य । (१४) नित्यऽर्थे । (१५) प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः । (१६) कार्यकारणभावः ।

1–**योर्लक्ष**–ब०, श्र० । 2 **अनवस्थितिरिति** श्र० । 3 **व्यावर्त्तते** श्र० । 4 **इत्यादि** आ० । 5–**धनसद्भावः** श्र० ।

साम्प्रतं तेषां[1] तत्साधनं[2] तद्भावमभ्युपगम्य[3] तत्र दूषणमाह–**'यस्मिन्'** इत्यादि। **यस्मिन्** वस्तुनि **सत्येव** विद्यमान एव **यद्भावो**[1] यस्य वस्तुनः भाव आत्मलाभः **तद्वस्तु तस्य** पूर्वस्य **कार्यम्**। **'यस्मिन् सत्येव'** इत्यनेन यन्निर्दिष्टम् तद्, **इतरत् कारणम्**[2] **इति** एवं **लक्षणं** कार्यकारणयोः **क्षणभङ्गे न संभवत्येव**। कुत एतत्? इत्यत्राह–
5 **'कार्य'** इत्यादि। अत्रायमभिप्रायः–कारणसत्ताकाल एव कार्यस्य भावे **'यस्मिन् सत्येव'** इति घटते, परन्तु **कार्यकारणयोः सहभावापत्तेः**[3] सन्तानोच्छेदः[4] स्यादिति। ननु स्यादयं दोषः यदि यदैव कारणमुत्पद्यते तदैव स्वकार्यं कुर्यात्, यावता पूर्वमुत्पद्य पुनः कार्यकाले सत् कार्यमुत्पादयति; इत्यत्राह– **'अन्यथा'** इत्यादि। उक्तप्रकारादन्येन प्रकारेण **क्षणभङ्गभङ्गप्रसङ्गात्**। क्षणभङ्गे कार्यकारणयोः **'लक्षणं न संभवत्येव'**[5] इति सम्बन्धः।

10 ननु **'यस्मिन्'** इति सप्तमी कारणभावे कार्यभावं सूचयति, स च पूर्वमेव स्वसत्ताक्षणे[6] कारणे सति उत्तरक्षणे[7] कार्यभावो न विरुध्यते, यथा गोषु दुह्यमानासु गतः दुग्धासु आगतः[5] इति। समसमयभावित्वे चानयोः[6] कार्यकारणभावविरोधात् सव्येतरगोविषाणवत् इत्यारेकापनोदार्थमाह–

कार्योत्पत्तिर्विरुद्धा चेत् स्वयं[7] कारणसत्तया।
15 **युज्येत क्षणिकेऽर्थेऽर्थक्रियाऽसंभवसाधनम्॥ ३६॥**

विवृतिः–नहि कार्योत्पत्तिः[8] **कारणस्याभावं प्रतीक्षते यतः तदर्थक्रिया अक्षणिके विरुद्ध्येत। निष्कारणस्य अन्यानपेक्षया देशकालस्वभावनियमायोगात् सर्वत्र सर्वदा सर्वथैव भावानुषङ्गात्। तदयं भावाऽभावयोः कार्यकारणतां लक्षयेत् सर्वथा भावस्यैव वा। स्वलक्षणस्य क्वचित् प्रत्यक्षानुपलम्भासिद्धेः कुतः कार्यव्यतिरेकोपलक्षणं कारणशक्तेः**[9]**?**

(१) क्षणिकानाम्। (२) प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनम्। (३) कार्यकारणभावम्। (४) तुलना–"क्षणस्थायि कारणं स्वसत्तायां कार्यं कुर्वदभ्युपगच्छन् क्रमोत्पत्तिमुपरुणद्धि सकलजगदेकक्षणवृत्तित्वप्रसङ्गात्"–**अष्टश०अष्टसह०पृ०९१।** "सत्येव कारणे यदि कार्यं त्रैलोक्यमेकक्षणवर्ति स्यात्, कारणक्षणकाल एव सर्वस्य उत्तरोत्तरक्षणसन्तानस्य भावात् ततः सन्तानाभावात्"–**अष्टश०अष्टसह०पृ०१८७।** (५) न हि गोदोहनकालः गमनकालश्चैकः संभवति। (६) कारणकार्ययोः। (७) चेद् यदि विरुद्धा विप्रतिषिद्धा स्यात्, का? कार्योत्पत्तिः, कार्यस्योत्तरपरिणामस्योत्पत्तिः स्वरूपलाभः। कया? स्वयं कारणसत्तया, स्वयं कारणं विवक्षितकार्यजनकं द्रव्यस्वरूपमुपादानं तस्य सत्तया भावेन। तर्हि युज्येत, युक्तं स्यात्। किम्? अर्थक्रियासंभवसाधनम्, अर्थस्य अभिमतप्रयोजनस्य क्रिया निष्पत्तिः तत्संभवसाधनम् नित्ये क्रमयौगपद्यविरहादित्यनुमानम्। क्व? अर्थे। किंविशिष्टे? क्षणिके निरन्वयक्षणनश्वरे। इदमतिपत्तिवचनम्। न च सा विरुद्धा कार्यकाले सत एव कारणत्वात्, अन्यथा कार्यस्य आकस्मिकत्वप्रसङ्गात्..."–**लघी० ता० पृ० ५६।** तुलना–"कार्योत्पत्तिर्विरुध्येत न वै कारणसत्तया। यस्मिन् सत्येव यद्भावः तत्तस्य कार्यमितरत्कारणमिति क्षणिकत्वे न संभवत्येव सहोत्पत्तिप्रसङ्गात् कुतः सन्तानवृत्तिः।"–**सिद्धवि० पृ० १६०,३२६।**

1 **सद्भावो** आ०। 2 **इत्येवलक्षणं** आ०। 3 **संभावनोच्छेदः** ब०। 4–**णलक्षण**– श्र०। 5–**त्येनेति** आ०। 6 **स्वतो सत्ता**–श्र०। 7–**क्षणकार्य**–आ०। 8 **कार्यस्योत्प**–ई० वि०। 9 **कारणसिद्धेः** ई० वि०।

कार्यस्य उत्पत्तिः आत्मलाभः **विरुद्धा चेत्** यदि **स्वयम्** आत्मना, कया ? **कारणसत्तया** । एतदुक्तं भवति–यदि कारणसत्तया[1] कार्योत्पत्तिर्विरुध्यते तदा युक्तमेतत् पूर्वमेव तद्भावे[2] तद्भाव[3] इति ।

कारिकाव्याख्यानम्–

तथा चेदत्र दूषणमाह–**'युज्येत'** इत्यादि । **युज्येत** उपपद्येत **अर्थक्रियाऽसंभवसाधनम्** । क ? **अर्थे** । कथम्भूते ? **क्षणिके** 'विनष्टे कारणे तदसंभवात्[3]' इति मन्यते । यदि वा, तया **तदुत्पत्तिर्विरुद्धा** यदि तदा **युज्येत अर्थे** क्षणिके **अर्थक्रियाऽसंभवसाधनम्**, न च तया[4] सा विरुद्धेति प्रतिपादयिष्यते[5] । 5

व्यतिरेकमुखेन कारिकां विवृण्वन्नाह–**'नहि'** इत्यादि । **हि**र्यस्मात् **न कार्यस्य उत्पत्तिः कारणस्य अभावं प्रतीक्षते** यावत् कारणं निर्मूलन्न नश्यति तावत् स्वयं नोपपद्यते इति । **यतः** तदपेक्षणात् **तदर्थक्रिया** क्रमयौगपद्यार्थक्रिया **अक्षणिकत्वे**[6] **अपि विरुध्येत** । **'यतः'** इति च आक्षेपे, नैव विरुध्यते । कुत एतदित्याह–**'निष्कारणस्य'** इत्यादि । इदमत्र तात्पर्यम्–विनष्टे कारणे यदा कार्यं जायते तदा **तन्निष्कारणं** भवति, तस्य च अन्यस्य[4] देशादेः **अनपेक्षा** अपेक्षाऽभावः तया **देशकालस्वभावनियमायोगात् सर्वत्र सर्वदा सर्वथैव भावानुषङ्गात्** कारणात् 'नहि तदभावं सा प्रतीक्षते' इति सम्बन्धः । तथा तस्यास्तदपेक्षणे[6] दूषणान्तरमाह–**'तदयम्'** इत्यादि । **तत्** तस्मात् तदपेक्षणात् **अयं** सौगतः कार्यस्य यो **भावः** आत्मलाभः यश्च कारणस्य **अभावः** तयोः यथासंख्येन **कार्यकारणतां लक्षयेत्** । यद्धि[7] कार्यम्[8] आत्मलाभे अपेक्षते तत् कारणम्, अपेक्ष्यते च तेन[9] तल्लाभे[10] तदभावः[11] इति मन्यते । 10 15

विवृतिव्याख्यानम्–

इदमपरं व्याख्यानम्–यदा कारणान्न कार्यं किन्तु कारणात् तदभावः[12] ततश्च कार्यं तत्राह–**'तत्'** इत्यादि । **तत्** तस्मान्न्यायात् **अयं भावाभावयोः** कारणतन्निवृत्त्योः **कार्यकारणतां** भावस्य कारणताम् अभावस्य कार्यतां **लक्षयेत्** । कार्यशब्दस्य परप्रयोगप्रसङ्गेऽपि अल्पाच्तरत्वात्[14] पूर्वनिपातः । अथ मतम्–न अभावः प्रख्योपाख्याविहीनत्वात्[15] कस्यचित् कारणं कार्यञ्च, इत्यत्राह–**सर्वथा भावस्यैव वा** सत एव[7] वा 20

(१) कारणसद्भावे । (२) कार्यसद्भावः । (३) अर्थक्रियाऽभावात् । (४) कार्योत्पत्तिकाले उपादानकारणसत्तया । (५) कार्योत्पत्तेः । (६) कारणाभावापेक्षणे । (७) कर्म । (८) कर्त्तृ । (९) कार्येण । (१०) आत्मलाभे । (११) कारणाभावः । (१२) कार्येण आत्मलाभे अपेक्ष्यमाणत्वात् कारणाभाव एव कारणं स्यादिति भावः । (१३) कारणाभावः (१४) "अल्पाच्तरम्"–**जैनेन्द्रव्या० १।३।१००।**–"द्वन्द्वे से (समासे) अल्पाच्तरमेकं पूर्वं प्रयुज्यते।"–**शब्दार्णव० १।३।११४।** (१५) प्रख्यायते इति प्रख्या विकल्पः, उपाख्यायते इति उपाख्या श्रुतिः ताभ्यां विकल्पशब्दाभ्यां रहित्वात् ।

1–सत्ताया श्र० । 2–यिष्यति आ० । 3–कत्वे विरुद्धयते आ० । 4 अन्यदेशादेः ब०, श्र० । 5 यदि का–श्र० । 6 अल्पान्तरत्वात् आ०, अल्पस्वरत्वात् ब० । 7 एव वार्य–आ० ।

'कार्यकारणतां लक्षयेत्' इति सम्बन्धः । कारणवत् कार्यस्याप्यसत्त्वाऽसंभवात् अतः सांख्यमतप्रसङ्गः सौगतस्य इत्यभिप्रायः । ननु मा भूत् क्षणिके प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः कार्यकारणभावः, कार्यव्यतिरेकसाधनस्तु इन्द्रियशक्तिवत्स्यात्, इत्यत्राह–**'स्वलक्षणस्य'** इत्यादि । **स्वलक्षणस्य** परपरिकल्पितपरमाणुलक्षणस्य **क्वचिद्** अन्तर्बहिर्वा **प्रत्यक्षा-**
5 **नुपलम्भासिद्धेः,** प्रत्यक्षपूर्वकोऽनुपलम्भः प्रत्यक्षानुपलम्भः तस्य असिद्धेः कारणात् **कुतः कार्यस्य व्यतिरेकेणोपलक्षणं कारणशक्तेः ?** न कुतश्चित् । एतदुक्तं भवति–यदा तस्य तद्रूपं कार्यं कुतश्चित् प्रत्यक्षं सत् पुनः इतरकारणसद्भावेऽपि नोपलभ्यते तदा युक्तं तेनोपलक्षणं तच्छक्तेः, न चैवमस्तीति ।

ननु यदुक्तम्–**'बहिरिव ज्ञानपरमाणुसञ्चय'** इत्यादि, **'नहि कार्योत्पत्तिः'**
10 इत्यादि च; तदयुक्तम्; यथाप्रतिभासं चित्रैकज्ञानोपगमात् । *"चित्रप्रतिभासाप्येकैव बुद्धिः"* [**प्रमाणवार्तिकालं० लि० पृ० ३९५ ।**] इत्यादिवचनात् । तथा कार्यस्य देशवत् कालेऽपि असत एव कारणादेव उदयोपगमात् कथमन्यथा जाग्रद्विज्ञानात् प्रबोधः भाविमरणादेर्वा अरिष्टादिकम् इत्याशङ्क्य आह–

यथैकं भिन्नदेशार्थान् कुर्याद् व्याप्नोति वा सकृत् ।
15 **तथैकं भिन्नकालार्थान् कुर्याद् व्याप्नोति वा क्रमात् ॥३७॥**

(१) कार्यव्यतिरेकेण कारणव्यतिरेको ज्ञायते, क्षणिके च न कार्यव्यतिरेकः अतः क्षणिकेऽर्थे कार्यकारणभावः साधनीयः, यथा हि–रूपज्ञानोत्पत्त्यभावेन रूपज्ञानजननशक्त्यभावः व्याप्तः, चक्षुषि अविकले सति न रूपज्ञानोत्पत्त्यभावः अतस्तत्र रूपज्ञानजननशक्तिः व्यवस्थाप्यते । नहि चक्षुषि रूपज्ञानजननशक्तिव्यवस्थापने प्रत्यक्षानुपलम्भौ प्रभवतः, शक्तेरतीन्द्रियत्वात् प्रत्यक्षानुपलम्भाऽगोचरत्वात् । तथैव क्षणिकेऽर्थे प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः कार्यकारणभावो मासेत्स्यत् कार्यव्यतिरेकेणानुमीयमानस्तु सिद्ध्यत्येव इत्यभिप्रायः । (२) क्षणिकस्य । (३) कार्यव्यतिरेकेण । (४) अनुमानम् । (५) कार्योत्पादनशक्तेः । (६) प्रज्ञाकरगुप्तः । (७) पृ० ६१३, ६१६ । (८) "चित्रप्रतिभासापि बुद्धिरेकैव बाह्यचित्रविलक्षणत्वात् । शक्यविवेचनं चित्रमनेकम्, अशक्यविवेचनाश्च बुद्धेर्नीलादयः ।"–**प्रमाणवार्तिकालं० पृ० ३९५।** उद्धृतमिदम्–**प्रमेयक० पृ०९५ । न्यायकुमु० पृ० १३०। सन्मति० टी० पृ० २४१। न्यायवि० वि० पृ०१०१** A. । 'प्रज्ञाकरगुप्तेनाप्युक्तम्–चित्रप्रतिभासा'–**सिद्धवि० टी० पृ०५५** A. । (९) यथाहि कार्यस्य देशेऽविद्यमानमपि कारणं कार्योत्पादकम्, तथा कार्यकालेऽविद्यमानमपि कार्योत्पादकं भवतु । (१०) यदि कार्यकालेऽविद्यमानादपि कारणात् कार्योत्पत्तिः न स्वीक्रियते तदा । (११) प्रज्ञाकरगुप्तो हि प्रमाणवार्तिकालङ्कारकारः, स च भाविनं भूतञ्चार्थं कारणमाचक्षते; तथाहि–"अविद्यमानस्य करणमिति कोऽर्थः ? तदनन्तरभाविनी तस्य सत्ता, तदेतदानन्तर्यमुभयापेक्षयापि समानम् । यथैव भूतापेक्षया तथा भाव्यपेक्षयापि । न चानन्तर्यमेव निबन्धनम्; व्यवहितस्यापि कारणत्वात् । गाढसुप्तस्य विज्ञानं प्रबोधे पूर्ववेदनात् । जायते व्यवधानेन कालेनेति विनिश्चितम् ॥ तस्मादन्वयतिरेकानुविधायित्वं निबन्धनम् । कार्यकारणभावस्य तद् भाविन्यपि विद्यते ॥ मृत्युर्न भविष्यन्न भवेदेवम्भूतमरिष्टमिति ।"–**प्रमाणवार्तिकालं० पृ० १७६ ।** (१२) "यथा येनाविरोध-

1–**धनवस्तु** श्र० । 2–**त्राह स्वलक्षणस्य पर**–आ० । 3–**रेकोणोप**–आ० । 4 **तदुक्तम्** आ० । 5 **प्रबोधोदयो भा**–ब० । 6 **तथैवं** आ० ।

विवृतिः—यथा क्षणिकं स्वलक्षणं नानादिग्देशभावीनि कार्याणि स्थानसङ्कर[1]-व्यतिकरव्यतिरेकेण करोति तत्करणैकस्वभावत्वात्। नहि सामग्रीभेदात् कार्यभेदेपि तत्कारणस्वभावभेदः, तथैकमक्षणिकं यद्यदा उत्पित्सु कार्यं तत्तदैव करोति तत्करणैकस्वभावत्वात्। सर्वदा कार्यकालानतिक्रमेण करणसामर्थ्यात् तदात्मकमेकमेव इत्यविरुद्धम्। यथा विज्ञानं स्वनिर्भासभेदान् गुणी गुणान् अवयवी अवयवान् व्याप्नोति सकृदपि तदात्मकत्वात्, तथैव द्रव्यं स्वपर्यायभेदान् स्वयमभेदकत्वा[2]त्तेषां स्वभावानामिति। एवम्—

कारिकाव्याख्यानम्—

यथा येन योग्यताप्रकारेण **एकं** निरंशं क्षणिकं वस्तु **भिन्नो देशो येषामर्थानाम्**, देशग्रहणमुपलक्षणं तेन प्रज्ञाकरगुप्तापेक्षया भिन्नकालग्रहणम्, तान् **कुर्यात् सकृद्** एकदैव। तथाहि—प्रदीपक्षणः प्रमातरि स्व[3]ज्ञानं स्था[4]ल्यां तैलशोषं दशा[5]ननदाहञ्च उपरि कज्जलम् इत्यादि भिन्नदेशं सकृदेवाऽनेकं कार्यं कुर्याद् एवमन्यदपि चिन्त्यम्। तथा यदैव[6] जाग्रद्विज्ञानं स्वापानन्तरं व्यापारादिकार्यं कुर्यात् तदैव कालान्तरभाविस्वकालनियतं प्रबोधम्, यदैव च भाविराज्यादिकं स्वकालनियतं दर्शनं कुर्यात् तदैव चिरातीतकालं हस्तरेखादिकम्, **तथैकं** नित्यं **भिन्नकालार्थान्**। कुतः? **क्रमात्**, क्रममाश्रित्य। एकदैकं कृत्वा पुनरन्यं कुर्यात् तत्कालेऽपि तद्भावात्। तथा चेदमयुक्तम्—"*नाऽक्रमात् क्रमिणो भावाः*"

प्रकरणैकं सौगताभिमतं क्षणिकस्वलक्षणं सकृदेकक्षणे भिन्नदेशार्थान् भिन्नो विप्रकृष्टो देशो येषां ते भिन्नदेशाः ते च तेऽर्थाश्च कार्याणि तान्, स्वसन्तानवर्तिनमुपादानत्वेन सन्तानान्तरवर्तिनञ्च निमित्तत्वेन जनयेदित्यर्थः। यथा वा एकं ज्ञानं भिन्नदेशार्थान् विप्रकृष्टनीलाद्याकारान् व्याप्नोति न विरुध्यते तथा एकमभिन्नद्रव्यं क्रमात् कालभेदेन भिन्नकालार्थान् भिन्नः पूर्वापरभूतः कालो येषां ते च तेऽर्थाश्च कार्याणि तान् कुर्यात्, पूर्वोत्तराकारपरिहारावाप्तिस्थितिरूपेण परिणमत इत्यर्थः। तानेव व्याप्नोति वा तादात्म्यमनुभवति वा, न विरुध्यते।"—**लघी० ता० पृ० ५६**। "तथैवोक्तं भट्टाकलङ्कदेवैः—यथैकं भिन्नदेशा··।"—**सत्यशासनप० पृ० १५** B.।

(१) सर्वेषां युगपत्प्राप्तिः संकरः। (२) परस्परविषयगमनं व्यतिकरः। (३) प्रदीपविषयकं ज्ञानम्। (४) तैलपात्रे। (५) दशा वर्तिका तस्या आननं मुखम् अग्रभागः तस्य दाहम्। (६) न हि स्वापानन्तरभाविव्यापारादीनां प्रबोधस्य च जाग्रद्विज्ञानं विभिन्नकालवर्ति सत् समुत्पादकं घटते तस्य एकक्षणमात्रवृत्तित्वादित्याशयेनाह—यदैवेति। (७) स्वविषयकं दर्शनं प्रत्यक्षम्। (८) अन्यपदार्थोत्पादकालेऽपि। (९) नित्यस्य सद्भावात्। (१०) "नाक्रमात्क्रमिणो भावो नाप्यपेक्षाऽविशेषिणः। क्रमाद् भवन्ती धीः कायात् क्रमं तस्यापि शंसति॥ नाऽक्रमात् क्रमिणः कार्यस्य भावः, क्रमरहितत्वात् कारणस्य तन्निष्पाद्यानि कार्याणि सकृज्जायेरन्। क्रमवतः सहकारिणोऽपेक्ष्य क्रमाज्जनिष्यतीति चेत्; नाप्यविशेषिणः स्थिरैकरूपस्य परैरनाधेयविशेषस्य परेषां सहकारिणामपेक्षाऽस्ति। तस्मात् क्रमाद् भवन्ती धीः कायात् क्रमन्तस्यापि कायस्य शंसति।"—**प्रमाणवा० मनोरथ० १।४५**। उद्धृतोऽयम्—'नाक्रमात् क्रमिणो भावा··धीश्चेयं क्रमं··'—**सिद्धिवि० टी० पृ० १६१** A., **१९७**A.। 'धीर्ज्ञेयात्··'—**सन्मति० टी० पृ० ३३६**। प्रकृतपाठः—**प्रमेयक० पृ० ३२५**।

1 **कारण**–ज०वि०। 2–**त्वात् स्वभा**–ई०वि०। 3 **एवं** आ०। 4–**यथा** श्र०। 5**नियतदर्शनं** श्र०।

[प्रमाणवा० १।४५] इत्यादि । **यथा चैकं** ज्ञानं क्षणिकं **भिन्नदेशार्थान्** नानादेश-नीलाद्याकारान् **व्याप्नोति** तदात्मकं भवति । **वा**शब्दः पक्षान्तरसूचकः, **सकृद्** एकदा तथा **एक**मात्मतत्त्वं **भिन्नकालार्थान्** सुखादीन् **व्याप्नोति चाक्रमात्** ।

कारिकां विवृण्वन्नाह–**'यथा'** इत्यादि । **यथा** येन प्रकारेण **स्वलक्षणम्**, कथम्भूतम् ? **क्षणिकम्, करोति कार्याणि** । कथम्भूतानि ? **नाना-दिग्देशभावीनि**, दिग्ग्रहणमुपलक्षणं तेन नानाकालभावीन्यपि गृह्यन्ते । कथं करोति ? **स्थानसङ्करव्यतिकरव्यतिरेकेण**[1] । कुत एतदित्याह–**तत्करणैकस्वभावत्वात्** । तदेव समर्थयते **'नहि'** इत्यादिना । **हि**र्यस्मात् **न सामग्रीभेदात् कार्यभेदेऽपि कारणस्वभावभेदः, तथा एकमक्षणिकं कारणं यद् यदा उत्पित्सु कार्यं तत् तदैव करोति** । कुत एतदित्याह–**तत्करणैकस्वभावत्वात्** । ननु क्रमभावीन्यनेककार्याणि कुर्वत् कथं तदेकम् तावद्धा[3] भेदप्रसङ्गात् ? इति चेदत्राह–**'सर्वदा'** इत्यादि । **सर्वदा** सर्वकालं **कार्यकालानतिक्रमेण**[4] **करणसामर्थ्यात्** कारणात् **तदात्मकं** तत्करण-सामर्थ्यात्मकम्[5] **एकमेवेत्यविरुद्धम्** । अस्यैव समर्थनार्थमाह–**'यथा'** इत्यादि । **यथा सौगतस्य विज्ञानं स्वनिर्भासभेदान्** आत्मनीलाद्याकारविशेषान् नैयायिकस्य **गुणी गुणान्, अवयवी अवयवान् व्याप्नोति** कथञ्चित्तदात्मको भवति । कदा ? **सकृदपि**, न केवलमसकृत् । ननु ज्ञानतन्निर्भासयोः गुणगुणिनोः अवयवावयविनोश्च अत्यन्तभेदान्न युक्तमेतदित्यत्राह–**तदात्मकत्वात्**, ज्ञानादेः[3] स्वनिर्भासभेद-गुण-अवयवात्मकत्वात् । अन्यथा घटपटवत्[4] तज्ज्ञानवच्च गुणगुण्यादिभावः चित्रज्ञानरूपता च न स्यादित्युक्तं विस्तरतः प्रागेव । **तथैव द्रव्यं** जीवादि **स्वपर्यायभेदान् व्याप्नोति** । स्वग्रहणात्–

"सर्वस्योभयरूपत्वे तद्विशेषनिराकृतेः ।
चोदितो दधि खादेति किमुष्ट्रं नाभिधावति ? ॥" [प्रमाणवा० ३।१८१]

(१) प्रतिनियतदेशस्थमेव । (२) चित्रज्ञानम् । (३) आदिपदेन गुणी अवयवी च ग्राह्यौ । (४) घटपटज्ञानवत् । (५) व्याख्या–"सर्वस्योभयरूपत्वम्–उभयग्रहणमनेकत्वोपलक्षणार्थम् तस्मिन् सति, तद्विशेषस्य 'उष्ट्र उष्ट्र एव न दधि, दधि दध्येव नोष्ट्रः' इत्येवं लक्षणस्य निराकृतेः, 'दधि खाद' इति चोदितः पुरुषः किमुष्ट्रं खादितुं नाभिधावति ? उष्ट्रोऽपि दध्यभिन्नात् द्रव्यत्वादव्यतिरेकात् स्याद्दधि, नापि स एवेति 'उष्ट्र उष्ट्र एव' इत्येकान्तवादः, येनान्योऽपि दध्यादिकः (तः) स्यादुष्ट्रः । तथा दध्यपि स्यादुष्ट्रः उष्ट्राभिन्नेन द्रव्यत्वेन दध्नस्तादात्म्येनाभिसम्बन्धात् । नापि तदेवेति दध्येव दधि, येनान्यदपि उष्ट्रादिकं (तः) स्याद्दधि । एतेन सर्वस्योभयरूपत्वं व्याख्यातम् ।"–**प्रमाणवा० स्ववृ० टी० १।१८३ । मनोरथ० १।१८३ ।** उद्धृतोऽयम्–**अनेकान्तजय० पृ० १८ ।** 'नोदितो···' –**अनेका० प्र० पृ० ७ । अष्टसह० पृ० ९२ । सन्मति० टी० पृ० २४२ । न्यायवि० वि० पृ० ९२** A. ।'··निराकृतः । प्रेरितो दधि···'–**स्या० र० पृ० ८३७ ।**

1 **ज्ञानक्षणिकं** आ० । 2-**संकरव्यतिरेकेण** श्र० । 3 **तावद्धा** आ० । 4 **कार्यकार**–आ० । 5–**त्मकमेवेत्य**–आ०, ब० ।

इत्येतन्निरस्तम्[1]; दध्यादेः उष्ट्रादिस्वरूपभूतपर्यायत्वासंभवात् । कुतस्तत् तान् व्याप्नोतीति चेदत्राह–**'स्वयम्'** इत्यादि । **स्वयं** स्वरूपेण **अभेदकत्वात्तेषाम्**[2] । **इति**शब्दः द्रव्यसिद्धिप्रघट्टकपरिसमाप्तौ । **तदेवं** सिद्धे परापरद्रव्ये परापरसंग्रहः प्रवर्त्तते । तत्र परसंग्रहं प्रदर्शयितुमाह–

संग्रहः सर्वभेदैक्यमभिप्रैति सदात्मना ।
ब्रह्मवादस्तदाभासः स्वार्थभेदनिराकृतेः ॥३८॥

विवृतिः–नहि कश्चिदसदात्मा भेदोऽस्ति विरोधात् । यद् यदात्मकं तत् तदेव, यथा स्वनिर्भासभेदात्मकं ज्ञानम्, तस्मात्[1] सदात्मनो भेदाः सन्मात्रमेव नान्यदिति संग्रहः । तत्प्राधान्यात्[5] न तु भेदप्रतिक्षेपात् । स्वपर्यायभेदानपेक्षया तत्प्रतिरूपकत्वं[6] ब्रह्मवादवत् ।

संग्रहः संग्रहनयः **सर्वेषां भेदानां** जीवादिविशेषाणाम् **ऐक्यमभिप्रैति** केन रूपेण ? इत्याह–**सदात्मना ।** ब्रह्मवादेऽपि सदात्मना तेषां संग्रहः संभवति इति सोऽपि संग्रहनयः स्यादित्याशंकापनोदार्थमाह–

कारिकाव्याख्यानम्–

ब्रह्मवादस्तदाभास इति । कुत एतत् ? इत्याह–**'स्वार्थ'** इत्यादि । **स्वार्थः** सन्मात्रं तस्य **भेदो** जीवादिः तस्य **निराकृतेः** असौ तदाभासः संग्रहाभासः, तन्निराकृतौ सन्मात्रस्यापि निराकृतिसिद्धेः । न खलु निराश्रयं सामान्यं नाम अश्वविषाणादेरपि तत्त्वप्रसङ्गात्[7] ।

व्यतिरेकद्वारेण कारिकां विवृण्वन्नाह–**'नहि'** इत्यादि । **हि**यस्मात् **न कश्चित्** चेतनः इतरो वा **भेदो** विशेषः **असदात्मा अस्ति,** कुत एतत् इत्याह–

विवृतिविवरणम्–

विरोधात् । असदात्मनोऽस्तित्वविरोधश्च प्रागेव समर्थितः । ननु-

(१) तुलना–"सुगतोऽपि मृगो जातः मृगोऽपि सुगतः स्मृतः । तथापि सुगतो वन्द्यो मृगः खाद्यो यथेष्यते ॥ तथा वस्तुबलादेव भेदाभेदव्यवस्थितेः । चोदितो दधि खादेति किमुष्ट्रमभिधावति ॥" **–न्यायवि० का० ३७३–७४ । अनेकान्तजय० पृ० २८१ ।** "न ह्यस्माभिर्दध्युष्ट्रयोरेकं तिर्यक्सामान्यं वस्तुत्वादिकं व्यक्त्यभेदेन व्यवस्थितं तथाभूतप्रतिभासाभावादभ्युपगम्यते । यादृग्भूतं तु प्रतिव्यक्ति भिन्नं 'समानाः' इति प्रत्ययविषयभूतमभ्युपगम्यते तथाभूतस्य तस्य शब्देनाभिधाने किमित्यन्यत्र प्रेरितोऽन्यत्र खादनाय धावेत् यद्युन्मत्तो न स्यात् ।"–**सन्मति० टी० पृ० २४२ ।** (२) पर्यायाणाम् । (३) तुलना–"निराकृतविशेषस्तु सत्ताद्वैतपरायणः । तदाभासः समाख्यातः सद्भिर्दृष्टेष्टबाधनात् ॥"– **तत्त्वार्थश्लो० पृ० २७० A. । नयविव० श्लो० ६८ । प्रमेयक० पृ० ६७७ । न्यायावता० टी० पृ० ८५ । प्रमाणनय० ७।१५, २१ । जैनतर्कभा० पृ० २४ ।** (४) "स्वस्य ब्रह्मवादस्य अर्थो विषयः सन्मात्रं तस्य भेदा जीवादिविशेषाः तेषां निराकृतेः प्रतिषेधात् । न खलु सर्वथा सत्त्वे भेदानामवकाशोऽस्ति । भेदरहितं च तत्कथं सामान्यं नाम निराश्रयत्वात् अर्थक्रियाविरहाच्च ।"–**लघी० ता० पृ० ५८ ।** (५) सत्त्वप्राधान्यात् । (६) संग्रहाभासत्वम् । (७) सामान्यत्वप्रसङ्गात् ।

1 **तस्मात्तदात्मानो** ई० वि० ।

भवत्वेवम्; तथापि भेदेभ्यो भिन्नं सत्त्वम् इत्यत्राह—**यद् यदेत्यादि** । **यद्** द्रव्यादि **यदात्मकं** यत् सत्त्वमात्मा यस्य तद् **यदात्मकम्**[1] **तद्** द्रव्यादि **तदेव**[2] भवति सद्रूपमेव भवति, **यथा स्वनिर्भासभेदात्मकं** संशयेतरविपर्यासेतरविशेषात्मकं **ज्ञानं** संशयादिरूपमेव भवति । यत एवं[3] **तस्मात् सदात्मनो**[4] **भेदाः सन्मात्रमेव नान्यत्** भावाद्भिन्नं प्रागभावादि **इति** एवं **संग्रहः** । कुतः स इत्याह—**तत्प्राधान्यात्**, सन्मात्रप्राधान्यात् **नतु** न पुनः **भेदप्रतिक्षेपात्** । कुत एतदित्याह—**स्वपर्यायभेदानपेक्षया**, यतः तत्प्रतिरूपकत्वं संग्रहाभासत्वम् । किंवदित्याह—**ब्रह्मवादवत् इति** ।

अधुना नैगमतदाभासप्ररूपणार्थमाह—

अन्योन्यगुणभूतैकभेदाभेदप्ररूपणात्[1] ।
नैगमोऽर्थान्तरत्वोक्तौ[5] **नैगमाभास इष्यते** ॥३९॥

विवृतिः—स्वलक्षणभेदाभेदयोः अन्यतरस्य प्ररूपणायाम् इतरो गुणः स्यात् इति नैगमः । यथा जीवस्वरूपनिरूपणायां गुणाः सुखदुःखादयः, तत्प्ररूपणायां

(१) "इष्यते मन्यते स्याद्वादिभिः । कः ? नैगमः, निगमो मुख्यगौणकल्पना, तत्र भवो नैगम इति । कुतः ? अन्योन्येत्यादि । गुणभावः अप्रधानभूतः एकश्च प्रधानभूतः, अन्योन्यं परस्परं गुणभूतैकौ तौ च तौ भेदाभेदौ च तयोः प्ररूपणात् ग्रहणात् । तथाहि गुणगुणिनामवयवावयविनां क्रियाकारकाणां जातितद्वताञ्च कथञ्चिद् भेदं गुणीकृत्य अभेदं प्ररूपयति, अभेदं वा गुणीकृत्य भेदं प्ररूपयति । नैगमनयस्यैवंविधत्वात्,प्रमाणे भेदाभेदयोरनेकान्तग्रहणात् । ननु गुणगुण्यादीनामत्यन्तभेद एवेति चेदत्राह—अर्थेत्यादि । अर्थान्तरत्वं गुणगुण्यादीनामत्यन्तभेदः । तस्योक्तौ प्ररूपणायां नैगमाभास इष्यते तस्य प्रमाणबाधितत्वात् ।"—**लघी० ता० पृ० ५७।** तुलना—"णेगेहिं माणेहिं मिणइत्ति णेगमस्स य निरुत्ती । सेसाणंपि नयाणं लक्खणमिणमो सुणह वोच्छं ॥"—**अनुयोगद्वार० ४ द्वा० । आव० नि० गा० ७७५ । विशेषा० गा० २६८२ ।** "निगमेषु येऽभिहिताः शब्दास्तेषामर्थः शब्दार्थपरिज्ञानं च देशसमग्राही नैगमः । 'आह च —नैगमशब्दार्थानामेकानेकार्थनयगमापेक्षः । देशसमग्रग्राही व्यवहारी नैगमो ज्ञेयः ।"—**तत्त्वार्थाधि० भा० १।३५ । तत्त्वार्थहरि०, तत्त्वार्थसिद्ध० १।३५ ।** "अभिनिर्वृत्तार्थसंकल्पमात्रग्राही नैगमः ।"—**सर्वार्थसि० १।३३ । राजवा० १।३३ ।** "यदस्ति न तद् द्वयमतिलङ्घ्य वर्त्तते इति नैकं गमो नयः संग्रहासंग्रहस्वरूपद्रव्यार्थिको नैगम इति यावत् ।"—**धवलाटी० पृ० ८४ । जयध० अ० पृ० २७ ।** "तत्र संकल्पमात्रस्य ग्राहको नैगमो नयः । यद्वा नैकं गमो योऽत्र स सतां नैगमो मतः । धर्मयोः धर्मिणोः वापि विवक्षा धर्मधर्मिणोः । पर्यायनैगमादिभेदेन नवविधो नैगमः ।"—**तत्त्वार्थश्लो० पृ०२६९। नयविव०३३,३७। प्रमेयक० पृ०६७६। सन्मति० टी० पृ० ३१० । नयचक्र गा० ३३ । तत्त्वार्थसार पृ० १०७ ।** "नैकैर्मानैः महासत्तासामान्यविशेषविशेषविज्ञानैः मिमीते मिनोति वा नैकमः । निगमेषु वा अर्थबोधेषु कुशलो भवो वा नैगमः । अथवा नैके गमाः पन्थानो यस्य स नैकगमः ।"—**स्थानाङ्गसू० टी० पृ० ३७१ ।** "धर्मयोः धर्मिणोः धर्मधर्मिणोश्च प्रधानोपसर्जनभावेन यद्विवक्षणं स नैकगमो नैगमः"—**प्रमाणनय० ७।७ । स्या० मं पृ० ३११ । जैनतर्कभा० पृ० २१ ।** (२) तुलना—"जं सामन्नविसेसे परोप्परं वत्थुओ य सो भिन्नो । मन्नइ अच्चन्तमओ मिच्छद्दिट्ठी कणादोव्व ॥"—**विशेषा० गा० २६९०** । "तयोरत्यन्तभेदोक्तिरन्योन्यं वाश्रयादपि । ज्ञेयो व्यंजनपर्यायनैगमाभो विशेषतः ॥"—**तत्त्वार्थश्लो० पृ० २७० । नयविव० ६३ । प्रमेयक० पृ०६७७। न्यायावता० पृ० ८२। प्रमाणनय० ७।११। जैनतर्कभा० पृ० २४ ।**

1—**कं द्रव्या**—आ० । 2 **तदेवमेव** श्र० । 3 **एव** आ० । 4 **सदात्मानो** आ०, ब० । 5—**न्तरतोक्तौ** ज० वि०,—**न्तरत्वोक्तो** आ० ।

च आत्मा। तदर्थान्तरताभिसन्धिः नैगमाभासः। कथम्? गुणगुणिनाम् अवयवावयविनाम् क्रियाकारकाणां जातितद्वतां च मिथोऽर्थान्तरत्वे सर्वथा। वृत्तिविरोधात्। एकमनेकत्र वर्त्तमानं प्रत्येकं सर्वात्मना यदि स्यात् तद् एकमित्येवं न स्यात्। यदि पुनः एकदेशेन वर्त्तेत तदेकदेशेष्वपि तथैव प्रसंगात् क्व किं वर्त्तेत?

नैगमः नैगमनयः **इष्यते**। कुतः इत्याह—**'अन्योन्य'** इत्यादि। प्रमाणतो हि द्रव्यपर्यायाणां कथञ्चिद्भेदे अभेदे च व्यवस्थिते सति **अन्योन्यं** परस्परं **गुणभूत** अप्रधानभूतः **भेदस्य अभेदः**, तस्य च **भेदः एकः** प्रधानभूतो **भेदस्य अभेदः** तस्य च **भेदः** तयोः **प्ररूपणात्। अर्थान्तरत्वोक्तौ** भेदाभेदयोः एकान्तेन नानात्वोक्तौ सत्यां **नैगमाभास इष्यते।**

कारिकाव्याख्यानम्—

कारिकां विवृण्वन्नाह—**'स्वलक्षण'** इत्यादि। **स्वलक्षणं** पर्यायात्मकं द्रव्यं तदात्मकाः पर्यायाश्च, तस्य यौ **भेदाभेदौ** तयोर्मध्ये **अन्यतरस्य** भेदस्य अभेदस्य वा **प्ररूपणायां** क्रियमाणायाम् **इतरः** भेदप्ररूपणायाम् अभेदः तत्प्ररूपणायां वा भेदः **गुणः स्यात् इति** एवंविधो **नैगमो नयः।** अत्रार्थे सुस्पष्टप्रतीत्यर्थं **'यथा'** इत्याद्युदाहरणमाह—**यथा** येन अनादिनिधनचैतन्यप्रकारेण **जीवस्य** यत् **स्वरूपं** गुणपर्यायव्यापकत्वं तस्य **निरूपणायां** क्रियमाणायां **गुणा** अप्रधानभूताः, के? **सुखदुःखादयः।** ननु 'सुखादयः' इत्येवास्तु किं दुःखग्रहणेन? इति चेत्; न; अन्योन्यं जीवाच्च भेदप्रतिपत्त्यर्थत्वात् तदुभयग्रहणस्य। **तत्प्ररूपणायाञ्च** सुखदुःखादिप्ररूपणायाञ्च **आत्मा** जीवस्वभावो **'गुणः'** इति सम्बन्धः। नन्वेवं व्याख्यानं कस्मान्न भवति—जीवस्वरूपस्य जीवसत्ताया निरूपणायां गुणाः सुखदुःखादयः, तेषां सत्तैव गुण इति, तत्प्ररूपणायाञ्च सुखादिसत्ताप्ररूपणायाञ्च आत्मा जीवो गुणः इति चेत्? संग्रहऋजुसूत्राभ्यामस्य भेदाभावप्रसङ्गादिति ब्रूमः।

विवृतिविवरणम्—

जीवसुखादीनामन्योन्यमत्यन्तभेदप्ररूपणायां तु तदाभास इत्याह—**'तत्'** इत्यादि। तेषां जीवसुखादीनां प्रक्रमाद् एकान्तेन अर्थान्तरताभिसन्धिः नैगमाभासः। **'कथम्'**

(१) तुलना—"वृत्तिश्च कृत्स्नांशविकल्पतो न··।"—**युक्त्यनुशा० श्लो०५५।** "एकस्यानेकवृत्तिर्न भागाभावाद्बहूनि वा। भागित्वाद्वास्य नैकत्वं दोषो वृत्तेरनार्हते॥"—**आप्तमी० का० ६२। अष्टश०, अष्टसह० पृ० २१४।** "तस्य तेषु सर्वात्मनाऽन्यथा वा वृत्त्ययोगो बाधकं प्रमाणम्··।"—**वादन्यायटी० पृ० ३०।** "यद्वा सर्वात्मना वृत्तावनेकत्वं प्रसज्यते। एकदेशेन चानिष्टा नैको वा न क्वचिच्च सः॥" —**तत्त्वसं० पृ० २०३।** "यदि सर्वेषु कायोऽयमेकदेशेन वर्त्तते। अंशा अंशेषु वर्त्तन्ते स च कुत्र स्वयं स्थितः॥ सर्वात्मना चेत् सर्वत्र स्थितः कायः करादिषु। कायास्तावन्त एव स्युर्यावन्तस्ते करादयः॥" —**बोधिचर्याव० पृ० ४९५।** (२) अभेदस्य। (३) अभेदस्य (४) अभेदनिरूपणे। (५) अप्रधानभूतः। (६) सुखदुःखोभय। (७) नैगमस्य। (८) सत्ताप्राधान्यपक्षे संग्रहेऽन्तर्भावप्रसङ्गः, सुखादिपर्यायप्राधान्ये तु ऋजुसूत्रेऽन्तर्भावप्रसङ्ग इति।

1—**यव्यवयवक्रि**—ई० वि०। 2—**भूतो भेदस्य** आ०। 3—**णायामितरः** आ०। 4 **जीवस्य स्वभावो** ब०, श्र०। 5 **जीवतो गुण** श्र०। 6—**रूपणात्तदा**—श्र०, ब०। 7—**षां जीवानां प्र**—आ०।

इति प्रश्ने उत्तरमाह–**गुणगुणिनाम् अवयवावयविनां क्रियाकारकाणां जातितद्वताञ्च मिथः** परस्परमर्थान्तरत्वे अङ्गीक्रियमाणे,किम् इत्याह–**'सर्वथा'** इत्यादि । सर्वेण वक्ष्यमाणप्रकारेण **सर्वथा वृत्तेः** [1]गुणादीनां गुण्यादौ वर्त्तनस्य **विरोधात् 'नैगमाभासः'** इति सम्बन्धः । तद्विरोधं दर्शयितुमाह–**'एकम्'** इत्यादि । **एकम्** अवयव्यादिकम् । 5 **अनेकत्र** देशकालाकारभिन्ने अवयवादौ वर्त्तमानं एकमेकं प्रति **प्रत्येकं सर्वात्मना** साकल्येन **यदि स्याद्** भवेत् वर्त्तमानं **तद्**वयव्यादिकम् **'एकम्' इत्येवं न स्यात्**, अपि तु यावन्तोऽवयवादयः तावन्त एव अवयव्यादयः स्युः । नहि एकस्य निरंशस्य क्रियातो भिन्नस्य परमाणुवद् युगपद् देशादिभिन्नेष्वाधारेषु वर्त्तनं युक्तम् । परस्य पक्षान्तरमाशङ्क्य दूषयन्नाह–**'यदि पुनः'** इत्यादि । **पुन**रिति पक्षान्तरसूचकः, 10 एकमनेकत्र प्रत्येकं **यद्येकदेशन वर्त्तेत** तर्हि तस्य अनेकदेशाः कल्पनीयाः तेषु चास्य वृत्तिः कल्पनीया, अन्यथा [3]कथं ते[3] **'तस्य'** इति व्यपदिश्यन्ते ? तत्कल्पने च दूषणमाह– **'तद्'** इत्यादि । [4]ते च ते एकदेशाश्च तेष्वपि **तथैव** सर्वात्मनैकदेशप्रकारेणैव **प्रसङ्गात्** दोषादनवस्था स्यात् इत्यभिप्रायः । **तथाच क्व** अवयवादौ **किम्** अवयव्यादि **वर्त्तेत** ? निराकृता च अवयवादौ अवयव्यादेर्वृत्तिः विषयपरिच्छेदे प्रपञ्चत [5]इत्यलमतिविस्तरेण ।

15 एवं गुणगुण्यादीनां भेदैकान्तं निराकृत्य सत्तातद्वतां [6]तं निराकर्तुमाह–

[7]स्वतोऽर्थाः सन्तु सत्तावत् सत्तया किं सदात्मनाम् ।
असदात्मसु नैषा स्यात् सर्वथातिप्रसङ्गतः ॥ ४० ॥

विवृतिः–यथा सदर्थान्तराणि स्वतः सन्ति तथैव द्रव्यगुणकर्माण्येव सन्तु किं तत्र सत्तासमवायेन ? स्वतः सतां तद्वैयर्थ्यात् असतां चाऽतिप्रसंगात् । तदेवम् अवा-

(१) अवयविनिष्ठा क्रिया एका निरंशापि सती भिन्नदेशेषु अवयवेषु वर्तेतापि, न तु क्रियातो भिन्नोऽन्यः कश्चिन्निरंशोऽर्थः भिन्नदेशाधारेषु वर्तते इति भावः । (२) अनेकदेशेषु । (३) अनेकदेशाः । (४) अवयविनः ।(५) पृ० २२४। (६) भेदैकान्तम् । (७) "यौगमते भावानां स्वतः सदात्मनां सत्तासमवायः, असदात्मनां वेति विकल्पद्वयं मनसिकृत्य प्रथमपक्षे दूषणमाह–स्वतः स्वरूपेण अर्थाः पदार्थाः सन्तु । किंवत् ? सत्तावत्, यथा सत्तान्तराद्विनाऽपि सत्ता परसामान्यं स्वत एवास्ति तथा द्रव्यादीन्यपि स्वत एव सन्तु विद्यन्ताम् । तथा च स्वतः सदात्मनां सत्तया किं साध्यं न किमपीत्यर्थः । विनापि तया तेषां सत्त्वात् । द्वितीयविकल्पं दूषयति–सर्वथाऽसदात्मसु द्रव्यादिषु परा सत्ता न स्यात् न वर्तेत अतिप्रसङ्गात् खरविषाणादावपि सर्वथाऽसति सत्तासमवायप्रसङ्गात् ।"–**लघी० ता० पृ० ५९** । तुलना– "सत्ताजोगादसओ सओ व सत्तं हवेज्ज दव्वस्स । असओ न खपुप्फस्स व सओ व किं सत्तया कज्जं ॥" –**विशेषा० गा० २६९४**। "स्वरूपेणासतः सत्त्वसमवाये च खाम्बुजे । स स्यात्किन्न विशेषस्याभावात्तस्य ततोऽञ्जसा ॥ स्वरूपेण सतः सत्त्वसमवायेऽपि सर्वदा । सामान्यादौ भवेत्सत्त्वसमवायोऽविशेषतः ॥"– **आप्तप० का० ६९-७०** । उद्धृतेयं कारिका–**सूत्रकृतांग शी० पृ० २२७** A.

1 **गुणादीनां गुणादौ** आ०, ब० । 2 **'यदि पुनरित्यादि'** इति पाठः आदर्शे लिखित्वापि निष्कासितः । 3 **कथं तस्य** श्र० । 4 **ते च ते तदेकदे**–श्र०, ब० । 5 **इत्यलमिति**–ब० । 6 **निराकुर्वन्नाह**–श्र०।

न्तरजातिष्वपि योज्यम्। गोत्वादेः सर्वगतत्वे तत्प्रत्ययसाङ्कर्य्यम्, अन्यथा निष्क्रियस्य अर्थोत्पित्सुदेशमव्याप्नुवतः अनंशस्य अनेकत्र कादाचित्कवर्त्तनमयुक्तम्। गुणगुण्यादीनाम् अन्योन्यात्मकत्वे न किञ्चिद्विरुद्धमित्यलं प्रसङ्गेन। '[1]गुणानां वृत्तं चलं सत्त्वरजस्तमसां सुखदुःख (खा) ज्ञानादिकं चैतन्यं[2] पुरुषस्य स्वरूपमचलम्' इत्येतदपि तादृगेव, तदर्थान्तरताऽसिद्धेः। अतिप्रसङ्गश्चैवं तदभेदे विरोधाभावात्। गुणानां दृश्यादृश्यात्मकत्वे पुंसामेव तदात्मकत्वं युक्तं कृतं गुणकल्पनया। 5

कारिकाविवरणम्—

स्वतः आत्मनैव **अर्था** द्रव्यादयः **सन्तु** विद्यमाना भवन्तु **सत्तावत्** सत्ता परं सामान्यं सेव तद्वत्। सत्ताग्रहणमुपलक्षणं तेन अवान्तरसामान्य[3]-समवाय-विशेषवत् इति च द्रष्टव्यम्। कुत एतदित्याह—**सत्तया** इत्यादि। इदमत्र तात्पर्यम्—स्वतः सन्तोऽर्थाः सत्तासमवायात् तद्वन्तः, अन्यथाभूता वा स्युः? प्रथमपक्षे सत् सत्त्वम् आत्मा [1]येषां तेषां **सदात्मनामर्थानां[3] किम्?** न किञ्चित् **सत्तया** 'क्रियते' इत्यध्याहारः। नहि तेषां[4] तया[5] स्वरूपसत्त्वं क्रियते; स्वत एवास्य[6] संभवात्, सतश्च करणायोगात्, अन्यथा अनवस्था[7] स्यात्। नापि सदभिधानादि; स्वरूपसत्त्वादेव अस्यापि[8] संभवात्। अथ स्वतोऽसन्तः तत्समवायात्[10] तद्वन्तः अत्राह—'**असद्**' इत्यादि। **असन्** अविद्यमान **आत्मा** येषां तेषु **नैषा** परपरिकल्पिता सत्ता **स्यात्**। कुतः? **अतिप्रसङ्गतः**[5] खरविषाणादावपि अस्याः[11] प्रसङ्गात्। प्रतिव्यूढञ्च प्रपञ्चतः सत्तातः सत्त्वमर्थानां षट्पदार्थपरीक्षावसरे[12] इति कृतमतिविस्तरेण। 10 15

विवृतिव्याख्यानम्—

कारिकां व्याख्यातुमाह—'**यथा**' इत्यादि। **यथा** येन अनवस्थादिदोषभय[13]-प्रकारेण **सन्ति** च तानि **अर्थान्तराणि** च सामान्यादीनि **स्वतः** आत्मनैव[8] न सत्तासमवायात् **सन्ति** सत्तावन्ति **तथैव** तेनैव 20

(१) "चलञ्च गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तम्—प्रदीपावयवानामिव बुद्ध्यवयवानां गुणानां वृत्तं क्रिया चञ्चला प्रतिक्षणमन्याऽन्या च भवति, न तु निर्व्यापारा गुणास्तिष्ठन्ति···"—**योगभा०, योगवा०** २।१५। "सांख्यपक्षे पुनर्वस्तु त्रिगुणं चलञ्च गुणवृत्तमिति"—**योगभा०** ४।१५। "गुणवृत्तं चलं नित्यम्···"—**योगका०** ३।९। (२) "चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम्"—**योगभा० पृ० ३७**। (३) अवान्तरसामान्यं द्रव्यत्वपृथिवीत्वादिकम्। (४) सदात्मनाम्। (५) सत्तया। (६) स्वरूपसत्त्वस्य। (७) सतोऽपि करणे कारणव्यापारानुपरमरूपाऽनवस्था। (८) स्वतः सतामपि पदार्थानां सत्तया सदिति शब्दप्रयोगः सदिति ज्ञानं वा क्रियेत; अत आह नापीत्यादि। (९) सदिति शब्दप्रयोगस्य सदिति प्रत्ययस्य वा। (१०) सत्तासमवायात्। (११) सत्तायाः। (१२) **पृ० २८५**—। (१३) "सामान्यादीनां त्रयाणां स्वात्मसत्त्वं—सम्प्रति सामान्यादीनां साधर्म्यमाह सामान्यादीनामिति। स्वात्मैव सत्त्वं स्वरूपं यत्सामान्यादीनां तदेव तेषां सत्त्वं न सत्तायोगः सत्त्वम्। एतेन सामान्यादीनां त्रयाणां सामान्यरहितत्वं साधर्म्यमुक्तमित्यर्थः। कथमेतद्? बाधकसद्भावात्। सामान्ये सत्ता नास्ति अनिष्ट-

1 **येषां सदा**—आ०, श्र०। 2 **तदात्मना**—श्र०। 3—**नां न** श्र०। 4—**त्राहासदि असन्** आ०। 5 **अतिप्रसंगः** श्र०। 6—**व सत्ता**—श्र०।

प्रकारेण **द्रव्यगुणकर्माण्येव** न खरविषाणादीनि **स्वतः सन्तु किं तत्र** तेषु द्रव्यादिषु **सत्तासमवायेन ?** कुत एतदित्याह–**'स्वतः'** इत्यादि । **स्वतो** हि सतां द्रव्यादीनां सत्तासमवायात् सत्त्वं स्यात्, असतां वा ? तत्राद्यः पक्षोऽनुपपन्नः; **स्वतः सतां तद्वैयर्थ्यात्** सत्तासमवायवैयर्थ्यात् । स्वतोऽसताञ्च **अतिप्रसङ्गात्** खपुष्पादौ तत्समवा-
5 यात्सत्त्वप्रसङ्गात् । एतदेव दूषणमन्यत्राप्यतिदिशन्नाह–**'तदेवम्'** इत्यादि । **तद्** अनन्तरोक्तं दूषणम् **एवम्** उक्तविधिना **योज्यम्** । क ? **अवान्तरजातिष्वपि** द्रव्यत्वादिसामान्येष्वपि । तथाहि–यथा सद्द्रव्यं सन् गुणः सत् कर्म स्वतः तथा स्वतो द्रव्यं द्रव्यं गुणो गुणः कर्म कर्म खण्डादिगौः कर्कादिरश्वः, किं तत्र द्रव्यत्वादिसमवायेन ? स्वतो द्रव्यगुणकर्मणां तद्वैयर्थ्यात्, अद्रव्यगुणकर्मणाञ्चातिप्रसङ्गात् । नहि तथाऽ-
10 परिणतमन्यसम्बन्धात् तथा भवति आकाशकुशेशयस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् । अत्र दूषणान्तरं दर्शयन्नाह–**'गोत्वादेः'** इत्यादि । अत्र आदिशब्देन अश्वत्वादिपरिग्रहः, **सर्वगतत्वे** अङ्गीक्रियमाणे **तत्प्रत्ययसाङ्कर्य्यम्** गोत्वादिप्रत्ययसाङ्कर्यम् खण्डादिवत् कर्कादावपि गोप्रत्ययः स्यात् । उपलक्षणमेतत् तेन अभिधानव्यवहारसाङ्कर्य्यं गृह्यते । तत्साङ्कर्ये च अवान्तरजातित्वं तस्य अतिदुरन्वयम् । निराकृता च विशेषतो नित्या
15 सर्वगता जातिः सामान्यपरीक्षावसरे इत्यलमिह विस्तरेण । अथ असर्वगतत्वपक्षे जातेर्दूषणमुपदर्शयन्नाह–**'अन्यथा'** इत्यादि । **अन्यथा** अन्येन असर्वगतत्वप्रकारेण **निष्क्रियस्य** गोत्वादेः, **अर्थः उत्पित्सुः** यस्मिन् **देशे तमव्याप्नुवतः** 'इच्छातो विशेषणविशेष्यभावः' इति अर्थस्य विशेषणत्वमिति न उत्पित्सुशब्दस्य पूर्वनिपातः । **अनंशस्य** निरवयवस्य **अनेकत्र** स्वाधारे **कादाचित्कं वर्त्तनमयुक्तम्** । स्वमते दोषाभावं
20 दर्शयितुमाह–**गुणगुण्यादीनामन्योन्यात्मकत्वे न किञ्चिद्विरुद्धमिति** । एतच्च अनेकान्तसिद्धिप्रघट्टके सप्रपञ्चं प्रपञ्चितम् **इत्यलमतिप्रसङ्गेन** ।

प्रसङ्गात् । विशेषेष्वपि सामान्यसद्भावे संशयस्यापि सम्भवात् निर्णयार्थं विशेषानुसरणेऽप्यनवस्थैव । समवायेऽपि सत्ताभ्युपगमे तद्वृत्त्यर्थं समवायाभ्युपगमादनिष्टापत्तिरेव दूषणम्..."–**प्रश० भा०, कन्द० पृ० १९** । "मुख्ये हि अनवस्थादिबाधकोपपत्तेः"–**प्रश० व्यो० पृ० १४२** । व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः । रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसङ्ग्रहः ॥"–**प्रश० किर० पृ० ३३** ।

(१) सत्तासमवायात् । (२) द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वसमवायवैयर्थ्यात् । (३) "न हि स्वतोऽतथाभूतस्तथात्वसमवायभाक् ।"–**आप्तप० का० ७२** । (४) सत्तासमवायात्सत्त्वप्रसङ्गात् । (५) कर्कादावपि गौर्गौरिति शब्दप्रयोगः गौरिति ज्ञानं वा स्यात् । (६) गोत्वस्य । (७) दुर्ज्ञेयम्, यतो हि गोत्वं गोवत् सर्वत्र अश्वादौ स्यात् तथा च तत् महासामान्यमेव स्यान्न त्ववान्तरसामान्यमिति भावः । (८) **पृ० २५८–** । (९) तुलना–"तत्र देशान्तरे वस्तुप्रादुर्भावे कथन्नु ते । दृश्यन्ते वृत्तिभाजो वा तस्मिन्निति न गम्यते ॥ न हि तेन सहोत्पन्ना नित्यत्वान्नाप्यवस्थिताः । तत्र प्रागविभुत्वेन नचायान्त्यन्यतोऽक्रियाः ॥" –**तत्त्वसं का० ८०६–७** ।

1–**ह स्वतो हि आ०** । 2–**त्रातिदि**–आ०, श्र० । 3 **द्रव्यादि**–ब० । 4–**णाञ्चातिप्र**–श्र० । 5 **गोत्वप्रत्ययः** श्र० । 6–**ण असर्व**–ब०, श्र० । 7 **निःक्रियस्य** ब०, आ० । 8–**ध्यस्यभावः** श्र० । 9–**चित्कवर्त्तन**–ब० ।

अपरमपि नैगमाभासं दर्शयितुमाह–**'गुणानाम्'** इत्यादि । **गुणानां सत्त्वरजस्तमसां वृत्तं** वर्त्तनं **चलम्** अविर्भावतिरोभाववत्। एतदेव **'सुख'** इत्यादिना व्याचष्टे[1]-सत्त्वस्य हि सुखादिलक्षणं वृत्तम्, रजसो दुःखादिलक्षणम्, तमसोऽज्ञानादिकमिति। पुरुषस्य किं स्वरूपमित्याह–**'चैतन्यम्'** इत्यादि । **चैतन्यं** दर्शनं **पुरुषस्य स्वम्** आत्मीयमसाधारणं **रूपम्** । "*न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः*" [सांख्यका० ३] इत्यभिधानात् । कथम्भूतम् ? **अचलम्**, आविर्भावतिरोभावविकलम् । **इति**शब्दः परपक्षसमाप्त्यर्थः । अत्र दूषणमाह–**'एतदपि'** इत्यादि । **एतदपि** सांख्यमतमपि न केवलं वैशेषिकमतं **तादृगेव** नैगमाभास एव । कुत एतदित्याह–**'तद्'** इत्यादि[2] । **तयोः** सुखादिवृत्तपुरुषयोः **अर्थान्तरताम्**[3] व (ताव) स्त्वन्तरत्वं तस्य **असिद्धेः** अनिश्चयात् । अत्रैव दोषान्तरमाह–**अतिप्रसङ्गश्चैवमिति** । सुखादिवृत्तपुरुषयोः परमार्थतोऽभेदेऽपि प्रतीयमाने एवं परैः[4] स्वमतदुराग्रहाभिनिवेशप्रकारेण भेदे अभ्युपगम्यमाने अतिप्रसङ्गः स्यात् 'एकमेव न किञ्चित् स्यात्' इति भावः । च शब्दः पूर्वदोषसमुच्चये । ननु तदभेद[3]विरोधात् सिद्धैव तदर्थान्तरता इत्याह–**'तदभेद'** इत्यादि । **तयोः** पुरुषवृत्तयोरभेदे[4] एकत्वे सति **विरोधाभावात्** सहानवस्थानलक्षणस्य परस्परपरिहारस्थितिस्वरूपस्य प्रमाणबाधारूपस्य वा विरोधस्याभावात् इति भावः । अथ मतम् अचलपुरुषस्वरूपे चलवृत्तानुप्रवेशे[5] द्वयोश्चलत्वमचलत्वं वा रूपं स्यात् अतो विरोधः इत्यत्राह[6]–**'गुणानाम्'** इत्यादि । **गुणानां** सत्त्वरजस्तमोलक्षणानां **दृश्यादृश्यात्मकत्वे**[7] व्यक्तापेक्षया दृश्यात्मकत्वे प्रधानापेक्षया अदृश्यात्मकत्वे अङ्गीक्रियमाणे **पुंसामेव तदात्मकत्वं** दृश्यादृश्यात्मकत्वं[8] **युक्तम्** उपपन्नम् । प्रसाधितञ्च[5] सुखादिविवर्त्तात्मकत्वमात्मनः प्रागेव प्रबन्धेन इत्यलमतिप्रसङ्गेन । ततः किं जातम् ? इत्याह–**'कृतम्'** इत्यादि । **कृतं**

(१) "प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः, अत्रायं समासः प्रीतिश्चाप्रीतिश्च विषादश्च ते आत्मा स्वरूपं येषां गुणाना ते भवन्ति प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः । तेषां लक्षणमुच्यते तत्र प्रीत्यात्मकं सत्त्वम् । आत्मशब्दः स्वभावे वर्तते । कस्मात् ? सुखलक्षणत्वात् । यो हि कश्चित् क्वचित् प्रीतिं लभते तत्र आर्जवमार्दवसत्यशौचह्रीबुद्धिक्षमानुकम्पाज्ञानादि च, तत्सत्त्वं प्रत्येतव्यम् । अप्रीत्यात्मकं रजः । कस्मात् ? दुःखलक्षणत्वात् । यो हि कश्चित् कदाचित् क्वचिदप्रीतिमुपलभते तत्र द्वेषद्रोहमत्सरनिन्दास्तम्भोत्कण्ठानिकृतिवञ्चनाबन्धच्छेदनानि च, तद्रजः प्रत्येतव्यम् । विषादात्मकं तमः । कस्मात् ? मोहलक्षणत्वात् । यो हि कश्चित् कदाचित्क्वचिन्मोहमुपलभते तत्र अज्ञानमदालस्यभयदैन्याकर्मण्यतानास्तिक्यविषादस्वप्नादि च, तत्तमः प्रत्येतव्यम्।"–**सांख्यका० माठर०, जयमं०, का० १२। सांख्यसूत्रवि० पृ० १०६ । (२)** कापिलैः । (३) सुखादि-पुरुषयोः । (४) सुखादि । (५) "द्विविधो हि पदार्थानां विरोधः, अविकलकारणस्य भवतोऽन्यभावेऽभावाद्विरोधगतिः शीतोष्णस्पर्शवत् । परस्परपरिहारस्थितलक्षणतया वा भाववत् ।" –**न्यायबि० पृ० ९७–९८ । (६) पृ० १९१ ।**

1–**चष्ट सत्त्वस्य दर्शनं पुरुषस्य** आ० । 2–**दि वृत्तपुरुषयोः पर**–आ० । 3–**तामवलस्त्वन्त**–ब० । 4 **तदभेदेविरो**–श्र०, ब० । 5–**प्रवेशद्वयो**–आ० । 6–**त्राह दृश्याद्**–श्र० । 7–**कत्वव्यक्ता**–आ० । 8–**त्मकं युक्तं** आ० ।

पर्याप्तं [1]गुणकल्पनया प्रधानकल्पनया, [1]तस्य तदात्मकत्वादित्यभिप्रायः । निरस्तश्च प्रधानं प्रपञ्चतः प्रकृतिपरीक्षाप्रघट्टके[3] इत्युपरम्यते ।

अधुना प्रमाणाभावात् तदाभासतां तयोर्दर्शयितुमाह–

प्रामाण्यं व्यवहाराद्धि स न स्यात् तत्त्वतस्तयोः ।
मिथ्यैकान्ते विशेषो वा कः स्वपक्षविपक्षयोः ॥ ४१ ॥

विवृतिः–शुद्धमशुद्धं वा द्रव्यं पर्यायं समस्तं व्यस्तं वा व्यवस्थापयता तत्साधनं प्रमाणं मृग्यम् अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । तत्प्रामाण्यञ्च व्यवहारेणैव । स च संग्रहे भेदाश्रयो मिथ्यैव । ततः सप्र (सःप्र) तिपक्षं कथमतिशयीत सत्येतरस्वरूपवत् ? मिथ्यैकान्ताविशेषेऽपि तद्व्यवस्थापनमयुक्तम्; तदुभयोपलब्धेरवितथात्मकत्वात्, अन्यथा स्वप्नान्तरवत् तद्विसंवादान्न किञ्चित् प्रमाणम् । नैगमेऽपि 'चलं गुणप्रवृत्तं नित्यं चैतन्यम्' इति व्यवहारासिद्धेः स्वरुचिविरचितदर्शनप्रदर्शनमात्रम् । नहि

"[6]गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति ।
यत्तु दृष्टिपथप्राप्तं तन्मायैव (येव) सुतुच्छकम् ॥" [ ]

(१) पुरुषस्य । (२) सुखाद्यात्मकत्वात् । (३) पृ० ३५४ । (४) संग्रहाभासनैगमाभासयोः । (५) व्याख्या–"प्रमाणं स्वेष्टानिष्टसाधनदूषणनिबन्धनं प्रत्यक्षमन्यद्वा सर्वैरभ्युपगन्तव्यमन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । तच्च व्यवहारात् । विधिपूर्वकमवहरणं विभजनं भेदकल्पनं व्यवहारस्तस्मात् तमाश्रित्येत्यर्थः । स च तत्त्वतः परमार्थतो न स्यात् । क्व ? तयोः संग्रहाभासनैगमाभासयोः । न खलु निरपेक्षे भावैकान्ते प्रमाणादिभेदव्यवहारोस्ति निराकृतत्वात् भेदैकान्ते वा प्रमाणफलव्यवहारोऽस्ति सम्बन्धाभावात् । औपचारिकः प्रमाणफलव्यवहारस्तत्रास्तीति चेदत्राह–मिथ्येत्यादि । मिथ्यैकान्ते प्रमाणफलव्यवहारस्यावास्तवैकान्ते अङ्गीक्रियमाणे विशेषः भेदोऽपि कः ? न कोपीत्यर्थः । कयोः ? स्वपक्षविपक्षयोः, स्वपक्षो ब्रह्मवादो भेदवादो वा, विपक्षः क्षणिकवादोऽद्वैतवादो वा तयोः संकरप्रसंगादित्यर्थः । ततः कथञ्चिद्व्यवहारोपि वास्तवोऽङ्गीऽकर्त्तव्यः ।"–**लघी० ता० पृ० ६० ।** तुलना–"प्रामाण्यं व्यवहारेण··।" –**प्रमाणवा० १।७ ।** (६) "उक्तार्थे शास्त्रं प्रमाणयति–तथा चेति । परमं पारमार्थिकं नित्यमिति यावत् । मायेव लौकिकमायावत् क्षणभङ्गरम्, अतः सुतुच्छकम् अत्यन्ततुच्छमल्पसारं स्थिरांशाभावादिति । अत्र सुशब्देन परिणामितया गुणानामपि तुच्छत्वं सूचितं गुणा एव परिणामितया कूटस्थनित्यापेक्षया तुच्छाः, गुणकार्यं तु दृश्यमानं गुणापेक्षयापि तुच्छम्, अतः सुतुच्छमिति···।"–**योगवा० पृ० ४१४ ।** "परमं रूपं मूलरूपमव्यक्तावस्था न दृष्टिपथमृच्छति गच्छति, व्यक्तं दृष्टिपथं प्राप्तं यद् गुणरूपं तद् मायेव सुतुच्छकं मायया प्रदर्शितं प्रपञ्चं यथा तुच्छं तथेति ॥"–**योगसू० भास्व० पृ० ४१४ ।** कारिकेयं निम्नग्रन्थेषु समुद्धृताऽस्ति–'तथा च शास्त्रानुशासनम्गुणानां···।'–**योगभा० ४।१३ ।** 'षष्ठितन्त्रशास्त्रस्यानुशिष्टिः–गुणानां···।'–**योगभा० तत्त्वव० ४।१३ । योग० भास्वती, पात० रह० ४।१३ ।** 'भगवान् वार्षगण्यः–गुणानां···।'–**शां० भा० भामती पृ० ३५२। नयचक्रवृ० पृ० ४३** A. । **तत्त्वोपप्लव० पृ० ८० । सांख्यतत्त्वा० पृ० ६ ।** 'गुणानां सुमहद्रूपम्··।' –**प्रमाणवार्तिकालं० परि० ४, पृ० ३३ । सिद्धिवि० टी० पृ० ७४** B. । **अष्टसह० पृ० १४४ ।** '···दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायावस्तु तुच्छकम्'–**जयमं० पृ० ६३ ।**

1 **गुणपरिक**–श्र० । 2–**भासयतां** श्र०। 3 **प्रमाणं** ब०। 4–**व्यं व्य**–ई०वि०। 5–**स्तं व्य**–ज० वि० । 6 **बलं** ई०वि०।

इति प्रमाणमस्ति समवायेन स्वावयवेषु अवयवी वर्त्तेत । 'शृङ्गे गौः शाखायां वृक्षः' इति लोकव्यवहारमतिवर्त्तेत विपर्ययात् । स्वयमज्ञस्वभावात्मा ज्ञानसमवाये कथमिव ज्ञः स्यात् ? नहि तथाऽपरिणतस्य तत्त्वम्, समवायस्यापि ज्ञत्वप्रसङ्गात् । न वै ज्ञानसमवायोऽस्ति समवायस्येति चेत्; कथं स्वस्वभावरहितः[1] सोऽस्ति वर्त्तेत वा समवायान्तराभावात् तदनवस्थानुषङ्गात् । 5

प्रामाण्यं[2] व्यवहारात् व्यवहारमाश्रित्य, **हि**: अवधारणार्थः । व्यवहारादेव[3] न ज्ञानाद्यद्वैताद्याश्रित्येत्यर्थः । तत एव तदस्तु को दोषः इति चेदत्राह–**'स'** इत्यादि । **स** व्यवहारो **न स्यात् तत्त्वतः**[5] परमार्थतः **तयोः** संग्रहनैगमाभासयोः । ननु यदि[6] तयोर्व्यवहारो वास्तवो नास्ति, मा भूत् अवास्तवस्तु[7] भविष्यति इत्यत्राह–**'मिथ्यैकान्त'** इत्यादि । अयमभिप्रायः–यत्र व्यवहारो मिथ्या तत्र तदाश्रितं प्रमाणमप्येकान्तेन[8] मिथ्या, तस्मिन् **मिथ्यैकान्ते** अङ्गीक्रियमाणे **विशेषो** भेदः **कः** न कश्चित् । कयोः ? **स्वपक्षविपक्षयोः** । ततः उभयोः सिद्धिरसिद्धिर्वा स्यादिति भावः । **वा**शब्द अपिशब्दार्थे । 10

कारिकाव्याख्यानम्–

कारिकां व्याख्यातुमाह–**'शुद्धम्'** इत्यादि । **शुद्धं द्रव्यं**[9] पर्यायरहितं ब्रह्मादि, शुद्धं **पर्यायं** द्रव्यरहितं क्षणिकनिरंशपरमाणुरूपम् । **अशुद्धं** द्रव्यं सपर्यायम् । अशुद्धं पर्यायं सद्रव्यम् । अस्यानन्तरस्य विशेषणमाह– **'व्यस्तम्'** इत्यादि । **व्यस्तम्** अन्योन्यनिरपेक्षम्, अनेन[10] नैयायिकमतं दर्शितम् । **समस्तम्** अन्योन्यात्मकम्, अनेनापि सांख्यदर्शनं प्रकाशितम्, विकारविकारिणोः सांख्यैस्तादात्म्याभ्युपगमतः । **'व्यवस्थापयता'** इत्येतत् प्रत्येकमभिसम्बध्यते । **तत्साधनं** तयोः शुद्धाशुद्धव्यस्तसमस्तद्रव्यपर्याययोः साधनं **मृग्यम्** अन्वेष्टव्यम् । तच्च नयत्किञ्चिद् भवितुमर्हति किन्तु **प्रमाणम्**, प्रत्यक्षादिवस्तुव्यवस्थायामन्यस्याऽनधिकारात् । **अन्यथा** प्रमाणान्वेषणाभावप्रकारेण तद्व्यवस्थापने **अतिप्रसङ्गात्** सर्वतः सर्वस्य सर्वार्थसिद्धिप्रसङ्गात् । ननु संग्रहनैगमाभासप्ररूपणप्रस्तावे किमर्थमप्रस्तुतं **'शुद्धं पर्यायम्'** इत्येतत् प्रस्तूयते इति च न वाच्यम्; दृष्टान्तार्थत्वात् । यथैव शुद्धं पर्यायं व्यवस्थापयता सौगतेन प्रमाणं मृग्यम् तथा अन्यदपि[7] अन्येन[10] व्यवस्थापयता[3] तन्मृग्यमिति । यदिवा, उत्तरत्र ऋजुसूत्राभासे इदमवश्यं वक्तव्यम्, तदिहैवोक्तम्[11] । मृग्यत एव तर्हि 15 20 25

विवृतिव्याख्यानम्–

(१) तुलना–"फट्स्तन्तुष्विवेत्यादिशब्दाश्चेमे स्वयं कृताः । शृङ्गं गवीति लोके स्यात् शृङ्गे गौरित्यलौकिकम् । **प्रमाणवा० ३।१५०** । "वृक्षे शाखाः शिलाश्चाग इत्येषा लौकिका मतिः । शिलाख्यपरिशिष्टाङ्गनैरन्तर्योपलम्भनात् ॥ तौ पुनस्तास्विति ज्ञानं लोकातिक्रान्तमुच्यते ।"–**तत्त्वसं० पृ० २६७** । (२) शुद्धद्रव्यादि । (३) ब्रह्माद्वैतादिवादिना । (४) प्रमाणम् ।

1–**तः वर्त्तेत** ई० वि० । 2 **प्रमाणं** ब०, श्र० । 3–**देवज्ञाना**–आ० । 4 **ज्ञानाद्वैता**–ब० । 5 **ततः** श्र० । 6 **यथा तयोः** ब० । 7 **अभासवस्तु** आ०, **अवास्तुसस्तु** श्र० । 8 **प्रमाणमिथैका**–आ० । 9 **द्रव्यपर्याय**–श्र० । 10 **अनेन** आ० । 11 **तदिह चोक्तम्** ब० ।

प्रमाणमिति चेदत्राह–**'तद्'** इत्यादि । तस्य तद्व्यवस्थापकस्य **प्रामाण्यञ्च व्यवहारेणैव** न परपरिकल्पितपरमार्थप्रकारेण तत्र तदसिद्धेः । **स च** व्यवहारः **संग्रहे मिथ्यैव** लेशतोऽपि सत्यो न भवति इति **एव**कारार्थः । कुत एतदित्याह–**भेदाश्रयो यतः** । भवत्वेवम्, को दोषः ? इति चेदत्राह–**'ततः'** इत्यादि । तस्मात् मिथ्यारूपात् प्रमाणादि-
5 व्यवहारात् **संग्रहः प्रतिपक्षं** भेदैकान्तं **कथमतिशयीत** ? न कथञ्चित् । तत्रापि-मिथ्याप्रमाणादिव्यवहारभावात् *"प्रामाण्यं व्यवहारेण"* [प्रमाणवा० १।७] इत्यादि-वचनात् । ननु अभेदात्मकः संग्रहः भेदात्मकश्च प्रतिपक्षः, तत्कथं स तं नातिशेते ? इत्यत्राह–**'सत्य'** इत्यादि । **सत्यम्** अवितथम् **इतरद्** वितथम् ते च ते **स्वरूपे** च ते यस्य स्तः तत् **तद्वत्** । क्रियाविशेषणमेतत्–सत्यरूपवद् यथा भवति तथा संग्रहोऽ-
10 तिशयीत, इतरस्वरूपवत् यथा भवति तथा प्रतिपक्षमिति, प्रतिपक्षवत् संग्रहोऽपि मिथ्यैव स्यात् इत्यर्थः । ततः को दोषः इत्यत्राह–**'मिथ्या'** इत्यादि । **मिथ्यैकान्तस्य** संग्रहप्रतिपक्षयोः **योऽविशेषः** तस्मिन्नपि न केवलं विशेषे **तस्य** संग्रहस्य **व्यवस्थापनमयुक्तम्** । उपसंहारमाह–**'तद्'** इत्यादि । यत एवं **तत्** तस्मात् **उभयोपलब्धेः** संग्रहेतरयोः **उपलब्धेः अवितथात्मकत्वात्** सत्यस्वभावत्वात् **'स कथं प्रतिपक्षमति-**
15 **शयीत'** इति सम्बन्धः । तस्यावितथात्मकत्वे दूषणमाह–**'अन्यथा'** इत्यादि । **अन्यथा** अवितथात्मकत्वाभावप्रकारेण **स्वप्नान्तरवत्** स्वप्नभेदवत् **तस्याः विसंवादान्न किञ्चित् प्रमाणम्** ।

एवं संग्रहाभासे प्रमाणाभावं प्रदर्श्य इदानीं नैगमाभासे तं दर्शयन्नाह–**'नैगमेऽपि'** इत्यादि । न केवलं संग्रहे अपि तु **नैगमेऽपि** न किञ्चित् प्रमाणम् । एतदेवाह–
20 **'चलम्'** इत्यादि । **चलम्** आविर्भावतिरोभाववत् । किं तदित्याह–**'गुण'** इत्यादि । **गुणानां** सत्त्वादीनां **वृत्तं** महदादिरूपेण परिणमनं **नित्यं चैतन्यम् इति** एवं **स्वरुचिविरचितदर्शनप्रदर्शनमात्रम्** । कुतः ? **व्यवहारासिद्धेः** । एतदेव दर्शयन्नाह–**'नहि'** इत्यादि । **हि**यस्मात् **न गुणानां** सत्त्वरजस्तमसां **परमं** प्रधानलक्षणं **रूपं न दृष्टिपथमृच्छति, यत्तु** रूपं महदादि **दृष्टिपथप्राप्तं तन्मायेव सुतुच्छकम् इति** एवं **प्रमाणमस्ति**
25 प्रत्यक्षादेरत्राऽनवतारादिति ।

सांख्यनैगमाभासे प्रमाणाभावं प्रदर्श्य अधुना नैयायिकतदाभासे तं दर्शयन्नाह–

(१) व्यवहारो हि भेदमाश्रित्य प्रवर्तते अतः अभेदग्राहिसंग्रहनयदृष्ट्या मिथ्यैव । (२) उद्धृतोऽयम्–**तत्त्वार्थश्लो० पृ० १७३ । सिद्धिवि० टी० पृ० १८ A., २३२ B., २९४ B.'३०५ B., ३२४ ५२० B. । प्रमेयक० पृ० २१७, ३८३ । सन्मति० टी० पृ० १११, ४९७ । न्यायवि० वि० पृ० ३८ B. । शास्त्रवा० यशो० पृ० १५८ B.** । (३) नैगमाभासे । (४) प्रमाणाभावम् ।

1–माण्यं व्यव–आ० । 2–रद् तद्वि–श्र० । 3 यो वि–ब०, आ० । 4 तस्य व्यव–आ० । 5 संग्रहेतरोपल–ब०, श्र० । 6 सत्त्वस्व–श्र० । 7 नित्यचैतन्यं श्र०, नित्यचेतना–ब० । 8 तन्मायैव ब० । 9 इत्यलं प्र–ब० ।

'समवायेन' इत्यादि । **समवायेन** सम्बन्धेन **स्वावयवेषु अवयवी वर्त्तेते** [ति] **'नहि प्रमाणमस्ति'** इति सम्बन्धः । ननु 'शृङ्गे गौः शाखायां वृक्षः' इति प्रतीतिः तत्र प्रमाणमस्तीति चेदत्राह–**'शृङ्गे'** इत्यादि । **शृङ्गे गौः शाखायां वृक्ष इति** एवं यत् प्रमाणं तत् **लोकव्यवहारमतिवर्त्तेत** तत्र[1] तथाप्रतीतेरभावात् । कुत एतदित्याह–**विपर्ययात्,** 'गवि शृङ्गं वृक्षे शाखा' इति लोकव्यवहारे[2] प्रतीतिसद्भावात् । अत्रैव दूषणान्तरमाह– 5 **'स्वयम्'** इत्यादि । **स्वयम्** आत्मना **अज्ञस्वभावः** अचेतनः सन् **आत्मा ज्ञानसमवाये** सति **कथमिव ज्ञः स्यात्** चेतनो भवेत् ? **नहि तथा** ज्ञत्वप्रकारेण **अपरिणतस्य तत्त्वं** ज्ञत्वं युक्तम् । कुत एतत् ? **समवायस्यापि ज्ञत्वप्रसङ्गात् । 'नवै'** इत्यादिना परमतमाशङ्कते–**नवै**[3] नैव **ज्ञानेन** समवायस्य **समवायोऽस्ति** तत्कथमस्य[4] ज्ञत्वप्रसङ्गः **इति चेत्**[3] तत्राह–**'कथम्'** इत्यादि । **कथं** केन प्रकारेण समवायोऽस्ति ? 10 न केनचिद्, व्यवस्थापकप्रमाणानां समवायपरीक्षायां प्रपञ्चतः प्रतिषिद्धत्वात्[3] । इतश्च नास्त्यसौ **स्वस्वभावरहितो** यतः । तस्य[5] हि स्वभावोऽयुतसिद्धसम्बन्धत्वम्, तच्च तत्रैव[5] विस्तरतो निषिद्धम् । कथं च समवायिष्ववर्त्तमानस्य अश्वविषाणस्येव अस्य[6] अयुतसिद्धसम्बन्धत्वं युक्तम् ? अथ वर्त्तत एवासौ[6] तत्र[7]; अत्राह–**'वर्त्तेत वा'** इत्यादि । अत्रास्य[9] ज्ञत्वलक्षणं दूषणमुक्तमिति मत्त्वा दूषणान्तरमाह–**वर्त्तेत वा**[8] **कथं समवायान्तराभावात्** 15 एकत्वात्तस्य । विशेषणीभावाद् वर्त्तते इति चेदत्राह **'तद्'** इत्यादि । समवायस्य तदन्तरकल्पने या **अनवस्था** तस्य **अनुषङ्गात्** कथमसौ क्वापि वर्त्तेत ? अयमभिप्रायः– अनवस्थाभयात् समवायस्य समवायान्तरं परेण न कल्प्यते, सा च विशेषणीभावकल्पनेऽप्यविशिष्टा सम्बन्धान्तरकल्पनस्य अत्राप्यविशेषात् । नहि असम्बद्धो[9] विशेषणीभावः समवायस्य समवायिषु वृत्तिहेतुः इत्युक्तं[10] समवायनिषेधप्रघट्टके । 20

इदानीं व्यवहारनयं दर्शयितुमाह–

व्यवहाराविसंवादी[10] नयः[11] स्याद् दुर्नयोऽन्यथा[12] ।
बहिरर्थोऽस्ति विज्ञप्तिमात्रं[11] शून्यमितीदृशः ॥४२॥

(१) लोकव्यवहारे । (२) समवायस्य । (३) पृ० २९७ । (४) "अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानां यः सम्बन्ध इहप्रत्ययहेतुः स समवायः ।" (**प्रश० भा पृ० १४**) इत्यभिधानात् । (५) समवायपरीक्षायाम् (पृ० २९७) । (६) समवायस्य । (७) समवायिषु । (८) समवायस्य । (९) "तत्त्वं भावेन"–**वैशे० सू० ७ । २ । २८** । "तस्माद् भाववत्सर्वत्रैकः समवायः"–**प्रश० भा० पृ० ३२६** । (१०) पृ० ३०३ । (११) व्याख्या–"स्याद् भवेत् । कः ? नयः संग्रहादिः । किंविशिष्टः ; बहिरर्थोऽस्तीतीदृशः । इतिशब्दात् प्रमाणमस्ति साध्यसाधनभावोऽस्तीत्यादि । कथम्भूतः सन् ? व्यवहाराविसंवादी, हेतुफलभावादिव्यवस्था व्यवहारः तस्याविसंवादोऽव्यभिचारः सोऽस्यास्तीति तथोक्तः ।

1 **वर्त्तेत नहि** ब०, **वर्त्तेति नहि** श्र० । 2–**हारप्रतीति**–ब०, श्र० । 3 **न चैतावतैव ज्ञानेन** ब० । 4 **चेदत्राह** श्र० । 5–**न्धवत्त्वं तत्रैव** आ० । 6–**वासौ युक्तं तत्र** ब० । 7 **दूषणमाह** ब० । 8 **वा समवायान्तरात् एकत्वाभावात् एकत्वात्तस्य** श्र० । 9 **असम्बन्धो** आ० । 10–**हारोऽविसं**–मु० लघी० । 11–**मात्रशून्य**–मु० लघी० ।

विवृतिः–प्रत्यक्षस्यापि प्रामाण्यं व्यवहारापेक्षम्। स पुनः अर्थाभिधानप्रत्ययात्मकः। कथम्? उत्पादविगमध्रौव्यलक्षणं सत्, गुणपर्ययवद्द्रव्यम् जीवश्चैतन्यस्वभावः इति। श्रुतेः प्रमाणान्तराबाधनं पूर्वापराविरोधश्च अविसंवादः। तदपेक्षोऽयं नयः, ततोऽन्यथा दुर्नयः। कथम्? बहिरपि स्वलक्षणमर्थक्रियासमर्थं सद् अंगीकृत्य तत्प्रतिक्षेपेण विज्ञप्तिमात्रमन्तस्तत्त्वम् इति प्रत्यवस्थाप्य तदपि सूक्ष्मेक्षिकया निरीक्ष्यमाणं न परीक्षाक्षममिति स्वभावनैरात्म्यमसाध्यसाधनमाकुलं प्रलपन्न क्वचिद् व्यवतिष्ठेत स्वपरविसंवादव्यसनीयेन प्रत्यक्षादिविरोधात्। तदन्यतमस्याभिमतत्वात् पुनरलं शेषप्रलापेन।

हेतुफलभावादिव्यवस्था **व्यवहारः तदविसंवादी नयः स्यात्। अन्यथा** तद्विसंवादप्रकारेण **दुर्नयः** नयाभासः स्यात्। अत्रोदाहरणमाह–**'बहिः'** इत्यादि। **'बहिरर्थोऽस्ति'** इति नयस्य उदाहरणम्, शेषं दुर्नयस्य। बहिरर्थग्रहणमुपलक्षणं तेन प्रमाणमस्ति कार्यकारणभा-

कारिकाव्याख्यानम्–

व्यवहारस्य हि सुनयत्वे तदाश्रया हेतुफलभावादिसिद्धिः स्यात् अन्यथा व्यवहारविसंवादी दुर्नयः स्यात्। कीदृशः? विज्ञप्तिमात्रम्, विज्ञप्तिर्विज्ञानमेव तत्त्वं नान्यत्। शून्यम्, समस्तज्ञानज्ञेयोपप्लव एव तत्त्वमितीदृशः। इतिशब्दः प्रकारवाची, सन्मात्रमेव तत्त्वं विभ्रम एव तत्त्वमित्यादिप्रकारान् सूचयति।...'' **–लघी० ता० पृ० ६१।** तुलना–"वच्चइ विणिच्छिअत्थं ववहारो सव्वदव्वेसु।"**–अनुयोगद्वार० ४ द्वा०। आव० नि० गा० ७५६। विशेषा० गा० २७०८।** "लौकिकसम उपचारप्रायो विस्तृतार्थो व्यवहारः। ...आह च–लोकोपचारनियतं व्यवहारं विस्तृतं विद्यात्।"**–तत्त्वार्थाधि० भा० १।३५। तत्त्वार्थ० हरि०, तत्त्वार्थसिद्ध० १।३५।** "संग्रहनयाक्षिप्तानामर्थानां विधिपूर्वकमवहरणं व्यवहारः।"**–सर्वार्थसि० १।३३। राजवा० १।३३।** "व्यवहारपरतन्त्रो व्यवहारनय इत्यर्थः।"**–धवलाटी०। तत्त्वार्थश्लो० पृ० २७१। नयविव० ७४। प्रमेयक० पृ०६७७। सन्मति० टी० पृ० ३१०। नयचक्र गा० ३५। तत्त्वार्थसार पृ०१०७। प्रमाणनय० ७।२३। स्या० मं० पृ० ३११। जैनतर्कभा० पृ० २२।** (१२) "कल्पनारोपितद्रव्यपर्यायप्रविभागभाक्। प्रमाणबाधितोऽन्यस्तु तदाभासोऽवसीयताम्॥"**–तत्त्वार्थश्लो० पृ० २७१। नयविव० ७६। प्रमेयक० पृ०६७८। न्यायावता० टी० पृ० ८६। प्रमाणनय० ७।२५, २६। जैनतर्कभा० पृ० २४।**

(१) तुलना–"त्रयः पदार्थाः अर्थाभिधानप्रत्ययभेदात्"**–राजवा० पृ० १७।** (२) द्रष्टव्यम्–**पृ० ६०५ टि० ७।** (३) तुलना–"गुणाणमासओ दव्वं एकदव्वस्सिया गुणा। लक्खणं पज्जवाणं तु उभओ अस्सिया भवे॥"**–उत्तरा० २८।६।** "दव्वं सल्लक्खणियं उप्पादव्वयधुवत्तसंजुत्तं। गुणपज्जयासयं वा जं तं भण्णंति सव्वण्हू॥"**–पञ्चास्ति० गा० १०।** "गुणपर्ययवद् द्रव्यम्"**–तत्त्वार्थसू० ५।३८।** "तं परियाणहु दव्वु तुहुँ जं गुणपज्जयजुत्तु। सहभुव जाणहि ताँह गुण कमभुव पज्जउ वुत्तु॥"**–परमात्मप्र० गा० ५७। न्यायवि० श्लो० १११।** (४) तुलना–"उवओगलक्खणे जीवे।"**–भगवतीसू० २।१०। उत्तरा० २८।१०।** "उपयोगो लक्षणम्"**–तत्त्वार्थसू० २।८।** (५) "अर्थक्रियासमर्थं यत्तदत्र परमार्थसत्।' **–प्रमाणवा० २।३।** (६) "विज्ञाप्तिमात्रमेवेदमसदर्थावभासनम्। यथा तैमिरिकस्यासत्केशचन्द्रादिदर्शनम्॥"**–विंशतिकाविज्ञप्ति० श्लो० १।** (७) तुलना–"अपि च बाह्यार्थविज्ञानशून्यवादत्रयमितरेतरविरुद्धमुपदिशता सुगतेन स्पष्टीकृतमात्मनोऽसम्बद्धप्रलापित्वं प्रद्वेषो वा प्रजासु विरुद्धार्थप्रतिपत्त्या विमुह्येयुरिमाः प्रजा इति।"**–शां० भा० २।२।३२।**

---

1 **पूर्वापरविरोधश्च विसंवादः** ई० वि०। 2 **तदतिसू**–ज० वि०। 3–**रलं प्र**–ई० वि०।

वादिरस्ति इत्यादिः सर्वो नयः संगृहीतः। **'विज्ञप्तिमात्रं** तत्त्वम्, **शून्यं** तत्त्वम्' **इतीदृशो** दुर्नयः स्यात्।

कारिकां विवृण्वन्नाह–**'प्रत्यक्षस्यापि'** इत्यादि। न केवलमनुमानादेः अपि तु

विवृतिव्याख्यानम्–

प्रत्यक्षस्यापि प्रामाण्यं व्यवहारापेक्षम्। अतः *"प्रमाणम-विसंवादिज्ञानम् इत्यादि व्यवहारेण, अज्ञातार्थप्रकाशो वा इत्येतत्तु परमार्थेन प्रमाणम्"* [ ] इत्ययुक्तम्; व्यवहारव्यतिरिक्तस्य परमार्थस्याऽसंभवात्। कुत एतदित्याह–**'सं'** इत्यादि। योऽसौ प्रामाण्येन अपेक्ष्यते **स पुनः** व्यवहारः **अर्थाभिधानप्रत्ययात्मकः,** तद्व्यतिरिक्तस्तु अन्यो न कश्चित्संभवति यः परमार्थः स्यादित्यभिप्रायः। अर्थाभिधानयोरर्थत्वेऽपि अत्र अर्थशब्देन विवक्षातः तद्विषयो गृह्यते तदन्यतमापाये व्यवहारानुपपत्तेः। स्वप्नेनाऽविशेषचोदनायां कुतो नानाविज्ञानसन्तानव्यवस्था विभ्रमव्यवस्था अन्या वा स्यात् इत्युक्तं बाह्यार्थसिद्धिप्रस्तावे। **'कथम्'** इति परप्रश्नः। **कथं** केन प्रकारेण अर्थात्मनो व्यवहारस्य स्वरूपं स्थितमिति? उत्तरमाह–**'उत्पाद'** इत्यादि। उत्पादविगमध्रौव्याणि **लक्षणं** स्वरूपं यस्य तत्तथोक्तम्। किं तदित्याह–**'सद्'** विद्यमानं घटादि प्रमेयम्। प्रसाधितञ्च उत्पादविनाशात्मकत्वमर्थानां सांख्यं प्रति प्रकृतिपरीक्षायाम्। कथं बौद्धं प्रति ध्रौव्यं सिद्धमित्याह–**'गुण'** इत्यादि। सहभुवो **गुणाः** सुखज्ञानवीर्यादयः, क्रमभुवः **पर्यायाः** सुखदुःखादयः, **तद्वद्द्रव्यम्।** इदञ्च प्रसङ्गसाधनं सौगतं प्रत्येवं व्याख्येयम्–सहभाविनानाधर्मात्मकं चित्तमन्यद्वा चेदङ्गीक्रियते, क्रमभाव्यनेकधर्मात्मकमप्यङ्गीकर्त्तव्यम्। नो चेत्; युगपदपि तत्तथा नाङ्गीकर्त्तव्यमविशेषात्। नैयायिकं प्रति पुनरेवम्–इच्छादिगुणसमवायित्वं चेत् कस्यचिदिष्यतेऽप-

(१) तुलना–"ततो यदुक्तं प्रमाणमविसंवादिज्ञानमित्यादि व्यवहारेण प्रमाणलक्षणमुक्तम्, अज्ञातार्थप्रकाशो वा इति परमार्थेन, प्रमाणान्तरेणाज्ञातस्य अद्वयप्रतिभासार्थस्य आत्मवेदनस्य एवमभिधानात्।"–**सिद्धिवि० टी० पृ० ९** B.। "सांव्यवहारिकस्येदं प्रमाणस्य लक्षणं प्रमाणमविसंवादिज्ञानमिति।"–**तत्त्वसं० पं० पृ० ७७४।** (२) प्रमाणविषयः, अभिधानप्रत्ययविषयो वा। (३) अर्थाभिधानप्रत्ययेषु एकस्याप्यभावे। (४) योगाचाराः माध्यमिकाश्च अर्थं स्वप्नवत् मिथ्यारूपं वासनाकल्पितं मन्यन्ते तथा चोक्तम्–"फेनपिण्डोपमं रूपं वेदना बुद्बुदोपमा। मरीचिसदृशी संज्ञा संस्काराः कदलीनिभाः। मायोपमञ्च विज्ञानमुक्तमादित्यबन्धुना।"–**मा० वृ० पृ० ४१।** "मायास्वप्नेन्द्रजालसदृशा द्रष्टव्याः"–**नैरात्म्यप० पृ० १८। न्यायकुमु० पृ० १३२ टि० ४।** तान् प्रत्याह–स्वप्नेनाविशेषेत्यादि। (५) **पृ० ११९।** ६) **पृ० ३५४।** (७) तुलना–"अन्वयिनो गुणाः, व्यतिरेकिणः पर्यायाः"–**सर्वार्थसि० ५।३८।** गुणपर्ययवद्द्रव्यं ते सहक्रमवृत्तयः।"–**न्यायवि० श्लो० १११, टि० पृ० १६१।** "सहभुवो हि गुणाः"–**धवलाटी० पृ० १७४।** (८) चित्तं नानाधर्मात्मकम्। (९) आत्मनः।

1–दि सर्वो आ०, श्र०। 2 स हि इ–श्र०। 3–हारार्थाभि–आ०। 4 तद्विशेषयोःगृ-श्र०। 5 स्वप्नेऽविशेषचोद–श्र०, स्वप्नेनाविशेषनोद–आ०। 6 कुतो ज्ञानाविज्ञा–आ०। 7–वस्थामव्यवस्था अन्या श्र०। 8 सहमुखो गु–ब०। 9 प्रसाधनं श्र०। 10–ष्यते परा–ब०।

रापरपर्यायात्मकत्वमेष्टव्यम्। नो चेत्; तत्सामवायित्वन्न स्यात्। ततो यत एव गुण-पर्यायवद्द्रव्यं तत एव उत्पादविगमध्रौव्यलक्षणं सदिति। कस्तत्प्रतिपद्यते? इति चेदत्राह–'जीव' इति। जीव आत्मा उत्पादादिरूपं सत् घटादिप्रमेयं 'प्रतिपद्यते' इत्यध्याहारः। तस्य अनादिनिधनस्वभावतया तत्प्रतिपत्तौ सामर्थ्यसंभवात्। प्रसा-
5 धिश्चात्मा तत्त्वान्तरम् अनादिनिधनस्वभावश्च चार्वाकमतपरीक्षायां सन्ताननिषेधाव-सरे च। ननु यदि सत्तामात्रेण असौ तत्प्रतिपद्यते तदाऽतिप्रसङ्गः। अथ प्रत्य-क्षादिना; तदा[ऽ]शक्तिरिति चेदत्राह–'चैतन्यस्वभाव' इति। चैतन्यस्वभावः स्वपर-ग्रहणस्वरूपः इति हेतोः प्रत्यक्षादिपर्यायपरिणतः सन् तत्प्रतिपद्यते। तथा च उत्पा-दाद्यात्मकार्थलक्षणोऽर्थात्मको व्यवहारः सिद्धः, तत्प्रतिपत्तिलक्षणः प्रत्ययात्मकः, तत्प्र-
10 रूपकशब्दलक्षणः शब्दात्मक इति।

अथ शब्दात्मके व्यवहारे को विसंवादः? इत्याह–'श्रुतेः' इत्यादि। श्रुतेः अभिधानस्य प्रमाणान्तरेण प्रत्यक्षादिनाऽबाधनम् अविसंवादः। कथमत्यन्तपरोक्षेऽर्थे तदविसंवादः प्रमाणान्तराबाधनस्य अन्यस्य वा ग्रहीतुमशक्यत्वादित्यत्राह–'पूर्व' इत्यादि। पूर्वं यद्वाक्यं यच्च अपरं तयोरविरोधश्च अविसंवादः, न केवलं प्रमाणान्त-
15 राबाधनमेव, अस्ति चायं स्याद्वादलाञ्छितागमस्य। अतो "न हिंस्यात् सर्व (सर्वा) भूतानि" [ ] "यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा" [मनुस्मृ० ५।३९] इत्यागमस्य

"गंगाद्वारे कुशावर्त्ते बिल्वके नीलपर्वते।
स्नात्वा कनखले तीर्थे सम्भवेन्न पुनर्भवे॥" [ ]

"दुष्टमन्तर्गतं चित्तं तीर्थस्नानान्न शुद्ध्यति।
20 शतशोऽपि जलैर्धौतं सुराभाण्डमिवाशुचि॥" [जाबाल० ४।५४।]

इत्याद्यागमस्य च नाविसंवादः पूर्वापरविरोधसद्भावात् इत्युक्तं भवति।

एवं व्यवहारं प्रदर्श्य तदाश्रयं नयं प्रदर्शयन्नाह–'तदपेक्ष' इत्यादि। तस्मिन्

(१) पृ० ३४३। (२) पृ० ९। (३) आत्मा। (४) उत्पादादिस्वरूपं प्रमेयम्। (५) सुषुप्ताद्यवस्थास्वपि प्रमेयबोधप्रसङ्गः। (६) यदि प्रत्यक्षादिद्वारेण जानाति तदा स्वयमात्मनः प्रमेय-बोधेऽशक्तिः प्राप्ता अत आह चैतन्यस्वभाव इति। त्रुटितायां पू० प्रतावपि 'तदाऽशक्तिः' इत्येव पाठः। (७) आत्मा। (८) प्रमेयम्। (९) श्रुतेरविसंवादः। (१०) अर्थक्रियास्थितिरूपस्य वाऽविसंवा-दस्य। (११) 'यज्ञस्य (श्च) भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः।' इत्युत्तरार्धम्। उद्धृतोऽयम्–यश० उ० पृ० ९१, ३५७। (१२) उद्धृताविमौ–प्रमाणवार्तिकालं० परि० ४ पृ० १४०। 'चित्तमन्तर्गतं दुष्टं तीर्थस्नानैर्न'–जाबाल०। (१३) 'न हिंस्यात्' इत्यहिंसाविधानं यज्ञे पशुवधेन विरुध्यते गंगाद्वा-रादितीर्थस्नानविधानञ्च 'तीर्थस्नानान्न शुद्ध्यति' इति तीर्थस्नानस्य निरर्थकत्वप्रतिपादनेन विरुध्यते।

1–वायित्वं स्यात् श्र०,–वायित्वं तत्स्यात् ब०। 2–पर्ययव–ब०। 3 अत एव श्र०, ब०। 4 कस्त-त्र प्र–आ०। 5 स घटा–आ०। 6–पद्यन्ते आ०। 7–भावश्चार्वा–आ०। 8 ननु च यदि श्र०। 9 सन्तान-मात्रेण श्र०। 10 'चैतन्य स्वभाव इति' नास्ति आ०। 11–ति चैतन्यस्य स्वभावः इति चैतन्यस्वभावः स्वपर –श्र०। 12 सस्तत्र–आ०, श्र०। 13 यद्वाच्यं आ०। 14 वित्तं श्र०। 15 प्रदर्शयितुमाह ब०, श्र०।

व्यवहारे **अपेक्षा** यस्यासौ[1] **तदपेक्षोऽयं** लोकसिद्धो व्यवहाराख्यो **नयः**। **ततोऽन्यथा** तदपेक्षाभावप्रकारेण **दुर्नयः**। ननु तदपेक्ष[2] एव दुर्नयः अप्रमाणमूलस्य व्यवहारस्यावलम्बनात्, न ततोऽन्यो[3] निरंशक्षणिकपरमार्थाश्रयणात्। एतदेवाह–**'कथम्'** इति। न कथञ्चित् **'ततोऽन्यथा दुर्नयः'** इति सम्बन्धः। अत्रोत्तरमाह–**'बहिरपि'** इत्यादि। न केवलमन्तः किन्तु **बहिरपि स्वलक्षणं** क्षणिकनिरंशपरमाणुलक्षणम् अर्थक्रियासमर्थं[3] यतः ततः **सद्**[4] विद्यमानम् **अङ्गीकृत्य** पुनः **तस्य** स्वलक्षणस्य **प्रतिक्षेपेण** निरासेन **'विज्ञप्तिमात्रमन्तस्तत्त्वं** नात्मादिकम्' **इति** एवं **प्रत्यवस्थाप्य** पुनरवस्थाप्य **तदपि** विज्ञप्तिमात्रमपि **सूक्ष्मेक्षिकया निरीक्ष्यमाणं** पर्यालोच्यमानं नित्यादिवन्न **परीक्षां**[5] **क्षमते इति** एवं **स्वभावनैरात्म्यं** निःस्वभावत्वम्, कथम्भूतम्? **असाध्यसाधनं** साध्यसाधनविकलम् **आकुलं** यथा भवति तथा **प्रलपन्** सौगतो न **क्वचिद्** अन्तर्बहिः सकलशून्यतायां वा **व्यवतिष्ठेत** यतः **'तदपेक्ष एव दुर्नयः'** इत्युक्तं शोभेत। ननु किमुच्यते **स्वभावनैरात्म्यमसाध्यसाधनम्**[6] यावत्तत्र[7] साधनं विचार एव इति चेदत्राह–**'स्वपर'** इत्यादि। **स्वः** सौगतः **परो** नैयायिकादिः तयोः **विसंवादः** तत्त्वाप्रतिपत्तिः **व्यसनं** संसारसरित्पातार्त्तिः[8] तैः[8] अधिकृत्य कृतेन **पुनः** पश्चाद् **अलं** पर्याप्तं **शेषप्रलापेन** असम्बद्धाभिधानेन। कुत एतदित्यत्राह **प्रत्यक्षादिविरोधात्**, प्रत्यक्षमादिर्यस्य अनुमान-लोकप्रसिद्ध्यादेः तत्तथोक्तं तेन तस्य[9] वा विरोधात्। अथ प्रत्यक्षादेरनभ्युपगमान्न दोषोऽयमत्राह–**'तद'** इत्यादि। **तेषां** प्रत्यक्षादीनां मध्ये **अन्यतमस्य अभिमतत्वाद्** अङ्गीकृतत्वात् सौगतैः, कुतोऽन्यथा तेषां[6] स्वपराभिमतसाधनदूषणमित्यभिप्रायः?

एवं व्यवहारनयं साभासं प्रतिपाद्य[10] इदानीं ऋजुसूत्रनयं साभासं दर्शयन्नाह–

ऋजुसूत्रस्य पर्यायः प्रधानं चित्रसंविदः।
चेतनाणुसमुहत्वात् स्याद्भेदानुपलक्षणम्॥ ४३॥

---

(१)सौगतः। (२) प्रमाणाप्रसिद्धकल्पितलोकव्यवहारापेक्षी। (३)अस्मदभिमतः प्रमाणसिद्धक्षणिकार्थापेक्षी। (४) विसंवादव्यसने। (५)प्रत्यक्षाद्यस्वीकारे। (६)सौगतानाम्। (४) व्याख्या–"ऋजुं वर्तमानपर्यायलक्षणं प्रगुणं सूत्रयति निरूपयतीति ऋजुसूत्रस्य प्रधानं विषयः स्याद् भवेत्। कः? पर्यायः वर्तमानविवर्तः। अतीतस्य विनष्टत्वेन भविष्यतश्चासिद्धत्वेन व्यवहारानुपयोगात् व्यवहाराविसंवादी नय इति वचनात्। ननु चित्रज्ञानमेकमनेकाकारं व्यवहारोपयोगि स्यादिति चेदत्राह–चित्रेत्यादि, 'चित्रा संवित् ज्ञानं तस्याः चेतनाणुसमूहत्वात्, चेतना ज्ञानं तस्याणवः अंशाः अविभागप्रतिच्छेदास्तेषां समूहः समुदायः तत्त्वात्, न चित्रसंविद् ऋजुसूत्रनयस्य विषयः। न खलु समुदायः नीलपीतादिनानारूपः प्रतिनियतव्यवहारोपयोगीति। नन्वेवं तत्र भेदः किमिति नोपलक्ष्यत इति चेदत्राह–भेदानुपलक्षणादिति। सदृशापरापरोत्पत्तिविप्रलम्भादित्यध्याहारः। ततो भेदस्य नानात्वस्यानुपलक्षणमदर्शनं सदृशापराप-

---

1 **यस्य तदपे**–श्र०। 2 **तदपेक्षणं च दु**–ब०, **तदुपेक्ष एव दु**–आ०। 3–**मर्थयतः** श्र०। 4 **स वि**–आ०। 5–**क्षायां क्षम**–ब०। 6–**मसिद्धसाधनं** ब०। 7 **यावतातत्र** ब०, श्र०। 8–**तार्त्ति ते** आ०। 9 **तस्य चाविरो**–ब०, **तस्य विरो**–आ०। 10 **प्रतिपाद्येदानीं ऋजुसूत्रस्य नयस्य तदभि**–आ०, ब०।

विवृतिः–यथा बहिः परमाणवः सन्निविष्टाः स्थवीयांसमेवैकमाकारमभूतं दर्शयन्ति तथैव संवित्परमाणवोऽपि । तन्नैकमनेकरूपं तत्त्वमक्रमम्, यत् सक्रमं साधयेत् भेदस्य अभेदविरोधात् । क्वचिन्नानात्वमेव अन्यथा न स्यात् । सापेक्षो नयः । निरपेक्षो दुर्नयः । प्रतिभासभेदात् स्वभावभेदं व्यवस्थापयन् तदभेदादभेदं प्रतित्तुमर्हत्येव विशेषाभावात् । तदन्यतराभावे अर्थस्यानुपलब्धेः ।

कारिकार्थः--

ऋजुसूत्रस्य नयस्य तदभिप्रायवतो वा **पर्यायः**[1] प्रभेदः **प्रधानम्**, प्रधानशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् द्रव्यं तस्य अप्रधानम् । ननु तस्यापि चित्रैका संविदस्ति तत्कथं पर्यायः प्रधानमित्याह[1]–**चित्रसंविदः**[2] **चेतनाणुसमूहत्वात्** 'नैका चित्रा संविदस्ति' इति भावः । अथ मतम्–पर्यायत्वेऽस्यास्तथैवोपलक्षणं[3] स्यादतः प्रतिसमयं भेदानुमानमनर्थकमित्यत्राह–**'स्यात्'** इत्यादि । **स्याद्** भवेद् **भेदस्य** नानात्वस्य **अनुपलक्षणम्** अनिश्चयनं सदृशापरापरोत्पत्तिविप्रलम्भात् मायागोलकवदिति[3] ।

विवृतिव्याख्यानम्--

कारिकां विवृण्वन्नाह–**'यथा'** इत्यादि । **यथा** येन दूरस्थितविरलकेशनिदर्शनप्रदर्शनप्रकारेण[4] **बहिः परमाणवः** जडपरमाणवः **सन्निविष्टाः** रचनाविशेषेण व्यववस्थिताः **स्थवीयांसमेव**[5] न सूक्ष्मम्, **एकमेव** नानेकम् **आकारम्**

रोत्पत्त्या विप्रलब्धबुद्धिः स्यादिति व्याख्यायते । अयमर्थः–यथाऽयोगोलकादौ पर्यायभेदो विद्यमानोऽपि विप्रलब्धबुद्धिना न निश्चीयते तथा चित्रसंविद्यपि तदंशभेदो वसन्नपि नोपलक्ष्यत इति । अथवा स्यात् कथञ्चिद् द्रव्याविनाभाविपर्यायः ऋजुसूत्रस्य प्रधानम्, सर्वथा द्रव्यनिरपेक्षस्य पर्यायस्यावस्तुत्वात् । निरन्वयश्च क्षणिकैकान्त ऋजुसूत्राभास इति व्याख्येयम् ।"–**लघी० ता० पृ० ६२।** तुलना–"पच्चुप्पन्नग्गाही उज्जुसुओ णयविही मुणेअव्वो ।"–**अनुयोगद्वार० ४ द्वा० । आव० नि० गा० ७५७। विशेषा० गा० २७१८ ।** "सतां साम्प्रतानामर्थानामभिधानपरिज्ञानमृजुसूत्रः।–आहच–साम्प्रतविषयग्राहकमृजुसूत्रनयं समासतो विद्यात् ।"–**तत्त्वार्थाधि० भा० १।३५ । तत्त्वार्थहरि०, तत्त्वार्थसिद्ध० १।३५ ।** "ऋजुं प्रगुणं सूत्रयति तन्त्रयत इति ऋजुसूत्रः ।"–**सर्वार्थसि० १।३३ । धवला टी० पृ० ८६ ।** "सूत्रपातवद् ऋजुसूत्रः।"–**राजवा० १।३३ ।** ऋजुं प्रगुणं सूत्रयति नयत इति ऋजुसूत्रः । सूत्रपातवद् ऋजुसूत्र इति ।"–**नयचक्रवृ० पृ० ३५४** B. । "ऋजुसूत्रं क्षणध्वंसि वस्तुसत्सूत्रयेदृजु । प्राधान्येन गुणीभावाद् द्रव्यस्यानर्पणात् सतः ।"–**तत्त्वार्थश्लो० पृ० २७१ । नयवि० ७७ । प्रमेयक० पृ० ६७८ । सन्मति० टी० पृ० ३११ । नयचक्रगा० ८ । तत्त्वार्थसार पृ० १०७ । प्रमाणनय० ७।२८ । स्या०मं० पृ० ३१२ । जैनतर्कभा० पृ० २२ ।**

(१) परि भेदमेति गच्छतीति पर्यायः ।"–**धवलाटी० पृ० ८४ ।** (२) चित्रसंविदः । (३) भेदरूपेणैव । (४) तुलना–"समानज्वालासंभूतेर्यथा दीपेन विभ्रमः । नैरन्तर्यस्थितानेकसूक्ष्मवित्तौ तथैकधा ॥ यथा हि दीपादौ नैरन्तर्येण सदृशापरापरज्वालापदार्थसंभवात् सत्यपि भेदे एकत्वविभ्रमो भवति तथा नैरन्तर्येणानेकसूक्ष्मतरपदार्थसंवेदनतोऽयमेकत्वविभ्रमः ।"–**तत्त्वसं०, पं० पृ० १९७ ।** यत्पुनरत्रोक्तं प्रज्ञाकरगुप्तेन–अतथाविधयोस्तथाविधविषयसिद्धिः दूरस्थितविरलकेशेषु अतदात्मसु तथाविधायास्तस्या दर्शनात् ।"–**सिद्धिवि० टी० पृ० १०० B. ।**

1–**मित्यत्राह** ब०, श्र० । 2 **संवेदनः** श्र० । 3–**गोलव**–आ०,–**गोलक्षणव**–श्र० । 4–**निदर्शनप्रकारे दर्शनपरमाणवः** आ० । 5 **स्वकीयांशमेव** ब०, श्र० ।

अभूतम् असन्तं **दर्शयन्ति, तथैव** तेनैव प्रकारेण **संवित्परमाणवोऽपि,** बहिःपरमाणुवत् संवित्परमाणूनामपि स्वरूपेणाप्रतिभासनादिति भावः। उपसंहारमाह--'**तद्**' इत्यादि। यत एवं **तत्** तस्मात् **नैकम्** अभिन्नं **तत्त्वम् अनेकरूपम्**। पुनरपि कथम्भूतम् ? **अक्रमम्** अक्षणिकम् 'युक्तम्' इत्यध्याहारः। **यत्** तथाविधं तत्त्वं **सक्रमं साधयेत्** जैनः। कुत एतदित्याह--'**भेदस्य**' इत्यादि। **भेदस्य** अनेकत्वस्य **अभेदविरोधात्**[1] एकत्वविरोधात्। **क्वचिद्** अन्तर्बहिर्वा **नानात्वमेव**[2] अनेकत्वमेव, **अन्यथा** भेदस्य अभेदविरोधाभावप्रकारेण **न स्यात्**। एवं ऋजुसूत्रस्य सामान्येन स्वरूपं प्रदर्श्य अधुना तद्भेदं प्रदर्शयन्नाह--'**सापेक्ष**' इत्यादि। स्वविषयादन्यत्र या **अपेक्षा** तया **सह** वर्त्तमानः ऋजुसूत्र**नयः, निरपेक्षो दुर्नयः**। कुत एतदित्यत्राह--'**प्रतिभासभेद**' इत्यादि। **प्रतिभासभेदात् स्वभावभेदं** वस्तुस्वरूपनानात्वं **व्यवस्थापयन्**[3] नयो वादी वा **तदभेदाद्** तस्य प्रतिभासस्य अभेदात् **अभेदं** भावैकत्वं **प्रतिपत्तुमर्हत्येव**। ननु तत्प्रतिभासयोः[1] सत्येतरत्वकृतो विशेषोऽस्ति ततो न भेदप्रतिभासादिव अभेदप्रतिभासादपि तत्त्वसिद्धिरित्यत्राह--'**विशेषाभावात्**' इति। द्वयोरपि प्रतिभासयोः सत्येतरलक्षणविशेषस्य भेदस्य अभावात्, 'उभयोरपि सत्यत्वात्' इत्यर्थः। तदन्यतरप्रतिभासप्रतीत्यपह्नवे दूषणमाह--'**तद**' इत्यादि। **तयोः** भेदाभेदप्रतिभासयोर्मध्ये **अन्यतरस्य** अपाये अङ्गीक्रियमाणे[4] **अर्थस्य** वस्तुनोऽन्यतरप्रतिभासविकलस्य[5] **अनुपलब्धेः** उपलम्भाभावात् सर्वदा उभयात्मकस्य वोपलब्धेः तं प्रतिपत्तुमर्हत्येव।

अधुना शब्दसमभिरूढेत्थम्भूतान्नयान् कथयन्नाह--

कालकारकलिङ्गानां भेदाच्छब्दोऽर्थभेदकृत्।[3]
अभिरूढस्तु पर्यायैः इत्थम्भूतः क्रियाश्रयः ॥४४॥[6]

(१) भेदाभेदप्रतिभासयोः। (२) "शब्दो नाम नयः स्यात्। किं विशिष्टः? अर्थभेदकृत् अर्थस्य प्रमेयस्य भेदं नानात्वं करोत्यभिप्रैतीत्यर्थभेदकृत्। कस्माद्? भेदाद् विशेषात्। केषाम्? कालकारकलिङ्गानाम्,... उपलक्षणमेतत्; तेन संख्यासाधनोपग्रहादपीत्यर्थः।... तु पुनः अभिरूढो नाम नयः पर्यायैः पर्यायशब्दैः। अर्थभेदकृत् यथा इन्दनादिन्द्रः शकनात् शक्रः पूर्दारणात् पुरन्दर इति। न हि इन्दनादिधर्मभेदाभावे इन्द्रादिशब्दः प्रयोक्तुं शक्य अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। अभि स्वार्थाभिमुख्येन रूढः प्रसिद्धोऽभिरूढ इति निरुक्तेः। पुनरित्थम्भूतो नाम नयः क्रियाश्रयः विवक्षितक्रियाप्रधानः सन्नर्थभेदकृत् यथा यदैवेन्दति तदैवेन्द्रः नाभिषेचको न पूजक इति, अन्यथापि तद्भावे क्रियाशब्दप्रयोगनियमो न स्यात्।..." **–लघी० ता० पृ० ६३**। तुलना–"शब्दो लिङ्गादिभेदेन वस्तुभेदं समुद्दिशन्। अभिरूढस्तु पर्यायैरित्थम्भूतः क्रियाश्रयः॥"**–प्रमाणसं० पृ० १२६**। (३) तुलना–"इच्छइ विसेसियतरं पच्चुप्पण्णं णओ सद्दो।"**–अनुयोगद्वार० ४ द्वा०। आव० वि० गा० ७५७। विशेषा० गा० २७१८।** "यथार्थाभिधानं शब्दः। आहच–विद्याद्यथार्थशब्दं विशेषितपदं तु शब्दनयम्।"**–तत्त्वार्थाधि० भा० १। ३५। तत्त्वार्थहरि०, तत्त्वार्थसिद्ध० १। ३५**। "लिङ्गसंख्यासाधनादिव्यभिचारनिवृत्तिपरः शब्दः।"–

1 **'एकत्वविरोधात्'** नास्ति आ०। 2 **नानात्वमेव अन्यथा** श्र०। 3–**यन् यो वादी वा** ब०। 4–**णे अन्यतरस्य अर्थस्य** श्र०। 5–**नोनन्तरप्रतिभासविकल्पस्य** आ०। 6–**रूढः स्वप**–मु० लघी०।

विवृतिः–कालभेदात्तावद् अभूत भवति भविष्यति इति । कारकभेदात् करोति क्रियते इत्यादि । लिङ्गभेदात् देवदत्तो देवदत्ता इति । तथा पर्यायभेदात् इन्द्र शक्रः पुरन्दर इति । तथैतौ शब्दसमभिरूढौ । क्रियाश्रयः एवम्भूतः । कुर्वत एव कारकत्वम् । यदा न करोति तदा कर्तृत्वस्यायोगात्[1] । तत्कथं पुनः शब्दज्ञानं
5 विवक्षाव्यतिरिक्तं वस्तु प्रत्येति ? कथं च न ? तदप्रतिबन्धात्; 'नहि बुद्धेरकारणं विषयः' इत्येतत् प्रतिव्यूढं विज्ञानस्य अनागतविषयत्वनिर्णयेन ।

सर्वार्थसि० १।३३। "शपत्यर्थमाह्वयति प्रत्यायतीति शब्दः ।"–**राजवा० १।३३।** "शब्दपृष्ठतोऽर्थग्रहणप्रवणः शब्दनयः, लिङ्गसंख्याकारकपुरुषोपग्रहव्यभिचारनिवृत्तिपरत्वात् ।"–**धवलाटी० पृ०८६।** "कालादिभेदतोऽर्थस्य भेदं यः प्रतिपादयेत् । सोऽत्र शब्दनयः शब्दप्रधानत्वादुदाहृतः ।"–**तत्त्वार्थश्लो०पृ०२७२। नयविव० ८४ । प्रमेयक० पृ०६७८ । सन्मति० टी० पृ० ३१२ । नयचक्र गा० ४० । तत्त्वार्थसार पृ० १०७ ।** "कालादिभेदेन ध्वनेरर्थभेदं प्रतिपद्यमानः शब्दः । यथा बभूव भवति भविष्यति सुमेरुरित्यादिः ।"–**प्रमाणनय० ७।३२,३३ । स्या० मं० पृ० ३१३ । जैनतर्कभा० पृ० २२ ।**

(१) तुलना–"वथूओ संकमणं होइ अवत्थूनए समभिरूढे ।"–**अनुयोगद्वार०४ द्वा० । आव० नि० गा० ७५८ ।** "सत्स्वर्थेष्वसङ्क्रमः समभिरूढः ।"–**तत्त्वार्थाधि० भा० १।३५ । तत्त्वार्थहरि०, तत्त्वार्थसिद्ध० १।३५ ।** "जं जं सण्णं भासइ तं तं चिय समभिरोहए जम्हा । सण्णंतरत्थविमुहो तओ तओ समभिरूढोत्ति ॥"–**विशेषा० गा० २७२७ ।** "नानार्थसमभिरोहणात् समभिरूढः । अथवा यो यत्राभिरूढः स तत्र समेत्याभिमुख्येनारोहणात् समभिरूढः ।"–**राजवा० १।३३ । धवलाटी० पृ० ८९ ।** "समभिरूढः एवं मत्त्वैकीभावेन आभिमुख्ये एक एव रूपादिरर्थ एवेति या ज्ञानानां (?) समभिरूढः ।" **नयचक्रवृ० पृ० ४८३।** B. "पर्यायशब्दभेदेन भिन्नार्थस्याधिरोहणात् । नयः समभिरूढः स्यात् पूर्ववच्चास्य निश्चयः ।"–**तत्त्वार्थश्लो० पृ० २७३ । नयविव० ९२ । प्रमेयक० पृ०६८० । सन्मति० टी० पृ० ३१३। नयचक्रगा० ४१ । तत्त्वार्थसार पृ० १०७ । प्रमाणनय० ७।३६। स्या० मं० पृ० ३१४। जैनतर्कभा० पृ० २२।** (२) तुलना–"वंजण अत्थतदुभयं एवंभूओ विसेसेइ। "–**अनुयोगद्वा० ४ द्वा० । आव० नि० गा० ७५८ ।** "व्यञ्जनार्थयोरेवम्भूतः ।"–**तत्त्वार्थाधि० भा० १।३५ । तत्त्वार्थहरि०, तत्त्वार्थसिद्ध० १।३५ ।** "येनात्मनो भूतस्तेनैवाध्यवसाययति इत्येवम्भूतः । अथवा येनात्मना येन ज्ञानेन भूतः परिणतः तेनैवाध्यवसाययति ।"–**सर्वार्थसि० १।३३ । राजवा० १।३३ ।** "वंजणमत्थेणत्थं च वंजणेणोभयं विसेसेइ । जह घटसद्दं चेट्ठावया तहा तं पि तेणेवं ।"–**विशेषा० गा० २७४३ ।** "एवं भेदे भवनादेवम्भूतः । न पदानां समासोऽस्ति भिन्नकालवर्तिनां भिन्नार्थवर्तिनाञ्चैकत्वविरोधात् । न परस्परव्यपेक्षाप्यस्ति वर्णार्थसंख्याकालादिभिर्भिन्नानां पदानां भिन्नपदापेक्षायोगात् ततो न वाक्यमप्यस्तीति सिद्धम् । ततः पदमेकमेकार्थस्य वाचकमित्यध्यवसाय एवम्भूतनयः ।"–**धवलाटी० पृ० ९० ।** "एवं भवनादेवम्भूतः अस्मिन्नये न पदानां समासोऽस्ति स्वरूपतः कालभेदेन च भिन्नानामेकत्वविरोधात् । न पदानामेककालवृत्तिः समासः क्रमोत्पन्नानां क्षणक्षयिणां तदनुपपत्तेः । नैकार्थे वृत्तिः समासः भिन्नपदानामेकार्थे वृत्त्यनुपपत्तेः । न वर्णसमासोप्यस्ति तत्रापि पदसमासोक्तदोषप्रसङ्गात् । तत एक एव वर्णः एकार्थवाचक इति पदगतवर्णमात्रार्थः एकार्थ इत्येवंभूताभिप्रायवान् एवम्भूतनयः ।"–**जयध० पृ० २९ ।** "तत्क्रियापरिणामोऽर्थस्तथैवेति विनिश्चयात् । एवम्भूतेन नीयेत क्रियान्तरपराङ्मुखः ।" –**तत्त्वार्थश्लो० पृ० २७४ । नयविव० ९४ । प्रमेयक० पृ०६८० । सन्मति० टी० पृ० ३१४ । नयचक्र गा० ४३ । तत्त्वार्थसार पृ० १०७ । प्रमाणनय० ७।४० । स्या० मं० पृ० ३१५ । जैनतर्कभा० पृ० २३ ।**

---

1 **कर्तृत्वायोगात्**–न्यायकु० ।

कारिकार्थः— **कालादीनां भेदात् शब्दः** शब्दनयः **अर्थस्य** जीवादेः **भेदं** करोति प्रतिपादयति इति **तद्भेदकृत्। अभिरूढनयः** पुनः **पर्यायैः** पर्यायशब्दैः अर्थभेदकृत्। **इत्थम्भूतः** क्रियाशब्दभेदात् अर्थभेदकृत् इति।

कारिकां विवृण्वन्नाह **'काल'** इत्यादि। **तावच्छब्दः** क्रमवाची, **कालभेदात्** कालविशेषाद् अर्थभेदस्तावदुदाह्रियते—**अभूत्** अतीतकालसम्बन्ध्यनुभवादिपर्यायात्मना जीवादिः, **भवति** वर्त्तमानकालसम्बन्धिस्मरणादिपर्यायरूपेण जायते। हेतुहेतुमद्भावश्चात्र द्रष्टव्यः—यस्माद् भवति तस्माद् अभूत, परिणाम्युपादानकारणमन्तरेण 'भवति' इत्यस्यायोगात्। **भविष्यति** अनागतपर्यायस्वभावेन उत्पत्स्यते, अत्रापि यस्माद् भवति तस्माद् भविष्यति अन्यथाभवतोऽभावः कार्याभावादिति मन्यते। **इति**शब्दः कालभेदाद् भावभेदपक्षसमाप्त्यर्थः। कारकभेदादर्थमुदाहर्त्तुमाह—**'कारक'** इत्यादि। **कारकाणां** कर्त्रादीनां **भेदात् 'शब्दोऽर्थभेदकृत्'** इति सम्बन्धः। अत्रोदाहरणम् **'करोति'** इत्यादि। यदा हि देवदत्तः स्वतन्त्रो विवक्षितो घटादिकार्ये तदा **'करोति** घटं देवदत्तः' इति भवति। यदा तु स एव अन्योपकार्यत्वेन विवक्ष्यते तदा' **क्रियते** देवदत्त': **इति**। **आदि**शब्दात् 'देवदत्ते निधेहि, देवदत्तादपरः' इत्यादि षट्कारकीपरिग्रहः। तथा **लिङ्गभेदात् शब्दोऽर्थभेदकृत् यथा 'देवदत्तो देवदत्ता'** इति।

विवृतिव्याख्यानम्—

यथा शब्दः कालादिभेदाद् अर्थभेदकृत् **तथा** अभिरूढः पर्यायभेदात् **'इन्द्रः, शक्रः, पुरन्दरः' इति। तथा** प्रागुक्तप्रकारेणैव **एतौ** अनन्तरोक्तौ **शब्दसमभिरूढौ** कथितौ।

इत्थम्भूतः कीदृशः ? इत्याह **क्रियाश्रयः एवम्भूत इति।** ननु च इत्थम्भूतस्वरूपप्ररूपणे प्रस्तुते एवम्भूताभिधाने किं केन सङ्गतम् ? इत्यसत्; यस्मात् इत्थम्भूतस्यैव इदम् 'एवम्भूतः' इति नामान्तरम्। कस्मादसौ क्रियाश्रय इत्याह **कुर्वत एव कारकत्वं** यतः इति। एतदपि कुत इत्याह **'यदा'** इत्यादि। **यदा** यस्मिन् काले **न करोति** कार्यम् इन्दनादि शचीपतिः **तदा कर्त्तृत्वायोगात्** न इन्द्रादिव्यपदेशः स्यात्। अत्राह सौगतः—त्रयोऽप्येते नयाः शब्दतोऽर्थं प्रतिपद्यन्ते अतः कालादिभेदादर्थभेदं प्रतिपद्यमानं तत् **शब्दज्ञानम् कथं पुनर्विवक्षाव्यतिरिक्तं वस्तु** स्वलक्षणं **प्रत्येति** ? तमाचार्यः पृच्छति, **कथञ्च न 'प्रत्येति'** इति सम्बन्धः। स उत्तरमाह **तदप्रतिबन्धात्** तेन वस्तुनाऽप्रतिबन्धात्, तदात्म्यतदुत्पत्तिप्रतिबन्धाभावात् शब्दज्ञानस्य इति सम्बन्धः। तदभावेऽपि तत् तत्प्रत्येति इति चेदत्राह—**'नहि'** इत्यादि। **नहि** नैव **बुद्धेः** शब्दज-

(१) सौगतः। (२) तादात्म्यतदुत्पत्तिसम्बन्धाभावेऽपि। (३) शब्दज्ञानम्।

1 क्रमभावी का—ब०। 2—सम्बन्धानुभ—आ०। 3—दि भव—आ०। 4—वतो भावः ब०, श्र०। 5 इति यथा च आदिशब्दात् आ०, ब०। 6—णैवानन्तरो—श्र०। 7—श्रय इत्येवम्भू—आ०। 8—पणप्रस्तु—श्र०। 9—माह तेन वस्तुना आ०। 10 तच्छब्द—श्र०। 11—पि तत्प्र—आ०।

नितायाः **यदकारणं** स्वलक्षणरूपं वस्तु तत्तस्या[1] **विषयः** '*नाननुकृतान्वयव्यतिरेकं कारणम्, नाकारणं विषयः*'[2] [ ] इत्यभिधानात्। **इति** शब्दः पूर्वपक्षपरिसमाप्तौ। अत्र दूषणमाह- **'एतद्'** इत्यादि। एतत् परेणोक्तं **प्रतिव्यूढम्** निरस्तम्। केन इत्याह–**विज्ञानस्य अनागतविषयत्वनिर्णयेन,** प्रतिपादितश्चास्य अनागतविषयत्वनिर्णयः **'भविष्यत् प्रतिपद्येत'** [लघी० का० १४] इत्यादिना।

ननु शब्दाः सङ्केतितमेवार्थं प्राहुः नान्यम् अतिप्रसङ्गात्। सङ्केतश्च न अविषयीकृतानां शब्दार्थानां युक्तः; तन्निर्विषयताप्राप्तेः। तद्विषयीकरणञ्च नाध्यक्षेण; शब्दाध्यक्षस्य[3] अभिधेये तदध्यक्षस्य[4] वाऽभिधाने अप्रवृत्तेः। नापि स्मृत्या; तस्याः निर्विषयत्वात् इत्याशङ्क्याह–

अक्षबुद्धिरतीतार्थं वेत्ति चेन्न कुतः स्मृतिः।
प्रतिभासभिदैकार्थे[6] दूरासन्नाक्षबुद्धिवत् ॥ ४५ ॥

विवृतिः–क्षणिकाक्षज्ञानज्ञेययोः कार्यकारणत्वनियमे निर्विषयं प्रत्यक्षम् तत्कारणस्य अतीतस्य तदनात्मकत्वात्। प्रागभावप्रध्वंसाभावयोः समनन्तरेतरविनाशयोश्च अभावाऽविशेषात्, तदुत्पत्तिसारूप्ययोः असंभवात् व्यभिचाराच्च किं कस्य ज्ञानमित्युक्तम्। यदि पुनः अतीतमर्थं प्रत्यक्षं कथंचिद्वेत्ति; स्मृतिः कथं न संविद्यात्? साक्षादतदुत्पत्तेरतद्रूप्याच्च इति वैयात्यम्; व्यवहितोत्पत्तावपि तद्रूपानुकृतेर्दर्शनात् दृष्टार्थस्वप्नवत्। प्रत्यक्षस्मृत्योः प्रतिभासभेदात् नैकार्थत्वमनैकान्तिकम्; दूरासन्नैकार्थप्रत्यक्षयोः भिन्नप्रतिभासयोरपि तदेकार्थविषयत्वात्।

(१) बुद्धेः। (२) उद्धृतमिदम्–**आप्तप० पृ० ४२। सिद्धिवि० टी० पृ० ३०६** A.। **सन्मति० टी० पृ० ५१०। स्या० र० पृ० १०८८। षड्द० बृह० पृ० ३७। प्रमाणमी० पृ० ३४। शास्त्रवा० यशो० पृ० १५१** A.। 'नाकारणं विषयः'–**अनेकान्तजय० पृ० २०७। धर्मसं० पृ० १७६** B.। **बोधिचर्या० पृ० ३९८। तत्त्वार्थश्लो० पृ० २१९। प्रमेयक० पृ० ३५५, ५०२। स्या० र० पृ० ७६९। न्यायवि० वि० पृ० १९** B.। **स्या० मं० पृ०२०६।** (३) श्रावणप्रत्यक्षस्य। (४) अभिधेयार्थग्राहिचाक्षुषादिप्रत्यक्षस्य। (५) "अक्षैर्जनिता बुद्धिर्ज्ञानमतीतार्थं स्वकारणभूतं शब्दं वाच्यञ्च, चेद्यदि, वेत्ति जानाति। सौगते मते हि विषयस्य ज्ञानकारणत्वात्, कारणञ्च कार्यक्षणात् पूर्वक्षणवर्तीत्युच्यते। तदा कुतः कारणात् स्मृतिरपि अतीतार्थं न वेत्ति अपि तु वेत्त्येवेत्यर्थः। नन्वेवं स्मृतेः कथं प्रामाण्यं गृहीतग्राहित्वादित्याशंक्याह–प्रतीत्यादि। एकोऽभिन्नोऽतीतत्वाविशेषात् साधारणोऽर्थो विषयः शब्दार्थलक्षणस्तस्मिन्नपि स्मृतिः प्रमाणमिति शेषः। कुतः? प्रतिभासभिदा प्रतिभासस्य अतीताकारपरामर्शस्य भिद् भेदस्तया। प्रत्यक्षेण हि इदमिति यदनुभूयते तदेव कालान्तरे पुनस्तदित्यतीताकारतया स्मृत्या विषयीक्रियत इति। अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह–दूरेत्यादि। दूरश्चासावासन्नश्च दूरासन्नस्तस्मिन्नर्थे पादपादौ अक्षबुद्धिवत्। यथा प्रत्यक्षज्ञानानां स्पष्टास्पष्टप्रतिभासभेदात् प्रामाण्यं तथा स्मृतेरपीत्यर्थः।"–**लघी० ता० पृ० ६५।** (६) तुलना–वागक्षसंविदामेकार्थगोचरत्वेऽपि युज्यते। प्रतिभासभिदा दूरासन्नैकार्थोपलम्भवत्"–**सिद्धिवि०, टी० पृ० ४७०** A.।

1 **कारणमित्यभि**–श्र०। 2–**नस्यागत**–श्र०। 3 **चाभि**–ब०, श्र०।

दूराक्षार्थज्ञानं भ्रान्तेरप्रत्यक्षम्; प्रमाणान्तरं स्यात्। नहि ततोऽर्थं परिच्छिद्य प्रवृत्तौ [1]विसंवादैकान्तः तदप्रमाणं यतः स्यात्। तदयं शब्दार्थौ स्मृत्या [2]सङ्कलय्य सङ्केते पुनः शब्द[3]प्रतिपत्तौ तदर्थं प्रत्येति स्मृतिप्रत्यभिज्ञानादेरपि परमार्थ-विषयत्वात्। तदर्थाभावेऽपि प्रत्यक्षवत् शब्दार्थज्ञानं वस्तुन्यपि सङ्केतसंभवात्।

अक्षाणां चक्षुरादीनां कार्यभूता **बुद्धिः अतीतार्थं वेत्ति** विषयीकरोति **चेद्** यदि **न कुतः** कारणात् **स्मृतिः** अतीतार्थं वेत्ति ? किन्तु वेत्ति एव। अथैवं सति अक्षबुद्धिस्मृत्योरभिन्नः प्रतिभासः स्यात् अभिन्नविषयत्वात् [4]नीलाक्षबुद्धिद्वयवद् इत्युच्यते; तत्राह–**'प्रतिभास'** इत्यादि। अक्षबुद्धिस्मृत्योः **एकार्थे** एकार्थत्वे सत्यपि भावप्रधानोऽयं निर्देशः। स्मृतिः **प्रतिभा-सभिदा** अस्पष्टप्रतिभासात् [5]इतरप्रतिभासविशेष (षे) णार्थं **'वेत्ति'** इति सम्बन्धः। अत्र दृष्टान्तमाह–**'दूरासन्न'** इत्यादि। सुप्रसिद्धो हि दूरासन्नाक्षबुद्धीनां विषयाभेदेऽपि स्पष्टेतररूपः प्रतिभासभेदः पाद[6]पस्यैकस्यैव तथा[7]प्रतिभासनात्।

कारिकाव्याख्यानम्–

कारिकां व्याख्यातुमाह–**'क्षणिक'** इत्यादि। **क्षणिकौ** च तौ **अक्षज्ञानज्ञेयौ** च तयोर्यथाक्रमं **कार्यकारणत्वनियमे** अभ्युपगम्यमाने **निर्विषयं** निरालम्बनं **प्रत्यक्षं** स्यात्। कुत एतदित्याह–**'तद्'** इत्यादि। **तस्य** प्रत्यक्षस्य **कारणं** यद्वस्तु तस्य। कथम्भूतस्य ? **अतीतस्य, तदनात्मकत्वात्। स** प्रत्यक्ष-विषयो[7]**ऽनात्मा** स्व (त्माऽस्व) भावो यस्य तत्तथोक्तं तस्य भावात्। प्रत्यक्षकाले हि सर्वा-त्मना अस्य[8] विनष्टस्य स्वरूपाभावतो न तद्विषयत्वं घटते। स्वकाले सत्त्वात् [9]तद्विषयत्वम्; कुतः स्मृतेर्निर्विषयत्वम् ? [10]तदर्थस्यापि स्वकाले सत्त्वाविशेषात्। [8]एतत्तु अक्षज्ञानं [9]प्रति अतीतस्य कारणत्वमभ्युपगम्य दूषणमुक्तम्। इदानीं तदनभ्युपगम्य तद्दर्शयन्नाह–**'प्रागभाव'** इत्यादि। तस्माद् विषयाभिमताद् उत्पत्तिसारूप्ये **तदुत्पत्तिसारूप्ये,** *"का भीर्तिः (भीभिः)"* [**जैनेन्द्रव्या० १।३।३२**] इत्यत्र 'का' इति योग[9]विभागात् [9]संविधिः। अथवा, तदिति निपातः 'तस्माद्' इत्यस्यार्थे वर्त्तते। **तयोरसंभवात्**

विवृतिव्याख्यानम्–

(१) प्रत्यक्षबुद्धितो भिन्नरूपेण। (२) पादपलक्षणविषयस्य एकत्वेऽपि। (३) स्पष्टाऽस्पष्टरूपेण। (४) अर्थस्य। (५) प्रत्यक्षविषयत्वम्। (६) प्रत्यक्षबुद्धिविषयत्वं। (७) स्मृतिविषयभूतस्य अतीतार्थस्यापि। (८) त्रुटितायां पू० प्रतौ 'भीभिः' इति पाठः प्रतिभाति। "का भीभिः ॥१।३।३२॥ कान्तस्य (पञ्चम्यन्तस्य) सुबन्तस्य भीवाचिभिः सुबन्तैः सह षसः (तत्पुरुषसमासः) भवति। वृकेभ्यो भीः वृकभीः, वृकभयम्, वृकभीतः। केति विभागेन परेभ्यस्त्रायन्ते परत्रा इत्यपि।"–**जैनेन्द्रप्र०**। (९) योगविभागे सति 'का भीभिः' इति सूत्रस्य अयमर्थः स्यात्–यथा कान्तस्य भयवाचिभिः शब्दैः समासो भवति, तथा कान्तस्य अन्यैरपि शब्दैः समासः स्यात्। (१०) तत्पुरुषसमासः। 'सः' इति समासस्य संज्ञा जैनेन्द्रव्याकरणे।

1 **विसंवाद्यते सदप्र**–ज० वि०। 2 **संकल्पय्य** ई० वि०। 3–**प्रवृत्तौ** ई० वि०। 4 **नीलाख्यबु**–आ०। 5–**त्योरेकार्थत्वे** श्र०। 6–**पस्यैव** श्र०। 7–**यो नात्मा** श्र०, ब०। 8 **एतच्चाक्ष**–श्र०। 9 **प्रतीतस्य** श्र०।

कारणात्, **किं** प्रत्यक्षमन्यद्वा **कस्य** प्रत्यक्षाभिमतस्य अन्यस्य वा विषयस्य **ज्ञानं** 'ग्राहकम्' इत्यध्याहारः, 'सम्बन्धि[2] वा[1]'। कुत एतदित्यत्राह–**'प्राग्'** इत्यादि। उत्पत्तेः पूर्वमभावः **प्रागभावः**, लब्धात्मलाभस्य स्वरूपप्रच्युतिः **प्रध्वंसाभावः**, तयोरभावाविशेषात् अभावत्वाऽभेदात्। अयमभिप्रायः–यदा सति कारणे कार्यं न भवति असति च भवति तदा तद् आत्मनः कारणाभिमतस्याऽभावं कारणं सूचयति। तथा चाऽनादिभूततत्प्रागभावकालेऽपि तदभावस्याविशेषात् कार्योत्पत्तिः स्यात्। अथ कारणप्रध्वंसाभाव एव कार्योत्पादको न तत्प्रागभावः, अत्राह–**'समनन्तर'** इत्यादि। कार्योत्पत्तेः प्रागनन्तरं जातः कारणप्रध्वंसः **समनन्तरः, इतरः** अनाद्यतीतकाले चिरजातः तयोः विनाशयोश्च **अविशेषात्।** अयमभिप्रायः–यदि अभावत्वाविशेषेऽपि प्रध्वंसाभाव एव कार्योत्पादको न प्रागभावः तर्हि अनाद्यनन्तातीतानागताः प्रध्वंसाभावाः कार्योत्पादकाः स्युः तथा च कार्यस्य अनाद्यनन्ताप्रसक्तिः। अथ कारणप्रध्वंस एव कार्योत्पादको नेतरः; न प्रध्वंसस्यैव कारणत्वाभ्युपगमे अस्य परिहारस्याऽनुपपत्तेः। न च प्रागनन्तर एव प्रध्वंसः तज्जनको नान्य इत्यभिधातव्यम्; देशकालयोरनभ्युपगमे अस्यापि परिहारस्य दुर्घटत्वात्। आनन्तर्यं हि देशकालकृता प्रत्यासत्तिरिति। इतश्च किं कस्य ज्ञानमिति दर्शयन्नाह–**'व्यभिचाराच्च** कारणात् **किं कस्य ज्ञानमिति ?** एतच्च ज्ञानस्य निराकारत्वसिद्धौ[13] प्रपञ्चितमिति नेहोच्यते।

ननु नैव प्रत्यक्षस्य अन्यस्य वा अतीतोऽन्यो वा भावतो[14] विषयोऽस्ति भिन्नो यस्तूच्यते स व्यवहारेण इत्याशङ्क्याह–**'यदि पुनः'** इत्यादि। **यदि पुनः अतीतमर्थं प्रत्यक्षं कथञ्चिद्** व्यवहारेण अन्येन वा प्रकारेण **वेत्ति** विषयीकरोति तदा **स्मृतिः कथं न संविद्यात् 'अतीतमर्थम्'** इति सम्बन्धः। परैः[15] प्राह–**'साक्षात्'** इत्यादि। **साक्षात्** अव्यवधानेन **अतदुत्पत्तेः** अतीतार्थादुत्पत्तेरभावात् स्मृतेः **अताद्रूप्यत्वाच्च** अतीतार्थेन सारूप्यासंभवाच्च नासौ[16] '[10]तं[17] संविद्यात्' इति सम्बन्धः। अत्रोत्तरम् **'इति'** आदि। **इति** एवं **वैयात्यं** वियातस्य दुर्विदग्धस्य भावो **वैयात्यं** परस्य[18]। कुत

(१) इत्यध्याहारः इति योज्यम्। (२) कार्यम्। (३) स्वस्य। (४) कारणरूपेण। (५) कारणप्रागभावकाले, कारणासन्निधानावस्थायामित्यर्थः। (६) कारणाभावस्य। (७) कारणप्रागभावः। (८) अव्यवहितपूर्वक्षणे जातः। (९) अभावरूपेण भेदाभावात्। (१०) अनाद्यनन्तातीतानागतप्रध्वंसः। (११) कार्योत्पादकः। (१२) बौद्धमते हि कारणकार्याभिमतक्षणयोः एकदेशाभावात् एककालाभावाच्च न देशकालकृतमानन्तर्यं संभवति। तन्मते हि कारणाभिमतस्य अन्यो देशः कालश्च कार्याभिमतस्य चान्यः, देशकालयोरपि क्षणिकत्वात्। न च तैः आकाशः कालो वा वस्तुभूतः स्वीक्रियते; छिद्रस्य आकाशत्वात्, पूर्वापरादिबुद्धेरेव च कालव्यपदेशार्हत्वात्। (१३) पृ० १६९। (१४) परमार्थतः। (१५) बौद्धः। (१६) स्मृतिः। (१७) अतीतार्थम्। (१८) बौद्धस्य।

1–**प्रत्यक्षस्याभि**–श्र०। 2 **ससम्बन्धि** श्र०। 3–**भावलब्धा**–आ०। 4 **अभावत्वाविशेषात्** आ०। 5 **तथावानादिभूत**–आ०। 6 **चिराज्जातः** श्र०। 7 **अनाद्यनन्तानामसा**–आ०। 8 **–सक्तेः**। 9 **भवतो** आ०। 10 **तत्संवि**–ब०।

एतदित्याह–**'व्यवहित'** इत्यादि। **व्यवहितोऽन्तरितो** योऽर्थोऽनुभवेन तस्मात् परम्परयोत्पत्तिः स्मृतेः तस्यामपि तस्य व्यवहितस्य **यद्रूपं तस्य अनुकृतेर्दर्शनात्**। अत्र दृष्टान्तमाह–**'दृष्टार्थ'** इत्यादि। जाग्रद्दशायां यो **दृष्टोऽर्थः स दृष्टः, तस्य स्वप्नः तत्रैव तद्वदिति**।

स्यान्मतम्–प्रत्यक्षस्मरणे नैकार्थे भिन्नप्रतिभासत्वात् रूपादिज्ञानवदित्यत्राह–**'प्रत्यक्ष'** इत्यादि। प्रत्यक्षशब्दस्य अभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः। **प्रत्यक्षस्मृत्योः प्रतिभासभेदात्** हेतोः **एकार्थत्वन्न** इति यत् परस्याभिमतं[1] **तदनैकान्तिकम्**–अनैकान्तिकहेतुविषयत्वादुपचारेण अनैकान्तिकम्। एतदेव **'दूरासन्न'** इत्यादिना समर्थयते–**दूरासन्ने** च ते **एकार्थप्रत्यक्षे** च तयोः। कथम्भूतयोः? **भिन्नप्रतिभासयोरपि तदेकार्थविषयत्वात्** दूरासन्नैकार्थविषयत्वात्। ननु **दूराणामक्षाणाम् अर्थज्ञानमप्रत्यक्षं** प्रत्यक्षन्न भवति। कुतः? **भ्रान्तेः** अस्पष्टस्य दर्शने स्पष्टस्य प्राप्तेः[1] इति परः[2]। अत्रोत्तरमाह **'प्रमाण'** इत्यादि। प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् **अन्यत् प्रमाणं** तज्ज्ञानं[3] **स्यात्** अस्पष्टत्वाऽलिङ्गजत्वाभ्यां प्रमाणद्वयानन्तर्भूतत्वात्। ननु विसंवादात्तत् प्रमाणमेव न भवति तत्कथं तदन्तरम्[5]? इति चेदत्राह **'नहि'** इत्यादि। **नहि** नैव **तेन** दूराक्षार्थज्ञानेन **अर्थं** वृक्षादि **परिच्छिद्य प्रवृत्तौ** क्रियमाणायां **विसंवादैकान्तः**, अस्पष्टाकारतया विसंवादेऽपि वृक्षाद्याकारतया तदभावात्[6] **तदप्रमाणं** तद्दूरार्थज्ञानम् एकान्तेनाप्रमाणं **यतः** स्यात्।

प्रकृतार्थोपसंहारमाह–**'तद्'** इत्यादि। यस्माद् उक्तप्रकारेण प्रत्यक्षवत् स्मृतेर्वस्तुविषयत्वं सिद्धम् **तत्** तस्माद् **अयं** सौगतो व्यवहारी वा[7] **शब्दार्थौ** पूर्वदर्शनेन विषयीकृतौ **स्मृत्या** करणभूतया **सङ्कलय्य** प्रत्यभिज्ञाय **सङ्केते** 'एवंविधोऽर्थः एवविधशब्दवाच्यः' इति समये सति **पुनः** पश्चाद् व्यवहारकाले **शब्दप्रतिपत्तौ** सत्याम् **अर्थं**[3] **सम्प्रत्येति** विषयीकरोति। **'स्मृत्या सङ्कलय्य'** इत्येतदत्रापि सम्बन्धनीयम्। ननु स्मृत्यादेरवस्तुविषयत्वाद् अवस्तुनि सङ्केतः तत्प्रतिपत्तिश्च; इत्यत्राह–**'स्मृति'** इत्यादि। **आदि**शब्देन तर्कादिपरिग्रहः, तस्यापि न केवलं प्रत्यक्षस्य **परमार्थविषयत्वात्**। ननु परमार्थविषयत्वे शब्दानां न क्वचित् तदभावे[7] तज्ज्ञानं[8] स्यादित्यत्राह–**'तद्'** इत्यादि। तस्य शब्दस्य अर्थः **तदर्थः** तस्य **अभावेऽपि** न केवलं भाव एव **शब्दार्थज्ञानं** शब्दस्य कार्यभूतमर्थज्ञानं 'जगत्प्रपञ्चस्य प्रकृतिः कारणम्, ईश्वरः कारणं, ब्रह्म कारणम्' इत्यादि। अत्र दृष्टान्तमाह–**'प्रत्यक्षवत्'** इति। यथा प्रत्यक्षं द्विचन्द्राद्यर्थाभावेऽपि भवति तथा तदपीति[5]। कुत एतदिति चेदत्राह–**'वस्तुन्यपि'** इत्यादि। अपि शब्दाद् अवस्तुन्यपि **सङ्केतसम्भवात्**।

(१) बौद्धस्य। (२) बौद्धः। (३) दूराक्षार्थज्ञानम्। (४) प्रत्यक्षानुमानलक्षण। (५) प्रमाणान्तरम्। (६) विसंवादाभावात्। (७) अर्थाभावे, अतीतानागतादिकालवर्तिन्यर्थे। (८) शब्दज्ञानम्। (९) शब्दज्ञानमपि।

1 **प्राप्तिरिति** श्र०। 2 **च** ब०। 3 **अर्थं प्रत्येति** श्र०। 4–**वित्याह** ब०। 5 **तदपि कुत** श्र०।

ननु यदि अर्थाभावेऽपि तज्ज्ञानं[1] स्यात् तर्हि सर्वमेव शाब्दज्ञानमप्रमाणं स्यात्। प्रयोगः—विवादास्पदीभूतं शब्दार्थज्ञानमप्रमाणं तत्त्वात्[2] प्रकृतज्ञानवत्[3] इत्याशङ्क्याह—

अक्षशब्दार्थविज्ञानमविसंवादतः समम्।
अस्पष्टं शब्दविज्ञानं प्रमाणमनुमानवत्॥ ४६॥

5 **विवृतिः—तदुत्पत्तिसारूप्यादिलक्षणव्यभिचारेऽपि आत्मना यदर्थपरिच्छेदलक्षणं ज्ञानं तत्तस्येति सम्बन्धात्। वागर्थज्ञानस्यापि स्वयमविसंवादात् प्रमाणत्वं समक्षवत्। विवक्षाव्यतिरेकेण वाग् अर्थज्ञानं वस्तुतत्त्वं प्रत्याययति अनुमानवत् सम्बन्धनियमाभावात्। वाच्यवाचकलक्षणस्यापि सम्बन्धस्य बहिरर्थप्रतिपत्तिहेतुतोपलब्धेः।**

अक्षाणि च शब्दाश्च तेषाम् **अर्थज्ञानं समम्।** केन इत्याह **अविसं-**

10 कारिकार्थः— **वादतः,** अविसंवादेन यथा अक्षज्ञानमविसंवादकं तथा शब्दार्थज्ञानमपि। अयमभिप्रायः—यथा अक्षज्ञानस्य कस्यचिद्विसंवादिनो दर्शनेऽपि न 'सर्वमक्षज्ञानमप्रमाणं तत्त्वात् द्विचन्द्रादिज्ञानवत्' इत्यभिधातुं शक्यम्, तथा शब्दार्थज्ञानमपि। तर्हि प्रत्यक्षात् कोऽस्य विशेषः? इति चेदत्राह—**अस्पष्टमविशदं शब्दविज्ञानम्,** अक्षज्ञानं तु स्पष्टम् इत्यनयोर्विशेषः। तर्हि तत्प्रमाणं किमि-

15 वेति चेदत्राह—**प्रमाणं** शब्दज्ञानम् **अनुमानवत्।** अत्रापि **'अविसंवादतः'** इति सम्बन्धनीयम्।

ननु चाक्षज्ञानस्य अर्थोत्पत्तिसारूप्यसंभवात् युक्तमविसंवादकत्वं न शब्दज्ञा-

विवृतिव्याख्यानम्— नस्य तद्विपर्ययात् अतः **'अक्ष'** इत्याद्ययुक्तम्; इत्यारेकादूषणपुरःसरं[6] कारिकां विवृण्वन्नाह—**'तदुत्पत्ति'** इत्यादि। **तस्माद्** अर्थाद्

20 **उत्पत्तिश्च सारूप्यश्च आदिर्यस्य** तदध्यवसायस्य स तथोक्तः, स एव **लक्षणं** प्रामाण्यस्य अविसंवादकस्य वा तस्य **व्यभिचारेऽपि** तदुत्पत्तेः[6] चक्षुरादिना, सारूप्यस्य

(१) शब्दज्ञानम्। (२) शब्दज्ञानत्वात्। (३) खरविषाणादिशब्दजज्ञानवत्। (४) "समं समानं प्रमाणं भवति। किम्? अक्षशब्दार्थविज्ञानम्, अक्षमिन्द्रियं शब्दो वर्णपदवाक्यात्मको ध्वनिः ताभ्यां जनितमर्थस्य सामान्यविशेषात्मकवस्तुनो विशिष्टं संशयादिविकलं ज्ञानमवबोधनम्। कुतः? अविसंवादतः अर्थक्रियायामव्यभिचारात्। यथाऽक्षजनितमर्थज्ञानमविसंवादात् प्रमाणं तथा शब्दजनितमपि। ''नन्वक्षज्ञानं प्रमाणं स्पष्टत्वात् न शाब्दमस्पष्टत्वादित्याशंक्याह—अस्पष्टमिति। अस्पष्टमविशदमपि शब्दजनितं ज्ञानं प्रमाणमभ्युपगन्तव्यमविसंवादादेव। न हि स्पाष्टचमस्पाष्टचं वा प्रामाण्येतरनिबन्धनं तयोः संवादेतरनिबन्धनत्वात्। किंवत्? अनुमानवत्"—**लघी० ता० पृ० ६६।** (५) तुलना—"तत्सारूप्यतदुत्पत्ती यदि संवेद्यलक्षणम्। संवेद्यं स्यात्समानार्थं विज्ञानं समनन्तरम्॥"—**प्रमाणवा० ३।३२३। अष्टसह० पृ० २४०। प्रमाणनय० ४।४७।** (६) चक्षुरादिभ्यः घटज्ञानमुत्पद्यते न च तत् चक्षुरादिग्राहकं भवति।

1—**ज्ञानं न प्र**—आ०। 2 **प्रकृततज्ज्ञानवत्** ब०। 3 **अक्षात् शब्दा**—ई०, वि०। 4—**णं व्य**—ई०, वि०,। 5 **तत्तथेति** ज०, वि०। 6—**पुरस्सरां का**—ब०,—**पुरस्सर का**—आ०। § एतदन्तर्गतः पाठो नास्ति आ०।

समानार्थसमनन्तरज्ञानेन, तदध्यवसायस्य मरीचिकाचक्रे जलदर्शनेन तत्र जलाध्यवसाय-हेतुना, तत्त्रितयस्य शुक्ले शङ्खे पीतज्ञानप्रभवोत्तरपीतज्ञानेन, न केवलमव्यभिचारे। किं जातमित्याह—**'यदर्थ'** इत्यादि। उत्तरत्र तच्छब्दद्वयप्रयोगाद् अत्रापि द्वितीयो यच्छब्दो द्रष्टव्यः। ततोऽयमर्थो जातः—यज्ज्ञानं **यदर्थपरिच्छेदलक्षणं** यदर्थग्रहणस्वरूपं **तत्** ज्ञानं **तस्य** अर्थस्य। एतदुक्तं भवति—तत्र यया प्रत्यासत्त्या सत्त्वाविशेषेऽपि ↑ किञ्चित् कस्यचित् कारणं न सर्वं सर्वस्य, कारणत्वाविशेषेऽपि च कस्यचित् किञ्चिदाकारमात्मसात्करोति, तदविशेषेऽपि च ↑ किञ्चिद्व्यवस्यति तया तदुत्पत्त्यादिरहितमपि तत्परिच्छेदवत् इति। एवं तद्व्यभिचारेऽपि ज्ञानार्थयोः **सम्बन्धात् वागर्थज्ञानस्यापि** न केवलमन्यस्य **स्वयम्** आत्मना **अविसंवादात् प्रमाणत्वं समक्षवत्** प्रत्यक्षवत्। ननु भवतु तत्प्रमाणं किन्तु विवक्षायामेव, इत्यत्राह—**'विवक्षा'** इत्यादि। **विवक्षाव्यतिरेकेण** यद्ग्राह्यं **वस्तुतत्त्वम्** अर्थस्वरूपं तत् **प्रत्याययति** गमयति। किं तदित्याह—**वागर्थज्ञानम्**, वचः कार्यभूतमर्थज्ञानम्। किमिव ? इत्याह—**अनुमानवत्**। यथा अनुमानं विवक्षाव्यतिरिक्तमर्थं गमयति तथा वागर्थज्ञानमपि। कुत एतत् ? इत्याह—**सम्बन्धनियमाभावात्**। विवक्षायामेव न बहिरर्थे तस्य सम्बन्धः इति यो नियमः तस्याऽसंभवात्। अथवा, तादात्म्यतदुत्पत्तिरूप एव सम्बन्धः नापरः इति यः **सम्बन्धनियमः तस्याऽभावात्**। कुत एतदित्यत्राह—**'वाच्य'** इत्यादि। न केवलमन्यस्य अपि तु **वाच्यवाचकलक्षणस्यापि सम्बन्धस्य बहिरर्थप्रतिपत्तिहेतुतोपलब्धेः**। अयमभिप्रायः—अन्योऽपि सम्बन्धस्तत्प्रतीतिं कुर्वन् उपलभ्यमान एव 'अस्ति' इत्युच्यते नान्यथाऽतिप्रसङ्गात्, तथा प्रकृतस्याप्युपलभ्यमानत्वे अस्तित्वमस्तु इति। समर्थितश्चास्यास्तित्वं **'प्रमाणं श्रुतमर्थेषु'** [लघी० का० २६] इत्यत्र प्रपञ्चतः इत्यलं पुनः प्रसङ्गेन।

ननु कालादीनां ग्राहकप्रमाणाभावतोऽभावात्, सतामप्यभेदात्। अन्यतः कालभेदात्तद्भेदे अनवस्था स्यात्। अर्थभेदात्तद्भेदे अन्योन्याश्रयः। ततोऽयुक्तमुक्तम्—**'कालकारक'** इत्यादि; इत्याशङ्क्याह—

(१) समानार्थे एकस्मिन्नर्थे तिलादौ यत्प्रथमं ज्ञानं जातं तस्माज्जातं यदनन्तरं द्वितीयं तिलज्ञानं तस्य प्रथमतिलज्ञानेन सह सारूप्यमस्ति, न च द्वितीयज्ञानं प्रथमं गृह्णाति, ज्ञानं ज्ञानस्य न नियामकमिति तत्सिद्धान्तात्। (२) अनुकूलविकल्पोत्पत्तिरध्यवसायः। मरीचिचक्रे जायमानं जलदर्शनमनुकूलं जलमिदमित्याकारकं विकल्पमुत्पादयति न च तत्प्रमाणम्। (३) तदुत्पत्तिसारूप्यतदध्यवसायत्रयम्। शुक्ले शंखे जायमानपीतज्ञानात् उत्पन्नस्य अनन्तरपीतज्ञानस्य शंखज्ञानादुत्पन्नस्य तदाकारानुकारिणः तदनुकूलशंखोऽयमित्याकारकविकल्पोत्पादकस्य पूर्वज्ञाने प्रामाण्यप्रसङ्गात्। न चैतदस्ति ज्ञानं ज्ञानस्य न नियामकमिति नियमभङ्गप्रसङ्गात्। (४) अकारानुकारणाऽविशेषेऽपि। (५) तदुत्पत्त्यादिः। (६) वाच्यवाचकसम्बन्धस्य। (७) वाच्यवाचकभावस्य। (८) भेदाभावात्। (९) सिद्धे हि अर्थेष्वतीतादिभेदे तस्मात् कालस्य अतीतादित्वम्, तस्माच्चार्थानामतीतादितेति।

1 **यत्र** आ०। 2 **सत्ताविशे**—श्र०। ↑ एतदन्तर्गतः पाठो नास्ति आ०। 3 **इत्याह** ब०, श्र०। 4 **तस्यासंभवात्** ब०, श्र०। 5—**स्याप्रति**—आ०। 6—**हेतुत्वोप**—ब०, श्र०। 7—**मस्तीति** श्र०।

कालादिलक्षणं न्यक्षेणान्यत्रेक्ष्यं परीक्षितम् ।
द्रव्यपर्यायसामान्यविशेषात्मार्थनिष्ठितम् ॥४७॥

विवृतिः—नह्येकान्ते वर्त्तनालक्षणं कालस्य संभवति, भूतभविष्यद्वर्त्तमानप्रभेदो यतः स्यात्, तदर्थक्रियानुपपत्तेः । न च द्रव्यं शक्तिः तदुभयं वेति कारकलक्षणं शक्तिशक्तिमतोर्व्यतिरेकैकान्ते सम्बन्धासिद्धिः अनवस्थानुषङ्गात् । तदव्यतिरेकैकान्ते 'शक्तिःशक्तिमत्' इति रिक्ता वाचोयुक्तिः । तन्नैकान्ते षट्कारकी व्यवतिष्ठते । कुतः पुनः स्त्यायत्यस्यां गर्भ इति स्त्री, प्रसूते स्वान् पर्यायान् इति पुमान् तदुभयात्यये नपुंसकम्' इति शब्दार्थप्रत्ययानामन्यतमस्यापि लिङ्गव्यवस्था ? तथा एकस्यार्थस्य 'इन्दनादिन्द्रः, शकनात् शक्रः, पुरंदारयतीति पुरन्दरः' इति पर्यायभेदाद् भिन्नार्थता तद्वाचिनां शब्दानां न संभवत्येव व्यतिरेकेतरैकान्तयोः तत्र विरोधात् । तत एव क्रियाकारकयोः तत्रासंभवो विज्ञेयः । तदनेकान्तसिद्धिः विधिप्रतिषेधाभ्यां तदर्थाभिधानात् । नाभावैकान्तः, कुतः तदभिधानलिङ्गाद्यसंभवोपालम्भः स्याद्वादमनुवर्त्तेत ?

काल आदिर्यस्य कारकादेः स तथोक्तः तस्य **लक्षणं** स्वरूपं प्रमाणं वा **अन्यत्र** तत्त्वार्थभाष्यादौ **परीक्षितं** विचारितम् **ईक्ष्यम्** अन्वेष्यम् **न्यक्षेण** आत्मना, 'निश्चितः पूर्वं प्रमाणेन व्यवस्थापितोऽक्षो

कारिकाविवरणम्—

(१) "ईक्ष्यमवलोकनीयम् । किम् ? कालादिदक्षणम्, काल आदिर्येषां कारकलिङ्गसंख्यासाधनोपग्रहादीनां ते कालादयः तेषां लक्षणमसाधारणं स्वरूपम् । किं विशिष्टम् ? परीक्षितं विचारितं स्वामिसमन्तभद्राद्यैः सूरिभिः । कथम् ? न्यक्षेण विस्तरेण । क्व ? अन्यत्र तत्त्वार्थमहाभाष्यादौ । किंविशिष्टम् ? द्रव्येत्यादि । द्रव्यं पूर्वापरपरिणामव्यापकमूर्ध्वतासामान्यम्, पर्यायाः एकस्मिन् द्रव्ये क्रमभाविनः परिणामाः, सामान्यं सदृशपरिणामलक्षणं तिर्यक् सामान्यम्, विशेषोऽर्थान्तरगतो व्यतिरेकः, द्रव्यं च पर्यायाश्च सामान्यञ्च विशेषश्च द्रव्यपर्यायसामान्यविशेषाः ते आत्मा स्वभावो यस्यासौ तथोक्तः । स चासावर्थश्च तस्मिन्निष्ठितं नियतं तदात्मकमिति यावत् । एवंविधस्यैव अर्थक्रियासंभवात् निरपेक्षैकान्ते तद्विरोधात् ।"—**लघी० ता० पृ० ६७** । (२) "वत्तनालक्खणो कालो···"—**उत्तरा० २८।१०** । "कालस्य वट्टणा से···"—**प्रवचनसा० २।४२** । "ववगदपणवण्णरसो ववगददोगंधअट्ठफासो य । अगुरुलहुगो अमुत्तो वट्टणलक्खो य कालोत्ति ।"—**पञ्चा० गा० २४** । **द्रव्यसं० गा० २१** । "वर्तनापरिणामक्रियापरत्वापरत्वे च कालस्य ।"—**तत्त्वार्थसू० ५।२२**। (३) शक्तिकारकवादिनः भर्तृहरिप्रभृतयः; तथाहि—"स्वाश्रये समवेतानां तद्वदेवाश्रयान्तरे । क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुः ॥ क्रियानिवृत्तौ द्रव्यस्य शक्तिः साधनं साध्यतेऽनेन क्रियेति भाष्यकारप्रभृतयो विदुः ।"—**वाक्यप० तृ० का० पृ० १७३** । (४) तुलना—"न च द्रव्यमात्रं कारकं न च क्रियामात्रम्, कारकशब्दो हि क्रियासाधने क्रियाविशेषयुक्ते प्रवर्तते ।"—**न्यायवा० पृ० ६** । "धात्वर्थांशे प्रकारो यः सुबर्थः सोऽत्र कारकम्"—**शब्दश० का० ६७** । (५) "संस्त्यानप्रसवौ लिंगमास्थेयौ स्वकृतान्ततः ।" अधिकरणसाधना लोके स्त्री स्त्यायत्यस्यां गर्भ इति । कर्त्तृसाधनश्च पुमान् सूते पुमानिति ।··· संस्त्यानविवक्षायां स्त्री, प्रसवविवक्षायां पुमान्, उभयविवक्षायां नपुंसकमिति ।"—**पात० महा० ४।१।३** ।

1—**निश्चितम्** ज० वि० । 2 **चेति** ई० वि० । 3 **शक्तिशक्ति**—ई० वि० । 4 **तदुभयाभावे नपुं**—ई० वि० । 5—**कान्तरयोः** ज० वि० । 6 **अन्वेक्ष्यम्** आ० ।

न्यैक्षः' इति व्युत्पत्तेः। **न्यक्षेण** विस्तरेण इति वा। कथम्भूतं तत् तेनेक्ष्यम् इत्याह—**'द्रव्य'** इत्यादि। **द्रव्यम्** ऊर्ध्वतासामान्यं तस्य सहक्रमभुवो विवर्त्ताः **पर्यायाः**, सदृशपरिणामः **सामान्यम्**, विसदृशपरिणामो **विशेषः** ते एव **आत्मा** यस्या-**र्थस्य** तत्र **निष्ठितम्** तदात्मकमिति यावत्। ततो निराकृतमेतत्—"*कालादेः स्वयम-भेदात् कथं तद्भेदात् कश्चिदर्थभदेकृत्*" [ ] इति। सहकार्युपादानसन्तानवद् अन्योन्यं कालादीनाम् अन्यथाभावविवर्त्ताविरोधात्। यदि चा (वा), अन्यार्थपरिणतिः कालापेक्षा कालपरिणतिस्तु स्वरूपापेक्षा, यथा घटादिप्रकाशः प्रदीपनिबन्धनः प्रदीपप्रकाशस्तु स्वनिबन्धन इति, अतः अनवस्थाऽन्योन्याश्रयासंभवः। अथवा, तदर्थेन लिङ्गभूतेन निष्ठा स्वरूपव्यवस्थितिर्ज्ञाता अस्येति तन्निष्ठितं तल्लक्षणम् तत्प्रमाणकम् इत्यर्थः। तथाहि—अयं तदर्थः अस्मात् पूर्वं पश्चात् अनेन सह वा भवतीति प्रतीतिः तदर्थव्यतिरिक्तार्थपूर्विका, पूर्वापरादिप्रतीतित्वात्, अयं तदर्थोऽस्मात्पूर्वदेशः अयमपरो देश इत्यादिप्रतीतिवत्। यश्चासौ तत्कारणं स काल इति। एवं कारकादावपि योज्यम्। तथाहि—**'करोति क्रियते'** इत्यादिप्रतीतिः विभिन्नशक्तिकार्थनिबन्धना, विलक्षणप्रतीतित्वात्, जलानलप्रतीतिवत्। तथा, **'देवदत्तो देवदत्ता'** इत्यादिप्रतीतिः विभिन्नस्वरूपार्थनिबन्धना, विशिष्टप्रतीतित्वात्, घटपटप्रतीतिवत्।

विवृतिव्याख्यानम्—

कारिकां व्यतिरेकमुखेन व्याचष्टे—**'नह्येकान्त'** इत्यादिना। **हि यस्मात् न** क्षणिकाद्येकान्ते **वर्त्तना** स्वयं त्रिकालगोचरैः पर्यायैः वर्त्तमानान् भावान् प्रति प्रयोजकत्वं **लक्षणं कालस्य संभवति यतो** लक्षणात् **भूतभविष्यद्वर्त्तमानप्रभेदः** कालादेः **स्यात्**। **'यतः'** इति आक्षेपे वा, **यतः** तत्प्रभेदः **स्यात्**, नैव स्यात्। कुत एतदित्याह—**'तदर्थ'** इत्यादि। या भूताद्यर्थस्य **क्रिया** निष्पत्तिः **तस्या अनुपपत्तेः 'एकान्ते'** इति सम्बन्धः। यथा च एकान्ते कालस्य अतीताद्यर्थक्रियानुपपत्तिः तथा कालपरीक्षावसरे विशेषतश्चिन्तितम्।

एवं कालस्य एकान्ते लक्षणं वर्त्तमानान् भावान् प्रति प्रयोजकत्वं निराकृत्य कारकस्य तन्निराकुर्वन्नाह—**'नच'** इत्यादि। **नच** नापि **कारकलक्षणम्**। किंतदित्याह—**'द्रव्यं शक्तिः तदुभयं वा'** इत्येतत्, **'एकान्ते तदर्थक्रियानुपपत्तेः'** इत्येतदत्रापि

(१) पूर्वापरादिप्रतीतिकारणम्। (२) "सर्वभावानां वर्तना कालाश्रया वृत्तिः। वर्तना उत्पत्तिः स्थितिरथ गतिः प्रथमसमयाश्रयेत्यर्थः।"—**तत्त्वार्थभा० ५।२२**। "वृतेर्णिजन्तात्कर्मणि भावे वा युटि स्त्रीलिङ्गे वर्तनेति। वर्त्यते वर्तनमात्रं वा वर्तनेति।। धर्मादीनां द्रव्याणां स्वपर्यायनिवृत्तिं प्रति स्वात्म-नैव वर्तमानानां बाह्योपग्रहाद्विना तद्वृत्त्यभावात् तत्प्रवर्त्तनोपलक्षितः काल इति कृत्वा वर्तना कालस्यो-पकारः।"—**सर्वार्थसि० ५।२२**। "प्रतिद्रव्यपर्यायमन्तर्नीतैकसमया स्वसत्तानुभूतिर्वर्तना।"—**राजवा० ५।२२**। (३) पृ० २२५।

1—**न्य इति** आ०। 2—**तिर्जाता** आ०, ब०। 3 **भवतीति विभिन्नस्वरूपार्थव्यतिरिक्तार्थपूर्विका** 4—**कार्यनि**—आ०। 5 **इत्यादि न हि** आ०। 6 **लक्षणं निराकृत्य** ब०, श्र०। 7 **च** श्र०।

सम्बन्धनीयम् । दूषणान्तरमाह–**'शक्ति'** इत्यादि । **शक्तिशक्तिमतोः व्यतिरेकैकान्ते** अङ्गीक्रियमाणे **सम्बन्धासिद्धिः**[1] सह्यविन्ध्यवत् । अथ तदेकान्तेऽपि राजपुरुषवद् उपकार्योपकारकभावात् सम्बन्धसिद्धिरिष्यते, अत्राह–**अनवस्थानुषङ्गात्** इति । अत्रायमभिप्रायः–यथा राजपुरुषयोरन्योन्यमुपकार्योपकारकभावः तथा चेत् शक्तितद्वतोः[2] तद्भावः[3] तदा तत्र प्रत्येकम् अपरा शक्तिः कल्पनीया तत्राप्येवं चोद्यमित्यनवस्था । एतेन अनयोः[3] समवायः विशेषणीभावः अन्यो वा भिन्नः सम्बन्धः चिन्तितः । तयोरभेदैकान्तं दूषयन्नाह–**'तदव्यतिरेकैकान्ते'** इत्यादि । **तयोः** शक्तिशक्तिमतोः **अव्यतिरेकैकान्ते** अभेदैकान्ते अङ्गीक्रियमाणे **'शक्तिः शक्तिमत्' इति** एवं या परस्य **वाचोयुक्तिः** वचनोपपत्तिः सा **रिक्ता** निरर्थिका । तस्मिन् सति शक्तिरेव स्यात्, न च सा[3] परस्य[4] निराधारा युक्ता द्रव्यादिकल्पनावैफल्यप्रसङ्गात् । शक्तिमदेव वा स्यात्, तदपि[5] शक्त्यभावेऽनुपपन्नम् । न च द्रव्यादिकमेव शक्तिरित्यभिधातव्यम्; शक्तिपरीक्षायां[6] तस्याः[7] ततो[8] व्यतिरिक्तायाः प्रसाधितत्वात् ।

प्रकृतमुपसंहरन्नाह–**'तद्'** इत्यादि । यतो भेदाभेदैकान्ते शक्तिशक्तिमद्भावो नोपपद्यते **'तत्'** तस्मात् **नैकान्ते षट्कारकी**[9] कर्त्रादीनां षण्णां कारकाणां समाहारो व्यवतिष्ठेत, कारकाभावे तत्समाहाराभावात् इत्यभिप्रायः । तथा अन्यच्च यत्प्राप्तं तदाह–**'कुतः'** इत्यादिना । **कुतः ?** न कुतश्चित् । **पुनः** इति दूषणान्तरसूचनार्थः । **लिङ्गव्यवस्था** लिङ्गानां स्त्रीत्वादीनां स्थितिः । कस्य सा न ? इत्यत्राह–**अन्यतमस्यापि** । केषामन्यतमस्य ? इत्याह–**शब्दार्थप्रत्ययानाम्** । वैयाकरणैर्यथासंभवं तेषामेव त्रयाणां लिङ्गव्यवस्थोपगमात । ननु यदि कारकव्यवस्था नास्ति किमायातं लिङ्गाव्यवस्थाया येन सापि न स्यात् ? इत्याह–**'स्त्यायति'**[10] इत्यादि । **स्त्यायति** सङ्घातीभवति **अस्यां गर्भ इति स्त्री । प्रसूते** जनयति **स्वान्** आत्मीयान् **पर्यायान् इति पुमान् । तदुभयात्यये** स्त्यानप्रसवनोभयाभावे **नपुंसकमिति** । एवं या **व्यवस्था**; सा **कुतः ?** लिङ्गव्यवस्थायाः कारकनिबन्धनत्वेन तदभावेऽभावादिति मन्यते । अत्रैव एकान्ते

(१) उपकार्योपकारकभावः । (२) शक्तितद्वतोः । (३) शक्तिः । (४) मीमांसकादेः । (५) शक्तिमदपि । (६) पृ० १६० । (७) शक्तेः । (८) द्रव्यादेः । (९) "नित्याः षट्शक्तयोऽन्येषां भेदाभेदसमन्विताः । क्रियासंसिद्धयेऽर्थेषु जातिवत्समवस्थिताः ॥"–**वाक्यप० साधनसमु० श्लो० ३५** । (१०) तुलना–"संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ इति परिभाषितं भाष्ये लिङ्गमुक्तं तथा चाह–संस्त्याने स्त्यायतेर्डट् स्त्री, सूतेस्सप्प्रसवे पुमानिति । स्त्यानं संहननं प्रसव उपचयो रूपादीनां सत्त्वादिगुणानाम् । स्त्यायति संहननमापद्यतेऽस्यां गर्भ इत्यधिकरणं स्त्री । सूतेर्धातोर्भावे प्रसव उपचये डुम्सुन् प्रत्यये परतस्सकारस्य पकारादेशे कृते पुमानिति । यदाह–सबिति सकारस्य पकारादेश इत्यर्थः । अनेन च प्रकारेण विषये सूत्यर्थे वृत्तिं सूचयति ।.... उभयधर्मसाम्यरूपा स्थितिर्नपुंसकमर्थादुक्तं भवति ।"–**वाक्यप० लिङ्गसमु० पृ० ४३६** ।

1–**सिद्धेः** आ० । 2–**सिद्धिरिति इष्य**–ब० । §एतदन्तर्गतः पाठो नास्ति आ० । 3 **कारणानां** श्र० ।

दूषणान्तरमाह–**'तथा'** इत्यादिना । **तथा** तेन कारकाभावप्रकारेण **एकस्य** अभिन्नस्य **अर्थस्य** सुरपतिलक्षणस्य **'इन्दनाद् इन्द्रः' 'शकनात् शक्रः' 'पुरन्दारयति इति पुरन्दरः'** इत्येवं **पर्यायभेदात्** इन्दनादिपरिणामभेदात् । अथवा, इन्द्रादिशब्दपर्यायभेदात् सकाशात् [1]तद्भेदञ्चाश्रित्य यासौ परेणाभ्युपगता[2] । का ? इत्याह–**भिन्नार्थता** नानार्थता । केषाम् ? इत्याह–**तद्वाचिनाम्** एकार्थवाचिनां **शब्दानाम्** इन्द्राद्यभिधानानाम् । सा किम् ? इत्याह–**न [3]संभवत्येव,** मनागपि तत्संभवो नास्ति इत्येवकारार्थः । कुत एतदि[4]त्यत्राह–**'व्यतिरेक'** इत्यादि । यः सुरपतिलक्षण एकार्थः यश्च शकनादिः तयोः परस्परं [5]**व्यतिरेकैकान्तः** भेदैकान्तः यश्च **इतरैकान्तः** अभेदैकान्तः तयोः **तत्रैकान्ते विरोधात्** । व्यतिरेकैकान्ते हि सम्बन्धासिद्धेरनवस्थानुषङ्गाच्च विरोधः[6] सिद्धः । इतरैकान्ते[9] च इन्दनादेः एकत्वसिद्धेः[7] स सिद्ध इति । ननु न द्रव्यं नापि शक्तिस्तदुभयं वा कारकलक्षणम् , किन्तु [8]क्रियाविष्टं[3] द्रव्यं कारकम् ; इति चेदत्राह–**'तत एव'** इत्यादि । **'तत एव'** अनन्तरोक्तविरोधादेव **क्रियाकारकयोः** क्रिया अधिश्रयणादिलक्षणा, कारकं कर्त्रादि, तयोः **तत्र** मिथ्यैकान्ते **असंभवो विज्ञेयः** ।

उपसंहारमाह–**'तद्'** इत्यादि । यस्माद् एकान्ते[10] कालकारकलक्षणं नोपपद्यते **तत्** तस्माद् **अनेकान्तसिद्धिः** तत्रैव अस्योपपत्तेः । काभ्यां तत्सिद्धिः ? इत्याह–**विधिप्रतिषेधाभ्याम्,** स्वपररूपादिचतुष्टयापेक्षसदसत्त्वाभ्याम् । समर्थितञ्चैतद् अनेकान्तसिद्ध्यवसरे[4] इत्यलमतिप्रसङ्गेन । ननु एकान्तव्यतिरिक्तस्य[11] शब्दार्थस्यासंभवात् सर्वत्र लिङ्गाद्यसंभवो भवतः स्यादिति चेदत्राह–**'तद्'** इत्यादि । **तस्य**[12] अनेकान्तरूपस्य **अर्थस्य अभिधानात्** प्रतिपादनात् । अत्रापि[13] **'विधिप्रतिषेधाभ्याम्'**[14] इति सम्बन्धनीयम् । **कुतः** ? न कुतश्चित् **तदभिधानलिङ्गाद्यसंभवोपालम्भः**[15], **तस्य** अनेकान्तार्थस्य **अभिधानं** प्रतिपादकं वचनं तस्य **लिङ्गादिः,** आदिशब्दात् वचनादिपरिग्रहः **तस्याऽसंभवः,** स एव **उपालम्भः कुतः** न कुतश्चित् **स्याद्वादम्** अनेकान्तवादम् **अनुवर्त्तेत** यायात् । ननु सर्वथा भावानामभावात् तदर्थाभिधानमसिद्धम् इत्यत्राह–**नाभावैकान्तः** शून्यतैकान्तः । यथा चासौ नास्ति तथा विषयपरिच्छेदे[5] व्यासतश्चिन्तितम् ।

यतश्च अनेकान्ते[16] तदुपालम्भाभावः अतः[17]–

(१) अभेदैकान्ते । (२) विरोधः । (३) "क्रियाविष्टं द्रव्यं कारकमिति प्रसिद्धेः ।"–युक्त्यनु० टी० पृ० २८ । (४) पृ० ३६६ । (५) पृ० ११९ ।

1 तद्भेदं वाश्रित्य श्र०, ब० । 2–गता केषाम् आ०,–गता केत्याह भिन्नार्थता केषाम् ब० । 3 संभव मनाग–आ० । 4–दित्याह श्र० । 5–स्पर व्यति–श्र० । 6 विरोधसिद्धः आ०, विरोधसिद्धिः श्र० । 7–द्धेः सि–श्र० । 8 क्रियाविशिष्टं श्र० । 9–श्रवणा–ब० । 10 एकान्ते कारक–आ० । 11–रिक्तशब्दा–आ० । 12 तस्याकान्त–आ० । 13 तत्रापि आ० । 14 विधिनिषेधा–आ० । 15–लम्भस्यानेका–श्र० । 16–कान्ते न तदु–आ० । 17 'अतः' नास्ति श्र० ।

एकस्यानेकसामग्रीसन्निपातात् प्रतिक्षणम् ।
षट्कारकी प्रकल्पेत तथा कालादिभेदतः ॥ ४८ ॥

विवृतिः–प्रतिक्षणं प्रत्यर्थं च नानासामग्रीसन्निपातात् षट्कारकीसंभवेऽपि यथैकं स्वलक्षणं स्वभावकार्यभेदानां तदभेदकत्वात् तथा कालादिभेदेऽपि । तत्प्रतिक्षेपो दुर्नयः तदपेक्षो नयः, स्वार्थप्राधान्येऽपि तद्गुणत्वात् । तदुभयात्मार्थज्ञानं प्रमाणम् ।

कारिकाव्याख्यानम्–

एकस्य वस्तुनः, अपिशब्दोऽत्र द्रष्टव्यः ततोऽनेकस्यापि **प्रकल्पेत** । का ? इत्याह–**षट्कारकी** । कुत इत्याह–**अनेकसामग्रीसन्निपातात्** **अनेका** नाना या **सामग्री** अनेककार्योत्पादककारणसमग्रता तस्याः **सन्निपातात्** । कथं प्रकल्पेत इत्याह–**प्रतिक्षणं**, क्षणं क्षणं प्रति **प्रतिक्षणं** यथाभवति तथा प्रकल्पेत । तथाहि–यदैव चक्रादिसन्निधानात् घटस्य करणाद् देवदत्तः

(१) "प्रकल्पेत घटेत । का ? षट्कारकी, षण्णां कारकाणां समाहारः षट्कारकी । कस्य ? एकस्यापि जीवादिवस्तुनः अपिशब्दस्याध्याहारात् । कथम् ? प्रतिक्षणम्, क्षणः समयः क्षणं क्षणं प्रति प्रतिक्षणम् । कस्मात् ? अनेकसामग्रीसन्निपातात्, अनेका बहिरङ्गाऽन्तरङ्गा सामग्री कारणकलापः तस्याः सन्निपातः सन्निधिस्तस्मात् । तथाहि–यदैव चक्रादिसन्निधानात् घटस्य कर्ता देवदत्तः तदैव स्वप्रेक्षकजनसन्निधानात् स एव दृश्यते इति कर्म, प्रयोजनापेक्षया देवदत्तेन कारयतीति करणम्, दीयमानद्रव्यापेक्षया देवदत्ताय ददातीति सम्प्रदानम्, अपायापेक्षया देवदत्तादपैतीति अपादानम्, तत्रस्थद्रव्यापेक्षया देवदत्ते कुण्डलमित्यधिकरणमित्यविरोधात्तथाप्रतीतेः । न हि प्रतीयमाने विरोधो नाम । तथा युगपदिव कालादिभेदतः कालदेशाकाराणां भेदः क्रमः तेनापि षट्कारकी प्रकल्पेत । तथाहि अकरोद्देवदत्तः करोति करिष्यतीति प्रतीतिबलायातत्वात् । अथवा तथा एकस्य षट्कारकीप्रकल्पनवत् कालाद्यपि प्रकल्पेत । कुतः ? भेदतः कथञ्चिदर्थस्य भेदात् । सर्वथाऽभिन्ने सकलकारकादिभेदानुपपत्तेः ।"–**लघी० ता० पृ० ६८** । (२) तुलना–"एवमेते शब्दसमभिरूढैवम्भूता नयाः परस्परापेक्षाः सम्यक् अन्योन्यमनपेक्षास्तु मिथ्येति प्रतिपत्तव्यम् ।"–**प्रमेयक० पृ० ६८०** । "अर्थभेदं विना शब्दानामेव नानात्वैकान्तस्तदाभासः ।"–**प्रमेयर० ६।७।४** । "एवं शब्दादयोऽपि सर्वथा शब्दाव्यतिरेकमर्थं समर्थयन्तो दुर्नयाः ।"–**न्यायावता० टी० पृ० ९०** । "तद्भेदेन तस्य तमेव समर्थयमानस्तदाभासः । यथा बभूव भवति भविष्यति सुमेरुरित्यादयो भिन्नकालाः शब्दा भिन्नमेवार्थमभिदधति भिन्नकालशब्दत्वात्तादृक्सिद्धान्यशब्दवदित्यादिरिति ।"–**प्रमाणनय० ७।३४,३५** । **जैनतर्कभा० पृ० २४** । "पर्यायनानात्वमन्तरेणापि इन्द्रादिभेदकथनं तदाभासः ।"–**प्रमेयर० ६ । ७४** । "पर्यायध्वनीनामभिधेयनानात्वमेव कक्षीकुर्वाणस्तदाभासः इति । यथेन्द्रः शक्रः पुरन्दर इत्यादयः शब्दा भिन्नाभिधेया एव भिन्नशब्दत्वात् करिकुरङ्गतुरङ्गमशब्दवदित्यादिरिति ।"–**प्रमाणनय० ७।३८,३९** । **जैनतर्कभा० पृ० २४** । "क्रियानिरपेक्षत्वेन क्रियावाचकेषु काल्पनिको व्यवहारस्तदाभास इति ।"–**प्रमेयर० ६।७४**। "क्रियानाविष्टं वस्तु शब्दवाच्यतया प्रतिक्षिपंस्तु तदाभासः । यथा विशिष्टचेष्टाशून्यं घटाख्यं वस्तु न घटशब्दवाच्यं घटशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतक्रियाशून्यत्वात् पटादिवदित्यादिरिति ।"–**प्रमाणनय० ७।४२,४३** । **जैनतर्कभा० पृ० २४** ।

1 **प्रकल्प्येत** श्र०, ब० । 2 **यथैकस्व**–ज० वि० । 3–**र्थे ज्ञानं** ज० वि० । 4 **प्रकल्प्येत** श्र०, ब० । 5 **प्रकल्प्येत** ब०, श्र० । 6 **प्रतिक्षणं क्षणं प्रति** आ०, ब० । 7 '**प्रतिक्षणं**' नास्ति आ० । 8 **प्रकल्प्येत** श्र० ब० ।

कर्त्ता तदैव प्रत्यक्षदेशादिसामग्रीसन्निधानात् स एव कर्म, अन्यकर्मापेक्षया करणम्, तस्मै दीयमानद्रव्याद्यपेक्षया[1] सम्प्रदानम्, तस्माद् आकृष्यमाणभावापेक्षया अपादानम्, तत्र स्थाप्यमानार्थापेक्षया अधिकरणमिति। **तथा** तेन प्रकारेण **कालादिभेदतः** काल आदिर्यस्य देशादेः स तथोक्तः तद्भेदतः[2] **'एकस्य षट्कारकी प्रकल्पेत'**[3] इति सम्बन्धः। तद्यथा आसीद् देवदत्तः कर्त्रादिस्वभावो भवति भविष्यति वा। एवमन्यत्रापि योज्यम्। 5

कारिकार्थं दर्शयन् अत्र सुनयदुर्नयभेदं दर्शयति–**'प्रतिक्षणम्'**[4] इत्यादिना। क्षणं क्षणं प्रति **प्रतिक्षणम्**, अर्थमर्थं प्रति **प्रत्यर्थञ्च नानासामग्रीसन्निपातात् षट्कारकीसंभवेऽपि तत्प्रतिक्षेपः तस्याः**[5] षट्कारक्याः **प्रतिक्षेपो** निरासः **दुर्नयः**। कथं तत्संभवः? इत्यत्राह–**यथैकं स्वलक्षणम्, यथा एकं स्वलक्षणं** व्यवस्थितं तथा[6] यथा[3] भवति तथा तत्संभवेऽपि[4] इति। नन्वेकस्य स्वलक्षणस्य अनेकस्य[7] स्वभावस्य कार्यस्य च संभवे तद्वदन्यत्रापि तत्संभवः[5] स्यात्, नचासावस्ति, तत्संभवे[6] तस्यावश्यं भेदात् इत्यत्राह–**'स्वभाव'** इत्यादि। **स्वभावभेदानां कार्यभेदानाञ्च तदभेदकत्वात्** स्वलक्षणाभेदकत्वात्। न खलु सजातीयेतरकार्यभेदे तत्कारणस्वभावभेदे[8] वा स्वलक्षणस्य भेदोऽस्ति। एवं कालादिभेदे षट्कारकीसंभवेऽपि तन्निरासो दुर्नयः इति दर्शयन्नाह–**'तथा'**[9] इत्यादि। यथा सामग्रीभेदे एकस्य षट्कारकीसम्भवेऽपि तन्निरासो[8] दुर्नयः, **तथा कालादिभेदेऽपि 'षट्कारकीसंभवेऽपि'** इति सम्बन्धः। अत्रापि **'स्वभाव'** इत्यादि अपेक्ष्यम्। कस्तर्हि नयः? इत्यत्राह–**'तदपेक्षो नयः'** इति। **तस्यां** षट्कारक्याम् **अपेक्षा** यस्य असौ **नयः**। कुतः स नयः? इत्यत्राह–**'स्वार्थ'** इत्यादि। **स्वः** विषयीक्रियमाणो योऽर्थः तस्य **प्राधान्येऽपि तद्गुणत्वाद्** अविवक्षितधर्माणामप्रतिक्षेपेण गुणीभूतत्वात्। यदि एवंविधो नयो भवति, प्रमाणं तर्हि कीदृशम्? इत्याह–**'तद्'** इत्यादि। तद्[10] अगुणीभूतं विवक्षिताविवक्षितधर्मोभयम् **आत्मा** यस्य अर्थस्य[11] तस्य **ज्ञानं प्रमाणम्**। अनेन *"प्रमाणनयैरधिगमः"* [तत्त्वार्थसू० १।६] इत्येतत् सङ्गृहीतम्।

विवृतिव्याख्यानम्–

ननु[12] नयः सर्वोऽपि मानसो विकल्पः, विकल्पश्च निर्विषय एव तत्त्वात् प्रधानादिविकल्पवत्, तत्कथं तेन[10] कस्यचिदधिगमः स्यात्? इत्याशङ्क्य 'विकल्पत्वात्' इत्यस्य हेतोः तर्कादिना अनैकान्तिकत्वं दर्शयन्नाह– 25

(१) शब्दादिषु। (२) एकम्। (३) येन प्रकारेण। (४) कालादिभेदसंभवेप्येकमेवेत्यर्थः। (५) अनेकस्वभावकार्यसम्भवः। (६) अनेकस्वभावकार्यसंभवे। (७) अर्थस्य। (८) षट्कारकीप्रतिक्षेपः। (९) विकल्पत्वात्। (१०) नयेन।

1–**व्यापेक्षया** श्र०। 2 **तदभेदतः** आ०। 3 **प्रकल्प्येत** ब०, श्र०। 4 **क्षणं प्रतिक्षणम्** ब०। 5 **तस्याः निरा**–श्र०। 6 **यथा तथा भवति** श्र०। 7 **अनेक स्वभा**–आ०, ब०। 8 **तत्करण**–आ०। 9 **तदित्यादि** श्र०। 10 **तद्गुणी**–श्र०। 11 **अर्थस्य ज्ञानं** श्र०। 12 **ननु न नयः** श्र०।

व्याप्तिं साध्येन हेतोः स्फुटयति न विना चिन्तयैकत्र दृष्टिः,
सकल्येनैष तर्कोऽनधिगतविषयः तत्कृतार्थैकदेशे ।
प्रामाण्ये चानुमायाः स्मरणमधिगतार्थाविसंवादि सर्वम्,
संज्ञानञ्च प्रमाणं समधिगतिरतः सप्तधाख्यैर्नयोघैः ॥४९॥

कारिकाव्याख्यानम्–

व्याप्तिम् अविनाभावं **हेतोः** लिङ्गस्य **साध्येन** लिङ्गिना सह **स्फुटयति** प्रकाशयति **न,** काऽसौ ? **दृष्टिः** दर्शनम् **एकत्र** एकस्मिन् देशे, उपलक्षणमेतत् तेन 'एकदा च या दृष्टिः' इति गृह्यते । सकलदृष्टिरेव स्फुटयति, तत्र च अनुमानमनर्थकमित्यभिप्रायः । केन विना इत्याह–**विना चिन्तया,** तया सहिता तु स्फुटयति । अतः सा प्रमाणान्तरं स्यादिति भावः । कथं तया विना सा तां न स्फुटयति इत्याह–**साकल्येन** सामस्त्येन । देशतस्तु यदि स्फुटयति तदा स्फुटयतु, किन्तु तथाऽनुमानानुदयः । कस्तर्हि साकल्येन तां स्फुटयति ? इत्याह–**'एषः'** इत्यादि । **एषः** प्रतिप्राणिस्वसंवेदन-प्रत्यक्षप्रसिद्धः **तर्कः** मानसोऽस्पष्टविकल्पः । कथम्भूतः ? इत्याह–**अनधिगतविषयः** अनधिगतः प्रमाणान्तरेणाऽपरिच्छिन्नः विषयो यस्य स तथोक्तः । स किम् ? इत्याह–**संज्ञानमेव, च** शब्दः एवकारार्थः, अत एव **प्रमाणम् ।** यथा चासौ साकल्येन व्याप्तिप्रकाशकः अनधिगतविषयः संज्ञानञ्च

(१) "न स्फुटयति न प्रकाशयति । का ? एकत्र दृष्टिः एकस्मिन् महानसादौ साध्यसाधनयोः दृष्टिर्दर्शनं प्रत्यक्षमित्यर्थः । काम् ? व्याप्तिमविनाभावम् । कस्य ? हेतोः साधनस्य धूमादेः । केन सह ? साध्येन अग्न्यादिना सह । केन ? साकल्येन सकलानां देशकालान्तरितसाध्यसाधनव्यक्तीनां भावः साकल्यं तेन । कथम् ? चिन्तया विना ऊहप्रमाणाभाव इत्यर्थः । न हि दृष्टान्तधर्मिणि साध्यसाधनसम्बन्धदर्शनं साकल्येन व्याप्तिप्रतिपत्तौ समर्थमनुमानानर्थक्यप्रसङ्गात् तद्द्रष्टुरभिज्ञत्वापत्तेश्च । तर्हि किं प्रमाणं तां स्फुटयतीति चेदुच्यते ? एष तर्कः यः साकल्येन साध्यसाधनयोः व्याप्तिं स्फुटयति ज्ञानं स एव च सकलानुमानिकप्रसिद्धस्तर्क इत्युच्यते । ननु गृहीतग्राहित्वादस्याप्रामाण्यमित्याशंक्याह–अनधिगतविषयः । ··किंविशिष्टः ? संज्ञानं सम्यक्ज्ञानमर्थे प्रमाणं भवतीति । तथा स्मरणं स्मृतिश्च प्रमाणम् । किं विशिष्टम् ? अधिगतार्थाविसंवादि, अधिगतः प्रत्यक्षेणानुभूतोऽर्थो विषयस्तत्र अविसंवादि विसंवादरहितमिति । एतच्च संज्ञानमिति । कस्मिन् सति ? प्रामाण्ये प्रमाणत्वे सति । कस्याः ? अनुमायाः अनुमानस्य । क्व ? तत्कृतार्थैकदेशे, तेन तर्केण कृतो निश्चितः अर्थोऽविनाभावस्तस्यैकदेशः साध्यं तत्रानुमानप्रामाण्यस्य स्मृतितर्कप्रामाण्याविनाभावित्वादित्यर्थः । अथवा सञ्ज्ञानञ्च प्रत्यभिज्ञानञ्च प्रमाणमविसंवादाविशेषात् । न केवलमेतत् परोक्षमेव विकल्पात्मकं प्रमाणमपि तु सर्वं प्रत्यक्षमपि विकल्पात्मकं प्रमाणं तस्यैव व्यवहारोपयोगित्वात्, निर्विकल्पकस्य क्वचिदप्यनुपयोगात् । अतः कारणात्तर्कादिवत् विकल्पात्मकैरेव नयोघैः समधिगतिः सम्यगधिगमो जीवादितत्त्वनिर्णयो भवति । किं भूतैः ? सप्तधाख्यैः, सप्तधा नैगमादिसप्तप्रकारा आख्या येषां तैरिति ।"–**लघी० ता० पृ० ७०** । (२) सकलदृष्टौ सर्वज्ञतायाम् । (३) दृष्टिः । (४) चिन्तया । (५) दृष्टिः । (६) व्याप्तिम् । (७) एकदेशेन व्याप्तिग्रहणे सति । (८) व्याप्तिम् । (९) तर्कः ।

1 **वानुमा**–ज० वि० । 2–**थादिसं**–मु० लघी० । 3–**यो यैः** आ० । 4 **च दृष्टिः** आ० । 5 **विना तासां न** आ० ।

भवति तथा व्यप्तिज्ञानपरीक्षायां[1] प्रपञ्चतः प्ररूपितमित्यलमतिप्रसङ्गेन । ततः सिद्धम्–नयस्य निर्विषयत्वे साध्ये 'विकल्पत्वात्' इत्यस्य हेतोः तर्केण अनैकान्तिकत्वम्[2] । तथा स्मरणेन च, इत्याह–**'स्मरणम्'** इत्यादि । **स्मरणं सर्वं संज्ञानं 'प्रमाणम्'** इति सम्बन्धः । कथम्भूतम् ? इत्याह–**अधिगतार्थाविसंवादि,** स्वयं स्मरणेन अधिगतो योऽर्थः तदविसंवादि, यदि वा, प्रमाणान्तरेण **अधिगतार्थाविसंवादि ।** 5 कस्मिन् सति ? इत्याह–**प्रामाण्ये** सति । कस्याः ? **अनुमायाः ।** क ? इत्याह–**'तत्कृत'** इत्यादि । **तेन** तर्केण **कृतो** निश्चितोऽर्थः अविनाभावलक्षणः तस्य आधारभूते एकदेशेऽपि साध्यस्वरूपे, **च** शब्दो भिन्नप्रक्रमः[2] अपिशब्दार्थः । ततः किं जातम् ? इत्याह–**'समधिगतिः'**[3] इत्यादि । **अतः** अस्मात् नयानां निर्विषयत्वप्रसाधकहेतोः तर्कस्मृत्यनुमानज्ञानैः व्यभिचारित्वलक्षणात् न्यायात् **समधिगतिः** जीवाद्यर्थानां 10 **सप्तधाख्यैः नयौघैः ।**

तैश्च[4] तेषां समधिगतौ सत्यां यज्जातं तद्दर्शयति–

सर्वज्ञाय[5] निरस्तबाधकधिये स्याद्वादिने ते नम-
स्तात्प्रत्यक्षमलक्षयन् स्वमतमभ्यस्याप्यनेकान्तभाक् ।
तत्त्वं शक्यपरीक्षणं सकलविन्नैकान्तवादी ततः, 15
प्रेक्षावानकलङ्क[4] याति शरणं त्वामेव वीरं जिनम्[6] ॥ ५० ॥[7]

(१) पृ० ४२३ । (२) अनैकान्तिकत्वम् । (३) नयैः । (४) जीवाद्यर्थानाम् । (५) "न स्यात् सकलवित् त्रिकालगोचराशेषद्रव्यपर्यायवेदी न भवेत् । कः ? एकान्तवादी···सुगतादिः । किं कुर्वन् ? अलक्षयन् अजानन् । किम् ? तत्त्वम् किं विशिष्टम् ? अनेकान्तभाक् अनेकान्तं द्रव्यपर्यायात्मतां भजत्यात्मसात्करोति इत्यनेकान्तभाक् । पुनः कथम्भूतम् ? शक्यं परीक्षणं शक्यपरीक्षणं संशयादिव्यवच्छेदेन विवेचनं यस्य तथोक्तं लौकिकगोचरमपीत्यर्थः । कथम् ? प्रत्यक्षम्; किं कृत्वा ? अभ्यस्य भावयित्वा । किम् ? स्वमतम् सर्वथैकान्तदर्शनं निरन्वयविनाशादिभावनावहितचेतसोऽनेकान्ततत्त्वमधिगन्तुमनलमिति कथं सर्ववेदित्वं तेषामित्यर्थः । ततः कारणात्, भो अकलंक ज्ञानावरणादिकलङ्करहित, नमस्करवाणि । कस्मै ? तुभ्यम् । कथम्भूताय ? सर्वज्ञाय··पुनः किं विशिष्टाय ? निरस्तमनेकान्ततत्त्वभावनाबलाद्विश्लेषितं बाधकं दोषावरणद्वयं यस्याः सा निरस्तबाधका तादृशी धीर्यस्य तथोक्तस्तस्मै । भूयः किम्भूताय ? स्याद्वादिने । न केवलमहमेव ते नमस्कारोमि किन्तु प्रेक्षावान् परीक्षकः सर्वोपि त्वामेव शरणं याति प्रतिपद्यते, नित्यप्रवृत्तमानविवक्षया एवं वचनात् । किन्नामानम् ? वीरं पश्चिमतीर्थंकरं वर्धमानम् । पुनरपि कथम्भूतम् ? जिनम् बहुविधविषमगहनभ्रमणकारणं दुष्कृतं जयतीति जिनस्तम्···"–**लघी० ता० पृ० ७२ ।** (६) पालीभाषायां तु जिनातेर्धातोः 'जिनातीति जिनः' इति सिद्ध्यति । (७) एतच्छ्लोकानन्तरं परिच्छेदसमाप्तिं विधाय ज० वि० प्रतौ निम्नश्लोकः समुल्लिखितः, परञ्च सः तात्पर्यवृत्तिकृता अभयचन्द्रेण न्यायकुमुदकृता चाऽव्याख्यातत्वात् अर्थप्रकरणदृष्ट्याऽसङ्गतत्वाच्च प्रक्षिप्त एव भाति–"मोहेनैव (नाहं नैव) परोऽपि कर्मभिरिह प्रेत्याभिबन्धः पुनः । भोक्ता कर्मफलस्य जातुचिदिति प्रभ्रष्टदृष्टिर्जनः । कस्माच्चित्रतपोभिरुद्यतमनाश्चैत्यादिकं वन्दते । किं वा तत्र तपोऽस्ति केवलमिमे धूर्तैर्जडा वञ्चिताः ॥" (अयं श्लोकः **यशस्तिलकचम्पूत्तरभागेऽपि पृ० २५७**) प्रश्रुतिरूपेण निष्टङ्कितः ।

1–**मिप्रस**–आ० । 2 **भिन्नक्रमः** श्र० । 3–**तिरिति इत्यादि** श्र० । 4–**कलङ्कमेति शरणं** ज० वि० ।

ततः तस्याः समधिगतेः सकाशात् **एकान्तवादी** सुगतादिः **सकलवित्** सर्वज्ञो **नेति** 'ज्ञायते' इत्यध्याहारः। किं कुर्वन्? **अलक्षयन्**, अनिश्चिन्वन्। किम् इत्याह–**तत्त्वं** जीवादि। कथम्भूतम्? इत्याह-

कारिकार्थः–

अनेकान्तभाक् अनेकान्तात्मकम्। पुनरपि कथम्भूतम्? इत्याह–**शक्यपरीक्षणम्**, अपिशब्दोऽत्र द्रष्टव्यः। **शक्यं परीक्षणं** संशयादिव्यवच्छेदेन[1] स्वरूपविवेचनं यस्य तत् तथोक्तम्। तदपि पृथग्जनलक्ष्यमपि इत्यर्थः। पुनरपि कथम्भूतम्? **प्रत्यक्षम्**, प्रत्यक्षग्राह्यमपि, अत्रापि अपिशब्दो द्रष्टव्यः। किं कृत्वाऽलक्षयन्? इत्याह-**अभ्यस्य**, किम् इत्याह– **स्वमतम्**, एकान्तम्, अथवा सुष्ठु अमतमज्ञानं क्षणिकनिरंशतत्त्वम्। अनेन जीवादितत्त्वालक्षणे कारणमुक्तम्। ननु तल्लक्षणे किं प्रयोजनम्? इति चेदत्राह–**प्रेक्षावान्** इत्यादि। अत्रापि **'ततः'** इत्येतदपेक्ष्यम्[2], ततोऽयमर्थः[3] सिद्धः–**ततः**[4] तज्ज्ञानात् **प्रेक्षावान्** परीक्षकोऽ[5] लोकः **अकलङ्कः** निर्दोषः अतत्त्वाभ्यासरहितः। **त्वामेव याति शरणम्।** किंविशिष्टं त्वाम्[6]? **वीरम्**, वीरनामानम् अन्तिमं[7] तीर्थकरदेवम्। यदि वा, विशिष्टाम् अन्यजनासाधारणाम् ईम् अन्तरङ्गबहिरङ्गलक्षणां श्रियं रातीति **वीरः** तीर्थकरसमुदयः[8] तम्। पुनरपि कथम्भूतम्? **जिनम्**, संसारसमुद्रावर्त्तपरिभ्रामककर्मचक्रोन्मूलकम्। न केवलं त्वामुक्तविशेषणं शरणमेव यात्ययं प्रेक्षावान् जनः, किन्तु नमस्करोति च। केन विशेषणेन? इत्याह–**सर्वज्ञाय** सकलविदे। कथम्भूताय? इत्याह–**निरस्तबाधकधिये**, निरस्ता बाधकानाम् एकान्तवादिनां धीर्येन। यदि वा, **निरस्तं बाधकं** यस्याः सा तथाविधा धीर्यस्य, **निरस्ता** वा **बाधिका** धीर्यस्य तस्मै। पुनरपि कथम्भूताय? **स्याद्वादिने**[9] **ते** तुभ्यं **नमः स्तात्** नमस्कारोऽस्तु इति। 'अकलङ्काय वीराय जिनाय' इति विभक्तिपरिणामेन उत्तरं[10] पदत्रयं योज्यमिति।

स्याद्वादोग्ररवेरशेषविषयप्रद्योतिनो देशतः,
तद्रूपप्रतिरूपणाय गदिताः सप्तैव ते सन्नयाः।
किं भास्वान्निखिलप्रकाशनपटुर्बालाग्रमप्युच्चकैः,
शक्तो द्योतयितुं विनोन्नतकरैर्निर्मूल्य बाढं तमः?॥ छ॥

[11]इति प्रभाचन्द्रविरचिते न्यायकुमुदचन्द्रे लघीयस्त्रयालङ्कारे पञ्चमः परिच्छेदः[12]॥ छ॥

एवं [13]एकान्तप्रत्यक्षादिपरिच्छेदपञ्चमो नयप्रवेशो द्वितीयपरिच्छेदः समाप्तः।

1–च्छेदे स्व–आ०। 2–पेक्षम् आ०। 3 ततोप्यर्थः आ०। 4 तत ज्ञानात् आ०। 5–कोऽकल–श्र०। 6 त्वां वीरनामानं आ०। 7–मतीर्थ–श्र०, ब०। 8–मुदायः श्र०। 9–दिने तुभ्यं आ०। 10 उत्तरपदत्रयं आ०। 11 इति श्रीमत्प्रभाचन्द्रदेवविर–ब०। 12–दः समाप्तः ब०। 13 एकान्तं–ब०।

तृतीये प्रवचनप्रवेशे

षष्ठः प्रवचनपरिच्छेदः ।

सत्यस्वच्छजलः सुरत्ननिचयः सज्ज्ञानवीचीचयः,
युक्त्यावर्त्तहतस्वरूपकुमतप्रौढोग्रनक्रक्रमः[1] ।
स्फारागाधगभीरमूर्तिरसमध्वानो जनानन्दनः,
स्याद्वादोदधिरेष वाञ्छितफलं दद्यात् समासेवितः[2] ॥ १ ॥

अथ प्रमाणनयस्वरूपं निरूप्य इदानीं प्रमाणविशेषस्य आगमस्य स्वरूपं पृथक् निरूपयितुमुपक्रमते, तत्र अनेकधा विप्रतिपत्तिसद्भावात् । तदादौ च शास्त्रस्य मध्यमङ्गलभूतम् इष्टदेवताविशेषगुणस्तोत्रमाह— 5

प्रणिपत्य महावीरं स्याद्वादेक्षणसप्तकम्[3] ।
प्रमाणनयनिक्षेपानभिधास्ये यथागमम् ॥ ५१ ॥

प्रणिपत्य नत्वा । कम्[3] ? **वीरम्** अन्तिमतीर्थकरं[4] तीर्थकरसमुदायं वा । किंविशिष्टम् ? **स्याद्वादेक्षणसप्तकं** । स्यादस्तीत्यादिसप्तभङ्गमयो वादः **स्याद्वादः ईक्षणसप्तकं** यस्य स तथोक्तः तम् । ननु स्याद्वादस्य ईक्षणव्यपदेशः मुख्यतः, उपचारतो वा स्यात् ? न तावत् प्रथमः पक्षः; चक्षुष्येव मुख्यतः तद्व्यपदेशप्रसिद्धेः[2] । द्वितीयपक्षोऽप्यनुपपन्नः; यतो रूपादिप्रतिपत्तेः हेतुभूतं चक्षुः ईक्षणं लोके प्रसिद्धम् । न च भगवतः तत्प्रतिपत्तौ[3] स्याद्वादो हेतुभूतः, तत्कथमस्य[4] उपचारतोऽपि ईक्षणव्यपदेशः ? अथ[5] अपरमनेनासौ[6] बोधयतीति तत्प्रतिपत्तेर्हेतुभूतत्वात् तद्व्यपदेशः[7]; तर्हि परस्यैव तदीक्षणसप्तकं[8] न भगवतः, अन्यदीयात्ततो अन्यस्य प्रतिपत्तेरयोगात्; तदसमीचीनम्; अन्यथा व्याख्यानात् । **स्याद्वाद** एव **ईक्षणसप्तकं** यस्माद् भव्यानां स तथोक्तस्तम् । यदि वा, ईक्षणसप्तकमिव **ईक्षण-**

कारिकार्थः—

(१) स्यादस्तीत्यादिसप्तभंगमयो वादः स्याद्वादः ईक्षणानां सप्तकम् ईक्षणसप्तकम् स्याद्वाद एवेक्षणसप्तकं यस्माद्विनेयानां भवत्यसौ तथोक्तस्तम् । न खलु निरुपकारः प्रेक्षावतां प्रणामार्होऽनिप्रसङ्गात् ।"—**लघी० ता० पृ० ७४** । (२) ईक्षणव्यपदेश । (३) रूपादिप्रतीतौ । (४) स्याद्वादस्य । (५) स्याद्वादेन । (६) भगवान् । (७) ईक्षणव्यपदेशः । (८) स्याद्वाद ।

1—**वक्रक्रमः** श्र० । 2 **तदा सेवितः** ब०, श्र० । 3 **कं वीरं** आ० । 4 **अन्तिमतीर्थकरसमुदयं वा** आ० । 5—**अथ रमनेना**—आ०, **अथ परमतेना**—ब० ।

सप्तकं स्याद्वादः तत् सप्तकं यस्यासौ स तथोक्तः[1] तमिति । किं पुनः तत्सप्तकेन[2] स्याद्वादस्य साधर्म्यं येनैवमुच्यते इति चेत्; उपदेशाद्यनपेक्षाऽर्थज्ञानजनकत्वम् । यथैव हि ईक्षणात् परोपदेशलिङ्गान्वयव्यतिरेकनिरपेक्षं रूपादिज्ञानं जायते तथा स्याद्वादाद् भगवतः केवलज्ञानमिति । तमित्थम्भूतम् इष्टदेवताविशेषं **प्रणिपत्य** वक्ष्यमाणलक्षण-
5 लक्षितान् **प्रमाणनयनिक्षेपान् अभिधास्ये।** कथम् ? **यथागमम्**, आगमानतिक्रमेण । अनेन[3] तत्र आत्मनः[3] स्वातन्त्र्यं परिहृतम् ।

तत्र प्रमाणादीनां समासतो लक्षणं प्रतिपादयन्नाह–

ज्ञानं[3] प्रमाणमात्मादेः उपायो न्यास इष्यते[4] ।
नयो[4] ज्ञातुरभिप्रायो युक्तितोऽर्थपरिग्रहः ॥ ५२ ॥

10 **विवृतिः–ज्ञानं[5] प्रमाणं कारणस्याप्यचेतनस्य प्रामाण्यमनुपपन्नम् असन्निकृष्टेन्द्रियार्थवत् । विषमोऽयमुपन्यासः असन्निकृष्टस्य तदकारणत्वादिति; नैतत्सारम्; अर्थस्य तदकारणत्वात् तस्येन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तत्वात् अर्थस्य विषयत्वात् । न[6] हि तत्परिच्छेद्योऽर्थः तत्कारणतामात्मसात्कुर्यात् प्रदीपस्येव घटादिः ।**

ज्ञानमेव प्रमाणमेव इत्याद्यवधारणं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । कस्य तत् ।
15 कारिकार्थः– इत्याह–**आत्मादेः** । आदिशब्देन पुद्गलादिपरिग्रहः । ननु ज्ञानार्थयोः तादात्म्यादिसम्बन्धासंभवात् कथं तत्तस्य[5] इत्युच्यते[5] इति चेत्; न; तदभावेऽपि विषयविषयिभावलक्षणसम्बन्धसंभवात् । तदभावे[9] सोऽपि[10]

(१) ईक्षणसप्तकेन । (२) ग्रन्थकर्तुः । (३) "इष्यते अभ्युपगम्यते सकलविप्रतिपत्तीनां प्रागेव निरस्तत्वात् । किम् ? प्रमाणम् । किंविशिष्टम् ? ज्ञानं जानाति ज्ञायतेऽनेन ज्ञप्तिमात्रं वा ज्ञानमित्युच्यते, द्रव्यपर्याययोः भेदाभेदविवक्षायां कर्त्रादिसाधनोपपत्तेः । कस्य ? आत्मादेः आत्मा स्वरूपमादिर्यस्य बाह्यार्थस्य स आत्मादिः तस्य स्वार्थस्य ग्राहकमित्यर्थः । अथवा आत्मा चिद्द्रव्यमादिशब्देन आवरणानां क्षयोपशमः क्षयश्चान्तरङ्गं बहिरङ्गं पुनरिन्द्रियानिन्द्रियं गृह्यते, तस्मादुपजायमानमित्यध्याहारः । तथा इष्यते । कः ? नयः । किं रूपः ? अभिप्रायः विवक्षा । कस्य ? ज्ञातुः श्रुतज्ञानिनः । तथा इष्यते । कः ? न्यासो निक्षेपः । किंविशिष्टः ? उपायः अधिगमहेतुः नामादिरूपः । अर्थस्य स्वतः सिद्धत्वात् किमेतैः प्रमाणादिभिरित्याशंक्याह–युक्तीत्यादि । युक्तितः प्रमाणनयनिक्षेपैरेवार्थस्य जीवादेः परिग्रहः प्रमितिर्न स्वतः इति ।"–**लघी० ता० पृ० ७५ ।** तुलना–"ज्ञानं प्रमाणमित्याहुर्नयो ज्ञातुर्मतं मतः ।"–**सिद्धिवि०, टी० पृ० ५१८ A. । प्रमाणसं० पृ० १२७ ।** उद्धृतोयम्– 'ज्ञानं प्रमाणमित्याहुः…'–**धवलाटी० पृ० १७ ।** (४) तुलना–"ज्ञातॄणामभिसन्धयः खलु नयास्ते द्रव्यपर्यायतः, तत्र द्रव्यमनन्तपर्ययपदं भेदात्मकाः पर्याया ।"–**सिद्धिवि०, टी० ५१७ A. ।** (५) तुलना– "ज्ञानं प्रमाणं नाज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादि…"–**प्रमाणवा० मनोरथ० पृ० ३ । लघी० टि० पृ० १३२ ।** "ज्ञानमेवेत्यवधारणात् सन्निकर्षादेरसंविदितात्मनो व्युदासः ।"–**सिद्धिवि०, टी० पृ० ५१८ A. ।** (६) तुलना–"नार्थालोकौ कारणं परिच्छेद्यत्वात्तमोवत् ।"–**परीक्षामु० २।६ । प्रमाणमी० १।१।२५ ।** (७) ज्ञानम् । (८) अर्थस्य । (९) तादात्म्यादिसम्बन्धाभावे । (१०) विषयविषयिभावोऽपि ।

1–**क्तमिति** ब० । 2–**केन स्यासा**–आ० । 3 **अनेन आत्म**–श्र० । 4 **उच्यते** ज० वि० । 5–**च्येतेति** ब० ।

कथम् ? इत्यपि वार्त्तम् ; तादात्म्यतदुत्पत्त्योरभावेऽपि प्रदीपार्थयोः प्रकाश्यप्रकाशकभाववत् ज्ञानार्थयोः विषयविषयिभावस्य समर्थितत्वात् । ननु च आत्मादेरभावान्न किञ्चित्तस्य ज्ञानम् ? इत्यपि श्रद्धामात्रम् ; तस्य[1] विषयपरिच्छेदे[2] प्रबन्धेन प्रसाधितत्वात् । यदि वा, **आत्मा** स्वरूपम् , **आदि**शब्देन अर्थपरिग्रहः, तेन स्वार्थयोः इत्ययमर्थः सिद्धो भवति । प्रसाधितञ्च स्वपरव्यवसायात्मकत्वं ज्ञानस्य प्रपञ्चतः स्वसंवेदनसिद्धौ[3] इत्यलं पुनस्तत्प्रसाधनप्रयासेन । अथ को निक्षेपः ? इत्याह–**'उपाय'** इत्यादि । **उपायः** कारणम् आत्मादिज्ञानस्य नामादि **न्यासो** निक्षेपः **इष्यते । नयो ज्ञातुरभिप्रायः**, प्रमाणविषयीकृतेऽर्थे एकांशविषयो **ज्ञातुः** प्रमातु**रभिप्रायः** । किं फलमेतेषां स्वरूपव्यावर्णने ? इत्याह–**युक्तितः**[4] प्रमाणादिलक्षणायाः **अर्थस्य परिग्रहः** स्वीकारः । उपलक्षणमेतत् तेन अनर्थपरिहारोऽपि गृह्यते ।

कारिकां विवृण्वन्नाह–**'ज्ञानं प्रमाणम्'** इत्यादि । **प्रमाणं**[5] धर्मि **ज्ञान**मिति साध्यम्, 'प्रमाणत्वान्यथानुपपत्तेः' इति हेतुरत्र द्रष्टव्यः । ननु सन्निकर्षादि[1]ना अयं हेतुर्व्यभिचारी, तस्याऽज्ञानरूपस्यापि अव्यपदेश्याव्यभिचारिव्यवसायात्मकज्ञानजनकत्वेन प्रमाणत्वसंभवात् इत्यत्राह–**'कारणस्यापि'** इत्यादि । **कारणस्यापि** यथोक्तज्ञानजनकस्यापि सन्निकर्षादेर[2]**चेतनस्य** सतः **प्रामाण्यमनुपपन्नम्** । अत्र दृष्टान्तमाह–**असन्निकृष्टेन्द्रियार्थवत्** । सन्निकर्षः सन्निकृष्टं तच्च इन्द्रियञ्च अर्थश्च सन्निकृष्टेन्द्रियार्थाः, विवक्षितेभ्यस्तेभ्यः अन्ये **असन्निकृष्टेन्द्रियार्थाः** तेषामिव **तद्वत्** । यद्वा, **असन्निकृष्टौ** च तौ **इन्द्रियार्थौ** च तयोरिव **तद्वत्** । यद्वा, प्रयोगः–विवादगोचरापन्नं सन्निकर्षादि अप्रमाणम् अचेतनत्वात्[6] अविवक्षितसन्निकर्षादिवत् । यथा च अचेतनस्य सन्निकर्षादेः प्रामाण्यन्नोपपद्यते तथा प्रत्यक्षपरिच्छेदे[7] प्रपञ्चतः प्रतिपादितम् ।

विवृतिव्याख्यानम्–

अत्राह परः–**'विषमः'** इत्यादि । **विषमः** दार्ष्टान्तिकेन समानो न भवति **उपन्यासो** दृष्टान्तरूपः । तदेव वैषम्यं दर्शयति–**'असन्निकृष्टस्य'** इत्यादिना । **असन्निकृष्टस्य** इन्द्रियार्थलक्षणस्य वस्तुनः **तदकारणत्वात्** विवक्षितज्ञानाहेतुत्वात् । एतदुक्तं भवति–यदि नैयायिकादिः चेतनत्वेन क्वचित् प्रामाण्यमभ्युपगच्छति तर्हि दृष्टान्ते चैतन्याभावे यथा प्रामाण्याभावः तथा दार्ष्टान्तिकेऽपि स्यात्, यावता ज्ञानकारणत्वेन तदभ्युपगतम्[8] । तत्कारणत्वञ्च दृष्टान्ते यद्यपि नास्ति तथापि दार्ष्टान्तिके अस्ति इति

(१) आत्मादेः । (२) पृ० ३४३ । (३) पृ० १७६ । (४) तुलना–"एत्थ किमट्ठं णयपरूवणमिदि ? प्रमाणनयनिक्षेपैर्योऽर्थो नाभिसमीक्ष्यते । युक्तञ्चायुक्तवद् भाति तस्यायुक्तञ्च युक्तवत् ॥"–**षवलाटी० पृ० १६** । (५) तुलना–"सम्यग्ज्ञानं प्रमाणं प्रमाणत्वान्यथानुपपत्तेः ।"–**प्रमाणप० पृ० ५१ । प्रमेयक० पृ० ७ । स्या० र० पृ० ४१ । प्रमेयर० १।१ । प्रमाणमी० पृ० २** । (६) तुलना–"न ह्यचेतनोऽर्थः स्वप्रमितौ करणं घटादिवत् ।"–**प्रमाणप० पृ० ५१** । (७) पृ० २९ । (८) प्रामाण्यं स्वीकृतं न चेतनत्वेन नाप्यचेतनत्वेनेति भावः ।

1–**दीनामयं** ब० । 2–**ज्ञानकस्यापि** आ० ।

सिद्धमस्य[1] प्रामाण्यमिति । अत्र दूषणमाह–**'नैतत्सारम्'** इत्यादि । **एतत्** ज्ञानकारणत्वेनं प्रमाणत्वं **न सारम्** । कुत एतदित्याह–**'अर्थस्य'** इत्यादि । **अर्थस्य** ज्ञानविषयस्य घटादेः **तदकारणत्वात्** स्वग्राहिज्ञानाजनकत्वात् । एतदपि कुतः इत्याह–**'तस्य'** इत्यादि । **तस्य** घटादिज्ञानस्य **इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तत्वात्** । अर्थनिमित्तत्वं कुतो
5 नेति चेदत्राह–**अर्थस्य विषयत्वात्** परिच्छेद्यत्वात् । ननु 'विषयश्च स्यात् कारणञ्च' इति कोऽनयोर्विरोधः ? इत्यत्राह–**'नहि'** इत्यादि । **हियस्मात् न तस्य** ज्ञानस्य **परिच्छेद्योऽर्थः तत्कारणतां** ज्ञानहेतुताम् **आत्मसात्कुर्यात्** । अत्र परप्रसिद्धं दृष्टान्तमाह–**प्रदीपस्येव घटादिरिति** । अत्रायमभिप्रायः–यथा प्रदीपप्रकाश्यो घटादिः[2] न प्रदीपकारणतामात्मसात्करोति तथापि प्रदीपेन प्रकाश्यते तथा ज्ञानप्रकाश्योऽप्यसौ[3] तत्कारणतामनात्म-
10 सात्कुर्वन्नपि तत्प्रकाश्य इति । अनेन परपरिकल्पितः[5] *''नाकारणं विषयः''* [ ] इति नियमो निरस्तः; प्रदीपं प्रत्यकारणस्यापि घटादेः तत्प्रकाशनविषयतोपलब्धेः ।

किञ्च, 'नाकारणं विषयः[6]' इत्यभ्युपगच्छता किं कारणमेव[7] विषय इत्यभिप्रेतम्, कारणं विषय एव इति वा ? प्रथमपक्षे विज्ञानस्वरूपसंवेदनानुपपत्तिः[8] । नहि स्वरूपं स्वस्यैव कारणम्; स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । द्वितीयपक्षे तु चक्षुरादेरपि विषयत्व-
15 प्रसक्तिः कारणत्वाविशेषात् । किञ्च, अर्थस्य ज्ञानं प्रति कारणत्वे सिद्धे अयं नियमः परिकल्प्येत[4], असिद्धे वा ? न तावदसिद्धे; अतिप्रसङ्गात् । अथ सिद्धे; कुतस्तत्सिद्धिः–तत एव ज्ञानात्, अन्यतो वा ? न तावत् तत एव; यतः–

अयमर्थ इति ज्ञानं विद्यान्नोत्पत्तिमर्थतः ।
अन्यथा न विवादः स्यात् कुलालादिघटादिवत् ॥ ५३ ॥

(१) सन्निकर्षस्य । (२) घटाद्यर्थः । (३) ज्ञानं प्रति हेतुताम् । (४) ज्ञानेन प्रकाश्यो भवतु । (५) सौगत । (६) "कारणीभावो हि विषयीभाव उच्यतेऽस्माभिर्न सम्बन्धः । तथाहि–रूपादिर्विषयश्चक्षुषो विज्ञानोत्पत्तौ सहकारितां प्रतिपद्यमानो विषयीभवतीत्युच्यते । द्विविधश्च सहकारार्थः परस्परोपकारको वा यथा··एकार्थक्रिया वा यथोन्मिषितमात्रेण रूपं गृह्णतः । उभयथापि विज्ञानस्य कारणविशेष एव विषय उच्यते ।"–**तत्त्वसं पं० पृ० ६८३** । (७) तुलना–"तथाहि–किं कारणं विषय एव, उत कारणमेव विषयः ? प्रथमपक्षे रूपादिसंविदां चक्षुराद्यपि विषयो भवेत्··द्वितीयपक्षेपि भविष्यति रोहिण्युदयः कृत्तिकोदयादतीतक्षपायामिव इत्यस्यानुमानस्य भावी रोहिण्युदयोऽकारणत्वाद्विषयो न स्यात्"–**सन्मति० टी० पृ० ५१०** । (८) विज्ञानस्वरूपसंवेदनं हि तदा स्याद् यदा विज्ञानस्य स्वरूपं स्वसंवेदनं प्रति कारणं स्यात् । न चैतदस्ति । (९) "विद्यात् जानीयात् । किम् ? ज्ञानम् । कथम् ? अयमर्थ इति । पुनर्न विद्यात्, काम् ? उत्पत्तिम् अहमस्मादुत्पन्नमिति स्वजन्म । कस्मात् ? अर्थतः घटादेः सकाशात् । इदञ्च प्रमेयं प्रतीतिसिद्धमेव, अन्यथा यद्यर्थात् स्वोत्पत्तिं ज्ञानं विद्यात् तदा वादिप्रतिवादिनोर्विवादो ज्ञानमर्थादुत्पन्नं न वेति विप्रतिपत्तिः, किंवत् ? कुलालादिघटादिवत्, यथा कुलालादेः सकाशाद् घटादेर्जन्मनि प्रतीतिसिद्धे कस्यापि न विवादोऽस्ति तथार्थात् ज्ञानजन्मन्यपि विवादो मा भूत्, अस्ति चायं विवादः स्याद्वादिनां ज्ञानजन्मनीति ।"–**लघी० ता० पृ० ७६** ।

1–**स्याप्रामा**–श्र० । 2 **न दीप**–आ०, श्र० । 3 **कारणहेतव विषय** श्र० । 4 **परिकल्पेत** आ०,ब० ।

विवृतिः-अर्थं परिच्छिन्दद्विज्ञानम् आत्मनः कारणान्तरमपरं सूचयत्येव। नहि ततः स्वभावलाभं प्रति व्याप्रियमाणस्य तत्परिच्छित्तिः अनुत्पन्नत्वात्। उत्पन्नस्यापि न कारणे व्यापारः करणादिवत्। यदि कारणकार्यभावम् आत्मार्थयोर्विज्ञानं परिच्छिन्द्यात् न कश्चिद् विप्रतिपत्तुमर्हति कर्तृकरणकर्मसु।

घटाद्यर्थग्राहकं हि **ज्ञानं** 'देशकालाकारविशिष्टो घटाद्यर्थोऽयम्' इत्यनेनोल्लेखेन अर्थमेव **विद्यात्, न उत्पत्तिम्** आत्मलाभम् **अर्थतो** विद्यात्[1]। अथ तत्[1] ततः[2] तां[3] वेत्ति इत्युच्यते; अत्राह-**'अन्यथा'** इत्यादि। **अन्यथा** अन्येन तत्परिज्ञानप्रकारेण **न विवादः स्यात्**। यस्य यस्मादुत्पत्तिः प्रत्यक्षतः प्रतीयते न तस्य तदुत्पत्तौ कस्यचिद् विवादः यथा कुलालाद् घटस्य, विवादश्च ज्ञानस्य अर्थादुत्पत्तौ, तस्मात्[2] सा[4] तस्य[5] प्रत्यक्षतो न प्रतीयते इति।

कारिकार्थः-

अथ[6] प्रमाणान्तरात्तस्य अर्थकार्यता प्रतीयते-ननु तत्किं प्रत्यक्षरूपम्, अनुमानरूपं वा स्यात्? यदि प्रत्यक्षरूपम्; तत्किं ज्ञानविषयम्, अर्थविषयम्, उभयविषयं वा स्यात्? तत्राद्यविकल्पद्वये तयोः[7] कार्यकारणभावप्रतीतिरनुपपन्ना, एकैकविषयज्ञानग्राह्यत्वात्, ययोः एकैकविषयज्ञानग्राह्यत्वं न तयोः कार्यकारणभावप्रतीतिः यथा रूपरसयोः धूमपावकयोर्वा[8], एकैकविषयज्ञानग्राह्यत्वञ्च अर्थज्ञानयोरिति। अथ उभयविषयप्रत्यक्षात् तत्प्रतीतिः; तन्न; तथाविधप्रत्यक्षस्य अस्माद्दशामसम्भवात्[4]।

किञ्च, तदुभयविषयं प्रत्यक्षं ताभ्यामुत्पन्नं[9] सत् तयोः कार्यकारणभावं प्रत्येति, अनुत्पन्नं वा? न तावदनुत्पन्नम्; आद्यज्ञानस्यापि अर्थादनुत्पन्नस्य अर्थग्राहकत्वप्रसङ्गात्[6]। अथ उत्पन्नम्; तर्हि तस्यापि तदुत्पत्तिः[10] अपरस्मात् तत[11] उत्पन्नाज्ज्ञानात् प्रत्येतव्या तस्याप्यन्यस्मादित्यनवस्था। आद्यात् द्वितीयस्य, द्वितीयाच्चाद्यस्य तत्प्रतीतौ[12] अन्योन्याश्रयः। तन्न प्रत्यक्षरूपात्प्रमाणान्तरात् ज्ञानस्य अर्थकार्यतासिद्धिः। नापि अर्थान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वलक्षणानुमानरूपात्; तस्य अनन्तरकारिकायां निराकरिष्यमाणत्वात्।

कारिकां विवृण्वन्नाह-**'अर्थम्'** इत्यादि। **अर्थं** घटादिकं **परिच्छिन्दद् विज्ञानम् आत्मनः** स्वस्य **कारणान्तरमपरं** परपरिकल्पितादर्थलक्षणकारणाद् अपरमेव चक्षुरादिलक्षणं कारणान्तरं **सूचयति**। कुत एतदित्याह-

विवृतिव्याख्यानम्-

---

(१) ज्ञानम्। (२) अर्थात्। (३) उत्पत्तिम्। (४) उत्पत्तिः। (५) ज्ञानस्य। (६) तुलना-"किञ्चार्थकार्यतया ज्ञानं प्रत्यक्षतः प्रतीयते प्रमाणान्तराद्वा? प्रत्यक्षतश्चेत्, किं तत एव प्रत्यक्षान्तराद्वा? ··· अथ प्रमाणान्तरात्तस्यार्थकार्यता प्रतीयते; तत्किं ज्ञानविषयमर्थविषयमुभयविषयं वा स्यात्?"-**प्रमेयक० पृ० २३२**। (७) ज्ञानार्थयोः। (८) ज्ञानार्थोभयग्राहि। (९) उभयाभ्यां ज्ञानार्थाभ्याम्। (१०) ताभ्यामर्थज्ञानाभ्यामुत्पत्तिः। (११) उभयात्। (१२) तदुत्पत्तिप्रतीतौ।

---

1 **विन्द्यात् अथ** श्र०। 2-**स्मात्तस्य** श्र०। 3-**पाचकयोर्वा** आ०। 4-**मभावात्** श्र०। 5-**वात्तदुभय**-ब०। 6-**ङ्गात्तस्यापि** श्र०।

'नहि' इत्यादि । **न हि**[1]**यस्मात् ततोऽर्थात् स्वभावलाभं प्रति व्याप्रियमाणस्य**[2] स्वरूप-लाभमर्थयमानस्य **तत्परिच्छित्तिः** अर्थपरिच्छित्तिः । कुत इत्याह–**अनुत्पन्नत्वात्** । यदनुत्पन्नं सद् यदा यत[3] आत्मलाभं लभते न तत्तदा[4] तस्य परिच्छेदकम् यथा अलब्धा-त्मलाभावस्थायां पितुः पुत्रः, अनुत्पन्नं सदर्थादात्मलाभं लभते च उत्पत्तिक्षणे[5] ज्ञानमिति । अथ उत्पन्नस्य सतो ज्ञानस्य अर्थग्रहणे व्यापारो भविष्यति इत्युच्यते; अत्राह–**'उत्पन्नस्यापि'** 'इत्यादि । न केवलमनुत्पन्नस्य अपि तु **उत्पन्नस्यापि** ज्ञानस्य[6] **कारणे** स्वजनके[7] **न व्यापारः** तद्ग्रहणलक्षणः । अत्र दृष्टान्तमाह–**करणादिवत्** । **करणं** चक्षुरादि **आदिर्यस्य** अदृष्टादेः तत्रेव **तद्वदिति** । प्रयोगः–अर्थो न ज्ञानकारणम्, तेन परिच्छिद्यमानत्वात्, यत्तु तत्कारणं न तत्तेन परिच्छिद्यते यथा चक्षुरादि, परिच्छिद्यते च ज्ञानेनार्थः, अतस्तत्कारणन्न भवतीति । न च आलोकेन अनेकान्तः; तत्र ज्ञानकारणत्वस्य निराकरिष्यमाणत्वात् । तर्हि पुत्रेण अनेकान्तः, पितुरुत्पन्नस्याप्यस्य[8] तत्परिच्छेदकत्वात्; इत्यप्यसत्; पुत्रशरीरस्यैव[9] तत उत्पत्तेः, न च[8] तत्[8] तत्परिच्छेदकं किन्तु ज्ञानम्, तच्च[8] ततो[9] नोत्पद्यते चक्षुरादित एवास्योत्पत्तेः[10] । कथ-मेवं पूर्वप्रयोगे[11] तस्य[12] दृष्टान्ततोपपद्यते ? इत्यप्यचोद्यम्; शरीरतः[13] तद्विशिष्टज्ञानतो वाऽ-लब्धात्मलाभस्य परिच्छेदकत्वाभावमात्रापेक्षया तस्य[15] तदुपपत्तेः[16] संभवात् ।

ननु च अर्थकार्यतया ज्ञानं स्वयमेव आत्मानं प्रतिपद्यते, अतः[9] तद्बाधितकर्म-निर्देशानन्तरं[10] प्रयुक्तत्वेन कालात्ययापदिष्टः 'परिच्छिद्यमानत्वात्'[11] इति हेतुः; इत्यत्राह–**'यदि'** इत्यादि । **यदि कारणकार्यभावम् आत्मार्थयोः**, आत्मनः[16] कार्यभावम् अर्थस्य कारणभावं **विज्ञानं** कर्तृ **परिच्छिन्द्यात्**, तदा न कश्चिद्विप्रतिपत्तुमर्हति । क ? इत्याह–**कर्तृकरणकर्मसु** । अर्थः[19] **कर्ता**, चक्षुरादि **करणम्**, ज्ञानं **कर्म**[20], तेषु इति । यत्र कारण-कार्यभावो निर्बाधायां संविदि प्रतिभासते न तत्र कर्त्रादित्रये कश्चिद् विप्रतिपद्यते यथा कुलालघटयोः, विप्रतिपद्यते च अर्थज्ञानयोः कर्त्रादौ जैनादिरिति ।

'ननु सर्वत्र अन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यः कार्यकारणभावः, तौ चात्रापि विद्येते–अर्थे

---

(१) ज्ञानं नार्थस्य परिच्छेदकम् अनुत्पन्नं सदर्थाल्लब्धात्मलाभत्वात् । (२) उत्पत्तिक्षणे । (३) पुत्रस्य । (४) पितृपरिच्छेदकत्वात् । (५) पितुः । (६) पुत्रशरीरम् । (७) पितृपरिच्छेदकम् । (८) ज्ञानम् । (९) पितुः । (१०) ज्ञानस्य । (११) यदनुत्पन्नं सदित्यादिप्रयोगे । (१२) पुत्रस्य । (१३) शरीररूपेण । (१४) शरीरविशिष्टज्ञानरूपेण वाऽनुत्पन्नस्य । (१५) पुत्रस्य । (१६) दृष्टा-न्ततोपपत्तेः, यथा हि शरीररूपेण विशिष्टज्ञानात्मकतया वाऽनिष्पन्नः पुत्रः न पितृपरिच्छेदकः तथैव ज्ञानमनुत्पन्नं सन्नार्थस्य परिच्छेदकम् । (१७) स्वसंवेदनप्रत्यक्षबाधितसाध्यप्रयोगानन्तरम् । (१८) स्वस्य–ज्ञानस्य । (१९) ज्ञानस्योत्पादकत्वादर्थः कर्ता । (२०) अर्थाज्जायमानत्वाज्ज्ञानं कर्म ।

---

1 **न हि यस्मात्** आ०, ब० । 2–**स्वरूपला**–ब० । 3 **यत्त** ब० । 4 **सदर्थात्मलाभं** आ०, श्र० । 5–**त्तिलक्षणे** श्र० । 6 **परिज्ञानस्य** ब० । 7–**केवलनव्यापा**–श्र० । 8 **च तत्परि**–श्र०, ब० । 9 **अतस्तदाधि**–आ० । 10–**नन्तरप्रयु**–आ०, ब० । 11 **परिच्छेद्य**–ब० ।

सत्येव ज्ञानस्योत्पत्तेः तदभावे चाऽनुत्पत्तेः। प्रयोगः–[1]यद् यस्यान्वयव्यतिरेकावनुकरोति तत्तस्य कार्यम् यथा अग्नेर्धूमः, अन्वयव्यतिरेकावनुरोति च ज्ञानमर्थस्य' इत्याशङ्क्याह–

[3]अन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थश्चेत् कारणं विदः।
संशयादि[1]विदुत्पादः कौतस्कुत इतीक्ष्यताम्॥ ५४॥

विवृतिः–बुद्धेरेव व्यभिचारो नार्थस्य कथमव्यभिचारिणोऽर्थस्य अन्वय- 5
व्यतिरेकावनुकुर्वती व्यभिचरेन्नाम ? ततः संशयादिज्ञानमहेतुकं स्यात्। तिमि-
राशुभ्रमणनौयानसंक्षोभादिहेतुत्वे [2]कमर्थमर्थः पुष्णाति इति मृग्यम्। सत्यज्ञानेऽपि
तिमिराद्यभावस्य इन्द्रियमनोगतस्य कारणत्वात्। ततः सुभाषितम्–'इन्द्रियमनसी
कारणं विज्ञानस्य अर्थो विषयः' इति।

अर्थसद्भावे भावोऽन्वयः तदभावेऽभावो **व्यतिरेकः** ताभ्या**मर्थश्चेद्** यदि 10
कारणं विदो ज्ञानस्य। अत्र दूषणमाह–**'संशय'** इत्यादि। **संशयः**
कारिकार्थः–
आदिर्यस्याः सा चासौ **वित्**[3] च तस्य **उत्पाद** आत्मलाभः **कौत-**
स्कुत इत्येवमीक्ष्यतां पर्यालोच्यताम्।

कारिकां व्याख्यातुमाह–**'बुद्धेः'** इत्यादि। **बुद्धेरेव व्यभिचारः** अन्यदेशादि-
विशिष्टस्यार्थस्य[4] अन्यदेशादिना ग्रहणलक्षणो **नार्थस्य, 'व्यभिचारः'** 15
विवृतिव्याख्यानम्–
इति सम्बन्धः। स हि यथार्थामयथार्थां वा अन्वयव्यतिरेकावनु-

---

(१) ज्ञानमर्थकार्यम् अर्थान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्। (२) "चेद्यदि कारणं कथ्यते। कः? अर्थो विषयः। कस्याः? विदो ज्ञानस्य। काभ्याम्? अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्, सति भवनमन्वयः असत्यभवनं व्यतिरेकः ताभ्याम्। तथाहि–ज्ञानमर्थकारणकं तदन्वयव्यतिरेकानुविधानादिति। तदा कौतस्कुतः स्यात्, कुतस्कुत आगतः कौतस्कुतः। कः? संशयादिविदुत्पादः संशयविपर्यासज्ञानोत्पत्तिः। इत्येवमीक्ष्यतां तद्वादिभिः स्वमनसि पर्यालोच्यताम् अर्थाभावेऽपि संशयाद्युत्पत्तेः। न हि स्थाणुपुरुषात्मकः केशोण्डुकस्वभावो वार्थस्तज्ज्ञानोत्पत्तौ व्याप्रियते, ततो भागासिद्धमर्थान्वव्यतिरेकानुविधानं ज्ञानस्येति।" **–लघी० ता० पृ० ७६।** (३) अत्रायं पूर्वपक्षः–"अर्थस्य च ज्ञानजनकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते। यदा हि देवदत्तार्थी कश्चिद् व्रजति तद्गृहम्। तत्रासन्निहितं चैनं गत्वापि न स पश्यति॥ क्षणान्तरे स आयान्तं देवदत्तं निरीक्षते। तत्र तत्सदसत्त्वेन तथात्वं वेत्ति तद्धियः॥ अनागते देवदत्ते न देवदत्तज्ञानमुदपादि तस्मिन्नागते तदुत्पन्नमिति तद्भावभावित्वात्तज्जन्यत्वं तदवसीयते।" **–न्यायमं० पृ० ५४४।** (४) "तिमिरमक्ष्णोर्विप्लवः, इन्द्रियगतमिदं विभ्रमकारणम्। आशुभ्रमणमलातादेः, मन्दं हि भ्राम्यमाणेऽलातादौ न चक्रभ्रान्तिरुत्पद्यते तदर्थमाशुग्रहणेन विशेष्यते भ्रमणम्। एतच्च विषयगतं विभ्रमकारणम्। नावा गमनं नौयानम्। गच्छन्त्यां नावि स्थितस्य गच्छद्वृक्षादिभ्रान्तिरुत्पद्यते इति यानग्रहणम्। एतच्च बाह्याश्रयस्थितं विभ्रमकारणम्। संक्षोभो वातपित्तश्लेष्मणाम्। वातादिषु हि क्षोभं गतेषु ज्वलितस्तम्भादिभ्रान्तिरुत्पद्यते। एतच्चाध्यात्मगतं विभ्रमकारणम्।" **–न्यायबि० टी० पृ० १६।** (५) उद्धृतमिदम्–"इन्द्रियनसी विज्ञानकारणमिति वचनात्।" **–न्यायवि० वि० पृ० ३२** A.। "तस्मादिन्द्रियमनसी विज्ञानस्य कारणं नार्थोऽपीत्यकलंकैरपि···" **–तत्त्वार्थश्लो० पृ० ३३०।**

1–**दिचिदुत्पा**–आ०। 2 **किमर्थमर्थः** ज० वि०। 3 **चित्** आ०। 4–**शिष्टस्यान्यदे**–ब०।

कारयन्[1] बुद्धिं जनयत्येव । *"सर्वं सालम्बनं ज्ञानम्"* [ ] इत्यभ्युपगमात्[3] । केशोण्डुकादिज्ञानस्यापि अक्षिपक्ष्मादिनिबन्धनत्वादिति[4] । पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । उत्तरमुत्तरार्द्धं व्याचक्षाणः प्राह–**'कथम्'** इत्यादि । **कथं** केन प्रकारेण **अव्यभिचारिणोऽर्थस्य अन्वयव्यतिरेकावनुकुर्वती** बुद्धिः अर्थं **व्यभिचरेन्नाम** ? नैव व्यभिचरेत् । यथैव हि
5 व्यवस्थितोऽर्थः तथैव गृह्णीयात्, तत आत्मलाभलक्षणत्वादव्यभिचारस्य । व्यभिचरति च । अतो यथा अन्यदेशादिसम्बद्धस्य[5] धर्मस्यासत एव ग्रहणं तथा धर्मिणोऽप्यसत एव ग्रहणसम्भवान्न विपरीतख्यात्यै(त्ये)कान्तः श्रेयान्, असत्ख्यातेरपि प्रसङ्गात् इत्यभिप्रायः । एतदेव दर्शयन्नाह–**'ततः'** इत्यादि । **ततः** तस्माद् बुद्धेर्व्यभिचारात् **संशयादिज्ञानमहेतुकम्**, अर्थलक्षणकारणशून्यं स्यात् धर्मवत् धर्मिणोऽपि असत एव प्रतिभाससंभवात् ।
10 दृश्यते[6] हि तावद् अक्षिपक्ष्माद्यपायेऽपि तैमिरिकस्य केशोण्डुकादिज्ञानम् ।

ननु केशोण्डुकादिज्ञानं भ्रान्तत्वाद् अर्थापायेऽपि उत्पद्यते, नान्यद् विपर्ययात् । नचान्यस्य[7] व्यभिचारे अन्यस्य व्यभिचारः अतिप्रसङ्गात्; इत्यप्यसमीक्षिताभिधानम्; परनिरपेक्षतया[8] हि स्वपरप्रकाशात्मकत्वं ज्ञानस्य स्वरूपं न पुनः सत्यत्वमसत्यत्वं वा । तत्र च यथा सत्याभिमतं ज्ञानं स्वपरप्रकाशात्मकं[8] तथा केशोण्डुकादिज्ञानमपि । एतावांस्तु
15 विशेषः–किञ्चित्[4] सत्परं प्रकाशयति संवादसंभवात्, [5]किञ्चित्तु असद् [9]विसंवादात् । न चैतावता[7] जात्यन्तरत्वेन अनयोरन्यत्वं व्यभिचाराभावो वा, अन्यथा 'प्रयत्नानन्तरीयकः शब्दः कृतकत्वाद् घटादिवत्' इत्यादेरपि अप्रयत्नानन्तरीयकैः विद्युद्वनकुसुमा-

---

(१) "यथा चिरकालीनाध्ययनादिखिन्नस्योत्थितस्य नीललोहितादिगुणविशिष्टः केशोण्डुकाख्यः कश्चिन्नयनाग्रे परिस्फुटति, अथवा करसंमृदितलोचनरश्मिषु येयं केशपिण्डावस्था स केशोण्डुकः ।"–**शास्त्रवी० युक्ति० पृ० ९९** । "केशोण्डुका नाम पक्षिणः ये केशमूलान्युत्पाटयन्ति"–**शिक्षासमु० पृ० ७०** । "तैमिरिकाणामिव केशोण्डुकाद्याभासं विनाप्यर्थसत्त्वादिति ।"–**मध्यान्तवि० पृ० १५** । "केशोण्डुकं यथा मिथ्या गृह्यन्ते तैमिरैर्जनैः ।"–**लङ्कावतार० पृ० २७४** । (२) तुलना–"कामलाद्युपहतचक्षुषो हि न केशोण्डुकज्ञानेऽर्थः कारणत्वेन व्याप्रियते–तत्र हि केशोण्डुकस्य व्यापारो नयनपक्ष्मादेर्वा कामलादेर्वा गत्यन्तराभावात् ? न तावदाद्यविकल्पः; न खलु तज्ज्ञानं केशोण्डुकलक्षणेऽर्थे सत्येव भवति भ्रमाभावप्रसङ्गात् । नयनपक्ष्मादेस्तत्कारणत्वे तस्यैव प्रतिभासप्रसङ्गात् गगनतलावलम्बितया पुरःस्थतया केशोण्डुकाकारतया च प्रतिभासो न स्यात् । न ह्यन्यदन्यत्रान्यथा प्रत्येतुं शक्यम् । अथ नयनकेशा एव तत्र तथाऽसन्तोऽपि प्रतिभासन्ते तर्हि तद्रहितस्य कामलिनोऽपि तत्प्रतिभासाभावः ।"–**प्रमेयक० पृ० २३३** । (३) "स्वपरग्रहणलक्षणं हि ज्ञानम्, तत्र च यथा सत्याभिमतज्ञानं स्वपरग्राहकं तथा केशोण्डुकादिज्ञानमपि । एतावाँस्तु विशेषः किञ्चित्सत्परं गृह्णाति संवादसद्भावात्, किञ्चिदसद्विसंवादात् ।"–**प्रमेयक० पृ० २३५** । (४) सत्यज्ञानम् । (५) असत्यज्ञानम् । (६) सत्परत्व-असत्परत्वग्रहणमात्रेण । (७) सत्याऽसत्यज्ञानयोः ।

1–**यत्** ब० । 2 **'ज्ञानम्'** नास्ति श्र० । 3 **इत्युप**–ब० । 4–**पक्षादि**–श्र० । 5–**सम्बन्धस्य** श्र० । 6 **दृश्यते हि लोचनपक्ष्माद्यपायेऽपि** ब० । 7 **नचान्यस्यस्य व्यभिचारोऽति**–ब० । 8 **स्वरूपपरप्रका**–श्र० । 9 **विसंवादसंभवात्** श्र० ।

दिभिर्व्यभिचारो न स्यात्, ताल्वादिदण्डादिजनितात् शब्दघटादेः तद्विपरीतस्य विद्युदादेरन्यत्वात्। न चान्यस्य व्यभिचारे अन्यस्य व्यभिचारोऽतिप्रसङ्गात्। तथाप्यत्र व्यभिचारे प्रकृतेऽपि सोऽस्तु विशेषाभावात्।

'तिमिर' इत्यादिना परमतमाशङ्कते–**तिमिरा**दीनां द्वन्द्वः, पुनः **आदि**शब्देन बहुव्रीहिः। आदिशब्दश्च प्रत्येकमभिसम्बध्यते। तेन एकत्र[1] आदिशब्देन कामलादिसकलेन्द्रियदोषपरिग्रहः, अन्यत्र[2] दृढप्रहारादिस्वीकारः, इतरत्र[3] अश्वयानाद्युपादानम्, अपरत्र कोद्रवाद्युपयोगग्रहणम्। **तद्धेतुत्वे** अङ्गीक्रियमाणे **कमर्थं** किं प्रयोजनम् **अर्थः पुष्णाति इति** एवं **मृग्यं** न कश्चिदित्यर्थः। कुत एतदित्यत्राह–**'सत्यज्ञानेऽपि'** इत्यादि। न केवलमसत्यज्ञाने अपि तु **सत्यज्ञानेऽपि तिमिराद्यभावस्य**, कथम्भूतस्य? **इन्द्रियमनोगतस्य**। इन्द्रियगतस्य तिमिराद्यभावस्य, मनोगतस्य सङ्क्षोभाद्यभावस्य[2], इन्द्रियमनोगतस्य आशुभ्रमणाद्यभावस्य **कारणत्वात्** इन्द्रियादिकमेव च तद्विविक्तं[5] तदभाव[6] इति मन्यते, भावान्तरस्वभावत्वादभावस्य। यथा च अन्यत एवोत्पन्नं संशयादिज्ञानम् असतोऽकारणस्य अर्थस्य[3] ग्राहकं तथा सतः सत्यज्ञानमिति सूरेरभिप्रायः[8]। उपसंहारमाह–**'तत'** इत्यादि। यस्मादुक्तप्रकारेण अर्थस्य विज्ञानं प्रति कारणत्वं नोपपद्यते **ततः सुभाषितम्–इन्द्रियमनसी कारणं विज्ञानस्य अर्थो** घटादि**र्विषयः** परिच्छेद्य **इति**।

ननु च इन्द्रियार्थयोः सतोरपि सन्निकर्षव्यतिरेकेण बुद्धेरनुत्पत्तेः तस्मिन् सत्येव उत्पत्तेः तस्यैव[10] तत्र[11] साधकतमत्वोपपत्तेः नेन्द्रियमनसी तत्कारणम् इत्याशङ्कापनोदार्थमाह–

सन्निधेरिन्द्रियार्थानामन्वयव्यतिरेकयोः।
कार्यकारणयोश्चापि बुद्धिरध्यवसायिनी[12]॥ ५५॥

विवृतिः–सन्निकर्षादयः कारणान्तरादुत्पन्नया बुद्ध्याऽध्यवसीयन्ते न च तैर्बुद्धिः प्रागनध्यवसायात्, अन्यथा कैमर्थक्याद्[4] बुद्धेरन्वेषणम्? आत्ममनइन्द्रियार्थानां

(१) तिमिरे। (२) आशुभ्रमणे। (३) नौयाने। (४) संक्षोभे। (५) तिमिरादिरहितम्। (६) तिमिराद्यभावः। (७) इन्द्रियादिदोषात्। (८) तुलना–"अनेन (केशोण्डुकज्ञानेन) व्यभिचारात् संशयज्ञानेन च। न हि तदर्थे सत्येव भवति अभ्रान्तत्वानुषङ्गात्, तद्विषयभूतस्य स्थाणुपुरुषलक्षणार्थद्वयस्यैकत्र सद्भावासंभवाच्च।"–**प्रमेयक० पृ० २३४**। (९) अकलङ्कदेवस्य। (१०) सन्निकर्षस्यैव। (११) बुद्धौ। (१२) "अध्यवसायिनी निश्चायिका। का? बुद्धिर्ज्ञानमेव। कस्य? सन्निधेरपि सन्निकर्षस्यापि न केवलमर्थस्येत्यपिशब्दार्थः। केषाम्? इन्द्रियार्थानाम्, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि अर्थाश्च रूपादयः तेषाम्। न केवलं सन्निधेरपि तु अन्वयव्यतिरेकयोश्च सन्निकर्षस्य भावाभावयोश्च। तथा कार्यकारणयोश्च। कार्यं सन्निकर्षः कारणमिन्द्रियादिः तयोश्च बुद्धिरेवाध्यवसायिनी। ततः सैव प्रमाणं न सन्निकर्षादि तस्य प्रमेयत्वात्।"–**लघी० ता० पृ० ७७**।

1 **न किञ्चिदि**–आ०, श्र०। 2 **सङ्क्षेपाद्यभा**–श्र०। 3 **अर्थग्राह**–श्र०। 4–**क्या बुद्धे**–ज० वि०। 5 **आत्मनो मनसा करणानामतीन्द्रियाणाम्** ई० वि०।

कारणानामतीन्द्रियाणां सन्निकर्षो दुरवबोधः[1]। कथं तस्य विज्ञानोत्पत्तावङ्गीकरणमिति चिन्त्यम् ? प्राग्विज्ञानोत्पत्तेः अर्थमनवबुद्ध्यमानाः कारणमकारणं वा कथं ब्रूयुः ? उत्पन्नं हि विज्ञानमर्थस्य परिच्छेदकं न तत्कारणतायाः[2]। आलोकोऽपि[3] न कारणं परिच्छेद्यत्वादर्थवत्।

5 **कार्यकारणयोश्चापि** इत्यपिशब्दः **सन्निधेः** इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः, ततोऽयमर्थो जायते—न केवलमर्थस्य किन्तु सन्निधेरपि सन्निकर्षस्यापि बुद्धिरध्यवसायिनी[3]। केषां तस्य[4] इत्याह—**इन्द्रियार्थानाम्**। तथा **अन्वयव्यतिरेकयोः सन्निधेर्भावाभावयोः** बुद्धिः अध्यवसायिनी[4]। न केवलमनयोः अपितु **कार्यकारणयोश्च, कार्यं**[5] सन्निकर्षः **कारणम्** इन्द्रियादि। यदि वा, **कार्यं**

कारिकार्थः—

10 **ज्ञानम्, कारणं** सन्निकर्षः तयोश्च **बुद्धिरध्यवसायिनी**। एतदुक्तं भवति—सन्निकर्षादिसद्भावेऽपि यावद् बुद्धिर्नोत्पद्यते तावत्[6] तस्य[7] तदन्वयव्यतिरेकयोः तत्कार्यकारणभावस्य अन्यस्य वा न व्यवस्था, बुद्धिकल्पनावैफल्यप्रसङ्गात्। उत्पन्नायां तु तस्याम्[8] अन्यापेक्षामन्तरेणैव तत्त्वव्यवस्थेति, अतः सैव[9] साधकतमत्वात् प्रमाणं न सन्निकर्षादि।

कारिकां विवृण्वन्नाह—**'सन्निकर्ष'** इत्यादि। **सन्निकर्ष आदिर्येषाम्** अन्वयव्यतिरेकादीनां ते तथोक्ताः, **कारणान्तरात्** इन्द्रियमनोलक्षणाद् **उत्पन्नया बुद्ध्या अध्यवसीयन्ते। न च** नैव **तैः** सन्निकर्षादिभिर्**बुद्धिः** अध्यवसीयते। कुत एतदित्याह—**'प्राग्'** इत्यादि। **प्राक्** बुद्ध्युत्पादात् पूर्वम् **अनध्यवसायात्** सन्निकर्षादीनां बुद्धिविषयव्यवसायरहितत्वात्। तदनभ्युपगमे दूषणमाह—

विवृतिव्याख्यानम्—

'अन्यथा' इत्यादि। **अन्यथा** अन्येन प्रागध्यवसायप्रकारेण **कैमर्थक्याद् बुद्धेः**

20 **अन्वेषणम्**। बुद्धेरिव अन्यस्यापि[7] सन्निकर्षादिभ्यः एव सिद्धेः। न चैवम्, अतो बुद्धेरेव सर्वत्र साधकतमत्वात्प्रामाण्यमित्यभिप्रायः। यत्पुनरेतत्—"*आत्मा मनसा युज्यते,*

(१) तुलना—"आलोकेनापि जन्यत्वे नालम्बनतया भिदः (विदः)। किन्त्विन्द्रियबलाधानमात्रत्वेनानुमन्यते॥"—**तत्त्वार्थश्लो० पृ० २१८**। "नार्थालोकौ कारणं परिच्छेद्यत्वात्तमोवत्। तदन्वयव्यतिरेकानुविधानाभावात्केशोण्डुकज्ञानवन्नक्तञ्चरज्ञानवच्च।"—**परीक्षामु० २।६,७**। "नार्थालोकौ कारणमव्यतिरेकात्।"—**प्रमाणमी० १।१।२५**। (२) सन्निकर्षस्य। (३) सन्निकर्षस्य। (४) सन्निकर्षबुद्ध्योरन्वयव्यतिरेकयोः। (५) इन्द्रियसन्निकर्षयोः सन्निकर्षज्ञानयोर्वा कार्यकारणभावस्य। (६) बुद्धौ। (७) बुद्धिः। (८) यदि बुद्ध्युत्पादमन्तरेणापि सन्निकर्षादि अर्थपरिच्छेदकं स्यात्तदा। (९) "तच्चेदं प्रत्यक्षं चतुष्टयत्रयद्वयसन्निकर्षात्प्रवर्तते। तत्र बाह्ये रूपादौ विषये चतुष्टयसन्निकर्षाज्ज्ञानमुत्पद्यते आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति। सुखादौ तु त्रयसन्निकर्षाज्ज्ञानमुत्पद्यते तत्र चक्षुरादिव्यापाराभावात्। आत्मनि तु योगिनो द्वयोरात्ममनसोरेव संयोगाज्ज्ञानमुपजायते तृतीयस्य ग्राह्यस्य ग्राहकस्य तत्राभावात्।"—**न्यायमं पृ० ७४**। उद्धृतमिदम्—**प्रमाणवा० स्ववृ० टी० पृ० १४०**।

1 **दुरवबोधः प्राग्विज्ञानोत्पत्तेरर्थमनवबुद्ध्यमना कारणमकारणं वा कथं ब्रूयुः। कथं तस्य विज्ञानोत्पत्तावंगीकरणमिति वित्यासाधिज्ञानोत्पत्तेरर्थमवबुद्ध्यमानाः कारणमकारणं वा कथं ब्रूयुः ? उत्पन्नं** ज० वि०। 2 **तत्कारणतया** ई० वि०। 3—**रव्यवसा**—श्र०। 4 **अव्यव**—श्र०। 5 **कार्यः** आ०, श्र०। 6 **तावन्न तस्य** श्र०। 7 **अन्यपि** आ०।

मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेन" [न्यायमं० पृ०७४] इति तत्राह–**'आत्मन'** (त्ममन) इत्यादि। **आत्मनो** मनसा **मनस** इन्द्रियैः **इन्द्रियाणामर्थेन**। कथम्भूतानाम् ? **अतीन्द्रियाणाम्** इन्द्रियातिक्रान्तानां यः **सन्निकर्षः** स **दुरवबोधः** ज्ञातुमशक्यः। अतः **कथं** केन प्रकारेण [1]**तस्य** सन्निकर्षस्य **विज्ञानोत्पत्तौ अङ्गीकरणम् ? इति** एवं **चिन्त्यम्**। [2]यत्कुत[3]श्चिज्ज्ञातुन्न शक्यते न तत् ज्ञानोत्पत्तौ कारणत्वेन प्रेक्षावता अङ्गीकर्त्तव्यम् यथा खर- 5 विषाणम्, कुतश्चिदपि प्रमाणात् ज्ञातुन्न शक्यते च सन्निकर्षादिरिति। यथा चासौ कुतश्चिदपि प्रमाणात् ज्ञातुमशक्यः तथा प्रत्यक्षपरिच्छेदे[2] प्रपञ्चतः प्रतिपादितम्। [3]भवत्कल्पितश्च आत्मा मन इन्द्रियमर्थश्च निरंशादिरूपो यथा नोपपद्यते तथा विषय-परिच्छेदे सप्रपञ्चं प्रपञ्चितम्। अतः कस्य केन सन्निकर्षः स्यात् ?

एवम् **'संशयादिविदुत्पादः'** इत्यादिना अर्थव्यतिरेके ज्ञानव्यतिरेकाभावं 10 प्रतिपाद्य साम्प्रतम् अर्थान्वयग्रहणाभावं दर्शयितुमाह–**'प्राग्'** इत्यादि। **प्राक्** पूर्वं **विज्ञानोत्पत्तेः अर्थमनवबुद्ध्यमाना** नैयायिकादयः **कारणमकारणमेव** वार्थं **विज्ञानोत्पत्तेः कथम्** न कथञ्चिद् **ब्रूयुः**। एतदुक्तं भवति–यथा अग्निदर्शनानन्तरं धूमदर्शनं तथा यदि अर्थदर्शनानन्तरं ज्ञानदर्शनं स्यात् तदा स्यादर्थकार्यं [4]तत्, न चैवमस्ति। ननु तदुत्पत्तेः पूर्वं ग्राहकाभावान्न तत्र[5] कारणाकारणविभागप्रतिपत्तिः [6]तदुत्पत्तौ तु भविष्यति; इत्यत्राह–**'उत्पन्नम्'** 15 इत्यादि। **उत्पन्नं** लब्धात्मलाभं **हि** स्फुटं **विज्ञानम् अर्थस्य परिच्छेदकं न तत्कारणतायाः**। अधुना आलोकस्य ज्ञानकारणतां निराकुर्वन्नाह–**'आलोकोऽपि'** इत्यादि। न केवलम् अर्थादिः, किन्तु **आलोकोऽपि न कारणम् 'विज्ञानोत्पत्तेः'** इति सम्बन्धः। कुत एतदित्याह–**परिच्छेद्यत्वात्**। [7]प्राक् प्रसाधितं दृष्टान्तमाह–**'अर्थवत्'** इति। **अर्थ** इव **अर्थवत्**।

[8]ननु यद्यालोकः तदुत्पत्तेः कारणं न स्यात्तर्हि तदभावेऽपि रूपज्ञानोत्पत्तिः 20 कुतो न स्यादित्याशङ्क्याह–

[9]तमो निरोधि [5]वीक्षन्ते तमसा नावृतं परम्।
कुड्यादिकं न कुड्यादितिरोहितमिवेक्षकाः ॥५६॥

(१) सन्निकर्षादि न ज्ञानोत्पत्तिकारणं कुतश्चिदपि प्रमाणाज्ज्ञातुमशक्यत्वात्। (२) पृ० २०। (३) नैयायिककल्पितः। (४) ज्ञानम्। (५) अर्थे। (६) ग्राहकभूतज्ञानस्योत्पत्तौ। (७) आलोककारणतावादी बौद्धः, तथा च तद्ग्रन्थः–"यथा इन्द्रियालोकमनस्काराः आत्मेन्द्रियमनस्कारा वा रूपज्ञानमेकं जनयन्ति"–**प्रमाणवा० स्ववृ० १।७५**। (८) आलोकाभावेऽपि। (९) "वीक्षन्ते विशेषेण नीलादिरूपतया पश्यन्ति। के ? ईक्षका चक्षुष्मन्तो जनाः। किम् ? तमोऽन्धकारं पुद्गलपर्यायम्। किंविशिष्टम् ? निरोधि प्रमेयान्तरतिरोधायकम्। पुनर्न वीक्षन्ते। किम् ? परं घटादिकम्। कथम्भूतम् ? वृतम् आच्छादितम्। केन ? तमसा। ततः कथमालोको ज्ञानकारणं तदभावेऽपि तदुत्पत्तेरिति। अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह–इव यथा कुड्यादिकमीक्षन्ते ईक्षकाः कुड्यादितिरोहितं पुनर्घटादिकं नेक्षन्ते तथा तमो वीक्षन्ते तदावृतं तु परं नेक्षन्ते इति।"–**लघी० ता० पृ० ७७**। उद्धृतोऽयम्–**सिद्धिवि० टी० पृ० १८७ B.**। 'तमोनिरोधे··घटादिकं····।"–**सन्मति० टी० पृ० ५४४**।

1 **एतस्य** ब०। 2 **यः कुत**–ब०। 3–**चिदुत्पा**–श्र०, ब०। 4 **प्राक्साधि**–आ०। 5 **वीक्ष्यन्ते** आ०।

विवृतिः—नहि तमः चक्षुर्ज्ञानप्रतिषेधकं[1] तमोविज्ञानाभावप्रसङ्गात्। अन्यत्र विज्ञानाभावहेतुरिति चेत्; आलोकोऽपि तमोविज्ञानाभावहेतुत्वात् तमोवदभावहेतुः स्यात्। अर्वाग्भागदर्शिनः परभागपरिच्छेदाभावात् तस्यापि ज्ञाननिरोधित्वं[2] स्यात्तमोवत्। प्रत्यर्थमावरणविच्छेदापेक्षया ज्ञानस्य परिच्छेदकत्वात्। नावरणं तिमिरादि परिच्छेद्यत्वादर्थवत्।

तमः अन्धकारं **वीक्षन्ते** [3]विशेषेण अबाध्यमानतया प्रस्फुटरूपतया वा **ईक्षन्ते** पश्यन्ति जनाः। कथम्भूतं तत्? इत्याह—**निरोधि** प्रच्छादकम्। तथा च आलोकाभावेऽप्युपजायमानं तज्ज्ञानं[1] कथं तत्कार्यं[2] स्यात्? यदभावेऽपि[3] यदुपजायते[4] न तत् तत्कार्यम् यथा चक्षुषोऽभावेऽप्युपजायमानं रसज्ञानं न तत्कार्यम्, आलोकाभावेऽप्युपजायते च अन्धकाररूपादिज्ञानमिति। अथ मतम्—आलोकस्य तज्ज्ञानाहेतुत्वे तमसि स्थितानां घटादीनां ग्रहणं स्यात्; तदयुक्तम्; तस्य तन्निरोधित्वात्। एतदेवाह—**'तमसा'** इत्यादि। **तमसा** अन्धकारेण **आवृतं** प्रच्छादितं **परं** घटादिकं **न** ईक्षन्ते[5]। अत्र दृष्टान्तमाह—**'कुड्यादिकम्'** इत्यादि। **इव** शब्दः यथाऽर्थे। यथा कुड्यादिकं नेक्षन्ते **ईक्षकाः**। कथम्भूतम्? **कुड्यादितिरोहितं** परेण कुड्यादिना व्यवहितं तथा प्रकृतमिति।

कारिकार्थः—

ननु[6] ज्ञानानुत्पत्तिव्यतिरेकेण[7] अपरस्य तमसोऽसंभवात् कस्य तन्निरोधित्वं[8] स्यात्? नहि असत् कस्यचिन्निरोधकन्नाम अश्वविषाणादेरपि तत्प्रसङ्गात्? न च तदनुत्पत्तिव्यतिरेकेण अन्यस्यास्य[9] असंभवोऽसिद्धः; सालोकेऽपि गर्भगृहादिप्रदेशे बहिर्देशादागतस्य प्रतिपत्तुः असत्यप्यन्धकारे ज्ञानानुत्पत्तौ तमःप्रतीत्युपलब्धेः। द्रव्यान्तरत्वे त्वस्य[10] चक्षुषः तत्प्रकाशने[11] आलोकानपेक्षा न स्यात्। आलोकमेव हि

ज्ञानानुत्पत्तिव्यतिरेकेण नास्ति तमोऽर्थान्तरमिति शालिकनाथस्य, तेजोऽभावरूप एव तमः इति यौगस्य च पूर्वपक्षः—

(१) तमोज्ञानम्। (२) आलोककार्यम्। (३) तमोज्ञानं नालोककार्यम् आलोकाभावेऽप्युपजायमानत्वात्। (४) तमसः। (५) शालिकनाथः। (६) "यः पुनर्निशि नीलिमेवावलोक्यते नासौ नभसः। कस्य तर्हि? न कस्यचित्। कथं पुनर्गुणो न कस्यचित्? सत्यम्; गुण एवायमप्रसिद्धः। ननु प्रतीतिबलेन सिद्ध एव। सिद्धचेद्यदि प्रसिद्धिरेव सिद्धचेत्, सा तु कारणाभावान्न सिद्धा। ननु चक्षुरेव कारणम्; न; आलोकोपकारानपेक्षस्य चक्षुषोऽप्रकाशकत्वात्, तेन अप्रतीतावेवायं प्रतीतिभ्रमो मन्दानाम्। अत एव दिवानुपलम्भः, अन्यथा सौरीभिः भाभिरनुगृहीतं चक्षुः स्फुटतरं व्योम्नि नीलिमानं प्रकाशयेत्।...तमसो निष्पत्त्यनवक्लृप्तेः, रूपवत्त्वेन हि तमो द्रव्यं स्यात्, तच्चानेकद्रव्यारब्धं सच्चाक्षुषं भवेत्। न च द्रव्याणि सन्ति, सन्ति चेद्दिवाप्यारभेरन्। अन्धानामिव नीलिमाभिमानो नभस एवेत्युक्तम्।"—**प्रक० पं० पृ० १४३**। "तमो नाम द्रव्यान्तरं न भवति, अन्धानामिव केवलं नीलिमाभिमानः।"—**तन्त्ररह० पृ० २१**। (७) घटादितिरोधायकत्वम्। (८) ज्ञानानुत्पत्ति। (९) तमसः। (१०) तमसः। (११) तमःप्रकाशने।

1—**ज्ञाने प्रति**—ज० वि०। 2 **ज्ञानविरो**—ई० वि०। 3 **विशेषाबाध्य**—श्र०। 4 **न तत्का**—ब०। 5—**न्ते कुड्यादि**—श्र०। 6—**त्तिपरेण** ब०।

चक्षुः आलोकनिरपेक्षं प्रकाशयति[1] न द्रव्यान्तरम्। ननु तमसो[1] [ऽ]द्रव्यान्तरत्वे छायायाश्छत्रादेरर्थान्तरभूतायाः प्रतीतिर्न स्यात्। अस्ति चास्याः[3] तथाभूतायाः[3] प्रतीतिः ततो बीजादङ्कुरवत् तत्तोऽसौ[5] द्रव्यान्तरं सिद्धा। तथाभूता चासौ[6] सिद्ध्यन्ती तमसो द्रव्यान्तरत्वं साधयतीति; तदसमीचीनम्; आलोकाभावरूपतया अस्या द्रव्यान्तरत्वासंभवेऽपि विभ्रमवशात् तत्र तत्प्रतीतेरुपपत्तेः। तथाहि[2]—येन येन प्रदेशान्तरेण छत्राद्यावारकद्रव्यप्रतिबद्धं तेजो न संयुज्यते तत्र तत्र छाया प्रतीयते, प्रतिबन्धकस्य आतपत्रादेरपाये तु स्वरूपेण आलोकः प्रतीयते, इत्यालोकाभाव एव छायां[10]। द्रव्यान्तरत्वे तु तस्यास्तदपायेऽपि[11] आलोकेन सहावस्थितायाः प्रतीतिः स्यात्। न हि जातु किञ्चिद्द्रव्यं द्रव्यान्तरेण सहानवस्थायि प्रतीतम्। 5

एतेन 'छाया द्रव्यान्तरं देशाद्देशान्तरप्राप्तिमत्त्वेन क्रियावत्त्वात्' इत्येतत् प्रत्याख्यातम्; तथाहि—यत्र[12] यत्र आतपत्राद्यावारकद्रव्येण तेजसः सन्निकर्षः प्रतिषिध्यते[3] 10

(१) त्रुटितायां पू० प्रतौ 'तमसोऽद्रव्या—' अयमेव पाठो भाति। (२) छायायाः। (३) छत्राद् भिन्नायाः। (४) छत्रात्। (५) छाया। (६) छाया। (७) "यच्चेदमुच्यते छायैव तमः सा चलत्वाचलत्वमहत्त्वामहत्त्वदूरत्वासन्नत्वादिगुणयोगिनी वस्तुभूतेति; तदिदमप्यसारम्; अनवक्लृप्तेरेव। यच्चलाचलत्वादिकमुपन्यस्तं तदपि स्थूलदर्शितया। तथाहि—आलोकेऽपवारिते छायाप्यपेयते। ततोऽपवारितालोकभूभागादिभावव्यतिरेकिणी न रूपावन्तरवच्छाया दृश्यते। तेन मन्यामहे व्यपवारितालोकभूभागादिकमेव छायेति।"—**प्रक० पं० पृ० १४४**। "अपवारितालोकं केवलं भूभागादिकमेव छाया।"—**तन्त्ररह० पृ० २१**। "आलोकज्ञानाभाव इति प्राभाकरैकदेशिनः।"—**सर्वद० पृ० २२९**। (८) छायायाम्। (९) छत्रादर्थान्तरत्वप्रतीतेः। (१०) "द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्यादभावस्तमः।"—**वैशे० सू० ५।२।१९**। "उद्भूतरूपवद्यावत्तेजःसंसर्गाभावस्तमः।"—**वैशे० उप० ५।२।२०**। (११) छत्राद्यपायेऽपि। (१२) "तेजसो द्रव्यान्तरेणावरणाच्च।"—**वैशे० सू० ५।२।२०**। "द्रव्यं छाया गतिमत्त्वादिति हेतुः साध्येनाविशिष्टः···साध्यं तावदेतत्—किं पुरुषवच्छायापि गच्छति, आहोस्वित् आवारकदव्ये संसर्पति आवरणसन्तानादसन्निधिसन्तानोऽयं तेजसो गृह्यते इति? सर्पता खलु द्रव्येण यस्तेजोभाग आव्रियते तस्य तस्यासन्निधिरेवावच्छिन्नो गृह्यते इति।"—**न्यायभा० १।२।८**। "आवारके द्रव्ये प्रसर्पति तेजसोऽसन्निधिविशिष्टं द्रव्यं यदुपलभ्यते तत्तु छायेत्युच्यते।"—**न्यायवा० १।२।८**। "भासामभावरूपत्वाच्छायायाः।"—**प्रश० व्यो० पृ० ४६**। "न तावच्छाया सामान्यविशेषसमवायान्तर्भूता; अनित्यत्वात्तस्याः। नापि कर्म; संयोगविभागासमवायिकारणत्वाभावात्। न गुणो द्रव्यासमवायात्। न मनोदिक्कालगुणः; तद्गुणानामप्रत्यक्षत्वात्। नाप्यात्मगुणः, बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वात्। नापि नभोनभस्वतोः; तद्गुणानामचाक्षुषत्वात्। नापि तेजसः; तद्विरोधित्वात् तत्सहचरितगुणान्तरानुपलब्धेश्च। अत एव न पृथिवीपाथसोरपि। अपि च तद्गुणश्चाक्षुषो नालोकमन्तरेण शक्यग्रहः, छाया तु तमन्तरेण गृह्यते तस्मिंस्तु सति न गृह्यत इति दुर्घटम्। नापि द्रव्यम्; तद्धि पृथिव्यादीनामन्यतममेव भवेदन्यद्वा दशमम्। न तावदन्यतमम्; तद्गुणानामनुपलब्धेः। नाप्यन्यद्रूपवदिति युज्यते। तस्याद्रव्यस्य प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः, अस्पर्शवत्त्वादनारम्भकत्वेनानेकद्रव्यत्वाभावात्। तस्मादभाव एव छाया न तु सतीति सिद्धम्।"—**न्यायवा० ता० पृ० ३४५**। **प्रश० किर० पृ० १९**। श्रीधरस्तु आरोपितरूपविशेषात्मकं तमः स्वीकरोति। "तस्माद्रूपविशेषोऽयमत्यन्तं तेजोऽभावे सति सर्वतः समारोपितस्तमः इति प्रतीयते। दिवा चोर्ध्वं नयनगोलकस्य नीलिमावभास इति

1 **ति तद्द्रव्या—श्र०**। 2 **हि येन प्रदे—ब०**। 3 **प्रतिषेध्यते आ०**।

तत्र तत्र अन्याऽन्या छायोपलभ्यते, न पुनः पूर्वदेशोपलब्धा अन्यत्र देशे, इति आवारकद्रव्यगतं कर्म तत्राध्यारोप्य[1] प्रतिपत्ता 'छाया गच्छति' इति प्रतिपद्यते, यथा अश्वाद्यारूढः स्वगतं कर्म वृक्षेऽध्यारोप्य 'वृक्षः आगच्छति' इति[2]। देशान्तरप्राप्तिश्चास्याः[3] देशान्तरेण संयोगः, समवायो वा ? यदि[4] संयोगः; अन्योन्याश्रयः—तद्द्रव्यत्वसिद्धौ हि संयोगसिद्धिः, तत्सिद्धौ च तद्द्रव्यत्वसिद्धिरिति। अथ[5] समवायः; तदप्यनुपपन्नम्; एकत्र समवेतस्य द्रव्यस्य अन्यत्र समवायाऽसंभवादिति।

अत्र प्रतिविधीयते। यत्तावदुक्तम्[6]—'ज्ञानानुत्पत्तिव्यतिरेकेण नापरं तमः' इत्यादि; तदसमीक्षिताभिधानम्; प्रतीतिविरोधात्[7]। सुप्रसिद्धा हि आलोकतमसोः[1] स्वस्वरूपेण अन्योन्यविलक्षणयोः प्रतिप्राणि प्रत्यक्षतो विलक्षणा प्रतीतिः। न च विषयवैलक्षण्यव्यतिरेकेण प्रतीतेर्वैलक्षण्यं युक्तम्; पुरुषाद्यद्वैतसिद्धिप्रसङ्गतो[2] भेदवादोच्छेदप्रसक्तेः। तमनिच्छता प्रतीतिवैलक्षण्यं विषयवैलक्षण्यपूर्वकं प्रतिपत्तव्यम्। प्रयोगः—तत्प्रतीतिवैलक्षण्यं विषयवैलक्षण्यपूर्वकं तत्त्वात् घटपटादिप्रतीतिवैलक्षण्यवत्[8]। भावाभावरूपविषयवैलक्षण्यपूर्वकत्वेन आलोकतमःप्रतीतेरिष्टत्वात् सिद्धसाध्यता; इत्यप्यविचारितरमणीयम्; तमसो रूपादिमत्त्वेन[9] आलोकवद् अभावरूपत्वानुपत्तेः[10]। तद्रूपत्वे[11] वा रूपादिमत्त्वविरोधात्। [12]योऽभावो नासौ रूपादिमान् यथा घटाद्यभावः, आलोकाभावरूपतयेष्टश्च तम इति। न चास्य रूपादिमत्त्वमसिद्धम्; आलोकवत्[13] तत्रापि तत्सद्भावप्रतीतेः। यथैव हि आलोके भासुरं[3] रूपम्

तमश्छाययोः पुद्गलद्रव्यत्वसिद्धिः—

वक्ष्यामः। यदा तु नियतदेशाधिकरणो भासामभावस्तदा तद्देशसमारोपिते नीलिम्नि छायेत्यवगमः। अत एव दीर्घा ह्रस्वा महती अल्पीयसी छायेत्यभिमानः तद्देशव्यापिनः नीलिम्नः प्रतीतेः।"—**प्रश० कन्द० पृ० ९**। "तथाहि—यत्र यत्र वारकद्रव्येण तेजसः सन्निधिर्निषिध्यते तत्र तत्र छायेति व्यवहारः। वारकद्रव्यगताञ्च क्रियाम् आतपाभावे समारोप्य प्रतिपद्यते छाया गच्छतीति, अन्यथा वारकद्रव्यगतं क्रियापेक्षित्वं न स्यात्।"—**प्रश० व्यो० पृ० ४७**। "यत्तु तेजःप्रतिरोधि द्रव्यं तद्यथा यथा सञ्चरति तथा तथाऽऽलोकः प्रतिमुच्यते प्रतिरुध्यते चेति चलतीव छाया प्रतिभाति, अन्यथा शरीरेऽपि चलति किमिति छायाऽपि चलेत् हेत्वभावात्।"—**प्रक० पं० पृ० १४४**।

(१) तेजोऽभावे। (२) प्रतिपद्यते इति शेषः। (३) छायायाः। (४) "यच्चेदं देशान्तरप्राप्तिमत्त्वं तत्किं देशान्तरेण संयोगः; तस्यापि साध्यत्वात्। तथाहि—द्रव्यत्वसिद्धौ संयोगः सिद्ध्यति, संयोगात् द्रव्यत्वमिति इतरेतराश्रयत्वं स्यात्।"—**प्रश० व्यो० पृ० ४७**। (५) "अथ देशान्तरप्राप्तिः समवायः; सोऽप्यसिद्धः। न ह्येकत्र समेवतः अन्यत्र समवैति। छाया त्वेकत्र सम्बद्धोपलब्धा पुनर्देशान्तरेप्युपलभ्यते। न च क्रियावत्त्वं देशान्तरसमवायात् सिद्ध्यति तस्याप्ययुतसिद्धेष्वेव भावादिति।"—**प्रश० व्यो० पृ० ४७**। (६) **पृ० ६६६ पं० १६**। (७) तुलना—"अत एव नालोकज्ञानाभावः; अभावस्य प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियग्राह्यत्वनियमेन मानसत्वप्रसङ्गात्।"—**सर्वद० पृ० २३०**। "न चाप्रतीतावेव प्रतीतिभ्रमः; तद्व्यवहारस्य तत्प्रतीतिमन्तरेणानुपपत्तेः।"—**चित्सु० पृ० २९**। (८) आलोकतमसोः प्रतिभासभेदः। (९) नैयायिकवैशेषिकादयः। (१०) कृष्णरूपशीतस्पर्शचलनादिक्रियाशालित्वेन। (११) अभावरूपत्वे वा। (१२) तमो न रूपादिमत् अभावरूपत्वात्। (१३) तमस्यपि।

1—सोः स्वरू—आ०। 2 पुरुषाद्वैत—ब०। 3 भासुररूपं श्र०।

उष्णस्पर्शश्च लोके प्रसिद्धः तथा छायादितमसि कृष्णं रूपं शीतस्पर्श इति । ततो द्रव्यं तमः गुणवत्त्वात्, यद् यद् गुणवत् तत्तद् द्रव्यम् यथा आलोकादि, गुणवच्च तम इति । न केवलं छायादेर्लोक एव गुणवत्त्वं प्रसिद्धम्, अपि तु वैद्यकशास्त्रेऽपि । तदुक्तम्–

"आतपः कटुको रूक्षः छाया मधुरशीतला ।
कषायमधुरा ज्योत्स्ना सर्वव्याधिहरं (करं) तमः ॥" [राजनि०] 5

(१) जैना हि तमः पुद्गलद्रव्यात्मकं स्वीकुर्वन्ति; तथाहि–"गोयमा दिया सुभा पोग्गला सुभे पोग्गलपरिणामे, रातिं असुभा पोग्गला असुभे पोग्गलपरिणामे ।"–**भगवतीसू० ५ । ९ । २२४ ।** "सद्दंधयारउज्जोओ पहा छायातवे इ वा । वण्णरसगंधफासा पुग्गलाणं तु लक्खणम् ॥"–**उत्तरा० २८।१२ । नवतत्त्व० गा० ९ ।** "शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायातपोद्योतवन्तश्च ।"–**तत्त्वार्थसू०५।२४ ।** "सद्दो बन्धो सुहुमो थूलो संठाण भेद तम छाया । उज्जोदादवसहिया पुग्गलदव्वस्स पज्जाया ।"–**द्रव्यसं० गा० १६ ।** वैयाकरणास्तमः अणुरूपं स्वीकुर्वन्ति–"अणवः सर्वशक्तित्वाद् भेदसंसर्गवृत्तयः । छायातपतमः-शब्दभावेन परिणामिनः ।"–**वाक्यप० १।१११ ।** अन्यान्यपि तमसो द्रव्यरूपतामुररीकुर्वन्ति मतान्तराणि–"तमोदर्शनं तु भूच्छायादर्शनम् । कतमत्पुनर्द्रव्यादीनां तमः ? ननु द्रव्यमेव कालिमगुणशालित्वात् स्पन्दवत्त्वाच्च । तथाहि–कालिमैवास्य रूपमुपलभ्यते अप्तेजसोरिव श्वेतिमा । एवं संख्याप्येकत्वादिका, परिमाणं तच्चतुर्विधं पृथिव्याद्यणूनामिव तमोऽणूनामप्यनुमानात्, पृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्काराश्च । पञ्चविधमपि कर्म अध्यक्षमीक्षते । यथाहात्र भवान्वार्तिककारः–ननु नाभावमात्रस्य तमस्त्वं वृद्धसम्मतम् । छायायाः कार्ष्ण्यमित्येवं पुराणे भूगुणश्रुतेः ॥ भूगुणस्य कार्ष्ण्यस्य छायायां द्रव्यान्तरश्रुतेरित्यर्थः । दूरासन्नप्रदीपादिदेहचेष्टानुसारिणी । आसन्नदूरदीपादिमहदल्पचलाऽचला । देहानुवर्तिनी छाया न वस्तुत्वाद्विना भवेत् ॥ इति । न च पृथिव्यादीमनान्यतमम्···तस्मात्प्रत्यक्षसिद्धमसति बाधके द्रव्यान्तरमेकादशं तमो नवगुणः चेति सिद्धम् । नादृष्टौ दर्शनं छाया नचाऽभावोऽस्मृतौ गतेः । रूपादुपायसद्भावात् द्रव्यं द्रव्यान्तरानुगम् ।"–**विधिवि० टी० पृ० ७६–७९ ।** "किमिदं तमो नाम ? द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्याद् भाभावस्तम इति काश्यपीयाः; तथा तु नीलबुद्धिर्निमित्ता स्यात् अभावस्य नीलिमाभावात् । न चासतो नीलिम्नः किञ्चिद् ग्राहकं स्मारकं वाऽस्ति । आलोकादर्शनमात्रेण तु तद्भ्रमो भवंस्तच्छून्यभागेऽपि स्यात्, अतो द्रव्यान्तरमिदं वायुवन्नीलिमगुणम्, वायुस्वरूपः स्पर्शवान् इदञ्चाऽस्पर्शं रूपवदित्येतावान्विशेषः । अथवा, य एते पार्थिवास्त्रसरेणवो वातायनविवरेषु दृश्यमानाः सर्वतो भ्रमन्ति तेषां ये नीलगुणकाः तद्गतमिदं नीलरूपं गृह्यमाणं गुणान्तराणां द्रव्यान्तराणाञ्च तदन्तरालस्य च अग्रहणाद् व्याप्ताखिलब्रह्माण्डवच्चकास्ति । नीलरूपग्रहणे चालोकापेक्षा नास्तीति दर्शनबलादभ्युपगम्यते ।"–**मी० श्लो० न्यायर० पृ० ७४० ।** "तमालश्यामलज्ञाने निर्बाधे जाग्रति स्फुटे । द्रव्यान्तरं तमः कस्मादकस्मादपलप्यते ॥"–**चित्सु० पृ० २८ ।** "अस्पर्शवत्त्वे सति रूपवत्तमः । तच्च नेत्रेन्द्रियमात्रग्राह्यमालोकाभावप्रकाश्यं कृष्णरूपम् । कलायकोमलच्छायं दर्शनीयं भृशं दृशाम् । तमः कृष्णं विजानीयादागमप्रतिपादितम् ॥···गुणकर्मादिसद्भावादस्तीति प्रतिभासतः । प्रतियोग्यस्मृतेश्चैव भावरूपं ध्रुवं तमः ।"–**मानमेयो०पृ०१५९।** (२) "आतपः कटुको रूक्षः स्वेदमूर्च्छातृषावहः । दाहवैवर्ण्यजननो नेत्ररोगप्रकोपनः ॥ छाया दाहश्रमस्वेदहरा मधुरशीतला । ज्योत्स्ना कषायमधुरा दाहासृक्पित्तनाशिनी । तमो भयावहं तिक्तं दृष्टितेजोविरोधनम् ।"–**राजव० ५।२२ ।** "आतपः···त्रिदोषशमनी ज्योत्स्ना सर्वव्याधिकरं तमः"–**राजनिघ० ।** उद्धृतोऽयम्–"आतपः कटुको रूक्षः छाया मधुरशीतला ।" –**प्रश०व्यो० पृ० ४६ । स्या० र० पृ० ८५५ ।** "छाया मधुरशीतला"–**सन्मति० टी० पृ० ६७२ ।**

1 **छायादौ लोक** आ० ।

अथ मतम्[1]–औपचारिकस्तत्र[2] माधुर्यादिगुणो मुख्ये बाधकसद्भावात्। तथाहि–रसनेन्द्रियव्यापाराद् यथा क्षीरादिषु माधुर्यप्रतिपत्तिः न तथा छायायाम्। तस्मात् 'मधुरादिद्रव्यनिषेवणाद् यौ गुणदोषौ दृष्टौ छायानिषेवणादपि तावेव' इति वैद्यकशास्त्रतात्पर्यम्, अतोऽसिद्धं गुणवत्त्वं छायादेः; इत्यप्यनल्पतमोविलसितम्; तत्रास्य[3] अबाधबोधाधिरूढप्रतिभासतया औपचारिकत्वानुपपत्तेः। यद्यत्र[4] अबाधबोधाधिरूढतया प्रतिभासते न तत्तत्रौपचारिकम् यथा तेजसि भासुरत्वादि, अबाधबोधाधिरूढतया प्रतिभासते च छायाद्यन्धकारे शीतलत्वादिगुणसद्भाव इति। तथाविधस्याप्यस्य[5] अत्रौपचारिकत्वे[6] ज्योत्स्नाऽऽतपयोरपि मुख्यतो गुणसिद्धिर्मा भूत्; कटुकत्वादिगुणानां तत्राप्यौपचारिकत्वप्रसङ्गात्, प्रागुक्तवैद्यकग्रन्थप्रक्रियायाः तत्रापि कल्पयितुं सुशकत्वात्। ततः प्रतीतिं प्रमाणयता ज्योत्स्नादिवत्[7] छायाद्यन्धकारेऽपि अनुपचरितगुणसद्भावसिद्धिरभ्युपगन्तव्या, इति सिद्धमस्य गुणवत्त्वाद्[1] द्रव्यत्वम्।

यदप्युक्तम्–'असत्यपि अन्धकारे गर्भगृहादौ ज्ञानानुत्पत्तौ तमः प्रतीयते' इत्यादि; तत्रापि सर्वथा ज्ञानानुत्पत्तिस्तत्प्रतीतिहेतुः[10], तदन्तर्वर्त्तिपदार्थेषु वा? प्रथमपक्षे स्ववचनविरोधः[11] 'माता मे वन्ध्या' इत्यादिवत्। न खलु सर्वथा ज्ञानानुत्पत्तिं वदतः तमःप्रतीतिरविरुद्धा, तत्प्रतीतौ[12] वा सर्वथा ज्ञानानुत्पत्तिरिति[13]। द्वितीयपक्षे तु प्रचुरतरालोकोपहतदृष्टिः प्रतिपत्ता तत्रस्थानर्थान्[14] यथावत्प्रतिपत्तुमसमर्थः जलरूपतया मरीचिकाचक्रमिव आलोकमेव तमोरूपतया प्रतिपद्यते। न च मिथ्यातमःप्रतिभासेन अमिथ्यातमःप्रतिभासस्य साम्यमापादयितुं युक्तम्; सत्यजलादिप्रतिभासस्यापि असत्यजलादिप्रतिभासेन साम्यापादनप्रसङ्गतो वस्तुव्यवस्थाभावप्रसङ्गात्।

(१) "यच्चेदमागमात् माधुर्यं शैत्यं वा छायायाः, तदप्युपचारात्। ये हि मधुरद्रव्यस्य शीतद्रव्यस्य वा गुणाः ते छायासंसेवनाद् भवन्तीति तत्कार्यकर्तृत्वेन तथोक्तः।"–**प्रश० व्यो० पृ० ४७।** (२) छायादौ। (३) छायादौ माधुर्यादेः। तुलना–"छायापि शिशिरत्वादाप्यायकत्वाज्जलवातादिवत्।" –**तत्त्वार्थभा० व्या० पृ० ३६३।** "मुख्यार्थबाधायामुपचारप्रवृत्तेः, न चेयमत्रास्ति।"–**स्या० पृ० ८५६।** (४) छायादौ माधुर्यादि नौपचारिकम् अबाधबोधाधिरूढप्रतिभासत्वात्। (५) अबाधितप्रतिभासविषयत्वेऽपि। (६) माधुर्यादेः। (७) छायादौ। (८) तुलना–"तत्तेजस्यपि समानम्।"–**सन्मति० टी० पृ० ६७२। स्या० र० पृ० ८५६।** (९) तुलना–"न च तमसः पौद्गलिकत्वमसिद्धम्; चाक्षुषत्वाऽन्यथानुपपत्तेः प्रदीपालोकवत्।...रूपवत्त्वाच्च स्पर्शवत्त्वमपि प्रतीयते शीतस्पर्शप्रत्ययजनकत्वात्।"–**स्या० मं० का० ५।** "तमः स्पर्शवत् रूपवत्त्वात् पृथिवीवत्। न च रूपवत्त्वमसिद्धम्; अन्धकारः कृष्णोऽयमिति कृष्णाकारप्रतिभासात्।"–**रत्नाकराव० पृ० ६९।** (१०) तमः प्रतीतिकारणम्। (११) तुलना–"किं पुनरन्धकारावस्थायां ज्ञानं नास्ति? तथा चेत्; कथमन्धकारप्रतीतिः तदन्तरेणापि प्रतीतौ अन्यत्रापि ज्ञानकल्पनानर्थक्यम्। प्रतीयते ज्ञानं नास्तीति च स्ववचनविरोधः प्रतीतेरेव ज्ञानत्वात्।"–**प्रमेयक० पृ० २३८।** (१२) तमःप्रतीतौ। (१३) अविरुद्धा इति शेषः। (१४) अन्धकान्तर्वर्तिपटाद्यर्थान्।

1 **गुणत्वाद्** ब०।

किञ्च, ज्ञानानुत्पत्तिव्यतिरेकेण अपरस्य तमसोऽनभ्युपगमे विशदज्ञानोत्पत्तिव्यतिरेकेण अन्यस्य आलोकस्यापि अभ्युपगमो मा भूत्। असत्यपि हि आलोके बहलान्धकारनिशीथिनीसमये नक्तञ्चराणाम् अञ्जनाभिसंस्कृतचक्षुषाञ्च प्रस्फुटज्ञानोत्पत्तौ सप्रकाशं सकलं वस्तु प्रकाशते। लोकप्रतीतिबाधा उभयत्र तुल्या। यथैव हि 'मध्याह्ने अतितीव्रालोके बहिर्गन्तुमसमर्थाः' इति लौकिकी प्रतीतिः तथा 'बहलान्धकारायां रात्रौ बहिर्गन्तुं त्रस्ताः' इत्यपि। ततो निर्बाधबोधाधिरूढप्रतिभासत्वेन आलोकद्रव्यस्य वास्तवत्वाभ्युपगमे तमोद्रव्यस्यापि तदभ्युपगन्तव्यं विशेषाभावात्। 5

तथा, द्रव्यं छायाद्यन्धकारः घटाद्यावारकत्वात् काण्डपटादिवत्। गतिमत्त्वाच्चासौ वाणादिवत् द्रव्यम्। न च गतिमत्त्वमसिद्धम्; 'वेगेन छाया गच्छति' 'शनैश्छाया गच्छति' इति प्रतिप्राणि प्रसिद्धप्रतीतितः तस्याः तत्प्रसिद्धेः। अनुमानाच्च; तथाहि–गतिमती छाया देशाद्देशान्तरप्राप्तिमत्त्वात् वाणादिवत्। 10

यदप्यभिहितम्–'देशान्तरप्राप्तिः देशान्तरेण संयोगः समवायो वा' इत्यादि; तत्र देशान्तरेण अस्याः प्राप्तिः सम्बन्धोऽभिप्रेतः, स च संयोग एव पर्यवस्यति। न चैवमन्योन्याश्रयत्वम्; अतश्छायाया द्रव्यत्वाऽप्रसाधनात्। देशान्तरप्राप्तितो हि तस्या गतिमत्त्वं प्रसाध्यते, तस्माच्च द्रव्यत्वमिति। न चैवं चक्रकप्रसक्तिरित्यभिधातव्यम्; तत्प्राप्तेः प्रत्यक्षत एव प्रसिद्धस्वरूपत्वात्। यदि हि द्रव्यत्वसिद्ध्या तत्प्राप्तिः प्रसाध्येत ततश्च गतिमत्त्वं तदा स्याच्चक्रकम्। कथमन्यथा 'गतिमान् आदित्यो देशान्तरप्राप्तिमत्त्वात्' इत्यादावपि इतरेतराश्रयादिदोषानुषङ्गो न स्यात्? 15

(१) "यद्येवमालोकस्याप्यभावः स्यात् विशदज्ञानव्यतिरेकेणान्यस्य अस्याप्यप्रतीतेः। तद्व्यवहारस्तु लोके विशदज्ञानोत्पत्तिमात्रः।"–**प्रमेयक० पृ० २३८**। (२) पुरुषाणाम्। (३) तुलना–"तमस्तावत्पुद्गलपरिणामः दृष्टिप्रतिबन्धकारित्वात् कुड्यादिवत्, आवारकत्वात् पटादिवत्।"–**तत्त्वार्थभा० व्या० पृ०३६३**। "तमो भावरूपं घटाद्यावारकत्वात् काण्डपटादिवत्। नचास्य घटाद्यावारकत्वमसिद्धम्; विषयाभिमुखप्रवर्तमाननयनव्यापारनिरोधित्वात्तद्वदेवेत्यतस्तत्सिद्धेः।"–**स्या० र० पृ०८५१**। (४)"छाया द्रव्यं क्रियावत्त्वात् कुम्भवत्।"–**स्या० र० पृ०८५३**। (५)छायायाः। (६)गतिमत्त्व। (७) "अनुमानावसेयमपि; तथाहि–गतिमती छाया देशाद्देशान्तरप्राप्तिमत्त्वान्मैत्रवदिति।"–**स्या० र० पृ० ८५३**। (८) **पृ० ६६८ पं० ३**। (९) "यतोऽत्र छायाया देशान्तरेण प्राप्तिः संयोगोऽभिधीयते। यत्र वास्येतरेतराश्रयोद्भावनं तदनुसन्धानशून्यतावशात्। न हि देशान्तरप्राप्तिमत्त्वाद् द्रव्यत्वं प्रसाधयितुमुद्यताः स्मः, किन्तु गतिमत्त्वं तस्मात्तु द्रव्यत्वमिति।"–**स्या० र० पृ० ८५४**। (१०) सम्बन्धः। (११) देशान्तरप्राप्तिरूपसंयोगात्। (१२) गतिमत्त्वाच्च। (१३) "नन्वेवमपि महत्तरे चक्रकसंकटे यूयं पतिताः। तथाहि–देशान्तरसंयोगात् क्रियावत्त्वम्, क्रियावत्त्वात् द्रव्यत्वम्, द्रव्यत्वात् देशान्तरसंयोगवत्त्वमिति; उत्स्वप्नायितमेतत्; देशान्तरप्राप्तेः प्रत्यक्ष एव छायायां प्रसिद्धस्वरूपत्वात्। यदि हि द्रव्यत्वसिद्ध्या देशान्तरप्राप्तिः प्रसाध्येत तदा स्यात्तद्दूषणम्। प्रत्यक्षेणेति सिद्धेन देशान्तरप्राप्तिमत्त्वेन सिद्धात् क्रियावत्त्वात्सिद्धं छायाया द्रव्यत्वम्।"–**स्या० र० पृ० ८५५**। (१४) देशान्तरप्राप्तिः।

1–**नादिसंस्कृ**–ब०। 2 **सकलवस्तु** श्र०। 3 **द्रव्यमिति** ब०। 4 **प्रसाध्यते** आ०।

यच्चान्यदुक्तम्[1]–'आवारकद्रव्यगतं कर्म छायायामध्यारोप्य 'छाया गच्छति' इति प्रतिपद्यते' इत्यादि; तदप्यपेशलम्; छायाया असत्त्वे[2] तत्र आवारकद्रव्यगताया गतेरारोपानुपपत्तेः। सत्येव हि वृक्षादौ अश्वाद्यारूढः पुरुषः[3] स्वगतं कर्म तत्र[3] अध्यारोपयति नासति इति, अतः तदध्यारोपान्यथानुपपत्तेः[4] छायाया वास्तवं सत्त्वं सिद्धम्। प्रयोगः–
5 छाया परमार्थसती अध्यारोप्यमाणगतित्वात्, यद् अध्यारोप्यमाणगति तत् परमार्थसत् यथा वृक्षादि, अध्यारोप्यमाणगतिश्च छाया इति। तन्न ज्ञानानुत्पत्तिमात्रं तमः।

ननु सिद्धस्यापि द्रव्यान्तरभूतस्य तमसः[6] चक्षुर्ज्ञानप्रतिबन्धकत्वादयुक्तमुक्तम्–

विवृतिव्याख्यानम्—

'तमो निरोधि वीक्षन्ते' इत्यादि; तदसाप्रतम्; यतः तत्किं[7] स्वात्मनि तत्प्रतिबन्धकम्[8], अन्यत्र वा? तत्राद्यपक्षे–**'नहि'** इत्यादिना
10 दूषणमाह–**नहि** नैव **तमः चक्षुर्ज्ञानप्रतिषेधकं** 'स्वात्मनि' इत्यध्याहारः। कुत एतदित्याह। **तमोविज्ञानाभावप्रसङ्गात्**, अस्ति च तज्ज्ञानम्, अतो न तत् तत्प्रतिषेधकम्[10]। प्रयोगः–यद्[10] यज्ज्ञानस्य विषयो न तत् स्वात्मनि तज्ज्ञानस्य प्रतिषधकम् यथा काण्डपटादि, चक्षुर्ज्ञानस्य विषयश्च तम इति। अथ **अन्यत्र** घटादौ न स्वात्मनि, तत्[11] **तद्विज्ञानाभावहेतुरिति चेत्**; तर्हि आलोकोऽपि[4] **तमोविज्ञानाभावहेतुत्वात् तमोव-**
15 **दभावहेतुः स्यात्**। चक्षुर्विज्ञानस्य **अभावः** अनुत्पत्तिः उत्पन्नस्य वा प्रध्वंसः, तस्य **हेतुः** कारणं **स्याद्** भवेत। तथा[12] च *'तैजसं चक्षू रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वाद् आलोकवत्''* इत्यत्र[13] प्रयोगे साधनविकलो[14] दृष्टान्तः। अथ आलोकः तमोविज्ञानाभावहेतुः[5] स्वरूप[15]-घटादि[6]विषयज्ञानहेतुश्चेष्यते; तर्हि तमोऽपि घटादिविषयज्ञानाऽहेतुः स्वविषय[16]-विज्ञानहेतुश्चेष्यतामविशेषात्। अथ आलोके सत्येव केषाञ्चिद्[17] रूपज्ञानोत्पत्तेः तदभावे
20 चानुत्पत्तेः असौ[18] तद्धेतुः[19]; तर्हि तमसोऽप्यभावे केषाञ्चित्[7][20] तज्ज्ञानानुत्पत्तेः तस्मिन्[21] सत्येव

---

(१) पृ० ६६८ पं० २। (२) छायायाम्। (३) वृक्षादौ। (४) आवारकद्रव्यगतगत्यारोपान्यथानुपपत्तेः। (५) "भावरूपा छाया अध्यारोप्यमाणगतित्वात् वृक्षवत्।"–**स्या० र० पृ० ८५४।** (६) "तमो दृष्टिप्रतिबन्धिकारणं प्रकाशविरोधि।"–**सर्वार्थसि०, राजवा०, तत्त्वार्थभा० व्या० ५।२४।** (७) तमः। (८) ज्ञानप्रतिबन्धकम्। (९) स्वात्मनि ज्ञानप्रतिषेधकम्। (१०) तमो न स्वचाक्षुषज्ञानप्रतिरोधकम् चाक्षुषज्ञानविषयत्वात्। (११) तमः। (१२) तुलना–"प्रदीपस्य च घटरूपव्यवधायकतमोऽपनेतृत्वे 'तैजसं चक्षू रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात् प्रदीपवदिति साधनविकलत्वात् दृष्टान्तस्य निरस्तं द्रष्टव्यम्।"–**सन्मति० टी० पृ० ५४४।** (१३) **न्यायकु० पृ० ७६ टि० २।** (१४) आलोको हि न तमसो रूपस्य प्रकाशकः अतः सः 'रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात्' इति साधनशून्यः। (१५) स्वस्य आलोकस्य रूपम् भासुराख्यम्। (१६) तमोविषयक। (१७) अस्मदादीनाम्। (१८) आलोकः। (१९) रूपज्ञानहेतुः। (२०) तमोज्ञान। (२१) तमसि।

---

1 **असत्यत्वे** ब०। 2–**षः कर्म** आ०, ब०। 3–**ज्ञानाप्रति**–श्र०। 4 **आलोकेऽपि** श्र०। 5 **तमोज्ञाना**–आ०। 6 **घटादिज्ञानाहेतुः** आ०, ब०। 7 **केषाञ्चिज्ज्ञा**–आ०, ब०।

उत्पत्तेः [1]तदपि [2]तद्धेतुः स्यात् । तथा[1] च 'रूपादीनां मध्ये रूपादीनां प्रकाशकत्वात्' इत्ययं हेतुः तमसाऽनैकान्तिकः, तस्याऽतैजसत्वेऽपि [3]रूपप्रकाशकत्वात् ।

पुनरपि तमसः[2] तज्ज्ञानप्रतिषेधकत्वे दूषणमाह–**'अर्वाग्भागदर्शिनः'** इत्यादि । **अर्वाग्भागं** पश्यतीत्येवं शीलस्य **तद्दर्शिनः परभागपरिच्छेदाभावात् तस्यापि** [3]अर्वाग्भागस्यापि न केवलं तमस एवं **ज्ञाननिरोधित्वं स्यात्**, प्रक्रमात् 'चक्षुर्ज्ञाननिरोधित्वं स्यात्' इति मन्यते । अत्र दृष्टान्तमाह–**तमोवत् । तमस इव** तद्वदिति । तथा च तद्वद् अर्वाग्भागस्याप्यदर्शनप्रसङ्गाद् असर्वदर्शिनोऽन्धतैव स्यात् । [6]यच्चक्षुर्ज्ञाननिरोधि न तत् [6]तज्ज्ञानग्राह्यम् यथा तमः, चक्षुर्ज्ञाननिरोधी च अर्वाग्भाग इति ।

ननु मा भूत् तम आवरणं तिमिरादि तु भविष्यति इत्यत्राह–**'प्रत्यर्थम्'** इत्यादि । अर्थमर्थं प्रति **प्रत्यर्थम्, आवरणस्य** ज्ञानावरणीयकर्मणो यो **विच्छेद** अभावः **तदपेक्षया ज्ञानस्य परिच्छेदकत्वात्** अर्थग्राहकत्वात् कारणात् **नावरणं** ज्ञानस्य प्रच्छादकम् । किम् ? इत्याह–**तिमिरादि** । **आदि**शब्देन कामलादिपरिग्रहः । ज्ञानावरणीयं कर्मैव हि नियमेन [7]तत्प्रच्छादकम्, [8]तस्मिन् सति ज्ञानस्य अर्थपरिच्छेदकत्वाभावात्, न तिमिरादि तस्मिन् सत्यपि सत्यस्वप्ने रूपदर्शनसद्भावात् । इतश्च न तदावरणमित्याह–**परिच्छेद्यत्वात्** । अत्र निदर्शनमाह–**'अर्थवत्'** इति । प्रयोगः– [9]यत्परिच्छेद्यं न तद् आवरणम् यथा अर्थः, परिच्छेद्यञ्च तिमिरादि इति । ननु तिमिरादीनामनावरणत्वे *"यद्विज्ञानं स्वविषये विपर्यस्तं तत्सावरणम् यथा चक्षुर्विज्ञानं द्विचन्द्रादिगोचरम्, तथाविधञ्च मिथ्यादृशां ज्ञानम्"* [　　] इत्याचार्यीयं वचः स्वाभ्युपगमविरुद्धं स्यादिति चेत्; न; अन्यथाभिप्रायात् । तमस्तिमिरादि वा [10]अदृष्टकारणनिरपेक्षमावरणं न भवति, तत्सापेक्षं तु भवत्येव इत्ययमाचार्यस्याभिप्रायः ।

ननु च आत्मनो ज्ञानस्वभावतया सर्वत्र [8]सर्वदा [9]सर्वथा सर्वार्थग्रहणस्वभावत्वेन अशेषज्ञत्वप्रसङ्गान्न किञ्चिदावरणकल्पनया इत्याशङ्कापनोदार्थमाह–

[11]मलविद्धमणिव्यक्तिर्यथाऽनेकप्रकारतः ।
कर्मविद्धात्मविज्ञप्तिस्तथाऽनेकप्रकारतः ॥ ५७ ॥

(१) तमोऽपि । (२) रूपज्ञानहेतुः । (३) स्वगतकृष्णरूप । (४) चक्षुर्ज्ञान । (५) परभागवत्, तमोवद्वा । (६) अर्वाग्भागो न चक्षुरिन्द्रियग्राह्यः चक्षुर्ज्ञाननिरोधित्वात् । (७) ज्ञानप्रच्छादकम् । (८) ज्ञानावरणकर्मोदये सत्येव । (९) तिमिरादि नावरणं परिच्छेद्यत्वात् । (१०) ज्ञानावरणकर्मोदय अदृष्टपदेन ग्राह्यः । (११) "यथा स्यात् । का ? मलविद्धमणिव्यक्तिः मलैः कालिमरेखादिभिः विद्धः स चासौ मणिश्च पद्मरागादिः तस्य व्यक्तिः तेजःप्रादुर्भावः । कथम् ? अनेकप्रकारतः अनेके बहवः प्रकारा विशदाविशददूरादूरप्रकाश्यप्रकाशनविशेषाः तानाश्रित्य । तथा स्यात् । का ?

1 तथा रूपा–श्र० । 2–सः स्वज्ञान–ब० । 3 अवाग्भाग–श्र० । 4 एव विज्ञान–ब० । 5–नविरो–आ० । 6 तद्दर्शनग्राह्यं ब० । 7 चक्षुर्ज्ञानं ब०, श्र० । 8 सर्वदा सर्वार्थ–श्र० । 9 सर्वथाग्रहणस्व–ब० ।

विवृतिः—यथास्वं[1] कर्मक्षयोपशमापेक्षिणी करणमनसी निमित्तं विज्ञानस्य न बहिरर्थादयः। "[2]नाननुकृतान्वयव्यतिरेकं कारणं नाकारणं विषयः" [ ] इति बालिशगीतम्; तामसखगकुलानां तमसि सति रूपदर्शनम् आवरणविच्छेदात्, तदविच्छेदात् आलोके सत्यपि संशयादिज्ञानसंभवात्। काचाद्युपहतेन्द्रियाणां शंखादौ पीताद्याकारज्ञानोत्पत्तेः। मुमूर्षूणां यथासंभवम् अर्थे सत्यपि विपरीतप्रतिपत्तिसद्भावात् नार्थादयः कारणं ज्ञानस्य इति स्थितम्।

कारिकार्थः—

मलैर्विद्धः सम्बद्धो यो **मणिः** तस्य **व्यक्तिः** आविर्भावो **यथा** येन विश्रसोपयोगप्रकारेण[2] **अनेकप्रकारतः** विशेदतरप्रकारम् एकदेशसाकल्यप्रकारं निकटदूरदेशवर्तिस्वप्रकाश्यप्रकाशनप्रकारम्। अन्यं वा विषयापहारादिलक्षणमाश्रित्य, **तथा** तेन प्रकारेण **कर्मभिः** ज्ञानावरणीयादिभिः **विद्धस्य**[3] प्रच्छादितस्य **आत्मनो** जीवस्य **विज्ञप्तिः** अर्थप्रकाशकत्वलक्षणा **अनेकप्रकारतः** इन्द्रियाऽनिन्द्रियाऽतीन्द्रियप्रकारम्[4] सकलविकलसन्निकृष्टविप्रकृष्टार्थप्रकाशनप्रकारम् स्वपररूपोद्योतनप्रकारम् प्रत्यक्षेतरत्वप्रकारं वा आश्रित्य भवति। [3]ननु पूर्वोत्तरज्ञानक्षणव्यतिरिक्तः, कायाकारपरिणतभूतचतुष्टयव्यतिरिक्तो वा न कश्चिदात्माऽस्ति तत्कस्य अनेकप्रकारतो विज्ञप्तिः स्यादिति सौगत-चार्वाकौ; तौ च प्रतिपादितविस्मरणशीलौ; सन्ताननिषेधावसरे[4] हि पूर्वोत्तरज्ञानक्षणव्यतिरिक्तः अनादिनिधनः प्रतिपादितः प्रमाता, चार्वाकमतपरीक्षायाञ्च[5] कायाकारपरिणतभूतचतुष्टयव्यतिरिक्तः इत्यलमतिप्रसङ्गेन।

विवृतेर्व्याख्यानम्—

कारिकां विवृण्वन्नाह—**'यथास्वम्'** इत्यादि। यस्य ज्ञानस्य यद् आवारकं **स्वम्** आत्मीयं कर्म तस्यानतिक्रमेण **यथास्वम्**। **कर्मक्षयोपशमावपेक्षेते** इत्येवं शीले **तदपेक्षिणी करणमनसी** इन्द्रियानिन्द्रिये **निमित्तं विज्ञानस्य**, न बहिरर्थादयः[6], एतच्चानन्तरमेव प्रपञ्चितम्। दृष्टे च करणमनसी स्वावरणरजोनीहारादिक्षयोपशमापेक्षिणी पादपादिविज्ञानस्य निमित्तम्।

कर्मविद्धात्मविज्ञप्तिः कर्माणि ज्ञानावरणादीनि तैराविद्धः सम्बद्धः स चासावात्मा च तस्य विज्ञप्तिरर्थोपलब्धिः। कथम्? अनेकप्रकारतः अनेके नानारूपाः प्रत्यक्षेतरदूरासन्नार्थप्रतिभासनविशेषाः क्षयोपशमविशेषाश्च तानाश्रित्येत्यर्थः। तदावरणविशेषनिरासे तु सकलार्थविज्ञप्तिरात्मन उपपद्यते एव ज्ञानस्वभावत्वात्तस्येति।"—**लघी० ता० पृ० ७८**। उद्धृतोऽयम्—**सिद्धिवि० टी० १९३ A.**। **आव० नि० मलय० पृ० १७**। **नन्दि० मलय० पृ० ६६**। **इष्टोप० टी० पृ० ३०**। **कर्मप्र० टी० पृ० ८**। तुलना—"मलावृतमणेर्व्यक्तिर्यथाऽनेकविधेक्ष्यते। कर्मावृतात्मनस्तद्वद्योग्यता विविधा न किम्।"—**तत्त्वार्थश्लो० पृ० १९१**।

(१) द्रष्टव्यम्—**पृ० ६४० टि० २**। (२) सौगतचार्वाकौ। (३) **पृ० ९**। (४) **पृ० ३४३**।

1—**स्वकर्म**—ज० वि०। 2 **विषमोपयोग**—ब०, **विश्लेषोपयोग**—श्र०। 3 **विरुद्धस्य** आ०। 4—**न्द्रियायप्रका**—श्र०। 5 **यथावारकं** आ०। 6—**यः तच्चा**—आ०।

दृष्टेन च अदृष्टसिद्धिः[1]। **'नाननुकृत'** इत्यादिना परमतमाशङ्कते[2]–कार्येण **अननुकृतान्वयव्यतिरेकौ** यस्य तत् तथाविधं **न कारणम्** अपि तु अनुकृतान्वयव्यतिरेकमेव कारणम्। यच्च **अकारणं तन्न विषयो**[2] ज्ञानस्य, **इति** शब्दः परमतपरिसमाप्तौ। अत्र दूषणमाह–**'बालिशगीतम्'** इत्यादि। **बालिशस्य** अविवेकिनो **गीतं** भाषितम्। कुत एतदित्याह–**तामसखगकुलानां तमसि सति रूपदर्शनम् आवरणविच्छेदात्,** नालोकात् इत्यभिप्रायः। तथा **तदविच्छेदात्** तस्य आवरणस्य विच्छेदाभावात् हेतोः **आलोके सत्यपि संशयादिज्ञानसंभवात्**। इतश्च नालोकात् तद्दर्शनम् इत्याह–**'काच'** इत्यादि। **काचः** चक्षुषो व्याधिविशेषः **आदिर्यस्य** तिमिरादेः स तथोक्तः तेन **उपहतानि इन्द्रियाणि** येषां तेषां **शुक्ले शङ्खादौ पीताद्याकारज्ञानोत्पत्तेः** '[3]सत्यपि आलोके बालिशगीतम्' इति सम्बन्धः। तथा **मुमूर्षूणां**[4] प्राणिनां **यथासंभवं** संभवानतिक्रमेण **अर्थे सत्यपि विपरीतप्रतिपत्तिसद्भावात्** कारणात् **न अर्थादयः** आदिशब्देन आलोकादिपरिग्रहः, **कारणं विज्ञानस्य इति स्थितम्**। पूर्वं[5] नैयायिकमपेक्ष्योक्तम्, इदं सौगतमिति प्रविभागः।

अत्रैव दूषणान्तरमाह–

न[3] तज्जन्म न ताद्रूप्यं न तद्व्यवसितिः सह।
प्रत्येकं वा भजन्तीह प्रामाण्यं प्रति हेतुताम् ॥५८॥

(१) सौगतमतम्। (२) पृ० ६६३। (३) इहज्ञाने। प्रामाण्यं प्रति प्रमाणत्वमुद्दिश्य। हेतुतां निमित्तभावं न भजन्ति। किन्त इत्याह–तज्जन्म तस्मादर्थाज्जन्म उत्पत्तिः, तस्य करणग्रामेण व्यभिचारात्। न च ताद्रूप्यं तस्यार्थस्य रूपमिव रूपमाकारो यस्य तत्तद्रूपं तस्य भावस्ताद्रूप्यम्, तस्य समानार्थसमनन्तरज्ञानेन व्यभिचारात्। नापि तद्व्यवसितिः तत्रार्थे व्यवसितिर्व्यवसायो निश्चयः, तस्य द्विचन्द्रादिव्यवसायेन व्यभिचारात्। कथम्? प्रत्येकम् एकमेकं प्रतिनियतमेकैकमित्यर्थः। सह मिलित्वा वा तानि प्रामाण्यहेतुतां न भजन्ति। तत्त्रितयस्यापि शुक्ले शंखे पीताकारज्ञानजनकेन समनन्तरप्रत्ययेन व्यभिचारात्।"–**लघी०ता०पृ०७९**। तज्जन्मादित्रयस्य प्रामाण्यहेतुतानिरूपका बौद्धग्रन्थाः–"विषयाकार एवास्य प्रमाणं तेन मीयते।"–**प्रमाणसमु० १।१०**। "तस्माच्चक्षुश्च रूपञ्च प्रतीत्योदेति नेत्रधीः। ३।१९०। भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः। हेतुत्वमेव युक्तिज्ञास्तदाकारापणक्षमम्॥ कार्यं ह्यनेकहेतुत्वेऽप्यनुकुर्वदुदेति यत्। तत्तेनाप्यत्र तद्रूपं गृहीतमिति चोच्यते॥ (३।२४७।४८।) अर्थेन घटयत्येनां न हि मुक्त्वार्थरूपताम्। तस्मात्प्रमेयाधिगतेः साधनं मेयरूपता॥"–**प्रमाणवा० ३।३०५**। "तदाकरं हि संवेदनमर्थं व्यवस्थापयति नीलमिति पीतञ्चेति।"–**प्रमाणवार्त्तिकालं० पृ० २**। "किमर्थं तर्हि सारूप्यमिष्यते प्रमाणम्? क्रियाकर्मव्यवस्थायास्तल्लोके स्यान्निबन्धनम्...सारूप्यतोऽन्यथा न भवति नीलस्य कर्मणः संवित्तिः पीतस्य वेति क्रियाकर्मप्रतिनियमार्थमिष्यते।"–**प्रमाणवार्त्तिकालं० पृ० ११९**। अनुकूलविकल्पोत्पत्तिरेव अध्यवसायः; तथाहि–"अविकल्पमपि प्रत्यक्षं विकल्पोत्पत्तिशक्तिमत्। निःशेषव्यवहाराङ्गं तद्द्वारेण भवत्यतः।"–**तत्त्वसं० का० १३०६**।

1–**सिद्धेः** श्र०। 2–**यो विज्ञानस्य** श्र०, ब०। 3 **सत्यालोके** श्र०। 4 **मुमूक्षूणां** ब०। 5 **प्रतिभागः** आ०।

विवृतिः–नार्थः कारणं विज्ञानस्य कार्यकालमप्राप्य निवृत्तेः[1] अतीततमवत्। न ज्ञानं तत्कार्यं तदभाव एव भावात् तद्भावे चाभावात् भविष्यत्तमवत्। नार्थसारूप्यभृत् विज्ञानम् अमूर्त्तत्वात्। मूर्त्ता एव हि दर्पणादयः मूर्त्तमुखादिप्रतिबिम्बधारिणो[1] दृष्टाः, नामूर्त्तं[2] मूर्त्तप्रतिबिम्बभृत्, अमूर्त्तं च ज्ञानं मूर्त्तिधर्माभावात्। नहि[3] ज्ञाने अर्थोऽस्ति तदात्मको वा येन तस्मिन् प्रतिभासमाने प्रतिभासेत शब्दवत्। ततः तदध्यवसायो न स्यात्। कथमेतदविद्यमानं त्रितयं ज्ञानप्रामाण्यं प्रति उपकारकं स्यात् लक्षणत्वेन ?

कारिकार्थः–

तस्माद् अर्थात् जन्म **तज्जन्म न** ज्ञानस्य **प्रामाण्यं प्रति हेतुतां भजन्ती(ती)ह**[3] लोके, **न तादूप्यं** तस्य अर्थस्य[3] रूपमिव रूपं यस्य तस्य भावः **तादूप्यं न** तत्प्रति[4] तां 'भजति'[5] इति सम्बन्धः। **न तद्व्यवसितिः तस्य** अर्थस्य व्यवसितिः निर्णीतिः न तत्प्रति तां भजतीति[5], **सह** युगपत् **प्रत्येकं वा**[6] एकमेकं वा एकमेकं प्रति प्रत्येकम्, **'वा'** इति समुच्चये। तत्र न तावत् प्रत्येकम्[6];

(१) तुलना–"कार्यकालमप्राप्नुवतः कारणत्वानुपपत्तेश्चिरतरातीतवत्।"–**अष्टश०, अष्टसह० पृ० ८९।** (२) तुलना–"यथैवाक्षविषयेऽभिधानं नास्ति तथाऽक्षज्ञाने विषयोऽपि नैवास्ति ततस्तत्र प्रतिभासमानेऽपि न प्रतिभासेत।"–**अष्टश०, अष्टसह० पृ० ११८।** (३) त्रु० पू० प्रतौ 'भजतीह' इत्येव पाठः। 'तज्जन्म' इति कर्त्रनुरोधात् भजतीति पाठ एव समुचितः। (४) प्रामाण्यं प्रति। (५) हेतुताम्। (६) तज्जन्मादयः प्रत्येकं प्रामाण्यं प्रति हेतुतां न भजन्ति। तुलना–"तदर्थवेदनं केन ? तादूप्यात्, व्यभिचारि तत्।...तदर्थसारूप्यं व्यभिचारि, द्विचन्द्रकेशोण्डुकज्ञानाद्याकारस्य अर्थमन्तरेणापि भावात्।....यच्चार्थसारूप्यमनुभवनिबन्धनमुक्तं तदप्यसम्भवि इति दर्शयन्नाह–सरूपयन्ति तत्केन स्थूलाभासञ्च तेऽणवः॥३२१॥ तन्नार्थरूपता तस्य सत्यार्थाव्यभिचारिणी। तत्संवेदनभावस्य न समर्था प्रसाधने॥३२२॥ तस्मात्तुल्यज्ञानस्य नार्थरूपताऽस्ति। सत्यां वाऽर्थरूपतायां व्यभिचारिणी सा द्विचन्द्रज्ञानादिषु। ततश्च तत्संवेदनभावस्य अर्थसंवेदनत्वस्य प्रसाधनेषु साऽर्थरूपता न समर्था। न केवलादर्थसारूप्यादर्थसंवेदनत्वं येन व्यभिचारः स्यात्। किं तर्हि ? सारूप्यतदुत्पत्तिभ्यां ते च द्विचन्द्रज्ञानादीनां न स्तः चन्द्रद्वयस्याभावात् तदुत्पत्तेरयोगात्। एतदेवाह–तत्सारूप्यतदुत्पत्ती यदि संवेद्यलक्षणम्। संवेद्यं स्यात् समानार्थं विज्ञानं समनन्तरम्॥३२३॥ तेन ग्राह्येण सारूप्यं तस्मादुत्पत्तिः स्वसंवेद्यस्य लक्षणं यदि सम्मतम्; तदापि समनन्तरं ज्ञानमुत्तरज्ञानेन समानार्थं समानग्राह्यं संवेद्यं स्यात् तत्सरूपतदुत्पत्त्योः संभवात्।" –**प्रमाणवा०, मनोरथ० २।३२०–२३।** "किञ्च यदाकारं यतश्च संवेदनमुत्पद्यते यदि तदालम्बनं तर्हि धारावाहिकविज्ञानानां पूर्वपूर्वमालम्बनमुत्तरोत्तरस्य स्यात् उत्पादकत्वात् सरूपत्वाच्च "–**बृहतीपं० पृ० ७९।** "तत्पुनः तज्जन्मसारूप्यादिलक्षणं समानार्थनानैकसन्तानेषु संभवात् व्यभिचरति तदध्यवसायहेतुत्वञ्च।"–**सिद्धिवि०, टी० पृ० ५६६।** "न केवलं विषयबलाद् दृष्टेरुत्पत्तिरपि तु चक्षुरादिशक्तेश्च। विषयाकारानुकरणाद्दर्शनस्य तत्र विषयः प्रतिभासते न पुनः करणम् तदाकारानुकरणादिति चेत्तर्हि तदर्थवत्करणमनुकर्त्तुमर्हति न चार्थं विशेषाभावात्, दर्शनस्य तज्जन्मरूपाविशेषेऽपि तदध्यवसायानियमाद् बहिरर्थविषयत्वमित्यसारम्; वर्णादाविव उपादानेऽप्यध्यवसायप्रसङ्गात्।"–**अष्टश०, अष्टसह० पृ० ११८। प्रमेयक० पृ० १०८। सन्मति० टी० पृ० ५१०। प्रमेयर० २।९।** "अपि च व्यस्ते

1–**कारिणो** ई० वि०। 2–**मूर्त्तमूर्त्तप्र**–ज० वि०। 3 **'अर्थस्य'** नास्ति आ०। 4 **भजन्तीति** श्र०। 5 **भजन्तीति** श्र०। 6 **'एकमेकं वा'** नास्ति ब०, श्र०।

तज्जन्मनः करणग्रामेण व्यभिचारात्, तादूप्यस्य समानार्थसमनन्तरज्ञानेन, तद्व्यवसितेः द्विचन्द्राध्यवसायेन। नापि सह[1]; शुक्ले शङ्खे पीतभ्रान्तिकारणेन पीतज्ञानेन अनेकान्तात्।

एतत्[2]त्रितयमसंभवदोषेण दूषयन् कारिकां व्याचष्टे **'नार्थः'** इत्यादिना। सौगतस्य

विवृतिव्याख्यानम्— **नार्थः कारणं विज्ञानस्य**। कुतः इत्याह—**'कार्यकालम्'** इत्यादि। **कार्यस्य** स्वज्ञानस्य **कालमप्राप्य निवृत्तेः** विनाशात्। अत्र दृष्टान्त- 5 माह—**'अतीततमवत्'** इति। प्रयोगः—अनन्तरातीतोऽर्थः न ज्ञानकारणम्, तत्काले सर्वथाऽविद्यमानत्वात्, यस्य तत्काले सर्वथाऽविद्यमानत्वं नासौ तत्कारणम् यथा अतीततमोऽर्थः, तत्काले सर्वथाऽविद्यमानश्च अनन्तरातीतोऽर्थः इति। एतेन भाविनोऽप्यर्थस्य तत्कारणत्वं प्रत्याख्यातम्। यथा च अर्थो न तज्ज्ञानकारणं तथा **न तज्ज्ञानं तत्कार्यम्**। कुत एतदित्याह—**'तद्'** इत्यादि। **तस्य** परपरिकल्पितस्य अर्थस्य **अभावे एव भावात्** 10 उत्पत्तेः तज्ज्ञानस्य **तद्भावे च अभावाद्** अनुत्पत्तेः, अन्यथा[3] सन्तानोच्छेदः[2] स्यात्। अत्र दृष्टान्तमाह—**'भविष्यत्तमवत्'** इति। निषिद्धा च अर्थकार्यता ज्ञानस्य प्रपञ्चतः प्राग् इत्यलं पुनः प्रसङ्गेन।

सारूप्यनिषेधार्थमाह—**'नार्थः'** इत्यादि। **विज्ञानं न अर्थसारूप्यभृत्**। कुतः? **अमूर्त्तत्वात्**। ननु अमूर्त्तश्च स्यात् तद्भृच्च, को विरोधः? इति चेदत्राह—**'मूर्त्ता एव'** 15 इत्यादि। **मूर्त्ता एव हि यस्मात् दर्पणादयो मूर्त्तमुखादिप्रतिबिम्बधारिणो दृष्टाः**। अमूर्त्तमपि किञ्चित् दृष्टम् इति चेदत्राह—**'नाऽमूर्त्तं मूर्त्तप्रतिबिम्बभृद्** दृष्टमिति। प्रयोगः—ज्ञानं नार्थप्रतिबिम्बभृत्, अमूर्त्तत्वात्, यत् पुनरर्थप्रतिबिम्बभृत् तन्नामूर्त्तम् यथा दर्पणादि, अमूर्त्तश्च ज्ञानमिति। कुतोऽस्य अमूर्त्तत्वं सिद्धमिति चेत्? **मूर्तिधर्मा-**[3]**भावात्**। तद्धर्मो[4] हि रूपरसगन्धस्पर्शवत्त्वे सति अचेतनत्वम्, नच ज्ञाने तदस्ति। 20 **निराकृतश्चास्य व्यासतः सारूप्यं तन्निराकारत्वसिद्धिप्रघट्टके**[5] इति कृतं प्रयासेन।

समस्ते वैते ग्रहणकारणं स्याताम्? यदि व्यस्ते; तदा कपालाद्यक्षणो घटान्त्यक्षणस्य जलचन्द्रो वा नभश्चन्द्रस्य ग्राहकः प्राप्नोति तदुत्पत्तेस्तदाकारत्वाच्च। अथ समस्ते; तर्हि घटोत्तरक्षणः पूर्वघटक्षणस्य ग्राहकः प्रसजति। ज्ञानरूपत्वे सत्येते ग्रहणकारणमिति चेत्; तर्हि समानजातीयज्ञानस्य समन्तरपूर्वज्ञानग्राहकत्वं प्रसज्येत।"—**प्रमाणमी० पृ० २०। प्रमाणनय० ४।४७। रत्नाकरा० ४।४७।**

(१) तज्जन्मादयः सह मिलित्वाऽपि प्रामाण्यं प्रति हेतुतां न भजन्ति। (२) तज्जन्मादित्रयम्। (३) यदि कारणभूतस्य अर्थस्य काले एव कार्यभूतं ज्ञानं समुत्पद्येत तदा कार्यकारणयोः समकालत्वापत्त्या कारणभूतस्यार्थस्यापि स्वकारणकालता तस्यापि स्वकारणकालतेत्येवं सकलोत्तरक्षणानामाद्यक्षणवृत्तिता द्वितीये च क्षणे नाश इति सकलसन्तानोच्छेदप्रसङ्गः इति भावः। तुलना—"सत्येव कारणे यदि कार्यं त्रैलोक्यमेकक्षणवर्ति स्यात्, कारणक्षणकाल एव सर्वस्य उत्तरोत्तरक्षणसन्तानस्य भावात् ततः सन्तानाभावात्।"—**अष्टश०, अष्टसह० पृ० १८७।** (४) मूर्तिधर्मो हि। (५) **पृ० १६७।**

---

1 **एव तदुत्पत्तेः** श्र०। 2 **सज्ज्ञानोच्छे**–ब०। 3 **मूर्त्तधर्मा**–ब०। 4–**कारसिद्धि**–आ०।

तद्व्यवसितिं निराकुर्वन्नाह–**'नहि'** इत्यादि। **हियस्मात् न ज्ञाने** अधिकरणभूते **अर्थो** घटादिः **अस्ति,** किन्तु बहिः सोऽस्ति, **तदात्मको वा** ज्ञानस्वभावो वा **'अर्थः'** इति सम्बन्धः, सारूप्यनिषेधात्, अन्यत्र तत्प्रतिभासनात् इति मन्यते। **येन** तत्र सत्त्वेन तदात्मकत्वेन वा **तस्मिन्** विज्ञाने **प्रतिभासमाने प्रतिभासेत, 'अर्थः'** इति घटना। क इव स तत्र नास्ति तदात्मको वा न इति चेदत्राह–**शब्दवत्, शब्द** इव तद्वदिति। ततः किं जातम्? इत्याह–**'तत्'** इत्यादि। यतो ज्ञानस्वरूपे प्रतिभासमानेऽपि तदाधेय-तदात्मकतया शब्दार्थयोः प्रतिभासो नास्ति **ततः तस्यार्थस्य अध्यवसायो न स्यात्।** अध्यवसायो हि अभिलापवती प्रतीतिः, न चासौ तयोरननुभवे घटते अतिप्रसङ्गात्। विस्तरतश्च अविकल्पकात् तदध्यवसायप्रतिषेधः सविकल्पकसिद्धौ प्ररूपित इत्युपरम्यते। अतः सिद्धं फलं **'कथम्'** इत्यादिना दर्शयन्नाह–**एतत् परेणोक्तमविद्यमानं त्रितयं** तदुत्पत्तिसारूप्याध्यवसायलक्षणं **ज्ञानप्रामाण्यं प्रति कथमुपकारकम्?** न कथञ्चित्। केन रूपेण उपकारकं नैतत् स्यात्? इत्याह–**लक्षणत्वेन।** असंभविलक्षणमेतत् इत्यभिप्रायः।

ननु ज्ञानस्य तदुत्पत्तित्रितयासंभवे कथमर्थग्राहकत्वमतिप्रसङ्गादित्यारेकायामाह–

स्वहेतुजनितोऽप्यर्थः परिच्छेद्यः स्वतो यथा।
तथा ज्ञानं स्वहेतूत्थं परिच्छेदात्मकं स्वतः ॥५९॥

विवृतिः–अर्थज्ञानयोः स्वकारणादात्मलाभमासादयतोरेव परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावः नाऽलब्धात्मनोः कर्तृकर्मस्वभाववत्। ततः तदुत्पत्तिमन्तरेणापि ग्राह्यग्राहकभावसिद्धिः स्वभावतः स्यात्, अन्यथा व्यवस्थाभावप्रसङ्गात्।

स्वेन आत्मीयेन **हेतुना जनितोऽप्यर्थः** घटाद्यर्थः **परिच्छेद्यः स्वतः**

कारिकार्थः– स्वरूपेण तत्स्वभावतयैवास्य स्वहेतोरुत्पत्तेः। नहि ज्ञानेन अर्थस्तत्स्वभावो जन्यते; अन्योन्याश्रयानुषङ्गात्–सिद्धे हि ज्ञाने तथाविधार्थ-

(१) बहिर्देशे भूतलादौ अर्थस्य प्रतिभासनात्। (२) ज्ञाने। (३) ज्ञानात्मकत्वेन वा हेतुना। (४) अर्थः। (५) ज्ञाने। (६) ज्ञानात्मकः। (७) विकल्पः। (८) तुलना–पृ० ४६ टि० २। (९) शाब्दी प्रतीतिः। (१०) शब्दार्थयोः। (११) पृ० ४८। (१२) "यथा स्यात्। कः? घटादिः। किं विशिष्टः स्यात्? परिच्छेद्यो ज्ञेयः। कथम्? स्वतः स्वभावादेव न ज्ञानादुत्पत्त्यादेः। किम्भूतोऽपि स्वहेतुजनितोऽपि स्वस्य हेतुर्मृदादिसामग्री तेन जनितोऽपि निष्पादितोऽपि। तथा ज्ञानं परिच्छेदात्मकमर्थग्रहणात्मकं स्यात्। कुतः? स्वभावादेव नार्थादुत्पत्त्यादेः। किंविशिष्टमपि? स्वहेतूत्थमपि, स्वस्य हेतुरन्तरङ्गः आवरणक्षयोपशमलक्षणः बहिरङ्गः पुनरिन्द्रियानिन्द्रियरूपः तस्मादुत्था उत्पत्तिर्यस्य तत्तथोक्तं तादृशमपीत्यर्थः।"–**लघी० ता० पृ० ८०।** उद्धृतेयं कारिका निम्नग्रन्थेषु–**सिद्धि० टी० पृ० १० B.। न्यायवि० वि० पृ० ३३ A.।** (१३) परिच्छेद्यस्वभावेन। (१४) अर्थस्य।

1–**दिनादर्शयतो ज्ञान–श्र०।** 2–**यो हि न** आ०। 3 **योपि अभिलाषवतीतिः न** आ०। 4–**लापप्रतीतिः** ब०। 5 **अत्रसि–श्र०।** 6 **असंभवति लक्ष–श्र०।** 7–**हेतुत्वं** ज० वि०। 8–**ब्धात्माकर्त्त-ई० वि०।** 9 **जनितोपि घटा–ब०।** 10 **अर्थस्वभावो** आ०, **अर्थः स्वतः स्वभावो** ब०।

सिद्धिः, तत्सिद्धौ च ज्ञानसिद्धिरिति। **यथा** येन योग्यताप्रकारेण **तथा ज्ञानं स्वहेतूत्थं**[1] करणमनोलक्षणस्वकारणप्रभवं **परिच्छेदात्मकम्** अर्थग्रहणस्वभावं **स्वतो** न अर्थोत्पत्त्यादेः।

विवृतिव्याख्यानम्–

कारिकां व्याख्यातुमाह–**'अर्थज्ञानयोः'** इत्यादि। **स्वकारणात्** न परस्परतः **आत्मलाभमासादयतोरेव** यथासङ्ख्येन **परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावः, न अलब्धात्मनोः** सर्वथा नित्ययोः क्षणिकयोर्वा। अत्र दृष्टान्तमाह– **'कर्त्तृकर्मस्वभाववत्'** इति। यथा स्वकारणाद् आत्मलाभमासादयतोरेव अनयोः[3] कर्त्तृकर्मस्वभावः नैकान्तेन सतोः नाप्यसतोः, तथा प्रकृतोऽपि[2] इति। उपसंहारार्थमाह– **'ततः'** इत्यादि। यतः स्वकारणादुत्पन्नयोः तयोः[3] तथाभावः[4] सिद्धः **ततः तस्मात्** अर्थाद् **उत्पत्तिमन्तरेणापि** अर्थज्ञानयोः **ग्राह्यग्राहकभावसिद्धिः स्यात्**। कुतः? **स्वभावतः** स्वयोग्यतायाः। **अन्यथा** अन्येन प्रकारेण **व्यवस्थाभावप्रसङ्गात्**।

ननु सिद्धेऽपि स्वरूपतस्तद्भावे[5] तत्फलं वक्तव्यम्, तच्च 'अधिगतिमात्रम्'[6] इत्येके, 'स्वरूपस्यैव अधिगतिः' इत्यन्ये[7], 'अर्थस्यैव' इत्यपरे इत्याशङ्क्याह–

व्यवसायात्मकं ज्ञानमात्मार्थग्राहकं मतम्।
ग्रहणं निर्णयस्तेन मुख्यं प्रामाण्यमश्नुते॥ ६०॥

विवृतिः–अनिर्णीतिफलस्य[4] नाधिगमोऽस्ति विचार्यमाणायोगात्। अविसंवादकत्वञ्च निर्णयायत्तं तदभावेऽभावात्तद्भावे च भावात्। व्यवसायफलं ज्ञानं मुख्यं प्रमाणमिति व्यवस्थितम्। स्वतोऽव्यवसायस्य[5] विकल्पोत्पादनं प्रत्यनङ्गत्वात्। तदुत्पत्तिं प्रत्यङ्गत्वे अभिलापसंसर्गयोग्यता न प्रतिषेध्या, अन्यथा

(१) ज्ञानार्थयोः। 'ज्ञानं घटं जानाति' इत्यत्र ज्ञानस्य कर्तृता घटस्य च कर्मत्वमिति। (२) ग्राह्यग्राहकभावोऽपि। (३) ज्ञानार्थयोः। (४) कर्तृकर्मभावः। (५) ग्राह्यग्राहकभावे। (६) बौद्धाचार्याः। "उभयत्र तदेव ज्ञानं फलमधिगममरूपत्वात्।"–**न्यायप्र० पृ० ७**। "तदेव च प्रत्यक्षं ज्ञानं प्रमाणफलमर्थप्रतीतिरूपत्वात्।"–**न्यायबि० पृ० २५**। **तत्त्वसं० का० १३४३**। (७) "स्वसंवित्तिः फलञ्चास्य··।"–**प्रमाणस० १।१०**। "फलं स्ववित्।"–**प्रमाणवा० ३।३६६**। (८) नैयायिकादयः। "प्रमितिर्द्रव्यादिविषयं ज्ञानम्।"–**प्रश० भा० पृ० १८७**। (९) "मतमिष्टं ज्ञातञ्च। किम्? ज्ञानम्। किं स्वरूपम् व्यवसायात्मकं विशेषस्य जात्याद्याकारस्य अवसायो निश्चयः स एवात्मा स्वरूपं यस्य तत्तथोक्तम्। अनेन प्रत्यक्षं कल्पनापोढमित्येतन्निरस्तम्। पुनः किंविशिष्टम्? आत्मार्थग्राहकम्, आत्मस्वरूपमर्थो बाह्यो घटादिस्तौ गृह्णाति निर्णयतीत्यात्मार्थग्राहकम् अनेन ज्ञानमर्थग्राहकमेव न स्वरूपग्राहकम् स्वग्राहकमेव नार्थग्राहकमित्येकान्तद्वयं निराकृतम्। तेन कारणेन अश्नुते भजति किम्? ग्रहणं ज्ञानं कर्तृ। किं रूपम्? निर्णयः स्वार्थव्यवसायस्तद्रूपमित्यर्थः। किं कर्मतापन्नम्? प्रामाण्यम् प्रमाणभावम्। किंविशिष्टम्? मुख्यमनुमचरितम् ज्ञानकारणत्वादुपचारेणैव इन्द्रियलिङ्गादेः प्रमाणत्वात्।"–**लघी०ता०पृ०८१**।

1 **स्वरूपं हेतूत्थं** श्र०। 2 **'इति'** नास्ति श्र०। 3 **मुख्यप्रामा**–ज० वि०। 4–**फलस्याधिग**–ई० वि०। 5 **स्वतोप्यवसा**–ई० वि०।

विकल्पोत्पत्त्यभावप्रसङ्गात् । सति मुख्ये निर्णयात्मके ज्ञाने सकलव्यवहार-नियामके कथमसंवेद्यमकिञ्चित्करमनुपायमनुपेयं ब्रुवाणः स्वस्थः ?

कारिकार्थः—

व्यवसायः स्वार्थनिश्चय[1] **आत्मा** स्वभावो यस्य तत् तदात्मकम् व्यवसायफलात्मकमित्यर्थः । अनेन 'निर्विकल्पकं विभिन्नाऽधिगतिमात्रफलप्रसाधकं[2] प्रमाणम्' इति प्रत्याख्यातम् । तथाविधफलात्मकञ्च प्रमाणं किम् ? इत्याह—**ज्ञानम् ।** अनेनापि 'चक्षुरादिकमज्ञानं प्रमाणम्' इति प्रतिव्यूढम्; तस्य[1] तदात्मकत्वविरोधात्[3] । प्रसाधितञ्च प्रपञ्चतः प्रमाणात् स्वपरव्यवसायात्मकं फलं कथञ्चिदभिन्नम् **'पूर्वपूर्वप्रमाणत्वं फलं स्यादुत्तरोत्तरम्'** [लघी० का० ७] इत्यत्र[3] । पुनरपि कथम्भूतं तत् ? इत्याह—**आत्मार्थग्राहकम्,** स्वपररूपवेदकम् । **मतम्** स्वसंवेदनाध्यक्षेण ज्ञातम् । समर्थितञ्च व्यासतो ज्ञानस्य आत्मग्राहकत्वं स्वसंवेदनसिद्धौ[4], अर्थग्राहकत्वञ्च बाह्यार्थसिद्धौ[5] इत्यलमतिविस्तरेण । ततः किं सिद्धम् ? इत्याह—**'ग्रहणम्'** इत्यादि । येन कारणेन **व्यवसायात्मकं ज्ञानम् आत्मार्थग्राहकं** तेन कारणेन[4] **ग्रहणं** स्वार्थाधिगतिः **निर्णयो मुख्यमनुपचरितं प्रामाण्यमश्नुते,** न निर्विकल्पकं चक्षुरादि वा ।

विवृतिव्याख्यानम्—

कारिकां व्यतिरेकमुखेन व्याख्यातुमाह—**'अनिर्णीतिफलस्य'** इत्यादि । **अनिर्णीतिफलस्य** निश्चयफलरहितस्य अविकल्पकस्य इत्यर्थः । **नाधिगमोऽस्ति** नानुभवोस्ति, कुत एतदित्याह—**विचार्यमाणायोगात्,** यस्य विचार्यमाणस्यायोगो न तस्यानुभवो यथा अद्वैतशून्यादितत्त्वस्य, विचार्यमाणस्यायोगश्च निर्विकल्पकदर्शनस्य इति । यथा चास्य विचार्यमाणस्याऽयोगः तथा सविकल्पकसिद्धौ[6] प्रपञ्चतः प्रतिपादितम् । अथ अविकल्पकस्य अविसंवादकत्वात् प्रामाण्यं प्रार्थ्यते, अत्राह—**'अविसंवाद'** इत्यादि । **अविसंवादकत्वं** गृहीतार्थतथाभावः **तदायत्तं** निर्णयायत्तम् । कुत एतदित्याह—**'तद्'** इत्यादि । **तस्य** निर्णयस्य **अभावे** क्षणक्षयादिदर्शने[5] मरीचिकादिदर्शने वा संशयकारिणि **अभावाद्** अविसंवादकत्वस्य, **तद्भावे** च निर्णयसद्भावे[6] च **भावाद्** अविसंवादकत्वस्य इति । **व्यवसायफलं ज्ञानं मुख्यं प्रमाणम् इति** एवं **व्यवस्थितमित्युपसंहारः ।**

माभून्निर्विकल्पकं स्वयमव्यवसायात्मकत्वात् तत्फलं[7] तज्जनकत्वात्तु[8] स्यात् इति

(१) चक्षुरादेः । (२) व्यवसायफलात्मकत्व । (३) पृ० २०९ । (४) पृ० १७६–। (५) पृ० ११९–। (६) पृ० ४७ । (७) प्रमाणफलम् । (८) व्यवसायात्मकविकल्पोत्पादकत्वात् । पूर्वपक्षः—"तस्मादध्यवसायं कुर्वदेव प्रत्यक्षं प्रमाणं भवति, अकृते त्वध्यवसाये नीलबोधरूपत्वेनाव्यवस्थापितं भवति विज्ञानम् ।"—न्यायबि० टी० पृ० २७ । तत्त्वसं० का० १३०६ । तुलना—"अदोषोऽयं प्रत्यक्षस्याध्यवसायहेतुत्वादित्यनिरूपिताभिधानं सौगतस्य; तत्राभिलापाभावात् ।"—अष्टश० अष्टसह० पृ० ११८ ।

1—निर्णय ब० । 2—फलसाध—ब०, श्र० । 3—कत्वावि—ब० । 4—णेन यद्ग्रहणं ब० । 5—क्षयादिदर्शने वा संशय—ब० । 6 'निर्णयसद्भावे च' नास्ति ब० ।

चेदत्राह–'स्वतः' इत्यादि । **स्वतोऽव्यवसायस्य** स्वयं निर्विकल्पकस्य **विकल्पोत्पादनं प्रत्यनङ्गत्वात्** । एतच्च सविकल्पकसिद्धौ[1] सप्रपञ्चं प्रपञ्चितमिति नेहोच्यते । तदङ्गत्वे वा दूषणमाह–**'तत्'** इत्यादि । **तस्य** विकल्पस्य **उत्पत्तिं प्रत्यङ्गत्वे स्वतोऽव्यवसायस्य अभिलापससंर्गयोग्यता न प्रतिषेध्या**[2] । अभिलप्यतेऽनेन अभिलप्यत इति वा **अभिलापः** शब्दजात्यादी[4] तयोः **संसर्गो** वाच्यवाचकभावलक्षणः सम्बन्धः तस्मै **योग्यः** तस्य भावस्तत्ता **न प्रतिषेध्या** । यथैव[3] हि विकल्पस्य[3] अर्थाकारलेशदर्शनाद्[4] दर्शनस्य[5] तदाकारताऽनुमीयते[6] तथा[5] तस्य[7] अभिलापसंसर्गयोग्यतादर्शनात् दर्शनस्यापि साऽनुमीयतामविशेषात्[8] । दर्शनेऽसंभविनी तस्य[9] तद्योग्यता[11] भवति नार्थाकार[12] इति किंकृतोऽयं विभागः[13] ? तन्निषेधे **'अन्यथा'** इत्यादिना दूषणमाह । **अन्यथा** तद्योग्यतानिषेधप्रकारेण **विकल्पोत्पत्त्यभावप्रसङ्गात्**[6], सा **'न निषेध्या'** इति सम्बन्धः । ननु विकल्पवासनात एव विकल्पोत्पत्तिः, दर्शनं तु केवलं तत्प्रबोधकम्[14] ततोऽयमदोषः; इत्यत्राह–**'सति'** इत्यादि । **सति** विद्यमाने **मुख्ये** स्वपरव्यवस्थायाम् अन्यनिरपेक्षे **निर्णयात्मके ज्ञाने** । पुनरपि कथम्भूते इत्याह–**'सकल'** इत्यादि । अर्थानुभवसंस्कारतत्प्रबोधस्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानप्रवृत्तिलक्षणः **सकलो व्यवहारः तन्नियामके ब्रुवाणः** सौगतः **कथं स्वस्थः** ? किं ब्रुवाण इत्याह–**ज्ञानम्** । कथम्भूतम् ? **अकिञ्चित्करं** निर्विकल्पकं **असंवेद्य** 'न संवेद्यते' इत्यसंवेद्यम्, न विद्यते वा संवेद्यं ग्राह्यं यस्य, अत एव अनुपायमनुपेयमिति[7] ।

---

(१) पृ० ४७ । (२) बौद्धा हि प्रत्यक्षं निर्विकल्पकात्मकमुररीकुर्वन्ति अतस्तैः शब्दसंसर्गयोग्यता प्रत्यक्षस्य निषिध्यते । तथा चोक्तम्–"अभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासप्रतीतिः कल्पना, तया रहितम् ।"–**न्यायबि० पृ० १३** । (३) नीलमिदमित्याकारकविकल्पस्य । (४) नीलाकारतादर्शनात् । (५) निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य । (६) नीलाकारता । (७) निर्विकल्पकं नीलाकारं तत उत्पन्ने विकल्पे नीलाकारत्वाऽन्यथानुपपत्तेः । (८) विकल्पस्य । (९) अभिलापसंसर्गयोग्यता । निर्विकल्पके अभिलापसंसर्गयोग्यताऽस्ति तत उत्पन्ने विकल्पे अभिलापसंसर्गयोग्यताऽन्यथानुपपत्तेः । (१०) विकल्पस्य । (११) अभिलापसंसर्गयोग्यता । (१२) यदि दर्शनेऽसंभविनी अभिलापसंसर्गयोग्यता विकल्पे घटेत तर्हि दर्शनेऽसंभवन्नपि नीलाकारः विकल्पे स्यात् तथा च नीलविकल्पस्य साक्षान्नीलस्वलक्षणविषयताप्राप्तेः 'विकल्पोऽवस्तुनिर्भासः' इति सिद्धान्तविरोधः इति भावः । (१३) तुलना–"यथैव हि वर्णादावभिलापाभावः तथा प्रत्यक्षेऽपि तस्य अभिलापकल्पनातोऽपोढत्वात् अनभिलापात्मकार्थसामर्थ्येनोत्पत्तेः । प्रत्यक्षस्य तदभावेऽप्यध्यवसायकल्पनायां प्रत्यक्षं किन्नाध्यवस्येत् स्वलक्षणं स्वयमभिलापशून्यमपि । प्रत्यक्षमध्यवसायस्य हेतुर्न पुना रूपादिरिति कथं सुनिरूपिताभिधानम् ? यदि पुनरविकल्पकादपि प्रत्यक्षाद्विकल्पात्मनोऽध्यवसायस्योत्पत्तिः प्रदीपादेः कज्जलादिवत् विजातीयादपि कारणात् कार्यस्योत्पत्तिदर्शनादिति मतम्; तदा तादृशोऽर्याद्विकल्पात्मनः प्रत्यक्षस्योत्पत्तिरस्तु तत एव तद्वदिति । जातिद्रव्यगुणक्रियापरिभाषाकल्पनारहितादर्थात् कथं जात्यादिकल्पनात्मकं प्रत्यक्षं स्यादिति चेत्; प्रत्यक्षात्तद्रहिताद्विकल्पः कथं जात्यादिकल्पनात्मकः स्यादिति समः पर्यनुयोगः ।"–**अष्टश०, अष्टसह० पृ० ११८** । (१४) विकल्पवासना ।

---

1 **तच्च** श्र० । 2–**त्यादि तयोः** श्र० । 3–**व विक**–श्र० । 4–**नादर्शनस्य** श्र० । 5 **तथा सत्यभि**–श्र० । 6 **विकलोत्प**–श्र० । 7 **अनुमेयमिति** ब० ।

एवं सामान्येन व्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रमाणं व्यवस्थाप्य, अधुना तद्भेदं दर्शयन्नाह–

तत्प्रत्यक्षं परोक्षञ्च द्विधैवात्रान्यसंविदाम् ।
अन्तर्भावान्न युज्यन्ते नियमाः परकल्पिताः ॥६१॥

विवृतिः–इन्द्रियार्थज्ञानं स्पष्टं हिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थं प्रादेशिकं प्रत्यक्षम् अवग्रहेहावायधारणात्मकम्। अनिन्द्रियप्रत्यक्षं स्मृतिसंज्ञाचिन्ताभिनिबोधात्मकम्। अतीन्द्रियप्रत्यक्षं व्यवसायात्मकं स्फुटतरमवितथमतीन्द्रियमव्यवधानं लोकोत्तरमात्मार्थविषयम् । तदस्ति सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणत्वात् सुखादिवत् । श्रुतं परोक्षं सकलप्रमाणप्रमेयेयत्तास्वरूपाभिधायि बाधारहितं प्रमाणम् । अत्र अर्थापत्त्यनुमानोपमानादीन्यन्तर्भवन्ति । परपरिकल्पितप्रमाणान्तर्भावनिराकरणमन्यत्रोक्तमिति नेहोच्यते ।

यद्व्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रमाणं प्रतिपादितं **तत् द्विधैव**, नैकविधं नापि त्र्यादिविधम् इत्येवकारार्थः । कथं तद्द्विधैव ? इत्याह–**प्रत्यक्षं परोक्षञ्च ।**

कारिकार्थः–

इतिशब्दोऽत्र द्रष्टव्यः, इति एवम्, न प्रत्यक्षानुमानप्रकारेण । ननु अनुमानोपमानादेः ततोऽर्थान्तरत्वात् कथं **'द्विधैव'** इति नियमः स्यात् ? इत्याह–**'अत्र'** इत्यादि । **अत्र** प्रत्यक्षपरोक्षयोः **अन्या**सां समीचीन**संविदाम् अन्तर्भावात् द्विधैव** इति । अन्तर्भावश्च परोक्षपरिच्छेदे चिन्तितः । अतश्च **न युज्यन्ते नियमाः परैः** सौगतादिभिः **कल्पिताः ।**

कारिकां विवृण्वन्नाह–**'इन्द्रिय'** इत्यादि । **इन्द्रियाणां** चक्षुरादीनां कार्यभूतम्

विवृतिव्याख्यानम्–

अर्थस्य घटादेः ग्राहकं न मरीचिकातोयादेः, **ज्ञानं प्रत्यक्षम् ।**

---

(१) यत्सम्यग्ज्ञानात्मकं प्रमाणं तत् द्विधैव द्विप्रकारमेव । तावेव प्रकारावह–प्रत्यक्षं परोक्षं चेति । नन्वनुमानादिप्रमाणभेदसंख्यापि संभाव्यत इत्याह–अत्रेत्यादि । न युज्यन्ते न संभवन्ति । के ? नियमाः द्वित्र्यादिसंख्याप्रतिज्ञाः । किंविशिष्टाः ? परपरिकल्पिताः परैः सौगतादिभिः कल्पिता रचिताः । कुतो न युज्यन्ते ? अन्तर्भावात् संग्रहात् । कासाम् ? अन्यसंविदाम् अनुमानादिज्ञानानाम् । क्व ? अत्रैव प्रत्यक्षपरोक्षसंग्रह एव··।"–**लघी० ता० पृ० ८१ ।** (२) तुलना–"ज्ञाननिबन्धना तु सिद्धिरनुष्ठानम्, हेयस्य हानमनुष्ठानमुपादेयस्य चोपादानम् । ततो हेयोपादेययोः हानोपादानलक्षणा नु सिद्धिरित्युच्येत ।"–**न्यायबि० टी० पृ० ८।** "हिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थं हि प्रमाणं ततो ज्ञानमेव तत् ।"–**परीक्षामु० १।२ । प्रमाणनय० १।३ ।** (३) सांव्यवहारिकं प्रत्यक्षम् । तुलना–**लघी० टि० पृ० १३२ पं० १० ।** (४) "लक्षणं सममेतावान् विशेषोऽशेषगोचरम् । अक्रमं करणातीतमकलङ्कं महीयसाम् ॥" –**न्यायवि० का० १६८ । प्रमाणसं० का० ९ ।** तुलना–**न्यायवि० टि० पृ० १६२ पं० २५ । न्यायकुमु० पृ०२५ टि० २।** (५) तुलना–"अस्ति सर्वज्ञः सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणत्वात् सुखादिवत् ।"–**सिद्धिवि०, टी० पृ० ४२१** B. । **अष्टश०, अष्टसह० पृ० ४४ । आप्तप० पृ० ५६ । तत्त्वार्थश्लो० पृ० १८५ । प्रमाणनि० पृ० २९ । प्रमाणमी० पृ० १४ । षड्द० बृह० पृ० ५३ ।**

1–**न्नु यु**–ज० वि० । 2 **द्विविधैव** ब० । 3–**चीनविदाम्** ब० । 4 **ज्ञानं कर्तृ प्रत्यक्षम्** ब० ।

किंविशिष्टम् ? **स्पष्टम्** विशदम्। निर्विकल्पकं[1] परोक्षं[2] ज्ञानान्तरप्रत्यक्षं[3] वा तथा[4] स्यात् इत्यत्राह–'**हित**' इत्यादि। **हितं** सुखं तत्साधनञ्च **अहितं** दुखं तत्कारणञ्च तयोः **प्राप्तिपरिहारौ** तत्र **समर्थं** योग्यम्। नच निर्विकल्पकादेः तत्र[5] सामर्थ्यम् अर्थमात्रग्रहणेऽप्यस्य[6] सामर्थ्यासंभवात् इत्युक्तम्[7] सविकल्पकादिसिद्धिप्रघट्टके। ननु सविकल्पकप्रत्यक्षेण सर्वात्मना अर्थस्य गृहीतत्वात्[8] तत्र प्रमाणान्तराप्रवृत्तिः स्यात् इत्यत्राह–**प्रादेशिकम्**। सर्वमस्मदादिप्रत्यक्षं प्रदेश एव नियतम्। द्विचन्द्रादिदर्शनेऽपि तैमिरिकज्ञानेन एकत्वाद्यदर्शनवत्, नीलादिदर्शनेऽपि क्षणपरिणामादर्शनवद्वा। साम्प्रतमिन्द्रियज्ञानस्य[9] स्वसंवेदनप्रत्यक्षं दर्शयन्नाह–'**इन्द्रिय**' इत्यादि। **इन्द्रियाणां** कार्यम् **आत्मनः** संविदां स्वरूपस्य **ज्ञानं स्पष्टं हिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थं प्रादेशिकं प्रत्यक्षम्** इति। तदुभयमपि किं भेदम् ? इत्याह–**अवग्रहेहावायधारणात्मकम्**। व्याख्याता[10] अवग्रहादयः[3] प्रत्यक्षपरिच्छेदे[9], ते आत्मा यस्य तत् तदात्मकम्।

इदानीम्[4] '**अनिन्द्रिय**' इत्यादिनाऽनिन्द्रियप्रत्यक्षं दर्शयति–अनिन्द्रियस्य मनसः कार्यं[6] ज्ञानम् **अनिन्द्रियप्रत्यक्षम्**। ननु च इन्द्रियज्ञानमपि अनिन्द्रियस्य भवत्येव कार्यं तत्कथमयं प्रविभागः[5] इति चेत् ? प्रधानेतरभावात्[6]। इन्द्रियज्ञाने[10] हि इन्द्रियाणां प्रधानभावः, अत्र[11] तु अनिन्द्रियस्य[12] इति युक्तः प्रविभागः। किं रूपं तद् ? इत्याह–**स्मृतिसंज्ञाचिन्ताभिनिबोधात्मकम्**। ननु स्मृत्यादीनां परोक्षतया पूर्वं[13] प्रतिपादितत्वात् कथमत्र प्रत्यक्षतया प्रतिपादनं युक्तं पूर्वापरविरोधप्रसङ्गात्; इत्यप्यचर्चिताभिधानम्; यत्रांशे तेषां स्पष्टत्वं तत्रैव प्रत्यक्षत्वप्रतिपादनात्[7]। स्वरूपे एव हि [14]तेषां स्पष्टत्वम् अतस्तत्रैव[15] प्रत्यक्षत्वम् '**आत्मज्ञानम्**' इत्यभिसम्बन्धात्। बहिरर्थे त्वस्य[16] अस्पष्टत्वात् परोक्षता[8] इति न कश्चिद्दोषः। अत्रापि '**हित**' इत्यादि, '**प्रादेशिकम्**' इति च सम्बध्यते। स्मृत्यादिग्रहणमुपलक्षणं तेन 'सुखाद्यात्मकम्' इत्यपि गृह्यते।

अधुना अतीन्द्रियप्रत्यक्षप्ररूपणार्थम् '**अतीन्द्रिय**' इत्याद्याह। इन्द्रियेभ्योऽतिक्रान्तम् **अतीन्द्रियं प्रत्यक्षम्**, कथम्भूतम् ? **व्यवसायात्मकम्**, अनेन सांख्यसौत्रान्तिककल्पितं निर्विकल्पकं तन्निरस्तम्। **स्फुटतरम्**, अस्मदादिप्रत्यक्षात् समस्ते स्वगोचरे अतिशयेन विशदम्। **अवितथम्**, अभ्रान्तम्। अनेन "*भिक्षवोऽहमपि मायो-*

(१) सौगताभिमतम्। (२) मीमांसाकाद्यभिमतम्। (३) नैयायिकाभिमतम्। (४) प्रत्यक्षम्, अर्थग्राहकं वा। (५) हितप्राप्तौ अहितपरिहारे वा। (६) निर्विकल्पादेः। (७) पृ० ४७। (८) अर्थे। (९) पृ० ११६। (१०) तुलना–इन्द्रियप्राधान्यादनिन्द्रियबलाधानादुपजातमिन्द्रियप्रत्यक्षम् अनिन्द्रियादेव विशुद्धिसव्यपेक्षादुपजायमानमनिन्द्रियप्रत्यक्षम्।"–**प्रमेयर० २।४। प्रमाणमी० पृ० १६।** (११) अनिन्द्रियप्रत्यक्षे। (१२) अनिन्द्रियस्यैव इत्यवधारणं द्रष्टव्यम्। (१३) पृ० ४०३। (१४) स्मृत्यादीनाम्। (१५) स्वरूप एव। (१६) स्मृत्यादेः।

1–त्वात्तत्प्रमा–श्र०। 2 ज्ञानं स्व–आ०। 3 अवग्रहेहादयः ब०। 4 इदानीमनिन्द्रियप्रत्यक्षं दर्श–ब०। 5 प्रतिभागः श्र०। 6 प्राधान्येतर–श्र०। 7–प्रत्यक्षप्रति–आ०। 8 परोक्षत्वमिति श्र०।

पमः स्वप्नोपमैः" [ ] इति प्रत्याख्यातम्। तस्य इन्द्रियातिक्रान्तत्वं समर्थयमानः **'अतीन्द्रियम्'** इत्याद्याह। **अतीन्द्रियम्** इन्द्रियव्यापाराजन्यम्, कुतः? **अव्यवधानम्** देशादिव्यवधानरहितं यतः, यत् स्वगोचरे देशादिव्यवधानरहितं न तद् इन्द्रियव्यापारजन्यम् यथा सत्यस्वप्नज्ञानम्, स्वगोचरे देशादिव्यवधानरहितञ्च
5 अतीन्द्रियप्रत्यक्षमिति। तथा च "ईश्वरज्ञानम् *इन्द्रियार्थसन्निकर्षजं प्रत्यक्षत्वे सति ज्ञानत्वात् इतरज्ञानवत्*" [ ] इति निरस्तम्। तज्ज्ञानस्य इन्द्रियप्रभवत्वे प्रत्यक्षपरिच्छेदे असर्वविषयत्वप्रतिपादनात्। **लोकोत्तरं** सकललोकोत्कृष्ट**मात्मार्थविषयम्**, 'आत्मविषयम्' इत्यनेन अस्वसंविदितमीश्वराध्यक्षं निराकृतम्। तस्य आत्माऽगोचरत्वे अर्थगोचरत्वानुपपत्तिप्रतिपादनात्। **'अर्थविषयम्'** इत्यनेन तु "*नान्योऽनुभाव्यो*

(१) तुलना–"मायास्वप्नोपमं जगत्" "मायास्वप्नोपमं लोकम्–"**लङ्कावतार० पृ० ३२९,३३४।** "मायास्वप्नोपमं सर्वं संस्कारं सर्वदेहिनाम्।"–**नैरात्म्य० पृ० २१।** "न हि तथागताः कदाचिदप्यात्मनः स्कन्धानां वाऽस्तित्वं प्रज्ञपयन्ति। यथोक्तं भगवत्याम्–बुद्धोप्यायुष्मान् सुभूते मायोपमः स्वप्नोपमः, बुद्धधर्मा अप्यायुष्मन् सुभूते मायोपमाः स्वप्नोपमा इति। तथा–धर्मस्वभाव तु शून्यविविक्तो बोधिस्वभाव तु शून्यविविक्तो। यो हि चरेत्स पि शून्यस्वभावो ज्ञानवतो न तु बालजनस्य इति। ···यथोक्तं भगवता–शून्याः सर्वधर्मा निःस्वभावयोगेन। निर्निमित्ताः सर्वधर्मा निर्निमित्ततामुपादाय··यथोक्तं सूत्रे–मायोपमं जगदिदं भवता नटरङ्गस्वप्नसदृशं विहितं। नात्मा न सत्त्व न च जीवगतो धर्मा मरीचिदकचन्द्रसमाः।" –**माध्यमिकवृ०** पृ० ४४२-४५। "तस्मान्मायास्वप्नादिस्वभावाः सर्वधर्मा इति निश्चितमेतत्। स्यादेतत्–यदि सर्वव्यापिनी मायोपमस्वभावता बुद्धोऽपि तर्हि मायोपमः स्वप्नोपमः स्यात्। उक्तञ्चैतत् भगवत्याम्–एवमुक्ते सुभूतिस्तान् देवपुत्रानेतदवोचत्–मायोपमास्ते देवपुत्राः सत्त्वाः स्वप्नोपमास्ते देवपुत्राः सत्त्वा इति हि माया च सत्त्वाश्चाद्वयमेतदद्वैधीकारम्। सर्वधर्मा अपि देवपुत्राः मायोपमाः स्वप्नोपमाः। स्रोत आपन्नोऽपि मायोपमः स्वप्नोपमः स्रोत आपत्तिफलमपि मायोपमं स्वप्नोपमम्। एवं सकृदागाम्यपि, सकृदागामिफलमपि। अनागाम्यपि अनागामिफलमपि। अर्हन्नपि अर्हत्त्वमपि मायोपमं स्वप्नोपमय्, सम्यक्संबुद्धोऽपि मायोपमः स्वप्नोपमः। सम्यक्संबुद्धत्वमपि मायोपमं स्वप्नोपमं यावन्निर्वाणमपि मायोपमं स्वप्नोपमम्, स चेन्निर्वाणदपि कश्चिद्धर्मो विशिष्टतरः स्यात्तमप्यहं मायोपमं स्वप्नोपमं वदामि।"–**बोधिचर्या० पृ० ३७९।** "आर्यललितविस्तरेप्युक्तम् (पृ० २०९-११) संस्कार प्रदीप अर्चिवत् क्षिप्रमुत्पत्तिनिरोधधर्मकाः। अनवस्थितमारुतोपमाः फेनपिण्डेव असारदुर्बलाः॥ संस्कार निरीहशून्यकाः, कदलीस्कन्धसमा निरीक्षते। मायोपमचित्तमोहना बाल उल्लापनरिक्तमुष्टिवत्॥" –**बोधिचर्या० पृ० ५३२।** "मायास्वप्नमरीचिबिम्बसदृशाः प्रोद्भासश्रुत्कोपमाः। विज्ञेयोदकचन्द्रबिम्बसदृशा निर्माणतुल्याः पुनः।··"–**महायानसू० पृ० ६२।** उद्धृतमिदम्–**सन्मति० टी० पृ० ३७१, ३७७। शास्त्रवा० यशो० पृ० २१५ A.।** (२) तुलना–"स्वयंप्रभुरलङ्घनार्हः स्वार्थालोकपरिस्फुटमवभासते सत्यस्वप्नवत्।"–**प्रमाणसं० पृ० ९९। प्रमाणसं० टि० पृ० १७२ पं० २३।** (३) ईश्वरज्ञानस्य। (४) **पृ० १०८।** (५) "नान्योनुभाव्यस्तेनास्ति तस्य नानुभवोऽपरः। तस्यापि तुल्यचोद्यत्वात् स्वयं सैव प्रकाशते॥ यथा च स्वरूपादन्यो बुद्धया अनुभाव्यो नास्ति तथा तस्य ज्ञानस्य चाऽपरोऽनुभवो नास्ति। तस्य ज्ञानग्रहणस्यापि तुल्यार्थचोद्यत्वात्, स ह्यन्यत्वनिबन्धनो ग्राह्यग्राहकभावः, तच्चानुपपन्नमित्युक्तम्। तस्मात्तज्ज्ञानमपरोक्षतया उत्पन्नं स्वयं प्रकाशते नान्येन प्रकाश्यते।"–**प्रमाणवा०**

इत्याह ब०। 1 **इन्द्रियज्ञानं** ब०।

बुद्ध्यास्ति" [प्रमाणवा० २।३२७] इत्येतन्निरस्तम्। तदविषयत्वे बुद्धेः बुद्धिरूपत्वस्यै-वानुपपत्तेः स्वपरव्यवसायस्वभावत्वात्तस्याः। प्रसाधितश्च बाह्योऽर्थः प्रपञ्चतो बाह्यार्थ-सिद्ध्यवसरे[3]। ननु वन्ध्यासुतसौभाग्यव्यावर्णनप्रख्यमेतत् अतीन्द्रियप्रत्यक्षस्य सद्भावा-वेदकप्रमाणाभावतः खपुष्पवदसत्त्वात् इत्याशङ्क्याह–'**तदस्ति**' इत्यादि। **तद्** अतीन्द्रियप्रत्यक्षम् **अस्ति सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणत्वात् सुखादिवत्** इति। 5 समर्थितश्चास्य सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणत्वं प्रबन्धेन सर्वज्ञसिद्धिप्रघट्टके[4] इत्यलं पुनस्तत्समर्थनप्रयासेन।

परोक्षमिदानीं व्याचष्टे '**श्रुतम्**' इत्यादिना। **श्रुतम्** अविस्पष्टतर्कणम् **तत्प्रमा-णम्**। किं सर्वम्? न, **बाधारहितम्**। पुनरपि कथम्भूतम्? इत्याह–'**सकल**' इत्यादि। **सकलं** यत् **प्रमाणं** यच्च **प्रमेयं** तयोः **इयत्तास्वरूपाभिधायि,** अनेन च 10 प्रत्यक्षाऽनुमेयाऽन्यन्तपरोक्षलक्षणे स्थानत्रयेऽप्यस्य[5] प्रामाण्यं दर्शयति। तथा च निरा-कृतमेतत्–"*तृतीयस्थानसङ्क्रान्तौ[6] न्याय्यः (न्याय्यः) शास्त्रपरिग्रहः[7]।*" [प्रमाणवा० ४।५१] इति। नहि प्रमाणानां सापत्न्यन्यायोऽस्ति[7] येन एकविषये द्वितीयस्याप्रवृत्तिः स्यात्। अथ मतम्–अर्थापत्त्यादेः प्रमाणान्तरत्वप्रसिद्धेः कथं प्रत्यक्षपरोक्षरूपतया प्रमाणद्वित्व-सिद्धिः, यतो '**द्विधैव**' इति नियमः सुघटः[4] स्यात्? इत्यत्राह–'**अत्र**' इत्यादि। 15 **अत्र** परोक्षे **अर्थापत्त्यनुमानोपमानादीनि, आदि**शब्देन अविशदमन्यदपि[8] प्रमाणं गृह्यते, **अन्तर्भवन्ति**। तत्र[9] तदन्तर्भावश्च परोक्षपरिच्छेदे प्रपञ्चितः। नन्वेवं सौगता-दीनामपि स्वोपकल्पितप्रमाणसंख्यायाम् इतरप्रमाणानामन्तर्भावो भविष्यति, इत्यत्राह–'**पर**' इत्यदि। **परैः** सौगतादिभिः **परिकल्पितस्य प्रमाणान्तर्भावस्य निराकरणम् अन्यत्र** परोक्षपरिच्छेदे **उक्तमिति नेह** प्रघट्टके पुनरुच्यते। 20

मनोरथ० २।३२७। उद्धृतोऽयम्–**प्रश० व्यो०** पृ० ५२५। **अष्टसह०** पृ० ११०। **सिद्धिवि० टी०** पृ० १६६ A.। **शास्त्रदी०** पृ० १९५। **स्या० र०** पृ० १५०। **शास्त्रवा० यशो०** प० १७४ B., २१५ B.। **न्यायकुमु०** पृ० १३३ टि० ४।

(१) अर्थाविषयत्वे। (२) बुद्धेः। (३) पृ० ११९। (४) पृ० ८९। (५) श्रुतस्य। तुलना–"स्थानत्रयाऽविसंवादि श्रुतज्ञानं हि वक्ष्यते। तेनाधिगम्यमानत्वं सिद्धं सर्वत्र वस्तुनि॥ १२॥" –**तत्त्वार्थ० श्लो०** पृ० १३। (६) "तद्विरोधेन चिन्तायाः तत्सिद्धार्थेष्वयोगतः। तृतीयस्थानस-ङ्क्रान्तौ न्याय्यः शास्त्रपरिग्रहः॥ तस्य शास्त्रस्य विरोधेन तत्सिद्धेष्वर्थेषु लिङ्गादिष्वसिद्धकल्पेषु गमकचिन्ताया अयोगतः। यस्मात् प्रत्यक्षपरोक्षार्थयोर्नागमाधिकारः तस्मात् तृतीयस्थाने अतीन्द्रिये विषये विचारसङ्क्रान्तेः शास्त्रपरिग्रहो न्याय्यः प्रकारान्तरासंभवात्।"–**प्रमाणवा० मनोरथ०** ४।५१। (७) यथा यदैका सपत्नी पतिसमीपे समुपतिष्ठति तदा द्वितीया ईर्ष्याविलिप्ता अनवकाशतया पत्युपकण्ठं नोपसर्पति न तथा प्रमाणानां सापत्न्यभावो ईर्ष्याविलिप्तता अनवकाशता वा समस्ति इति भावः। (८) संभवैतिह्यादिकम्। (९) परोक्षे।

1–**रूपस्यैवा**–श्र०। 2–**य संस्था**–श्र०। 3 **न्यायः** ब०, श्र०। 4 **संघटः** श्र०।

श्रुतस्य भेदं दर्शयन्नाह–

उपयोगौ श्रुतस्य द्वौ स्याद्वादनयसंज्ञितौ ।
स्याद्वादः सकलादेशो नयो विकलसंकथा ॥६२॥

विवृतिः–अनेकान्तात्मकार्थकथनं स्याद्वादः, यथा जीवः पुद्गलः धर्मोऽधर्मः आकाशं काल इति । तत्र जीवो ज्ञानदर्शनवीर्यसुखैः असाधारणैः अमूर्त्तत्वाऽसंख्यातप्रदेशत्वसूक्ष्मत्वैः साधारणासाधारणैः सत्त्वप्रमेयत्वागुरुलघुत्वधर्मित्वगुणित्वादिभिः साधारणैः अनेकान्तः । तस्य जीवस्यादेशात् प्रमाणं स्याद्वादः । तथा इतरे परमागमतो योज्याः । ज्ञो जीवः सुखदुखादिवेदनात् इत्यादि विकलादेशो नयः । साकल्यम् अनन्तधर्मात्मकता । वैकल्यम् एकान्तः धर्मान्तराविवक्षातः ।

---

(१) "भवतः । कौ ? उपयोगौ व्यापारौ । कस्य ? श्रुतस्य, श्रूयते इति श्रुतमाप्तवचनं वर्णपदवाक्यात्मकं द्रव्यरूपं तस्य, भावश्रुतस्य वा श्रवणं श्रुतमिति निरुक्तेः । कति ? द्वौ । किन्नामानौ ? स्याद्वादनयसंज्ञितौ, स्यात्कथञ्चित् प्रतिपक्षापेक्षया वचनं स्याद्वादः, नयनं वस्तुनो विवक्षितधर्मप्रापणं नयः, स्याद्वादश्च नयश्च स्याद्वादनयौ, इत्थं संज्ञे व्यपदेशौ ययोस्तौ तथोक्तौ । तौ लक्षणतो निर्दिशति–स्याद्वाद उच्यते । कः ? सकलादेशः सकलस्य अनेकधर्मणो वस्तुनः आदेशः कथनम्, यथा जीवपुद्गलधर्माधर्माकाशकालाः षडर्थाः ।··पुनर्नयो भवति । का ? विकलसंकथा, विकलस्य विवक्षितैकधर्मस्य सम्यक् प्रतिपक्षापेक्षया कथा प्रतिपादनं यथा जीवो ज्ञातैव द्रष्टैव इत्यादि ।"–**लघी० ता० पृ० ८३ ।** तुलना–"तदुक्तम्–उपयोगौ श्रुतस्य द्वौ प्रमाणनयभेदतः ।"–**सिद्धिवि० टी० पृ० ४ A. ।** (२) "निर्दिश्यमानधर्मव्यतिरिक्ताऽशेषधर्मान्तरसंसूचकेन स्याता युक्तो वादोऽभिप्रेतधर्मवचनं स्याद्वादः ।" –**न्यायाव० ता० टी० पृ० ९३ । न्यायकु० पृ० ३ टि० १० ।** (३) तुलना–"स्यात्पदप्रयोगात्तु ये ज्ञानदर्शनसुखादिरूपा असाधारणा ये चामूर्त्तत्वासंख्यातप्रदेशसूक्ष्मत्वलक्षणा धर्माधर्माधर्मगगनास्तिकायपुद्गलैः साधारणाः येऽपि च सत्त्वप्रमेयत्वधर्मित्वगुणित्वादयः सर्वपदार्थैः साधारणास्तेऽपि च प्रतीयन्ते ।"–**आव० नि० मलय० पृ० १७० A. ।** (४) सकलादेशविकलादेशयोः स्वरूपे प्रायः सर्वेषामैकमत्येऽपि केचिदकलङ्काद्याचार्याः सप्तसु भंगेषु सर्वानपि भङ्गान् एकधर्ममुखेन अशेषधर्मात्मकवस्तुप्रतिपादनकाले सकलादेशरूपान् एकधर्मं प्रधानतया अन्यधर्मांश्च गौणतयाऽभिधानसमये विकलादेशात्मकान् स्वीकुर्वन्ति । केचिच्च सिद्धसेनगणिप्रभृतयः सदसदवक्तव्यरूपं भङ्गत्रयं सकलादेशत्वेन शिष्टांश्च चतुरो भंगान् विकलादेशरूपेण मन्यन्ते । **अकलङ्कादीनां ग्रन्थाः**–"तथा चोक्तम्–सकलादेशः प्रमाणाधीनो विकलादेशो नयाधीन इति ।"–**सर्वार्थसि० १।६ ।** "यत्र यदा यौगपद्यं तदा "सकलादेशः ।·· एकगुणमुखेनाशेषवस्तुरूपसंग्रहात् सकलादेशः ।··तत्रादेशवशात् सप्तभंगी प्रतिपदम् । यदा तु क्रमं तदा विकलादेशः (**पृ० १८०**)··निरंशस्यापि गुणभेदादंशकल्पना विकलादेशः ।··तत्रापि तथा सप्तभंगी ।"–**राजवा० पृ० १८१ । नयचक्र० पृ० ३४८ B. ।** "सकलादेशो हि यौगपद्येनाशेषधर्मात्मकं वस्तु कालादिभिरभेदवृत्त्या प्रतिपादयति अभेदोपचारेण वा, तस्य प्रमाणाधीनत्वात् । विकलादेशस्तु क्रमेण भेदोपचारेण भेदप्राधान्येन वा ।"–**तत्त्वार्थश्लो० पृ० १३६ । प्रमेयक० पृ० ६८२ । सप्तभंगित० पृ० ३२ । प्रमाणनय० ४।४४,४५ । जैनतर्कभा० पृ०२०।** "इयं सप्तभङ्गी प्रतिभङ्गं सकलादेशस्वभावा विकलादेशस्वभावा च ।"–**प्रमाणनय० ४।४३ । गुरुतत्त्ववि०पृ० १५ A. । शास्त्रवा० टी० पृ० २५४ A. ।** "यदा मध्यस्थभावेनार्थित्ववशात् किंचिद्धर्मं प्रतिपादयिषवः शेषधर्मस्वीकरणनिराकरणविमुखया धिया वाचं प्रयुञ्जते तदा तत्त्वचिन्तका अपि लौकिकवत् सम्मुग्धाकारतयाचक्षते–यदुत जीवोऽस्ति

तत्र जीव इत्युक्ते जीवशब्दो योग्यतापेक्षोऽनादिसंकेतः स्वभावभूताऽन्यापोहस्वार्थप्रतिपादनः न्यक्षेण प्रतिपक्षं निरस्य जीवमात्रमेव अभिदध्यात् ततः स्यात्पदप्रयोगात् सर्वथैकान्तत्यागात् स्वरूपादिचतुष्टयविशेषणविशिष्टो जीवः अभिधीयते इति

कर्त्ता प्रमाता भोक्तेत्यादि, अतः सम्पूर्णवस्तुप्रतिपादनाभावात् विकलादेशोऽभिधीयते नयमतेन संभवद्धर्माणां दर्शनमात्रमित्यर्थः। यदा तु प्रमाणव्यापारमविकलं परामृश्य प्रतिपादयितुमभिप्रयन्ति तदाङ्गीकृतगुणप्रधानभावा अशेषधर्मसूचककथञ्चित्पर्यायस्याच्छब्दभूषितया सावधारणया वाचा दर्शयन्ति 'स्यादस्त्येव जीवः' इत्यादिकया, अतोऽयं स्याच्छब्दसंसूचिताभ्यन्तरीभूतानन्तधर्मकस्य साक्षादुपन्यस्तजीवशब्दक्रियाभ्यां प्रधानीकृतात्मभावस्यावधारणव्यवच्छिन्नतदसंभवस्य वस्तुनः संदर्शकत्वात् सकलादेश इत्युच्यते। प्रमाणप्रतिपन्नसम्पूर्णार्थकथनमिति यावत्। तदुक्तम्–सा ज्ञेयविशेषगतिर्नयप्रमाणात्मिका भवेत्तत्र। सकलग्राहि तु मानं विकलग्राही नयो ज्ञेयः।"–**न्यायावता० टी० पृ० ९२। सिद्धसेनगणिप्रभृतीनां ग्रन्थाः**–एवेमेते त्रयः सकलादेशा भाष्येणैव विभाविताः संग्रहव्यवहारानुसारिण आत्मद्रव्ये। सम्प्रति विकलादेशाश्चत्वारः पर्यायनयाश्रया वक्तव्यास्तत्प्रतिपादनार्थमाह भाष्यकारः–देशादेशेन विकल्पयितव्यमिति ·· विवक्षायत्ता च वचसः सकलादेशता विकलादेशता च द्रष्टव्या। द्रव्यार्थजात्यभेदात्तु सर्वद्रव्यार्थभेदानेवैकं द्रव्यार्थं मन्यते, यदा पर्यायजात्यभेदांश्चैकं पर्यायार्थं सर्वपर्यायभेदान् प्रतिपद्यते, तदा त्वविवक्षितस्वजातिभेदत्वात् सकलं वस्तु एकद्रव्यार्थाभिन्नम् एकपर्यायार्थाभेदोपचरितं तद्विशेषैकाभेदोपचरितं वा तन्मात्रमेकमद्वितीयांशं ब्रुवन् सकलादेशः स्यान्नित्य इत्यादिस्त्रिविधोऽपि नित्यत्वानित्यत्वयुगपद्भावैकत्वरूपैकार्थाभिधायी। यदा तु द्रव्यपर्यायसामान्याभ्यां तद्विशेषाभ्यां वा वस्तुनः एकत्वं तदतदात्मकं समुच्चयाश्रयं चतुर्थविकल्पे, स्वांशयुगपद्वृत्तं क्रमवृत्तञ्च पञ्चमषष्ठसप्तमेषूच्यते तथाविवक्षावशात् तदा तु तथा प्रतिपादयन् विकलादेशः।"–**तत्त्वार्थभा० टी० पृ०४१५।** "तत्र विवक्षाकृतप्रधानभावसंदाद्येकधर्मात्मकस्यापेक्षितापराशेषधर्मक्रोडीकृतस्य वाक्यार्थस्य स्यात्कारपदलाञ्छितवाक्यात् प्रतीतेः स्यादस्ति घटः स्यान्नास्ति घटः स्यादवक्तव्यो घट इत्येते त्रयो भङ्गाः सकलादेशाः विवक्षाविरचितद्वित्रिधर्मानुरक्तस्य स्यात्कारपदसंसूचितसकलधर्मस्वभावस्य धर्मिणो वाक्यार्थरूपस्य प्रतिपत्तेः चत्वारो वक्ष्यमाणका विकलादेशाः–स्यादस्ति च नास्ति घट इति प्रथमो विकलादेशः, स्यादस्ति चावक्तव्यश्च घट इति द्वितीयः, स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च घट इति तृतीयः, स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्च घट इति चतुर्थः।"–**सन्मति० टी० पृ० ४४६। उ० यशोविजयः** यद्यपि **शास्त्रवा० टी०-जैनतर्कभा०-गुरुतत्त्वविनिश्चयादौ** सप्तानामपि भङ्गानां अकलङ्कोपज्ञाता सकलविकलादेशोभयरूपता सिद्धान्तीकृता तथापि तैः **अष्टसहस्रीविवरणे** 'आद्यास्त्रयो भङ्गाः सकलादेशाः शिष्टाश्च चत्वारो विकलादेशाः' इत्यपि तत्त्वार्थभाष्यसंसूचितं सिद्धसेनगणिव्यावर्णितं कृतान्तीकृतम्। तथाहि–"किन्तु आद्यभङ्गद्वयघटकनिजपररूपयोः शृङ्गग्राहिकया व्यवस्थापन एव नयभेदो मतभेदो वा युज्यते तृतीयभङ्गस्तु अवक्तव्यलक्षणः ताभ्यां युगपदादिष्टाभ्यां तद्भेदादनेकभेदः, इत्येते त्रयो निरवयवद्रव्यविषयत्वात् सकलादेशरूपाः, सदसत्त्व-सदवक्तव्यादयश्चत्वारस्तु चरमाः सावयवद्रव्यविषयत्वाद्विकलादेशरूपाः ,देशभेदं विनैकत्र तु क्रमेणापि सदसत्त्वविवक्षा सम्प्रदायविरुद्धत्वान्नोदेति इति न निरवयवद्रव्यविषयत्वमेषामित्यस्मदभिमतोक्तमेव युक्तमिति मन्तव्यम्।"–**अष्टसह० विव० पृ० २०८** B.। अयमेव सिद्धान्तः **शास्त्रवार्तासमुच्चयटीकायाम्** 'केचित्तु' इति कृत्वा निर्दिष्टः। तथाहि–"केचित्तु अनन्तधर्मात्मकवस्तुप्रतिपादकत्वाविशेषेऽपि आद्यास्त्रय एव भंगा निरवयवप्रतिपत्तिद्वारा सकलादेशाः अग्रिमास्तु चत्वारः सावयवप्रतिपत्तिद्वारा विकलादेशाः, इति प्रतिपन्नवन्तः।"–**शास्त्रवा० टी० पृ० २५४** B.।

1–**पेक्षाऽनादि**–ज० वि०।

स्वेष्टसिद्धिः[1] । **नयोऽपि तथैव सम्यगेकान्तः । 'स्याज्जीव एव' इत्युक्तेऽनेकान्तविषयः स्याच्छब्दः, 'स्यादस्त्येव जीवः' इत्युक्ते एकान्तविषयः स्याच्छब्दः ।**

उपयोगौ व्यापारौ, कतिसंख्यौ[2] ? **द्वौ** । कस्य ? **श्रुतस्य** श्रुताख्यप्रमाणस्य । किमाख्यौ ? **स्याद्वादनयसंज्ञितौ**, स्याद्वादसंज्ञितः नयसंज्ञितश्च । कोऽसौ स्याद्वादः कश्च नयः इत्याह[3]–**'स्याद्वादः'** इत्यादि । **स्याद्वादो** भवति, कोऽसौ ? **सकलादेशः** सकलस्य सम्पूर्णस्य वस्तुनः **आदेशः** कथनम् । **नयस्तु विकलसंकथा** वस्त्वेकदेशकथनम् ।

कारिकार्थः–

---

(१) **मलयगिर्याचार्याः** स्यात्पदप्रयोगं प्रमाणवाक्ये एव उररीकुर्वन्ति । एतन्मतानुसारेण सर्वेषां नयनां मिथ्यारूपत्वात् । अतस्तैः 'स्यात्पदलाञ्छितो नयः सम्यग्' इत्यकलङ्कमतस्य समालोचना कृता । प्रत्यालोचिता च सा उ० यशोविजयैरिति । तदेवं समन्तभद्रसिद्धसेनदिवाकरादिभिरुपज्ञातम् अकलङ्कदेवैः विवृतमेतं मतं हेमचन्द्रादयः समर्थयन्ति । **मलयगिरिकृता** समालोचना इत्थम्–"नयचिन्तायामपि च ते दिगम्बराः स्यात्पदप्रयोगमिच्छन्ति तथा चाकलङ्क एव प्राह–'नयोऽपि तथैव सम्यगेकान्तविषयः स्यात्' इति । अत्र टीकाकारेण व्याख्या कृता–नयोऽपि नयप्रतिपादकमपि वाक्यं न केवलं प्रमाणवाक्यमित्यपिशब्दार्थः, तथैव स्यात्पदप्रयोगप्रकारेणैव सम्यगेकान्तविषयः स्यात्, यथा स्यादस्त्येव जीव इति । स्यात्पदप्रयोगाभावे तु मिथ्यैकान्तगोचरतया दुर्नय एव स्यादिति ।' तदेतदयुक्तम्; प्रमाणनयविभागाभावप्रसक्तेः, तथाहि–'स्याज्जीव एव' इति किल प्रमाणवाक्यम् 'स्यादस्त्येव जीवः' इति नयवाक्यम् । एतच्च द्वयमपि लघीयस्त्रय्यलङ्कारे साक्षादकलङ्केनोदाहृतम्, अत्र चोभयत्राप्यविशेषः; तथाहि–स्याज्जीव एवेत्यत्र जीवशब्देन प्राणधारणनिबन्धना जीवशब्दवाच्यताप्रतिपत्तिः, अस्तीत्यनेनोद्भूताकारशब्दप्रयोगादजीवशब्दवाच्यतानिषेधः, स्याच्छब्दप्रयोगतोऽसाधारणसाधारणधर्माक्षेपः । 'स्यादस्त्येव जीवः' इत्यत्र जीवशब्देन जीवशब्दवाच्यताप्रतिपत्तिः, अस्तीत्यनेनोद्भूतविवक्षितास्तित्वावगतिः, एवकारप्रयोगात्तु यदाशंकितं सकलेऽपि जगति जीवस्य नास्तित्वं तद्व्यवच्छेदः, स्यात्प्रयोगात् साधारणासाधारणप्रतिपत्तिरित्युभयत्राप्यविशेष एव ।"–**आव० नि० मलय० पृ० ३७१** A. । **उ० यशोविजयैः** एतन्मलयगिरिकृतम् आकलङ्कमतालोचनं पूर्वपक्षीकृत्य इत्थं समाहितम्–"अत्रेदमवधेयम्–यो नाम नयो नयान्तरापेक्षः तस्य प्रमाणान्तर्भावे व्यवहारनयः प्रमाणं स्यात् तस्य तपःसंयमप्रवचनग्राहकत्वेन संयमग्राहिनिश्चयविषयकत्वेन तत्सापेक्षत्वात् । शब्दनयानाञ्च निक्षेपचतुष्टयाभ्युपगन्तॄणां भावाभ्युपगन्तृशब्दनयविषयविषयकत्वेन तत्सापेक्षत्वात्प्रमाणत्वापत्तिः । नयान्तरवाक्यसंयोगेन सापेक्षत्वे च ग्राह्ये स्यात्पदप्रयोगेण सप्रतिपक्षनयद्वयविषयावच्छेदकस्यैव लाभात् तेनाऽनन्तधर्मात्मकत्वापरार्शः । न चेदेवं तदाऽनेकान्ते सम्यगेकान्तप्रवेशानुपपत्तिः अवच्छेदकभेदं विना सप्रतिपक्षविषयसमावेशस्य दुर्वचत्वात्, इष्यते चायम् ।' 'स्यात्पदमवच्छेदकभेदप्रदर्शकतयैव विवृतम् । अत एव स्यादित्यव्ययमनेकान्तद्योतकमेव तान्त्रिकैरुच्यते । सम्यगनेकान्तसाधकस्य अनेकान्ताक्षेपकत्वात् न त्वनन्तधर्मपरामर्शकम्, अतो न स्यात्पदप्रयोगमात्राधीनमादेशसाकल्यं येन प्रमाणनयवाक्ययोर्भेदो न स्यात्, किन्तु स्वार्थोपस्थित्यनन्तरमशेषधर्माभेदोपस्थापकविधेयपदवृत्त्यधीनम् । सा च विवक्षाधीनेत्यादेशसाकल्यमपि तथेति नयप्रमाणवाक्ययोरित्थं भेद एव । मलयगिरिपादवचनं तु अप्रतिपक्षधर्माभिधानस्थले अवच्छेदकभेदाभिधानानुपयुक्तेन स्यात्पदेन साक्षादनन्तधर्मात्मकत्वाभिधानात्, तत्र प्रमाणनयभेदानभ्युपगन्तृदुर्विदग्धदिगम्बरनिराकरणाभिप्रायेण योजनीयम् ।"–**गुरुतत्त्वावि० पृ० १७** B. ।

---

1 **स्वेष्टविसिद्धिः** ज० वि० । 2 **किंसंख्यौ** ब०, श० । 3 **इत्याद्याह** ब०

तत्र स्याद्वादपदं व्याचष्टे **'अनेकान्त'** इत्यादिना । **अनेकान्तात्मकस्य** अनेकधर्मस्वभावस्य **अर्थस्य** जीवादेः **कथनं स्याद्वादः** । अत्रोदाहरणमाह–

विवृतिव्याख्यानम्–

'यथा' इत्यादि । **यथा** इत्युदाहरणप्रदर्शने, **जीवः पुद्गलः धर्मोऽधर्म आकाशं काल इति** षट्द्रव्यरूपोऽर्थः, तस्य अनेकान्तात्मकत्वनिरूपणं स्याद्वादः । तत्र जीवे तावदनेकान्तात्मकत्वं **'तत्र'** इत्यादिना निरूपयति । **तत्र** तेषु जीवादिषट्पदार्थेषु मध्ये **जीव** आत्मा **'अनेकान्तः'** इति सम्बन्धः । कैर्धर्मैः इत्याह–**ज्ञानदर्शनवीर्यसुखैः** । ननु दर्शनमेव पुरुषस्य स्वरूपं न ज्ञानादयः, तेषां प्रकृतिधर्मत्वात् तत्कथं तैरसौ अनेकान्तः ? इत्यप्ययुक्तम्; प्रकृतिधर्मतां निराकृत्य तेषां तद्धर्मतायाः प्रत्यक्षपरिच्छेदे प्रतिपादितत्वात् । ततः सूक्तम्–**'ज्ञानादिभिः जीवोऽनेकान्तः'** इति । कथम्भूतैस्तैः इत्याह–**असाधारणैः** पुद्गलाद्यसंभविभिः । ननु बुद्ध्यादयो नव आत्मनोऽसाधारणा गुणाः सन्ति तत्किमर्थमेते चत्वार एव दर्शिताः इति चेत् ? तेषामेव सहभुवां तद्गुणत्वप्रतिपादनार्थम् । इच्छादयो हि क्रमभाविनः पर्यायाः न गुणाः, अन्यथा भयहर्षशोककरुणामर्षौदासीन्यादीनामपि तद्गुणत्वप्रसक्तेः 'नवैव' इति संख्यानियमो दुर्घटः स्यात् । परैरपि तदनेकान्तं दर्शयितुमाह–**'अमूर्त्तत्व'** इत्यादि । रूपादिरहितत्वम् अमूर्त्तत्वम्, न पुनः असर्वगतद्रव्यपरिमाणाभावः, जीवस्य मूर्त्तत्वप्रसङ्गात् । तस्य असर्वगतत्वेन विषयपरिच्छेदे प्रसाधितत्वात् । **असङ्ख्यातप्रदेशत्वम्** असंख्यातावयवोपेतत्वम्, **सूक्ष्मत्वं** शुद्धस्य तस्य केवलज्ञानादन्यतोऽसाक्षात्करणम्, तैः **अनेकान्तो 'जीवः'** इति सम्बन्धः । किं विशिष्टैः **साधारणासाधारणैः, साधारणैः** गगनादावपि भावात्, **असाधारणैः** पुद्गलेष्वभावात् । पुनरन्यैस्तदनेकान्तं दर्शयन्नाह–**'सत्त्व'** इत्यादि । सुप्रसिद्धाः **सत्त्वप्रमेयत्वाऽगुरुलघुत्वधर्मित्वगुणित्वादयो धर्माः** तैः । कथम्भूतैः ? **साधारणैः** षट्स्वपि द्रव्येषु भावात् । **तस्य** एवंविधस्य **जीवस्य आदेशात् कथनात् प्रमाणं स्याद्वादः** तत्र तदविसंवादात् इति भावः । **तथा** तेन असाधारणोभय-

(१) सांख्यः । "द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ।"–**योगसू० २।२०।** (२) "प्रकृतेर्महानुत्पद्यते । महान् बुद्धिर्धृतिर्ब्रह्मा पूर्तिः ख्यातिरीश्वरो विखर इति पर्यायाः ··आह–उक्तं प्रधानाद्बुद्धिरुत्पद्यते इति ? तत्र वक्तव्यं किं लक्षणा पुनर्बुद्धिरित्युच्यते–अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् । सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम् ॥"–**सांख्यका० युक्तिदी० पृ० १०८।** (३) जीवः । (४)अनेकधर्मात्मकः । (५)ज्ञानादीनाम् । (६)जीवधर्मतायाः । (७)**पृ० १९१।** (८)वैशेषिकाः । "नवानामात्मगुणानां बुद्धिसुखदुःखेच्छाप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराणाम् ··"–**न्यायमं० पृ० ५०८ ।** (९) ज्ञानदर्शनवीर्यसुखाख्याः । (१०)आत्मगुणत्व । (११)जीवस्य अनेकधर्मात्मकत्वम् । (१२)"इयत्तावच्छिन्नपरिमाणयोगित्वं मूर्त्तत्वं तदभावोऽमूर्त्तत्वम् ।"–**सप्तप० पृ० ७२ ।** "असर्वगतद्रव्यपरिमाणं मूर्तिरिति हि पदार्थविदः ।"–**तत्त्वबि० पृ० १५८।** (१३) जीवस्य । (१४)**पृ०२६१।** (१५)आत्मनः ।

1 **इत्याद्युदा**–ब०, श्र०। 2–**धारणगुणाः** ब० । 3–**यान् गुणा** ब० । 4–**तदेश**–श्र० । 5–**पि भवात्** ब० । 6 **पुनरप्यन्यैः** श्र० । 7–**ह सुप्रसि**–श्र० । 8 **खट्स्वपि द्रव्येषु** आ० । 9 **तथा तथा तेन** श्र० ।

साधारणधर्माधिकरणत्वेन अनेकान्तप्रकारेण **इतरे**[2] पुद्गलादयः पदार्थाः **परमागमतः** परमागममाश्रित्य **योज्याः**।

इदानीं नयं दर्शयन्नाह–**'ज्ञः'** इत्यादि। **जीव** इति धर्मिणो निर्देशः, **ज्ञः** चेतनास्वभावः इति साध्यस्य, **सुखदुःखादिवेदनादिति** हेतोः, **इति** एवं प्रयोगः **आदिर्यस्य** अनित्यशब्दादेः स तथोक्तः, स चासौ **विकलस्य** धर्मान्तरनिरपेक्षस्य धर्मस्य **आदेशश्च नयः**। ननु किमिदं साकल्यं वैकल्यञ्च आदेशस्य यतः **'स्याद्वादः सकलादेशो नयो विकलसंकथा'** इति स्यात्? इत्यत्राह–**'साकल्यम्'** इत्यादि। सकलस्य अनन्तधर्मात्मकस्य वस्तुनो भावः **साकल्यम् अनन्तधर्मात्मकता**। तत्प्रतिपादकं वचनम्[1] एवमुक्तम्, विषयस्य[2] विषयिण्युपचारात्[3]। **विकलस्य** एकदेशस्य भावो **वैकल्यम्–एकान्तः**, तदादेशः तथोक्तः। कुतः? इत्याह–**'धर्मान्तर'** इत्यादि। विवक्षितधर्माद् अन्यो **धर्मः तदन्तरं** तस्य **अविवक्षातः**[4], नान्यथा दुर्नयत्वप्रसङ्गात्। ननु शब्दस्य अर्थे सम्बन्धाभावतः प्रवृत्तेरेवाऽसंभवात् न सकलविकलादेशप्ररूपणं युक्तम्, इत्यत्राह–**'तत्र'** इत्यादि। **तत्र** अनन्तात्मके[4] तत्त्वे स्थिते सति, यदि वा **तत्र** एवं स्याद्वादनयस्वरूपे निरूपिते सति **'जीव' इत्युक्ते जीवशब्दः** अवान्तरविशेषरहितं **जीवमात्रमेव अभिदध्यात्**। कथम्भूतम्? इत्याह–**'योग्यता'** इत्यादि। योग्यतायाम् अपेक्षा यस्य योग्यतां वा अपेक्षते इति **योग्यतापेक्षः, अनादिः सङ्केतो** यस्य स तथोक्तः। **'योग्यता'** इत्यनेन तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणसम्बन्धविरहे नित्यैकरूपसम्बन्धाऽसत्त्वेऽपि च शब्दार्थयोः वाच्यवाचकभावं दर्शयति, योग्यतास्वभावसम्बन्धसंभवात्। एतच्च सप्रपञ्चं प्राक् प्रपञ्चितम्।

ननु योग्यतातोऽपि शब्दस्य अर्थप्रतिपादकत्वे एकस्माच्छब्दात् युगपदनेकार्थप्रतिपत्तिः स्यात्, सर्वस्य शब्दस्य सर्वत्रार्थे प्रतिपादनयोग्यतासंभवात्; तदनुपपन्नमिति[6] **'सङ्केत'** इत्यनेन दर्शयति–सत्यामपि अनेकार्थप्रतिपादनयोग्यतायां[5] विनियतसङ्केतवशाद् विनियतार्थप्रतीत्युपपत्तेः। एतच्च **'प्रमाणं श्रुतम्'** [लघी० का० २६] इत्यत्र प्ररूपितम्। ननु यदा जीवशब्दोऽर्थमभिधत्ते न तदा पूर्वसङ्केतोऽस्ति[6] तत्कथं तदपेक्षस्यास्य नियतार्थप्रतीतिहेतुत्वमिति चेत्; न; 'अस्येदं वाच्यम् इदं वाचकम्' इति चित्तस्य[7] सङ्केतत्वात्, तस्य[8] च तदापि भावात्। न चेदमवान्तरकल्पितम् इति **अनादिपदेन** दर्शयति। ननु जीवमात्रमभिदध्यात् इत्ययुक्तम्; अन्यापोहस्यैव[9] जातेरेव[10]

(१) साकल्यशब्देन। (२) अनन्तधर्मात्मकत्वरूपसाकल्यस्य वाच्यस्य। (३) वाचके स्याद्वादे सकलादेशे। (४) न तु धर्मान्तरस्य प्रतिक्षेपः। (५) सौगतः। (६) सर्वशब्दस्य सर्वार्थप्रतिपादनमनुपपन्नम्। (७) अनादिसङ्केतापेक्षस्य जीवशब्दस्य। (८) चित्तस्य। (९) बौद्धाः। (१०) मीमांसकाः।

1–कान्तेन प्रका–ब०। 2 इतरेषु पु–श्र०। 3–कल्यं वादेश–श्र०। 4 अनन्तात्मकत्वे तत्त्वे ब०। 5–यां नियत–श्र०। 6 पूर्वः संकेतो–ब०, श्र०। 7 चेत्तस्य संकेतस्यात् ब०।

अन्योन्यविभिन्नतद्द्वयस्यैव[1] वा शब्दार्थत्वात्; इत्यत्राह–**'स्वभाव'** इत्यादि। **स्वभावभूतः अन्यतः** सर्वतोऽपोहः पररूपेण असत्त्वं यस्य स तथोक्त[2] स चासौ **स्वार्थश्च** स्वाभिधेयः तस्य **प्रतिपादनः जीवशब्दः तन्मात्रमभिदध्यात्।** किं कृत्वा? **निरस्य**। कम्? **प्रतिपक्षम्,** प्रत्यनीकं मतम् अपोहादिमात्राभिधायित्वलक्षणम्। कथम्? **न्यक्षेण** सामस्त्येन। यथा च अपोहादेः शब्दार्थता न घटते तथा **'प्रमाणं श्रुतमर्थेषु'** [लघी० का० २६] इत्यत्र प्रपञ्चतः प्रतिपादितम्। **ततः** तस्मात् न्यायात् **स्यात्पदप्रयोगात् सर्वथैकान्तस्य** 'सन्नेव जीवः, असन्नेव, द्रव्यरूप एव, पर्यायरूप एव वा' इत्येवंरूपस्य **त्यागात्** निरासात्, **स्वरूपादिचतुष्टयविशेषणविशिष्टः** स्वद्रव्यक्षेत्रादिविशेषणविशिष्टः **जीवः** जीवशब्देन **अभिधीयते इति स्वेष्टस्य** अनेकान्तात्मनो जीवस्य **सिद्धिः।**

एवं प्रमाणवाक्यमुपदर्श्य साम्प्रतं नयवाक्यं दर्शयन्नाह–**'नयोऽपि'** इत्यादि। **नयोऽपि**[3] नयवाक्यमपि[4] न केवलं प्रमाणवाक्यम्, **तथैव** स्यात्पदप्रयोगप्रकारेणैव[5] **सम्यगेकान्तः** सम्यगेकान्तविषयः स्यात्, अन्यथा[2] मिथ्यैकान्तगोचरः स्यादिति। अधुना एवकारप्रयोगोपयोगं दर्शयन्नाह–**'स्यात्'** इत्यादि। **'अनेकान्तः'** इत्येतदनुवर्त्तमानमिह सम्बध्यते। ततोऽयमर्थः सिद्धः–**स्यात्** कथञ्चित् **जीव एव** ज्ञानदर्शनसुखवीर्यैः धर्मैः अनेकान्तः नान्यः इति एवकारार्थः। **इत्येवमुक्ते** एवं वाक्ये प्रयुक्ते सति नैकान्तविषयः किन्तु **अनेकान्तविषयः स्याद्** भवेत् **शब्दः 'स्याज्जीव एव'** इतिवाक्यम् अनेकान्तरूपस्य तस्य[3] अभिधानात्। **'स्यादस्त्येव जीवः' इत्युक्ते** सति **एकान्तविषयः** सम्यगेकान्तगोचरः **स्याद्** भवेत् **शब्दः 'स्यादस्त्येव'** इति वाक्यम्, प्रधानतः तदस्तित्वैकान्तप्रतिपादनात्। एवमुत्तरभङ्गेष्वपि[6] वक्तव्यम्।

ननु न सर्वत्र वाक्ये लौकिकाः स्यात्कारमेवकारञ्च प्रयुञ्जते, अन्यथैव तत्प्रयोगदर्शनात्, अतो न युक्तमेतदित्यारेकापनोदार्थमाह–

अप्रयुक्तोऽपि[7] सर्वत्र स्यात्कारोऽर्थात् प्रतीयते।
विधौ निषेधेऽप्यन्यत्र कुशलश्चेत् प्रयोजकः॥ ६३॥

---

(१) योगाः। (२) स्यात्पदप्रयोगाभावे। (३) जीवस्य। (४) स्यान्नास्त्येवेत्यादिषु। (५) स्यात्पदप्रयोगनियमः। (६) "प्रतीयतेऽधिगम्यते। कः? स्यात्कारः स्यादिति पदमव्ययम्, क्व? सर्वत्र शास्त्रे लोके वा। कस्मिन् विषये? विधौ सत्त्वादौ साध्ये। न केवलं विधौ किन्तु निषेधेऽपि असत्त्वादावपि साध्ये। अन्यत्रापि अन्यस्मिन् अनुवादातिदेशादावपि। किंविशिष्टोऽपि अप्रयुक्तोऽपि स्यादस्ति जीव इत्यनुक्तोऽपि। तर्हि कुतः प्रतीयते इति चेदत्राह–अर्थात् सामर्थ्यात्।··चेद्यदि कुशलः स्यात् व्यवहारे प्रबुद्धः स्यात्। कः? प्रयोजकः प्रतिपादकः।·····"–**लघी० ता० पृ० ८६**। उद्धृतोऽयम्–'···विधौ निषेधेऽन्यत्रापि···'–**आव० नि० मलय पृ० ३६९ B.**। **गुरुतत्त्वावि० पृ० १६ A.**। तुलना–"विवक्षातोऽप्रयोगेऽपि सर्वोऽर्थोऽयं प्रतीयते॥ व्यवच्छेदफलं वाक्यं यथा चैत्रो धनुर्धरः। पार्थो धनुर्धरो

1–**द्वय**–आ०,श्र०। 2 **तथो स** आ०। 3 **'नयोऽपि'** नास्ति ब०। 4 **'नयवाक्यमपि'** नास्ति आ०। 5–**पदयोग**–श्र०। 6 **प्रयुंजंते** आ०। 7–**युक्तेऽपि** मु० लघी०।

विवृतिः–क्वचित्स्यात्कारमनिच्छद्भिः सर्वथैकान्तोऽभ्युपगतः स्यात् । अवधारणाभावेऽपि अनेकान्तनिराकरणस्य[1] अवश्यंभावित्वात् अन्यथा प्रमाणनययोरभेदप्रसङ्गः । किं बहुना विधिनिषेधानुवादातिदेशादिवाक्येषु कारकेषु कर्त्रादिषु स्वार्थादिषु प्रातिपदिकार्थेषु साधनदूषणतदाभासवाक्येषु स्याद्वादमन्तरेण प्रस्तुताऽप्रसिद्धिः इत्याबालप्रसिद्धम् ।

अप्रयुक्तोऽपि[2] न केवलं प्रयुक्तः **सर्वत्र** वाक्ये **स्यात्कारः**, उपलक्षणमेतत्[3] तेन एवकारोऽपि **प्रतीयते** । कुत इत्याह–**अर्थात्** सामर्थ्यात् ।

कारिकार्थः–

तथाहि–'पानीयमानय' इत्युक्ते यदि पानीयस्य अन्यस्य चानयनं[4] लौकिकानामभिप्रेतं स्यात्तदा पानीयपदोपादानमनर्थकं स्यात् । अथाप्यनानयनमभिप्रेतम्; आनयनग्रहणं व्यर्थम् । अस्ति च तदुभयग्रहणम्, अतः एवकारप्रतीतिः इति । क ? **विधौ निषेधेऽपि,** भिन्नप्रक्रमः अपिशब्दः **'अन्यत्र'** इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः[5] । **अन्यत्रापि**[1] अनुवाद-अतिदेशादावपि । अथ यदि सर्वत्र सः प्रतीयते "*अङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशतमास्ते*" [ ] इत्यादावपि[2] प्रतीयेत । तथा च "*सर्वस्योभयरूपत्वे*" [प्रमाणवा० ३।१८१] इत्यादिदोषानुषङ्गः[3] स्यात् इत्यत्राह–**'कुशलः'** इत्यादि । यथा योऽर्थः प्रमाणतः प्रतिपन्नः तथैव तस्य प्रतिपादकः **प्रयोजकः कुशलो** भवेत् नान्यथा, स **चेत् यदि प्रयोजकः** शब्दानामिति ।

व्यतिरेकमुखेन कारिकां विवृण्वन्नाह–**'क्वचिद्'** इत्यादि । **क्वचिद्** विध्यादिवाक्ये **स्यात्कारमनिच्छद्भिः** एकान्तवादिभिः **सर्वथा** धर्मापेक्षया[6] इव धर्म्यपेक्षयाऽपि, यद्वा यथा धर्म्यपेक्षया तथा धर्मापेक्षयापि **एकान्तः**

विवृतिव्याख्यानम्–

सर्वथैकान्तः सोऽभ्युपगतः **स्यात्** तत्र च प्रमाणविरोधः इत्यभिप्रायः । अतस्तद्विरोधं परिहर्त्तुमिच्छता सर्वत्र स्यात्कारोऽभ्युपगन्तव्यः । एवं व्यतिरेकमुखेन[7] सर्वत्र स्यात्कारं प्रसाध्य इदानीं तथैव एवकारं प्रसाधयन्नाह–**'अवधारण'** इत्यादि । **अवधारणस्य** एवकारस्य **अभावेऽपि**[8] न केवलं स्यात्काराभावे **'सर्वथैकान्तोऽभ्युपगतः स्यात्'** इति सम्बन्धः । कुत एतदित्याह[9]–**अनेकान्तनिराकरणस्य अवश्यम्भावित्वादिति ।**

नीलं सरोजमिति वा यथा ।"–**प्रमाणवा०४।१९१-९२।** "सामर्थ्याच्चाप्रयोगेऽर्थो गम्यः स्यादेवकारयोः।" –**सिद्धिवि०, टी० पृ० ५०७** B.। **न्यायवि० का० ४५३।** "सोऽप्रयुक्तोपि वा तज्ज्ञैः सर्वत्रार्थात् प्रतीयते। यथैवकारोऽयोगादिव्यवच्छेदप्रयोजनः ॥"–**तत्त्वार्थश्लो० पृ० १३७। स्या० रत्ना० पृ० ७१८। रत्नाकरावता० पृ० ६१ । सप्तभंगित० पृ० ३१ । स्या० मं० पृ० २७९ । नयप्रदीप० पृ० ९६** A. ।

(१) तुलना–"अत्रान्यत्रापि इति–अनुवादातिदेशादिवाक्येषु·· ।"–**आव० नि० मलय० पृ० ३६९** B. । (२) **पृ० ५३० टि० ३ ।** (३) **पृ० ६२० टि० ५ ।**

1–**निराकाराभ्युपगमस्यावश्यं**–ई० बि० । 2–**युक्तो न** ब० । 3–**णमेतेन एव**–ब० । 4 **वानयनं** ब०, श्र० । 5 **द्रष्टव्यम्** ब० । 6–**पेक्षया तथा धर्मापेक्षयाप्येकान्तः** श्र० । 7–**मुखेन** आ० । 8 **अभावे न के**–ब० । 9–**दित्याह** ब० ।

तथाहि–'ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणो जीव एव' इति [1]अन्ययोगव्यवच्छेदेन जीवस्यैव [2]एतल्लक्षणलक्षितस्य अनेकान्तानभ्युपगमे अजीवोऽपि [3]तल्लक्षणः स्यादिति बहिरर्थव्यवस्थाविलोपः, तद्विलोपे च सकल[4]प्रमाणप्रमेयादिव्यवहारापहारः। 'तल्[5]लक्षण एव सः' इति अयो[6]गव्यवच्छेदानभ्युपगमे च रूपादिरप्येत[7]ल्लक्षणं स्यात् इति जीवेतरविभागाभावः स्यात्। '[8]भवत्येव' इत्यवधारणाभावे अत्य[9]न्तायोगाव्यवच्छेदः स्यात्। 5

ननु साक्षात्प्रयुक्तस्य सामर्थ्यगम्यस्य वा एवकारस्यैव प्रतीतिर्युक्ता [10]तत्साध्य[11]स्य अयोगादिव्यवच्छेदफलस्य सर्वत्र वाक्ये संभवान्न पुनः स्यात्कारस्य निष्फलत्वात्। उक्तञ्च–

"[12]अयोगमपरैर्योगमत्यन्तायोगमेव च।
व्यवच्छिनत्ति धर्मस्य निपातो व्यतिरेचकः॥" [प्रमाणवा० ४।१९०]

---

(१) "विशेष्यसङ्गतैवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदबोधकः, यथा पार्थ एव धनुर्धरः। अन्ययोगव्यवच्छेदो नाम विशेष्यभिन्नतादात्म्यादिव्यवच्छेदः। तत्र एवकारेण पार्थान्यतादात्म्याभावो धनुर्धरे बोध्यते। तथा च पार्थान्यतादात्म्याभाववद्धनुर्धराभिन्नः पार्थ इति बोधः।"–**सप्तभंगि० पृ० २६**। "तत्र विशेष्यगतैवस्थले पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ अन्यतादात्म्यव्यवच्छेदोऽर्थः। अन्यत्वञ्च समभिव्याहृतपदार्थापेक्षिकम्। तथा च पार्थान्यतादात्म्याभाववद्धनुर्धराभिन्नः पार्थ इति बोधः।"–**वैयाकरणभू० द० पृ० ३७०**। "यद्वा पार्थान्यस्मिन् प्रशस्तधनुर्धरत्वं व्यवच्छिद्यते।"–**वाच०। न्यायको० पृ० १९१**। (२) ज्ञानदर्शनोपयोग। (३) एवकाराभावे अजीवोऽपि ज्ञानादिमान् स्यात्तथा च सर्वस्य चेतनात्मकत्वप्राप्त्या बाह्यद्रव्यस्य अचेतनस्य सर्वथाऽभावः स्यादिति भावः। (४) बाह्यार्थापलापे हि प्रमाणादिव्यवस्थाऽभावः, बाह्यार्थापेक्षयैव हि ज्ञाने प्रमाणतदाभास व्यवहारो भवति "बहिः प्रमेयापेक्षायां प्रमाणं तन्निभञ्च ते" (आप्तमी० का० ८३) इत्यभिधानात्। (५) तानि ज्ञानदर्शनादीनि लक्षणानि यस्य जीवस्य असौ तल्लक्षणः। (६) "विशेषणसङ्गतैवकारोऽयोगव्यवच्छेदबोधकः, यथा शङ्खः पाण्डुर एवेति। अयोगव्यवच्छेदो नाम उद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरणाभावाऽप्रतियोगित्वम्।" –**सप्तभंगि० पृ० २५**। "विशेषणसङ्गतैवस्थले अयोगव्यवच्छेदः 'शङ्खः पाण्डुर एव' इत्यादौ शङ्खत्वावच्छेदेन पाण्डुरवत्त्वसमवायाभावव्यवच्छेदबोधनात्।"–**वैयाकरणभू० द० पृ० ३७०**। "अत्र शङ्खत्वावच्छेदेन पाण्डुरत्वायोगव्यवच्छेदो बुध्यते। अथवा विशेष्ये शङ्खे पाण्डुरत्वायोगव्यवच्छेदो बोध्यते।" –**(म० प्र० १ पृ० ७)**"–**न्यायको० पृ० १९१**। (७) एतस्य जीवस्य लक्षणं स्यात्। (८) जीवः ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणो भवत्येव। (९)"क्रियासङ्गतैवकारोऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदबोधकः यथा नीलं सरोजं भवत्येव।"–**सप्तभंगि० पृ० २६। वैयाकरणभू० द० पृ० ३७०**। "सरोजे नीलत्वात्यन्तायोगो व्यवच्छिद्यते।"–**वाच०। न्यायको० पृ० १९२**। (१०) एवकारसाध्यस्य। (११) "अयोगं योगमपरैरत्य···निपात एवकारो व्यतिरेचकः नियामकः क्वचिद् धर्मस्य विशेषणस्य अयोगं व्यवच्छिनत्ति। क्वचिदपरैः विशेष्यादन्यैः योगं व्यवच्छिनत्ति क्वचिदत्यन्तायोगं व्यवच्छिनत्ति। ननु निपातो न स्वयं वाचकः किन्तु द्योतकः तदस्य कथमयमर्थप्रभेद इत्याह–विशेषणविशेष्याभ्यां क्रियया च सहोदितः। द्योतकत्वादेव निपातो विशेषणेन सहोदितोऽयोगस्य व्यवच्छेदकः। विशेष्येण सहोक्तोऽन्ययोगस्य, क्रियया च सहोक्तोऽत्यन्तायोगस्येति विशेषणादिपदवाच्य एव अयोगव्यवच्छेदादिः तत्सहोक्तनिपातद्योत्य इत्यर्थः।"–**प्रमाणवा० मनोरथ० ४।१९०**। तुलना–**सिद्धिवि०, टी० पृ० ५०७A.**। "यद्विनिश्चयः –अयोगं योगमपरै···"–**षड्द० बृह० पृ० १४। न्यायाव० टी० टि० पृ० १७**। "यदुक्तम्–अयोगमन्ययोगञ्च अत्यन्तायोगमेव च। व्यवच्छिनत्ति धर्मस्य एवकारस्त्रिधा मतः॥"–**काव्यप्र० टी० पृ० ८८**।

1–**स्यानभ्यु**–आ०। 2–**क्षणः स्यात्** आ०। 3–**ध्य योगादि**–ब०।

निपात[1] एवकारः व्यतिरेचकः निवर्त्तकः । तत्र 'चैत्रो धनुर्धर एव' इत्यत्र अयोगव्यवच्छेदः[2]; तथाहि–परप्रतिपत्तये वाक्यं प्रयुज्यमानं यदेव परेण व्यामोहादाशङ्कितम् तदेव व्यवच्छिनत्ति, चैत्रश्च लोके धनुर्धरो न प्रतीतः, ततश्चैत्रस्य अधनुर्धरत्वशङ्काव्यवच्छेदेन धनुर्धरत्वविधानार्थं 'चैत्रो धनुर्धर एव' इति वाक्यं प्रयुज्यते । 'पार्थ एव धनुर्धरः' इत्यत्र अन्ययोगव्यवच्छेदः[3] । नहि पार्थे[3] अधनुर्धरत्वाशङ्का कस्यचिदस्ति धनुर्धरत्वेन अखिलजनप्रसिद्धत्वात्तस्य । तस्मात् यदतिशयवद्धनुर्धरत्वं तत् पुरुषान्तरसाधारणमाशङ्कितमिति तद्व्यवच्छेदाय 'पार्थ एव धनुर्धरः' इति वाक्यं प्रयुज्यते । 'नीलं सरोजं भवत्येव' इत्यत्र तु अत्यन्तायोगव्यवच्छेदः[4]; यदा हि सरोजं नीलवर्णविविक्तं प्रसिद्धमिति नीलत्वमस्य नास्तीति आशङ्कितं भवति तदा तद्व्यवच्छेदाय 'नीलं सरोजं भवत्येव' इति वाक्यं प्रयुज्यते इति ।

तदसमीक्षिताभिधानम्[3]; स्यात्कारमन्तरेण इष्टानिष्टयोर्विधिनिषेधानुपपत्तेः; तथाहि- 'पार्थ एव धनुर्धरः' इत्युक्ते सर्वत्र सर्वदा सर्वेषामन्यपुरुषाणां धानुर्धर्याभावः प्रतीयते, तत्र च प्रत्यक्षादिविरोधः । अथ विशिष्टं[5] तदन्यपुरुषेषु प्रतिनियतदेशकालापेक्षया प्रतिषेद्धुमिष्टं न धनुर्धरत्वमात्रं ततोऽयमदोषः; ननु[6] अयमर्थः स्यात्कारप्रसादादेव प्रत्येतुं शक्य इति, एतत्प्रयोजनत्वात् कथंसौ[7] निष्फलः यतः साक्षात्प्रयुक्तस्य सामर्थ्यगम्यस्य[4] वा अस्य[5] सर्वत्र वाक्ये प्रतीतिर्न स्यात् ? तथा 'चैत्रो धनुर्धर एव'

(१) "यत्र धर्मिणि धर्मसद्भावः सन्दिह्यते तत्राऽयोगव्यवच्छेदस्य न्यायप्राप्तत्वात् । अत्र दृष्टान्तो यथा चैत्रो धनुर्धर इति । चैत्रे हि धनुर्धरत्वं सन्दिह्यते किमस्ति नास्तीति । ततश्चैत्रो धनुर्धर इत्युक्ते पक्षान्तरमधनुर्धरत्वं श्रोतुराकाङ्क्षोपस्थापितं निराकरोति अयोगव्यवच्छेदोऽत्र न्यायप्राप्तः ।"–**प्रमाणवा० स्ववृ० टी० पृ० १५** । "चैत्रे धनुर्धरत्वसन्देहात् विशेषणेन अयोगमात्रं व्यवच्छिद्यते ।"–**प्रमाणवा० मनोरथ० ४।१९२** । (२) "यथा पार्थो धनुर्धर इति सामान्यशब्दोऽप्ययं धनुर्धरशब्दः प्रकरणसामर्थ्यादिना प्रकृष्टगुणवृत्तिरिह पार्थे हि धनुर्धरत्वं सिद्धमेवेति नाऽयोगाशङ्का । तादृशन्तु सातिशयं किमन्यत्राप्यस्ति नास्ति इत्यन्ययोगशङ्कायां श्रोतुर्यदा पार्थो धनुर्धर इत्युच्यते तदा सातिशयः पार्थ एव धनुर्धरो नान्य इति प्रतीयते । तेनात्र अन्ययोगव्यवच्छेदो न्यायप्राप्तः ।"–**प्रमाणवा० स्ववृ० टी० पृ० १५** । "पार्थे धनुर्धरत्वं प्रसिद्धमेव किन्तु तादृशमन्यस्यापि किमस्तीति सन्देहे अन्ययोगव्यवच्छेदफलं विशेषणम् ।"–**प्रमाणवा० मनोरथ० ४।१९२** । (३) अर्जुने । (४) "न खलु सर्वमेव नीलं सरोजं येनायोगव्यवच्छेदः स्यात्, नापि सरोजमेव नीलं येन अन्ययोगव्यवच्छेदो भवेत् । किन्तु 'नीलं सरोजं संभवति न वा' इत्यत्यन्तायोगसन्देहे विशेषणेन स एव व्यवच्छिद्यते ।"–**प्रमाणवा० मनोरथ० ४।१९२** । (५) यादृशं धनुर्धरत्वं पार्थे न तादृगन्यत्र इति । (६) तुलना–"यत्रापि अन्ययोगव्यवच्छेदोऽभिप्रेतस्तत्रापि योगविशेषो व्यवच्छिद्यते न योगसामान्यम्, यादृग् पार्थे धनुर्धरता तादृगन्यत्र नास्तीति ।"–**तत्त्वार्थभा० व्या० पृ० ४०९** । (७) स्यात्कारः ।

1–**'निपात एवकारो व्यतिरेचकः'** नास्ति ब० । 2 **इत्यन्ययो**–आ० । 3 **तदेतदसमी**–ब०, श्र० । 4–**र्थ्यधर्म्यस्य** श्र० । 5–**न्यस्य सर्वत्र** ब० ।

'नीलं सरोजं भवत्येव' इत्यत्र [1]अयोगाऽत्य[2]न्तायोगयोः सर्वथा व्य[4]वच्छेदे चैत्र-धानुर्धर्ययोः नीलसरोजयोश्च अन्यतरदेव स्यात्। [5]अथ स्वस्वरूपापरित्यागेनैव अनयोः अयोगाऽत्यन्ताऽयोगव्यवच्छेदः नतु अन्योन्यस्वरूपस्वीकारेण अतोऽयमदोषः; तन्न; स्यात्कारमन्तरेण अस्यार्थस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात्।

किञ्च, 'चैत्रो धनुर्धरः' इत्यादिवाक्येषु धनुर्धरत्वादिभिः अयोगादिव्यवच्छेदं कुर्वता एवकारेण अधनुर्धरत्वादीनामशब्दवाच्यानामपि [3]ततोऽन्यत्वान्निवृत्तिर्यदि [3]विधीयते; तर्हि शूरत्वोदारत्वादिधर्माणामपि [4]विधीयतां शब्दवाच्येभ्यो धनुर्धरत्वादिभ्योऽन्यत्वाविशेषात्। अथ यो धर्मो यत्र नियम्यते तद्विरोधिन एव तत्र निवृत्तिः चैत्रे च धनुर्धरत्वनियमे अधनुर्धरत्वं विरुद्धम्, पार्थे च असाधारणधनुर्धरत्वविधौ सकलजगत्साधारणं [6]तद् विरुद्धम्, सरोजे च नीलत्वसंभवविधौ [6]तदसंभवमात्रं विरुद्धम्, अतः तस्यै[7]वाऽतो [7]निवृत्तिः [8]नतु शूरत्वादिधर्माणाम् तेषां [8]तदन्यत्वेऽप्यविरुद्धत्वात् इति; तदेतदन्धसर्पविलप्रवेशन्यायमनुसरति, एवंविधप्रविभागस्य स्याद्वादानभ्युपगमे अनुपपत्तेः। ननु तदभ्युपगमेऽपि शब्दानभिधेयत्वाविशेषे कथं विरोधिन एव निवृत्तिः नतु सर्वस्य इति चेत्; तथा सामर्थ्यात्। स्वार्थप्रतिपादनाय हि शब्दप्रयोगो न व्यसनितया। [7]स्वार्थश्च भावाभावात्म[8]कः प्रत्यक्षवत् शब्देऽपि प्रतिभासते। भावाभावव्यवहारश्च [10]स्वरूपप्रतियोग्यपेक्षानिबन्धनः। नच अविरुद्धस्य प्रतियोगित्वं युक्तम्, अतः कथं सर्वस्य निवृत्तेः शङ्कापि इति? ततः स्थितम् **'अवधारण'** इत्यादि।

---

(१) तुलना–"अयोगव्यवच्छेदेन हि अस्तिना योग इष्यते। स च योगः किं सामान्यरूपेण अस्तिना प्रत्याय्यतेऽथ विशेषरूपेण उतोभयरूपेणेति सर्वथा प्राक्तनदोषप्रसङ्गः। व्यवच्छेदोऽपि अस्तित्वसामान्यायोगस्य वा अस्तित्वविशेषायोगस्य वा उभयायोगस्य वा?"–**तत्त्वार्थभा० व्या० पृ० ४०९**। "चैत्रस्य धनुषा अयोगे व्यवच्छिन्ने योगः प्रतिपादितो भवेत् इतरथा चैत्रो धनुर्धर एवेति प्रयोगानुपपत्तिः। सैव सर्वथा कथञ्चिद्वा स्यात्? आद्ये पक्षे चैत्रस्य धनुषाऽयोगे व्यवच्छिन्ने सति न चैत्रता सिद्ध्येत् धनुर्भावः सिद्ध्येत्। केषामित्याह–स्याद्वादविद्विषाम् एकान्तवादिनामित्यर्थः।"–**सिद्धिवि० टी० पृ० ५०८ B.**। (२) "अत्यन्तायोगव्यवच्छेदेऽपि अत्यन्तमयोगो नास्ति योग एव सर्वथा, अथवा कदाचिदस्ति कदाचिन्नास्तीत्येवं च विकल्पद्वयेऽपि प्राच्य एव प्रसङ्गो योज्यः।"–**तत्त्वार्थभा० व्या० पृ० ४०९**। "यच्चान्यदुक्तं क्रियया सहोदितोऽत्यन्तायोगमेव च व्यच्छिनत्ति निपातो व्यतिरेचकः इति; तत्र दूषणमाह–प्राप्तमित्यादि। नीलं सरोजं भवत्येवेति चेत् यदि तर्हि समन्तात् नित्यं सर्वदा नीलं सरोजैकरूपं व्यक्तं यथा भवति तथेदं जगत् प्राप्तम्। अयमभिप्रायः–सर्वथा कथञ्चिद्वा नीलं सरोजं भवत्येव? प्रथमपक्षेऽयं दोषः, अन्यत्र अनेकान्त इति।"–**सिद्धिवि० टी० पृ० ५१० A.**। (३) धनुर्धरत्वात्। (४) निवृत्तिर्विधीयताम्। (५) धनुर्धरत्वम्। (६) नीलत्वासंभवमात्रम्। (७) एवकारात्। (८) धनुर्धरत्वाद्भिन्नत्वेऽपि। (९) धनुर्धरोऽपि स्यात् शूरश्च उदारश्च इति न कोऽपि विरोधः। (१०) स्वरूपस्य प्रतियोगिनश्चापेक्षा, स्वरूपापेक्षो भावव्यवहारः प्रतियोग्यपेक्षोऽभावव्यवहारः–**आ० टि०**।

---

1 **व्यवच्छेदाच्चैत्र**–ब०। 2 **अथ स्वरूपा**–ब०। 3 **विधीयेत** श्र०। 4–**यस्यते** आ०। 5–**वृत्तेः** श्र०। 6 **ननु** आ०। 7 **स्वार्थस्वभावात्मकः** ब०। 8–**त्मकं प्र**–श्र०। 9 **निवृत्ते शंकापि** आ०।

ननु 'जीवोऽस्ति' इत्युक्ते तत्र अस्तित्वम्, [1]'नास्ति' इत्युक्ते नास्तित्वम्, उभयवचनेन उभयं प्रतीयते अतो न युक्तम् **'अवधारण'** इत्यादि; इत्यत्राह–**'अन्यथा'** इत्यादि। अनेकान्तनिरासस्य[1] अवश्यंभावित्वाभावप्रकारेण **अन्यथा प्रमाणनययोरभेदप्रसङ्गात्** कारणात् **'सर्वथैकान्तोऽभ्युपगतः स्यात्'** इति सम्बन्धः। अवधारणाभावे धर्मिवत् [2]धर्मेऽपि अनेकान्तप्रसङ्गात्। अपरमपि स्याद्वादमन्तरेण नश्यति इति दर्शयन्नाह–**'किं बहुना'** इत्यादि। **किम्** ? न किञ्चित् **बहुना** 'उक्तेन' इत्यध्याहारः। **विधिनिषेधानुवादातिदेशादिवाक्येषु,** आदिशब्देन नियमादिवाक्यपरिग्रहः, **कारकेषु कर्त्रादिषु, स्वार्थादिषु** आदिशब्देन लिङ्गादिपरिग्रहः, **प्रातिपदिकार्थेषु साधनदूषणतदाभासवाक्येषु,** चशब्दः अत्र समुच्चायार्थो द्रष्टव्यः। **स्याद्वादमन्तरेण 'प्रस्तुताऽप्रसिद्धिः'** इति सम्बन्धः। **इति** एवम् **आबालप्रसिद्धम्** न[2] स्वेच्छया कल्पितमिति यावत्।

ननु[3] शब्दः सर्वोऽपि विवक्षाप्रतिबद्धत्वात् तामेव गमयति नार्थम्, अतोऽयुक्तमुक्तम्–**'तत्र जीव इत्युक्ते'** इत्याद्याशङ्क्याह–

वर्णाः[4] पदानि वाक्यानि प्राहुरर्थानवाञ्छितान्।
वाञ्छितांश्च क्वचिन्नेति प्रसिद्धिरियमीदृशी ॥६४॥
स्वेच्छया तामतिक्रम्य वदतामेव युज्यते।
वक्त्रभिप्रेतमात्रस्य सूचकं वचनं त्विति[3] ॥६५॥

विवृतिः–वर्णपदवाक्यानां वाचकत्वं यथास्वम् आगमात् प्रतिपत्तव्यम्। वक्त्रभिप्रायाद् भिन्नस्यार्थस्य वाचकाः शब्दाः सत्यानृतव्यवस्थाऽन्यथानुपपत्तेः। अयं च प्रसंगोऽन्यत्र विस्तरेणोक्तः इति नेह प्रतन्यते। शब्दानामर्थव्यभिचारित्वे

(१) अनेकान्तनिरासोऽवश्यं भवतीति न–**आ० टि०**। (२) स्याज्जीवः सन्नेवेति हि नयवाक्यम्, अत्र चेदवधारणं न क्रियते तदा यथा धर्मिणि जीवे अवधारणरहिते अनेकान्तोऽस्ति तथा धर्मेऽपि अस्तित्वाख्ये स प्राप्नोति, नयरूपञ्चेदम्, धर्मिण्यनेकान्तः धर्मे एकान्तः –**आ० टि०**। (३) बौद्धः। (४) "प्राहुरभिदधति। के ? वर्णाः अक्षराणि गकारादीनि। तथा पदानि गवादीनि तथा वाक्यानि च गामानयेत्यादीनि। कान् ? अर्थान् अभिधेयान्। किं विशिष्टान् ? अवाञ्छितान्, अविवक्षितान् भूम्यादीन्, वाञ्छितांश्च विवक्षितानपि सास्नादिमदादीन्। क्वचित् मन्दबुद्धिषु प्रतिपाद्येषु न प्राहुः तेषां ततोऽर्थाधिगमाभावात् इत्येवं प्रकारा सर्वजनप्रतीता प्रसिद्धिः रूढिः। ईदृशी विचित्रा व्यवहारिभिरभ्युपगन्तव्या तथैवार्थक्रियोपपत्तेः। ··· तां प्रसिद्धिमतिक्रम्यैव उल्लंघ्यैव। स्वेच्छया स्वैरभावेन वदतां कथयतां सौगतानां युज्यते युक्तं भवतीति, अधिक्षेपवचनम्। कथम् ? शब्दः सूचकं वाचकम्। कस्य ? वक्त्रभिप्रेतमात्रस्य वक्तुः प्रयोजकस्याभिप्रेतमभिप्रायो विवक्षा तावन्मात्रस्यैव न बहिरर्थस्येति। नुः अहो आश्चर्यमित्याक्षेपो गम्यते, सामान्यविशेषात्मनो बहिरर्थस्य शब्दप्रयोगात्प्रतीतेस्तस्यैव तदर्थत्वात् अभिप्रायस्य ततः स्वप्नेप्यप्रतीतेः।"–**लघी० ता० पृ ८७**। (५)तुलना–"तदुक्तम्–विवक्षाप्रभवा हि शब्दास्तामेव संसूचयेयुः।"–**तत्त्वोप० पृ० १२०**।

1 **'नास्तीत्युक्ते'** नास्ति आ०। 2 **नत्वेच्छया** ब०। 3 **न्विति** आ०, मु० लघी०।

अभिप्रेतव्यभिचारित्वं कुतोऽपनीयते[1] सुषुप्तादौ वाग्वृत्तेर्दर्शनात्। अनिच्छतामपि अपशब्दादिभाषणसद्भावात् वाञ्छतामपि मन्दबुद्धीनां शास्त्रवक्तृत्वाभावात्। उभयत्र व्यभिचारान्न कस्यचिद्वाचकाः शब्दा इति अलौकिकप्रतिभानम्। लोको[2] हि अर्थस्याप्त्यनाप्तिषु[2] सत्यानृतव्यवस्थामातिष्ठेत शब्दस्य नाभिप्रायमात्रे तत्र[3] शब्दव्यवहारबाहुल्याभावात्। अबाधितां[4] तत्प्रतीतिमतिक्रम्य स्वेच्छया प्रमाणप्रमेयस्वरूपमातिष्ठमानानां युक्तम्–अभिप्रेतमात्रसूचकत्वं शब्दानाम्। 5

वर्णपदवाक्यानि प्राहुः, कान्? **अर्थान्** घटादीन्। किंविशिष्टान्? **अवाञ्छितान्** वाञ्छयाऽविषयीकृतान् **वाञ्छितांश्च** तद्विषयीकृतांश्च शास्त्रव्याख्यानाद्यर्थान् **क्वचित्** मन्दबुद्धिप्राणिषु **न** प्राहुः **इति** एवं[5] **प्रसिद्धिः** लोकप्रतीतिरियं सकलजनसाक्षिकी। **ईदृशी** विचित्रा। तदनभ्युपगमे दूषणमाह–**'स्वेच्छया'** इत्यादि। स्वेच्छया स्वाभिप्रेतप्रक्रियामात्रेण **तां** प्रसिद्धि**मतिक्रम्यैव वदतां** सौगतानां **युज्यते**। किं तद्? इत्याह–**वक्त्रभिप्रेतमात्रस्य सूचकं वचनं त्विति**[6]। 10

कारिकार्थः–

ननु वर्णादयोऽर्थानवाञ्छितान् किमनित्याः[7] सन्तः प्रतिपादयन्ति, नित्या वा[8]? तत्राद्यः पक्षोऽनुपपन्नः; अनित्यत्वे तेषाम् उत्पन्नमात्रप्रध्वंसित्वेन सङ्केतव्यवहारकालाननुयायित्वतः तत्प्रतिपादकत्वानुपपत्तेः[3]। द्वितीयपक्षस्तु उपपन्नः; नित्यानां[4] तेषां तदनुयायित्वेन[5] तत्प्रतिपादकत्वोपपत्तेः। 15

शब्दनित्यत्ववादिनां मीमांसकानां पूर्वपक्षः–

प्रमाणतः तन्नित्यत्वस्यैव प्रसिद्धेश्च। तथाहि–'स एवाऽयं गकारः' इत्यादि प्रत्यभिज्ञा-[6]

---

(१) तुलना–"विवक्षामन्तरेणापि वाग्वृत्तिर्जातु वीक्ष्यते। वाञ्छन्तो वा न वक्तारः शास्त्राणां मन्दबुद्धयः॥"–**न्यायवि० का० ३५४**। "विज्ञानगुणदोषाभ्यां वाग्वृत्तेर्गुणदोषता। वाञ्छन्तो वा न वक्तारः शास्त्राणां मन्दबुद्धयः।"–**प्रमाणसं० का० १६। प्रमाणसं० टि० पृ० १७३ पं० २३।** (२) तुलना–"बुद्धिशब्दप्रमाणत्वं बाह्यार्थे सति नासति। सत्यानृतव्यवस्थैवं युज्यतेऽर्थाप्त्यनाप्तिषु॥" –**आप्तमी० का० ८७।** (३) अर्थप्रतिपादकत्वाऽनुपपत्तेः। "यदा हि क्षणिकः शब्दो न शक्तोऽर्थावधारणे। न हि क्षणिकस्य सम्बन्धग्रहणं संभवति…"–**मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ३, न्यायर०।** (४) कुमारिलमते हि शब्दो नित्यः द्रव्यरूपश्च। "श्रोत्रमात्रेन्द्रियग्राह्यः शब्दः शब्दत्वजातिमान्। द्रव्यं सर्वगतो नित्यः कुमारिलमते मतः॥"–**मानमेयो० पृ० २१८।** प्रभाकरमते च शब्दो नित्योऽपि आकाशस्य गुणो न तु स्वतन्त्रं द्रव्यम्। द्रष्टव्यम्–"आकाशश्च शब्दवानिति, स एव श्रोत्रं तद्गुणश्च शब्दः…"–**प्रक० पं० न्यायशुद्धिप्रकरणम्।** (५) सङ्केतव्यवहारकालव्यापकतया। (६) "वयं तावत्प्रत्यभिजानीमो न नः करणदौर्बल्यम्, एवमन्येऽपि प्रत्यभिजानन्ति, स एवायमिति प्रत्यभिजानानाः प्रत्यभिजानन्ति चेद्वयमिवान्येऽपि नान्य इति वक्तुमर्हन्ति।"–**शाबरभा० १।१।२०।** "प्रत्यभिज्ञयैव कालान्तरावस्थायिता सिद्ध्यति, कालान्तरावस्थितिश्च सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षगम्येत्युक्तम्।"–**बृहती० १।१।१८।** "शब्दोऽपि

---

1 **कुतोऽप्रतीयते** ज० वि०। 2 **अर्थस्यानाप्ति**–ज०वि०। 3 **तत्र शब्दव्यवहारस्थितिमप्रतिक्रम्य स्वेच्छ**–ई० वि०। 4 **अबाधितमतिक्रम्य** ज० वि०। 5–**वं सिद्धिः** श्र०। 6 **न्विति** आ०। 7–**त्याः प्रति**–ब०। 8 **'वा'** नास्ति श्र०।

ख्यप्रत्यक्षत एव तावच्छब्दानां नित्यत्वं प्रतीयते । न चास्य[7] अज्ञानलक्षणमप्रामाण्यम्; प्रतिप्राणि संवेद्यमानत्वात् । नापि संशयरूपम्; एकांशावलम्बित्वात् । उभयांशावलम्बी हि प्रत्ययः संशयः, न चेदं तथा । नापि मिथ्यास्व(त्व)[3] रूपम्; अबाध्यमानत्वात् । यदेव हि ज्ञानं बाध्यते तदेव मिथ्या प्रसिद्धं यथा शुक्तिकायां रजतज्ञानम्, न चेदं[3] देशकालनरान्तरेष्वपि बाध्यते । न च दुष्टकारणप्रभवत्वादस्याप्रामाण्यम्; तत्कारणानां[4] दुष्टत्वानिश्चयात् । नापि अधिगताधिगन्तृत्वात्; स्मर्यमाणानुभूयमान[5]विशेषणावच्छिन्नस्य गकारादेः पूर्वसंवेदनाविषयत्वात्[6] । तदुक्तम्–

"यः[7] पूर्वावगतोऽंशोऽत्र स न नाम प्रतीयते ।
इदानीन्तनमस्तित्वं न हि पूर्वधिया गतम् ॥"

[मी० श्लो० प्रत्यक्ष० श्लो० २३३-३४] इति ।

प्रत्यक्षत्वञ्चास्य[7] श्रोत्रेन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् सुप्रसिद्धम् । न च स्मृतिपूर्वकत्वादस्य[7] अप्रत्यक्षत्वं युक्तम्; तत्पूर्वकत्वेऽप्यस्य सत्सम्प्रयोगजत्वेन[1] प्रत्यक्षत्वोपपत्तेः । उक्तञ्च–

प्रत्यभिज्ञानात् प्रागस्तीत्यवगम्यते ।"–**मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ३३ । भाट्टचि० पृ० २६।** "एतदुक्तं भवति–प्रत्यभिज्ञाख्यविशेषप्रत्ययबलेन ह्यस्तनाद्यतनगकारयोरेकत्वावगमान्नित्यत्वमाश्रीयते ··· अतो गत्वादिसामान्यनिबन्धनेयं प्रत्यभिज्ञा सिद्ध्यति । एवं सति व्यक्तिभेदे सामान्यं तदभावात्तु नास्ति सामान्यमित्येव वक्तव्यम्, अतः सिद्धं प्रत्यभिज्ञया शब्दस्य नित्यत्वम् ।"–**शास्त्रदी० पृ० ५४०,५६८। तन्त्ररह० पृ० २६ ।**

(१) प्रत्यभिज्ञानस्य । (२) प्रत्यभिज्ञानस्य मिथ्यात्वरूपमप्रामाण्यम् । (३) प्रत्यभिज्ञानम् । (४) प्रत्यभिज्ञानकारणानामिन्द्रियादीनाम् । "प्रमाणं प्रत्यभिज्ञानं दृढेन्द्रियतयोच्यते ।"–**मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ३७२ ।** (५) स एवायम्–**आ० टि० ।** (६) पूर्वप्रत्यक्ष । (७) "ननु गृहीतमपि गृह्यते इति कथं प्रामाण्यमत आह य इति । तस्मिन्नंशे मा भूत्प्रामाण्यम् अगृहीतकालान्तरसम्बन्धापेक्षमेव तु प्रामाण्यमिति ।"–**न्यायर०** । "ननु न केवलमधिकं गम्यते किन्तु प्रागवगतमपि इति कथं प्रामाण्यमत आह यः पूर्वेति । सविकल्पके हि शब्दार्थस्वरूपसम्बन्धकालसम्बन्धाः प्रथन्ते तत्र शब्दादिरंशोऽस्मृतिविषय इति मा नाम प्रमाणविषयो भवतु इदानीन्तनी तु वस्तुसत्ता न पूर्वमवधृतेत्यस्ति तत्र प्रमाणावसर इति स्थितं प्रामाण्यम् । इन्द्रियव्यापारानुविधानाच्च प्रत्यक्षत्वमिति । एकञ्चेदं पूर्वविज्ञानजनितसंस्कारप्रत्युत्पन्नेन्द्रियादिकारणकं वेदितव्यम् ।"–**काशिका ।** 'पूर्वमवगतोंऽशः स न नाम'–**प्रमेयक० पृ० ३३९ ।** 'पूर्वमवगतो नांशः स च नाम'–**सन्मति० टी० ३१९ ।** 'यः पूर्वावगतोंऽशोऽत्र स नो नाम'–**स्या० र० पृ० ६७५ । उत्तरार्धम्–तत्त्वोप० पृ० २७ । प्रमाणवा० स्व० टी० पृ० ७७ । तत्त्वसं० पृ० १५९ ।** (८) स एवायं शब्द इति प्रत्यभिज्ञानस्य । (९) प्रत्यभिज्ञानस्य । "तत्र शब्दार्थसम्बन्धं प्रमातुः स्मरतोऽपि या । बुद्धिः पूर्वगृहीतार्थसन्धानादुपजायते ॥ चक्षुषा सन्निकृष्टेऽर्थे नाऽप्रत्यक्षमसौ भवेत् ॥"–**मी० श्लो० प्रत्यक्ष० श्लो० २२९–३० ।** (१०) संश्चासौ सम्प्रयोगश्चेति कर्मधारयः तथा च इन्द्रियाणामर्थेन साकं सम्बन्धे विद्यमाने सतीत्यर्थः । तुलना–"किं पुनरिदं प्रत्यभिज्ञाख्यं प्रमाणम् ? प्रत्यक्षमिति ब्रूमः । पूर्वानुभवजनितसंस्कारसध्रीचीनेन्द्रियजन्यत्वात् ग्रहणस्मरणरूपमिदमेकं ज्ञानम् ।"–**शास्त्रदी० पृ० ५६८ ।**

---

1 **सत्संयोग–श्र० ।**

"नहि[1] स्मरणतो यत् प्राक् तत्प्रत्यक्षमितीदृशम्। वचनं राजकीयं[3] वा लौकिकं वापि विद्यते ॥१॥
न चापि स्मरणात् पश्चादिन्द्रियस्य प्रवर्त्तनम्। वार्यते केनचिन्नापि तत्तदानीं प्रदुष्यति ॥२॥
तेनेन्द्रियार्थसम्बन्धात् प्रागूर्ध्वञ्चापि[1] यत्स्मृतेः। विज्ञानं जायते सर्वं प्रत्यक्षमिति गम्यताम् ॥३॥"
[**मी० श्लो० प्रत्यक्ष० श्लो० २३४–३७**] इति।

एवमतः[4] शब्दस्य नित्यत्वे सिद्धे इदानीमिव अन्यदापि यच्छब्दस्योच्चारणं न तत्तस्य[5] जनकं किन्तु अभिव्यञ्जकम्। अत इदमुच्यते[6]–अन्यदापि[2] यत् शब्दस्य उच्चारणं तदस्याभिव्यञ्जकम् उच्चारणत्वात्, यद् यद् उच्चारणं तत्तदभिव्यञ्जकम् यथा एतत्कालोपलक्षितमुच्चारणम्, तथा च प्रकृतम्[3], तस्मादिदमपि तथा। 5

तथा, विवादाध्यासितो वा कालः गादिसम्बद्धः कालत्वात् प्रतिपादितशब्दसम्बद्धकालवत्। अतः सिद्धमस्य अनुमानतोऽपि नित्यत्वम्। इतोऽप्यनुमानात्[7] तत्सिद्धम्–नित्यः शब्दः, श्रावणत्वात्, यद् यदेवं तत्तथा यथा शब्दत्वम्, तथा चाऽयम्, तस्मादयमपि तथा। तथा, देशकालादिभिन्ना गोशब्दव्यक्तिबुद्धयः एकगोशब्दविषया 10

(१) "नन्विदं भवत्यधिकविषयं स्मरणोत्तरकाले भवत् कथं प्रत्यक्षम्? न हि निर्विकल्पकस्य प्रत्यक्षस्यैष धर्मो दृष्ट अतः आह–नहीति। न हि स्मरणात् प्राग्भाविता प्रत्यक्षलक्षणम्, अपि तर्हि इन्द्रियजत्वम्, तच्चात्राप्यविशिष्टमिति भावः। यदि स्मरणेनेन्द्रियप्रवृत्तिरेव वार्यते तदा दूष्यते, ततस्तदुत्तरकालं जायमानं सविकल्पकं प्रत्यक्षं भवेदपि, न त्वेतदस्ति इत्याह न चेति। यतः स्मृत्या नेन्द्रियं विरुध्यते न वा दूष्यते, तेन प्रागूर्ध्वं वा स्मृतेर्यदिन्द्रियार्थसम्बन्धाद् ज्ञानं जायते सर्वं तत्प्रत्यक्षमभ्युपगन्तव्यमित्याह–तेनेति।"–**काशिका**। (२) अर्थात् यच्च स्मरणादूर्ध्वं तदप्रत्यक्षम्–**आ० टि०**। (३) 'राजकीयं वा वैदिकं वापि'–**मी० श्लो०**। 'राजकीयं वा लौकिकं नापि'–**सन्मति० टी० पृ० ३१९**। उद्धृता इमे–**प्रमेयक० पृ० ३३९**। **सन्मति० टी० पृ० ३१९**। **स्या० र० ४९९**। (४) प्रत्यभिज्ञानात्। (५) शब्दस्य। (६) "यदि विस्पष्टेन हेतुना शब्दस्य नित्यत्वं वक्तुं शक्ष्यामः ततो नित्यप्रत्ययसामर्थ्यात् प्रयत्नेनाभिव्यज्यते इति भविष्यतीति।"–**शाबरभा० १।१।१२**। "शब्दस्य प्रयत्न एव कारणतया संभावितः। स च प्रत्यभिज्ञाबलेन द्वितीयादिदर्शनेष्वभिव्यञ्जकतामापादित इति प्रथमदर्शनेप्यसौ अभिव्यञ्जक एव अतः कारणरहितत्वेन सत्त्वान्नित्यः शब्दः गगनादेरिव नास्याऽनित्यतेति।"–**प्रक० पं० पृ० १७०। भाट्टचि० पृ० २६**। "एवञ्चोच्चारणं शब्दस्य न कारणं किन्तु अभिव्यञ्जकमिति सिद्धम्। न चोच्चारणादन्यत्कारणं संभवतीत्यकार्यत्वम्, अत एवाविनाशान्नित्यत्वसिद्धिः।"–**शास्त्रदी० पृ० ५९०**। "शब्दः प्रयत्नाभिव्यङ्ग्यः यथा तदनुत्पाद्यत्वे सति तदनन्तरमुपलब्धेः, यो यदनुत्पाद्यत्वे सति यदनन्तरमुपलभ्यते स तदभिव्यङ्ग्यः यथा प्रदीपानन्तरमुपलभ्यमानो घटः।"–**तन्त्ररह० पृ० २६**। **मानमेयो० पृ० २२१**। (७) "श्रौत्रता चेयं हेतुः शब्दत्ववत्कृतः। यद्वा श्रोत्रप्रत्यक्षत्वमत्र हेतुः, तद्धि शब्दत्वदृष्टान्तेन शक्नोति नित्यत्वं साधयितुमित्याह श्रौत्रेति।"–**मी०श्लो०, न्यायर० शब्दनि० श्लो० ३९३**। "प्रयोगश्चैवं भवति नित्यः शब्दः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववत्।"–**शास्त्रदी० पृ० ५८५**। (८) "देशकालादिभिन्ना वा समस्ता गोत्वबुद्धयः। एकगोशब्दजन्याः स्युर्गोधीत्वादेकबुद्धिवत्॥ गोशब्दबुद्धयोऽप्येवमेकगोशब्दगोचराः॥ गोशब्दविषयत्वेन कल्प्यतामेकबुद्धिवत्॥ · · · · "गोशब्दबुद्ध्या ह्यस्तन्या गोशब्दोऽयं प्रकाशितः। गोशब्दविषयत्वेन यथैवाद्यप्रसूतया॥ इयं वा तं विजानाति तद्धेतोः पूर्वबुद्धिवत्। उभे वाप्येकविषये भवेतामेकबुद्धिवत्।"–**मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ४१८–२१**।

1 **प्रागूवापि** आ०। 2–**पि शब्दस्य** श्र०। 3 **प्रकृतत्वं** त–श्र०।

न चानेकार्थगोचरा गौरित्युत्पद्यमानत्वात् सम्प्रत्युत्पन्नगोशब्दबुद्धिवत्। 'गोशब्दव्यक्तिबुद्धयः' इत्युच्यमाने सिद्धसाध्यता स्यात्, एकगोशब्दव्यक्तिबुद्धेः एकविषयत्वाभ्युपगमात्, तन्निवृत्त्यर्थं बहुवचनम्। तथा 'सामान्ये गोशब्दनिबन्धनाः समाना एव धियः प्रभवन्ति' इति तन्निरासार्थं व्यक्तिग्रहणम्। एकस्मिन् देशे काले वा बहूनां
5 प्रमातृणां गोशब्दज्ञानानि एकगोशब्दव्यक्तिगोचराणि इति सिद्धसाध्यताप्रसङ्गव्यवच्छेदार्थं 'देशकालादिभिन्नाः' इत्युक्तम्। ह्यस्तनो वा गोशब्दः अद्याप्यनुवर्त्तते गौरिति ज्ञायमानत्वात् अद्योच्चारितगोशब्दवत्। अद्यतनो वा गोशब्दः ह्योऽपि आसीत् गौरिति ज्ञायमानत्वात् ह्य उच्चारितगोशब्दवत्। [2]शब्दो वा वाचकः दीर्घकालावस्थायी सम्बन्धबलेन अर्थमतिजनकत्वात् धूमसामान्यवत्। यस्तु अस्थिरः स सम्बन्धबलेन
10 नार्थं बोधयति तादात्विकनिमित्तत्वात् प्रदीपविद्युत्प्रकाशवत्। तदेवम्–

तुलना–"देशकालादिभिन्नाश्च गोशब्दव्यक्तिबुद्धयः। समानविषयाः सर्वा न वा नानार्थगोचराः॥ गौरित्युत्पद्यमानत्वात् सम्प्रत्युत्पन्नबुद्धिवत्। गोशब्दव्यक्तिषु या बुद्धयो देशकालद्रुतमध्यबिलम्बितादिप्रतिभेदभासभिन्नास्ता एकार्थविषयाः नानार्थविषया न वा भवन्ति गौरित्याकारोपग्रहेणोत्पद्यमानत्वात् सम्प्रत्युत्पन्नगोबुद्धिवत्। अथवा या या गोशब्दविषया बुद्धिः साऽद्यतनगोशब्दविषया गोशब्दविषयत्वात् अद्यप्रसूतगोशब्दबुद्धिवत्। गोशब्दविषया च ह्यस्तनी गोशब्दबुद्धिरिति स्वभावहेतुः। अथवा अह्यस्तनी गोशब्दबुद्धिर्धर्मिणी ह्यस्तनगोशब्दविषयत्वं साध्यधर्मः गोशब्दविषयत्वादिति हेतुः ह्यस्तनी गोशब्दबुद्धिर्दृष्टान्तः ··· अथवा, उभे ह्यस्तन्यद्यतन्यौ बुद्धी एकविषये गोशब्दविषयत्वादेकगोशब्दबुद्धिवत्।··· अथवा, समस्ता गोत्वबुद्धयः देशादिभेदभिन्ना एकगोशब्दजन्या गोधीत्वादेकगोबुद्धिवत्। पूर्वं गोशब्दविषया बुद्धयः धर्मिण्यः एकविषयत्वञ्च साध्यम्, इदानीञ्च गोत्वजातिविषया बुद्धयो धर्मिण्यः एकगोशब्दजन्यत्वं साध्यमिति विशेषः।"–**तत्त्वसं० पं० पृ० ५९२। स्या० र० पृ० ६७६।**

(१) "नित्ये तु सति गोशब्दे बहुकृत्व उच्चरितः श्रुतपूर्वश्चान्यासु गोव्यक्तिषु अन्वयव्यतिरेकाभ्यामाकृतिवचनमवगमयिष्यति, तस्मादपि नित्यः।"–**शाबरभा० १।१।१९।** "ह्यस्तनोच्चारितस्तस्माद्गोशब्दोऽद्यापि विद्यते। गोशब्दज्ञानगम्यत्वाद्यथोक्तोऽद्यैष गौरिति॥"–**मी०श्लो०शब्दनि०श्लो० ४१६।** (२) "ह्यो वाऽऽसीदेष गोशब्दः पूर्वोक्तेनैव हेतुना। यद्वा गोत्वाभिधायित्वं वाच्यो हेतुर्द्वयोरपि॥"–**मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ४१७।** तुलना–"गौरिति श्रूयमाणोऽद्य ह्योऽपि शब्दो मया श्रुतः। हेतोः पूर्वोदितादेव ह्य उच्चारितशब्दवत्॥"–**तत्त्वसं० पृ० ५९२। स्या० र० पृ० ६७६।** (३) "अत्रोच्यते स्थिरः शब्दो धूमगोत्वादिजातिवत्। सम्बन्धानुभवापेक्षसामान्यार्थावबोधनात्॥" –**मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ३११।** तुलना–"शब्दो वा वाचको यावान् स्थिरोऽसौ दीर्घकालभाक्। सम्बन्धानुभवापेक्षज्ञेयज्ञानप्रवर्तनात्। य ईदृक् स स्थिरो दृष्टः धूमसामान्यभागवत्॥"–**तत्त्वसं० पृ० ५९२। स्या० र० पृ० ६७६।** (४) वाच्यवाचकभावेन–**आ० टि०।** (५) तुलना–"अस्थिरस्तु न सम्बन्धज्ञानापेक्षोऽवबोधकः। तादात्विकनिमित्तत्वाद् दीपविद्युत्प्रकाशवत्॥"–**तत्त्वसं० पृ० ५९२। स्या० र० पृ० ६७६।** (६) न हि प्रदीपादिप्रकाशस्य नियतेन घटादिना सम्बन्धोऽस्ति, तादात्विकनिमित्तत्वात्, यत्र यत्र याति तत्र तत्र प्रकाशयति। सम्बन्धे हि स्मृत्यपेक्षा भवति, न च घटप्रदीपादयस्तथा –**आ० टि०।** "तादात्विकं तावत्कालिकं व्यवहारकालानुयायि निमित्तं सम्बन्धो यस्य स तथोक्तः तद्भावस्तत्त्वम्।"–**तत्त्वसं० पं० पृ० ५९३। स्या० र० पृ० ६७६।**

---

1 **ह्यापि** ब०। 2 **गोशब्दो वा** श्र०। 3 **चोदयति** श्र०।

"कञ्चित् कालं स्थिरः शब्दः सर्वकालमपि स्थिरः ।
विनाशहेतुशून्यत्वात् सामान्याकाशकालवत् ॥" [ ]

तथा, विवादाध्यासितः कालः गादिशब्दशून्यो न भवति कालत्वात् इदानीन्तनकालवत् ।

तथा, अर्थापत्तितोऽप्यस्य नित्यत्वं सिद्धम्; तथाहि–नित्यः शब्दः ततोऽर्थप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्तेः । न चेयम् अन्यथापि अन्यथैव वा उपपद्यते; शब्दस्यानित्यत्वे सर्वथानुपपद्यमानत्वात् । प्रतिपन्नप्रतिबन्धाद्धि शब्दादर्थप्रतिपत्तिः स्यात्, नान्यथा अतिप्रसङ्गात् । न चाऽनित्यत्वे शब्दस्य प्रतिपन्नप्रतिबन्धस्य उत्तरकालमनुवृत्तिः संभवति; तस्य तदैव विनाशात् । तदुक्तम्– 5

"अर्थापत्तिरियं चोक्ता पक्षधर्मादिवर्जिता । यदि नाशिनि नित्ये वा विनाशिन्येव वा भवेत् ॥१॥

(१) "अनपेक्षत्वात् १।१।२१। येषामनवगतोत्पत्तीनां द्रव्याणां भाव एव लक्ष्यते तेषामपि केषाञ्चिदनित्यता गम्यते येषां विनाशकारणमुपलभ्यते, यथा अभिनवं पटं दृष्ट्वा । न चैनं क्रियमाणमुपलब्धवान् अथ चानित्यत्वमवगच्छति रूपमेव दृष्ट्वा । तन्तुव्यतिषङ्गजनितोऽयं तन्तुव्यतिषङ्गविनाशात्तन्तुविनाशाद्वा विनश्यतीत्यवगच्छति । नैवं शब्दस्य किञ्चित्कारणमवगम्यते यद्विनाशाद्विनङ्क्ष्यति इत्यवगम्यते ।"–**जैमिनिसू०, शाबरभा० १।१।२१** । "एवं स्थितस्य शब्दस्य श्रुतिकालात्क्षणान्तरे । संभाव्यते विनाशित्वं न भूयोऽन्येन हेतुना ॥ यथा शस्त्रादिभिर्भेदाज्जरया वा पटादयः । नङ्क्ष्यतीत्यवगम्यन्ते नैवं शब्देऽस्ति कारणम् ॥"–**मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ४४२–४३** । उद्धृतोऽयम्–**स्या० र० पृ० ६७६** । "अस्यार्थः– शब्दः सर्वकालं स्थिरः विनाशहेतुशून्यत्वात् । विनाशहेतुशून्यत्वञ्च कञ्चित्कालं स्थिरत्वात्सिद्धम् । स हि सम्बन्धकरणकालं यावदनुपद्रुतः पश्चादपि केनापनीयतामिति ।"–**स्या० र० पृ० ६७६** । (२) तुलना–**स्या० र० पृ० ६७६** । (३) "नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात् । नित्यः शब्दो भवितुमर्हति । कुतः ? दर्शनस्य परार्थत्वात् । दर्शनमुच्चारणं तत्परार्थं परमर्थं प्रत्याययितुम् । उच्चरितमात्रे हि विनष्टे शब्दे नचाऽन्योऽन्यानर्थं प्रत्याययितुं शक्नुयात्, अतो न परार्थमुच्चार्येत । अथ न विनष्टस्ततो बहुश उपलब्धत्वादर्थावगम इति युक्तम् ।"–**जैमिनिसू०, शाबरभा० १।१।१८** । "अर्थप्रतिपत्त्यन्थानुपपत्त्या तु नित्यत्वमेव युक्तम् । न हि प्रत्युच्चारणमन्यस्यान्यस्य क्रियमाणस्यार्थप्रत्यायकत्वं संभवति सम्बन्धग्रहणासंभवात्, अगृहीतसम्बन्धस्य चाऽप्रत्यायकत्वात् । न चान्यस्मिन् गृहीतसम्बन्धेऽन्यस्य प्रत्यायकत्वं संभवति । न हि गोशब्दे गृहीतसम्बन्धेऽश्वशब्दः प्रत्याययति ।"–**शास्त्रदी० पृ० ५५९** । "शब्दो नित्यः परार्थदर्शनसम्बन्धित्वात् धूमादिवदिति ।"–**नयवि० पृ० २४२** । (४) अर्थप्रतिपत्तिः । (५) नित्ये च अनित्ये [च]–**आ० टि०** । (६) अनित्ये एव–**आ० टि०** । (७) अनित्यशब्दस्य । (८) शब्दो नित्यः दर्शनस्य परार्थत्वाऽन्यथानुपपत्तेः, परार्थवाक्योच्चारणान्यथानुपपत्तेर्वा । (९) अनुमानत्वाद्यभावः–**आ० टि०** । (१०) "अर्थापत्तौ हि द्वावेव दोषौ अन्यथाप्युपपत्तिरन्यथैवोपपत्तिश्च । तदिहापि यद्यनित्यत्वेऽप्यर्थप्रत्यायकत्वमुपपद्येत अनित्यत्व एव वा ततो दूषणं स्यात् नतु तदस्तीत्याह यदीति ।"–**न्यायर० पृ० ७९०** । "यदि शब्दे नाशिनि नित्ये वा वाचकसामर्थ्यमित्यनेन संशय उक्तः विनाशिन्येव वा शब्दे वाचकसामर्थ्यमित्यनेन तु विपर्यय उपदर्शितः तदा दूषणमुच्यतामिति । यदैव शब्दे वाचकसामर्थ्यं सन्दिग्धं विपर्यस्तञ्च स्यात्तदा दूषणावसरः एतच्चात्रोभयमपि नास्तीति भावः ।" –**स्या० र० पृ० ६७८** । (११) नाशिनि नित्ये वेति निरवधारणत्वात् मिलितमेव 'अन्यथापि' इत्यस्य व्याख्यानम्, विनाशिन्येव इति तु 'अन्यथैव' इत्यस्य–**आ० टि०** ।

1–**त्वं तथा**–श्र० ।

शब्दे वाचकसामर्थ्यं तदा दूषणमुच्यताम्। फलवद्व्यवहाराङ्गभूतार्थप्रत्ययाङ्गता ॥२॥
निष्फलत्वेन शब्दस्य योग्यत्वादवगम्यते। परीक्ष्यमाणस्तेनास्य युक्त्या नित्य-विनाशयोः ॥३॥
स धर्मोऽभ्युपगन्तव्यो यः प्रधानं न बाधते। नहि अङ्गाङ्गयनुरोधेन प्रधानफलबाधनम् ॥४॥
युज्यते, नाशिपक्षे च तदेकान्तात् प्रसज्यते। नहि अदृष्टार्थसम्बन्धः शब्दो भवति वाचकः ॥५॥
5 *तथा च स्यादपूर्वोऽपि सर्वः सर्वं प्रकाशयेत्। सम्बन्धदर्शनञ्चास्य नाऽनित्यस्योपपद्यते ॥६॥*
सम्बन्धज्ञानसिद्धिश्चेद् ध्रुवं कालान्तरस्थितिः। अन्यस्मिन् ज्ञातसम्बन्धे न चान्यो वाचको भवेत् ॥७॥
गोशब्दे ज्ञातसम्बन्धे नाश्वशब्दो हि वाचकः।" [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २३७-४४] इति।

अथ सदृशतया शब्दस्य अर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वोपपत्तेः नार्थापत्तितोऽस्य नित्यत्व-सिद्धिः; तदयुक्तम्; तत्सादृश्यस्य विचार्यमाणस्यानुपपत्तितः तथा तस्य तद्धेतुत्वा-
10 नुपपत्तेः। उक्तञ्च–

(१) "ननु माभूदर्थप्रत्यायनं तथापि किमित्यनित्यता न भवति? अत आह–फलवदिति। फलवतो गवानयनादिव्यापारस्य अङ्गभूतोऽर्थप्रत्ययः तत्फलत्वेनैव फलवान्, शब्दस्योच्चारणसंस्कारभाजः स्वयमफलस्य फलवत्प्रत्ययाङ्गताऽवगम्यत इति। ततः किमित्याह–परीक्षमाण इति। अर्थप्रत्ययाङ्गस्य शब्दस्य स एव धर्मः स्वाङ्गत्वेन ग्रहीतव्यो यश्च प्रधानमर्थप्रत्ययं न बाधत इति। कारणाह–नहीति। अर्थप्रत्ययाङ्गभूतस्य शब्दस्य यदङ्गमनित्यत्वं तदनुरोधेन यत्तत्प्रधानं शब्दः तत्फलस्य अर्थप्रत्ययस्य बाधनमयुक्तमिति। तथापि कथं नानित्यत्वमत्राह–नाशीति। कथमित्याह–नहीति। किमित्य-वाचकः? अत आह–तथा चेदिति। सम्बन्धज्ञानञ्च न क्षणिकस्य संभवतीत्याह–सम्बन्धेति।" **–न्यायर० पृ० ७९०।** (२) अर्थप्रत्ययाकरत्वे–**आ० टि०।** (३) 'दवधार्यते'–**मी० श्लो०।** (४) शब्दस्य। (५) प्रधानं व्यवहाराख्यं फलम्–**आ० टि०।** (६) 'अङ्गाङ्गानुरोधेन' –**मी० श्लो०।** अर्थप्रत्ययः–**आ० टि०।** (७) शब्दः–**आ० टि०।** (८) व्यवहारः–**आ० टि०।** (९) "ननु कियन्तं चित्कालमवतिष्ठन्तां शब्दाः, यावत्सम्बन्धदर्शनं तस्य व्यवहारश्च संभवति, नैतावता नित्यत्वसिद्धिरत आह–सम्बन्धेति। नन्वन्यस्यैव गोशब्दस्य सम्बन्धं गृहीत्वा अन्यस्मादर्थं प्रत्येष्यामो नावश्यमेकस्यैव स्थायित्वमत आह–अन्यस्मिन्निति, एवं ह्यव्यवस्था स्यादिति।"–**न्यायर० पृ० ७९१।** (१०) यस्य हि सम्बन्धो ज्ञातः सोऽन्यः यश्च वाचकः सोऽन्यः विनाशित्वात्–**आ० टि०।** (११) उद्धृता इमे–**प्रमेयक० पृ०४०५-६।** द्वितीयतृतीयचतुर्थश्लोकान् विना–**स्या० र० पृ० ६७८।** पञ्चम-षष्ठसप्तमश्लोकाः किञ्चित्पाठभेदेन–**तत्त्वसं० पृ० ६१७।** (१२) "अर्थत्वसादृश्यादर्थावगम इति चेत्, न कश्चिदर्थवान् सर्वेषां नवत्वात्। कस्यचित्पूर्वस्य कृत्रिमसम्बन्धो भविष्यतीति चेत्; तदुक्तम्, सदृश इति चावगते व्यामोहात्प्रत्ययो व्यावर्तेत शालाशब्दान्मालाप्रत्यय इव।"–**शाबरभा० १।१।१८।** "ननु तत्तुल्योपादानमभेदमुपादाय सिध्यति पारार्थ्यं दर्शनस्य; सत्यम्; सिध्यति, किन्तु नेत्थम्भूतत्वे प्रमाण-मस्ति। न कस्यचिदप्यासंसारं जन्तोः पूर्वोक्तसदृशमुच्चारयामि तत्सदृश एवायमिमिति ज्ञानोत्पादो दृष्टः। अत एव चाविपरीतं प्रतिपद्यन्ते। अन्यथा मालाशब्दप्रत्ययस्येव शालाशब्दसंवेदनादविपर्ययः स्यात्।"–**बृहती० १।१।१८। शास्त्रदी० पृ० ५६०। नयवि० पृ० २४।** (१३) सादृश्यद्वारेण। (१४) शब्दस्य। (१५) अर्थापत्ति (अर्थप्रतीति) हेतुत्वानुपपत्तेः–**आ० टि०।**

1 **ततो दू**–ब०। 2 **निःफल**–श्र०, ब०। 3 **असदृशतया** श्र०। 4–**त्वोपपन्नार्थाप**–श्र०। 5–**पत्तेस्तथा** ब०।

"सदृशत्वात्प्रतीतिश्चेत् तद्द्वारेणाप्यवाचकः। कस्य चैकस्य सादृश्यात् कल्प्यतां वाचकोऽपरः ॥
अदृष्टसङ्गतित्वेन सर्वेषां तुल्यता यदा। अर्थवान् पूर्वदृष्टश्चेत् तस्य तावान् क्षणः कुतः ॥
द्विस्तावानुपलब्धो हि अर्थवान् सम्प्रतीयते।" [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २४८-५०]
"तथा भिन्नमभिन्नं वा सादृश्यं व्यक्तितो भवेत्। एवमेकमनेकं वा नित्यं वाऽनित्यमेव वा ॥
भिन्ने चैकत्वनित्यत्वे जातिरेव प्रकल्पिता। व्यक्त्यनन्यदथैकं च सादृश्यं नित्यमिष्यते ॥ 5
व्यक्तिनित्यत्वमापन्नं तथा सत्यस्मदीहितम्।" [मी०श्लो०शब्दनि०श्लो०२७१-७३] इति ॥छ॥

तत्प्रतिविधानपुरस्सरं शब्दस्य अनित्यत्वप्रसाधनम्—

अत्र प्रतिविधीयते। यत्तावदुक्तम्—'स एवायं गकारः' इत्यादि; तदसमीक्षिताभिधानम्; अस्य प्रत्यभिज्ञानस्य सादृश्यनिबन्धनतया एकत्वाऽप्रसाधकत्वात् प्रदीपादिप्रत्यभिज्ञानवत्। न खलु 'स एवायं प्रदीपः, अङ्गहारः, लूनपुनर्जातनखकेशादिर्वा' इत्यादि प्रत्यभिज्ञानं प्रदीपादीनामेकत्वं प्रसाधयति। अथाऽत्र एकत्वाभावात्तस्य तदप्रसाधकत्वं तदन्यत्रापि समानम्। 10

(१) "शब्दस्तु न तथा बालानामपि प्रतीतिप्रसङ्गादित्यर्थवत्सादृश्यादर्थावगम इति भाष्यम्, तस्यार्थमाह—सदृशत्वादिति। शब्दान्तरे गृहीतसम्बन्धेऽर्थवति शब्दान्तरं तत्सादृश्यात् तत्त्वेन भ्रान्त्यवगतं तदर्थं प्रत्याययतीति। परिहरति तद्द्वारेणेति। कारणमाह—कस्येति। च शब्दो हेतौ। इदञ्च न हि कश्चिदर्थवानित्यनेन भाष्येणोक्तमिति एतदेवोपपादयति—अदृष्टेति। शङ्कते—अर्थवानिति। निराकरोति तस्येति। अवसराभावमेव दर्शयति—द्विस्त्रिरिति।"—**न्यायर० पृ० ७९३।** (२) सादृश्येन—**आ० टि०।** (३) किन्तु वैसदृश्यम्—**आ० टि०।** (४) वाचकः—**आ० टि०।** (५) वाच्योपलम्भकालं यावत्—**आ० टि०।** 'तावान् कुतः क्षणः'—**मी० श्लो०।** (६) "द्विस्त्रिर्वाऽनुपलब्धो हि नार्थवान् सम्प्रतीयते।"—**मी० श्लो०। तत्त्वसं० पृ० ६१९।** (७) उद्धृता इमे—**प्रमेयक० पृ० ४१०। तत्त्वसं० पृ० ६१९।** (८) "भिन्नत्वैकत्वनित्यत्वे जातिरेव प्रकल्प्यते। अभेदाऽनित्यनानात्वे पूर्वोक्तेनैव तुल्यता।" —**मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २७२।** (९) 'व्यक्त्यनन्यत्तथैकञ्च'—**मी० श्लो०।** (१०) उद्धृता इमे—**प्रमेयक० पृ० ४११।** (११) **पृ०६९७ पं०१८।** (१२) तुलना—"किमिदं प्रत्यभिज्ञानम्? तत्प्रत्ययविषयत्वम्? तत्प्रत्ययविषयत्वमन्यत्वेपीत्यनेकान्तः....."—**न्यायवा० २।२।३३।** "अनित्यत्वेऽपि सादृश्यवशात्प्रत्यभिज्ञानमुत्पद्यत एवेति। विवादगोचरापन्नः शब्दोऽभिव्यक्तः प्रत्यभिज्ञानकालं यावन्नावतिष्ठते शब्दप्रत्ययविषयत्वात् पूर्वानुभूतशब्दवत्।"—**प्रश० व्यो० पृ० ६४७।** "नृत्ताभिनयचेष्टादिप्रत्यभिज्ञानतो वयम्। विशेषं प्रत्यभिज्ञाने न पश्यामो मनागपि ॥.... उच्यते प्रत्यभिज्ञानमन्यथाप्युपपद्यते। गत्वादिजातिविषयं यद्वा सादृश्यहेतुकम् ॥"—**न्यायमं० पृ० २२३-२४।** "तथा ह्यनित्येऽपि प्रदीपादौ प्रत्यभिज्ञानं दृष्टं तस्मादनैकान्तिकमेतत्, यथा क्षणिकेऽपि कर्मणि प्रयोगे दृश्यते"—**प्रमाणवा० स्ववृ० टी० पृ० ३७९।** "सादृश्यान्नैकरूपत्वात्स एवायमिति स्थितिः ॥ यदि चैवंविधो नित्यो नित्यास्ते विद्युदादयः। प्रत्यभिज्ञाऽप्रमाणं स्याद् युगपद् भिन्नदेशयोः।"—**न्यायवि० का०४२५-२६।** "सादृशापरग्रहणेनापि तत्त्वसंभवात् क्षणिकेष्वपि करणाङ्गहारादिषु प्रत्यभिज्ञानाद्विरुद्धो हेतुः। तत्क्रियैकत्वेपि किमिदानीमनेकं स्यात्।"—**अष्टश०, अष्टसह० पृ० १०६। तत्त्वार्थश्लो० पृ० ५।** "गाद्येकत्वग्राहिकाया लूनपुनर्जातकेशनखादिष्विव तस्या भ्रान्तत्वात्।"—**सन्मति० टी० पृ० ३४। स्या० र० पृ० ६८०। रत्नाकराव० ४।९। शास्त्रवा० टी० पृ० ३७६ A.।** (१३) नृत्यक्रियाविशेषः, वृश्चिकगमनादिभेदेन द्वाविंशतिविधः। (१४) प्रदीपादौ। (१५) प्रत्यभिज्ञानस्य। (१६) एकत्वाप्रसाधकत्वम्।

1—**यं गौर इत्या—श्र०।**

ननु तैलादिकारणस्य उत्तरत्र क्षयोपलम्भतः प्रदीपादेः प्रतिक्षणमन्यत्वप्रसिद्धेः युक्तमेकत्वासत्त्वं न शब्दस्य विपर्ययात्; इत्यप्यनुपपन्नम्; अस्यापि[1] ताल्वादिसंयोगविभागलक्षणकारणस्य उत्तरत्र प्रक्षयप्रतीतितः प्रतिसमयमन्यत्वसिद्धेः एकत्वासत्त्वोपपत्तेः। तत्संयोगविभागयोः[2] तदभिव्यञ्जकवायूत्पादे[3] कारणत्वं न शब्दे इत्यभ्युपगमे वर्त्तिकामुखतैलानलसंयोगादेरपि[4] प्रदीपाद्यभिव्यञ्जकवायूत्पादे कारणत्वं न तदुत्पादे[5] इत्यप्यभ्युपगम्यतामविशेषात्। प्रतीतिविरोधः अन्यत्रापि न काकैर्भक्षितः।

यदपि प्रत्यभिज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वमुक्तम्[6]; तदप्ययुक्तम्; प्रत्यक्षपरिच्छेदे विशदस्वभावस्यैव ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वप्रतिपादनात्। न चेदं[8] तत्स्वभावम्, अतः कथमस्य प्रत्यक्षताशङ्कापि? अक्षान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्तस्य[9] तद्रूपता; इत्यप्यसत्, तस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाभावात्, दर्शनस्मरणान्वयव्यतिरेकानुविधायितया तस्य[10] प्रत्यभिज्ञापरीक्षाप्रघट्टके प्ररूपितत्वात्[11]। प्रत्यक्षत्वे चास्य[12] अतीतकालपरिगतत्वेन[13] शब्दग्राहकत्वानुपपत्तिः, सम्बद्धवर्त्तमानार्थगोचरचारित्वात्तस्य[14]। तद्ग्राहकत्वे[15] वा कथं योगिप्रत्यक्षस्य[16] प्रतिक्षेपः प्रत्यक्षत्वेऽप्यस्य[17] तद्वद्[18] अतीताद्यर्थग्राहकत्वाविरोधात्?

अस्तु वा यथाकथञ्चित्[19] तत्प्रत्यक्षम्; तथापि न तत्[20] शब्दस्यैकत्वप्रसाधकम्, तदुत्पादविनाशग्राहिणा प्रमाणान्तरेण[21] बाध्यमानत्वात्, यत् प्रमाणान्तरेण बाध्यते न तत् स्वविषयव्यवस्थापकम्[3] यथा शुक्तिशकले रजतग्राहिप्रत्यक्षं शुक्तिस्वरूपग्राहिप्रत्यक्षान्तरेण, बाध्यते च तदुत्पादविनाशग्राहिणा[20] तेन तदेकत्वग्राहिप्रत्यभिज्ञानमिति। न चेदमसिद्धम्; प्रत्यक्षस्यैव[4] तावत् तदुत्पादविनाशग्राहकत्वेन तद्बाधकत्वसंभवात्[21]। तथाहि—'उत्पन्नः शब्दः विनष्टः' इति प्रतीतिः इन्द्रियव्यापारानन्तरं प्रतिप्राणि संवेद्यमानोपजायते। न

(१) तुलना—"शब्दस्य ताल्वादिसंयोगविभागलक्षणकदम्बकस्य उत्तरत्र क्षयप्रतीतितः प्रतिक्षणमन्यत्वसिद्धेरेकत्वासत्त्वोपपत्तेः।"—**स्या० र० पृ० ६८१**। (२) ताल्वादि—**आ० टि०**। (३) शब्दाभिव्यञ्जक। (४) प्रदीप—**आ० टि०**। (५) **पृ० ६९८ पं० ११**। (६ प्रत्यभिज्ञानम्। तुलना—"एवम्मन्यते—प्रथमे क्षणे शब्दग्रहणं द्वितीयक्षणे पूर्वगृहीतशब्दाहितसंस्कारप्रबोधः ततोऽन्यस्मिन् क्षणे शब्दस्मरणम्, ततश्चतुर्थे क्षणे तिरोहिते तस्मिन् स एवायं घटशब्द इति प्रत्यभिज्ञानं कथं प्रत्यक्षं स्यादसन्निहितविषयत्वात्।"—**प्रमाणवा० स्ववृ० टी० पृ० ३७८**। (७) प्रत्यभिज्ञानस्य। (८) प्रत्यभिज्ञानस्य (९) **पृ० ४१५**। (१०) प्रत्यभिज्ञानस्य। (११) 'सः' इति—**आ० टि०**। (१२) प्रत्यक्षस्य। तुलना—"पूर्वकालसम्बन्धित्वस्येदानीमसन्निहितत्वेनाऽग्रहणात्। ग्रहणे वा श्रोत्रज्ञानवत् स्पष्टप्रतिभासः स्यात्।"—**प्रमाणवा० स्ववृ० टी० पृ० ३५२**। (१३) अतीतग्राहकत्वे—**आ० टि०**। (१४) प्रतिक्षिपन्ति हि मीमांसकाः सर्वज्ञम्—**आ० टि०**। (१५) योगिप्रत्यक्षस्य। (१६) प्रत्यभिज्ञानवत्—**आ० टि०**। (१७) प्रत्यभिज्ञानम्। (१८) तुलना—"शब्दे विनाशविज्ञानात्तु न सा नित्यत्वसाधिका।"—**न्यायमं० पृ० २२४**। (१९) प्रत्यक्षेण—**आ० टि०**। (२०) शब्दोत्पादविनाश। (२१) स एवायं शब्द इति प्रत्यभिज्ञानबाधकत्वसंभवात्।

1—**क्षयोपलंभः प्र**—श्र०। 2—**लानिल**—आ०। 3—**व्यवस्थाग्राहकम्** आ०। 4—**व तावदुत्पाद**—ब०, —**व तदुत्पाद**—श्र०।

चेयं मिथ्या; देशकालनरान्तरेषु अबाध्यमानत्वात् 'उत्पन्नो घटः विनष्टो घटः' इति प्रतीतिवत्। अथ प्रत्यभिज्ञानेनैव [1]इयं कस्मान्न बाध्यते ? तन्न; [2]अस्य सादृश्यनिबन्धनतया तन्नित्यत्वाप्रसाधकत्वात्।

ननु एकज्ञानसंसर्गिपदा[3]र्थान्तरोपलम्भात् [4]कचिद् घटाद्यभावप्रतीतिर्युक्ता, ननु शब्दाभावप्रतीतिः, [5]तत्रैकज्ञानसंसर्गिणः कस्यचिदप्यसंभवात्; इत्यप्यचोद्यम्; विव[6]क्षित- 5 शब्दाभावप्रतीतौ शब्दान्तरस्यैव एकज्ञानसंसर्गिणः संभवात्। निःशब्दप्रदेशे सर्वश-ब्दाभावप्रतीतौ तर्हि तदसंभव इति चेत्; न; तत्रापि [7]आत्मस्वरूपसंवेदनस्य तदेकज्ञान-संसर्गिणः संभवात्। यथैव हि घट[1]भूदेशादीनाम् एकत्र ज्ञाने संसर्गः तथा स्वपररूपयो-रपि, अखिलज्ञानानां स्वपररूपावभासिस्वभावत्वात्। न चैवं शब्दाभाववत् रूपाद्यभा-वोऽपि [8]अतोऽनुषज्यते; [9]तेषां प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यतया तदभावस्यापि प्रतिनियतादेव [10]इन्द्रि- 10 यात् प्रसिद्धेः। यो हि [11]यदिन्द्रियग्राह्यः तदभावोऽपि तदिन्द्रियादेव व्यवस्थाप्यते। यदिन्द्रियोपयुक्तो ह्यात्मा यत्र यदा यद्विषयमुपलब्धिलक्षणप्राप्तं नोपलभते तत्र तदा तस्याभावमधिगच्छतीति।

नित्यत्वे च शब्दस्य प्रागुच्चारणादनुपलम्भः कुतः स्यात्—इन्द्रियाभावात्, शब्द-स्यासन्निहितत्वात्, आवृतत्वाद्वा ? न तावदिन्द्रियाभावात्; उच्चारणानन्तरं शब्दो- 15

---

(१) उत्पन्नः शब्दः विनष्टः शब्द इति प्रतीतिः। तुलना—"प्रत्यभिज्ञा हि सापेक्षा निरपेक्षा त्वभावधीः। तेनैवमादौ विषये प्रत्यभिज्ञैव बाध्यते॥ शब्दाभावस्य ग्रहणात् प्रत्यभिज्ञायाश्च पूर्वा-नुसन्धानादिसव्यपेक्षत्वात्। अपि च प्रत्यभिज्ञा व्यभिचरति कर्मादिषु गृह्यते। तेनास्यां शब्देप्यभाव-प्रत्ययोपहतवपुषि कः समाश्वासः ? न चैवं प्रत्यक्षेप्यनैकान्तिकत्वोद्भावनमपि तु विनाशप्रत्ययप्रतिहत-प्रभावा प्रत्यभिज्ञा नित्यत्वं कर्मादिष्विव शब्देऽपि न साधयितुं प्रभवति…"—**न्यायमं० पृ० २२४। स्या० र० पृ० ६८१।** (२) भ्रान्तिवशाद्भवतः स एवायं शब्द इति प्रत्यभिज्ञानस्य। (३) भूतल—**आ० टि०।** (४) भूतलादौ। (५) शब्दाभावप्रत्यये। (६) तुलना—"विवक्षितशब्दाभावप्रतीतौ शब्दान्त-रस्यैकज्ञानसंसर्गिणः संभवात्।"—**स्या० र० पृ० ६८२।** (७) तुलना—"तत्राप्यात्मस्वरूपस्य तदेकज्ञान-संसर्गिणः सम्भवात्। स्वपररूपावभासकस्वभावस्य ह्यात्मनः परस्मिन् योग्यदेशावस्थिते वस्तुनि न केवलमात्मस्वरूपसंवेदनं भवेत् यावन्ति खलु वस्तूनि प्रतिषेध्यत्वसम्मतवस्तुना साकं योग्यदेशावस्थितानि सन्त्यवश्यं प्रतिभासन्ते, तानि सर्वाण्येकज्ञानसंसर्गीणि। तत्र कुम्भादौ प्रतिषेध्यो भूतलादिः आत्मस्वरूप-ञ्चैकज्ञानसंसर्गि। शब्दे तु प्रतिषेध्ये सशब्दके प्रदेशे शब्दान्तरमात्मस्वरूपञ्च, निःशब्दके तु केवलमा-त्मस्वरूपम्। अथवा मा भवत्वेकज्ञानसंसर्गिपदार्थान्तरं प्रमाणान्तरगृहीतं तु भविष्यति। यथा स्मृति-गोचरे चैत्यकुलादौ क्वचिदभावप्रमाणेन भवतामभावग्रहणे चैत्यकुलादि।"—**स्या० र० पृ० ६८२।** (८) परत्वाविशेषात् यथा शब्दाभावो ज्ञातः तथा रूपाभावोऽपि ज्ञायतामित्यर्थः—**आ० टि०।** स्वपररूप-ग्राहिणः कस्माच्चिदपि ज्ञानात्। (९) रूपादीनाम्। (१०) यद्ग्रहे यदपेक्षं चक्षुः तदभावग्रहेऽपि तदपेक्षते इति किरणावलीवचनात् यद्भावो यावत्या सामग्र्या गृह्यते तदभावोऽपि तावत्यैव—**आ० टि०।** (११) येनेन्द्रियेण यद्गृह्यते तेन तन्निष्ठा जातिस्तदभावश्च गृह्यते इति नियमात्।

1—**भूप्रदेशादीनाम्** ब०, श्र०।

पलम्भात्। न[1] च प्रागसतः तदैव इन्द्रियस्य प्रादुर्भावः, प्रतीतिविरोधात्। नापि शब्दस्यासन्निहितत्वात्; नित्यैव्यापितया[2] सर्वत्र सर्वदा तस्य[3] सन्निहितत्वात्। नाप्यावृतत्वात्; नित्यैकस्वभावत्वेन[1] तस्य आवृतत्वानुपपत्तेः। न खलु दृश्यस्वभावपरित्यागेन अदृश्यस्वरूपाऽस्वीकारे शब्दस्य आवृतत्वं घटते अतिप्रसङ्गात्। यद्[4] यदा यत्स्वरूपं न परित्यजति
5 न तस्य तदा तत्प्रत्यनीकस्वरूपसंभवः यथा अनावृतावस्थायां दृश्यस्वरूपमपरित्यजतो नादृश्यस्वरूपसंभवः, न परित्यजति च आवृतावस्थायां[2] दृश्यस्वरूपं शब्द इति। तदा[5] तत्स्वरूपपरित्यागे वा सिद्धमस्य अनित्यत्वम्, स्वरूपभेदस्वभावत्वात्तस्य[6]। ननु घटादीनां स्वरूपाभेदेऽपि[7] अन्धकारादिना आवृतत्वं दृश्यते; इत्यप्ययुक्तम्; तत्रापि स्वरूपभेदे सत्येव आवृतत्वोपपत्तेः। स्वरूपमखण्डयतः कस्यचिदावरणत्वानुपपत्तेः।

---

(१) उच्चारणात् प्राक् तद्ग्राहकं श्रोत्रमिन्द्रियं नासीत् उच्चारणकाल एव शब्देन सहोत्पद्यते इत्युक्ते सत्याह न चेति। (२) नित्यतया व्यापितया च–**आ० टि०**। (३) शब्दस्य। (४) शब्दस्य आवृतावस्थायां न अदृश्यस्वरूपसंभवः अपरित्यक्तपूर्वस्वरूपत्वात्। तुलना–"यद्यदा यत्स्वरूपं न परित्यजति····"–**स्या० र० पृ० ६८२**। (५) आवृतावस्थायां दृश्यस्वरूपत्यागे। तुलना–"तदयं ताल्वादिव्यापारजनितश्रावणस्वभावं परित्यज्य विपरीतस्वभावमासादयन्नपि नित्यश्चेन्न किञ्चिदनित्यम्।" –**अष्टश०, अष्टसह० पृ० १०७**। (६) अनित्यत्वस्य। (७) स्वरूपभेदाभावेऽपि। तुलना–"स्यान्मतं यथा घटादेरात्मानमखण्डयत्तमस्तस्यावरणं तथा शब्दस्यापीति; तदसत्; तस्यापि तेन आत्मखण्डनोपगमात्, दृश्यस्वभावस्य खण्डनात् तमसस्तदावरणत्वसिद्धेः सर्वस्य परिणामित्वसाधनात्। तमसाऽपि घटादेरखण्डने पूर्ववदुपलब्धिः किन्न भवितुमर्हति, तस्य तेन उपलभ्यतयाऽप्यखण्डनात्।"–**अष्टश०, अष्टसह० पृ० १०५। प्रमेयक० पृ० ४२१। स्या० र० पृ० ६८२**। "स्तिमितेन वायुनावरणान्नित्यं नोपलभ्यत इति चेदाह–नापीत्यादि। तस्य बाह्यस्य उपलभ्यात्मनो दृश्यस्य किञ्चिदुपलम्भावरणं सम्भवति। तत्सिद्धौ प्रमाणाभावात्। सतोऽपि वा विद्यमानस्यापि चावरणस्य तदात्मानमखण्डयतो नित्यशब्दात्मानमप्रच्यावयतः सामर्थ्यतिरस्कारायोगात् ज्ञानजननशक्त्यभिभवायोगात्। यस्मान्न हि तत्र शब्दात्मन्यतिशयमनुत्पादयन्नावरणाभिमतः किञ्चित्करो नाम। अकिञ्चित्करश्चार्थः कः कस्यावरणं ज्ञानविबन्धकमन्यद्वेति प्रकारान्तरेणोपघातकं नैवेति यावत्।···· अकिञ्चित्करस्य आवरणत्वं दृष्टमिति कथयन्नाह परः–कुड्यादय इत्यादि। कुड्यादयो घटादीनां कमतिशयमुत्पादयन्ति कम्वा सामर्थ्यातिशयं खण्डयन्ति येनावरणमिष्यन्ते। तस्माद् यथा तेऽतिशयमनुत्पादयन्तो घटादीनामावरणमिष्यन्ते तथा नित्यस्यापि शब्दस्य किञ्चिदावरणं भविष्यतीत्यभिप्रायः। न ब्रूमः इत्यादिना परिहरति। ते कुड्यादयः किञ्चिद् घटादिकमतिशाययन्ति विशिष्टं स्वभावं कुर्वन्तीति न ब्रूमः। कथन्तर्ह्यावरणमुच्यन्त इत्याह–अपि तु न सर्व इत्यादि। न सर्वघटक्षणाः सर्वस्य पुरुषस्य इन्द्रियज्ञानहेतवः किन्तर्हि परस्परसहितास्तु विषयेन्द्रियालोकाः परस्परतो विशिष्टक्षणान्तरोत्पादात् कारणाद् विज्ञानहेतवः····ते च विषयेन्द्रियादयः तेन प्रतिघातिना कुड्यादिनाऽव्यवहिता यदा भवन्ति तदाऽन्योन्यस्योपकारिणः सति च व्यवधायके कुड्ये अन्यस्योत्पित्सोः समर्थस्य क्षणस्य यथोक्तकारणाभावेनानुत्पत्तेर्ज्ञानकारणवैकल्यमतः कारणवैकल्यात् घटादिषु कुड्यादिव्यवहितेषु ज्ञानानुत्पत्तिरिति कृत्वा कुड्यादय आवरणमुच्यते न पुनः प्राग्विज्ञानजननयोग्यस्य घटादेः प्रतिबन्धात्···"–**प्रमाणवा० स्ववृ० टी० पृ० ३६१-६२**। (८) उपलम्भानुपलम्भरूपेण।

1–**वत्वे तस्य** ब०। 2 **आवृतत्वावस्थायां** आ०, ब०। 3 **इत्ययु**–श्र०, ब०।

किञ्च, व्यञ्जकव्यापारात् पूर्वं शब्दस्य कुतश्चित् प्रमाणात् सिद्धे सद्भावे आवरणं सिद्ध्येत्, स्पार्शनप्रत्यक्षप्रतिपन्ने घटे अन्धकारादिवत्, न चासौ सिद्धः। 'प्रत्यभिज्ञानात्तत्सिद्धिः' इत्यपि मनोरथमात्रम्; तस्य एकत्वाप्रसाधकत्वप्रतिपादनात्।

अस्तु वा यथाकथञ्चित्तेषामावरणम्; तथापि तत् दृश्यम्, अदृश्यम्, नित्यम्, अनित्यम्, व्यापकम्, अव्यापकम्, एकम्, अनेकं वा स्यात्? न तावद् दृश्यम्; प्रत्यक्षप्रमाणतः तत्प्रतीत्यभावात्। ततस्तत्प्रतीतौ वा विप्रतिपत्त्यभावः। नहि नीले नीलतया प्रतीयमाने कश्चिद्विप्रतिपद्यते। अथादृश्यम्; कथं तदस्ति अतिप्रसङ्गात्? ननु नित्यस्य सतः शब्दस्य उच्चारणात् प्रागनुपलब्धौ निमित्तान्तरासंभवात् तन्निमित्तमदृश्यमप्यावरणं कल्प्यते; इत्यप्यसाधीयः; अन्योन्याश्रयानुषङ्गात्—सिद्धे हि शब्दस्य आवरणे नित्यस्य सतोऽस्य उच्चारणात् प्रागनुपलब्धिसिद्धिः, तस्याञ्च सत्यां तदावरणसिद्धिरिति। ननु प्रत्यभिज्ञानात् शब्दस्य नित्यत्वसिद्धेः उच्चारणात् प्राक् तदनुपलब्धौ नावरणादन्यन्निमित्तम्; इत्यपि श्रद्धामात्रम्; प्रत्यभिज्ञानस्य तन्नित्यत्वप्रसाधकत्वप्रतिषेधात्।

नित्यत्वे च आवरणस्य सदा शब्दस्यानुपलब्धिः स्यात्। अनित्यत्वे त्वस्य प्रध्वस्तस्य पुनरुत्पादे कारणाभावात् सर्वदा सर्वस्य उपलम्भप्रसङ्गः। नहि प्रतिनियतावरणोत्पादे प्रतिनियतं किञ्चित्कारणमुपलभ्यते।

व्यापकत्वञ्चास्य अतीव दुर्घटम्; बाधकप्रमाणसद्भावात्। तथाहि—आवरणत्वेनाभिमतो वायुरव्यापकः स्पर्शवद्द्रव्यत्वात् लोष्टवत्। व्यापकत्वे चास्य उभयोरपि अवार्यावारकयोः सर्वगतत्वात् किं कस्य आवारकं स्यात्? न हि आकाशमात्मादी-

(१) तुलना—"स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मतः। यथा दीपोऽन्यथा वापि को विशेषोऽस्य कारकात्॥ स्वप्रतिपत्तिद्वारेण अन्यप्रतिपत्तिहेतुर्लोके व्यञ्जकः सिद्धो दीपादिवत्, स चेत्प्राक्सिद्धः स्यात्। समानजातीयोपादानलक्षणसिद्धेन तस्यैवातिशयस्य ज्ञानहेतोः तस्य तत्सामग्रीत्वात्। ये पुनः असिद्धोपलम्भनाः कारका एव कुलालादिवद् घटादौ। स्वज्ञानेन कारणेन अन्यधीहेतुरर्थो व्यञ्जको मतः। कदा? सिद्धेऽर्थे। यद्यसौ व्यङ्ग्यः प्रागसिद्धः स्यात्तदा को विशेषोऽस्य व्यञ्जकस्य कारकाद्धेतोः।"—**प्रमाणवा० स्ववृ० टी० १।२६४।** "यतः प्रमाणान्तरेण शब्दसद्भावे सिद्धे तस्यावरणं सिद्ध्येत् स्पार्शनप्रत्यक्षप्रतिपन्ने घटेऽन्धकारादिवत्।"—**प्रमेयक० पृ० ४२१।** (२) सद्भावः—**आ० टि०।** (३) शब्दानाम्—**आ० टि०।** (४) तुलना—"तथापि तदावरणं दृश्यदृश्यं वा नित्यमनित्यं वा व्यापकमव्यापकं वा एकमनेकं वेत्यष्टौ विकल्पाः।"—**स्या० र० पृ० ६८३।** (५) आवरणप्रतीत्यभावात्। (६) प्रत्यक्षतः। (७) आवरणम्। (८) अनुपलब्धि—**आ० टि०।** (९) शब्दस्य। (१०) आवरणस्य। (११) एकैकवर्णस्य एकैकमावरणम्—**आ० टि०।** (१२) तुलना—"आवरणत्वेनाभिमतः प्रभञ्जनः न व्यापकः स्पर्शवद्द्रव्यत्वादुपलशकलवत्।"—**स्या० र० पृ० ६८३।** (१३) आवरणस्य। तुलना—"तद्वत्तदावारकमपि सर्वगतमिति चेत्; न तह्यावारकम्, न ह्याकाशमात्मादीनामावारकम्।"—**प्रमेयक० पृ० ४२१। स्या० र० पृ० ६८३।** (१४) शब्दस्तिमितवाय्वोः। (१५) पराभिसन्धिना—**आ० टि०।**

1 **वा कथञ्चि**—श्र०। 2—**त्यसंभवात्** श्र०। 3 **नीलतायाः प्र**—श्र०। 4 **शब्दनित्य**—आ०, श्र०। 5—**वा शब्दस्य** ब०, श्र०। 6—**णभावात्** आ०। 7 **स्पर्शनद्रव्य**—श्र०।

नामावारकं प्रतीतम्। अव्यापकत्वे त्वस्य[1] नितरां तेन[2] शब्दस्य आवार्यत्वानुपपत्तिः, तन्मध्ये[3] तद्देशे पार्श्वे च विद्यमानत्वात्[4], प्रत्युत शब्द एवास्य[5] आवारकः स्यात्, अन्यथा[6] सर्षपोऽपि घटस्य आवारको भवेत्। ननु भूम्यादिना आकाशस्य तथाविधस्यापि[7] आव्रियमाणत्वोपलम्भाददोषोऽयम्; इत्यप्यसत्; तत्प्रदेशस्यैव[8] तेन[9] आव्रियमाणत्वाभ्युपगमात्[10]। शब्दप्रदेशस्यापि वायुना आव्रियमाणत्वाभ्युपगमे शब्दस्य सावयवत्वमनित्यत्वञ्च स्यात्।

तथा निखिलशब्दानां यदि एकमेवावरणं कल्प्यते[1]; तदा एकोपलम्भे[11] सर्वेषामुपलम्भप्रसङ्गः[12], तदावरणापगमे[13] तद्वत्[14] सर्वेषामनावृतत्वात्। तदनुपलम्भे[15] वा विवक्षितशब्दस्यापि तद्वदनुपलम्भः[16] स्यादविशेषात्[17]। अथ विभिन्नम्; तन्न; सर्वशब्दानां[18] व्यापितया

(१) वायोः–आ० टि०। (२) वायुना–आ० टि०। (३) आवरणात्मकवायुमध्ये। (४) व्यापित्वेन–आ० टि०। (५) वायोः–आ० टि०। (६) यद्यल्पपरिमाणमपि वस्तु महतः आवारकं स्यात् तदा। (७) व्यापिनोऽपि–आ० टि०। (८) आकाशप्रदेशस्यैव। (९) भूमिना। (१०) जैनैः आकाशस्य अनन्तप्रदेशित्वप्रतिज्ञानात्। (११) आवरणापाये कस्यचिदेकस्य शब्दस्य उपलब्धिकाले। तुलना–"यथा जवनिकापायप्राप्तप्रसरमीक्षणम्। रङ्गभूमिषु तद्देशमशेषं वस्तु पश्यति॥ तथा प्रसरसंरोधिसमीरोत्सारणे सति। श्रोत्रं तद्देशनिःशेषशब्दग्राहि भविष्यति।"–**न्यायमं० पृ० २२१।** "क्वचिच्छब्दस्याभिव्यक्तौ तस्य व्यापकतया सर्वदेशावस्थितपुरुषाणामुपलम्भः स्यात् निरावरणस्य व्यापकत्वाविशेषात्।"–**प्रश० व्यो० पृ० ६८४।** (१२) शब्दानाम्। (१३) विवक्षितशब्दस्य आवरणस्य विनाशे। (१४) एकशब्दवत्–**आ०टि०।** (१५) सर्वशब्दानुपलब्धौ। (१६) सर्वशब्दवत्। (१७) अनावृतत्वाविशेषात्। (१८) तुलना–"नियमश्च न स्यात्, यदि चानेके शब्दाः युगपदाकाशे वर्तन्ते इति, एवञ्च यत्किञ्चिद् व्यञ्जकमुपात्तं समानदेशान् सर्वानभिव्यनक्तीति यदा वीणा वाद्यते तदा रासभध्वनिरपि श्रूयेत। न हि समानेन्द्रियग्राह्याणां समानदेशानां व्यञ्जकेषु नियमो दृष्टः। यद्यस्य व्यञ्जकं तेन तस्य व्यक्तिरिति चेत्; तन्न; अदृष्टत्वात्। अथ मन्यसे अनेकशब्दसन्निपाते सति व्यञ्जकानि भिद्यन्ते व्यञ्जकभेदानुविधायिन्यो व्यक्तयः प्रतिशब्दमुपजायन्त इति; तन्न; अदृष्टत्वात्। न हि प्रदीप एकेन्द्रियग्राह्यमनेकमर्थं युगपत्सन्निपतितं न प्रकाशयति।"–**न्यायवा० पृ० २८८। न्यायवा० ता० पृ० ४४६।** "न च गोशब्दाभिव्यक्त्यर्थं प्रेरितो वायुर्नाश्वशब्दं व्यनक्तीति वाच्यम्; व्यञ्जकेषु नियमानुपलब्धेः। यथा घटाभिव्यक्त्यर्थमुत्पादितः प्रदीपः समानेन्द्रियग्राह्यसमानदेशावस्थितपदार्थव्यञ्जक इति। तथाहि–न श्रोत्रं प्रतिनियतसंस्कारकसंस्कार्यं समानेन्द्रियग्राह्यसमानदेशावस्थितवस्तुप्रकाशकत्वात् चक्षुर्वत्।...शब्दा वा विवादविषया प्रतिनियतव्यञ्जकव्यंग्या न भवन्ति समानेन्द्रियग्राह्यसमानदेशावस्थितत्वात् घटादिवत्।"–**प्रश० व्यो० पृ ६४८।** "न च समानकरणानां समानेन्द्रियग्राह्याणाञ्च भावानां प्रतिनियतव्यञ्जकव्यंग्यत्वमुपलब्धम्। गृहे दधिघटीं द्रष्टुमानीतो गृहमेधिना। अपूपानपि तद्देशान् प्रकाशयति दीपकः॥"–**न्यायमं० पृ० २१२।** "श्रोत्रं तावत्समानेन्द्रियग्राह्यसमानदेशसमानधर्मापन्नार्थानां ग्रहणाय प्रतिनियतसंस्कारकसंस्कार्यं न भवति इन्द्रियत्वाच्चक्षुर्वत्। शब्दा वा प्रतिनियतसंस्कारकसंस्कार्या न भवन्ति समानेन्द्रियग्राह्यसमानधर्मापन्नत्वे सति युगपदिन्द्रियसम्बद्धत्वात् घटादिवत्।"–**न्यायसा० पृ० ३०।** "ननु नियतव्यञ्जककृता नियतश्रुतिरित्यत्राह–नहीत्यादि। न हिर्यस्मात् समानदेशानाम् समानाक्षविषयाणामेतत् नियतव्यञ्जकत्वं न्याय्यम्।"–**सिद्धिवि०, टी० पृ० ५५४B.।** "समानकरणानां तादृशामभिव्यक्तिनियमायोगात् सर्वत्र सर्वदा सर्वेषां संकुला श्रुतिः स्यात्।"–**अष्टश०, अष्टसह० पृ० १०५। प्रमेयक० पृ० ४२३। सन्मति० टी० पृ० ३६। स्या० र० पृ० ६८३। प्रमेयर० ३।१०० । शास्त्रवा टी० पृ० ३७८A.।**

1 **कल्प्येत** ब०, श्र०।

समानदेशत्वे समानेन्द्रियग्राह्यत्वे च आवरणभेदस्य[1] व्यञ्जकभेदस्य चानुपपत्तेः। तथाहि– शब्दाः प्रतिनियतावरणावार्याः प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्या[2] वा न भवन्ति, अभिन्नदेशत्वे सति एकेन्द्रियग्राह्यत्वात्, यदित्थं तत्तथा यथा एकघटवृत्तिसामान्य-संख्या-रूप-परिमाण-कर्मादि, तथा चैते शब्दाः, तस्मात्तथेति। 'अभिन्नदेशत्वात्' इत्युच्यमाने रूपरसादिभिर्व्यभिचारः, तेषामेकद्रव्यवृत्तित्वेऽपि प्रतिनियतव्यञ्जकप्रतीतेः, अतः 'एकेन्द्रियग्राह्यत्वात्' इत्युक्तम्। तस्मिंश्चोच्यमाने भिन्नदेशव्यवस्थितघटादिनिष्ठैः सामान्यादिभिः अनेकान्तः, तन्निवृत्त्यर्थम् 'अभिन्नदेशत्वात्' इत्यभिहितम्। तदतोऽनुमानात् शब्दानां प्रतिनियत-व्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वाऽव्यवस्थितेः अयुक्तमुक्तम्– 5

"[1]अन्यार्थं प्रेरितो वायुः यथान्यं न [2]करोति वैः[3]। तथान्यवर्णसंस्कारशक्तो[4] नान्यं करिष्यति॥१॥"

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ८०।] इत्यादि। 10

यदि च तालवादयो[5] ध्वनयो[6] वा शब्दानां व्यञ्जकाः; तर्हि तद्व्यापारे नियमेन उपलब्धिर्न स्यात्। कारकव्यापारो[7] ह्येषः–स्वसन्निधाने नियमेन कार्यसन्निधापनं नाम, न व्यञ्जकव्यापारः। न खलु यत्र यत्र व्यञ्जकः प्रदीपादिः तत्र तत्र व्यङ्ग्यस्य घटादेः सन्निधानमुपलब्धिर्वा नियमतोऽस्ति कारक-व्यञ्जकयोरविशेषप्रसङ्गात्, चक्रादिव्यापार-वैयर्थ्यानुषङ्गाच्च। अथ घटादेरसर्वगतत्वान्न व्यञ्जकसन्निधाने नियमतः सन्निधान- 15

(१) "अन्यार्थमिति अन्यवर्णनिष्पत्त्यर्थम्। अन्यवर्णसंस्कारशक्त इति अन्यवर्णप्रतीत्यर्थः संस्कारो यः श्रोत्रस्य सोऽन्यवर्णसंस्कारशब्देनोक्तः न तु वर्णसंस्कार एव श्रोत्रसंस्कारस्य प्रकृतत्वात्। नान्यं करिष्यति इति नान्यं वर्णं श्रोत्रसंस्कारद्वारेण संस्करिष्यतीत्यर्थः।"–**तत्त्वसं० पं० पृ० ६०८।** (२) 'करोति च'–**स्या० र० पृ० ६८४।** 'करोति सः'–**तत्त्वसं० पृ० ६०८।** प्रकृतपाठः–**प्रमेयक० पृ०४२३। सन्मति० टी० पृ० ३६।** (३) भो जैनाः–**आ० टि०।** (४) 'एकोपलम्भे सर्वेषामुपलम्भ-प्रसङ्गः' इत्युपालम्भस्य समाधानमिदं मीमांसकेन प्रोक्तम्–**आ० टि०।** (५) तुलना–"कारणानां समग्राणां व्यापारादुपलब्धितः। नियमेन च कार्यत्वं व्यञ्जके तदसम्भवात्। नहि कदाचिद् व्यापृ-तेषु करणेषु शब्दानुपलब्धिः, न चावश्यं व्यञ्जकव्यापारोऽर्थमुपलम्भयति क्वचित् प्रकाशेऽपि घटानु-पलब्धेः। सेयं नियमेनोपलब्धिः तद्व्यापाराच्छब्दस्य तदुद्भवे स्यात्। अकर्तुर्व्यापारेऽपि तत्सिद्ध्ययो-गात्। किञ्च करणानां समग्राणां व्यापारात् परिस्पन्दादिलक्षणात् नियमेन शब्दस्य उपलब्धितः कारणात् कार्यत्वं प्राप्तम्। किं कारणम्? व्यञ्जके हेतौ तदसम्भवात् नियमेन व्यङ्ग्यस्योपलम्भा-संभवात्।"–**प्रमाणवा० स्ववृ० टी० १।२६५।** "व्यञ्जकव्यापृतौ न स्याद् व्यङ्ग्यस्य नियमाद् गतिः नावश्यम्भावनियमः स्याच्छ्रुतेरुच्चारणात्ततः।"–**सिद्धिवि०, टी० पृ० ५५५A.।** "न कश्चिद्विशेष-हेतुः तालवादयो व्यञ्जका न पुनश्चक्रादयोऽपि इति। ते वा घटादेः कारकाः न पुनः शब्दस्य ताल्वा-दयोऽपीति। न हि व्यञ्जकव्यापृतिर्नियमेन व्यङ्ग्यं सन्निधापयति। सन्निधापयति च तालवादिव्यापृति-र्नियमेन शब्दं ततो नासौ तालवादीनां व्यङ्ग्यः चक्रादीनां घटादिवत्।"–**अष्टश०, अष्टसह० पृ० १०३।** "यदि च तालवादयो ध्वनयो वास्य"–**प्रमेयक० पृ ४१५। स्या० र० पृ० ६८४।** (६) वायवः–**आ० टि०।** (७) "प्राक् सतः स्वरूपसंस्कारकं हि व्यञ्जकम्, असतः स्वरूपनिर्वर्तकं कार-कम्।"–**प्रमेयक० पृ० ११६।** (८) घटाद्युत्पादने। (९) प्रदीपादिनैव साध्यसिद्धेः–**आ० टि०।**

1–**णस्य भेदस्य** ब०। 2–**व्यंजनव्य**–आ०। 3 **कारकस्य व्या**–श्र०।

मुपलम्भो वा, शब्दस्य तु भवति विपर्ययात्; तदप्यचर्चिताभिधानम्; तत्सर्वगतत्वासिद्धेः। तथाहि–शब्दः सर्वगतो न भवति सामान्यविशेषवत्त्वे सति बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वात् घटादिवत्। ततो घटादिभ्यः शब्दस्य विशेषाभावाद् उभयोः कार्यत्वं व्यङ्ग्यत्वं वाऽविशेषतोऽभ्युपगन्तव्यम्।

5 किञ्च, एते ध्वनयः कुतः प्रतिपन्नाः येन तदधीना शब्दश्रुतिः स्यात्–प्रत्यक्षेण, अनुमानेन, अर्थापत्त्या वा? प्रत्यक्षेण चेत्; किं श्रौत्रेण, स्पार्शनेन वा? न तावत् श्रौत्रेण; तथा प्रतीत्यभावात्। नहि शब्दवत् श्रोत्रे ध्वनयः प्रतिभासन्ते; विप्रतिपत्त्यभावप्रसङ्गात्। तत्र तत्प्रतिभासाभ्युपगमे च अपरशब्दकल्पनावैयर्थ्यम्, ध्वनीनामेव श्रावणस्वभावतया शब्दत्वप्रसङ्गात्। अथ स्पार्शनप्रत्यक्षेण ध्वनयः प्रतीयन्ते,
10 स्वकरपिहितवदनो हि वदन् स्वकरसंस्पर्शनेन तान् प्रतिपद्यते; इत्यप्यसाम्प्रतम्; वायुवत् तालवादिव्यापारानन्तरं विप्रुषामुपलम्भतः शब्दाभिव्यञ्जकत्वप्रसङ्गात्। वक्तृमुखप्रदेश एव तासां प्रक्षयतः श्रोतृश्रोत्रप्रदेशे गमनाभावान्न तद्; इत्यन्यत्रापि समानम्। न खलु वायवोऽपि तत्र गच्छन्तः प्रत्यक्षतः प्रतीयन्ते। शब्दप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या तु प्रतीतिः उभयत्र तुल्या। यथा च स्तिमितभाषिणो न विप्रुषामुपलम्भः तथा वायूपलम्भोपि नास्ति।

(१) तुलना–"व्यापिनः शब्दा नित्याश्च, ततो व्यापिनित्यत्वाच्छब्दानां व्यञ्जकस्य करणस्य व्यापारात् सर्वत्रोपलब्धिः घटादयस्तु न व्यापिनः नापि नित्याः तेन ते व्यञ्जकव्यापारेण नावश्यमुपलभ्यन्त इति; यद्येवं क इदानीं घटादिषु समाश्वासः निश्चयः, यथा ते न नित्या नापि व्यापिन इति यावता तेऽपि नित्या व्यापिनश्च भवन्तु।"–**प्रमाणवा० स्ववृ० टी० पृ० ३८५**। "नैष दोषः सर्वगतत्वाद्वर्णानामित्यपि वार्तम्; प्रमाणबलायातत्वाभावात् अन्यत्रापि तथाभावानुषङ्गात्।"–**अष्टश०, अष्टसह० पृ० १०३। स्या० र० पृ० ६८४**। (२) सामान्यनिरासार्थं विशेषणमुक्तम्–**आ०टि०**। तुलना–"तदुक्तं न च सर्वगताऽमूर्तनित्यैकात्माऽत्र युज्यते। वर्णो बाह्येन्द्रियग्राह्यस्वभावत्वाद् घटादिवत्॥" –**पत्रप०पृ० ११**। "न सर्वगतः शब्दः सामान्यविशेषवत्त्वे सति बाह्यैकेन्द्रियप्रत्यक्षत्वात् घटादिवत्।" –**प्रमेयक० पृ०४१५**। "सामान्यविशेषवत्त्वे सति बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वात्।"–**स्या० र० पृ० ६८४**। (३) तुलना–**प्रमेयक० पृ०४१८। स्या० र० पृ०६८४**। (४) श्रोत्रे। (५)तुलना–"ध्वनय एव हि विशिष्टा वर्णरूपा वाचकाः। तेभ्यो भिन्नोऽर्थान्तरं वाचकं शब्दरूपमस्तीत्येतत्सत्ताग्राहकप्रमाणाभावात् अतिबह्वियं श्रद्धेयम्। किं कारणम्? यतो न वयमवाचकं ध्वनिं शब्दञ्च वाचकं पृथग्रूपमिति ध्वनिभ्यो भिन्नस्वभावमुपलक्षयामः···तस्मात् ध्वनिविशेष एवाकारादिरूपेण स्थितः वर्णाख्यः···"–**प्रमाणवा० स्ववृ० टी० पृ० ३६८**। "यतो ध्वनिविशेष एव वर्ण उच्यते। तेन द्रुतोच्चारितो ध्वनिविशेषः द्रुता गव्यक्तिरुच्यते, मध्योच्चारितो मध्यगव्यक्तिः, बिलम्बितोच्चारिता ध्वनिविशेषो बिलम्बिता गव्यक्तिः न तु व्यञ्जकेभ्यो ध्वनिभ्योऽन्यो गकारः प्रतिभासते···"–**प्रमाणवा०स्ववृ०टी०पृ०३८२**। (६) ध्वनीन्। (७) तुलना–"वायुवत्तालवादिव्यापारानन्तरं कफांशानामप्युपलम्भेन शब्दाभिव्यञ्जकत्वप्रसङ्गात्।"–**प्रमेयक० पृ० ४१८। स्या० र० पृ० ६८४**। (८) यद्यत्तालवादिव्यापारानन्तरमुपलभ्यते तत्तच्छब्दाभिव्यञ्जकं यथा वायुः तथा च विप्रुष इति –**आ० टि०**। (९) विप्रुषाम् कफकणानाम्। (१०) शब्दाभिव्यञ्जकत्वम्। (११) ध्वनावपि। (१२) श्रोतृश्रोत्रप्रदेशे। (१३) वायुवत् कफांशेष्वपि समाना।

1 **'घटादिवत्'** नास्ति आ०। 2 **श्रोत्रेण** श्र०, ब०। 3 **स्पर्शनेन** श्र०। 4 **शब्दवत्तत्र ध्वनयः** श्र०, ब०। 5 **विप्रुषाणामु**–आ०। 6 **तेषां** आ०। 7 **प्रत्यक्षतः प्रक्षयतः** ब०। 8 **विप्रुषोपलम्भः** आ०।

स्तिमितस्य कल्पनमुभयत्र तुल्यम्। एतेन वदतो मुखाग्रस्थिततूलादेः प्रेरणोपलम्भात् अनुमानतो ध्वनीन्[1] प्रतिपद्यते; इत्यपि प्रत्युक्तम्; तद्वद् विप्रुषामपि[2] अतः[3] प्रतिपत्तिप्रसङ्गात्।

अथ अर्थापत्त्या[4] ध्वनयः प्रतीयन्ते; तथाहि—शब्दस्तावत् नित्यत्वात् नोत्पद्यते, संस्कृतिरेव तु क्रियते, सा च विशिष्टा नोपपद्येत यदि ध्वनयो न स्युः। उक्तञ्च—

"शब्दोत्पत्तेर्निषिद्धत्वात् अन्यथानुपपत्तितः। विशिष्टसंस्कृतेर्जन्म ध्वनिभ्योऽध्यवसीयते[3]॥" 5

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० १२६-२७।] इति।

तदप्यचारु[4]; यतः केयं विशिष्टा संस्कृतिर्नाम—शब्दसंस्कारः[6], श्रोत्रसंस्कारः, उभयसंस्कारो वा? त्रिविधो हि संस्कारो मीमांसकैरिष्टः।

"स्याच्छब्दस्य[7] हि संस्कारादिन्द्रियस्योभयस्य वा।"

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ५२।] 10

"स्थिरवाय्वपनीत्या[8] च संस्कारोऽस्य भवन् भवेत्।"

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ६२।] इत्यभिधानात्।

तत्राद्यपक्षे कोऽयं शब्दसंस्कारो नाम—शब्दस्योपलब्धिः, आत्मभूतः कश्चिद-

---

(१) वायून्—आ० टि०। (२) 'मुखाद्विप्रुषो निःसरन्ति मुखाग्रस्थितवस्त्रे आर्द्रतादर्शनात्' इत्यनुमानात्। (३) विप्रुषो हि मुखाग्रस्थवस्त्रादौ दृश्यन्ते—आ० टि०। (४) ध्वनयः सन्ति विशिष्टसंस्कृत्यन्यथानुपपत्तेः। "तथा हि सन्ति शब्दव्यञ्जका ध्वनयः शब्दप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्तेः।"—स्या० र० पृ० ६०५। (५) "नन्वेवमविशेषे किमिति संस्कारविशेषोत्पत्तिरेवाङ्गीक्रियते न शब्दविशेषोत्पत्तिरत आह—शब्देति। प्रागनुपजातपश्चादुपजातशब्दोपलम्भानुपपत्त्याऽवश्यं कल्पनीये कस्मिंश्चित् प्रत्यक्षतया शब्दोत्पत्तेर्निषेधात् संस्कारकल्पनैव युक्तेति।"—न्यायर०। 'ध्वनिभ्यो व्यवसीयते'—प्रमेयक० पृ० ४१८। प्रकृतपाठः—तत्त्वसं० पृ० ६११। (६) "इन्द्रियस्यैव संस्कारः शब्दस्यैवोभयस्य वा। क्रियते ध्वनिभिर्वादास्त्रयोऽभिव्यक्तिवादिनाम्॥"—वाक्यप० १।७९। (७) 'सा हि स्याच्छब्द'—मी० श्लो०। तत्त्वसं० पृ० ५९८। अनेनैव रूपेण उद्धृतोऽयम्—प्रमेयक० पृ० ४१९। "साऽभिव्यक्तिः शब्दस्य भवन्ती वायवीयैः संयोगविभागैः शब्दसंस्काराद्वा भवेत् इन्द्रियसंस्काराद्वा उभयस्य वा शब्दस्येन्द्रियस्य च संस्कारात्।"—तत्त्वसं० पं० पृ० ५९९। (८) "द्विविधो हि वायुः स्थिरोऽस्थिरश्च। तत्र यः स्थिरः सघनान्धकारवत् शब्दमावृत्यास्ते तस्य च वक्तृप्रयत्नसमुत्थेन वायुना संयोगविभागा उत्पद्यन्ते। तैश्च संयोगविभागैः तस्य स्थिरस्य वायोरपनयः क्रियते स एव च शब्दस्य संस्कारो नान्यः स्वलक्षणपुष्ट्यादिः तस्य नित्यत्वेनैकरूपत्वात्।"—तत्त्वसं० पं० पृ० ६०१। (९) तुलना—"भवन्ती वा कारणेभ्योऽतिशयवत्ता वा शब्दस्य व्यक्तिः आवरणविगमो विज्ञानं वा गत्यन्तराभावात्। यत एवन्तस्मात् न व्यक्तिः शब्दस्य कारणेभ्यः किन्तूत्पत्तिरेव। भवन्ती वा कारणेभ्यः सकाशाद् व्यक्तिस्त्रिधा भवेत्—पूर्वावस्थापरित्यागेन अतिशयवत्ता वा शब्दस्य व्यक्तिर्भवेत्, उपलम्भावरणविगमो वा, शब्दालम्बनं विज्ञानं वा व्यक्तिः, प्रकारत्रयव्यतिरेकेण गत्यन्तराभावात्।"—प्रमाणवा० स्ववृ० टी० पृ० ३८६। इमे सर्वे विकल्पाः—प्रमेयक० पृ० ४१९। "क एष शब्दसंस्कारः—किमतिशयाधानमनतिशयव्यावर्तनमावरणापगमो वा"—स्या० र० पृ० ६८५। रत्नाकराव० ४।९।

---

1 स्तिमितकल्प—आ०। 2 विप्रुषाणामपि आ०। 3—भ्योऽवसी—श्र०। 4 एतदप्य—आ०। 5 संस्कार इन्द्रि—श्र०।

तिशयः, अनतिशयव्यावृत्तिः, स्वरूपपरिपोषः, व्यक्तिसमवायः, तद्ग्रहणापेक्षग्रहणता, व्यञ्जकसन्निधिमात्रम्, आवरणविगमो वा ? यदि शब्दस्य उपलब्धिः; कथमसौ ध्वनीनां गमिका शब्दश्रोत्रमात्रभावित्वात्तस्याः[1] ? तथाप्यन्यनिमित्तकल्पने[2] हेतूनामनवस्थितिः । आत्मभूतः कश्चिदतिशयः[3] अनतिशयव्यावृत्तिर्वा; इत्यत्रापि अतिशयः[4]—
5 दृश्यस्वभाव[5] एव, अनतिशयव्यावृत्तिश्च[6] अदृश्यस्वभावखण्डनमेव । ते[2] च[6] ततो[7] भिन्ने, अभिन्ने वा विधीयेते ? यदि भिन्ने[3]; तदा तत्करणे[8] शब्दस्य न किञ्चित्कृतमिति तदवस्था अस्य[9] अश्रुतिः स्यात् । अथ अभिन्ने[4]; तर्हि शब्दस्यापि तद्वत्[10] कार्यतानुषङ्गादनित्यत्वप्रसक्तिः[5] । यो[11] हि यस्मादभिन्नस्वभावः तत्करणे[6] तस्यापि करणम् यथा अतिशयानतिशयव्यावृत्तिस्वरूपस्य, ताभ्यामभिन्नस्वभावश्च शब्द इति ।

10 किञ्च, श्रोत्रप्रदेश एव[7] अस्य[12] ध्वनिभिः संस्कारः क्रियेत[8], सर्वत्रापि वा ? प्रथमपक्षे[13] तावन्मात्रक एव शब्दः स्यात् न सर्वगतः । तस्यैव[14] अन्यत्र[15] तद्विपर्ययरूपतया[16] अवस्थाने दृश्यादृश्यत्वप्रसङ्गान्निरंशताव्याघातः[17] । दृश्येतररूपता चैकस्य ब्रह्मवादं समर्थयते, चेतनेतररूपतयापि एकस्य तद्वदवस्थित्यविरोधात्[18] । घटादेरपि चैवं सर्वगतत्वानुषङ्गः, सोऽपि हि दृश्यप्रदेशे[10] दृश्यः अन्यत्र चादृश्य इति वदतो न वक्त्रं वक्रीभवेत् । सर्वत्र
15 चास्य[19] संस्कारे सर्वत्र सर्वदा उपलब्धिः स्यात्, न वा क्वचित् कदाचिद्[11] विशेषात् ।

स्वरूपपरिपोषोऽप्यनुपपन्नः; नित्यस्य[19] स्वभावाऽन्यथाकरणासंभवात् । करणे वा

---

(१) शब्दोपलब्धेः । (२) शब्दश्रोत्रव्यतिरिक्त–आ० टि० । (३) तुलना–"तत्र नातिशयोत्पत्तिः अनित्यताप्रसङ्गात् तस्याः पूर्वापररूपहान्युपजननलक्षणत्वात् ।"–**प्रमाणवा० स्ववृ० १।२६५।** "विशेषाधानमप्यस्य नाभिव्यक्तिर्विभाव्यते । नित्यस्यातिशयोत्पत्तिविरोधात्स्वात्मनाशवत् ।।"–**तत्त्वार्थश्लो० पृ० २३८ ।** (४) "अतिशयो दृश्यस्वभाव एव अनतिशयव्यावृत्तिस्त्वदृश्यस्वभावखण्डनमेव, ते चेत्ततोऽन्ये; तत्करणेऽपि शब्दस्य न किञ्चित्कृतमिति तदवस्थाऽस्याऽश्रुतिः । अथानन्ये; तदा शब्दस्यापि कार्यतया अनित्यत्वानुषङ्गः ।"–**प्रमेयक० पृ० ४१९ । स्या० र० पृ० ६८५।** (५) अदृश्यः सन् अतिशये जाते दृश्यो जातः–**आ० टि० ।** (६) अतिशय-अनतिशयव्यावृत्ती । (७) शब्दात –**आ० टि० ।** तुलना–"विशिष्टसंस्कृतिः सा हि न शब्दव्यतिरेकिणी । शब्दस्याज्ञेयताप्राप्तेः ततः शब्दोऽपि जायते ।।"–**तत्त्वसं० का० २५७० ।** (८) अतिशयोत्पादने अनतिशयव्यावृत्तौ वा । (९) शब्दस्य–**आ० टि० ।** (१०) अतिशय-अनतिशयव्यावृत्तिवत् । (११) शब्दः कार्यः कार्यरूपाभ्यामतिशय-अनतिशयव्यावृत्तिभ्यामभिन्नस्वभावत्वात् । (१२) शब्दस्य । (१३) "श्रोत्रप्रदेश एव चास्य संस्कारे तावन्मात्रक एव शब्दः न सर्वगतः स्यात् ।"–**प्रमेयक० पृ० ४१९ ।** (१४) शब्दस्य । (१५) श्रोत्रदेशादन्यत्र (१६) अदृश्यरूपतया अशब्दरूपतया वा । (१७) शब्दस्य दृश्यादृश्यत्ववत् । (१८) शब्दस्य । (१९) तुलना–"सर्वेषामुपलम्भः स्याद् युगपद्व्यापिता यदि ।। संस्कृतस्योपलम्भे च कः संस्कर्ताऽविकारिणः ।"–**प्रमाणवा० ३।१५३-५४ ।**

1–**वृत्तिस्तु** ब०, श्र० । 2–**तौ च ततो भिन्नौ अभिन्नौ वा** आ० । 3 **भिन्नौ** आ० । 4 **अभिन्नौ** आ० । 5–**क्तेः** श्र० । 6 **तत्कारणे** श्र० । 7 **एवध्व**–श्र० । 8 **क्रियते** आ० । 9–**तः स्यात् दृ**–श्र० । 10 **दृष्टप्र**–श्र० । 11–**चित् स्वरूप**–श्र० ।

अतिशयपक्षभाविदोषानुषङ्गः। नापि व्यक्तिसमवायः[1]; अनभ्युपगमात्, अन्यथा[2] शब्दस्य सामान्यादिरूपताप्रसङ्गः[3]। अत एव[4] न तद्ग्रहणापेक्षग्रहणता[5]। नापि व्यञ्जकसन्निधिमात्रम्; सर्वत्र सर्वदा सर्वप्रतिपत्तृभिः सर्वशब्दानां ग्रहणप्रसङ्गात्। आवरणविगमरूपे तु तत्संस्कारे[7] युगपन्निखिलशब्दानामुपलब्धिः स्यात्। प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वादयमदोषः; इत्यपि मनोरथमात्रम्; तेषां तद्व्यङ्ग्यत्वस्यापास्तत्वात्। 5

मा भूत्तर्हि शब्दसंस्कारोऽभिव्यक्तिः[1], इन्द्रियसंस्कारस्तु भविष्यति। तदुक्तम्—

"अर्थापीन्द्रियसंस्कारः सोप्यधिष्ठानदेशतः[8]। शब्दं[9] न श्रोष्यति श्रोत्रं तेनासंस्कृतशष्कुलि ॥१॥
अप्राप्तकर्णदेशत्वात्[11] ध्वनेर्न श्रोत्रसंस्क्रिया। अतोऽधिष्ठानभेदेन[12] संस्कारनियमः स्थितः ॥२॥"

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ६९-७१] इति;

तदप्यविचारितरमणीयम्; इन्द्रियसंस्कारपक्षेऽपि[13] सकृत् संस्कृतस्य श्रोत्रस्य युगपन्निखिल- 10
शब्दप्रकाशकत्वप्रसङ्गात्। नहि अञ्जनादिना संस्कृतं चक्षुः सन्निहितं स्वविषयं नीलधवलादिकं कञ्चित् पश्यति कञ्चिन्नेति, बलातैलादिना[14] संस्कृतं श्रोत्रं वा कांश्चिदेव गकारादिवर्णान् शृणोति[2] कांश्चिन्नेति नियमो दृष्टः, येनात्रापि तथा कल्पना स्यात्। ततोऽयुक्तमेतत्—

(१) शब्दोऽपि व्यक्तिषु समवैति—**आ० टि०**। (२) यदि शब्दः व्यक्तिषु समवेयात् तदा। (३) सामान्यं हि व्यक्तिषु समवैति—**आ० टि०**। (४) आदिपदेन संयोगादयोऽनेकस्थाः पदार्था ग्राह्याः। (५) सामान्यरूपादिप्रसङ्गादेव—**आ० टि०**। (६) व्यक्तिग्रहणापेक्षया स्वज्ञानजनकता। (७) शब्दसंस्कारे। तुलना—"तद्रूपावरणानाञ्च व्यक्तिस्ते विगमो यदि। अभावे करणग्रामसामर्थ्यं किन्न तद्भवेत्॥"—**प्रमाणवा० १।२६६**। (८) "अधिष्ठानम्—कर्णशष्कुली। तत्संस्कारद्वारेण श्रोत्रस्य संस्कारो न केवलस्य। तेनासंस्कृताधिष्ठानत्वाच्च विदूरस्थान्यचित्तसुप्तमूर्च्छितानां श्रोत्रं न शृणोति। असंस्कृता कर्णशष्कुली यस्य तत्तथोक्तम्। अधिष्ठानदेशतः इति सप्तम्यर्थे तसिः। ···यद्यप्यधिष्ठानसंस्कारकारिणो नादास्तद्देशेन्द्रियसंस्कारका वा, तथापि प्राप्ता एव सन्तः संस्कारभाजि पदार्थे संस्कारं कुर्वन्ति नाप्राप्ता इत्यतो न सर्वपुरुषाधिष्ठानादिसंस्कारः···"—**तत्त्वसं० पं० पृ० ६०६**। (९) सप्तमी—**आ० टि०**। सप्तम्यर्थे पञ्चमीविभक्तिरित्यर्थः। (१०) 'अतो न श्रोष्यति'—**स्या० र० पृ० ६८५**। (११) यस्यैव कर्णदेशं ध्वनिः प्राप्तः तस्यैव श्रोत्रसंस्कारः—**आ० टि०**। 'अप्राप्तकर्णदेशत्वात् ध्वनिना श्रोत्रसंस्क्रिया' —**स्या० र० पृ० ६८६**। (१२) 'संस्कारनियमस्थितिः'—**मी० श्लो०**। **प्रमेयक० पृ० ४२४**। 'संस्कारनियमः स्थितः'—**तत्त्वसं० पृ० ६०६**। **स्या० र० पृ० ६८६**। (१३) तुलना—"इन्द्रियस्य स्यात्संस्कारः शृणुयान्निखिलञ्च तत्। संस्कारभेदभिन्नत्वादेकार्थनियमो यदि॥ अनेकशब्दसंघाते श्रुतिः कलकले कथम्।"—**प्रमाणवा० ३। २५५-५६**। "तेषामपि श्रोत्रस्यावारकापनयनं संस्कारः शब्दग्रहणयोग्यतोत्पत्तिर्वा।"—**तत्त्वार्थश्लो० पृ० ५**। "इन्द्रियसंस्कारस्योन्मीलनालोकादेः सकृदिन्द्रियसम्बन्धयोग्यसर्वार्थोपलब्ध्यनुकूलसंस्कारजनकत्वं दृष्टं तद्वद्वायुरपि सकृदेव सर्वशब्दोपलब्ध्यनुकूलं श्रोत्रे संस्कारमादध्यात् तथा च सर्वशब्दोपलब्धिः स्यात्।"—**तत्त्वचि० शब्द० पृ० ४०५**। "नन्वेवमपि अशेषशब्दोपलम्भप्रसङ्गः, संस्कृते हि श्रोत्रे सर्वेषां सान्निध्यात्।"—**प्रश० व्यो० पृ० ६४८**। (१४) "बलातैलादिना संस्कृतं श्रोत्रं वा कांश्चिदेव गकारादीन् शृणोति कांश्चिन्नेति नियमो दृष्टः।"—**प्रमेयक० पृ० ४२४। सन्मति० टी० पृ० ३६। स्या० र० पृ० ६८६। शास्त्रवा० टी० पृ० ३७७B.**।

1—**रो भक्तिः** श्र०। 2 **शृणोतीति नियमो** आ०, ब०।

"यथा[1] घटादेर्दीपादिरभिव्यञ्जक इष्यते । चक्षुषोऽनुग्रहादेवं ध्वनिः स्यात् श्रोत्रसंस्कृतेः[2] ॥
न च पर्यनुयोगोऽत्र केनाकारेण संस्कृतिः । उत्पत्तावपि तुल्यत्वात् शक्तिस्तत्राप्यतीन्द्रिया ॥"
[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ४२-४३] इति;

प्रदीपाद्यनुगृहीतचक्षुषा युगपद् घटाद्यनेकार्थग्रहणवत् ध्वन्यनुगृहीतश्रोत्रेण एकदा अनेक-
5 शब्दग्रहणप्रसङ्गात् । प्रयोगः[3]:—श्रोत्रम् एकेन्द्रियग्राह्याऽभिन्नदेशस्थितार्थग्रहणाय प्रतिनियत-संस्कारकसंस्कार्यं न भवति इन्द्रियत्वात् चक्षुर्वत् । तन्न श्रोत्रसंस्कारोऽप्यभिव्यक्तिर्घटते ।

अस्तु तर्हि उभयसंस्कारोऽभिव्यक्तिः, तत्र उक्तदोषासंभवात् । तदुक्तम्—
"द्वयसंस्कारपक्षे[4] तु वृथा[5] दोषद्वये वचः । येनान्यतरवैकल्यात्[6] सर्वैः सर्वो न गृह्यते ॥"
[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ८६-८७ ।] इति;

10 तदप्ययुक्तम्; उक्तदोषानुषङ्गादेव[7]; तथाहि—यदा एकवर्णग्राहकत्वेन संस्कृतं श्रोत्रं संस्कृतं वर्णं प्रतिपद्यते तदा तत्रत्यसर्ववर्णानपि प्रतिपद्येत[8], संस्कृतश्च वर्णं सर्वत्र सर्वदा[1] स्थितत्वेन[9], अन्यथा तत्प्रतीतिरेव न स्यात् तदात्मकत्वात्तस्य[10] ।

ततो नित्यैकरूपत्वे शब्दस्य आवार्यावारकभावस्य व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावस्य वाऽनुपपत्तेः[2] नावरणकृता प्रागुच्चारणादस्याऽनुपलब्धिः[11] । अतः तालवादिव्यापारान-

(१) "कीदृशं पुनर्ध्वनीनामभिव्यञ्जकत्वम् ? तद्दर्शयति यथेति । तेजसश्चाक्षुषस्य आप्यायनानुग्रहं कुर्वन् प्रदीपो यथा चाक्षुषाणां घटादीनां व्यञ्जको भवति तथा ध्वनयोऽपि श्रोत्रसंस्कारं कुर्वन्तः शब्दस्याभिव्यञ्जका भविष्यन्तीति ।"—**न्यायर०** । उद्धृताविमौ—**प्रमेयक० पृ० ४२४ । तत्त्वसं० पृ० ६०२** । (२) श्रोत्रसंस्कृतेरनुग्रहाद् ध्वनिः शब्दस्य व्यञ्जकः—**आ० टि०** । (३) द्रष्टव्यम्—**पृ० ७०८ टि० १८** । (४) "श्रोत्रसंस्कारवैकल्यान्न सर्वैः पुरुषैः श्रूयते, शब्दसंस्कारवैकल्याच्च न सर्वः शब्दः, समुच्चितयोर्द्वयोः कारणत्वात् । प्रत्येककारणत्वे हि दोषद्वयं स्यादिति ।"—**न्यायर०** । "संस्कारद्वयपक्षे तु वृथा दोषद्वयं हि तत् । येनान्यतरवैकल्यात् सर्वैः शब्दो न गम्यते ।··अन्यतरस्य श्रोत्रसंस्कारस्य अर्थसंस्कारस्य वा वैकल्यात् न शब्दो गम्यते । तथाहि—सत्यपि शब्दसंस्कारे बधिरस्य श्रोत्रसंस्कारवैकल्यान्न शब्दग्रहणम्, अबधिरस्याप्यनभिव्यक्तेः शब्दस्याग्रहणम् । क्वचित्पाठो मृषा दोषद्वये वच इति ।"—**तत्त्वसं० पं० पृ० ६१२** । (५) 'मृषा दोषद्वये वचः'—**मी० श्लो०** । **स्या० र० पृ० ६८७** । प्रकृतपाठः—**तत्त्वसं० पृ० ६११** । **प्रमेयक० पृ० ४२४**। (६) शब्दसंस्कारः श्रोत्रसंस्कारः—**आ० टि०** । (७) तुलना—"तथाहि संस्कृता श्रोत्रवर्णा यद्व्यञ्जकैः पुरा । न नष्टास्ते च्युतिप्राप्तेः सर्वैः सर्वश्रुतिस्ततः ।" —**तत्त्वसं० का० २५७३**। "यदैकवर्णग्राहकत्वेन संस्कृतं श्रोत्रं संस्कृतं वर्णं प्रतिपद्यते तदा तत्रत्यसर्ववर्णान् प्रतिपद्येत ।"—**प्रमेयक० पृ०४२५**। **स्या० र० पृ० ६८७**। (८) तदाकाशदेशे सर्वेषामपि वर्णानां व्यापितया नित्यतया च विद्यमानत्वात् । (९) यदि संस्कृतं वर्णं सर्वत्र सर्वदाऽवस्थितत्वेन न जानाति तदा । (१०) नित्यव्यापिरूपत्वात् । (११) तुलना—"प्रागुच्चारणादनुपलब्धेरावरणाद्यनुपलब्धेश्च ॥ प्रागुच्चारणान्नास्ति शब्दः । कस्मात् ? अनुपलब्धेः । सतोऽनुपलब्धिरावरणादिभ्यः । एतन्नोपपद्यते, कस्माद् ? आवरणादीनामनुपलब्धिकारणानामग्रहणात् । अनेन आवृतः शब्दो नोपलभ्यते असन्निकृष्टेन्द्रियव्यवधानादित्येवमादि अनुपलब्धिकारणं न गृह्यते इति सोऽयमनुच्चारितो नास्तीति ।··· तस्मान्न व्यञ्जकाभावादग्रहणमपि त्वभावादेवेति । सोऽयमुच्चार्यमाणः श्रूयते श्रूयमाणश्चाऽभूत्वा

1 **सर्वदा च स्थि—श्र०** । 2 **चानु—व०, श्र०** ।

न्तरमस्योपलम्भात् तदभावे चानुपलम्भात् [1]तत्कार्यत्वमेव अभ्युपगन्तव्यम् । ननु-खननाद्यनन्तरं व्योम उपलभ्यते तदभावे च नोपलभ्यते, [1]नच [2]तत्तत्कार्यम्[3], अतोऽनैकान्तिकत्वमस्य[4] । उक्तञ्च–

"[5]अनैकान्तिकता तावाद्धेतूनामिह कथ्यते । [6]प्रयत्नानन्तरं [7]दृष्टिर्नित्येऽपि न विरुद्ध्यते ॥"

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० १९] 5

"आकाशमपि नित्यं सद् यदा भूमिजलावृतम् । व्यज्यते तदपोहेन खननोत्सेचनादिभिः ॥
प्रयत्नानन्तरं [8]ज्ञानं तदा तत्रापि विद्यते । तेनाऽनैकान्तिको हेतुर्यदुक्तं तत्र [10]दर्शनम् ॥
अथ स्थगितमप्येतदस्त्येवेत्यनुमीयते । शब्दोऽपि प्रत्यभिज्ञानात् [12]प्रागस्तीत्यवगम्यते ॥"

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ३०–३३] इति[13];

तदप्यसुन्दरम्; [14]एकस्वभावत्वस्य आकाशेऽप्यसिद्धत्वात् । [15]तद्धि तत्स्वभावं सत् स्वविषयज्ञानजननैकस्वरूपम्, तद्विपरीतं वा स्यात् ? यदि तज्जननैकस्वरूपम्; तदा तस्य न खननाद्यनन्तरमेव उपलब्धिः, किन्तु पूर्वमपि स्यात् । तद्विपरीतस्वरूपत्वे तु न कदाचनाप्युपलब्धिः स्याद्विशेषाभावात् । [16]विशेषे वा [17]तदेकरूपताव्याघातः । प्रत्यभिज्ञानाच्छब्दे प्राक्सत्त्वसिद्धिश्च लूनपुनर्जातनखकेशादावपि सामाना। कथञ्चैवं ध्वनीनामपि [3]प्राक्सत्त्वसिद्धिर्न स्यात् ? य एव पूर्वमकारस्य व्यञ्जको ध्वनिः स एव पश्चादपि इति प्रतीतेः । तथा च [18]व्यङ्ग्यवद् व्यञ्जकस्यापि सर्वत्र सद्भावसिद्धेः [19]ताल्वादिव्यापारवैयर्थ्यम्, सर्वत्र सर्वदा व्यङ्ग्यप्रतीतिश्च स्यात् ।

एतेनेदमपि प्रत्युक्तम्–'अन्यदापि यत् शब्दस्योच्चारणं तदस्याभिव्यञ्जकम् उच्चा-

---

भवतीत्यनुमीयते । ऊर्ध्वञ्चोच्चारणान्न श्रूयते स भूत्वा न भवति अभावान्न श्रूयते इति । कथम् ? आवरणाद्यनुपलब्धेरित्युक्तम् । तस्मादुत्पत्तितिरोभावधर्मकः शब्द इति ।"–न्यायभा० २।२।१८ ।

(१) ताल्वादिव्यापाररूपोच्चारणकार्यत्वम् । शब्दः अनित्यः ताल्वादिव्यापाररूप्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति । (२) व्योम । (३) खननकार्यम् । (४) प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्यस्य हेतोः । (५) "तावच्छब्देनासिद्धतापि वक्ष्यत इति प्रयत्नानन्तरदर्शनादित्यस्य तावदनैकान्तिकत्वं दर्शयति–प्रयत्नेति । दर्शनं हि तत्र सत्तां गमयति न कालान्तरे निषेधति, तेन विपक्षेऽपि कालान्तरे सत्त्वसंभवात्तत्र दर्शनमनैकान्तिकमिति ।"–न्यायर० । (६) 'प्रयत्नानन्तरा दृष्टिः'–मी० श्लो० । (७) उपलब्धिः–आ० टि० । (८) व्योमज्ञानम्–आ० टि० । (९) 'दृश्यते'–मी० श्लो० । (१०) "दर्शनम्–प्रयत्नानन्तरज्ञानम्"–तत्त्वसं० पं० पृ० ६४० । 'दर्शनात्'–मी० श्लो०, तत्त्वसं० । (११) भूम्याद्यावृतमपि आकाशम् । (१२) उच्चारणात् प्राक् । (१३) उद्धृता इमे श्लोकाः–प्रमेयक० पृ० ४२२ । स्या० र० पृ० ६८९ । द्वितीयतृतीयौ–तत्त्वसं० पृ० ६४० । (१४) तुलना–"एकरूपता चाकाशस्याप्यसिद्धा"–प्रमेयक० पृ० ४२२। स्या० र० पृ० ६८९ । (१५) आकाशं नित्यैकस्वभावम् । (१६) खननात् प्रागनुपलब्धिसमये स्वविषयज्ञानाऽजननस्वभावत्वे खननान्तरञ्च स्वविषयज्ञानजननात्मकत्वे । (१७) आकाशस्य नित्यैकरूपता न स्यादिति भावः । (१८) शब्दवत् । (१९) ध्वन्युत्पत्तावेव ताल्वादीनामुपयोगः ते च सर्वदा सन्तीति ।

---

1 न च तत्का–ब० । 2–भावस्य आका–श्र० । 3 प्राच्यत्वसि–ब० ।

रणत्वात्' [1]इत्यादि; ध्वनावप्यस्य समानत्वात्। तथाहि–अन्यदापि यद् ध्वनेरुच्चारणं तत्तस्याभिव्यञ्जकम् उच्चारणत्वात् इदानीं [1]तदुच्चारणवत्।

एतेन "*तावत्कालं स्थिरश्चैनं कः पश्चान्नाशयिष्यति।*" [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ३६६] [4]इत्येतदपि प्रत्युक्तम्; ध्वनेरपि प्रत्यभिज्ञानात् पूर्वोत्तरकालद्वयावस्थायिनः प्रसिद्धस्य
5 परचात् केनचिन्नाशानुपपत्तेः।

यदप्यभिहितम्[5]–'विवादाध्यासितः कालो गादिसम्बद्धः कालत्वात्' इत्यादि; तदप्यभिधानमात्रम्; [6]गादेः उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य कालान्तरेऽनुपलम्भतोऽभावसिद्धेः, [7]तत्र तत्सद्भावावेदकानुमानस्य बाधितपक्षतया कालात्ययापदिष्टहेतुतया च अगमकत्वात्। विद्युदादेरपि चैवं नित्यत्वं स्यात्; तथाहि–विवादाध्यासितः कालो विद्युदादिसम्बद्धः
10 कालत्वात् विद्युदादिसम्बद्धकालवत्। प्रतीतिविरोधोऽन्यत्राप्यविशिष्टः। अत एव 'नित्यः शब्दः श्रावणत्वात्' [8]इत्याद्यप्ययुक्तम्; [9]उदात्तादिभिर्ध्वनिधर्मैः अनैकान्तिकत्वाच्च[11], तेहि श्रावणत्वेऽपि अनित्या भवद्भिः प्रतिज्ञाताः। [12]तेषामश्रावणत्वे श्रोत्रेण शब्दगत-धर्मतया उपलम्भो न स्यात्, यदश्रावणस्वरूपं न तस्य शब्दधर्मतया[2] श्रोत्रेणोपलम्भः यथा नीलत्वादेः, अश्रावणस्वरूपाश्च[13] उदात्तादयो ध्वनिधर्मा इति। तथा वीणादिशब्दैश्च
15 अनैकान्तिकत्वम्; तेषामप्यनित्यत्वेऽपि श्रावणत्वात्।

यच्चान्यदुक्तम्[14]–'देशकालादिभिन्ना गोशब्दव्यक्तिबुद्धयः' इत्यादि; तदपि न साधीयः; गोशब्द[15]लिपिबुद्ध्या हेतोरनैकान्तिकत्वात्, सा हि '[3]गौः' इत्युत्पद्यते न च सम्प्रत्युत्पन्नगोशब्दबुद्ध्येकविषया[16] इति। नचैवं विषयभेदः क्वापि प्रसिद्ध्यति; [17]सकलबुद्धीनाम-अभिन्नविषयत्वप्रसङ्गात्। तथाहि–देशकालभिन्नवस्तुबुद्धयः[4] एकविषया नवाऽनेकविषया[5]

(१) पृ० ६९९ पं० ५। (२) ध्वनेरभिव्यञ्जकम्। (३) उद्धृतोऽयम्–न्यायवा० ता० पृ० २५४। (४) तुलना–तत्त्वसं० पृ० ९५५। तत्त्वचि० पृ० ३७९। (५) पृ० ६९९ पं० ९। (६) तुलना–"गादेरुच्चारणादनन्तरं विनाशस्य प्रत्यक्षप्रतिपन्नत्वेन प्रतिपादनात्"–स्या० र० पृ० ६८९। (७) कालान्तरे उच्चारणानन्तरम्। (८) शब्देऽपि। (९) पृ० ६९९ पं० ११। (१०) तुलना–"उदात्तादिभिर्धर्मैरनैकान्तिकत्वात्। ते हि श्रवणग्राह्यत्वेऽपि न नित्या भवद्भिरङ्गीकृताः। तेषामश्रावणत्वे तु नीलादीनामिव श्रोत्रेणोपलम्भो न भवेत्। वीणादिशब्दैश्चानैकान्तिकत्वम्, तेषां श्रावणत्वेऽप्यनित्यत्वात्।" –स्या० र० पृ० ६९०। (११) चशब्देन प्रतीतिविरोधः समुच्चीयते। (१२) उदात्तादीनाम्। (१३) भवन्मते–आ० टि०। (१४) पृ० ६९९ पं० १२। (१५) तुलना–"गोशब्दलिपिबुद्ध्या हेतोरनैकान्तिकत्वात्। सा हि गौरित्युल्लेखेनोत्पद्यते न चैकगोशब्दविषया देशकालादिभिन्नत्वाद् गोशब्दलिपीनाम्।"–स्या० र० पृ० ६९०। (१६) अन्या हि लिपिबुद्धिः अन्या हि गोशब्दबुद्धिः–आ० टि०। (१७) तुलना–"अन्यथा सर्वबुद्धीनामेकालम्बनता भवेत्। क्रमभावविरोधश्च शक्तकारणसन्निधेः॥"–तत्त्वसं० का० २४६६। स्या० र० पृ० ६९०।

1 तदनुच्चा–ब०। 2–तयो श्रावणोप–ब०, तयोपलम्भो आ०। 3 गोरित्यु–ब०। 4–भिन्ना वस्तु–श्र०। 5 नचानेक–श्र०।

वस्तुबुद्धित्वात् सम्प्रत्युत्पन्नघटबुद्धिवत्। ततश्च अखिलवस्तुबुद्धीनाम् एकघटलक्षण-वस्तुविषयत्वे घटबुद्धित्वमेव स्यात् न गोशब्दबुद्धित्वम्। अतः कथं देशादिभिन्नगोशब्दव्यक्तिबुद्धीनां धर्मित्वम्, कथं वा गोशब्दबुद्धित्वं हेतुः, सम्प्रत्युत्पन्नगोशब्दबुद्धिवदिति दृष्टान्तो वा सिद्ध्येत् यतोऽनुमानं स्यात्? अथ गवाश्वादिवस्तुभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तद्बुद्धीनामेकघटविषयत्वे साध्ये 'वस्तुबुद्धित्वात्' इत्यस्य कालात्ययापदिष्टत्वम् अग्नेरनुष्णत्वे द्रव्यत्ववदित्युच्यते; [1]यद्येवम्, उदात्तादिधर्मभेदेन गोशब्दव्यक्तिभेदस्यापि प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तद्बुद्धीनामपि एकविषयत्वे साध्ये 'गोरित्युत्पद्यमानत्वात्' इत्यस्यापि कालात्ययापदिष्टत्वं स्यात्। 5

यदप्यभिहितम्[1]—'ह्यस्तनो गोशब्दोऽद्याप्यनुवर्त्तते' इत्यादि; तदप्यभिधानमात्रम्; [2]ह्यस्तनाऽद्यतनगोशब्दयोर्भेदस्य प्रत्यक्षप्रसिद्धत्वेन तदभेदप्रसाधनस्य कालात्ययापदिष्टत्वात्। कथमन्यथा ह्यस्तनाऽद्यतनविद्युत्प्रकाशयोरपि एकत्वन्न स्यात्। शक्यं हि वक्तुं ह्यस्तनो विद्युत्प्रकाशोऽद्याप्यनुवर्त्तते विद्युत्प्रकाशत्वात् अद्यतनविद्युत्प्रकाशवदिति। अथ तीव्रा [3]विद्युत् तीव्रतरा तीव्रतमेति प्रत्यक्षतः तीव्रादिधर्मात्मकतया विद्युत्प्रकाशस्य विभिन्नस्वभावस्य प्रतीतेः न तदैक्यप्रसाधकमनुमानं गमकम्; तदन्यत्रापि समानम्—गोशब्दस्यापि तीव्रादिधर्मोपेतस्य श्रोत्रप्रत्यक्षे[4] प्रतिभासनात्। [5]तद्धर्मस्य[6] अत्रौपाधिकत्वे विद्युत्यपि अस्य[7] तदस्तु विशेषाभावात्। अथ शुद्धायाः[8] विद्युतः कदाचिदप्यसंवेदनात् न तत्रास्यौपाधिकत्वम्; तदेतत् शब्देऽप्यविशिष्टम्, नहि [9]तद्धर्मशून्यः[9] [10]सोपि स्वप्नेऽपि प्रतिभासते। एतेन 'अद्यतनो वा गोशब्दः ह्योऽप्यासीत्' इत्यादि[11] प्रतिव्यूढम्; न्यायस्य समानत्वात्। 10 15

यदप्युक्तम्[12]—'शब्दो वाचको दीर्घकालावस्थायी' इत्यादि; तदपि चेष्टया[13] अनैकान्तिकम्, तस्याः सम्बन्धबलेन अर्थमतिहेतुत्वेऽपि दीर्घकालावस्थायित्वाभावात्। 20

एतेन 'यस्त्वस्थिरः स सम्बन्धबलेन नार्थं [6]बोधयति' इत्यादि[14] प्रत्याख्यातम्;

(१) पृ० ७०० पं० ६। (२) तुलना—"ह्यस्तनाद्यतनाः सर्वे गोशब्दप्रत्यया इमे। नैकार्थाः क्रमसम्भूते रूपगन्धादिबुद्धिवत् ॥"—तत्त्वसं० का० २४६५। स्या० र० पृ० ६९०। (३) तुलना—"स्वाभाविकत्वावधारणन्यायस्य यत्र तत्र प्रसिद्धस्य अत्रापि तुल्यत्वात्। न हि पयसि शैत्यद्रवत्वे तेजसि वा भास्वरत्वोष्णत्वे स्वाभाविके इत्यत्रान्यत्प्रमाणं प्रत्यक्षात्..."—स्या० र० पृ० ६९०। (४) उदात्तादिधर्मस्य। (५) शब्दे। (६) तीव्रतीव्रतरादिधर्मस्य। (७) तीव्रतीव्रतरादिसर्वधर्मशून्यायाः। (८) विद्युति। (९) उदात्तानुदात्तादिधर्मरहितः शुद्धः। (१०) शब्दोऽपि। (११) पृ० ७०० पं० ७। (१२) पृ० ७०० पं० ८। (१३) आह्वानादौ अङ्गुल्यादिकृतया—आ० टि०। तुलना—"चेष्टयाऽनैकान्तिकत्वात्"—स्या० र० पृ० ६९२। (१४) पृ० ७०० पं० ९।

1 यदेवम् श्र०। 2—क्षसि—श्र०, ब०। 3 विद्युत्तीव्रतमेति श्र०। 4 श्रोत्रप्रत्यक्षप्र—श्र०, श्रोत्रप्रत्यक्षेण प्र—ब०। 5—न्यः स्वापे स्वप्नेपि श्र०। 6 चोदयति ब०।

चेष्टायाः सम्बन्धबलेन अर्थबोधकत्वेऽपि तादात्विकनिमित्तत्वसंभवात्। ततोऽयुक्तमेतत्–

"कञ्चित्कालं स्थिरः शब्दः सर्वकालमपि स्थिरः।
विनाशहेतुशून्यत्वात् सामान्याकाशकालवत् ॥" [ ] इति;

यतः कञ्चित्कालावस्थायित्वं किम् उपलम्भकालावस्थायित्वमभिप्रेतम्, अतीतवर्त्तमान-
5 कालावस्थायित्वं वा ? प्रथमपक्षे चेष्टाया विद्युदादेश्च सर्वकालमपि स्थायित्वप्रसङ्गः, तथाविधकियत्कालस्थिरत्वस्य तत्राप्यविशेषात्। अतीतवर्त्तमानकालावस्थायित्वञ्चास्य न कुतश्चित् सिद्ध्यति इत्युक्तं प्रागेव। हेतुश्चात्रासिद्धः; शब्दस्य कादाचित्कतया विनाश-हेतुशून्यत्वानुपपत्तेः। यत् कादाचित्कं न तत् विनाशहेतुशून्यम् यथा विद्युदादि, कादा-चित्कश्च शब्द इति।

10 यदपि–'विवादाध्यासितः कालो गादिशब्दशून्यो न भवति' इत्याद्युक्तम्; तदपि विद्युदादौ समानत्वादयुक्तम्। तथाहि–विवादाध्यासितः कालो विद्युदादिशून्यो न भवति कालत्वात् तत्सत्त्वोपेतकालवत्। प्रत्यक्षबाधनम् उभयत्र तुल्यम्।

यदप्युक्तम्–'नित्यः शब्दः ततोऽर्थप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्तेः' इत्यादि; तदप्यविचा-रितरमणीयम्; धूमादिवदनित्यस्याप्यस्य सादृश्यतोऽर्थप्रतिपादकत्वोपपत्तेः। न खलु
15 'य एव सङ्केतकाले दृष्टः तेनैव अर्थप्रतीतिः कर्त्तव्या' इति नियमोऽस्ति, महानसदृष्ट-धूमसदृशादपि पर्वतधूमाद् वह्निप्रतिपत्तिप्रतीतेः। न च पर्वतमहानसप्रदेशवर्तिन्योः धूमव्यक्त्योरैक्यं संभवति; प्रतीतिविरोधात्, सर्वस्य सर्वगतत्वानुषङ्गाच्च। अथ धूम-सामान्यस्य अत्र गमकत्वम्; शब्दसामान्यस्य अन्यत्र वाचकत्वं किन्न स्यात् ? ननु शब्दसामान्यस्य वाचकत्वे शब्दस्य किमायातम् ? तर्हि धूमसामान्यस्याप्यनुमापकत्वे
20 धूमस्य किमायातम् ? अथ धूमात्तस्याऽभेदात् तदनुमापकत्वे धूमस्याप्यनुमापकत्वम्; तर्हि शब्दात् तत्सामान्यस्याप्यभेदात् तद्वाचकत्वे तस्यापि वाचकत्वमस्तु अविशेषात्। अथ शब्दे सामान्यमेव नास्ति तत्कथमस्य वाचकत्वमुच्यते; धूमेऽपि तर्हि तन्नास्ति तत्कस्य

(१) उच्चारणानन्तरं यदुपलभ्यते स उपलम्भकालः–आ० टि०। (२) शब्दस्य। (३) तुलना–"कादाचित्कत्वाच्च शब्दे तदसिद्धम्"–स्या० र० पृ० ६९२। (४) पृ० ७०१ पं० ३। (५) तुलना–"तदपि विद्युदादौ तुल्यत्वादयुक्तम्"–स्या० र० पृ० ६९२। (६) शब्दे विद्युदादौ च। (७) पृ० ७०१ पं० ४। (८) तुलना–"अनित्यत्वेऽपि सादृश्योपादाने सत्यर्थप्रतिपत्तेर्भावात्। तत्र यत्र गकारौ-कारविसर्जनीयानामित्थम्भूतानुपूर्वीमुपलभसे तत्र तत्र गोत्वविशिष्टोऽर्थः प्रतिपत्तव्यः प्रतिपादयितव्य-श्चेति सङ्केतग्रहे सति तथाविधं शब्दमुपलभमानः तमर्थं प्रतिपद्यते प्रतिपादयति चेति।"–प्रश० व्यो० पृ० ६४९। "धूमादिवदनित्यस्यापि शब्दस्य अवगतसम्बन्धस्य सादृश्यतोऽर्थप्रतिपादकत्वसंभवात्।"–प्रमेयक०पृ०४०९। सन्मति०टी०पृ०३३। स्या० र० पृ० ६९२। प्रमेयर० ३।१००। (९) यदि महान-सोपलब्धैव धूमव्यक्तिः पर्वतेऽपि स्यात्तदा। (१०) धूमसामान्यस्य। (११) शब्दसामान्यस्य शब्दत्वस्य।

1 पूर्वकाल–श्र०। 2 इत्युक्तं ब०, श्र०। 3 शब्दसामा–आ०। 4 धूमोऽपि श्र०।

गमकत्वमुच्येत ? अथ तद्भेदस्य प्रमाणसिद्धत्वात् 'धूमो धूमः' इत्यसन्दिग्धाऽबाध्यमानाऽनुगतप्रतीतिदर्शनात् अस्ति तत्र तत्[1]; तदेतदन्यत्रापि समानम्। ननु शब्दव्यक्तीनां प्रत्यक्षतो भेदप्रसिद्धेः[1] तत्र इष्टमेव शब्दत्वसामान्यम्, गादीनां तु एकैकव्यक्तिकत्वेन[2] भेदाभावान्न तत्र गत्वादिसामान्यं संभवतीति तत्र[3] तस्य वाचकत्वाभावः; तदप्यसाम्प्रतम्; तेषामपि उदात्तादिभेदतो नानाव्यक्तिकत्वसंभवाद् गत्वादिसामान्यसद्भावोपपत्तेः। 'ध्वनिधर्मा एव उदात्तादयः' इति च मनोरथमात्रम्; तेषां तद्धर्मत्वस्य प्रागेव कृतोत्तरत्वात्। ततोऽनित्यपक्षेऽपि इत्थं शब्दादर्थप्रतिपत्तेरुपपत्तेः नार्थापत्तितोऽपि तन्नित्यत्वसिद्धिः। अतोऽयुक्तमुक्तम्–"*अर्थापत्तिरियं चोक्ता*" [मी० श्लो०] इत्यादि। प्रसाधितञ्च नित्यसम्बन्धपरीक्षावसरे अनित्यत्व एव शब्दस्य वाचकत्वमित्यलमतिप्रसङ्गेन।

यच्चान्यदुक्तम्[6]–'सादृश्यस्य विचार्यमाणस्यानुपपत्तेः' इत्यादि; तदप्यनल्पतमोविलसितम्; तस्य आबालमबाधप्रतीतिगोचरचारितया अपह्नोतुमशक्यत्वात्। एकस्य[7] हि स्वसामग्रीतो यादृशः परिणामः तादृश एवापरस्य सादृश्यं यमलकवत्। तच्च व्यक्तिभ्यो भिन्नमभिन्नञ्च सामान्यपरीक्षाप्रघट्टके सप्रपञ्चं प्रपञ्चितमिति[8] कृतं पुनः प्रसङ्गेन। ततो यद् यद्रूपतया कुतश्चिदपि प्रमाणान्न प्रतीयते न तत्तद्रूपतयाऽभ्युपगन्तव्यम्[9] यथा जगद् अद्वैतरूपतया, सर्वथा नित्यस्वभावतया[4] न प्रतीयते च कुतश्चित्प्रमाणात्[5] शब्द इति। तदनित्यस्वभावतायां तु प्रमाणसद्भावात् तद्रूपतयाऽसौ अभ्युपगन्तव्यः।

तच्च प्रमाणम्[10]–अनित्यः शब्दः कृतकत्वात्, यत्कृतकं तदनित्यं[6] दृष्टं यथा घटः, कृतकश्चायमिति। न चेदमसिद्धम्; तथाहि–कृतकः शब्दः, कारणान्वयव्यतिरेकानु-

(१) महानसीयपर्वतीयादिभेदेन धूमव्यक्तीनामनेकत्वादस्ति तत्रानुगतं धूमत्वाख्यं सामान्यम्, गादिशब्दस्तु एकः अतः कथं तत्र शब्दत्वम् व्यक्तेरभेदस्य जातिबाधकत्वादित्याशयेन शङ्कते अथेति। (२) धूमत्वाख्यं सामान्यम्। (३) गत्वादौ। (४) गादीव्यक्तीनामपि। (५) उदात्तादीनाम्। (६) पृ० ७०२ पं ९। (७) तुलना–"स्वहेतोरेकस्य हि यादृशः परिणामः तादृश एवापरस्य सादृश्यं न तु स एव। स च व्यक्तिभ्यो भिन्नोऽभिन्नश्च।"–प्रमेयक० पृ० ४११। (८) पृ० २८९। (९) तुलना–"नित्यत्वेऽपि शब्दानां सर्वेषां स्यात् सकृच्छ्रुतिः। समाक्षग्रहयोग्यत्वात् व्यापिनां समवस्थितेः॥ तत्कृतमुपकारमात्मसात्कुर्वतः तद्देशवृत्तिनियमात् कूटस्थस्य न संभवति। सर्वगतत्वेऽपि विवक्षितैकशब्दश्रुतिर्न स्यात्।"–सिद्धिवि० पृ० ५५४। "स्वतन्त्रत्वे तु शब्दानां प्रयासोऽनर्थको भवेत्। व्यक्तयावरणविच्छेदसंस्कारादिविरोधतः॥ वंशादिस्वरधारायां संकुलं प्रतिपत्तितः। क्रमेणाशुग्रहेऽयुक्तः सकृद्ग्रहणविभ्रमः। ताल्वादिसन्निधानेन शब्दोऽयं यदि जायते। को दोषो येन नित्यत्वं कुतश्चिदवकल्प्यते॥"–न्यायवि०का०४२२-२४। (१०)तुलना–"अनित्यः शब्दः इत्युत्तरम्। कथम्? 'आदिमत्त्वादैन्द्रियकत्वात् कृतकवदुपचाराच्च॥ आदिर्योनिः कारणम् आदीयते अस्मादिति। कारणवदनित्यं दृष्टम्। संयोगविभागजश्च शब्दः कारणवत्त्वादनित्य इति। का पुनरियमर्थदेशना कारणवत्त्वादिति? उत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्दः इति, भूत्वा न भवति विनाशधर्मक इति। सांशयिकमेतत्–किमुत्पत्तिकारणं संयोगविभागौ शब्दस्य आहोस्विदभिव्य-

1 भेदसिद्धेः श्र०। 2–कत्वे भेदा–आ०। 3 यथा च जगद् श्र०। 4 नित्यत्वस्व–श्र०। 5 कुतश्चेतिप्रमा–श्र०। 6–त्यं यथा ब०।

विधायित्वात्, यदित्थं तदित्थं यथा घटः, तथा[1] च शब्दः, तस्मात्तथेति। नचेदमप्यसिद्धम्; ताल्वादिकारणव्यापारे सत्येव अस्य[1]आत्मलाभोपलम्भात् तदभावे चानुपलम्भात् मृद्दण्डादिकारणव्यापारभावाभावयोः घटस्य आत्मलाभाऽलाभोपलम्भवत्। न च तद्व्यापारे[2] तदभिव्यक्तेरेव आत्मलाभो न शब्दस्य इत्यभिधातव्यम्; तस्याः प्रागेव प्रपञ्चतोऽपास्तत्वादिति ॥छ॥

तदेवं वर्णानां पौरुषेयत्वप्रसिद्धौ पदवाक्यानामनायासतः तत्प्रसिद्ध्यति तदात्मकत्वात्[3]तेषाम्। नन्वस्तु लौकिकानां तेषां[4] तत्सिद्धिः न वैदिकानामिति चेत्; न; तदत्यन्तवैलक्षण्याप्रतीतेः[6]। "य एव हि लौकिकाः शब्दाः त एव वैदिकाः" [शाबरभा० १।३।३०] इत्यभ्युपगमव्याघातप्रसङ्गाच्च। तदपौरुषेयत्वप्रसाधकप्रमाणाभावाच्च; न च तदभावोऽसिद्धः; यतः तत्प्रसाधकं प्रमाणं प्रत्यक्षम्, अन्यद्वा भवेत्? न तावत्प्रत्यक्षम्; तस्य शब्दस्वरूपमात्रग्रहणे चरितार्थत्वेन तत्पौरुषेयत्वाऽपौरुषेयत्वग्राहकत्वाऽसंभवात्।

क्तिकारणमित्यत आह–ऐन्द्रियकत्वात् इन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्य ऐन्द्रियकः। किमयं व्यञ्जकेन समानदेशोऽभिव्यज्यते रूपादिवत्, अथ संयोगजाच्छब्दाच्छब्दसन्ताने सति श्रोत्रप्रत्यासन्नो गृह्यत इति? संयोगनिवृत्तौ शब्दग्रहणान्न व्यञ्जकेन समानदेशस्य ग्रहणम्। दारुव्रश्चने दारुपरशुसंयोगनिवृत्तौ दूरस्थेन शब्दो गृह्यते, न च व्यञ्जकाभावे व्यङ्ग्यग्रहणं भवति तस्मान्न व्यञ्जकः संयोगः...इतश्च शब्द उत्पद्यते नाभिव्यज्यते कृतकवदुपचारात्। तीव्रं मन्दमिति कृतकमुपचर्यते तीव्रं सुखं मन्दं सुखं तीव्रं दुःखं मन्दं दुःखमिति, उपचर्यते च तीव्रः शब्दो मन्दः शब्दः इति।"–**न्यायसू०, भा० २।२।१३।** "अनित्यः शब्दः तीव्रमन्दविषयत्वात् दुःखवदिति कृतकवदुपचारादित्यनेन सूत्रेण सर्वानित्यत्वसाधनवर्गसंग्रहः कृतकत्वग्रहणस्य उदाहरणार्थत्वात्। यथा सामान्यविशेषवतोऽस्मदादिबाह्यकरणप्रत्यक्षत्वात्, उपलभ्यस्य अनुपलब्धिकारणाभावे सत्यनुपलब्धेः, गुणस्य सतोऽस्मदादिबाह्यकरणप्रत्यक्षत्वात् इत्येवमादि।"–**न्यायवा० पृ० २९०।** "तदेवन्तीव्रादिभेदभिन्नत्वात्सुखादिवदनित्यत्वं शब्दानाम्। व्यञ्जकानुपलब्धौ चाभूत्वा भवनस्योपलब्धेः कार्यत्वादनित्यत्वं घटादिवत्। तथा परमात्मगुणान्यत्वे सति व्यापकविशेषगुणत्वात् सुखादिवत्।"–**प्रश० व्यो० पृ० ६४९।** "अतो यत्नजनितवर्णाद्यात्मा श्रवणमध्यस्वभावः प्राक् पश्चादपि पुद्गलानां नास्तीति तावानेव ध्वनिपरिणामः।"–**अष्टश०, अष्टसह० पृ० १०८।** "परिणामी शब्दः वस्तुत्वान्यथानुपपत्तेः।"–**तत्त्वार्थश्लो० पृ० ६।** "अनित्यः शब्दः तीव्रमन्दतादिधर्मोपेतत्वात् सुखदुःखादिवत्"–**रत्नाकराव० ४।९।** "तस्माद्वर्णो न नित्योऽनित्यो वा सत्त्वे सत्युत्पत्तिमत्त्वात्, अस्मदादिबहिरिन्द्रियग्राह्यत्वे सति जातिमत्त्वात्, अस्मदादिप्रत्यक्षगुणत्वाद्वा, आत्मैकत्वप्रत्यक्षत्वपक्षे प्रत्यक्षविशेषगुणत्वात्, व्यापकसमवेतप्रत्यक्षविशेषगुणत्वात्, अनात्मप्रत्यक्षगुणत्वात्, अव्याप्यवृत्तित्वात्,...बहिरिन्द्रियव्यवस्थाहेतुगुणत्वात्, भूतप्रत्यक्षगुणत्वात्, उत्कर्षापकर्षशब्दप्रवृत्तिनिमित्तजातिमत्त्वाद्वेत्यादि।"–**तत्त्वचि० शब्द० पृ० ४६०।**

(१) शब्दस्य। (२) ताल्वादिव्यापारे। (३) वर्णात्मकत्वात्पदवाक्यानाम्। तुलना–"यदा च वर्णा एव न नित्यास्तदा कैव कथा पुरुषविवक्षाधीनानुपूर्व्यादिविशिष्टवर्णसमूहरूपाणां पदानां कुतस्तराञ्च तत्समूहरूपस्य वाक्यस्य कुतस्तमाञ्च तत्समूहस्य वेदस्येति"–**तत्त्वचि० शब्द० पृ०४६४।** (४) पदवाक्यानाम्। (५) पौरुषेयत्वसिद्धिः। (६) तयोः लौकिकवैदिकपदवाक्ययोः। (७) उद्धृतमिदम्–**सन्मति० टी० पृ० ३९। तौतातित० पृ० १३४। भाट्टचि० पृ० ४१।**

---

1 **तथा शब्दः** श्र०।

किञ्च, अनादिसत्त्वस्वरूपमपौरुषेयत्वम्, तत्कथम् अक्षप्रभवप्रत्यक्षपरिच्छेद्यम्? अक्षाणां प्रतिनियतरूपादिगोचरचारितया अनादिकालेनाऽसम्बन्धात् तत्कालसम्बद्धसत्त्वेनाप्यसम्बन्धतः तज्ज्ञानाऽहेतुत्वात्।

ननु मा भूत् प्रत्यक्षतस्तदपौरुषेयत्वसिद्धिः, अनुमानात्तु सा भविष्यति। तच्चानुमानम्—अपौरुषेयो वेदः कर्त्तुः स्मरणयोग्यत्वे सति अस्मर्यमाणकर्त्तृकत्वाद् व्योमवत्। न चायमसिद्धः; वेदकर्त्तुः कदाचित् केनचित् स्मरणाभावात्। सतश्चास्य तदर्थानुष्ठानसमये अनुष्ठातॄणामनिश्चितप्रामाण्यानां तत्प्रामाण्यप्रसिद्धये स्मरणं स्यात्। ये हि यदर्थानुष्ठाने प्रवर्त्तन्ते ते अवश्यं

वेदस्य अपौरुषेयत्वमुररीकुर्वतां मीमांसकानां पूर्वपक्षः— 5

(१) तुलना—"अनादिसत्त्वरूपञ्च अपौरुषेयत्वं कथमक्षप्रभवप्रत्यक्षपरिच्छेद्यम्···"—**प्रमेयक० पृ० ३९१।** (२) अनादिकाल। (३) अनादिसत्त्वरूपाऽपौरुषेयत्वज्ञानाकारणत्वात्। (४) "अपौरुषेयत्वात् सम्बन्धस्य सिद्धमिति। कथं पुनरिदमवगम्यत अपौरुषेय एव सम्बन्ध इति? पुरुषस्य सम्बन्धुरभावात्। कथं सम्बन्धा नास्ति? प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्याभावात् तत्पूर्वकत्वाच्चेतरेषाम्। ननु चिरवृत्तत्वात्प्रत्यक्षस्याविषयो भवेदिदानीन्तनानाम्। न हि चिरवृत्तः सन्न स्मर्येत। न च हिमवदादिषु कूपारामादिवदस्मरणं भवितुमर्हति, पुरुषवियोगो हि तेषु भवति देशोत्सादेन कुलोत्सादेन वा। न च शब्दार्थवियोगः पुरुषाणामस्ति। स्यादेतत्—सम्बन्धमात्रव्यवहारिणो निष्प्रयोजनं कर्तृस्मरणमनादियमाणा विस्मरेयुरिति; तन्न; यदि हि पुरुषः कृत्वा सम्बन्धं व्यवहारयेत् व्यवहारकाले अवश्यं स्मर्तव्यो भवति। संप्रतिपत्तौ हि कर्तृव्यवहर्त्रोरर्थः सिद्धयति न विप्रतिपत्तौ। न हि वृद्धिशब्देन अपाणिनेर्व्यवहरतः आदैचः प्रतीयेरन् पाणिनिकृतिमननुमन्यमानस्य वा। तथा मकारेण अपिङ्गलस्य न सर्वगुरुस्त्रिकः प्रतीयेत पिङ्गलकृतिमननुमन्यमानस्य वा। तेन कर्तृव्यवहर्त्तारौ सम्प्रतिपद्येते। तेन वेदे व्यवहरद्भिरवश्यं स्मरणीयः सम्बन्धस्य कर्त्ता स्यात् व्यवहारस्य च।··· तस्मात् कारणादवगच्छामो न कृत्वा सम्बन्धं व्यवहारार्थं केनचिद्वेदाः प्रणीता इति।····तस्मादपौरुषेयः शब्दस्य अर्थेन सम्बन्धः।" —**शाबरभा० १।१।५। पृ० ५३। बृहती० पृ० १७७।** "यदा चाप्तप्रणीतत्वाच्छब्दोऽर्थं प्रतिपादयेत्। न स्वशक्त्या तदाप्तत्वं मितौ न स्मर्यते कथम्॥ यदा हि कश्चित् पदपदार्थसम्बन्धं कृत्वा धर्माधर्मप्रतिपादनाय वेदवाक्यानि कृतवान् तदाऽवश्यमसौ सम्बन्धस्य कर्ता, स एव च तैः पदैः वेदवाक्यरचनात्मकं व्यवहारं करोतीति समयव्यवहारयोरेककर्तृत्वं प्रतिपतृभिः स्मर्तव्यम्, तथा च वाक्यादर्थं प्रतिपद्यमानानामवश्यं वाक्यकर्तुराप्तत्वं प्रतिपतृभिः स्मतर्व्यम्, तदधीनत्वादर्थनिश्चयस्य, न वेदादर्थं प्रतिपद्यमानाः समयकर्तारं तेन सह वेदकर्तुरेकत्वं तस्य चाप्तत्वं स्मरन्तो दृश्यन्त इति।···दृष्टे भवतु मा वाभूत् कर्तृसंप्रतिपन्नता। वैदिको व्यवहारस्तु न कर्तृस्मरणादृते॥ एवं गामानयेत्येवमादिषु मा नाम समयकर्तुः व्यवहारकर्तुश्च संप्रतिपत्तिर्भूत्, वेदेऽपि प्रतिपत्तिमात्रं विनाऽपि संप्रतिपत्त्या सिद्धयतु नाम। व्यवहारस्तु योऽग्निहोत्राद्यनुष्ठानात्मकः सोऽदृष्टार्थो वाक्यैकप्रमाणको नाऽसति वाक्यकाराप्तस्मरणे सिद्धयेत्, तदवश्यंस्मर्तव्यस्य वेदानां सम्बन्धानाञ्च कर्तुरस्मरणात् योग्यानुपलम्भनादभावेऽवधारिते सिद्धं वेदानां सम्बन्धानाञ्च नित्यत्वमित्याह—दृष्ट इति।"—**मी० श्लो० न्यायर०, सम्बन्धा० श्लो० १२३, १३०।** "कथं पुनरपौरुषेयत्वं वेदानाम्? पुरुषस्य कर्तुरस्मणात्।"—**प्रक० पं० पृ० १४०।** "कर्तुरस्मरणाच्चापौरुषेयत्वम्"—**भाट्टदी० पृ० ३३। नयवि० पृ० २७९।** "स्मर्तव्यत्वे सत्यस्मरणाद् योग्यानुपलब्धिनिरस्तस्य कर्तुरनुमानासंभवात् समाख्यायाश्च प्रवचननिमित्तत्वादपौरुषेया वेदा इति।"—**शास्त्रदी० पृ० ६९, ६१६।** (५) वेदकर्तुः। (६) अग्निष्टोमादियज्ञानुष्ठानकाले।

1 तत्र ज्ञाना—आ०, ब०। 2 कदाचित्कत्वेन चित् श्र०।

तच्छास्त्रकर्त्तारमनुस्मरन्ति यथा अष्टकाद्यर्थानुष्ठानार्थिनः तत्प्रणेतारं मनुम्, वेदविहितार्थानुष्ठाने बहुवित्तव्ययायाससाध्याऽग्निष्टोमादिकर्मलक्षणे प्रवर्त्तन्ते च प्रेक्षापूर्वकारिणः, अतस्तेषां महती तत्कर्त्तृस्मरणापेक्षा। तेहि अदृष्टफलेषु कर्मसु एवं निःसंशयाः प्रवर्त्तेरन् यदि तेषां तद्विषयः सत्यतानिश्चयः स्यात्। न चासौ तदुपदेष्टुः स्मरणाभावे घटते पित्राद्युपदेशवत्। यथैव हि पित्रादिकमुपदेष्टारं स्मृत्वा स्वयमदृष्टफलेष्वपि कर्मसु तदुपदेशात् 'पित्रादिभिरेतदुपदिष्टं तेनाऽनुष्ठीयते' इति, एवं वैदिकेष्वपि कर्मसु अनुष्ठीयमानेषु कर्त्तुः स्मरणं स्यात्। न चाभियुक्तानामपि वेदार्थानुष्ठातॄणां त्रैवर्णिकानां तत्स्मरणमस्ति, अतोऽसौ तत्र नास्तीति निश्चीयते।

छिन्नमूलत्वाच्च तत्र कर्त्तृस्मरणाभावः। स्मरणस्य हि अनुभवो मूलम्, न चासौ वेदे कर्त्तृविषयत्वेन विद्यते तत्कथं तत्स्मरणसंभावनाशङ्काऽपि? न च रचनावत्त्वेन अत्र भारतादिवत् कर्त्तृसद्भावप्रसिद्धेर्नास्य छिन्नमूलत्वमित्यभिधातव्यम्; वेदरचनायाः कर्त्तृपूर्वकरचनाविलक्षणत्वात्। न च रचनामात्रस्यात्रोपलम्भात् कर्त्रनुमानं युक्तम्; जगतो बुद्धिमद्धेतुकत्वानुमानानुषङ्गतोऽनिष्टसिद्धिप्रसङ्गात्। अतो यादृशी रचना कर्त्रन्वयव्यतिरेकानुविधायिनी प्रतिपन्ना तादृश्येव परिदृश्यमाना कर्त्तारमनुमापयति इत्यभ्युपगन्तव्यम्। तत्कथं वेदे ततः कर्त्रनुमानशङ्काऽपि संभाव्यते? अतो वैदिकी रचना अपौरुषेयी दृष्टकर्त्तृकरचनाविलक्षणत्वात् आकाशवदिति। तथा—

"वेदाध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम्।
वेदाध्ययनवाच्यत्वादधुनाऽध्ययनं यथा॥" [मी० श्लो० वाक्याधि० श्लो० ३६६]

---

(१) कर्त्तारः। आग्रहायण्या ऊर्ध्वं कृष्णाष्टमीषु तिसृषु क्रियमाणः पितृश्राद्धविशेषः। तथा च मनुवचनम्—"पितॄंश्चैवाष्टकास्वर्चेत्"—मनुस्मृति० ४।१५०। (२) अनुभवः। (३) "विप्लवते खल्वपि कश्चित्पुरुषकृताद्वचनात्प्रत्ययः, न तु वेदवचनस्य मिथ्यात्वे किञ्चन प्रमाणमस्ति। ननु सामान्यतो दृष्टं पौरुषं वचनं वितथमुपलभ्य वचनसाम्यादिदमपि वितथमवगम्यते; न; अन्यत्वात्। न ह्यन्यस्य वितथभावे अन्यस्य वैतथ्यं भवितुमर्हति अन्यत्वादेव। न हि देवदत्तस्य श्यामत्वे यज्ञदत्तस्यापि श्यामत्वं भवितुमर्हति।" —शाबरभा० १।१।२। "वाक्यत्वात् पौरुषेयत्वं दृश्यादर्शनबाधितम्। प्रतिहेतुविरुद्धश्च हेतुः तस्मादकृत्रिमाः॥"—शास्त्रदी० पृ० ६१५। "प्रकृष्टं हि वचनं कस्यचिदेव कुत्रचिदेव तावत्संघातात्मकत्वं न पौरुषेयतामनुमापयितुमलम् वेदार्थविषयवाक्यरचनासामर्थ्यानुपपत्तेः...य एव हि पदसंघाताः पौरुषेयैः विरचयितुं शक्यन्ते तत्रैव पौरुषेयत्वं दृष्टमित्यशक्यविरचनेषु पौरुषेयत्वानुमानं न क्रमते। न च पौरुषेयत्वं विना पदसंघातात्मकतैव नोपपद्यते; उच्चारणवशेन हि पदानि संहततामापद्यन्ते।"—प्रक० पं० पृ० ९८–९९। तन्त्ररह० पृ० ४३। (४) रचनामात्रात्। (५) "उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम्। उक्तमस्माभिः शब्दपूर्वत्वमध्येतॄणाम्।"—जैमिनिसू०, शाबरभा० १।१।३०। "वेदस्य कर्तुरस्मरणम्, वेदार्थस्यातीन्द्रियत्वमित्येवमादिहेतुभिरध्येतॄणामनादिप्रवृत्तानां शब्दपूर्व उच्चारणान्तरपूर्वो वेदो न केनचिच्चिन्तयित्वा प्रवर्तित इति अकृतकत्वहेतोरुक्तत्वात्"—मीमांसाभा० प० पृ० ७८। "सप्रतिसाधनश्च वाक्यत्वात् इति। विवादाध्यासितं वेदाध्ययनं गुर्वध्ययनपूर्वकं वेदाध्ययनत्वादद्यतनाध्ययनवदिति। तदिदमाह सूत्रकारः—'उक्तं तु शब्दपूर्व-

---

1 तत्कर्त्तः स्मरणा—ब०। 2—तत्कर्त्रनु—श्र०।

"अतीतानागतौ कालौ वेदकारविवर्जितौ ।
कालत्वात्तद्यथा कालो वर्त्तमानः समीक्ष (क्ष्य) ते ॥" [ ]

इत्यतोप्यस्य अपौरुषेयत्वसिद्धिः । †नन्वाप्तप्रणीतत्वाभावे कथमस्य प्रामाण्यं स्यादिति चेत् ? 'अपौरुषेयत्वादेव' इति ब्रूमः । वचनस्य पुरुषदोषानुप्रवेशेनैव अप्रामाण्य-प्रसिद्धेः† । तदुक्तम्– 5

"शब्दे दोषोद्भवस्तावद् वक्त्रधीन इति स्थितम् । तदभावः क्वचित्तावद् गुणवद्वक्तृकत्वतः ॥
तद्गुणैरपकृष्टानां शब्दे संक्रान्त्यसंभवात् । यद्वा वक्तुरभावेन न स्युर्दोषा निराश्रयाः ॥"
[मी० श्लो० चोदना० श्लो० २६, ६३]

न च आप्तगुणसंक्रान्त्यैव शब्दस्य प्रामाण्यम्, वेदे च आप्तप्रणीतत्वाभावतः तत्संक्रान्त्यसंभवान्न प्रामाण्यमित्यभिधातव्यम्; यतो नात्र आप्तगुणसंक्रान्त्या प्रामाण्यम् 10 शब्दोच्चारणमात्रे तस्य व्यापारात्, शब्दस्तु स्वमहिम्नैव अवितथामर्थप्रतिपत्तिं कुर्वाणः प्रमाणम् । न चैवमनाप्तस्यापि तदुच्चारणमात्रे व्यापारात् शब्दः स्वमहिम्नैवासत्यप्रतीतिं कुर्वाणः अप्रमाणमित्यभिधातव्यम्; अनाप्तप्रणीतत्वादिदोषाणाम् अप्रामाण्योत्पादना-दन्यप्रयोजनाभावात्, आप्तप्रणीतत्वादिगुणानां तु दोषापसारणे व्यापारात् स्वतः प्रामाण्यं

त्वम्' इति । शब्दशब्देनात्र शब्दजन्यमध्ययनम् । तदयमर्थः–सर्वपुंसामध्ययनमध्ययनान्तरपूर्वकम्, सर्वे हि यथैव गुरुणाऽधीतं तथैवाधिजिगांसन्ते न पुनः स्वातन्त्र्येण कश्चिदपि प्रथमोऽध्येता वेदानामस्ति यः कर्ता स्यात् तस्मादपौरुषेया वेदाः ।"–**शास्त्रदी० पृ० ६१७** । "विमतं वेदाध्ययनं परतन्त्राध्येतृकं वेदाध्ययनत्वात् सम्प्रतिपन्नाध्ययनवत्, आत्मत्वं वेदकर्तृव्यक्तिसमवेतं न भवति जातित्वात् गोत्व-वदिति प्रतिहेतुविरुद्धञ्च वाक्यत्वम् ।"–**मानमेयो० पृ० १७३** । उद्धृतोऽयम्–**प्रमाणवा० स्ववृ० टी० पृ० ३३८** । **न्यायमं० पृ० २३३** । 'तदध्ययनपूर्वकम्'–**अष्टसह० पृ० २३७** । **तत्त्वसं० पृ० ६४३** । **प्रमेयक० पृ० ३९६** । **सन्मति० टी० पृ० १३७** । **स्या० र० पृ० ६२७** । **विश्वतत्त्वप्र० पृ० ३३** । 'तदध्ययनपूर्वकम्'–**प्रमेयर० ३।९९** । **रत्नाकराव० ४।९** ।

(१) "वेदकारवियोगिनौ । कालत्वात्तद्यथा'–**प्रमाणवा० स्ववृ० टी० पृ० ३३८** । **तत्त्वसं० पृ० ६४३** । 'वेदकारविवर्जितौ'–**प्रमेयक० पृ० ३९८** । **सन्मति० टी० पृ० ३१** । **स्या० र० पृ० ६२७** । **विश्वतत्त्वप्र० पृ० ३४** । **प्रमेयर० ३।९९** । **रत्नाकराव० ४।९** । (२) वेदस्य । (३) "विप्लवते हि खल्वपि कश्चित्पुरुषकृताद्वचनात् प्रत्ययः, न तु वेदवचनस्य मिथ्यात्वे किञ्चन प्रमाणमस्ति ।"–**शाबरभा० पृ० १७** । (४) 'इति स्थितिः'–**मी० श्लो०** । **स्या० र० पृ० ६२७** । **रत्नाकराव० ४।९** । प्रकृतपाठः–**न्यायमं० पृ० १६७** । **प्रमाणप० पृ० ७८** । **सिद्धिवि० टी० पृ० ४०६A.** । **प्रमेयक० पृ० ३९७** । **सन्मति० टी० पृ० १९** । **प्रमेयर० ३।९९** । (५) शाब्दे प्रत्यये । (६) आप्तस्य । (७) "तस्माद् गुणेभ्यो दोषाणामभावस्तदभावतः । अप्रामाण्यद्वयासत्त्वं तेनोत्सर्गोऽनपोदितः ॥ ...तत्रापवादनिर्मुक्तिर्वक्त्रभावाल्लघीयसी । वेदे तेनाप्रमाणत्वं नाशङ्कामपि गच्छति । अतो वक्त्रन-धीनत्वात्प्रामाण्ये तदुपासनम् । न युक्तम्, अप्रमाणत्वे कल्प्ये तत्प्रार्थना भवेत् । ततश्चाप्ताऽप्रणीतत्वं न दोषायात्र जायते ।"–**मी० श्लो० चोदना० श्लो० ६५-७०** ।

1–**त्वा यथा** आ०, श्र० । 2–**त्वमिति नन्वा**–ब० । †एतदन्तर्गतः पाठो नास्ति आ० । 3 **न चाप्त-प्रणीतत्कालाभावे**–ब० । 4 **शब्दो** आ० । 5–**वतृतत्वतः** श्र० । 6 **शब्दसंक्रा**–श्र० । 7 **नाप्तगुण**–ब० ।

वेदे आप्तानाप्तप्रणीतत्वाभावान्न प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा; इत्यप्यसुन्दरम्; यत्र हि पुरुषकृता पदानुपूर्वी तत्र तदपेक्षं प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा स्यात्, वेदानुपूर्व्यास्तु नित्यत्वात् स्वसामर्थ्येनैवार्थावबोधकत्वात् तन्निरपेक्षं प्रामाण्यम्। नहि तादृशीमानुपूर्वीं कश्चित् कर्त्तुं क्षमः अन्यत्राऽभिव्यक्तेः। पूर्वसिद्धानुऽपूर्वीतोऽपूर्वानुपूर्वीकरणे च कस्यचित् स्वातन्त्र्यासंभवात्। कुर्वाणो वा तां तदध्येतृभिः अन्यैर्वा निवार्येत। उक्तञ्च—

"अन्यथाकरणे चास्य बहुभ्यः स्यान्निवारणा।" [मी० श्लो० चोदनासू० श्लो० १५०] इति।

अत्र प्रतिविधीयते। यत्तावदुक्तम्—'कर्त्तुः स्मरणयोग्यत्वे सति अस्मर्यमाणकर्तृकत्वात्' इत्यादि; तदसमीचीनम्; यतः किमिदम् अस्मर्यमाणकर्त्तृकत्वन्नाम—किं कर्त्तृस्मरणाभावः, अकर्त्तृकत्वं वा? प्रथमपक्षे व्यधिकरणासिद्धो हेतुः; कर्त्तृस्मरणाभावो हि आत्मनि वर्त्तते अपौरुषेयत्वं तु वेदे इति। अज्ञातासिद्धश्च; तद्ग्राहकप्रमाणाभावात्। नहि प्रत्यक्षं तद्ग्राहकम्; प्रतिनियतरूपादिगोचरचारितया अभावे तस्य प्रवृत्त्यसंभवात्। संभवे वा अभावप्रमाणकल्पनाऽनर्थक्यम् तत्साध्यस्य अध्यक्षादित एव प्रसिद्धेः। अभावप्रमाणात्तत्सिद्धौ तु तत्र तदुत्पत्तौ कारणं वाच्यम्, निष्कारणस्य कार्यस्योदयानुपपत्तेः।

वेदाऽपौरुषेयत्वस्य प्रतिविधानम्—

"गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम्।
मानसं नास्तिताज्ञानं जायतेऽक्षानपेक्षया॥" [मी० श्लो० अभाव० श्लो० २७]

इति तत्कारणमस्तीति चेत्; ननु अतः प्रादुर्भूतमभावप्रमाणं तदभावं निराश्रयम्, साश्रयं वा प्रसाधयेत्? न तावन्निराश्रयम्; 'गृहीत्वा वस्तुसद्भावम्' इत्यभिधानात्। अनेन हि निषेध्याधारवस्तुग्रहणमभिदधता भट्टेन निषेध्याभावाश्रयः सूचित एव, अन्यथा प्रतिनियतवृत्तितया कर्त्तृस्मरणाभावसिद्धिः ततोऽतिदुर्लभा। यन्निराश्रयं न तत् प्रतिनियतवृत्ति यथा आकाशम्, निराश्रयश्च भवद्भिरभिप्रेतोऽभावप्रमाणात्प्रसिद्ध्यन् कर्त्तृस्मरणाभाव इति।

(१) "पौरुषेये तु वचने प्रमाणान्तरमूलता। तदभावे हि तद् दुष्येदितरन्न कदाचन॥"—मी० श्लो० चोदना० श्लो० ७१। (२) पुरुषगुणनिरपेक्षम्। (३) पूर्वानुपूर्वीतो विलक्षणा आनुपूर्वी। (४) विलक्षणां शब्दानुपूर्वीम्। (५) 'निवारणम्'—मी० श्लो०। प्रकृतपाठः—स्या० र० पृ० ६२८। (६) पृ०७२१पं०५। (७) तुलना—"किमिदं कर्तृरस्मरणं नाम कर्तृस्मरणाभावः अस्मर्यमाणकर्तृकत्वं वा?" —प्रमेयक० पृ० ३९२। (८) "अपौरुषेयो वेदः कर्त्रस्मरणात् इत्येवं प्रयोगे हेतोर्व्यधिकरणत्वदोषात्।" —सन्मति० टी० पृ० ४१। (९) "तत्रास्मर्यमाणकर्तृकत्वमसिद्धम्; तद्ग्राहकप्रमाणाभावात्।"—स्या० र० पृ० ६२९। (१०) अभावप्रमाणेन क्रियमाणस्य अभावज्ञानस्य। (११) कर्तृस्मरणाभावसिद्धौ। (१२) अभावप्रमाणोत्पत्तौ। (१३) द्रष्टव्यम्—पृ०४६४टि०१। (१४) कर्तृस्मरणाभावम्। "नन्वतः प्रादुर्भूतमभावप्रमाणं तदभावं साश्रयमेव प्रसाधयेत् गृहीत्वा वस्तुसद्भावमित्यभिधानात्।"—स्या० र० पृ० ६२९। (१५) गृहीत्वा वस्तुसद्भावमिति श्लोकांशेन। (१६) निषेध्यस्य यः अभावः तस्य आश्रयः। (१७) अभावप्रमाणात्।

1—नैवावबोध—ब०। 2—त्वान्निरपे—ब०। 3—त्रापि व्यक्तेः आ०। 4 पूर्वं सि—ब०। 5 अन्यैर्निवा—आ०। 6 बहुभिः श्र०। 7 निःका—आ०। 8 निषेध्याश्रयः ब०।

अथ साश्रयोऽसौ प्रसाध्यते; ननु कोऽस्य[1] आश्रयः—स्वात्मा, सर्वप्रमातारो वा ? यदि स्वात्मा 'अमुष्मिन्मदीय आत्मनि वेदकर्तृस्मरणं नास्ति' इति; किमेतावता सिद्धम् ? पदार्थजातस्य अनेकस्य अत्र[2] स्मरणं नास्ति, न चैतावता तस्याभावः सिद्ध्यति। मम[3]मानुष्ठातुरवश्यं स्मर्त्तव्योऽसौ[4], यदा स्मृतिपथप्रस्थायी न भवति तदाऽसन्; इत्यप्यसारम्; भवत्स्मरणाभावमात्रेण अर्थाभावाऽसिद्धेः। तस्य[6] स्वयं निहितेऽवश्यं स्मर्त्तव्ये क्वचिद् द्रव्यादौ विद्यमानेऽपि सद्भावेन अनेकान्तात्। तथा व्याधितेन उपयुज्यमानमौषधं स्वयं धृतं महत्यामप्यर्थितायां न स्मर्यते, नचैतावता तस्याऽभावः इत्यनेन चाऽनेकान्तः। अथ सर्वप्रमातारः; ननु[8] 'त्रैलोक्योदरवर्त्तिनः प्रमातारो वेदकर्त्तारं न स्मरन्ति' इत्यसर्वविदो वेदनानुपपत्तिः। उपपत्तौ वा सर्ववेदित्वप्रसङ्गः।

किञ्च, सर्वप्रमातृदेशान्[9] गत्वा तांश्च[10] पृष्ट्वा तत्र[3] स्मरणाभावः प्रतीयेत[4], अन्यथा वा ? न तावदन्यथा; *"गत्वा गत्वा तु तान् देशान्"*[11] [मी० श्लो० अर्था० श्लो० ३८] इत्यस्य विरोधानुषङ्गात्। गत्वा चेत्; ननु तत्र[12] तेषु[13] पृष्टेषु 'न स्मरामः' इति प्रतिवचनञ्च ब्रुवाणेष्वपि कः समाश्वासः पुरुषवचसामप्रामाण्येन अर्थतथाभावानुपपत्तेः ? न च सर्वेषामाप्तताप्रतिपत्तिरस्ति, यतः तद्गुणसंक्रान्त्या तत्र[14] प्रामाण्यं स्यात्; तत्प्रतिपत्तेरेव असर्वविदो युगपत्क्रमेण वाऽसंभवात्।

किञ्च, अभावप्रमाणस्य तत्र प्रवृत्तिः यत्र वस्तुसत्तावबोधकं प्रमाणपञ्चकं न प्रवर्त्तते।

"प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते।
वस्तुसत्त्वावबोधार्थं[5] तत्राभावप्रमाणता[15]॥" [मी० श्लो० अभाव० श्लो० १]

---

(१) कर्तृस्मरणाभावस्य। "अपि च किमशेषजनस्मरणनिवृत्तिरिह हेतुत्वेन विवक्षिता, आहोस्वित् कतिपयपुरुषस्मरणविनिवृत्तिः। तद्यदि सकलजनस्मरणविनिवृत्तिः; तदाऽसिद्धा; अवधारयितुमशक्यत्वाच्चार्वाग्भागविद्भिः। अवधारणे वा त एव सर्वज्ञाः स्युः अर्वाग्भागविदो न भवेयुः। अथ कतिपयपुरुषापेक्षया; तदाऽनैकान्तिको हेतुः, विद्यमानकर्तृकेष्वपि कर्ता न स्मर्यते कैश्चित्।"—**तत्त्वोप० पृ० ११७**। "आश्रयश्चास्य स्वात्मा सर्वेप्रमातारो वा"—**स्या० र० पृ० ६२९**। (२) मदीय आत्मनि। (३) "ममानुष्ठाने स्मर्तव्योऽसौ"—**स्या० र० पृ० ६२९**। (४) वेदकर्ता। (५) "एवं तर्हि पितामहस्य पितरं मातामहीमातरम्, तन्मातापितरौ च न स्मरति तत्तेषामभावो भवेत्।"—**स्या० र० पृ० ६२९**। (६) भवत्स्मरणाभावस्य (७) स्वयं धृतौषधादिद्रव्यस्य। (८) ननु इति निश्चयार्थे। तुलना—"सर्वे पुमांसः कर्तारं वेदस्य न स्मरन्ति इति कथं जानाति भवान्। न हि तव सकललोकहृदयानि प्रत्यक्षाणि सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात्। न च यत् त्वं न जानाति तदन्योऽपि न जानातीति युक्तमतिप्रसङ्गात्।" —**न्यायमं० पृ० २३७। स्या० र० पृ० ६३०**। (९) तुलना—"अपि च सर्वप्रमातृदेशान् गत्वा तांश्च पृष्ट्वा तत्र कर्तृस्मरणाभावः प्रतीयेतान्यथा वा ?"—**स्या०र०पृ०६३०**। (१०) सर्वप्रमातृन्। (११) "गत्वा गत्वा तु तान्देशान् यद्यर्थो नोपलभ्यते। ततोऽन्यकारणाभावादसन्नित्यवगम्यते॥"—**मी० श्लो०**। उद्धृतोऽयम्—**प्रमेयक० पृ० २२। सन्मति० टी० पृ० २३,३२१**। (१२) देशान्तरे। (१३) सर्वप्रमातृषु। (१४) तैरुक्ते 'न स्मरामः' इति प्रतिवचने। (१५) द्रष्टव्यम्—**पृ० ४६४ टि० ४**।

1 **वाने**—आ०। 2 **सर्वत्रप्रमा**—श्र०। 3 **तत्र स्मरं न स्मरन्तीत्यसर्वविदो वेदनानु गत्वा गत्वा** आ०। 4 **प्रतीयते** ब०। 5 **सद्भाव**—ब०।

इत्यभिधानात्। वेदे च आत्मनः[1] कर्त्तृसद्भावावेदके सति कथं तत्प्रवृत्तिः[2]?

"स हि रुद्रं वेदकर्त्तारम्।" [ ]

"यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं वेदांश्च प्रहिणोति।" [श्वेताश्व० ६।१८]

"तथा प्रजापतिः सोमं राजानमन्वसृजत, ततः त्रयो वेदाः अन्वसृज्यन्त।" [ ]

इत्यादिको[3] वेदः कर्त्तृसद्भावावेदकः अनेकधा श्रूयते। स्वरूपासिद्धश्चायं[4] हेतुः; पौराणिका हि वेदस्य ब्रह्मकर्त्तृत्वं स्मरन्ति—

"प्रतिमन्वन्तरञ्चैव[5] श्रुतिरन्या विधीयते।" [मत्स्यपु० १४५।५८]

"अनन्तरं तु वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः।" [ ]

इत्यभिधानात्। यौगा रुद्रकर्त्तृकत्वम्[1], जैनाः कालासुरकर्त्तृकत्वम्[2]।

स्मृतिपुराणादिवच्च ऋषिनामाङ्किताः[6] काण्व-माध्यन्दिन-तैत्तिरीयादयः शाखाभेदाः कथमस्मर्यमाणकर्त्तृकाः? तथाहि—एताः[7] तत्कृतत्वात् तन्नामभिरङ्किताः, तद्दृष्टत्वात्, तत्प्रकाशितत्वाद्वा? तत्राद्यपक्षे कथमासामपौरुषेयत्वम् अस्मर्यमाणकर्त्तृकत्वं वा स्यात्? उत्तरपक्षद्वये यदि तावदुत्सन्ना[8] शाखा कण्वादिना दृष्टा प्रकाशिता वा तदा कथमस्याः[9] सम्प्रदायाविच्छेदः अतीन्द्रियार्थदर्शिनः प्रतिक्षेपश्च स्यात्? अथ अनवच्छिन्नैव सा

(१) स्वयमेव वेदस्य। (२) अभावप्रमाणप्रवृत्तिः। (३) उद्धृतोऽयम्—**स्या० र० पृ० ६३०। रत्नाकराव० ४।९।** (४) "अपौरुषेयतापीष्टा कर्तॄणामस्मृतेः किल। सन्त्यस्याप्यनुवक्तार इति धिग् व्यापकं तमः॥ यस्मादिदं साधनमसिद्धमनैकान्तिकञ्च तत्रासिद्धमधिकृत्याह—तथाहीत्यादि। स्मरन्ति सौगता वेदस्य कर्तॄनष्टकादीन्, आदिशब्दाद् वामकवामदेवविश्वामित्रप्रभृतीन्। हिरण्यगर्भं ब्रह्माणं वेदस्य कर्तारं स्मरन्ति काणादा वैशेषिकाः ततश्चासिद्धं कर्तुरस्मरणम्।"—**प्रमाणवा० स्ववृ० टी० १।२६९। मनोरथ० ३।२६९।** "असिद्धोऽयं हेतुः यस्मात्स्मरन्ति एव कर्तारं काणादाः। तथा लौकिका अपि बहुलं वक्तारो भवन्ति ब्रह्मणा वेदाः प्रणीता इति।"—**तत्त्वोप० पृ० ११७।** "नैवं सर्वनॄणां कर्तुः स्मृतेरप्रसिद्धितः। तत्कारणं हि काणादाः स्मरन्ति चतुराननम्। जैनाः कालासुरं बौद्धास्त्वष्टकान् सकलाः सदा॥"—**तत्त्वार्थश्लो० पृ० २३८। अष्टसह० पृ० २३७। प्रमेयक० पृ० ३९३। सन्मति० टी० पृ० ४०। स्या० र० पृ० ६३०।** "यच्चेदमस्मर्यमाणकर्तृकत्वादिति तदसिद्धम्; प्रजापतिर्वा इदमेक आसीन्नाहरासीन्न रात्रिरासीत् स तपोऽतप्यत तस्मात्तपसश्चत्वारो वेदा अजायन्त इत्याम्नायेनैव कर्तृस्मरणात्, जीर्णकूपादिभिर्व्यभिचाराच्च।"—**प्रश० कन्द० पृ० २१६।** "कपिलकणादगौतमैतच्छिष्यैश्चाद्यपर्यन्तं वेदे सकर्तृकत्वस्मरणस्य प्रतीयमानत्वात्।"—**तत्त्वचि० शब्द० पृ० ३७१।** (५) उद्धृतोऽयम्—**न्यायमं० पृ० २३६। प्रमेयक० पृ० ३९२। स्या० र० पृ० ६३०। न्यायपरि० पृ० ३८३। तत्त्वचि० शब्द० पृ० ३७३।** (६) तुलना—"सजन्ममरणर्षिगोत्रचरणादिनामश्रुतेरनेकपदसंहतिप्रतिनियमसन्दर्शनात्। फलार्थिपुरुषप्रवृत्तिविनिवृत्तिहेत्वात्मनाम्, श्रुतेश्च मनुसूत्रवत्पुरुषकर्तृकैव श्रुतिः॥"—**पात्रके० श्लो० १४। प्रमेयक० पृ० ३९२। स्या० र० पृ० ६३०। प्रमेयर० ३।९९।** (७) काण्वमाध्यन्दिनतैत्तिरीयादयः शाखाः। तुलना—"एतास्तत्कृतत्वात्तन्नामभिरङ्किताः तद्दृष्टत्वात् तत्प्रकाशितत्वाद्वा।"—**प्रमेयक० पृ० ३९२। स्या० र० पृ० ६३०। रत्नाकराव० ४।९।** (८) विशीर्णा विस्मृता वा। (९) शाखायाः।

1 **कर्त्तृत्वम्**—ब०, श्र०। 2—**कर्तृत्वम्** ब०, श्र०। 3—**वदुच्छिन्ना** आ०।

सम्प्रदायेन दृष्टा प्रकाशिता वा; तर्हि [1]यावद्भिरुपाध्यायैः सा दृष्टा प्रकाशिता वा तावतां नामभिः तस्याः किन्नाङ्कितत्वं स्यादविशेषात् ?

अथोच्यते[2]—अस्ति यौगादीनां वेदे कर्त्तृस्मरणं किन्तु [3]सविगानं तत्कर्तृविशेषे[4] विप्रतिपत्तेः अतोऽप्रमाणमिति; तदप्युक्तिमात्रम्; [5]यतः कर्तृविशेषे विप्रतिपत्तेः तद्विशेषस्मरणमेवाप्रमाणं स्यान्न कर्तृमात्रस्मरणम्, अन्यथा कादम्बर्यादीनामपि कर्तृविशेषे विप्रतिपत्तेः §कर्त्तृमात्रस्मरणस्याप्रमाणत्वेन अस्मर्यमाणकर्त्तृक†त्वस्य तदापि ([6]तत्रापि) गतत्वादनेकान्तः। [7]अथ[8] वेदे कर्त्तृ†विशेषे विप्रतिपत्तिवत् कर्त्तृमात्रेऽपि विप्रतिपत्तेः तन्मात्रस्मरणमप्यप्रमाणं कादम्बर्यादीनां तु कर्त्तृविशेषे एव विप्रतिपत्तेः [9]तत्प्रमाणमित्यतो नानेकान्तः; [10]ननु वेदे सौगतादयः कर्तारं स्मरन्ति न मीमांसकाः इत्येवं कर्त्तृमात्रे विप्रतिपत्तेः§ यदि [11]तदप्रमाणम्, तर्हि [12]तद्वत् [13]तदस्मरणमप्यप्रमाणं किन्न स्यात् विप्रतिपत्तेरविशेषात्। तथा चायमसिद्धो हेतुः।

विरुद्धश्च; स्मर्यमाणकर्त्तृकत्वाऽस्मर्यमाणकर्त्तृकत्वयोः कार्यधर्मतया [14]विपक्ष एव वर्त्तमानत्वात्। कार्यमेव हि किञ्चित् स्मर्यमाणकर्त्तृकं दृष्टं घटादि, किञ्चिदस्मर्यमाणकर्त्तृकं जीर्णकूपादि। ततश्च कृतको वेदः अस्मर्यमाणकर्त्तृकत्वात् जीर्णकूपादिवत्। [15]नहि नित्यं

(१) "समाख्यापि च शाखानां नाद्यप्रवचनादृते।·····काठकं कालापकमित्यादयो हि समाख्याविशेषाः शाखाविशेषाणामनुस्मर्यन्ते। ते च न प्रवचनमात्रनिबन्धनाः प्रवक्तॄणामनन्तत्वात्। नापि प्रकृष्टवचननिमित्ताः; उपाध्यायेभ्योपि प्रकर्षे प्रत्युतान्यथाकरणदोषात्, तत्पाठानुकरणे च प्रकर्षाभावात्। कति चानादौ संसारे प्रकृष्टाः प्रवक्तार इति को नियामक इति।"—**न्यायकुसु० ५।१७।** (२) "येऽपि हि पौरुषेयतां मन्यन्ते तेऽपि नैव परम्परया तत्र कर्तृविशेषस्मरणं शक्नुवन्ति वदितुम्, सामान्यतोदृष्टेन कर्तारमनुमाय स्वाभिमतं कर्तारं तत्र निक्षिपन्ति—केचिदीश्वरम्, अन्ये हिरण्यगर्भम्, अपरे प्रजापतिम्। न चायं नानाविधो विवादः परम्परया कर्तरि मन्वादिवत् स्मर्यमाणे कथञ्चिदवकल्पते। नहि मानवे भारते शाक्यग्रन्थे वा कर्तृविशेषं प्रति कश्चिद्विवदते। तस्मात् स्मर्तव्यत्वे सत्यस्मरणाद् दृश्यादर्शनबाधितं सामान्यतोदृष्टं न शक्नोति कर्तारमवसाययितुम्।" —**शास्त्रदी० पृ० ६१७।** (३) सविवादम्। (४) रुद्रे—**आ० टि०।** (५) तुलना—"नन्वेवं कर्तृविशेषे विप्रतिपत्तेस्तद्विशेषस्मरणमेवाप्रमाणं स्यात् न कर्तृमात्रस्मरणम्।"—**प्रमेयक० पृ० ३९३। सन्मति० टी० पृ० ४२। स्या० र० पृ० ६३०। शास्त्रवा० यशो० पृ० ३८४ A.।** (६) कादम्बर्यादावपि। (७) तुलना—"अथ वेदे कर्तृविशेषे विप्रतिपत्तिवत् कर्तृमात्रेऽपि विप्रतिपत्तेस्तत्स्मरणमप्यप्रमाणम्···"—**प्रमेयक० पृ० ३९३। सन्मति० टी० पृ० ४२। स्या० र० पृ० ६३०।** (८) कर्तृमात्रस्मरणम्। (९) तुलना—"ननु वेदे सौगतादयः कर्तृमात्रं स्मरन्ति न मीमांसकाः इत्येवं कर्तृमात्रेऽपि विप्रतिपत्तेः यदि कर्तृस्मरणं मिथ्या तदा कर्तृस्मरणत् अस्मर्यमाणकर्तृकत्वमपि असत्यं स्याद्विप्रतिपत्तेरविशेषात् तथा च पुनरप्यसिद्धो हेतुः।"—**सन्मति० टी० पृ० ४२। प्रमेयक० पृ० ३९३। स्या० र० पृ० ६३१।** (१०) कर्तृमात्रस्मरणम्। (११) कर्तृस्मरणवत्। (१२) कर्त्रस्मरण। (१३) अस्मर्यमाणकर्तृकत्वात्। (१४) पौरुषेये अनित्ये। (१५) तुलना—"नित्यं हि वस्तु न स्मर्यमाणकर्तृकं नाप्यस्मर्यमाणकर्तृकं प्रतिपन्नं किन्त्वकर्तृकमेव।"—**प्रमेयक० पृ० ३९२।**

1—**नां कर्त्तृ**—ब०। 2—**षेपि विप्र**—श्र०। §एतदन्तर्गतः पाठो नास्ति श्र०। †एतदन्तर्गतः पाठो नास्ति आ०। 3 **अथ कर्त्तृविशेषे विप्रतिपत्ति कर्तृमात्रमपि विप्रतिपत्तेः** ब०। 4—**णमतो** ब०।

वस्तु स्मर्यमाणकर्त्तृकमस्मर्यमाणकर्तृकं वा प्रतिपन्नम्, किन्तु अकर्त्तृकमेव। कालात्ययापदिष्टश्च; श्रुतिस्मृतिबाधितपक्षनिर्देशानन्तरं प्रयुक्तत्वात्। तन्न कर्त्तृस्मरणाभावलक्षणमस्मर्यमाणकर्त्तृकत्वं घटते।

नापि अकर्त्तृकत्वलक्षणम्; अशब्दार्थत्वात्। नहि अस्मर्यमाणकर्त्तृत्वशब्दस्य
5 अकर्त्तृकत्वमर्थो लोके शास्त्रे वा प्रसिद्धः। प्रसिद्धौ वा साध्याविशिष्टत्वम्। अस्तु वाऽविचारितमणीयमस्मर्यमाणकर्त्तृकत्वम्; तथापि तद् वादिनः, प्रतिवादिनः, सर्वस्य वा सम्बन्धि हेतुः स्यात्? यदि वादिनः; तदनैकान्तिकम्, "*वटे वटे वैश्रवणः*" [ ] इत्यादिषु विद्यमानकर्त्तृकेष्वपि प्रयोजनाभावात् मीमांसकैरस्मर्यमाणकर्त्तृकेषु अस्य सद्भावात्। ननु वेदे कर्त्रभावपूर्वकमस्मर्यमाणकर्त्तृत्वं हेतुः, तच्चात्र नास्ति कर्त्रनुपलम्भमात्र-
10 पूर्वकत्वात्तत्र तस्य तत्कथमनैकान्तिकत्वम्? इत्यपि मनोरथमात्रम्; यतः कुतोऽत्र कर्त्रभावसिद्धिः—प्रमाणान्तरात्, अत एव वा? यदि प्रमाणान्तरात्; तदाऽस्य आनर्थक्यम्। अत एव चेत्; अन्योन्याश्रयः—अतो हि अनुमानात् तदभावसिद्धौ तत्पूर्वकमस्मर्यमाणकर्त्तृकत्वं सिद्ध्यति, तत्सिद्धौ च अतोऽनुमानात्तदभावसिद्धिरिति। अथ प्रतिवादिनः सम्बन्धि तत् हेतुत्वेन विवक्षितम्; तदसिद्धम्; तत्र हि प्रतिवादी स्मरत्येव कर्त्तारम्।
15 एतेन सर्वस्याऽस्मरणं प्रत्याख्यातम्; सर्वात्मज्ञानविज्ञानरहितो वा कथं सर्वस्य तत्र कर्त्रस्मरणमवैति? अतोऽस्य अज्ञातासिद्धत्वम्, सतोऽप्यस्य असर्वविदा ज्ञातुमशक्यत्वात्।

---

(१) साध्यं हि अपौरुषेयत्वं तदेव च अकर्तृकत्वमिति, साध्यावशिष्टत्वाद् असिद्धो हेत्वाभासो लक्ष्यते साध्यस्य असिद्धत्वादिति। (२) तुलना—"किञ्च अस्मर्यमाणकर्तृकत्वं वादिनः प्रतिवादिनः सर्वस्य वा स्यात्।"—**प्रमेयक० पृ० ३९५। सन्मति० टी० पृ० ३०। स्या० र० पृ० ६३१। प्रमेयर० ३।९९।** "अपि च किमशेषजनस्मरणविनिवृत्तिरिह हेतुत्वेन विवक्षिता, आहोस्वित् कतिपयपुरुषस्मरणविनिवृत्तिः।"—**तत्त्वोप० पृ० ११७।** (३) तुलना—"अनैकान्तिकत्वमप्याह—दृश्यन्ते चेत्यादि। उपदेशपारम्पर्यं सम्प्रदायः, विछिन्नः क्रियासम्प्रदायः पुरुषकृतत्वसम्प्रदायो येषां वटे वटे वैश्रवणादिशब्दानां ते तथा। अनेन अस्मर्यमाणकर्तृत्वमाह। कृतकाश्च पौरुषेयाश्च। ततः पौरुषेयेऽपि वाक्ये कर्तुरस्मरणं वर्तत इत्यनैकान्तिको हेतुः।"—**प्रमाणवा० स्ववृ० टी० १।२४२। स्या० र० पृ० ६३१।** "वादिनश्चेत्तदनैकान्तिकम्; सा ते भवतु सुप्रीतेत्यादौ विद्यमानकर्तृकेष्वस्य भावात्।"—**प्रमेयक० पृ० ३९५।** (४) 'वटे वटे श्रवणः' इत्यादिवाक्येषु। (५) अस्मर्यमाणकर्तृकत्वस्य। (६) वेदे। तुलना—"यतः कुतोऽत्र कर्त्रभावसिद्धिः प्रमाणान्तरादत एव वा"? —**स्या० र० पृ० ६३१।** (७) अस्मर्यमाणकर्तृकत्वस्य हेतोः। (८) वेदे कर्त्रभावसिद्धौ। (९) अस्मर्यमाणकर्तृकत्वसिद्धौ च। (१०) अस्मर्यमाणकर्तृकत्वम्। (११) तुलना—"तद्यदि सकलजनस्मरणनिवृत्तिः तदाऽसिद्धा अवधारयितुमशक्यत्वाच्च अर्वाग्भागविद्भिः। अवधारणे वा त एव सर्वज्ञाः स्युः अर्वाग्भागविदो न भवेयुः।"—**तत्त्वोप० पृ० ११७। न्यायमं० पृ० २३७। प्रमेयक० पृ० ३९५। स्या० र० पृ० ६३१।** (१२) वेदविषये। (१३) सर्वसम्बन्धिकर्त्रस्मरणस्य।

1—**णकर्त्तृकत्वं शब्दस्य** ब०,—**णकर्तृत्वं शब्दस्य** आ०। 2 **कर्त्तृत्वभाव**—श्र०। 3—**त्वात्तस्य** ब०। 4 **अज्ञानासि**—श्र०।

यदप्युक्तम्[1]–'ये हि यदर्थानुष्ठाने प्रवर्त्तन्ते तेऽवश्यं तच्छास्त्रकर्त्तारमनुस्मरन्ति' इत्यादि; तदप्यनल्पतमोविलसितम्; नियमाभावात्[2]। न हि 'यो धर्मशीलः' [ ] इत्यादिवाक्येभ्यः तदर्थानुष्ठाने प्रवर्त्तमानानामनुष्ठातॄणां तत्कर्त्तृस्मरणमस्ति[3], तदन्तरेणापि धर्मशीलताद्यर्थानुष्ठाने महापुरुषार्थोपयोगिन्यैहिकपारत्रिकभयाऽभावहेतौ[2] प्रवृत्तिप्रतीतेः।

यच्चान्यदुक्तम्[3]–'छिन्नमूलत्वाच्च' इत्यादि; तदप्यसुन्दरम्; यतः अध्यक्षेणानुभावाभावात्[4] तत्र[5] तच्छिन्नमूलम्[6], प्रमाणान्तरेण वा? अध्यक्षेण चेत्; किं भवत्सम्बन्धिना[7], सर्वसम्बन्धिना वा? यदि भवत्सम्बन्धिना; तर्हि आगमान्तरेऽपि कर्त्तृसद्भावग्राहकत्वेन भवत्प्रत्यक्षस्याऽप्रवृत्तेः तत्कर्त्तृस्मरणस्य[8] छिन्नमूलत्वेन अस्मर्यमाणकर्त्तृकत्वस्य भावाद् व्यभिचारी हेतुः। अथ तत्र[9] तद्ग्राहकत्वेन अस्मत्प्रत्यक्षस्याप्रवृत्तावपि परैः कर्त्तृसद्भावाभ्युपगमान्न व्यभिचारः; तन्न; परकीयाभ्युपगमस्य भवतोऽप्रमाणत्वात्[9], अन्यथा वेदेऽपि[10] परैः[11] तत्सद्भावाभ्युपगमात्[12] अस्मर्यमाणकर्त्तृकत्वादित्यसिद्धो हेतुः स्यात्। सर्वसम्बन्धिना चेत्; सोऽसिद्धः; अर्वाग्दृशा तस्यावसातुमशक्यत्वात्। अथ प्रमाणान्तरेण अनुभवाभावः; तन्न; आगमस्य[13] तत्र कर्त्तृसद्भावावेदकस्य प्रतिपादितत्वात्। रचनावत्त्वाद्यनुमानस्य च तत्प्रसाधकस्य सद्भावात्। तथाहि- पौरुषेयो वेदः रचनावत्त्वात्[14] भारतादिवत्, पदवाक्यात्मकत्वाद्वा[15] तद्वत्। तथा प्रमाणान्तरविषयभाञ्जि वैदिकानि वाक्यानि

(१) पं० ७२१ पं० ८। (२) "न चायं नियमोऽनुष्ठानसमये तत्कर्तारमनुस्मृत्यैव प्रवर्तन्ते"–**प्रमेयक० पृ० ३९५। सन्मति० टी० पृ० ४३। शास्त्रवा० यशो० पृ० २८४** B.। "न हि यो धर्मशील इत्यादिवाक्येभ्यस्तदर्थानुष्ठाने प्रवर्तमानानामनुष्ठातॄणां तत्कर्तृस्मरणमस्ति। तदन्तरेणापि धर्मशीलताद्यर्थानुष्ठाने महापुरुषार्थोपयोगिन्यैहिकपारत्रिकभयाभावहेतौ प्रवृत्तिप्रतीतेः।"–**स्या० र० पृ० ६३१।** (३) **पृ० ७२२ पं० ९।** (४) "यतोऽध्यक्षेण तदनुभवाभावात्तत्र तच्छिन्नमूलं प्रमाणान्तरेण वा।" –**प्रमेयक० पृ० ३९३। सन्मति० टी० पृ० ४२। स्या० र० पृ० ६३१।** (५) वेदे। (६) कर्तृस्मरणम्। (७) तुलना–"सर्वादृष्टिश्च सन्दिग्धा स्वादृष्टिर्व्यभिचारिणी। विन्ध्याद्रिरन्ध्रदूर्वादिरदृष्टावपि सत्त्वतः॥"–**तत्त्वसं० पृ० ६५। न्यायवि० टि० पृ० १६७ पं० ३। न्यायली० पृ० २२।** (८) आगमान्तरकर्तृस्मरणस्य। (९) आगमान्तरे। (१०) मीमांसकस्य। (११) जैनादिभिः। (१२) कर्तृसद्भाव। (१३) वेदस्मृतिरूपस्य। (१४) तुलना–"बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे–वाक्यकृतिर्वाक्यरचना सा बुद्धिपूर्वा वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्वा वाक्यरचनात्वात्, नदीतीरे पञ्च फलानि सन्तीत्यस्मदादिवाक्यरचनावत्।"–**वैशे० सू०, उप० ६।१।१।** "बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वाक्यरचना वेदे तद्रचनात्वात् उभयाभिमतवाक्यरचनावत्।"–**प्रश० व्यो० पृ० ५८१। प्रश० कन्द० पृ० २१७।** "तथा च वैदिक्यो रचनाः कर्तृपूर्विकाः रचनात्वाल्लौकिकरचनावत्।"–**न्यायमं० पृ० २३२। स्या० र० पृ० ६३२।** "ततो ये नररचितवचनरचनाऽविशिष्टास्ते पौरुषेयाः यथाऽभिनवकूपप्रासादादिरचनाऽविशिष्टा जीर्णकूपप्रासादादयः, नररचितवचनरचनाऽविशिष्टञ्च वैदिकं वचनमिति।"–**प्रमेयक० पृ० ४०२। सन्मति० टी० पृ० ३९।** (१५) तुलना–"इतश्च वर्णवत्त्वात्, वर्णवन्ति लौकिकवाक्यानि अनित्यानि तथा च वेदवाक्यानि, तस्मात्तान्यप्यनित्यानि। इतश्च सामान्यविशेषवत्त्वे सति श्रोत्रग्राह्यत्वात् लौकिकवाक्यवत्। इतश्च

1–**णमिति** ब०। 2–**त्रिकमयाद्वारहेतौ** ब०। –**त्रिकतयाभावहेतौ** आ०। 3 **तत्रकर्त्तृ**–ब०। 4 **अथतद्ग्रा**–ब०।

आप्तोक्तानि, वाक्यत्वे सति प्रमाणत्वात्, यदित्थं तत्तथा यथा पित्रादिवाक्यम्, तथा चामूनि, तस्मात्तथेति ।

यदप्यभिहितम्[1]–'वेदरचनायाः कर्त्तृपूर्वकरचनाविलक्षणत्वात्' इत्यादि; तत्र किमिदं तस्याः तद्वैलक्षण्यं नाम–दुर्भणत्वम्[2], दुःश्रवणत्वम्, लोकव्याकरणप्रसिद्धशब्दवैलक्षण्येन शब्दविनिवेशः, अपूर्वछन्दोनिबद्धत्वम्, अतीन्द्रियार्थप्रतिपादकत्वम्, महाप्रभावोपेत-मन्त्रयुक्तत्वं वा ? सर्वमेतत् पुरुषाणां न दुष्करम्, विज्ञानकरणपाटवाधीनत्वाद् वाचोवृत्तेः। मन्त्राणाञ्च[3] महाप्रभावोपेतत्वं पुरुषप्रणीतत्वेनैवोपपन्नम्, निरतिशयप्रभाववता हि पुरुषेण

पदवत्त्वात् लौकिकवाक्यवत् ।"–**न्यायवा० पृ० २७२** । "अनित्यानि वेदवाक्यानि वाक्यत्वादुभयाभिमतवाक्यवत् ।"–**प्रश० व्यो० ५८१**। "न चाक्षरराशेरपौरुषेयत्वं येन स्वतः प्रमाणं वेदः स्यात्, शास्त्रान्तरस्यापि तदनुषङ्गात् विशेषाभावाच्च ।"–**सिद्धिवि०, टी० पृ० ४०६** B. । "वेदपदवाक्यानि पौरुषेयाणि पदवाक्यत्वाद् भारतादिपदवाक्यवत् ।"–**प्रमेयक० पृ० ३९१** । "श्रुतिः पौरुषेयी वर्णाद्यात्मकत्वात् कुमारसंभवादिवत् ।"–**रत्नाकराव० ४।९**।

(१) **पृ० ७२२ पं० ११**। (२) तुलना–"दुर्भणत्वानुदात्तत्वक्लिष्टत्वाऽश्रव्यतादयः । वेदधर्मा हि दृश्यन्ते नास्तिकादिवचस्स्वपि ॥ विषापगमभूत्यादि यच्च किञ्चित्समीक्ष्यते । सत्यं तद्वैनतेयादिमन्त्रवादेऽपि दृश्यते । दुर्भणत्वं दुरभिधानम्, अनुदात्तत्वं मनोज्ञत्वम् क्लिष्टं व्यवहितम्,····· अश्रव्यता श्रुतिदुर्भगता । आदिशब्देन पदविच्छेदप्लुतोदात्तादिपरिग्रहः । विषापगमे भूतिः सामर्थ्यं प्रभाव इति यावत् । अथवा विषापगमश्च भूतिश्चेति समासः, भूतिर्विभूतिरैश्वर्यमिति यावत् । आदिशब्देन भूतग्रहाद्यावेशवशीकरणाभिचारादयो गृह्यन्ते । सत्यमिति अविसंवादि । वैनतेयादीत्यादिशब्देन बौद्धादिमन्त्रवादपरिग्रहः ।"–**तत्त्वसं० पं० पृ० ७३९** । "सर्वेषां दुर्भणत्वादीनां मन्त्रादिसामर्थ्यानाञ्च साधारणत्वात् ।"–**प्रमाणवा० मनोरथ० ३।२४२**। "दुर्भणनदुःश्रवणादीनामस्मदाद्युपलभ्यानां तदतिशयान्तराणां शक्यक्रियत्वादितरत्रापि ।"–**अष्टश०, अष्टसह० पृ० २३७** । **स्या० र० पृ० ६३२**। **रत्नाकराव० ४।९**। (३) तुलना–"अपि चेदं मन्त्रा अपौरुषेयाश्चेति व्याहतं पश्यामः । तथाहि –"समयत्वे हि मन्त्राणां कस्यचित् कार्यसाधनम् । युक्तं यद्येते मन्त्राः कस्यचित्समयो यथा मत्प्रणीतमेतदभिमतार्थोपनिबन्धनं वाक्यमेवं नियुञ्जानमनेनार्थेन योजयामीति; परार्थपरतानुरोधेन अन्यतो वा कुतश्चिद्धेतोः स्यात् तदा मन्त्रप्रयोगात् कदाचिदर्थनिष्पत्तिर्युक्ता कविसमयादिव पाठकानाम् ।" –**प्रमाणवा० स्ववृ० १।२९४**। "अपि च न मन्त्रो नामान्यदेव किञ्चित् । किं तर्हि ? सत्येत्यादि । यथाभूताख्यानं सत्यम्, इन्द्रियमनसोर्दमनं तपः तयोः प्रभावो विषस्तम्भनादिसामर्थ्यं स विद्यते येषां पुंसां ते तथा तेषां सत्यतपःप्रभाववतां पुंसां समीहितार्थस्य साधनं तदेव मन्त्रः । तद्वचनं मन्त्रलक्षणमद्यत्वेऽपि पुरुषेषु दृश्यत एव । किं कारणम् ? यथास्वं सत्याधिष्ठानबलाद् विषदहनादेः स्तम्भनस्य सामर्थ्योपघातस्य दर्शनात् । तथा शबराणां केषाञ्चित् स्वनियमस्थानामद्यापि विषापनयनशक्तियुक्तस्य कारणात् शक्नुवन्त्येव पुरुषाः मन्त्रान् कर्तुम् । अवैदिकानाञ्च–वेदादन्येषां बौद्धादीनामिति, आदिशब्दाद् आर्हतगारुडमाहेश्वरादीनां मन्त्रकल्पानां मन्त्राणां मन्त्रकल्पानाञ्च दर्शनात् । विद्याक्षराणि मन्त्राः, तत्साधनविधानोपदेशाः मन्त्रकल्पाः तेषाञ्च बौद्धादीनाम्मन्त्रकल्पानां पुरुषकृतेः पुरुषैः करणात् ।" –**प्रमाणवा० स्ववृ० टी० पृ० ३४२**। "येऽपि मन्त्रविदः केचिन्मन्त्रान् कांश्चन कुर्वते । प्रभोः प्रभावस्तेषां स तदुक्तन्यायवृत्तितः ॥ कृतकाः पौरुषेयाश्च मन्त्राः वाच्याः फलेप्सुना । अशक्तिसाधनं पुंसामनेनैव निराकृतम् ।"–**प्रमाणवा० ३।३०९–१०**। "परोक्षाया मन्त्रशक्तेरपि दर्शनात् । न ह्याथर्वणानामेव मन्त्राणां शक्तिरुपलभ्यते न पुनः सौगतादिमन्त्राणामिति शक्यं वक्तुं प्रमाणबाधनात् ।" –**अष्टश० अष्टसह० पृ० २३७। स्या० र० पृ० ६३३**। "मन्त्रादीनाञ्च सामर्थ्यं शाबरणामपि स्फुटम् ।

'अमुष्मान्मन्त्रादस्येदं फलं भवतु' इत्यनुसन्धाय यदा यया[1] कयाचित् भाषया प्रयुज्यन्ते मन्त्राः तदा[2] तेषां तत्कर्त्तृप्रभावादेव तथाविधार्थक्रियाकरणसामर्थ्यं संभाव्यते। दृश्यते हि साम्प्रतमपि महाप्रभाववतो मन्त्रवादिन आज्ञाप्रदानात् ज्वराद्युच्चाटनं निर्विषीकरणादि च।

किञ्च, अत्र[3] विशिष्टा रचना दृश्यमाना[4] तत्करणासमर्थमेव कर्त्तारं प्रतिक्षिपति नतु[4] कर्त्तृमात्रम्। न हि जीर्णकूपप्रासादादौ विशिष्टा रचनोपलभ्यमाना तन्मात्रं[3] प्रतिक्षिपन्ती प्रतीता; तत्करणासमर्थस्यैव शिल्पिनः तया[5] प्रतिक्षेपात्। नहि कर्त्रन्वयव्यतिरेकानुविधायिनो धर्माः कर्त्तारमन्तरेण उपपद्यन्ते। अतः 'वैदिकी रचनाऽपौरुषेयी' इत्याद्यनुमानमनुपपन्नम्; दृष्टकर्त्तृकरचनाविलक्षणत्वस्य उक्तप्रकारेण तत्राऽसंभवात्[6]। संभवे वा कर्त्तृमात्रानिषेधकत्वात्। ततोऽयुक्तमुक्तम्[6]—'रचनामात्रात्कर्त्रनुमाने जगतो बुद्धिमद्धेतुकत्वानुमानानुषङ्गः[7]' इत्यादि; वेदरचनायाः कर्त्तृपूर्वकरचनाविलक्षणत्वाव्यवस्थितेः, जगद्रचनायास्तु तत्स्थितेः[7]। तत्स्थितिश्च ईश्वरनिराकरणप्रघट्टके[8] सप्रपञ्चं प्रपञ्चिता।

यदप्युक्तम्[9]—'वेदाध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम्' इत्यादि; तत्र[10] निर्विशेषणमध्ययनशब्दवाच्यत्वम् अपौरुषेयत्वं प्रतिपादयेत्, सविशेषणं वा? तत्र आद्यविकल्पेऽनैकान्तिकत्वम्[11]; निश्चितकर्त्तृकेषु भारतादिष्वप्यस्य[7] भावात्[8]। द्वितीयपक्षे तु किं तस्य[12] विशेषणम्? वेदश्चेत्[9]; ननु वेदविशिष्टमप्यध्ययनं किं तावन्मात्रेण हेतुः, अपरविशेषणवि-

प्रतीतं सर्वलोकेऽपि न चाप्यव्यभिचारि तत्॥"—शास्त्रवा० १०।४४।

(१) संकृतरूपया प्राकृतस्वरूपया पालिरूपया वा भाषया। (२) वेदे। तुलना—"अपि च यद्विलक्षणेयं रचना तद्विलक्षण एव कर्ता अनुमीयतां न पुनस्तदपलापो युक्त इत्यप्युक्तम्।" —न्यायमं० पृ० २३६। "अपि चात्र विशिष्टा रचना दृश्यमाना तत्करणासमर्थमेव कर्तारं निराकुरुते न पुनः कर्तृमात्रमपि।"—स्या० र० पृ० ६३४। (३) कर्तृमात्रम्। (४) विशिष्टरचनया। (५) वेदे। (६) पृ० ७२२ पं० १२। (७) कर्तृपूर्वकरचनाविलक्षणत्वस्थितेः, यतो हि विद्यमानकर्तृकेषु अक्रियादर्शिनोऽपि कृतबुद्धिरुपजायते नतु क्षित्यादौ। (८) पृ० १०२। (९) पृ० ७२२ पं० १७। (१०) तुलना—"किञ्चात्र निर्विशेषणमध्ययनशब्दवाच्यत्वमपौरुषेयत्वं प्रतिपादयेत् कर्त्रस्मरणविशिष्टं वा?"—प्रमेयक० पृ०३६९। सन्मति० टी० पृ० ४१। स्या० र० पृ० ६३४। (११) तुलना—"यत एवन्तस्मादध्ययनमध्ययनान्तरवद् अध्ययनान्तरपूर्वकमिति साध्ये अध्ययनादिति लिङ्गं व्यभिचारि, भारताद्यध्ययने पौरुषेयत्वाध्ययनत्वस्य भावात्।"—प्रमाणवा० स्ववृ० टी० पृ० ३४५। "न हि तच्छब्दवाच्यत्वकृतमनादित्वमुपपद्यते। अनैकान्तिकश्चायं हेतुः, भारतेप्येवमभिधातुं शक्यत्वात्। भारताध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकं भारताध्ययनवाच्यत्वादिदानीन्तनभारताध्ययनवदिति।"—न्यायमं० पृ० २३३। प्रमेयक० पृ०३६९। सन्मति० टी० पृ० ४१। स्या० र० पृ० ६३४। "पिटकत्रयादावपि तत एव वक्त्रभावप्रसङ्गात्। वेदाध्ययनवदितरस्यापि सर्वदाध्ययनपूर्वाध्ययनत्वप्रक्लृप्तौ न वक्त्रं वक्त्रीभवति, यतो विद्यमानवक्तृकेऽपि भावादध्ययनवाच्यत्वस्यानैकान्तिकत्वं न स्यात्।"—अष्टश० अष्टसह० पृ० २३७। "भारताध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम्। तदध्ययनवाच्यत्वादधुनाध्ययनं यथा॥" —प्रमेयर० ३।९९। (१२) अध्ययनशब्दवाच्यत्वादिति हेतोः।

1 भवति ब०। 2 'तदा' नास्ति आ०। 3—मानतत्करण—श्र०। 4 ननु आ०। 5 तथा आ०। 6—द्धेतुत्वानु—आ०। 7 भारतेष्वप्यस्य ब०। 8 सद्भावात् ब०, श्र०। 9 वेदश्चेन्नतुनु श्र०।

शिष्टत्वेन वा ? यदि तावन्मात्रेण; तदाऽनैकान्तिकम्[1]; विपक्षेऽप्यस्य[2] अविरुद्धतया सद्भावसंभवात्। विपक्षेण विरुद्धं हि विशेषणं ततो[4] हेतुं व्यावर्त्तयति नान्यद् अतिप्रसङ्गात्। नच वेदविशेषणं कर्त्तृपूर्वकत्वलक्षणविपक्षेण[1] विरुद्धम्[2] भारताध्ययनवद् वेदाध्ययनस्यापि सकर्त्तृकत्वेऽप्यविरोधात्।

5 किञ्च, यथाभूतानां[5] पुरुषाणामध्ययनम् अध्ययनपूर्वकं[3] दृष्टं[6] तथाभूतानामेव तत्तथा[7] साध्यते, अन्यथाभूतानां[8] वा ? यदि तथाभूतानाम्[9]; तदा सिद्धसाधनम्। अथ अन्यथाभूतानाम्; तर्हि जगतो बुद्धिमद्धेतुकत्वे सन्निवेशादिवदप्रयोजको[11] हेतुः। अथ तथाभूतानामेव[12] तत्तथा[13] साध्यते[14], नच सिद्धसाधनम्[15], सर्वपुरुषाणामतीन्द्रियार्थदर्शनशक्तिवैकल्येन अतीन्द्रियार्थप्रतिपादकप्रेरणाप्रणेतृत्वाऽसामर्थ्येन ईदृशत्वात्[16]; तदप्यसुन्दरम्; प्रेरणायाः[17]

(१) तुलना–"वेदेन विशेषणाददोषः, अध्ययनमात्रस्य हि व्यभिचारो न वेदेन विशिष्टस्याध्ययनस्येत्यभिप्रायः। कः पुनरित्यादि सिद्धान्तवादी। कोऽतिशयो वेदाध्ययनस्य येन तद्वेदाध्ययनमन्यथेति स्वयं कृत्वाऽध्येतुं न शक्यते। नैव कश्चिदतिशयः। ततो वेदाध्ययनञ्च स्यान्न च अध्ययनपूर्वकमिति विरोधाभावात् स एव व्यभिचारः। यस्मान्नहि विशेषणं वेदत्वम् अविरुद्धं विपक्षेण अनध्ययनान्तरपूर्वकत्वेन सह, अस्माद् विपक्षाद् हेतुं निवर्तयति। किं कारणम् ? अविरुद्धयोः वेदत्व-अध्ययनान्तरपूर्वकत्वयोरेकत्र वेदवाक्ये सम्भवात्। को ह्यत्र विरोधो यद् वेदाध्ययनञ्च स्यान्न च अध्ययनान्तरपूर्वकमिति। ...तस्माद्वेदत्वं विशेषणमध्ययनस्य हेतोरतिशयभाग् न भवति विशेषाधायकन्न भवति, विपक्षविरोधाभावेन विपक्षादव्यावर्तनात् उपात्तमपि विशेषणमनुपात्तसमम्।"–**प्रमाणवा० स्ववृ० टी० पृ०३४५। प्रमेयक० पृ०३९७। स्या० पृ० ६३४।** (२) अनध्ययनपूर्वकाध्ययने सकर्तृके (३)वेदविशेषणस्य अध्ययनशब्दवाच्यत्वस्य। (४) विपक्षात्। (५) अस्मदादीनाम् अर्वाग्दृशाम्। तुलना–"किञ्च यथाभूतानां पुरुषाणामध्ययनमध्ययनपूर्वकं दृष्टं तथाभूतानामेव अध्ययनशब्दवाच्यत्वमध्ययनपूर्वकत्वं साधयत्यन्यथाभूतानां वा ?"–**प्रमेयक० पृ०३९८। सन्मति० टी० पृ० ४१। स्या०र० पृ० ६३४।** (६) गुर्वध्ययनपूर्वकम्। (७) वेदाध्ययनम्। (८) वेदाध्ययनपूर्वकम्। (९) अतीन्द्रियार्थदर्शनशालिनां पुरुषाणां वा। (१०) अस्मदादीनाम्। तुलना–"यादृशं त्वध्ययनं स्वयङ्कर्तुमशक्तस्य तन्निमित्तम् अध्ययनान्तरनिमित्तं दृष्टं तत्तथेति अध्ययनान्तरपूर्वकमेवेति स्यात्...तन्निमित्ततया शक्तिनिमित्ततया दृष्टेऽवगते विशेषे स्वयं कृत्वाऽध्ययनलक्षणे तत्त्यागेन तस्य विशेषस्य त्यागेन वेदाध्ययनत्वसामान्यस्य ग्रहणं शक्तस्याशक्तस्य वा सर्वं वेदाध्ययनमध्ययनान्तरपूर्वकं वेदाध्ययनत्वसामान्यादिति क्रियमाणं व्यभिचार्येव। किमिव ? हुताशनसिद्धौ अग्निसिद्धौ पाण्डुद्रव्यत्ववत्..."–**प्रमाणवा० स्ववृ० टी० पृ० ३४६।** (११) यादृशं सन्निवेशादि घटादिषु यदक्रियादर्शिनोऽपि कृतबुद्ध्युत्पादकं दृष्टं तादृशमेव जीर्णकूपादौ बुद्धिमद्धेतुकत्वमनुमापयति नतु तद्विलक्षणम्–अक्रियादर्शिनः कृतबुद्ध्यनुत्पादकमिति स्थितिः; तथापि सन्निवेशसामान्यात् पृथिव्यादावपि बुद्धिमद्धेतुकत्वानुमाने मृद्विकारत्वहेतुना बल्मीकस्यापि कुम्भकारकृतत्वं स्यात्, ततो यथा जगतो बुद्धिमद्धेतुके सन्निवेशादिसामान्यमकिञ्चित्करं तथैव यादृशानामस्मदादिपुरुषाणामध्ययनमध्यनान्तरपूर्वकं दृष्टं तादृशानामेव देशान्तरादौ अध्ययनपूर्वकत्वं साधयितुमुचितं न तु अन्यादृशानामतीन्द्रियार्थद्रष्टॄणाम्, तत्र अध्ययनशब्दवाच्यत्वस्य अप्रयोजकत्वादिति भावः। (१२) अस्मदादीनामर्वाग्दृशाम्। (१३) अध्ययनम्। (१४) अध्ययनपूर्वकम्। (१५) अन्यथाभूताऽतीन्द्रियपुरुषासंभावनया। (१६) अस्मदादिवदेव अर्वाग्दर्शित्वात्। (१७) वेदस्य।

1 **कर्त्तृत्वलक्षण**–ब०। 2–**त्वविलक्ष**–श्र०। 3–**पूर्वं दृष्टं** आ०, ब०।

तथाभूतार्थप्रतिपादने प्रामाण्याप्रसिद्धेः। तदप्रसिद्धिश्च गुणवतो वक्तुरभावे तद्गुणैरनिराकृतैर्दोषैः तस्यापोहित्वात् सुप्रसिद्धा। तथाभूताश्च प्रेरणामतीन्द्रियार्थदर्शनशक्तिविरहिणोऽपि कर्त्तुं समर्था इति कुतः तथाभूतप्रेरणाप्रणेतृत्वाऽसामर्थ्येन अशेषपुरुषाणामीदृशत्वसिद्धिर्यतः सिद्धसाधनं न स्यात्। अथ न गुणवद्वक्तृकत्वेनैव शब्देऽप्रामाण्यनिवृत्तिः अपौरुषेयत्वेनाप्यस्याः संभवात् ततोऽयमदोषः; तदप्यसाम्प्रतम्; यतोऽपौरुषेयत्वमस्याः किमन्यतः प्रमाणात् प्रसिद्धम्, अत एव वा? यदि अन्यतः; तदा अस्य वैयर्थ्यम्। अत एव चेत्; अन्योन्याश्रयः—अतो हि अनुमानादपौरुषेयत्वसिद्धौ प्रेरणायाः प्रामाण्यसिद्धिः, तत्सिद्धौ च तथाभूतप्रेरणाप्रणेतृत्वासामर्थ्येन सर्वपुरुषाणामीदृशत्वसिद्धिरिति। तन्न वेदाध्ययनमात्रं हेतुः। 5

अथ अपरविशेषणविशिष्टम्; किं पुनस्तत्र विशेषणम्—कर्त्रस्मरणम्, सम्प्रदायाव्यवच्छेदो वा? न तावत् कर्त्रस्मरणम्; तस्य असिद्धाद्यनेकदोषदुष्टत्वप्रतिपादनात्। सम्प्रदायाव्यवच्छेदोऽपि आत्मगतः, सर्वलोकगतो वा? न तावदात्मगतः; भारतादिवत् पौरुषेयत्वेऽप्यस्य सम्भवात्। नापि सर्वलोकगतः; असर्वविदा तस्य सतोऽपि ज्ञातुमशक्यत्वात्, "वटे वटे वैश्रवणः" [ ] इत्यादिवत् पौरुषेयत्वेऽप्यस्याऽविरोधाच्च। 10

किञ्च, प्रमाणादर्थव्यवस्था भवति। सम्प्रदायाव्यवच्छेदश्च किं स्वतन्त्रं प्रमाणम्, प्रत्यक्षाद्यन्यतमत्, तदन्तर्भूतं वा? न तावत् स्वतन्त्रम्; षट्प्रमाणसंख्याव्याघातप्रसङ्गात्। नापि प्रत्यक्षाद्यन्यतमत्; तस्य तत्सामग्रीतो विलक्षणसामग्रीप्रभवत्वात्, आज्ञापारम्पर्यवत्। अत एव न तदन्तर्भूतम्। ततो वटे यक्षपारम्पर्यवत् संशयजनकमेवैतत् नार्थतत्त्वव्यवस्थापनप्रवणम्। अव्यवच्छेदश्चास्य श्रद्धामात्रगम्यः; नैपथ्यव्यव- 15

(१) अतीन्द्रियार्थं। (२) तुलना—"गिरां सत्यत्वहेतूनां गुणानां पुरुषाश्रयात्। अपौरुषेयं मिथ्यार्थं किन्नेत्यन्ये प्रचक्षते॥" **—प्रमाणवा० ३।२२५।** "यावता गुणवद्वक्त्रभावे तद्गुणैरनिराकृतैर्दोषैरपोहितत्वात् तत्र सापवादं प्रामाण्यम्।"**—प्रमेयक० पृ० ३९७। सन्मति० टी० पृ० ४१। स्या० र० पृ० ६३४।** (३) वक्तृगुणैः। (४) प्रामाण्यस्य निराकृतत्वात्। (५) अप्रमाणभूताम्। (६) अप्रामाण्यनिवृत्तेः। (७) चोदनायाः। "यतोऽपौरुषेयत्वमस्याः किमन्यतः प्रमाणात् प्रतिपन्नमत एव वा?"**—प्रमेयक० पृ० ३९७। सन्मति० टी० पृ० ४१। स्या० र० पृ० ६३५।** (८) अस्मदादिवदर्वाग्दर्शित्वसिद्धिः। (९) वेदाध्ययनवाच्यत्वाख्ये हेतौ। "किं तत्र विशेषणम्—कर्त्रस्मरणं सम्प्रदायाव्यवच्छेदो वा?"**—स्या० र० पृ० ६३५।** (१०) "सम्प्रदायाव्यवच्छेदोऽपि आत्मगतः, सर्वलोकगतो वा?"**—स्या० र० पृ० ६३५।** (११) सम्प्रदायाव्यवच्छेदस्य। (१२) सम्प्रदायाव्यवच्छेदस्य। (१३) विलक्षणसामग्रीप्रभवत्वादेव। (१४) प्रत्यक्षाद्यन्तर्गतम्। (१५) सम्प्रदायाव्यवच्छेदात्मकं प्रमाणम्। (१६) वेदस्य। तुलना—"अपि च आदिमतोऽपि शास्त्रग्रामस्य सम्प्रदायव्यवच्छेदोऽस्ति वेदस्य पुनरनादेरसौ नास्तीति कः श्राद्धिको भवतोऽपरः प्रतिपद्येत।"**—स्या० र० पृ० ६३५।**

1—**पोदित**—आ०। 2—**पादित**—श्र०। 2 **सर्वगतोः** ब०, श्र०। 3 **ततो दृष्टयक्रपारम्पर्यवत् संशयज्ञवक्तुमेवेतदर्थत्वव्यवस्था भवति सम्प्रदायाध्ययनप्रवणम्** ब०। 4—**जननमेव तन्नार्थ**—आ०।

हारबालक्रीडादीनाम् आदिमतामपि निर्मूलोच्छेदोपलम्भेन अनादौ वेदे अव्यवच्छेदस्य श्रद्धामात्रादन्यतः संभावयितुमशक्यत्वात् ।

यदप्युक्तम्[1]–'*अतीतानागतौ कालौ*' इत्यादि; तदप्यसमीक्षिताभिधानम्; आगमान्तरेऽप्यस्याविशेषात् । किञ्च[3], इदानीं यथाभूतो [2]वेदकरणाऽसमर्थपुरुषयुक्तः [3]तत्कर्तृ-
5 पुरुषरहितो वा कालः प्रतीतः अतीतोऽनागतो वा तथाभूतः[4] कालत्वात्[5] साध्येत, अन्यथाभूतो[6] वा ? यदि तथाभूतः; तदा सिद्धसाधनम्[7] । अथ अन्यथाभूतः; तदा सन्निवेशादिवदप्रयोजको हेतुः । अथ तथाभूतस्यैव[8] तस्य[9] तद्रहितत्वं[10] साध्यते, नच सिद्धसाधनम्[11] अन्यथाभूतस्य[12] कालस्यैवाऽसंभवात्; ननु[13] 'अन्यथाभूतः कालो नास्ति' इत्येतत् कुतः प्रमाणात् प्रतिपन्नम्–अत एव, अन्यतो वा ? यदि अत[14] एव; इतरेतराश्रयः–अन्यथाभूतका-
10 लाभावसिद्धौ[15] हि अतोऽनुमानात्तद्रहितत्वसिद्धिः[16], तत्सिद्धेश्च अन्यथाभूतकालाभावसिद्धिरिति । अन्यतः तत्सिद्धौ[17] चास्यानर्थक्यम्[18] अपौरुषेयत्वस्यापि तत एव प्रसिद्धेः । ततो वेदे अपौरुषेयत्वप्रसाधकस्य कस्यचिदपि प्रमाणस्यासंभवात् कथमसौ अपौरुषेयः स्यात् ।

अस्तु वा, तथाप्यसौ[20] व्याख्यातः, अव्याख्यातो वा स्वार्थे प्रतीतिं कुर्यात् ? न तावदव्याख्यातः; अतिप्रसङ्गात् । अथ व्याख्यातः[21]; कुतस्तद्व्याख्यानम्–स्वतः, पुरुषाद्वा
15 न तावत् स्वत[22] एव; 'अयमेव मदीयपदवाक्यानामर्थः नायम्' इति स्वयं वेदेनाऽप्रतिपा-

(१) पृ० ७२३ पं० १ । (२) तुलना–"कालत्वपुरुषत्वादौ सन्दिग्धव्यतिरेकिता । पूर्ववत्करणाशक्तेः नराणामप्रसाधनात् ॥"–**तत्त्वसं० का० २७९९।** (३) तुलना–"किञ्चेदानीं यथाभूतो वेदाकरणसमर्थपुरुषयुक्तः तत्कर्तृपुरुषरहितो वा कालः प्रतीतः, अतीतानागतो वा तथाभूतः कालत्वात्साध्येत अन्यथाभूतो वा ?"–**प्रमेयक० पृ० ३९९। सन्मति० टी० पृ० ३१। स्या० र० पृ० ६३५ ।** (४) वेदकर्तृपुरुषरहितः । (५) हेतोः वेदकारविवर्जितः इति शेषः । (६) वेदकर्तृपुरुषसहितः । (७) वेदकर्तृपुरुषरहितकालस्य वेदकारविवर्जितत्वमिष्टमेव । (८) वेदकरणसमर्थपुरुषयुक्तः तत्कर्तृपुरुषसहितो वा । (९) वेदकर्तृपुरुषरहितस्यैव । (१०) कालस्य । (११) वेदकाररहितत्वम् । (१२) वेदकर्तृपुरुषसहितकालसम्भावनया । (१३) वेदकर्तृपुरुषसहितस्य । (१४) तुलना–"नन्वन्यथाभूतः कालो नास्तीत्येतत्कुतः प्रमाणात् प्रतिपन्नम् ?"–**प्रमेयक० पृ०३९९ ।सन्मति० टी० पृ० ३१। स्या० र० पृ० ६३५ ।** (१५) कालत्वात् हेतोः । (१६) वेदकर्तृसहित । (१७) वेदकारविवर्जितत्व । (१८) अन्यथाभूतकालाभावसिद्धौ । (१९) कालत्वादिति हेतोः । (२०) तुलना–"सहि वेदः केनचिद् व्याख्यातः धर्मस्य प्रतिपादकः स्यादव्याख्यातो वा ?"–**आप्तप० का० ११० । प्रमेयक० पृ० ४०० । स्प० र० पृ० ६३६। प्रमेयर० ३।९९ ।** (२१) तुलना–"न हि तावत्स्थितोप्येष ज्ञानं वेदः करोति न । यावन्न पुरुषैरेव दीपभूतैः प्रकाशितः ॥ ततश्चापौरुषेयत्वं भूतार्थज्ञानकारणम् । न कल्प्यं ज्ञानमेतद्धि पुंव्याख्यानात्प्रवर्त्तते ॥ सत्यप्येषा निरर्थाऽतो वेदस्यापौरुषेयता । यदिष्टं फलमस्या हि ज्ञानं तत्पुरुषाश्रितम् ॥ स्वतन्त्राः पुरुषाश्चेह वेदे व्याख्यां यथारुचि । कुर्वाणाः प्रतिबद्धुं ते शक्यन्ते नैव केनचित् ॥ मोहमानादिभिर्दोषैरतोऽमी विप्लुताः श्रुतेः । विपरीतामपि व्याख्यां कुर्युरित्यभिशङ्क्यते ॥"–**तत्त्वसं० का० २३६६–७१ ।** (२२) तुलना–"अर्थोऽयं नायमर्थ इति शब्दाः वदन्ति न । कल्प्यो-

1 **अधिमता**–श्र० । 2 **वेदाकरणसमर्थ**–ब० । 3 **तद्दृष्टपुरु**–ब० । **'तत्कर्तृपुरुषरहितो'** इति नास्ति आ० ।

दनात्, अन्यथा व्याख्याभेदो न स्यात्। पुरुषाच्चेत्; कथं तद्व्याख्यानात् पौरुषेयादर्थप्रतिपत्तौ दोषाशङ्कानिवृत्तिः स्यात्? पुरुषा हि रागादिमन्तो विपरीतमप्यर्थं व्याचक्षाणा दृश्यन्ते। संवादेन प्रामाण्याभ्युपगमे च अपौरुषेयत्वकल्पनानर्थक्यम्, पौरुषेयत्वेऽपि वेदस्य संवादादेव प्रामाण्योपपत्तेः। नच व्याख्यानानां संवादोऽस्ति, परस्परविरुद्धभावनानियोगादिव्याख्यानानामन्योन्यं विसंवादोपलम्भात्। 5

किञ्च, असौ तद्व्याख्याता अतीन्द्रियार्थद्रष्टा, तद्विपरीतो वा? प्रथमपक्षे अतीन्द्रियार्थदर्शिनः प्रतिषेधविरोधः। धर्मादौ च अस्य प्रामाण्योपपत्तेः "धर्मे चोदनैव प्रमाणम्" [ ] इत्यवधारणानुपपत्तिश्च। अथ तद्विपरीतः; कथं तर्हि तद्व्याख्यानाद् यथार्थप्रतिपत्तिः, अयथार्थाभिधानाशङ्कया तदनुपपत्तेः?

ऽयमर्थः पुरुषैः ते च रागादिसंयुताः ॥"–**प्रमाणवा० ३।३१२**। "वेदो नरं निराशंसो ब्रूतेऽर्थं न सदा स्वतः। अन्धात्तमष्टितुल्यां तु पुंव्याख्यां समपेक्षते ॥ स तया कृष्यमाणश्च कुवर्त्मन्यपि सम्पतेत्। ततो नालोकवद्वेदश्चक्षुर्भूतश्च युज्यते।"–**तत्त्वसं० का० २३७४–७५। प्रमेयक० पृ० ४००। स्या० र० पृ० ६३६। प्रमेयर० ३। ९९**। "अथवा न तावदयं वेदः स्वस्यार्थं स्वयमाचष्टे सर्वेषामपि तदवगमप्रसङ्गात्।"–**धवलाटी० पृ० १९५**।

(१) तुलना–"व्याख्याप्यपौरुषेय्यस्य मानाभावान्न सङ्गता। मिथो विरुद्धभावाच्च तत्साधुत्वाद्यनिश्चितेः ॥"–**शास्त्रवा० १०।३१**। (२) तुलना–"अथान्ये व्याचक्षते; तेषां तदर्थविषयपरिज्ञानमस्ति वा न वा। प्रथमविकल्पेऽसौ सर्वज्ञो वा स्यादसर्वज्ञो वा?"–**धवलाटी० पृ० १५९**। "व्याख्याता रागादिमान् विरागो वा?"–**आप्तप० का० ११०। तत्त्वार्थश्लो० पृ० ८। प्रमेयक० पृ० ४०१। स्या० र० पृ० ६३६। प्रमेयर० ३। ९९**। (३) तुलना–"यद्यत्यन्तपरोक्षेऽर्थेऽनागमज्ञानसंभवः। अतीन्द्रियार्थवित् कश्चिदस्तीत्यभिमतं भवेत् ॥ यद्यत्यन्तपरोक्षेऽर्थे स्वर्गसम्बन्धादौ जैमिन्यादेरनागमस्य आगमनिरपेक्षस्य ज्ञानस्य संभवः तदा अतीन्द्रियार्थदर्शी कश्चिदस्तीत्यभिमतं भवेत् ततस्तत्प्रतिक्षेपो न युक्तः। यदि तु न कश्चिदतीन्द्रियार्थदर्शी तदा–स्वयं रागादिमान्नार्थं वेत्ति वेदस्य नान्यतः। न वेदयति वेदोऽपि वेदार्थस्य कुतो गतिः ॥"–**प्रमाणवा०, मनोरथ० ३।३१६–१७**। (४) अतीन्द्रियार्थद्रष्टुः। (५) "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः।"–**जैमिनिसू० १।१।२**। "चोदनैव प्रमाणञ्चेत्येतद् धर्मेऽवधारितम्।"–**मी० श्लो० चोदना० श्लो० ४**। "यो धर्मः स चोदनालक्षणः, चोदनैव तस्य लक्षणम्।"–**शास्त्रदी० १।१।२**। उद्धृतमिदम्–**आप्तप० पृ० ५७। तत्त्वार्थश्लो० पृ० १२। प्रमेयक० पृ० ४०१। स्या० र० पृ० ६३६**। (६) यथार्थप्रतीत्यनुपपत्तेः। तुलना–"अपि च वेदस्तद्व्याख्यानं वा पुरुषेण पुरुषायोपदिश्यमानमनष्टसम्प्रदायमेवानुवर्तते इत्यत्रापि शपथः शरणम्। आगमभ्रंशकारिणामाहोपुरुषिकया तद्दर्शनविद्वेषेण वा तत्प्रतिपन्नखलीकरणाय धूर्तव्यसनेन अन्यतो वा कुतश्चित् कारणादन्यथारचनासंभवात्। अपि चात्र भवान् स्वमेव मुखवर्णं स्ववादानुरागान्नूनं विस्मृतवान् 'पुरुषो रागादिभिरुपप्लुतोऽनृतमपि ब्रूयादिति नास्य वचनं प्रमाणम्' इति। तदिहापि किन्न प्रत्यवेक्ष्यते संभवति न वेति। स एवोपदिशन्नुपप्लवात् वेदवेदार्थं वाऽन्यथाप्युपदिशेदिति। श्रूयन्ते हि कैश्चित् पुरुषैरुत्सन्नोद्धृतानि शाखान्तराणि इदानीमपि कानिचिद् विरलाध्येतृकाणि। तद्वत् प्रचुराध्येतृकाणामपि कस्मिंश्चित्काले कथञ्चित्संहारसंभवात्। पुनः संभावितपुरुषप्रत्ययात् प्रचुरतोपगमनसंभावनासंभवाच्च। तेषाञ्च पुनः प्रतानयितॄणां पुरुषाणां कदाचिदधीतविस्मृताध्ययनानामन्येषां संभावनाभ्रंशभयादिनाऽन्यथोपदेशसंभवात्। तत्प्रत्ययाच्च

1–न्योन्यवि–आ०।

नच मन्वादीनां सातिशयप्रज्ञत्वात् तद्व्याख्यानाद् यथार्थप्रतिपत्तिः; तेषां सातिशयप्रज्ञत्वासिद्धेः । तेषां हि प्रज्ञातिशयः स्वतः, वेदार्थाभ्यासात्, अदृष्टात्[1], ब्रह्मणो वा स्यात् ? स्वतश्चेत्; सर्वस्य स्यादविशेषात् । वेदार्थाभ्यासाच्चेत्; ननु वेदार्थस्य ज्ञातस्य, अज्ञातस्य वा अभ्यासः स्यात् ? न तावदज्ञातस्य; अतिप्रसङ्गात् । अथ ज्ञातस्य; कुतस्तज्ज्ञप्तिः[2]–स्वतः, अन्यतो वा ? स्वतश्चेत्; अन्योन्याश्रयः–सति हि वेदार्थाभ्यासे स्वतस्तत्परिज्ञानम्, तस्मिंश्च सति तदर्थाभ्यास इति । अथ अन्यतः; तर्हि तस्यापि तत्परिज्ञानमन्यतः इति अतीन्द्रियार्थदर्शिनोऽनभ्युपगमे[3] अन्धपरम्परातो यथार्थनिर्णयानुपपत्तिः । अदृष्टमपि न प्रज्ञातिशयप्रसाधकम्; तस्य आत्मान्तरेऽपि सद्भावात् । न तथाविधमदृष्टमन्यत्र मन्वादावेव अस्य संभवादिति चेत्; कुतस्तत्रैवास्य[7] संभवः ? वेदार्थानुष्ठानविशेषाच्चेत्; स[4] तर्हि ज्ञातस्य अज्ञातस्य वा वेदार्थस्य अनुष्ठाता स्यात् ? अज्ञातस्य चेद्; अतिप्रसङ्गः । ज्ञातस्य चेत्; चक्रकप्रसङ्गः–सिद्धे हि वेदार्थज्ञानातिशये तदर्थानुष्ठानविशेषसिद्धिः, तत्सिद्धौ च अदृष्टविशेषसिद्धिः, ततस्तज्ज्ञानातिशयसिद्धिरिति । ब्रह्मणोऽपि वेदार्थज्ञाने सिद्धे सति अतो[5] मन्वादेस्तदर्थपरिज्ञानातिशयः सिद्ध्येत्। तच्चास्य[6] कुतः सिद्धम् ? धर्मविशेषाच्चेत्; स एव चक्रकप्रसङ्गः–सिद्धे हि वेदार्थपरिज्ञानातिशये तत्पूर्वकानुष्ठानविशेषः सिद्ध्येत्, ततः तज्जनितधर्मविशेषः सिद्ध्येत्, तत्सिद्धौ[7] च वेदार्थपरिज्ञानातिशयः सिद्ध्येदिति । ततोऽतीन्द्रियार्थदर्शिनोऽनभ्युपगमे वेदार्थप्रतिपत्तेरनुपपत्तिरेव ।

ननु व्याकरणाद्यभ्यासात् लौकिकपदवाक्यार्थप्रतिपत्तौ तदविशिष्टवैदिकपदवा-

---

तद्भक्तानामविचारेण प्रतिपत्तेः बहुष्वप्यध्येतृषु संभावितात् पुरुषाद् बहुलं प्रतिपत्तिदर्शनात् । ततोऽपि कथञ्चिद् विप्रलम्भसंभवात् । किञ्च, परिमितव्याख्यातृपुरुषपरम्परामेव चात्र भवतामपि शृणुमः । तत्र कश्चिद् द्विष्टाज्ञधूर्तानामन्यतमः स्यादपीति अनाश्वासः ।"–**प्रमाणवा० स्ववृ० १।३२२ ।**

(१) तु०–"कुतस्तस्य तादृशः प्रज्ञातिशयः ? श्रुत्यर्थस्मृत्यतिशयादिति चेत्; सोऽपि कुतः ? पूर्वजन्मनि श्रुत्यभ्यासादिति चेत्; स तस्य स्वतोऽन्यतो वा ? स्वतश्चेत्; सर्वस्य स्यात् । तस्यादृष्टवशाद् वेदाभ्यासः स्वतो युक्तो न सर्वस्य तदभावादिति चेत्; कुतस्तस्यैव अदृष्टविशेषः तादृग् ? वेदार्थानुष्ठानाच्चेत्; तर्हि स वेदार्थस्य स्वयं ज्ञातस्यानुष्ठाता स्यादज्ञातस्य वापि ? न तावदुत्तरः पक्षः, अतिप्रङ्गात् । स्वयं ज्ञातस्य चेत्; परस्पराश्रयः । ···मन्वादेर्वेदाभ्यासोऽन्यत एवेति चेत्; स कोऽन्यः ? ब्रह्मेति चेत्; तस्य कुतो वेदार्थज्ञानम् ? धर्मविशेषादिति चेत्; स एवान्योन्याश्रयः ।"–**तत्त्वार्थश्लो० पृ० ९ । प्रमेयक० पृ० ४०१ । स्या० र० पृ० ६३६ ।** (२) तुलना–"यस्मादेकोऽपि तन्मध्ये नैवातीन्द्रियदृङ्मतः । अनादिः कल्पिताऽयेषा तस्मादन्धपरम्परा ॥ अन्धेनान्धः समाकृष्टः सम्यग्वर्त्म प्रपद्यते । ध्रुवं नैव तथाप्यस्या विफलाऽनादिकल्पना ।"–**तत्त्वसं० का० २३७९-८०** । "अविरोधेऽपि नित्यस्य भवेदन्धपरम्परा । तदर्थदर्शिनोऽभावान्म्लेच्छादिव्यवहारवत् ।"–**न्यायवि० का० ४१७ । अष्टश०, अष्टसह० पृ० २३९ । प्रमेयक० पृ० ४०१ । स्या० र० पृ० ६३७ । तत्त्वचि० शब्द० पृ० ३६९ ।** (३) प्रज्ञातिशयप्रयोजकस्य अदृष्टस्य । (४) मन्वादिः । (५) ब्रह्मणः । (६) ब्रह्मणः । (७) धर्मविशेषसिद्धौ ।

---

1 **अदृष्टत्वात्** श्र० । 2–**प्तिः स्वतश्चेदन्यो**–आ० ।

क्यार्थप्रतिपत्तेरपि प्रसिद्धिः अश्रुतकाव्यादिवत्, अतो न वेदार्थप्रतिपत्तौ अतीन्द्रियार्थदर्शिना किञ्चित् प्रयोजनम्; इत्यप्यपेशलम्; [1]लौकिकवैदिकपदानामेकत्वेऽपि अनेकार्थत्वव्यवस्थितेः अन्यपरिहारेण व्याचिख्यासितार्थस्य नियमयितुमशक्तेः। न च प्रकरणादिभ्यस्तन्नियमः; तेषानमप्यनेकधा प्रवृत्तेः त्रिसन्धानादिवत्। यदि च लौकिकेन अग्न्यादिशब्देन अविशिष्टत्वाद् वैदिकस्य अग्न्यादिशब्दस्य अर्थप्रतिपत्तिः; तर्हि [2]पौरुषेयेणापि तेन अविशिष्टत्वात् पौरुषेयोऽप्यसौ कथन्न स्यात्? लौकिकस्य हि अग्न्यादिशब्दस्य अर्थवत्त्वं पौरुषेयत्वेन व्याप्तम्, तत्र अयं वैदिकोऽग्न्यादिशब्दः कथं पौरुषेयत्वं परित्यज्य तदर्थमेव ग्रहीतुं शक्नोति? उभयमपि गृह्णीयात् जह्याद्वा। न च लौकिकवैदिकशब्दयोः स्वरूपाऽविशेषे सङ्केतग्रहणसव्यपेक्षत्वेन अर्थप्रतिपादकत्वे अनुच्चार्यमाणयोश्च पुरुषेणाश्रवणे समाने अन्यो विशेषोऽस्ति, यतो वैदिका अपौरुषेयाः शब्दा लौकिकास्तु पौरुषेयाः स्युः। ततो ये नररचितरचनाऽविशिष्टाः ते पौरुषेयाः यथा अभिनवकूपप्रासादादिरचनाऽविशिष्टाः जीर्णकूपप्रासादादयः, नररचितवचनरचनाऽविशिष्टश्च वैदिकं पदवाक्यादिकमिति ॥ छ ॥

पदवाक्ययोर्लक्षणम्–

किं पुनः पदं वाक्यञ्च इति चेत्? उच्यते–वर्णानामन्योन्यापेक्षाणां निरपेक्षः समुदायः पदम्। पदानां तु परस्परापेक्षाणां निरपेक्षः समुदायो

(१) तुलना–"उत्पादिता प्रसिद्धयैव शङ्का शब्दार्थनिश्चये। यस्मान्नानार्थवृत्तित्वं शब्दानां तत्र दृश्यते ॥ अन्यथासंभवाभावान्नानाशक्तेः स्वयं ध्वनेः। अवश्यं शङ्कया भाव्यं नियामकमपश्यताम् ॥...सर्वत्र योग्यस्यैकार्थद्योतने नियमः कुतः। ज्ञाता वाऽतीन्द्रियाः केन विवक्षावचनादृते ॥"–**प्रमाणवा० ३। ३२३,२४,२६। प्रमेयक० पृ० ४०२। स्या० र० पृ० ६३७।** (२) आदिपदेन संसर्गादयो गाह्याः। तथा चोक्तम्–"संसर्गो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता। अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥ सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः। शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः।"–**वाक्यप० २।३१७-१८।** (३) इष्टार्थनियमः। (४) प्रकरणादीनामपि। तुलना–"तेषामप्यनेकधा प्रवृत्तेः द्विसन्धानादिवत्।"–**प्रमेयक० पृ० ४०२।** "तेषामप्यनेकताप्रवृत्तेस्त्रिसन्धानादिवत्।"–**स्या० र० पृ० ६३७।** (५) पौरुषेयत्वदृष्ट्यापि। (६) लौकिकशब्देन। (७) वैदिकशब्दः। (८) तात्पर्यम् पौरुषेयत्वञ्च। (९) "अथ स्यादस्त्येव तयोः स्वभावभेद इत्याह–न चात्रेत्यादि। अत्र जगति लौकिकवैदिकयोर्वाक्ययोः स्वभावनानात्वं [नच] पश्यामः। असति तस्मिन् स्वरूपभेदे तयोः लौकिकवैदिकवाक्ययोः सामान्यस्यैव तुल्यरूपस्यैव वर्णानुक्रमलक्षणस्य दर्शनाद् एकस्य लौकिकवैदिकस्य कंचिद् धर्मं विवेचयन् पौरुषेयत्वमपौरुषेयत्वं वा विभागेन व्यवस्थापयन् पुरुषः आशंक्यव्यभिचारवादः क्रियते।"–**प्रमाणवा० स्ववृ० टी० पृ० ३४१।** "नच लौकिकवैदिकशब्दयोः शब्दरूपाविशेषे संकेतग्रहणसव्यपेक्षत्वेनार्थप्रतिपादकत्वे अनुच्चार्यमाणयोश्च पुरुषेणाश्रवणे समाने अन्यो विशेषो विद्यते यतो वैदिका अपौरुषेयाः स्युः।"–**प्रमेयक० पृ० ४०२। सन्मति० टी० पृ० ३९। स्या० र० पृ० ६३७।** (१०) दृष्टव्यम्–**पृ० ७२९ टि० १४।** (११) तुलना–"सुप्तिङन्तं पदम्"–**पाणिनि० १।४।१४।** "ते विभक्त्यन्ताः पदम्"–**न्यायसू० २।२।५९। नाट्यशा० १४।३९।** "पदं पुनर्वर्ण-

1–**त्तेः** आ०। 2 **पौरुषेयत्वस्यापि ततोऽवशि**–ब०। 3 **न लौकि**–आ०, ब०। 4–**काश्च पौरु**–ब०। 5–**तरचना**–आ०, ब०।

वाक्यमिति। नन्वेवं कथमिदं साधनवाक्यं घटते–'यत् सत् तत्सर्वं परिणामि यथा घटः संश्च शब्दः' इति, 'तस्मात्परिणामि' इत्याकाङ्क्षणात्, साकाङ्क्षस्य वाक्यत्वानिष्टेः? इत्यचोद्यम्; कस्यचित् प्रतिपत्तुः तदनाकाङ्क्षत्वोपपत्तेः। यस्य हि प्रतिपत्तुः 'तस्मात् परिणामि' इत्यत्र आकाङ्क्षाक्षयः तदपेक्षया तद् वाक्यं भवति उक्तवाक्यलक्षणसद्भावात्
5 नान्यापेक्षया। निराकाङ्क्षत्वं हि प्रतिपत्तृधर्मः वाक्येष्वध्यारोप्यते, न पुनः शब्दधर्मः तस्याऽचेतनत्वात्। स चेत् प्रतिपत्ता तावता अर्थं प्रत्येति किमित्यपरमाकाङ्क्षेत्? पक्षधर्मोपसंहारपर्यन्तसाधनवाक्यादर्थप्रतिपत्तावपि निगमनवचनापेक्षायां निगमनान्तपञ्चावयववाक्यादप्यर्थप्रतिपत्तौ परापेक्षाप्रसङ्गात् न क्वचिन्निराकाङ्क्षत्वसिद्धिः स्यात्। तथा च वाक्याभावात् न क्वचिद् वाक्यार्थप्रतिपत्तिः कस्यचित् स्यात्। तामिच्छता यस्य

समूहः"–**न्यायवा० पृ० १। न्यायमं० पृ० ३६७।** "शक्तं पदम्।"–**मुक्ता० का० ८१।** "वर्णाः पदं प्रयोगार्हनिर्वितैकार्थबोधकाः"–**सा० द० २।५।** "व्याकरणस्मृतिनिर्णीतः शब्दः निरुक्तनिघण्ट्वादिभिः निर्दिष्टस्तदभिधेयोऽर्थः तौ पदम्।"–**काव्यमी० पृ० २१।** "वर्णानां परस्परापेक्षाणां निरपेक्षः समुदायः पदम्।"–**प्रमेयक० पृ० ४५८।** "वर्णानामन्योन्यापेक्षाणां निरपेक्षा संहतिः पदम्, पदानां तु वाक्यमिति।"–**प्रमाणनय० ४।१०।**

(१) तुलना–"आख्यातं साव्ययं सकारकं सकारकविशेषणं वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्–अपर आह–आख्यातं सविशेषणमित्येव। सर्वाणि ह्येतानि विशेषणानि। ...एकतिङ्, एकतिङ् वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्।"–**पात० महाभा० २।१।१।** "तिङ्सुबन्तचयो वाक्यम् क्रिया वा कारकान्विता।"–**अमरको०।** "पूर्वपदस्मृत्यपेक्षः अन्त्यपदप्रत्ययः स्मृत्यनुग्रहेण प्रतिसन्धीयमानः विशेषप्रतिपत्तिहेतुर्वाक्यम्।"–**न्यायवा० पृ० १६।** "यावद्भिः पदैरर्थपरिसमाप्तिः तदेकं वाक्यम्।" –**वादन्याय पृ० १०८।** "पदसमूहो वाक्यमिति।"–**न्यायमं० पृ० ६३७। न्यायवा० ता० पृ० ४३४।** "अथात्र प्रसङ्गान्मीमांसकवाक्यलक्षणमर्थद्वारेण प्रदर्शयितुमाह–साकाङ्क्षावयवं भेदे पराना-काङ्क्षशब्दकम्। कर्मप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमिष्यते॥"–**वाक्यप० २।४।** "पदानां परस्परापेक्षाणां निरपेक्षः समुदायो वाक्यम्।"–**अष्टश०, अष्टसह० पृ० २८५। प्रमेयक० पृ० ४५८। प्रमाणनय० ४।१०।** "मिथः साकाङ्क्षशब्दस्य व्यूहो वाक्यं चतुर्विधम्। सुप्तिङन्तचयो नैवमतिव्याप्त्यादिदोषतः॥ यादृशशब्दानां यादृशार्थविषयताकान्वयबोधं प्रत्यनुकूला परस्पराकाङ्क्षा तादृशशब्दस्तोम एव तथाविधार्थे वाक्यम्।"–**शब्दश० श्लो० १३।** "वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः। –**सा० द० २।१।** "पदानामभिधित्सितार्थग्रन्थनाकारः सन्दर्भो वाक्यम्।"–**काव्यमी० पृ० २२।** "वाक्यं विशिष्टपदसमुदायः। यदाह–पदानां संहतिर्वाक्यं सापेक्षाणां परस्परम्। साख्याताः कल्पनास्तत्र पश्चात्सन्तु यथायथम्।"–**न्यायाव० टी० टि० पृ० ८।** (२) "ननु यदि निराकाङ्क्षः परस्परापेक्षपदसमुदायो वाक्यं न तर्हि तदानीमिदं भवति, यथा यत्सत्तत्सर्वं परिणामि यथा घटः संश्च शब्द इति साधनवाक्यम्; तस्मात्परिणामीत्याकाङ्क्षणात्, साकाङ्क्षस्य वाक्यत्वानिष्टेरिति न शङ्कनीयम्; कस्यचित्प्रतिपत्तुस्तदनाकाङ्क्षत्वोपपत्तेः, निराकाङ्क्षत्वं हि नाम प्रतिपत्तुर्धर्मोऽयं वाक्येष्वध्यारोप्यते न पुनः शब्दस्य धर्मः तस्याचेतनत्वात्। स चेत्प्रतिपत्ता तावताऽर्थं प्रत्येति किमिति शेषमाकाङ्क्षति?" –**अष्टश०, अष्टसह० पृ० ८५। प्रमेयक० पृ० ४५८। स्या० र० पृ० ६४१।** (३) सौगतस्य। (४) सौगतापेक्षया। (५) पञ्चावयववादिनैयायिकापेक्षया। (६) उपनय। (७) षष्ठावयवापेक्षा। (८) क्वचिदाकाङ्क्षापरिसमाप्त्यभावे न वाक्यपरिनिष्ठितिः।

1–**पत्तुर्धर्मः** श्र०।

प्रतिपत्तुर्यावत्सु परस्परापेक्षेषु पदेषु समुदितेषु निराकाङ्क्षत्वं तस्य तावत्सु वाक्यत्वसिद्धिः प्रतिपत्तव्या। एतेन प्रकरणादिगम्यपदान्तरसापेक्षश्रूयमाणपदसमुदायस्य निराकाङ्क्षस्य सत्यभामादिपदवत् वाक्यत्वं प्रतिपादितं प्रतिपत्तव्यम्।

एतेन यत्कैश्चित्[2] वाक्यस्य लक्षणान्तरमुक्तम्—

"आख्यातशब्दः सङ्घातो जातिः सङ्घातवर्त्तिनी। एकोऽनवयवः शब्दः क्रमो बुद्ध्यनुसंहृती(तिः)॥ 5
पदमाद्यं पदञ्चान्त्यं पदं सापेक्षमित्यपि। वाक्यं प्रति मतिर्भिन्ना बहुधा न्यायवेदिनाम्॥"

[वाक्यप० २।१-२] इति;

तत्प्रत्याख्यातम्; यस्मादाख्यातशब्दः पदान्तरनिरपेक्षः, सापेक्षो वा वाक्यं स्यात्? तत्राद्यपक्षोऽनुपपन्नः; पदान्तरनिरपेक्षस्यास्य पदत्वेन वाक्यत्वानुपपत्तेः, अन्यथा आख्यातपदाभावः स्यात्। द्वितीयपक्षेऽपि क्वचित् निरपेक्षोऽसौ, न वा? प्रथमपक्षे अस्मन्मतसिद्धिः, अस्मदुक्तस्यैव वाक्यलक्षणस्य इत्थमभ्युपगात्। द्वितीयपक्षस्त्वयुक्तः; पदान्तरसापेक्षस्याप्यस्य क्वचिन्निरपेक्षत्वाभावे प्रकृतार्थापरिसमाप्त्या वाक्यत्वायोगाद् अर्द्धवाक्यवत्। 10

---

(१) "प्रकरणादिना वाक्यकल्पेनाप्यर्थप्रतिपत्तौ न वा प्राथमकल्पिकवाक्यलक्षणपरिहारः, प्रकरणादिगम्यपदान्तरसापेक्षश्रूयमाणपदसमुदायस्य निराकाङ्क्षस्य सत्यभामादिपद् वाक्यत्वसिद्धेः।"—**अष्टश० अष्टसह० पृ० २८५। प्रमेयक० पृ० ४५८। स्या० र० पृ० ६४२।** (२) वैयाकरणैः भर्तृहरिप्रभृतिभिः। (३) व्याख्या—"एतेऽष्टौ वाक्यविकल्पा आचार्याणाम्। तत्राखण्डपक्षे जातिः संघातवतिन्येकोऽनवयवः शब्दो बुद्ध्यनुसंहृतिरिति त्रीणि लक्षणानि। खण्डपक्षे तु आख्यातशब्दः क्रमः संघातः पदमाद्यं पृथक् सर्वपदं साकाङ्क्षमिति पञ्च लक्षणानि। अत्रापि संघातः क्रमः इत्याभिहितान्वयपक्षे लक्षणद्वयम्। आख्यातशब्दः पदमाद्यं पृथक्सर्वपदं साकाङ्क्षमित्यन्विताभिधानपक्षे लक्षणत्रयम् इति विभागः....इत्थमष्टावेव वाक्यविकल्पाः। मतभेदेन सम्पद्यन्त इति बोद्धव्यम्।"—**वाक्यप० टी० २।१-२।** 'आख्यातं शब्दसंघातो'—**मी० श्लो० न्यायर० पृ० ८६०।** (४) 'बुद्ध्यनुसंहृतिः'—**वाक्यप०, मी०श्लो० न्यायर० पृ० ८६०। स्या० र० पृ० ६४७।** प्रकृतपाठः—**अष्टसह० पृ० २८४। तत्त्वार्थश्लो० पृ० ४२७। प्रमेयक० पृ० ४५९। नयच० वृ० पृ० १६८ A.।** (५) 'पदमाद्यं पृथक्सर्वपदं साकाङ्क्षमित्यपि'—**वाक्यप०।** 'पदमाद्यं पृथक्सर्वपदं सापेक्षमित्यपि'—**मी० श्लो० न्यायर० पृ० ८६०। स्या० र० पृ० ६४७।** प्रकृतपाठः—**अष्टसह० पृ० २८४। तत्त्वार्थश्लो० पृ० ४२७। प्रमेयक० पृ० ४५९।** (६) 'न्यायवादिनाम्'—**वाक्यप०।** 'न्यायदर्शिनाम्'—**मी० श्लो० न्यायर०, स्या० र०।** 'न्यायवेदिनाम्'—**अष्टसह०, तत्त्वार्थश्लो०, प्रमेयक०।** (७) आख्यातात्मकवाक्यस्य स्वरूपम्—"आख्यातशब्दे नियतं साधनं यत्र गम्यते। तदप्येकं समासार्थं वाक्यमित्यभिधीयते॥—यथा वर्षतीत्युक्ते देवो जलमिति कर्तृकर्माक्षेपात् परिपूर्णार्थत्वे वर्षति देवो जलमिति यथा वाक्यमेवं तदप्येकं पदं समासार्थं परिपूर्णार्थं वाक्यमेवाभिधीयते।"—**वाक्यप० टी० २।३१७।** "तस्य पदान्तरनिरपेक्षस्य पदत्वाद् अन्यथा आख्यातपदाभावप्रसङ्गात्। पदान्तरसापेक्षस्यापि क्वचिन्निरपेक्षत्वाभावे वाक्यत्वविरोधात् प्रकृतार्थापरिसमाप्तेः। निराकाङ्क्षस्य तु वाक्यलक्षणयोगादुपपन्नं वाक्यत्वम्।"—**अष्टसह० पृ० २८५। प्रमेयक० पृ० ४५९।** (८) जैनमत। (९) आख्यातपदस्य।

---

1 **तद्वाक्यत्वं** ब०। 2 **'प्रतिपादितं'** नास्ति आ०। 3 **वाक्यलक्षणा**—श्र०।

'सङ्घातो[1] वाक्यम्' इत्यत्रापि[2] वर्णानाम्, पदानां वा सङ्घातो वाक्यं स्यात्? प्रथमपक्षे पदाय दत्तो जलाञ्जलिः। द्वितीयपक्षे तु देशकृतः[3], कालकृतो वा पदानां सङ्घातः स्यात्? तत्राद्यः पक्षोऽयुक्तः; क्रमोत्पन्नप्रध्वंसिनां तेषामेकस्मिन् देशे सकृदवस्थित्यभावतो देश-कृतसंघा[ता]संभवात्[1]। द्वितीयपक्षे तु पदेभ्योऽसौ भिन्नः, अभिन्नो वा? न तावद्भिन्नोऽ-
5 नंशः; तथाविधस्यास्याप्रतीतेः[2], वर्णान्तरवत् सङ्घातविरोधाच्च। अथ तेभ्योऽभिन्नोऽसौ; किं सर्वथा, कथञ्चिद्वा? यदि सर्वथा; कथमसौ सङ्घातः सङ्घातिस्वरूपवत्? अन्यथा प्रतिपदं सङ्घातप्रसङ्गः। न चैकं पदं सङ्घातो नाम अतिप्रसङ्गात्। अथ कथञ्चित्; तदा जैनमतप्रसङ्गः, परस्परापेक्षाऽनाकाङ्क्षपदसमूहरूपतामापन्नवर्णानां कालप्रत्यासत्तिरूप-सङ्घातस्य कथञ्चिद्वर्णेभ्यो[3] भिन्नस्य जैनोक्तवाक्यलक्षणानतिक्रमात्। साकाङ्क्षाऽन्योन्यान-
10 पेक्षाणां तु तेषां[6] वाक्यत्वे प्राक्प्रतिपादितदोषानुषङ्गः[7]।

एतेन 'जातिः[8] सङ्घातवर्त्तिनी वाक्यम्' इत्यपि नोत्सृष्टम्; निराकाङ्क्षाऽन्योन्या-[9]

(१) संघातस्य स्वरूपम्–"केवलेन पदेनार्थो यावानेवाभिधीयते। वाक्यस्थं तावतोऽर्थस्य तदाहुरभिधायकम्॥ सम्बन्धे सति यत्त्वन्यदाधिक्यमुपजायते। वाक्यार्थमेव तं प्राहुरनेकपदसंश्रयम्॥ केवलं पदं यस्यैवार्थस्य वाचकम् वाक्यस्थमपि तमेवाभिदधाति। ततः समुदये पदानां परस्परान्वये पदार्थवशाद् यदाधिक्यं संसर्गः स वाक्यार्थः। उक्तञ्च–यदत्राधिक्यं वाक्यार्थः स इति। अनेकपद-संश्रयमित्यनेन संघातो वाक्यमिति दर्शितम्।"–**वाक्यप० टी० २।४२।** "यथा सावयवा वर्णा विना वाच्येन केनचित्। अर्थवन्तः समुदिताः वाक्यमप्येवमिष्यते॥"–**वाक्यप० २।५५।** (२) तुलना–"संघातो वाक्यमित्यत्रापि परस्परापेक्षाणां पदानामनपेक्षाणां वा? प्रथमपक्षे निराकाङ्क्षत्वे अस्म-त्पक्षसिद्धिः साकाङ्क्षत्वे वाक्यत्वविरोधः। द्वितीयविकल्पे अतिप्रसङ्गः।"–**अष्टसह० पृ० २८५। स्या० र० पृ० ६४४।** (३) "देशकृतः कालकृतो वा वर्णानां संघातः स्यात्।"–**प्रमेयक० पृ० ४५९।** (४) पदानाम्। (५) "न वर्णेभ्यो भिन्नः संघातोऽनंशः प्रतीतिमार्गावतारी संघातत्वविरोधाद् वर्णान्तरवत्। नापि ततोऽनर्थान्तरमेव संघातः; प्रतिवर्णसंघातप्रसङ्गात्। न चैको वर्णः संघातो भवेत् –**तत्त्वार्थश्लो० पृ० ४२६। प्रमेयक० पृ० ४५९।** (६) पदानाम्। (७) पदान्तरसाकाङ्क्षत्वे वाक्याऽपरिसमाप्तिः, अन्योऽन्यानपेक्षत्वे तु पदत्वमेव स्यान्न वाक्यत्वमिति। (८) "अथ जातिः संघातवर्तिनीत्युद्दिष्टस्य जातिस्फोटस्यापि दृष्टान्तप्रदर्शनद्वारेण स्फुटीकरणायाह–यथा क्षेपविशेषेऽपि कर्मभेदो न गृह्यते। आवृत्तौ व्यज्यते जातिः कर्मभिर्भ्रमणादिभिः॥ वर्णवाक्यपदेष्वेवं तुल्योपव्यञ्जना श्रुतिः। अत्यन्तभेदे तत्त्वस्य सरूपेव प्रतीयते॥ इह भ्रमणलक्षणा कर्मजातिर्यथा विशिष्टप्रयत्नजनितेन क्षेपविशेषेणाभिव्यक्ता प्रत्येकपरिसमाप्तत्वात्। न च पार्श्वस्थेन सा विज्ञायते। भ्रमणानामावृत्तौ तु भ्रमणं भ्रमणं प्रति प्रतिपत्रा सा गृह्यते। एवं वर्णपदवाक्येषु श्रुतिरभिव्यञ्जको ध्वनिरत्यन्तभेदे तत्त्वस्य वर्णपदवाक्यस्फोटलक्षणस्य साऽभिव्यञ्जिका सरूपेव प्रतीयते, परमार्थतो भिन्नापि सती। कीदृशी? तुल्योपव्यञ्जनेति। तुल्यः सदृश उपव्यञ्जनः स्थानकरणाभिघातलक्षणो यस्याः सा तथेति। तेन भिन्नप्रयत्नोदीरितध्वन्यभिव्यक्तोऽयं जातिस्फोटो विलक्षण एवेति बोद्धव्यम्। युक्तञ्चैतत्। यथा निरंशस्यास्य स्फोटस्य पूर्वापरभाव उपाधिकृतो न स्वतो नित्यत्वादिति।"–**वाक्यप०, टी० २।२०, २१।** (९) तुलना–"निराकाङ्क्षपरस्परापेक्षपदसंघातवर्तिन्याः सदृशपरिणामलक्षणाया जातेर्वाक्य-त्वघटनात्।"–**अष्टसह० पृ० २८५। प्रमेयक० पृ० ४६०।**

1–**कृतक्रमासंभ**–आ०, ब०। 2–**धस्याप्रती**–आ०। 3 **कथञ्चिद्धर्मेभ्यो** ब०।

पेक्षपदसङ्घातवर्तिन्याः सदृशपरिणामलक्षणायाः कथञ्चित्ततोऽभिन्नायाः जातेर्वाक्यत्व-घटनात्, अन्यथा सङ्घातवाक्यपक्षोक्ताऽशेषदोषानुषङ्गः ।

'एकोऽनवयवः शब्दो वाक्यम्' इत्यपि मनोरथमात्रम्; तस्य अप्रमाणकत्वात् । तदप्रमाणकत्वञ्च शब्दस्फोटग्राहकप्रमाणानां निषेत्स्यमानत्वात् सुप्रसिद्धम् ।

'क्रमो वाक्यम्' इत्येतत्तु सङ्घातवाक्यपक्षान्नातिशेते इति तद्दोषेणैव दुष्टं द्रष्टव्यम् । 5

'बुद्धिर्वाक्यम्' इत्यत्रापि भाववाक्यम्, द्रव्यवाक्यं वा सा स्यात्? प्रथमकल्पनायां

(१) संघातात् । (२) "स्फोटश्च द्विविधः—बाह्य आभ्यन्तरश्चेति । बाह्योऽपि जातिव्यक्तिभेदेन द्विविधः । तत्र जातिलक्षणस्य जातिः संघातवर्तिनीति, व्यक्तिलक्षणस्यैकोऽनवयवः शब्द इति । आभ्यन्तरस्य तु बुद्ध्यनुसंहृतिरित्यनेनोद्देशः ।"—**वाक्यप० टी० २।२** । "टीकाकारश्चामुमेव पक्षं सूत्रकाराभिप्रायसमाश्रयणेन युक्तियुक्तं मन्यमानो बहीरूप आन्तरो वा निर्विभागः शब्दार्थमयो बोधस्वभावः शब्दः स्फोटलक्षण एव वाक्यमिति क्रमेण व्याजिहीर्षुः चित्रज्ञानचित्ररूपदृष्टान्तप्रदर्शनं पूर्वमुपक्रमते । तत्र चित्रबुद्धिदृष्टान्तप्रदर्शनार्थमह—यथैक एव सर्वार्थप्रत्ययः प्रविभज्यते । दृश्यभेदानुकारेण वाक्यार्थानुगमस्तथा ॥ चित्रस्यैकस्वरूपस्य यथा भेदनिदर्शनैः । नीलादिभिः समाख्यानं क्रियते भिन्नलक्षणैः ॥ तथैवैकस्य वाक्यस्य निराकाङ्क्षस्य सर्वतः । शब्दान्तरैः समाख्यानं साकाङ्क्षैरनुगम्यते ॥ ···शब्दस्य न विभागोऽस्ति कुतोऽर्थस्य भविष्यति । विभागैः प्रक्रियाभेदमविद्वान् प्रतिपद्यते ॥"—**वाक्यप० २।७-९,१३** । "नित्यत्वे समुदायानां जातेर्वा परिकल्पने । एकस्यैवार्थतामाहुः वाक्यस्याव्यभिचारिणीम् ॥"—**वाक्यप० २५७** । (३) "श्रोत्रबुद्धौ तदप्रतिभासनात् तत्प्रतिबद्धलिंगाभावात्"—**अष्टसह० पृ० २८५** । (४) "क्रमपक्षं व्याख्यातुमाह—सन्त एव विशेषा ये पदार्थेषु व्यवस्थिताः । ते क्रमादनुगम्यते न वाक्यमभिधायकम् ॥ ···क्रमव्यतिरेकेण न शब्दात्मकं न वाक्यमभिधायकमस्तीत्युच्यते । शब्दानां क्रममात्रे च नान्यः शब्दोऽस्ति वाचकः । क्रमो हि धर्मः कालस्य तेन वाक्यं न विद्यते ॥ वर्णानां च पदानाञ्च क्रममात्रनिवेशिनी । पदाख्या वाक्यसंज्ञा च शब्दत्वं नेष्यते तयोः ॥ अनर्थकान्युपायत्वात्पदार्थेनार्थवन्ति वा । क्रमेणोच्चारितान्याहुर्वाक्यार्थं भिन्नलक्षणम् ॥"—**वाक्यप० २।५०-५२,५६** । (५) तुलना—"वार्यः पदक्रमो वाक्यं यथा वर्णक्रमः पदम् ।"—**मी० श्लो० वाक्या० श्लो० ५३** । "वर्णमात्रक्रमस्य वाक्यत्वप्रसङ्गात् पदरूपतामापन्नानां वर्णविशेषाणां क्रमो वाक्यमिति चेत्; स यदि परस्परापेक्षाणां निराकाङ्क्षस्तदा समुदाय एव, क्रमभुवां कालप्रत्यासत्तेरेव समुदायत्वात्, सहभुवामेव देशप्रत्यासत्तेः समुदायत्वव्यवस्थितेः । अथ साकाङ्क्षः; तदा न वाक्यमर्धवाक्यवत् । परस्परनिरपेक्षाणां तु क्रमस्य वाक्यत्वेऽतिप्रसङ्ग एव ।"—**अष्टसह० पृ० २८५** । **प्रमेयक० पृ० ४६०** । **स्या० र० पृ० ६४४** । (६) "इदानीमन्तरे वाऽनवयवं बोधस्वभावं शब्दार्थमयं निर्विभागं शब्दतत्त्वमिति यद्गीतं तदेव नादैर्बहिः प्रकाशितं वाक्यमाहुराचार्या इत्यन्तरं बुद्ध्यनुसंहृतिरित्युद्दिष्टं व्याख्यातुमाह—यदन्तः शब्दतत्त्वं तु नादैरेकं प्रकाशितम् । तदाहुरपरे शब्दं तस्य वाक्ये तथैकता ॥ अर्थभागैस्तथा तेषामान्तरोऽर्थः प्रकाश्यते । एकस्यैवात्मनो भेदौ शब्दार्थावपृथक्स्थितौ ॥ प्रकाशकप्रकाश्यत्वं कार्यकारणरूपता । अन्तर्मात्रात्मनस्तस्य शब्दतत्त्वस्य सर्वदा ॥"—**वाक्यप० २।३०-३२** । (७) तुलना—"बुद्ध्या न चोपसंहर्तुं क्रमो निष्कृष्य शक्यते । पदान्येव हि तद्वन्ति वर्तन्ते श्रोत्रबुद्धिवत् । तावत्स्वेव पदेष्वन्यः क्रमोऽन्यश्च प्रतीयते । तत्र यावत्क्रमं भेदो वाक्यार्थस्य प्रसज्यते । किञ्च, वर्णक्रमस्य पदत्वं युज्येतापि, स ह्यर्थप्रतीत्यौपयिकः क्रमान्तरे अर्थप्रतीत्यभावात् । पदक्रमस्य तु वाक्यार्थप्रत्ययानौपयिकस्य कथं वाक्यत्वम्? औपयिकत्वे वा क्रमभेदे वाक्यार्थभेदः स्यादित्याह तावत्सु इति ।" —**मी० श्लो० न्यायर० वाक्या० श्लो० ५३-५५** । "बुद्धिर्वाक्यमित्यत्रापि भाववाक्यं द्रव्यवाक्यं वा?" —**अष्टसह० पृ० २८५** । **प्रमेयक० पृ० ४६०** ।

1 **तद्दुष्टं** श्र०, ब० ।

सिद्धसाध्यता; पूर्वपूर्ववर्णज्ञानाहितसंस्कारस्यात्मनो वाक्यार्थग्रहणपरिणतस्य अन्त्यवर्णश्रवणानन्तरं वाक्यार्थावबोधहेतोर्बुद्ध्यात्मनो भाववाक्यस्य अस्माभिरपीष्टत्वात् । द्रव्यवाक्यरूपतां तु बुद्धेः कः सुधीः श्रद्दधीत[1] प्रतीतिविरोधात् ?

एतेन '[3]अनुसंहृतिर्वाक्यम्' इत्यपि चिन्तितम्; [3]यथोक्तपदानुसंहृतिरूपस्य [2]चेतसि परिस्फुरतो भाववाक्यस्य परामर्शात्मनोऽभीष्टत्वात् ।

'[3]आद्यं पदमन्त्यमन्यद्वा पदान्तरापेक्षं वाक्यम्' [4]इत्यपि नोक्तवाक्याद् भिद्यते; परस्परापेक्षपदसमुदायस्य निराकाङ्क्षस्य वाक्यत्वप्रसिद्धेः, अन्यथा [3]पदस्य वार्त्ताप्युच्छिद्येत[4] ।

[5]येऽपि मन्यन्ते—पदान्येव पदार्थप्रतिपादनपूर्वकं वाक्यार्थावबोधं विदधानानि वाक्यव्यपदेशं प्रतिपद्यन्ते—

---

(१) "संहृतसकलक्रमस्यैकस्यादेशप्रदेशत्वेऽप्यन्तरात्माऽन्तर्यामीत्येवमाख्यायमानस्य प्रतिप्राणिवृत्तेः शब्दतत्त्वस्याक्षरचिह्नादिभिरिवाऽतथाभूतैः क्रमवद्भिर्भागैर्योऽयं बुद्धेरनुसंहारः क्रमशः पूर्वपूर्वभागग्राहिणीभिः बुद्धिभिर्जनितो य संस्कारस्त उपन्नस्य स्मरणस्य बलादन्त्यवर्णभागग्रहणतुल्यकालः स वाक्यमिति ।"—**स्या० र० पृ० ६४६।** (२) तुलना—"भाववाक्यस्य यथोक्तपदानुसंहृतिरूपस्य चेतसि परिस्फुरतोऽभीष्टत्वात् ।"—**अष्टसह० पृ० २८५ । प्रमेयक० पृ० ४६०।** (३) "नियतं साधने साध्यं क्रिया नियतसाधना । स सन्निधानमात्रेण नियमः सन् प्रकाशते ॥—साधनं साध्यञ्च परस्परं नियतमेव, केवलमाकाङ्क्षादिवशादितरपदार्थसन्निधाने सति नियमः सन्नेव प्रकाशते इत्याक्षिप्तपदान्तराणि पदान्येव वाक्यम्, पदार्थश्च वाक्यार्थ इति अव्यतिरिक्तः संघातपक्षोऽयम् ।.... गुणभावेन साकाङ्क्षं तत्र नाम प्रवर्तते । साध्यत्वेन निमित्तानि कियापदमपेक्षते ॥"—**वाक्यप० २।४८-४९ ।** (४) तुलना—"एवमाद्यन्तसर्वेषां पृथक् संघातकल्पने । अन्योऽन्यानुग्रहाभावात् पदानां नास्ति वाक्यता ॥ आद्यं यदि पदं सर्वैः संस्क्रियेत विशेषतः । ततस्तदेव वाक्यं स्यादन्यश्च द्योतको गुणः ॥ एवमन्त्येषु सर्वेषु पृथग्भूतेष्वस्थितम् । स्वतन्त्रेषु हि वाक्यत्वं कथञ्चिन्नोपलक्षितम् ॥"—**मी० श्लो० वाक्या० श्लो० ४९-५१ ।** "इत्यपि नाकलङ्कोक्तवाक्याद् भिद्यते, तथा परस्परापेक्षपदसमुदायस्य निराकाङ्क्षस्य वाक्यत्वसिद्धेः ।"—**अष्टसह० पृ० ३८५ । प्रमेयक० पृ० ४६० । स्या० र० पृ० ६४६ ।** (५) मीमांसकाः । "नानपेक्ष्य पदार्थान् पार्थगर्थ्येन वाक्यमर्थान्तरप्रसिद्धम् । कुतः ? प्रमाणाभावात् । न च किंचन प्रमाणमस्ति येन प्रमिमीमहे । न ह्यनपेक्षितपदार्थस्य वाक्यान्त्यवर्णस्य पूर्ववर्णजनितसंस्काररहितस्य शक्तिरस्ति पदार्थेभ्योर्थान्तरे वर्तितुमिति । पदानि हि स्वं स्वं पदार्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि । अथेदानीं पदार्था अवगताः सन्तः वाक्यार्थं गमयन्ति । कथम् ? यत्र हि शुक्ल इति वा कृष्ण इति गुणः प्रतीतो भवति, भवति खल्वसावलं गुणवति प्रत्ययमाधातुम् । तेन गुणवति प्रत्ययमिच्छन्तः केवलं गुणवचनमुच्चारयन्ति । सम्पत्स्यत एषां यथा संकल्पितोऽभिप्रायः, भवष्यति विशिष्टार्थसंप्रत्ययः । विशिष्टार्थसंप्रत्ययश्च वाक्यार्थः ।"—**शाबरभा० १।१।२५ ।** "साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् । वर्णास्तथापि नैतस्मिन् पर्यवस्यन्ति निष्फले ॥ वाक्यार्थमितये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् । पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥"—**मी० श्लो० वाक्या० श्लो० ३४२-४३ ।** "तस्मात्पदाभिहितैः पदार्थैः लक्षणया वाक्यार्थः प्रतिपाद्यते ।"—**शास्त्रदी० पृ० ६०४ ।** "तस्मान्न वाक्यं न पदानि साक्षात् वाक्यार्थबुद्धिं जनयन्ति किन्तु । पदस्वरूपाभिहितैः पदार्थैः संल्लक्ष्यतेऽसाविति सिद्धमेतत् ॥"—**न्याय० मा० पृ० १०२ ।**

1—**धीति विरो**—ब० । 2 **चैतस्य परि**—श्र० । 3 **पदवार्त्ता**—श्र० । 4—**द्यते** आ० ।

"[1]पदार्थानां तु मूलत्वमिष्टं तद्भावभावतः ।" [मी० श्लो० वाक्या० श्लो० १११]

"पदार्थपूर्वकस्तस्माद् वाक्यार्थोऽयमवस्थितः ।" [मी० श्लो० वाक्या० श्लो० ३३६]

इत्यभिधानात्; तैरपि विवक्षितपदानामन्योन्यापेक्षाणां पदान्तरानाकाङ्क्षाणां वाक्यार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वमुच्यते, तद्विपरीतानां वा ? तत्र उत्तरपक्षे [3]अतिप्रसङ्गः । प्रथमपक्षे तु [3]अन्धसर्पबिलप्रवेशन्यायेन अस्मदुक्तवाक्यलक्षणानुसरणमेव । 5

किञ्च, [4]वाक्यार्थः पदार्थादन्यः, अनन्यो वा ? यदि अनन्यः; तदा पदार्थ एवासौ न वाक्यार्थः । तत्रैव 'वाक्यार्थः' इति नामकरणे [5]स्वकम्बलस्य 'कूर्दालिका' इति नामकृतं स्यात् । अथान्योऽसौ क्रियाकारकसंसर्गरूपः; ननु तथाभूतोऽसौ किं नित्यः, अनित्यो वा ? यद्यनित्यः; किं विवक्षितपदार्थैर्जन्यते, पदार्थान्तरैर्वा ? पदार्थान्तरोत्पाद्यत्वे स्वसिद्धान्तविरोधः । [6]विवक्षितपदार्थोत्पाद्यत्वे त एव उत्पादकाः त एव ज्ञापकाः स्युः, तत्र च किं पूर्वं ज्ञापयन्ति पश्चादुत्पादयन्ति, किं वा पूर्वमुत्पादयन्ति तदनु ज्ञापयन्ति ? प्रथमकल्पनायाम् असति वाक्यार्थे मेये [7]कं ते[8]ज्ञानमुत्पादयेयुः ? उत्पादयतां वा, तेषां न तज्ज्ञानं प्रमाणम् अविद्यमानविषयत्वात् केशोण्डुकादिज्ञानवत् । अथ असन्तमपि [9]तं कर्त्तव्यतया ते प्रतिपादयन्ति तेनायमदोषः; ननु [3]किंस्वरूपेयं तत्कर्त्तव्यता नाम[10]–भावरूपा, अभावरूपा, उभयरूपा, अनुभयरूपा व ? यदि भावरूपा; [4]तदा विद्य- 15

(१) "सिद्धान्तमाह–अत्राभिधीयते यद्यप्यस्ति मूलान्तरं न नः । पदार्थानां तु मूलत्वं दृष्टं तद्भावभावतः । सत्यं न वाचकं वाक्यं वाक्यार्थस्योपपद्यते ॥ यद्यपि प्रत्येकं पदं संहतानि वा साक्षान्न मूलं तथा जातिः सम्बन्धज्ञानं सावयवनिरवयववाक्यानि तथापि पदार्थाः पदैः प्रत्याथिताः प्रत्यासत्त्यपेक्षया योग्यत्वसनाथा मूलं भविष्यन्ति, तद्भावे वाक्यार्थप्रत्ययस्य भावादिति ।"–मी० श्लो० न्यायर० वाक्या० श्लो० ११०–११ । उद्धृतोऽयम्–सन्मति० टी० पृ० ७४३ । 'तद्भावनावतः'–प्रमेयक० पृ० ४६१ । (२) अन्योन्यानपेक्षत्वे पदत्वमेव स्यान्न वाक्यत्वम्, पदान्तराकाङ्क्षत्वे वाक्याऽपरिसमाप्तिः । (३) 'तेप्यन्धसर्पबिलप्रवेश'–प्रमेयक० पृ० ४६१ । (४) तुलना–"यद्यसौ पदार्थादभिन्नः तदा पदार्थ एव स्यान्न वाक्यार्थः तथा च कुतः पदार्थगम्यता ? अथ क्रियाकारकसंसर्गरूपः पदार्थादर्थान्तरं वाक्यार्थः, नन्वसावपि यद्यनित्यः तदा कारकसंपाद्यः, पदार्थसंपाद्यो वा ?"–सन्मति० टी० पृ० ७४२ । (५) "स्वकम्बलस्य कूर्दालिकेति नामान्तरकरणमात्रं स्यात् ।"–अष्टसह० पृ० ९ । (६) "पदार्थोत्पाद्यत्वेऽपि य एव पदार्थास्तस्योत्पादकास्त एव यदि ज्ञापकाः, तदा पूर्वं किं ज्ञापकाः उत उत्पादका इति वक्तव्यम् ।"–सन्मति० टी० पृ० ७४२ । (७) विवक्षितपदार्थाः । (८) क्रियाकारकसंसर्गम् । "भावनैव हि वाक्यार्थः सर्वत्राख्यातवतया । अनेकगुणजात्यादिकारकार्थानुरञ्जिता । पदार्थाहितसंस्कारचित्रपिण्डप्रसूतया । पदार्थपदबुद्धीनां संसर्गस्तदपेक्षया ॥"–मी० श्लो० वाक्य० श्लो० ३३०–३३ । (९) "कर्तव्यतया ते तं ज्ञापयन्तीति चेन्न; तस्यामपि भावाभावोभयानुभयविकल्पानतिक्रमात् ।"–सन्मति० टी० पृ० ७४२ । (१०) "आद्यविकल्पे तत्कर्तव्यताया भावस्वभावतया विद्यमानवाक्यार्थविषया चोदना स्यात्, तथा च विद्यनोपलम्भनत्व-सत्सम्प्रयोगजत्वोपपत्तेः अध्यक्षवन्न भावना अर्थविषया स्यात् ।"–सन्मति० टी० पृ० ७४२ ।

1 तद्भावतः श्र० । 2 कृते श्र० । 3–किंरूपेयं ब०, श्र० । 4 तदा विद्यमानार्थ–श्र०, तथा विद्यमानार्थ–ब० ।

मानरूपार्थगोचरा चोदना प्राप्ता। न च तत्रास्याः प्रामाण्यमिष्टम्; अनिष्टसिद्धि-प्रसङ्गात्। विद्यमानस्य कर्त्तव्यता च स्ववचनविरुद्धा। अभावरूपतायामपि एतदेव दूषणम्, अस्यापि स्वरूपेणाविद्यमानत्वात्। तद्रूपस्य खरविषाणवत् कर्त्तव्यताविरोधात्। अभावे चोदनायाः प्रामाण्यानभ्युपगमाच्च। उभयरूपतापि अनेनैव प्रत्युक्ता। अनुभ-
5 यरूपतायां तु चोदनायां निर्विषयत्वादप्रामाण्यमेव स्यात्। न च अनुभयरूपता एकस्यै-कदोपपन्ना; विधिप्रतिषेधधर्मयोरेकतरप्रतिषेधे अन्यतरविधेरवश्यंभावित्वात्। अथ पूर्व-मुत्पादयन्ति तदनु ज्ञापयन्ति; तर्हि विद्यमानविषयत्वात् तत्रास्याः प्रामाण्यानुपपत्तिः। एतेन नित्यवाक्यार्थपक्षः प्रत्युक्तः; विद्यमानार्थविषयतया अप्रामाण्यानुषङ्गाविशेषात्।

किञ्च, प्रसिद्धे पदे वाक्ये वा पदार्थवाक्यार्थाभिव्यक्तिर्वक्तुं युक्ता, नच तत्
10 प्रसिद्धम्। तद्धि वर्णेभ्यो भिन्नम्, अभिन्नं वा स्यात्? यद्यभिन्नम्; तदा वर्णा एव, पदवाक्यद्वयमेव वा। भेदेऽपि तद् दृश्यम्, अदृश्यं वा? अदृश्यत्वे ततोऽर्थप्रतीतिर्न स्यात्। अज्ञाताज्ञा (ताज्ञा) पकादर्थप्रतीतावतिप्रसङ्गात्, प्रतीत्यनुपरमानुषङ्गाच्च। नापि दृश्यम्; वर्णव्यतिरिक्तस्य तस्यानुपलम्भात्। नहि देवदत्तादिवर्णेषु तद्व्यतिरिक्तं निरंशमेकं पदं वाक्यं वोपलभामहे।

15 किञ्च, तत् पदं वाक्यं वा स्वातन्त्र्येण प्रतीयते, वर्णद्वारेण वा? न तावत् स्वातन्त्र्येण; वर्णाऽश्राविणोऽपि पदवाक्यप्रतीतिप्रसङ्गात्। वर्णद्वारेणापि सावयवस्यास्य प्रतीतिः स्यात्, निरवयवस्य वा? सावयवत्वे प्रागुक्तमेव पदवाक्यलक्षणमङ्गीकृतं स्यात्, अन्यो-न्यापेक्षाणां वर्ण-पदान्तरानपेक्षणां कालप्रत्यासत्तिलक्षणस्य समूहस्यैव सावयवपद-वाक्यरूपतोपपत्तेः। अथ निरवयवम्; तत्किं समस्तेभ्यो वर्णपदेभ्यः प्रतीयते, व्यस्ते-
20 भ्यो वा? न तावत्समस्तेभ्यः, उच्चरितप्रध्वंसिनां तेषां सामस्त्यासंभवात्। नापि व्यस्तेभ्यः; प्रथमवर्णपदश्रवणकालेपि सकलपदवाक्यप्रतीतिप्रसङ्गतः शेषवर्णपदोच्चा-

(१) विद्यमानार्थे। (२) चोदनायाः। (३) विद्यमानोपलम्भनत्वेन सत्सम्प्रयोगजत्वापत्त्या प्रत्यक्षत्वमेव स्यात्। (४) "अभावस्य तुच्छतया कर्तुमशक्तेः अतुच्छत्वेऽपि स्वेन रूपेण विद्यमानत्वात् कर्तव्यताऽसंभवात्। नचाभावविषयं चोदनायाः परैः प्रामाण्यमभ्युपगम्यते, अभावप्रमाणविषयत्वाच्च अभावस्य, तद्विषयत्वे चोदनाया अनुवादकत्वात् अप्रामाण्यप्रसङ्गश्च।"–**सन्मति० टी० पृ० ७४२।** (५) अभावस्यापि। (६) अविद्यमानस्य। (७) विद्यमानार्थविषयत्वेन चोदनायाः प्रत्यक्षाद्यवगतार्थगोचर-त्वात् अप्रामाण्यप्रसक्तेः।"–**सन्मति० टी० पृ० ७४२।** (८) "अथ नित्यो वाक्यार्थः पदार्थैः प्रतिपाद्यते; नन्वेवं विद्यमानार्थगोचरत्वं चोदनायाः स्यात्, तथा च त्रिकालशून्यकार्यरूपार्थविषयविज्ञानोत्पादिका चोदनेत्यभ्युपगमव्याघातः।"–**सन्मति० टी० पृ० ७४२।** (९) प्रत्यक्षाद्यन्तर्गतत्वात् अपूर्वार्थबोधकत्वा-भावतः प्रामाण्यानुपपत्तिरिति भावः। (१०) पदम्। (११) अज्ञातपदस्य सुप्तमूर्च्छितादेश्चार्थप्रतीतिः स्यात्। (१२) अज्ञातज्ञापकादर्थप्रतीतौ हि सत्यामपि एकपदार्थप्रतीतौ अन्यस्मादज्ञातपदात् पुनरर्थ-प्रतीतिप्रसङ्ग इति प्रतीत्यनुपरमः। (१३) पदस्य। (१४) पदस्य वाक्यस्य वा। (१५) वर्णानाम्।

1 **अतान्याताज्ञापका**–आ०, **अज्ञावापका**–श्र०। 2–**दर्थे प्र**–ब०। 3–**तावप्यतिप्र**–ब०, श्र०। 4 **पदवाक्यं** श्र०। 5 **चोपलंभा**–ब०, **वोपलंभा**–श्र०। 6–**तीयेत** ब०।

रणवैयर्थ्यप्रसक्तेः। अथ सकलवर्णसंकारवत्या अन्त्यवर्णबुद्ध्या[1] वाक्यावधारणमिष्यते; नन्वसौ बुद्धिः किं स्मरणम्, उत अध्यक्षम्? न तावत् स्मरणम्; अगृहीताऽन्त्यवर्णग्राहकत्वात्[2]। नापि प्रत्यक्षम्; अविद्यमानपूर्ववर्णविषयत्वात्[3]। अथ पूर्ववर्णस्मरण-अन्त्यवर्णग्रहणाभ्यामेकं विकल्पज्ञानं जन्यते, तेनावधारणम्[4]; नन्वेतत् प्रमाणम्, न वा? प्रमाणञ्चेत्; किं प्रत्यक्षाद्यन्यतमत्[5], प्रमाणान्तरं वा? न तावत् तदन्तरम्; प्रमाणसंख्या-व्याघातप्रसङ्गात्। नापि प्रत्यक्षाद्यन्यतमत्[6]; तत्र तदन्यतमरूपतायाः[7] प्रत्यभिज्ञान-विचारावसरे प्रतिव्यूढत्वात्[8]। अथ कल्पनाज्ञानमेवेदं[4] न प्रमाणम्; कथमतस्तत्त्व-सिद्धिः अतिप्रसङ्गात्? वाक्यस्य वा काल्पनिकत्वानुषङ्गाद् वास्तवत्वानुपपत्तिः। ततो यथोक्तलक्षणमेव पदं वाक्यं वा अभ्युपगन्तव्यम् तस्यैव प्रसाधितप्रामाण्ये प्रत्यभिज्ञाने प्रतिभासनादिति।

स्फोट एवार्थप्रतिपादको न तु वर्णाः इति वैयाकरणादीनां पूर्वपक्षः—

ननु वर्णपदवाक्यानामर्थप्रतिपादकत्वाभावात्[5] तल्लक्षणप्रणयनमनुपपन्नम्; स्फोट एव हि अर्थप्रतिपादको न वर्णाः। [10]ते हि समस्ताः, व्यस्ता वा तत्प्रतिपादकाः स्युः? यदि व्यस्ताः; तदा एकेनापि वर्णेन गवाद्यर्थ-प्रतिपत्तेः उत्पादितत्वात् द्वितीयादिवर्णोच्चारणानर्थक्यम्। अथ समस्ताः; तन्न; क्रमोत्पन्नप्रध्वंसिनां तेषां सामस्त्यासंभवात्। न च

(१) पूर्ववर्णबुद्ध्यगृहीतस्य अन्त्यवर्णस्य ग्राहकत्वान्नास्य स्मृतिरूपता, पूर्वानुभवानुसारित्वात्स्मृतेः। (२) प्रत्यक्षस्य च विद्यमानार्थग्राहकत्वात्। (३) प्रत्यक्ष। (४) विकल्पज्ञानेन। (५) प्रत्यक्षस्मरणजनितविकल्पज्ञाने प्रत्यभिज्ञानरूपे। (६) प्रत्यक्षाद्यन्यतरूपतायाः। (७) पृ० ४१६। (८) पूर्ववर्णस्मरण-अन्त्यवर्णप्रत्यक्षजनिते। (९) "पदं पुनर्नादानुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यमिति, वर्णा एकसमयासंभवित्वात्परस्परनिरनुग्रहात्मानः ते पदमसंस्पृश्यानवस्थाप्य आविर्भूतास्तिरोभूताश्चेति प्रत्येकमपदस्वरूपा उच्यन्ते। वर्णः पुनरकैकः पदात्मा सर्वाभिधानशक्तिप्रचितः सहकारिवर्णान्तरप्रतियोगित्वाद् वैश्वरूप्यमिवापन्नः पूर्वश्चोत्तरेण उत्तरश्च पूर्वेण विशेषेऽवस्थापित इत्येवं बहवो वर्णाः क्रमानुरोधिनोऽर्थसङ्केतेनावच्छिन्ना इयन्त एते सर्वाभिधानशक्तिपरिवृत्ता गकारौगारविसर्जनीयाः सास्नादिमन्तमर्थं द्योतयन्तीति, तदेतेषामर्थसङ्केतेनावच्छिन्नानामुपसंहृतध्वनिक्रमाणां य एको बुद्धिनिर्भासः तत्पदं वाचकं वाच्यस्य संकेत्यते। तदेकं पदमेकबुद्धिविषय एकप्रयत्नाक्षिप्तमभागमक्रममवर्णं बौद्धमन्त्यवर्णप्रत्ययव्यापारोपस्थापितं परत्र प्रतिपिपादयिषया वर्णैरेवाभिधीयमानैः श्रूयमाणैश्च श्रोतृभिरनादिवाग्व्यवहारवासनानुविद्धया लोकबुद्ध्या सिद्धवत्संप्रतिपत्त्या प्रतीयते।"—**योगभा० ३।१७। तत्त्ववै०, भास्वती, योगवा० ३।१७।** "नानेकावयवं वाक्यं पदं वा स्फोटवादिनाम्। निरस्तभेदं पदतत्त्वमेतत्।"—**स्फोटसि० का० २९, ३६।** "एकाकारधिया तावद्वर्णेभ्योऽभ्यधिकं पदम्।"—**स्फोट० भा० पृ० १।** गौरित्यादिषु विज्ञानमेकं पदमिति स्फुटम्।"—**स्फोट० न्या० पृ० १।** "तत्त्वतस्तु वाक्यमेवाखण्डमयूराण्डकललवदविभागं भिन्नार्थप्रतीतिहेतुभूतं स्फोटाख्यमभ्युपगन्तव्यम्।"—**स्फोटप्र०।** "इत्यनवयवः प्रत्यस्तमितवर्णपदविभागो वाक्यस्फोट एव श्रेयान्।"—**स्फोटतत्त्वम्।** "तस्मादेकवर्णात्मकोऽखण्डवाक्यस्फोटो वाचक इति सिद्धम्।"—**स्फोटच०।** "वर्णातिरिक्तो वर्णाभिव्यङ्ग्योऽर्थप्रत्यायको नित्यः शब्दः स्फोट इति तद्विदो वदन्ति। अत एव स्फुटचते व्यज्यते वर्णैरिति स्फोटो वर्णाभिव्यङ्ग्यः, स्फुटति

1 **अन्त्यबुद्ध्या** आ०। 2—**तमं प्र**—ब०। 3—**तमं तत्र** ब०। 4—**वेदमप्र**—श्र०। 5—**वाल्लक्ष**—ब०।

युगपदुत्पन्नानां तेषां समुदायकल्पना युक्ता; एकपुरुषापेक्षया युगपत्तदुत्पत्तेरेवाऽसंभवात्, प्रतिनियतस्थानकरणप्रयत्नप्रभवत्वात्तेषाम्[2]। न च विभिन्नपुरुषप्रयुक्तगकारौकारविसर्जनीयानां समुदायेऽपि अर्थप्रतिपादकत्वं प्रतीयते; प्रतिनियतवर्णक्रमप्रतिपत्त्युत्तरकालभावित्वेन शाब्द[1]प्रतिपत्तेः प्रतिभासनात्।

5 न च अन्त्यो वर्णः पूर्ववर्णानुगृहीतो वर्णानां क्रमोत्पादे सति अर्थप्रतिपादकः; पूर्ववर्णानाम्[1] अन्त्यवर्णं प्रति अनुग्राहकत्वानुपपत्तेः। तद्धि[2] अन्त्यवर्णं प्रति जनकत्वं तेषां[3] स्यात्, अर्थज्ञानोत्पत्तौ सहकारित्वं वा ? न तावज्जनकत्वम्; वर्णाद् वर्णोत्पत्तेरभावात्[4] प्रतिनियतस्थानकरणादिसाध्यत्वात्तस्याः[5], वर्णाभावेऽपि आद्यवर्णोत्पत्तिप्रतीतेश्च। नापि अर्थज्ञानोत्पत्तौ सहकारित्वं तेषामन्त्यवर्णानुग्राहकत्वम्; असतां[6] सहकारित्वस्यैवासंभ-
10 वात्। यथा च अन्त्यवर्णं प्रति पूर्ववर्णाः सहकारित्वं न प्रतिपद्यन्ते तथा तज्जनित-[7]

स्फुटीभवत्यस्मादर्थ इति स्फोटोऽर्थप्रत्यायक इति स्फोटशब्दार्थमुभयथा निराहुः।"–**सर्वद० पृ० ३००।** "वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थितिः। यद्यपि वर्णस्फोटः पदस्फोटः वाक्यस्फोटः अखण्डपदवाक्यस्फोटौ वर्णपदवाक्यभेदेन त्रयो जातिस्फोटाः इत्यष्टौ पक्षाः सिद्धान्तसिद्धा इति वाक्यग्रहणमनर्थकं दुरर्थकञ्च, तथापि वाक्यस्फोटातिरिक्तानामन्येषामप्यवास्तत्वबोधनाय तदुपादानमत एवाह–अतिनिष्कर्ष इति।"–**वैयाकरणभू० पृ० २९४। परमलघु० पृ० २।** "तादृशमध्यमानादव्यङ्ग्यः शब्दः स्फोटात्मको ब्रह्मरूपः नित्यश्च।"–**परमलघु० पृ० २८।** (१०) "प्रत्येकमप्रत्यायकत्वात् साहित्याभावात् नियतक्रमवर्तिनामयौगपद्येन सम्भूयकारित्वानुपपत्तेः, नानावक्तृप्रयुक्तेभ्यश्च प्रत्ययादर्शनात् क्रमविपर्यये यौगपद्ये च। तस्माद् वर्णव्यतिरेकी वर्णेभ्योऽसम्भवन्नर्थप्रत्ययः स्वनिमित्तमुपकल्पयति।"–**स्फोटसि० पृ० २८।** "ते खल्वमी वर्णाः प्रत्येकं वाच्यविषयां धियमादधीरन् नागदन्तका इव शिक्यावलम्बनम्, संहता वा ग्राबाण इव पिठरधारणम् ? न तावत्प्रथमः कल्पः; एकस्मादर्थप्रतीतेरनुत्पत्तेः उत्पत्तौ वा द्वितीयादीनामनुच्चारणप्रसङ्गः। वर्णानां तु यौगपद्याभावोऽतः परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकत्वायोगात् संभूयापि नार्थधियमादधते।"–**योगभा० तत्त्ववै० १।१७।** "वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वे द्वितीयादिवर्णोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गात्। आनर्थक्ये तु प्रत्येकमुत्पत्तिपक्षे यौगपद्येनोत्पत्त्यभावात्। अभिव्यक्तिपक्षे तु क्रमेणौवाभिव्यक्त्या समुदायाभावात् एकस्मृत्युपारूढानां वाचकत्वे सरो रस इत्यादौ अर्थप्रतिपत्त्यविशेषप्रसङ्गात् तद्व्यतिरिक्तः स्फोटो नादाभिव्यङ्ग्यो वाचकः।"–**महाभा० प्र० पृ० १६।** "तत्र तावद् गकारादेरेकैकस्मान्न वाच्यधीः। उदेति यदि चेदस्ति प्रथमेनैव गादिना॥ वर्णेनोच्चरितेनेह गवाद्यर्थाभिधानतः। उच्चारणं द्वितीयादिवर्णानां स्यान्निरर्थकम्॥ तदुच्चारणसामर्थ्यं नैकैकस्मात्ततोऽर्थधीः। समुदायोऽपि वर्णेषु क्रमज्ञातेष्वसम्भवी। नानावक्तृप्रयुक्तेभ्यो नच सा दृश्यतेऽर्थधीः। यौगपद्येऽपि वर्णेभ्यो नापि क्रमविपर्यये।"–**स्फोट० न्या० पृ० २। सर्वद० पृ० २९९।**

(१) वर्णानाम्। (२) अनुग्राहकत्वम्। (३) पूर्ववर्णानाम्। (४) वर्णोत्पत्तेः। (५) पूर्ववर्णानाम्। (६) "क्व पुनरियं सहायता, यदा न विसर्जनीयसमये वर्णान्तरोपलब्धिरस्ति ? कार्ये खलु व्यापारतः सहायता; न चासतस्तदानीं व्यापृतिरस्ति। स्वकालेऽपि च व्यापारस्तदानीमेव प्रध्वंसान्नेदानीन्तनकार्योपजननिमित्तम्।"–**स्फोटसि० पृ० ३३।** "असतां पूर्ववर्णानां तदानीं व्यापृतिः कथम्। असतामपि साहाय्यं वर्णानां यदि विद्यते॥ केवलान्त्यप्रयोगेऽपि भवेदेवाभिधेयधीः।"–**स्फोट० न्या० पृ० ४।** (७) पूर्ववर्णजनितज्ञानानि।

---

1. शब्दप्रति–ब०।

संवेदनान्यपि तत्प्रभवसंस्काराश्च[1]; तेषामपि[2] तत्कालेऽसत्त्वाऽविशेषात्[3]।

किञ्च, संवेदनप्रभवसंस्काराः[4] स्वोत्पादकसंवेदनविषये स्मृतिहेतवः न तु अर्थान्तरे ज्ञानमुत्पादयितुं समर्थाः। न खलु घटज्ञानप्रभवः संस्कारः पटे स्मृतिं विदधत् दृष्टः। न च तत्संस्कारप्रभवस्मृतीनां तत्सहायता युक्ता; तासां युगपदुत्पत्त्यभावात्, अयुगपदुत्पन्नानाञ्च अवस्थित्यसंभवात्। न च अखिलसंस्कारप्रभवैका स्मृतिः संभवति; अन्योन्यविरुद्धानेकार्थानुभवप्रभवसंस्काराणामपि एकस्मृतिजनकत्वप्रसङ्गात्। न च अन्यवर्णानपेक्ष एव 'गौः' इत्यत्र अन्त्यो वर्णः अर्थप्रतिपादकः; पूर्ववर्णोच्चारणवैयर्थ्यानुषङ्गात्, घटशब्दान्त्यव्यवस्थितस्याप्यस्य ककुदादिमर्थप्रतिपादकत्वप्रसङ्गाच्च। तन्न वर्णाः समस्ता व्यस्ता वा अर्थप्रतिपादकाः संभवन्ति। अस्ति च गवादिशब्देभ्योऽर्थप्रतीतिः, अतस्तदन्यथानुपपत्त्या वर्णव्यतिरिक्तः अर्थप्रतीतिहेतुः स्फोटोऽभ्युप-

(१) पूर्ववर्णजनितसंवेदनप्रभवसंस्काराः। "अर्थधीकृन्न संस्कारो न तच्छक्तिर्न तज्जधीः। न तस्यापूर्वकल्पस्य कल्पकं जनकं फलम् ॥"–**स्फोटसि० भा० पृ० १८**। (२) पूर्ववर्णजनितज्ञानानां तत्प्रभवसंस्काराणाञ्च। (३) अन्त्यवर्णकाले। (४) "संस्काराः खलु यद्वस्तुरूपप्रख्याप्रभाविताः। विज्ञानहेतवस्तत्र ततोऽर्थे धीर्न कल्प्यते ॥ संस्कारा खलु यद्वस्तूपलम्भसंभावितात्मानः तत्रैव नियतनिमित्तलब्धप्रतिबोधा धियमाविर्भावयन्ति नार्थान्तरे। न हि जातु गवावग्रहप्रत्ययप्रभावितः संस्कारोऽश्वस्मरणमुपकल्पयति।"–**स्फोटसि० पृ० ४४**। "स्मृतिफलप्रसवानुमितस्तु संस्कारः स्वकारणानुभवविषयनियतो न विषयान्तरे प्रत्ययमाधातुमुत्सहते, अन्यथा यत्किञ्चिदेवैकमनुभूय सर्वः सर्वं जानीयादिति।"–**योगसू० तत्त्ववै० ३।१७**। "पूर्ववर्णग्रहणजसंस्कारसंहितादन्त्यवर्णात्तदर्थधीरिति चेत्; तदपि न; वस्त्वन्तरग्रहणजस्य संस्कारस्य वस्त्वन्तरज्ञानजनकत्वादर्शनात्।"–**स्फोटसि० भा० पृ० १६**। (५) "नचैकस्मृत्युपारोहात् समुदायस्य संभवः। वर्णेषु क्रमबुद्धेषु युगपत्स्मृत्यसंभवात्। संभवेऽपि च तेष्वेव विपरीतक्रमेष्वपि गकारादिषु विज्ञानं गौरित्येकं प्रसज्यते।"–**स्फोट० न्या० पृ० १**। "अन्यैस्तु सकलवर्णोपलब्धिनिबन्धननिखिलभावनाबीजजन्मा युगपदखिलवर्णरूपपरामर्शी चरमवर्णप्रत्यक्षोपलब्धिसमनन्तरः स्मरणैकरूपः सङ्गीर्यते; क्रमसमधिगतात्मसु न युगपदनुस्मरणमित्यपि मिथ्या।"–**स्फोटसि० पृ० ६१**। (६) "न च प्रत्येकवर्णानुभवजनितसंस्कारपिण्डलब्धजन्मस्मृतिदर्पणसमारोहिणो वर्णाः समधिगतसहभावा वाचका इति साम्प्रतम्; क्रमाक्रमविपरीतक्रमानुभूतानां तत्राविशेषेणार्थधीजननप्रसङ्गात्।"–**योगसू० तत्त्ववै० पृ० ३२२**। "पूर्वोपलब्धिभेदेऽपि भवेदर्थस्य दर्शनम्। एकोपलब्धौ नैतेषां भेदः कश्चन लक्ष्यते ॥ पूर्वोपलब्धयो हि क्रमविशेषवत्यः परिगृहीताभिमतविपरीतानुपूर्व्या अक्रमाश्चैकवक्तृप्रयुक्तवर्णविषया विपरीताश्च न पश्चाद् भाविन्यां समस्तवर्णावभासिन्यामुपलब्धावनुविपरिवर्तमानान् वर्णात्मनो भिन्दन्ति।"–**स्फोटसि० पृ० ६५**। "एवं तर्हि सर्वसंस्कारजा सकलवर्णग्राहिण्येका स्मृतिरर्थधीहेतुः; तदपि न; क्रमप्रत्यस्तमयेन जराराजेत्यादावर्थाविशेषप्रसङ्गात्।"–**स्फोटसि० भा० पृ० १८**। "तुल्यत्वाद् यौगपद्यस्य तदा नार्थधियो भिदा। सरोरसनदीदीनजराराजादिषु स्फुरेत् ॥"–**स्फोट० न्या० पृ० १०**। (७) "न चान्त्यवर्णमात्रस्य पुरःसम्बन्धवेदनम्। अक्षवर्त्मातिवृत्तत्वात् संस्कारस्य न तद्गतः ॥ विदितसङ्गतयो हि शब्दा यथास्वमर्थान् प्रकाशयन्ति। नचान्त्यवर्णमात्रमर्थसम्बन्धितया प्रतिपद्यन्ते पुरस्तात्।"–**स्फोटसि० पृ० १०५**। (८) "गौरश्व इति वा केवलोच्चारणे वा को विसर्जनीयस्य भेदः यत्कृतोऽर्थभेदः प्रत्ययभावाभावौ च।"–**स्फोटसि० पृ० ३३**। (९) विसर्जनीयस्य।

1 **तेषां तत्का**–आ०। 2 **घटप्रभवः** श्र०। 3–**न्नानां वा स्थित्य**–श्र०। 4–**नुभवसंस्का**–ब०।

गन्तव्यः, प्रत्यक्षतः[1] तस्यैव अवभासमानत्वात्। विभिन्नतनुषु हि वर्णेषु अभिन्नाकारं श्रोत्रान्वयव्यतिरेकानुविधाय्यध्यक्षं स्फोटसद्भावमेव अवभासयति। नहि[2] तद् वर्णविषयम्; वर्णानामन्योन्यव्यावृत्तरूपतया अभिन्नाकारावभासिप्रत्यक्षोत्पादनसामर्थ्यासंभवात्। नापि सामान्यविषयम्; गकारौकारविसर्जनीयेषु वर्णत्वव्यतिरेकेण अपरसामान्यस्याऽसंभवात्। वर्णत्वस्य च प्रतिनियतककुदादिमदर्थप्रतिपादकत्वानुपपत्तेः। न चेदं भ्रान्तम्; अबाध्यमानत्वात्। न चाबाध्यमानप्रत्ययगोचरस्यापि स्फोटस्य असत्त्वं युक्तम्; अवयविद्रव्यादेरपि असत्त्वप्रसङ्गात्।

नित्यश्चासौ[3] अभ्युपगन्तव्यः। अनित्यत्वे सङ्केतकालानुभूतस्य तदैव ध्वस्तत्वात् कालान्तरे देशान्तरे च गोशब्दश्रवणात् ककुदादिमदर्थप्रतीतिर्न स्यात्। असङ्केतिताच्छब्दात् अर्थप्रतीतरेसंभवात्। संभवे वा द्वीपान्तरादागतस्य गोशब्दाद् गवार्थप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् सङ्केतकरणवैयर्थ्यं[1] स्यात्। ननु 'देवदत्त गामभ्याज' इत्यादि वाक्यस्फोट अन्तरालेष्वपि शब्दप्रतिपत्तयः संवेद्यन्ते अतस्तत्रापि तावद्वा[2] (द्वा) स्फोटः कल्पनीयः तथा च स्वमतव्याघातः, तस्याऽखण्डस्यैकस्य तत्र प्रसिद्धेः; इत्यप्यचोद्यम्; अन्तरालप्रत्ययानां[4] स्फोटाभिव्यक्तिहेतुतया विभिन्नस्फोटायोग्यत्वात्। यथैव हि पुनः पुन-

(१) "तत्र प्रत्यक्षं तावत्प्रसिद्धमेव, गौरित्युच्चारणे सत्येकमेवेदं पदमित्येकाकारविज्ञानोदयात्। न चेदं वर्णमात्रविषयं भवितुमर्हति; तेषां भिन्नानामभ्रान्तैकाकारज्ञानविषयत्वायोगात्। न चेदं भ्रान्तम्; भ्रान्तिनिमित्ताभावात्।"–**स्फोटसि० भा० पृ० १।** "प्रत्यक्षज्ञाननियता व्यक्ताव्यक्तावभासिता। मानान्तरेषु ग्रहणमथवा नैव हि ग्रहः॥ इन्द्रियं हि व्यक्तावभासिनोऽव्यक्तावभासिनश्च प्रत्ययस्य हेतुः यथा दूराद् ग्रहणे सूक्ष्मार्थनिरूपणायाञ्च। लिङ्गशब्दादयस्तु निश्चितात्मानं प्रत्ययमुपजनयन्त्येकरूपं नैव वा तत्र व्यक्ताव्यक्तग्रहणबुद्धिभेदः। अर्थश्च शाब्दप्रत्ययावसेयः, स्फोटात्मा तु प्रत्यक्षवेदनीय इति निरवद्यम्।"–**स्फोटसि० पृ० १६९।** (२) "न च समुच्चयज्ञानोपारोहिवर्णनिबन्धनार्थबोधाभिप्रायं 'शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे' इति,नापि शब्दजात्यभिप्रायम्। तथाहि–नेक्षिता जातिशब्दानां समुदायानुपातिता। जातिमाचक्षते ते हि व्यक्तिर्वा जातिसङ्गता॥ न तावदिदं शब्दजात्यभिप्रायम्। न शब्दजातितोऽर्थप्रतीतिः; गवाश्वादिपदेषु तदविशेषादभिधेयाविशेषप्रसङ्गात्। ...नापि शब्दव्यक्त्यभिप्रायम्; तद्भेदात् गोशब्दादित्येकवचनानुपपत्तेः।"–**स्फोटसि० पृ० ७३।** (३) "अनादिनिधनं शब्दब्रह्मतत्त्वं यदक्षरम्।"–**वाक्यप० १।१।** (४) "यतः प्रत्येकमपि तेऽविकलं स्फोटात्मानमभिव्यञ्जयन्ति। न चेतरनादवैयर्थ्यम्; अभिव्यक्तिभेदात्। तथाहि–पूर्वे ध्वनयः अनुपजातभावनाविशेषमनसः प्रतिपत्तुः अव्यक्तरूपोपग्राहिणीः उत्तरव्यक्तपरिच्छेदोत्पादानुगुणभावनाबीजवापिनीः प्रख्याः प्रादुर्भावयन्ति, पश्चिमस्तु पुरस्तनध्वनिनिबन्धनाव्यक्तपरिच्छेदप्रभावितसकलभावनाबीजसहकारि स्फुटतरविनिविष्टस्फोटबिम्बमिव प्रत्ययमतिव्यक्ततरमुद्भावयन्ति। यथा रत्नपरीक्षिणः परीक्षमाणस्य प्रथमसमयाधिगमानुपाख्यातमनुपाख्येयरूपप्रत्ययोपाहितसंस्काररूपाहितविशेषायां बुद्धौ क्रमेण चरमे चेतसि चकास्ति रत्नतत्त्वम्।"–**स्फोटसि० पृ० १२९। स्फोट० न्या० पृ० २०। स्फोटसि० भा० पृ० २१।** "अभिव्यञ्जकोऽपि प्रथमो ध्वनिः स्फोटमस्फुटमभिव्यनक्ति, उत्तरोत्तराभिव्यञ्जकक्रमेण स्फुटं स्फुटतरं स्फुटतमम्। यथा स्वाध्यायः सकृत् पठ्यमानो नावधार्यते, अभ्यासेन तु स्फुटावसायः, यथा वा रत्नतत्त्वं प्रथमप्रतीतौ स्फुटं न चकास्ति चरमे चेतसि यथावदभिव्यज्यते।"–**सर्वद० पृ० ३०३।**

1–**यर्थ्यञ्च स्यात्** श्र०। 2 **तावद्वास्फो**–श्र०, **तावस्फो**–आ०।

रुच्चार्यमाणोऽनुवाकग्रन्थः[1] श्लोको वा आवृत्या सुखेनैव अवधारयितुं शक्यते[2] न तु सकृदुच्चरितः प्रतिगताऽऽवृत्तिः, तथैवायं स्फोटलक्षणः शब्दः अन्तरालप्रत्ययैः सत्यप्रतिभासकल्पैः तद्ग्रहणानुगुणोपायभूतैः अभिव्यज्यते। अन्त्येन[3] हि ध्वनिना सह पूर्वभाविभिर्नादैः आहितसंस्कारायां बुद्धौ अयं स्फुरन्नेव अवधार्यते। उक्तञ्च—

"यथाऽनुवाकः श्लोको वा सोढत्वमुपगच्छति[4]। आवृत्त्या नतु[5] स ग्रन्थः प्रत्यावृत्तिर्निरूप्यते[3]॥ 5
प्रत्ययैरनुपाख्येयैर्ग्रहणानुगुणैस्तथा[5]। ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते॥
नादैर्नाहितबीजायामन्त्येन ध्वनिना सह[6]। आवृत्ति(त्त)परिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवभासते[7]॥"

[वाक्यप० १।८३-८५] इति ॥ छ॥

---

(१) ऋग्यजुःसामसमूहः-इत्यमरः। "वेदविशेष इति सूभूतिः"—**शब्दकल्पद्रुमः**। (२) व्याख्या—"सोढत्वमेकबुद्धिविषयत्वम्, एवं वर्णपदवाक्यविषयाः प्रयत्नविशेषसाध्या ध्वनयो वर्णपदवाक्याख्यान् स्फोटान् पुनः पुनराविर्भावयन्तो बुद्धिष्वध्यारोपयन्ति·····नत्वेतावता आनन्त्यं स्फोटानाम्,यथावृत्तौ न श्लोकाद्यानन्त्यम्। तदेवाह—न तु प्रत्यावृत्त्या स ग्रन्थः श्लोकसमुदायात्मको भेदेन निरूप्यत इत्यर्थः। तत्रान्त्यया ध्वनिना सम्यग्बुद्धौ निवेशः। यच्चानुपगृहीतविशेषं बुद्धावसन्निविष्टं तावदनुपलब्धमेव। नहि तेन कश्चिदपि व्यवहारः प्रकल्प्यते।"—**वाक्यप० पु० टी०। वाक्यप० वृ०।** "अनुवाक इति वैदिकं वाक्यम्, सोढत्वमिति सोढुं शक्यत्वं बुद्ध्याक्रमणीयतां स्वीकार्यत्वम्, येन स्वेच्छयाऽसौ पठनीयो भवति। आवृत्येति जातावेकवचनम्, आवृत्तिरेकैकापि उपयुज्यते उत्तरोत्तरविशेषाधानाय, अन्यथा एकावृत्त्यैव सोढता स्यादिति। ····यथा ह्यनुवाकः श्लोको वा पुनः पुनरावृत्त्या सुखेनावधारयितुं शक्यते। न च प्रत्यावृत्तिस्तत्र ईदृशी बुद्धिरुपजायते यथेदं गृहीतमिदं नेति। अथ चानेकावृत्तौ श्लोकाद्यवभासः स्पष्टः संवेद्यते तथैवायमपि शब्दात्मा पुनः पुनरभिव्यक्तस्फोटरूपोऽवधार्यते, न च प्रत्यभिव्यक्तिस्तत्रेदृशी बुद्धिरुपजायते इदं गृहीतमिदं नेति। अथवाऽनेकाभिव्यक्तौ स्फोटावभासः स्पष्टः संवेद्यते।"—**स्या० र० पृ० ६५०।** "अनुवाको वैदिकः श्लोकस्तु लौकिकः, सोढत्वं जितत्वं वशतामिति यावत्"—**स्फोटसि० टी० पृ० १३२।** (३) 'प्रत्यावृत्त्या'—**वाक्यप०**, 'प्रत्यावृत्ति नि'—**वाक्यप० ब्र०, स्फोटसि०।** प्रकृतपाठः—**स्या० र०। न्यायवि० वि० पृ० ५७६ B.।** 'प्रत्यावृत्तिर्निरुच्यते'—**प्रमाणवा० स्ववृ० टी० पृ० ३५९।** (४) "यथा श्लोक एकदा प्रकाशितोऽनवधारितोऽन्यदा प्रकाशने त्ववधारणसहो भवति पुनः पुनः प्रकाशने त्ववधार्यते। तथा वाक्यं पूर्वध्वनिभावानभिव्यक्तमपि नावधारितम्, तेन पूर्वपूर्ववाक्याभिव्यक्त्याहितैस्तु संस्कारैर्वाक्यावधारणं प्रति प्रत्ययभूतैरन्त्यवर्णश्रवणकाले तदवधार्यते, तस्माद्वर्णेनानुक्रमवताऽक्रमस्य वाक्यव्यक्तिर्युज्यत एव।"—**प्रमाणवा० स्ववृ० टी० पृ० ३५९।** "व्यक्तरूपग्रहणानुगुणा अनुपाख्येयाकाराः (इदं तदिति तस्य बुद्ध्यारूढस्याख्यातुमशक्यत्वात्) बहवः उपायभूताः प्रत्ययाः ध्वनिभिः प्रकाश्यमाने शब्दे समुत्पद्यमानाः शब्दस्वरूपावग्रहहेतवो भवन्ति।"—**वाक्यप० वृ०।** (५) 'ग्रहणानुग्रहैः'—**ध्वन्या० टी० १।१६।** प्रकृतपाठः—**स्फोटसि०, प्रमाणवा०स्ववृ०टी०, स्या०र०, न्यायवि०वि०।** (६) "नादैः शब्दात्मानमवद्योतयद्भिः यथोत्तरोत्कर्षेणाधीयन्ते व्यक्तपरिच्छेदानुगुणसंस्कारभावनाबीजानि, ततश्चान्त्यो ध्वनिविशेषः परिच्छेदसंस्कारभावनाबीजवृत्तिलाभप्राप्तयोग्यतापरिपाकायां बुद्धौ उपग्रहेण शब्दस्वरूपाकारं सन्निवेशयति।"—**वाक्यप०वृ०। वाक्यप० पु० टी०।** 'नादैराहित'—**वाक्यप०, स्फोटसि०, प्रमाणवा० स्ववृ० टी०, स्या० र०, न्यायवि० वि०, सर्वद०।** प्रकृतपाठः—**तत्त्वसं० पृ० ७२२, पं० पृ० ६३६। प्रमेयक० पृ० ४५६।** (७) "आवृत्तः

1—**वादकग्र**—आ०। 2 **शक्योच्यते** श्र०। 3 **अन्येन** ब०, श्र०। 4 **स्फोटत्व**—आ०, ब०, श्र०। 5 **ननु** आ०, ब०। 6 **इति नाहित**—श्र०।

अत्र प्रतिविधीयते। यत्तावदुक्तम्[1]–'स्फोट एव' इत्यादि; तदसमीक्षिताभिधानम्; पूर्ववर्णध्वंसविशिष्टाद्[2] अन्त्यवर्णादर्थप्रतिपत्तेरुपपत्तितः स्फोटस्य अर्थप्रतिपादकत्वानुपपत्तेः। न च अभावस्य सहकारित्वं न दृष्टम्; वृन्तफलसंयोगाभावस्य अप्रतिबद्धगुरुत्वफलप्रपातक्रियाजनने तद्दर्शनात्[3], तथा प्राक्तनसंयोगाभावविशिष्टं कर्म उत्तरसंयोगं कुर्वत् प्रतीतम्, परमाण्वग्निसंयोगश्च परमाणौ तद्गतपूर्वरूपप्रध्वंससहकृतो रक्ततामुत्पादयन् दृष्टः। यद्वा पूर्ववर्णविज्ञानाभावविशिष्टः तज्ज्ञानजनितसंस्कारसव्यपेक्षो वा अन्त्यो वर्णः अर्थप्रतीत्युत्पादकः।

स्फोटनिरसनपुरस्सरं वर्णानामेव अर्थप्रतिपादकत्वप्रतिपादनम्–

5

परिपाको यस्या इति, परिपाकः कार्योत्पादनं प्रति विशिष्ट आत्मलाभः"–**वाक्यप० वृ० टी०**। "आवृत्तोऽभ्यस्तः परिपाको यस्याः सा तथोक्ता, प्रथमेन ध्वनिना किञ्चिद्भावनाबीजमाहितम्, तेन च कश्चित्परिपाकः कार्यजननशक्तिविशेषः एवं द्वितीयेनेति। यद्यपि परिपाका भिन्नाः तथापि जातिमाश्रित्यावृत्तवाचोयुक्तिः अष्टकृत्वो ब्राह्मणा भुक्तवन्त इतिवत्। आवृत्तेत्यस्यान्या व्याख्या–आवृत्तेन वावृत्या कषायपरिपाको यस्यामिति। क्वचित्तु आवृत्तीति पाठः। बुद्धावन्तःकरणे शब्दोऽवधार्यते अन्त्येन ध्वनिना सह, यदा अन्त्यो ध्वनिरवधार्यते तदा गौरित्येवं शब्दोऽप्यवधार्यत इत्यर्थः।"–**स्फोटसि० टी० पृ० १३२**। 'आवृत्तपरि'–**वाक्यप०, स्फोटसि०, प्रमाणवा० स्ववृ० टी०, तत्त्वसं० पृ० ७२२। सन्मति० टी० पृ० ४३५। स्फोटत० पृ० ९**। 'आवृत्तिपरि'–**तत्त्वसं० पं० पृ० ६३६। प्रमेयक० पृ० ४५६। स्या० र० पृ० ६५०। न्यायवि० वि० पृ० ५७६** B.। (८) 'शब्दोऽवधार्यते'–**वाक्यप०। स्फोटसि०। प्रमाणवा० स्ववृ० टी०। तत्त्वसं० पं०। स्या० र०। सर्वद०**। प्रकृतपाठः–**तत्त्वसं० पृ० ७२२। प्रमेयक०। सन्मति० टी०। न्यायवि० वि०**।

(१) **पृ० ७४५ पं० ११**। (२) तुलना–"अन्ये तु पूर्ववर्णानां तज्ज्ञानानाञ्च अतीतानामप्यन्त्यवर्णसहकारित्वमन्वयव्यतिरेकोपपत्तेः। तथाहि–वर्तमानस्य कारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां विज्ञातम् एवमतीतस्यापि। यदि वा पूर्ववर्णविनाशास्तज्ज्ञानप्रध्वंसाश्च समीपवर्तिनोऽन्त्यवर्णसहकारिणः।"–**प्रश० व्यो० पृ०५९५। प्रमेयक० पृ०४५३**। "तत्र पूर्वे वर्णाः अतीता अप्युपकरिष्यन्ति, चरमवर्णस्तु वर्तमान इतीदृश एवायं काल्पनिकः क्रियाक्षणसमूह इव वर्णसमूहोऽर्थप्रत्यायकः।"–**न्यायमं० पृ० ३७६**। "अर्थप्रतिपत्तिस्तु उपलभ्यमानात् पूर्ववर्णध्वंसविशिष्टादन्त्यवर्णात्। न चाभावस्य सहकारित्वं विरुद्धम्; वृन्तफलसंयोगाभावस्येवाप्रतिबद्धगुरुत्वफलप्रपातक्रियाजनने, दृष्टञ्चोत्तरसंयोगं विदधत् प्राक्तनसंयोगाभावविशष्टं कर्म, परमाण्वग्निसंयोगश्च परमाणौ तद्गतपूर्वरूपप्रध्वंसविशिष्टो रक्ततामुत्पादयन्।" –**सन्मति० टी० पृ० ४३३**। (३) सहकारित्व। (४) परमाणुगतश्यामरूप। (५) "यद्वा उपलभ्यमानोऽन्त्यवर्णः पूर्ववर्णविज्ञानाभावविशिष्टः पदरूपतामासादयन् पदार्थे प्रतिपत्तिं जनयति।"–**सन्मति० टी० पृ० ४३३। प्रमेयक० पृ० ४५३**। (६) "पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णः प्रत्यायकः।"–**शाबरभा० १।१।५**। "वाक्यस्थेषु खलु वर्णेषूच्चरत्सु प्रतिवर्णं तावच्छ्रवणं भवति, श्रुतं वर्णमेकमनेकं वा पदभावेन प्रतिसन्धत्ते, प्रतिसन्धाय पदं व्यवस्याति। पदव्यवसायेन स्मृत्या पदार्थं प्रतिपद्यते, पदसमूहप्रतिसन्धानाच्च वाक्यं व्यवस्यति, सम्बद्धांश्च पदार्थान् गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते।"–**न्यायभा० ३।२।६०**। "अन्त्यवर्णप्रत्ययात् पूर्ववर्णप्रतिसन्धानप्रत्ययापेक्षादर्थप्रत्ययः।"–**न्यायवा०पृ० ३१०–१६**। "पूर्ववर्णानुगृहीतस्यान्त्यवर्णस्य स्वानुभवसहकारिणोऽर्थप्रतिपादकत्वात्।"–**प्रश० व्यो० पृ० ५९५**। "यद्वा पूर्ववर्णसंस्कारस्मरणयोरन्यतरसापेक्षोऽन्त्यो वर्णः प्रत्यायकः।"–**प्रश० कन्द० पृ० २७०। प्रमेयक०पृ०४५३**। "प्राक्तनवर्णसंवित्प्रभवसंस्कारसव्यपेक्षो वा"–**सन्मति० टी० पृ० ४३३**। "तत्तद्वर्णसंस्कारसहितचरमवर्णोपलम्भेन तद्व्यञ्जकेनैवोपपत्तेरिति।"–**मुक्ता० शब्दख०**।

ननु संस्कारस्य कथं विषयान्तरे[1] ज्ञानजनकत्वम् ? इत्यप्यचोद्यम् ; इत्थमेव वाक्यार्थ-प्रतीतेरुपलब्धेः[1] । पूर्ववर्णविज्ञानप्रभवसंस्कारश्च प्रणालिकया[3] अन्त्यवर्णसहायतां प्रतिपद्यते; तथाहि–प्रथमवर्णे[2] तावद्विज्ञानम्, तेन च संस्कारो जन्यते, ततो द्वितीयवर्ण-विज्ञानम्, तेन[3] च पूर्ववर्णज्ञानाहितसंस्कारसहितेन विशिष्टः संस्कारो जन्यते, एवं तृतीयादावपि योजनीयम्, यावदन्त्यः[4] संस्कारः अर्थप्रतीतिजनकान्त्यवर्णसहायः । ५ अथवा, शब्दार्थोपलब्धिनिमित्तादृष्टप्रतिनियमाद् अविनष्टा एव पूर्वसंविदः तत्संस्काराश्च अन्त्यवर्णसंस्कारं विदधति । तथाभूतसंस्कारप्रभवस्मृतिसव्यपेक्षो वा अन्त्यो

(१) अर्थप्रतीतौ । यद्विषयको हि संस्कारः तद्विषयामेव स्मृतिं विदधातीति नियमात् । शब्द-विषयकश्च संस्कारः शब्दस्मृतिमेव विदधीत नतु अर्थप्रतीतिमिति भावः । तुलना–"यद्यपि स्मृतिहेतुत्वं संस्कारस्य व्यवस्थितम् । कार्यान्तरेषु सामर्थ्यं न तस्य प्रतिषिध्यते ॥ ननु हेतोः कथं कार्यान्तरे सामर्थ्य-मत आह–यद्यपि इति । संभवति ह्येकस्याप्यनेकत्र सामर्थ्यं कर्मवत्संयोगविभागयोरिति ।"–**मी० श्लो० न्यायर० पृ० ५३६** । "यतः पदार्थे प्रतीत्यनुगुणतया प्रत्येकमनुभवैराधीयमाना वर्णविषयाः संस्काराः स्मृतिहेतुसंस्कारविलक्षणशक्तय एवाधीयन्ते, तथाभूतानामेव तेषां कार्येणाधिगमात् "–**प्रश० कन्द० पृ० २७१** । (२) तुलना–"तथा चैकस्मिन् वर्णे ज्ञाते तेन क्रियते संस्कारः, पुनर्द्वितीयवर्णे ज्ञानम्, तेनापि पूर्ववर्णसंस्कारसहकारिणा संस्कार इति क्रमेणान्त्यवर्णज्ञानम्, तस्मात् पूर्वसंस्काराभिव्यक्तावशेषवर्णा-नुस्मरणे सत्यन्त्यवर्णादर्थप्रतिपत्तिः ।"–**प्रश० व्यो० पृ० ५९५ । प्रमेयक० पृ० ४५३ । सन्मति०टी० पृ० ४३३** । "स्मृत्यारूढान्येव सर्वपदानि वाक्यार्थमवगमयिष्यन्ति । तत्र चेयं कल्पना वर्णक्रमेण तावत् प्रथमपदज्ञानं ततः संकेतस्मरणं संस्कारश्च युगपद् भवतः । ज्ञानयोर्हि यौगपद्यं शास्त्रे प्रतिषिद्धं न संस्कारज्ञानयोः । ततः पदार्थज्ञानं तेनापि संस्कारः, पुनर्वर्णक्रमेण द्वितीयपदज्ञानं ततः संकेतस्मरणं पूर्वसंस्कारसहितेन च तेन पटुतरः संस्कारः पुनः पूर्ववर्णक्रमेण तृतीयपदज्ञानं संकेतस्मरणं पूर्वसंस्कारा-पेक्षः पटुतरः संस्कारः, पुनः पूर्ववर्णक्रमेण तृतीयपदज्ञानं संकेतस्मरणं पूर्वसंस्कारापेक्षः पटुतरः संस्कारः इत्येवं पदज्ञानजनिते पीवरे संस्कारे पदार्थज्ञानजनिते च तादृशि संस्कारे स्थिते अन्त्यपदार्थज्ञानानन्तरं पदसंस्कारात् सर्वपदविषयस्मृतिः, पदार्थसंस्काराच्च पदार्थविषया स्मृतिरिति संस्कारक्रमात् क्रमेण द्वे स्मृती भवतः । तत्रैकस्यां स्मृतावुपारूढः पदसमूहो वाक्यमितरस्यामुपारूढः पदार्थसमूहो वाक्यार्थः । अथवा कृतं स्मरणकल्पनया अन्त्यपदार्थज्ञानानन्तरं सकलपदपदार्थविषयो मानसोऽनुव्यवसायः शतादि-प्रत्ययस्थानीयो भविष्यति । तदुपारूढानि पदानि वाक्यं तदुपारूढश्च पदार्थो वाक्यार्थः ।"–**न्यायमं०पृ० ३९४–९५** । (३) तुलना–"अन्ये तु शब्दार्थोपभोगप्रापकादृष्टनियमिताः पूर्ववर्णानुभवजनितसंस्काराः पूर्ववर्णेष्वेकं स्मरणमारभन्ते तत्सहकारी चान्त्यो वर्णः पदम् । यदि वा संस्कारमेकं विचित्रमारभन्ते तस्माच्च पूर्ववर्णेष्वेकं स्मरणमिति ।"–**प्रश० व्यो० पृ० ५९५ । प्रमेयक० पृ० ४५३ । सन्मति० टी० पृ० ४३३** । (४) तुलना–"यद्वा प्रत्यक्षतः पूर्वं क्रमज्ञातेषु यत्परम् । समस्तवर्णविज्ञानं तदर्थज्ञानका-रणम् ॥ अन्त्यवर्णेऽपि विज्ञाते पूर्वसंस्कारकारितम् । स्मरणं यौगपद्येन सर्वेष्वन्ये प्रचक्षते ॥ सर्वेषु चैवमर्थेषु मानसं सर्ववादिनाम् । इष्टं समुच्चयज्ञानं क्रमज्ञानेषु सत्स्वपि ॥ न चेत्तदाऽभ्युपेयेत क्रमदृष्टेषु नैव हि । शतादिरूपं जायेत तत्समुच्चयदर्शनम् ॥ तेन श्रोत्रमनोभ्यां स्यात् क्रमाद्वर्णेषु यद्यपि । पूर्व-ज्ञानं परस्तात्तु युगपत्स्मरणं भवेत् ॥ तदारूढास्ततो वर्णा न दूरेऽर्थावबोधनात् । शब्दादर्थमतिस्तेन लौकिकैरभिधीयते ।"–**मी० श्लो० स्फो० श्लो० १०९,११२–११६ । तत्त्वसं० का० २७२०–२५** ।

1–**ब्धेः ज्ञानाहितसंस्कारश्च** आ० । 2–**वर्णेन ता**–आ० । 3 **तेन च पूर्ववर्णविज्ञानं तेन विशिष्टः संस्कारो** ब० । 4 **यावदन्त्यसंस्का**–आ० ।

वर्णः पदार्थप्रतिपत्तिहेतुः । वाक्यार्थप्रतिपत्तावपि अयमेव न्यायो द्रष्टव्यः । वर्णाद् वर्णोत्पत्त्यभावप्रतिपादनञ्च सिद्धसाधनमेव । तदेवं यथोक्तसहकारिकारणसव्यपेक्षादन्त्यवर्णाद् अर्थप्रतिपत्तेः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चयात् स्फोटपरिकल्पनाऽनर्थिकैव, तदभावेऽपि अर्थप्रतिपत्तेः उक्तप्रकारेण संभवे अन्यथानुपपत्तेः प्रक्षयात् । न खलु
5 दृष्टादेव कारणात् कार्योत्पत्तौ अदृष्टतदन्तरपरिकल्पना युक्तिसङ्गता अतिप्रसङ्गात् ।

किञ्च, यदि उपलभ्यमाना वर्णा व्यस्ताः समस्ता वा नार्थप्रतिप्रत्तिजननसमर्थाः, तदा स्फोटाभिव्यक्तावपि न समर्थाः स्युः । तथाहि—न समस्तास्ते स्फोटमभिव्यञ्जयन्ति उक्तप्रकारेण तेषां सामस्त्यासंभवात् । नापि व्यस्ताः; वर्णान्तरोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गात्, एकेनैव वर्णेन स्फोटाभिव्यक्तेः कृतत्वात् । न च पदार्थान्तरप्रतिपत्तिव्यवच्छेदार्थं
10 तदुच्चारणम् इत्यभिधातव्यम्; तदुच्चारणेऽपि तत्प्रतिपत्तिप्रसक्तेरवश्यम्भावित्वात् ।

"तथाभूतसंस्कारप्रभवस्मृतिसव्यपेक्षो वाऽन्त्यो वर्णः पदार्थप्रतिपत्तिहेतुः ।"—**प्रमेयक० पृ० ४५४** । "तस्मात्पूर्ववर्णेषु स्मृतिरुपजाता अन्त्यवर्णेनोपलभ्यमानेन सहार्थप्रतिपत्तिमुत्पादयति ।"—**सन्मति० टी० पृ० ४३३** । द्रष्टव्यम्—**पृ० ७५० टि० ६** ।

(१) "क्रमोपलब्धेष्वपि वर्णेषु मानसमनुव्यवसायरूपमखिलवर्णविषयं सङ्कलनाज्ञानं यदुपजायते तदर्थप्रत्ययनाङ्गं भविष्यति ।"—**न्यायमं० पृ० ३७६** । "सत्यपि समस्तवर्णप्रत्यवमर्शे यथा क्रमानुरोधिन्य एव पिपीलिकाः पङ्क्तिबुद्धिमारोहन्ति एवं क्रमानुरोधिन एव वर्णाः पदबुद्धिमारोक्ष्यन्ति । तत्र वर्णानांमविशेषेऽपि क्रमविशेषकृता पदविशेषप्रतिपत्तिर्न विरुध्यते । वृद्धव्यवहारे चेमे वर्णाः क्रमाद्यनुगृहीता गृहीतार्थविशेषसम्बन्धाः सन्तः स्वव्यवहारेऽप्येकैकवर्णग्रहणानन्तरं समस्तप्रत्यवमर्शिन्यां बुद्धौ तादृशा एव प्रत्यवभासमानास्तं तमर्थमव्यभिचारेण प्रत्याययिष्यन्तीति वर्णवादिनो लघीयसी कल्पना ।"—**ब्रह्म० शां० भा० १।३।२८** । "ते हि पूर्वमनुभूताः प्रत्येकमनुभूतताक्रमोपसृष्टाः एकबुद्धिसमारोहिणः शक्नुवन्त्यर्थधियमाधातुम् ।"—**न्यायवा० ता० पृ० ४७०**। (२) तुलना—"वर्णाद्वर्णोत्पत्त्यभावप्रतिपादनञ्च सिद्धसाधनमेव । तदेवं यथोक्तसहकारिकारणसव्यपेक्षादन्त्याद्वर्णादर्थप्रतिपत्तिः अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपजायमानत्वेन निश्चीयमाना स्फोटपरिकल्पनां निरस्यति तदभावेऽप्यर्थप्रतिपत्तेरुक्तप्रकारेण संभवेऽन्यथानुपपत्तेः प्रक्षयात् । नहि दृष्टादेव कारणात् कार्योत्पत्तावदृष्टतदन्तरपरिकल्पना युक्तिसङ्गता अतिप्रसङ्गात् ।"—**सन्मति० टी० पृ० ४३३** । **प्रमेयक० पृ० ४५४** । (३) "यस्यानवयवः स्फोटो व्यज्यते वर्णबुद्धिभिः । सोऽपि पर्यनुयोगेन नैवैतेन विमुच्यते ॥ तत्रापि प्रतिवर्णं पदस्फोटो न गम्यते । नचावयवशो व्यक्तिस्तदभावान्न चात्र धीः ॥ प्रत्येकञ्चाप्यशक्तानां समुदायेप्यशक्तता ।"—**मी० श्लो० स्फो० श्लो० ९१–९३** । "न समस्तैरभिव्यज्यते; समुदायानभ्युपगमात् । न व्यस्तैः; एकेनैवाभिव्यक्तौ शेषोच्चारणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।"—**प्रश० व्यो० पृ० ५९५** । "पदस्फोटो नित्यो निरंशः सर्वगतोऽमूर्तः किमनभिव्यक्त एवार्थप्रतिपत्तिहेतुरभिव्यक्तो वा ? प्रथमपक्षे वर्णोच्चारणानर्थक्यम् । द्वितीयपक्षे तु पदस्फोटोऽभिव्यज्यमानः प्रत्येकं वर्णेनाभिव्यज्यते वर्णसमूहेन वा ?"—**युक्त्यनु० टी० पृ० ९६** । **तत्त्वार्थश्लो० पृ० ४२६** । **प्रमेयक० पृ० ४५४** । **सन्मति० टी० पृ० ४३३** । (४) वर्णानाम् । (५) "वर्णान्तरोच्चारणादपि पदार्थान्तरप्रतिपत्तेरेवानुषङ्गात् । यथाहि गौरिति पदस्यार्थो गकारोच्चारणात् प्रतीयेत तथा औकारोच्चारणाद् औशनस इति पदस्यार्थः प्रतिपद्येत । आद्येन गकारेण गौरिति पदस्येव प्रथमौकारेण औशनस इति पदस्य स्फोटस्य अभिव्यक्तेः । तथा च गौरिति पदादेव गौरौशनस इति वाक्यार्थप्रतिपत्तिः प्रसज्येत । संशयो वा स्यात्"—**युक्त्यनु० टी० पृ० ९६** । **प्रमेयक० पृ० ४५४** ।

1 **बुद्धिः संगता ब०, युक्तिः संगता** आ० । 2 **तथा** आ०, ब० ।

यथाहि गौरिति पदस्यार्थो गकारोच्चारणात् प्रतीयते तथा औकारोच्चारणाद् औशनस इति पदार्थोऽपि, तथा च गौरिति पदादेव 'गौः' 'औशनसः' इत्यर्थद्वयं प्रतीयेत। संशयो वा स्यात्–'किं पदान्तरस्फोटव्यवच्छेदेन एकपद§स्फोटाभिव्यक्तये गवाद्यनेकवर्णोच्चारणम्, किंवा अनेकपदस्फोटाभिव्यक्तये अनेकाद्यवर्णोच्चारणम्' इति। नच पूर्ववर्णैः §स्फोटस्य संस्कारे अन्त्यो वर्णस्तस्य व्यञ्जकः इति न वर्णान्तरोच्चारणवैयर्थ्यमित्यभिधातव्यम्; अभिव्यक्तिव्यतिरिक्तस्य संस्कारस्यैव तत्रानुपपत्तेः। न खलु वेगाख्यः तत्र तैः संस्कारो विधीयते; मूर्त्तेष्वेव अस्य संभवात्। नापि वासनारूपः; अचेतनत्वात्। स्फोटस्य तच्चैतन्याभ्युपगमे वा स्वशास्त्रविरोधः। नापि स्थितस्थापकरूपः; अस्यापि मूर्त्तद्रव्यवृत्तित्वात्, स्फोटस्य च अमूर्त्तत्वाभ्युपगमात्।

किञ्च, असौ संस्कारः स्फोट एव, तद्धर्मो वा? तत्र आद्यविकल्पोऽयुक्तः; स्फोटस्य वर्णोत्पाद्यत्वानुषङ्गात्। द्वितीयविकल्पोऽप्यसंभाव्यः; व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तविकल्पानुपपत्तेः। स्फोटाद्धि तस्य अव्यतिरेके तत्करणे स्फोट एव कुतो भवेत्, तथा चास्य अनित्यत्वानुषङ्गात् स्वाभ्युपगमक्षतिः। व्यतिरेके तु सम्बन्धानुपपत्तिः अनुपकारकत्वात्, तस्य तदुपकारकत्वे वा तदुपकारस्यापि ततो व्यतिरिक्ताऽव्यतिरिक्तविकल्पप्रसङ्गः, तत्रापि पूर्वोक्तदोषोऽनवस्थाकारी प्रसज्येत। नच व्यतिरिक्तधर्मसद्भावेऽपि स्फोटस्य अनभिव्यक्तस्वरूपापरित्यागे पूर्ववदर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वं घटते अतिप्रसङ्गात्, तत्त्यागे वाऽनित्यत्वप्रसक्तिः।

किञ्च, वर्णैः संस्कारः स्फोटस्य क्रियमाणः किमेकदेशेन क्रियेत, सर्वात्मना वा? यदि एकदेशेन; तदा तद्देशानामपि अतोऽर्थान्तरानर्थान्तरपक्षयोः पूर्वोक्तदोषानुषङ्गः। सर्वात्मना संस्कारे तु सर्वत्र सर्वदा सर्वेषां ततोऽर्थप्रतीतिः स्यात्।

किञ्च, स्फोटसंस्कारः स्फोटविषयसंवेदनम्, आवरणापनयनं वा? यदि आवर-

(१) तुलना–"अभिव्यक्तिव्यतिरिक्तसंस्कारस्वरूपानधारणात्। तथाहि न तावत्तत्र तैर्वेगाख्यः संस्कारो निर्वर्त्यते तस्य मूर्त्तेष्वेव भावात्। नापि वासनारूपः; अचेतनत्वात्"–**सन्मति० टी० पृ० ४३३। प्रमेयक० पृ० ४५४।** (२) स्फोटे। (३) वर्णैः। (४) स्फोटस्य अचेतनत्वात्। (५) "किञ्चासौ संस्कारः स्फोटस्वरूपस्तद्धर्मो वा?"–**प्रमेयक० पृ० ४५५। सन्मति० टी० पृ० ४३४।** (६) संस्कारस्य। तुलना–"अपि च साऽभिव्यक्तिः स्फोटादव्यतिरिक्ता व्यतिरिक्ता वा ध्वनिभिः क्रियेत?"–**स्या० र० पृ० ६६२।** (७) स्फोटस्य। (८) स्फोटस्यायं संस्कार इति। (९) संस्कारस्य। (१०) स्फोटोपकारकत्वे। (११) संस्कारकृतोपकारस्यापि। (१२) स्फोटात्। (१३) अनभिव्यक्तस्वरूपपरित्यागे। (१४) तुलना–"किञ्च, आद्यो वर्णध्वनिः शब्दात्मा सकलस्य वा व्यञ्जकः स्यादेकदेशस्य वा? यदि सकलस्य; इतरेषां ध्वनीनामानर्थक्यं स्यात्। अथैकदेशस्य; निरवयवत्वमस्य हीयते।"–**राजवा० ५।२४। प्रमेयक० पृ० ४५५। सन्मति० टी० पृ० ४३४।** (१५) स्फोटात्। (१६) "किञ्च, स्फोटसंस्कारः स्फोटविषयसंवेदनोत्पादनम्, आवरणापनयनं वा?"–**प्रमेयक० पृ० ४५५। सन्मति० टी० पृ० ४३४।**

1 **यथा गौ**–श्र०। 2 **तदा** श्र०। 3 **प्रतीयते** आ०। § एतदन्तर्गतः पाठो नास्ति आ०। 4 **धर्मो वा** श्र०। 5 **स्फोटाद्वैतस्य** ब०। 6–**दोषानवस्था**–श्र०। 7 **वानि**–ब०।

णापनयनम्; तदा एकत्रैकदा आवरणापगमे सर्वदेशावस्थितैः सर्वदोपलभ्येत नित्यत्व-व्यापित्वाभ्यामपगतावरणस्यास्य[1] सर्वत्र सर्वदोपलभ्यस्वभावत्वात्। अनुपलभ्यस्वभावत्वे वा न क्वचित् कदाचित्[1] केनचिदुपलभ्येत। अथ एकदेशेन आवरणापगमः क्रियते; नन्वेवम्[2] आवृतानावृतत्वेनास्य सावयवत्वसंभवात् कार्यत्वाऽनित्यत्वे स्याताम्। अथ अविनिर्भागत्वेन एकत्राऽनावृतोऽसौ[2] सर्वत्राऽनावृतोऽभ्युपगम्यते; तर्हि तदवस्थः अशेषदेशावस्थितैरुपलब्धिप्रसङ्गः। यथा च निरवयवत्वात् एकत्राऽनावृतः सर्वत्राऽनावृतः, तथा एकत्र आवृतः सर्वत्राप्यावृत इति मनागपि नोपलभ्येत। अथ स्फोट-विषयसंवेदनोत्पादस्तत्संस्कारः; सोऽप्ययुक्तः; वर्णानामर्थप्रतिपत्तिजननवत् स्फोटप्रतिपत्ति-जननेऽपि सामर्थ्यासंभवात्, न्यायस्य समानत्वात्।

अथ मतम्—पूर्ववर्णश्रवणज्ञानाहितसंस्कारस्य आत्मनः अन्त्यवर्णश्रवणज्ञानानन्तरं[3] पदादिस्फोटस्य अभिव्यक्तेरयमदोषः; तदप्यपेशलम्; पदार्थप्रतिपत्तेरप्येवं प्रसिद्धेः[3] स्फोट-कल्पनानर्थक्यात्। चिदात्मव्यतिरेकेण तत्त्वान्तरस्यास्य अर्थप्रकाशनसामर्थ्यासंभवाच्च। स एव हि चिदात्मा विशिष्टशक्तिः स्फोटोऽस्तु, स्फुटति[4] प्रकटीभवति अर्थोऽस्मिन्निति स्फोटः चिदात्मा। पदार्थज्ञानावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमविशिष्टः पदस्फोटः, वाक्यार्थ-ज्ञानावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमविशिष्टस्तु वाक्यस्फोटः, इति भावतः श्रुतज्ञानपरिणतस्य आत्मनस्तथाभिधानाविरोधात्।

'वायवः स्फोटाभिव्यञ्जकाः' इत्यप्यसुन्दरम्; शब्दाभिव्यक्तिवत् स्फोटाभिव्यक्तेः तेभ्योऽनुप§पत्तेः। तेषां तद्व्यञ्जकत्वे च वर्णकल्पनावैफल्यम्, स्फोटाभिव्यक्तौ अर्थप्रति-§पत्तौ च अमीषामनुपयोगात्।

एतेन *'नादेनाहितबीजायाम्'* इत्यादि प्रत्याख्यातम्; नित्यत्वमन्तरेणापि च

(१) स्फोटस्य। (२) स्फोटः। (३) "तथैव पदार्थप्रतिपत्तिसिद्धेः स्फोटपरिकल्पनानर्थक्यात्। चिदात्मव्यतिरेकेण तत्त्वान्तरस्य स्फोटस्यार्थप्रकाशनसामर्थ्यानुपपत्तेः। स एव चिदात्मा विशिष्टशक्तिः स्फोटोऽस्तु। स्फोटति प्रकटीभवत्यर्थोऽस्मिन्निति स्फोटश्चिदात्मा। पदार्थज्ञानावरणवीर्यान्तरायक्षयोप-शमविशिष्टः पदस्फोटः, वाक्यार्थज्ञानावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमविशिष्टो वाक्यस्फोट इति। प्रकरणा-ह्निकाध्यायशास्त्रादिरङ्गप्रविष्टाङ्गबाह्यविकल्पः स्फोटः प्रसिद्धो भवति, भावश्रुतज्ञानपरिणतस्यात्मन-स्तथाभिधानाविरोधात्।"—**युक्त्यनु० टी० पृ० ९७। तत्त्वार्थश्लो० पृ० ४२७। प्रमेयक० पृ० ४५६।** (४) तुलना—"स्फोटवादिनस्तु दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च। वर्णाश्चेमे क्रमेण गृह्यमाणाः स्फोटं व्यञ्ज-यन्ति, स स्फोटोऽर्थं व्यनक्तीति गरीयसी कल्पना स्यात्।"—**ब्रह्म० शां० भा० १।३।२८।** (५) "स्फुट-त्यर्थोऽस्मिन् प्रकाशते इति स्फोटः"—**तत्त्वार्थश्लो० पृ० ४२६।** (६) पदवाक्यादिस्फोटरूपेण। (७) "वाय-नाञ्च व्यञ्जकत्वपरिकल्पने वर्णवैफल्यप्रसक्तिः।"—**सन्मति० टी० पृ० ४३४। प्रमेयक० पृ० ४४६।** "न च स्फोटमभिव्यञ्जन्ति ध्वनयः अचाक्षुषप्रत्यक्षत्वात् गन्धवत्।"—**तत्त्वार्थभा० व्या० ५।२४।** (८) वर्णानाम्। (९) **पृ० ७४९ पं० ७।** (१०) तुलना—"समस्तवर्णसंस्कारवत्याऽन्त्यया बुद्ध्या वाक्यावधारणमित्यपि

1 **'कदाचित्'** नास्ति आ०, श्र०। 2 **नत्वेवं** आ०, ब०। 3 **अन्यवर्ण—**श्र०। 4 **स्फोटति** श्र०।
§ एतदन्तर्गतः पाठो नास्ति आ०।

अर्थप्रतिपत्तिर्यथा भवति तथा प्रतिपादितमेव ।

किञ्च[1], सिद्धे वर्णोत्पादात् वायूत्पादाद्वा पूर्वं स्फोटसद्भावे वर्णानां वायूनां वा तद्व्यञ्जकत्वं युक्तम्, न चास्य सद्भावः कुतश्चित् प्रमाणात् सिद्धः ।

यदप्युक्तम्[2]–'प्रत्यक्षतः तस्यैवावभासमानत्वात्' इत्यादि; तदपि श्रद्धामात्रम्; घटादिशब्देषु[3] परस्परव्यावृत्तकालप्रत्यासत्तिविशिष्टवर्णव्यतिरेकेण स्फोटात्मनोऽर्थप्रकाशकस्य अध्यक्षगोचरचारितया [ऽ] प्रतीतेः । न चाभिन्नप्रतिभासमात्रादर्थव्यवस्था युक्ता; अन्यथा दूरान्निविडतरुनिकरे अभेदप्रतिभासादेकत्वव्यवस्था स्यात् । अथास्य बाध्यमानत्वान्नैकत्वव्यवस्थापकत्वम्; तदन्यत्रापि समानम्, स्फोटप्रतिभासेऽपि अनेकधा बाधकप्रदर्शनात् । 5

यच्चान्यदुक्तम्[4]–*'यथानुवाकः श्लोको वा'* इत्यादि; तदप्युक्तिमात्रम्; दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः वैषम्यात् । अनुवाक(क) ग्रन्थादौ हि प्रत्यक्षतः प्रतीतिः, पुनः[2] पुनरुच्चार्यमाणे चास्मिन् आवृत्या अप्रयासेनैवाऽवधारणमनुभूयते, अतस्तत्र तथा[3] तत्कल्पनं युक्तम्, स्फोटस्तु स्वप्नेऽपि न प्रतीयते[4], अतः कथं तस्य अन्तरालप्रत्ययैर्व्यङ्ग्यत्वकल्पना ज्यायसी । 10

मिथ्या; तस्यावर्णरूपसंस्पर्शिनः कस्यचित्कदाचिदप्रतिपत्तेः । वर्णानाञ्चाक्रमेणाऽप्रतिपत्तेः कुतोऽक्रममेकबुद्धिग्राह्यं नाम । नचान्त्यवर्णप्रतिपत्तेरूर्ध्वमन्यमशकलं शब्दात्मानमुपलक्षयामः ।"–**प्रमाणवा० स्ववृ० १।२५३ ।**

(१) "स्थिते च स्फोटस्य वर्णोच्चारणात् प्राक् सद्भावे वर्णानां वायूनां वा व्यञ्जकत्वं परिकल्प्येत । नच तत्सद्भावः कुतश्चित्प्रमाणादवगतः ।"–**सन्मति० टी० पृ० ४३४ । प्रमेयक० पृ० ४५६ ।** (२) **पृ० ७४८ पं० १ ।** (३) "घटादिशब्देषु परस्परव्यावृत्तानेकवर्णव्यतिरिक्तस्य स्फोटात्मनोऽर्थप्रत्यायकस्यैकस्य अध्यक्षप्रतिपत्तिविषयत्वेनाप्रतिभासनात्···"–**सन्मति० टी० पृ० ४३५ । प्रमेयक० पृ० ४५७ ।** (४) तुलना–"दूरदेशावस्थितस्य हि विरलपदार्थस्य घनरूपताप्रतीतिः उत्तरकालभाविबलिष्ठविरलरूपताप्रत्ययेन बाध्यत इति तत्र घनत्वप्रतीतिवशाद् व्यवस्थाप्यमानं घनत्वमस्त्ववास्तवं कः किमाह । वर्णाद्यवयवाभासस्य तु नोत्तरकालिकं बाधकं किञ्चिच्चेतयामः ।" **स्या० र० पृ० ६५८ ।** (५) **पृ० ७४९ पं० ५ ।** (६) तुलना–"यतोऽनुवाकश्लोकौ सावयवौ वा स्यातां निरवयवौ वा ? प्रथमपक्षे वैषम्यम् । अनुवाकादौ हि सावयवत्वात् स्फुटोऽस्फुटश्चावभासो युज्यते स्फोटे तु निरवयवत्वान्न तौ संभवतः इति । अपसिद्धान्तप्रसङ्गश्चास्मिन् पक्षे वैषम्यम्–श्लोकानुवाकयोरपि स्फोटरूपत्वेनाभ्युपगतयोर्भवच्छास्त्रे निरवयवत्वेनाभ्युपगतत्वात् । द्वितीयविकल्पे तु देवदत्त गामभ्याजेति वाक्यस्फोटवत् एतावपि पूर्वपूर्वध्वनिजनिताभिव्यक्तिकृतसंस्कारविशेषावन्त्यध्वनिबुद्धौ प्रथमावृत्तावपि स्फुटरं प्रतिभासेयाताम् ।"–**स्या० र० पृ० ६६०** । "योऽपि द्वितीयो दृष्टान्त उदाहारि-यथानुवाकः श्लोको वा प्रथमसंस्थया गृहीतोऽपि संस्थानान्तराभ्यासैः स्फुटतरपरिच्छिन्नो भवति तथा स्फोटोऽपि प्रथमवर्णव्यक्तो वर्णान्तरैरतिशयिताभिव्यक्तिर्भविष्यतीति; सोऽपि न सदृशो दृष्टान्तः श्लोकानुवाकयोरनंशत्वानुपपत्तेः । केचिदवयवा वर्णात्मानः पदात्मानो वा प्रथमायां बुद्धावपरिस्फुरन्तः संस्थाभ्यासलब्धातिशयायां तस्यां प्रकटीभवन्ति, स्फोटस्तु एकवर्ण इव निरंशः इति तत्र को बुद्धेरतिशययोगः तस्मादयमपि न सङ्गतो दृष्टान्तः ।"–**न्यायमं० पृ० ३०९ ।** (७) स्फुटतरतमादिरूपेणाभिव्यक्तिकल्पनम् ।

---

1 **पूर्वस्फोट**–आ०, ब० । 2 **'पुनः'** नास्ति आ० । 3 **तथावत्कल्प**–आ०, **तदात्मनत्कल्प**–श्र० । 4 **प्रतीतोऽतः** ब०, श्र० ।

किञ्च, वर्णैः तद्बुद्धिभिर्वा व्यङ्ग्यो यदि शब्दस्फोटोऽभ्युपगम्यते; तदा प्रदीपादिना तद्बुद्ध्या वा व्यङ्ग्यः प्रदीपादिस्फोटोऽप्यभ्युपगम्यतामविशेषात्[1]। प्रत्यक्षादिविरोधात् तदनभ्युपगमे शब्दस्फोटोऽप्यत एव नाभ्युपगन्तव्यः। बाधकानुमानसद्भावाच्च; तथाहि—न[2] वर्णाः स्फोटं व्यञ्जयन्ति व्यञ्जकत्वात्। अर्थबुद्धिर्वा[3] वर्णपदवाक्यप्रभवा तद्भावभावित्वात् धूमादेर्धूमध्वजबुद्धिवत्।

यदि च अर्थप्रतीत्यर्थो वर्णादिव्यतिरिक्तः शब्दस्फोटोऽभ्युपगम्यते तर्हि गन्धादिस्फोटोऽप्यभ्युपगन्तव्यः। यथैव हि शब्दः कृतसङ्केतस्य क्वचिदर्थे प्रतिपत्तिहेतुः तथा गन्धादिरपि, 'एवंविधं गन्धमाघ्राय स्पर्शञ्च संस्पृश्य रसञ्चास्वाद्य रूपञ्चावलोक्य[2] त्वया एवंविधोऽर्थः प्रतिपत्तव्यः' इति समयग्राहिणां पुनः क्वचित्तादृशगन्धाद्युपलम्भात् तथाविधार्थप्रतिपत्तिप्रसिद्धेः गन्धादिविशेषव्यङ्ग्यः गन्धादिस्फोटोऽस्तु वर्णविशेषव्यङ्ग्यपदादिस्फोटवत्।

एतेन हस्त-पाद-करण[4]-मात्रि(तृका)-[5]अङ्गाहारादिस्फोटोऽपि आपादितो द्रष्टव्यः। नच[6] पदादिस्फोट एव, नतु स्वावयवक्रियाविशेषव्यङ्ग्यो हंसपक्ष्मादिः[3] हस्तस्फोटः, विकुट्टितादिलक्षणः पादस्फोटः, हस्तपादसमायोगलक्षणः करणस्फोटः, करणद्वयरूपः मात्रि(तृ)कास्फोटः; मात्रि(तृ)कासमूहलक्षणः अङ्गहारस्फोटो वा इति वक्तुं युक्तम्; तस्यापि

(१) "वर्णा वा ध्वनयो वापि स्फोटं न पदवाक्ययोः। व्यञ्जन्ति व्यञ्जकत्वेन यथा दीपप्रभादयः॥ सत्त्वात् घटादिवच्चेति साधनानि यथारुचि। लौकिकव्यतिरेकेण कल्पितेऽर्थे भवन्ति हि॥ नार्थस्य वाचकः स्फोटः वर्णेभ्यो व्यतिरेकतः। घटादिवत्, न दृष्टेन विरोधो धर्म्यसिद्धितः॥"—**मी० श्लो० स्फो० श्लो० १३१–३३।** (२) "वर्णोत्था वाऽर्थधीरेषा तज्ज्ञानानन्तरोद्भवा। येदृशी सा तदुत्था हि धूमादेरिव वह्निधीः॥"—**मी०श्लो०स्फो०श्लो०१३५। तत्त्वसं०का०२७३१।** (३) "गन्धादिस्फोटस्य तथाभ्युपगमार्हत्वात्। यथैव शब्दः वक्तृसंकेतस्य क्वचिदर्थप्रतिपत्तिहेतुः तथा गन्धादिरपि विशेषाभावात्। एवंविधमेव गन्धं समाघ्राय इत्थमेवंविधोऽर्थः प्रतिपत्तव्यः स्पर्शं स्पृश्य रसं वास्वाद्य रूपं वालोक्येत्थम्भूतमीदृशो भावः प्रत्येतव्य इति समयग्राहिणां पुनः क्वचित्तादृशगन्धाद्युपलम्भात् तथाविधार्थनिर्णयप्रसिद्धेः गन्धादिज्ञानाहितसंस्कारस्यात्मनः तद्वाक्यार्थप्रतिपत्तिहेतोः गन्धादिपदस्फोटतोपपत्तेः पूर्वगन्धादिविशेषज्ञानाहितसंस्कारस्यात्मनः अन्त्यगन्धादिविशेषोपलम्भानन्तरं गन्धादिविशेषसमुदायगम्यार्थप्रतिपत्तिहेतोर्गन्धादिवाक्यस्फोटत्वघटनात्।"—**तत्त्वार्थश्लो० पृ० ४२७। प्रमेयक० पृ० ४५७।** (४) हस्तपादसमायोगो नृत्यस्य करणं भवेत्।"—**नाट्यशा० ४।३०।** (५) "द्वे नृत्तकरणे चैव भवतो नृत्तमातृका। नृत्तस्य अङ्गहारस्यात्मनो मातृका उत्पत्तिकारणम्।"—**नाट्यशा० ४।३१।** (६) "अङ्गानां देशान्तरे समुचिते प्रापणप्रकारोऽङ्गहारः हरस्य चायं हारः प्रयोगः, अङ्गनिर्वर्त्यो हारः अङ्गहारः। स्थिरहस्तादिभेदेन द्वात्रिंशद्विधः। द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वाप्यङ्गहारस्तु मातृभिः॥ त्रिभिः कलापकं चैव चतुर्भिर्मण्डकं भवेत्॥ पञ्चैव करणानि स्युः सङ्घातक इति स्मृतः॥ षड्भिर्वा सप्तभिर्वापि अष्टभिः नवभिस्तथा। करणैरिह संयुक्ता अङ्गहाराः प्रकीर्तिताः॥"—**नाट्यशा० ४।३१-३३।** (७) "पदादिस्फोट एव घटते न पुनः स्वावयवक्रियाविशेषाभिव्यङ्ग्यः हंसपक्ष्मादिर्हस्तस्फोटः स्वाभिधेयार्थप्रतिपत्तिहेतुरिति स्वल्पमतिसन्दर्शनमात्रम्। एतेन वित्कुट्टितादिः पादस्फोटः हस्तपादसमायोगलक्षणः करणस्फोटः करणद्वयरूमात्रिकासहस्रलक्षणः अङ्गहारादिस्फोटश्च न घटते इति वदन्नभिधेयवचनः प्रतिपादितो बोद्धव्यः, तस्यापि स्वस्वावयवाभिव्यङ्ग्यस्य स्वाभिधेयार्थप्रतिपत्तिहेतोरशक्यनिराकरणात्।"—**तत्त्वार्थश्लो० पृ० ४२७।**

1—**स्फोटोऽभ्यु**—ब०। 2—**ञ्चालोक्य** ब०, श्र०। 3—**पक्षादिः** श्र०।

स्वस्वावयवाभिव्यङ्ग्यस्य स्वाभिनेयार्थप्रतीतिहेतोरशक्यनिराकरणत्वात्। तन्निराकरणे वा शब्दस्फोटाग्रहाभिनिवेशो दूरतः परित्याज्यः, आक्षेपसमाधानानामुभयत्र समानत्वात्। ततः स्फोटस्वरूपस्य विचार्यमाणस्य अनुपपद्यमानत्वात् नासौ पदार्थप्रतिपत्तिनिबन्धनं प्रेक्षादक्षैः प्रतिपत्तव्यः, किन्तु गवादिशब्दास्तन्निबन्धनं प्रतिपत्तव्या इति।

संस्कृतशब्दा एव साधवोऽर्थवाचकाश्च न तु अपभ्रंशादयः इति मीमांसक-वैयाकरणादीनां पूर्वपक्षः—

नन्वस्तु तेषां तन्निबन्धनत्वम्; किन्तु संस्कृतानामेव न प्राकृतानाम्, तेषामसाधुत्वात्। व्याकरणसिद्धा एव हि गवादयः शब्दाः साधवः, अतस्तेषामेव अर्थवाचकत्वमुपपन्नं न पुनः गव्यादीनाम्, तेषां तदभावात्। वृद्धव्यवहारे हि अनन्यथासिद्धाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाच्यवाचकभावोऽवधार्यते, तौ च यदि एकस्य गोशब्दस्य एकत्र गोत्वलक्ष-

(१) "अथ पुनरेकमेवानवयवं वाक्यम्; तत्र—एकत्वेऽपि ह्यभिन्नस्य क्रमशो गत्यसम्भवात्। कालभेद एव न युज्यते। न ह्येकस्य क्रमेण प्रतिपत्तिर्युक्ता; गृहीतागृहीतयोरभेदात्। क्रमेण च वाक्यप्रतिपत्तिर्दृष्टा, सर्ववाक्याध्याहारश्रवणस्मरणकालस्यानेकक्षणनिमेषानुक्रमपरिसमाप्तेः वर्णरूपासंस्पर्शिनश्चैकबुद्धिप्रतिभासिनः शब्दात्मनोऽप्रतिभासनात् वर्णानुक्रमप्रतीतेः। तदविशेषेप्यनुक्रमकृतत्वाद्वाक्यस्य अनुक्रमवती वाक्यप्रतीतिः; वर्णानुक्रमोपकारानपेक्षणे तैर्यथाकथञ्चित्प्रयुक्तैरपि यत्किञ्चिद्वाक्यं प्रतीयेत विनापि वा वर्णैः। तैरनुक्रमवद्भिरक्रमस्योपकारायोगात्। अक्रमेण च व्यवहर्तुमशक्यत्वात्। गत्यन्तराभावाच्च।"—**प्रमाणवा० स्ववृ० १।२५३**। (२) "एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति।"—**पात० महाभा० ६।१।८४**। "तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै, म्लेच्छो ह वा एष अपशब्दः।"—**पात० महाभा० पस्पशा०**। (३) "यदि तावच्छब्दोपदेशः क्रियते, गौरित्येतस्मिन्नुपदिष्टे गम्यत एतद् गाव्यादयोऽपशब्दा इति।"—**पात० महा० पस्पशा०**। "तस्माद् यमभियुक्ता उपदिशन्त्येष एव साधुरिति साधुरित्यवगन्तव्यः।"—**शाबरभा० १।३।२७**। "शिष्टेभ्य आगमात्सिद्धाः साधवो धर्मसाधनम्। अर्थप्रत्यायनाभेदे विपरीतास्त्वसाधवः।"—**वाक्यप० १।२७**। "शब्दस्य तत्त्वमवैकल्यमनपगतसंस्कारं साधुस्वरूम्। अन्ये तु तत्प्रयुयुक्षया प्रयुज्यमाना विकलाः स्युरपभ्रंशाः।"—**वाक्यप० स्ववृ० १।१३**। "स साधुर्यस्य व्याकरणावगतः संस्कारोऽविकलः। तद्विकलास्त्वपभ्रंशा इति।"—**वाक्यप० पु० टी० १।१३**। "तस्मान्न लोकवेदाभ्यां कश्चिद् व्याकरणादृते। वाचकाननपभ्रष्टान् यथावज्ज्ञातुमर्हति।"—**तन्त्रवा० पृ० २७८**। "तथा व्याकरणाख्येन साधुरूपं नियम्यते। अविशेषेण सिद्धिः स्याद्विना व्याकरणस्मृतेः॥"—**तन्त्रवा० पृ० २८७**। "व्याकरणलक्षणानुगमविशेषित्वं वाचकत्वं साधुत्वम्।"—**न्यायमं० पृ० ४२३**। "अभियुक्ततमैरिन्द्रपाणिनिप्रभृतिभिः साधुत्वेनाविगानतः स्मर्यते स साधुरितरोऽसाधुरिति निश्चीयते।"—**न्यायवा० पृ० ७१४**। "साधुत्वं नाम क्वचिदर्थविशेषे स्वाभाविकप्रतिपादनशक्तियोगिनः शब्दस्य विलक्षणं रूपम्। तञ्च प्रकृतिप्रत्ययादिद्वारेण व्याकरणस्मृत्या यस्य प्रतिपाद्यते तस्यैव व्याकरणस्मृतिसहकृतेन श्रोत्रप्रत्येक्षण असाधुशब्दव्यावृत्तं साधुत्वरूपं स्फुटतरमद्यतनैस्तावत्प्रतीयत एव।"—**तौता० पृ० १२८**। "गवादय एव साधवो न गाव्यादय इति साधुस्वरूपनियमः।"—**शास्त्रदी० १।३।२७**। "साधूनेव प्रयुञ्जीत गवाद्या एव साधवः। इत्यस्ति नियमः पूर्वपूर्वव्याकृतिमूलतः॥"—**जैमिनिन्या० १।३।२७**। "इत्थञ्च संस्कृते एव शक्तिसिद्धौ शक्यसम्बन्धरूपवृत्तेरपि तत्रैव भावात्तत्त्वं साधुत्वम्। वस्तुतो वृत्तिमत्त्वं न साधुत्वम्''किन्तु व्याकरणनिष्पाद्यत्वम्। यत्र यः शब्दो व्याकरणे व्युत्पादितः स तत्र साधुः।"—**वैयाकरणभू० पृ० २४९**। "अनपभ्रष्टतानादिर्यद्वाऽभ्युदययोग्यता। व्याक्रिया व्यञ्जनीया

1 **खल्वावयवाभि**—ब०, **स्वसावयवाभि**—आ०। 2 **गव्यादी**—आ०, ब०।

णेऽर्थे शक्तिं कल्पयित्वा उपपन्नौ तदा न द्वितीयस्य गावीशब्दस्य तत्रार्थे तौ[2] शक्तिं कल्पयतः। अनुपपत्त्या हि तयोः कल्पकत्वम्; यश्च येन विना आत्मानं न लभते स तेन विनाऽनुपपन्नः स्वोपपत्तये तं कल्पयति, यत्पुनः येन विनाप्युपपद्यते न तत् तं कल्पयति अनुपपत्तेः कल्पिकायाः क्षीणत्वात्।

5 न च गावीशब्दादपि अन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थप्रतीतिसंभवात् कथन्न वाचकत्वमित्यभिधातव्यम्; अन्वयव्यतिरेकयोस्तत्र अन्यथासिद्धत्वात्। अवाचकस्यापि हि गावीशब्दस्य वाचकगोशब्दस्मृतिद्वारेण अर्थप्रतिपत्तौ अन्वयव्यतिरेकौ घटेते। दृश्यते च असाधुशब्दप्रयोगे साधुशब्दस्मरणादर्थप्रतिपत्तिः, यथा आमन्त्रणे 'अम्ब'

वा जातिः कापीह साधुतेति।"–**शब्दकौ० पृ० २५।** (४) "गौरित्यस्य शब्दस्य गावीगोणीगोतागोपोतलिकेत्येवमादयः अपभ्रंशाः।"–**पात० महा० पस्पशा०।**

(१) "सामर्थ्यं सर्वभावानामर्थापत्त्यावगम्यते। एकसामर्थ्यसिद्धेऽर्थे नानेकं तच्च लभ्यते॥ नाम च व्यवहारार्थमर्थस्याभ्युपगम्यते। तेनैकेनैव सिद्धेऽर्थे द्वितीयादि च निष्फलम्॥"–**तन्त्रवा० पृ० १।३।२६।** "किंच, वाचकशक्तिर्नाम सूक्ष्मा परमार्थापत्तिमात्रशरणावगमा न तन्मन्दतायामन्यतः कुतश्चिदवगन्तुं पार्यते। सा चेयमन्यथाप्युपपद्यमाना गवादिभ्योऽर्थप्रत्ययादिव्यवहारे मन्दीभवति तेषु शक्तिकल्पनायामर्थापत्तिः एवं गवादय एव वाचकशक्तेराश्रयः न गाव्यादयः।"–**न्यायमं० पृ० ४२१।** "अत्र च संस्कृतस्य सर्वदेशे एकत्वात्तत्रैव शक्तिः, भाषाणाञ्च प्रतिदेशं भिन्नत्वात् संस्कृतैः सह पर्यायतापत्तेश्च न शक्तिः।"–**वैयाकरणभू० पृ० २४८।** "एकत्र शक्त्याप्यन्यत्र तदारोपात्तदर्थप्रतीत्युपपत्तावेकत्रैव शक्तिर्लाघवात्, अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात्। सा च शक्तिः संस्कृत एव सर्वदेशे तस्यैकत्वात्।"–**तत्त्वचि० शब्द० पृ०६४१।** (२) अन्वयव्यतिरेकौ। (३) गावीशब्दे। (४) "अथ यदुक्तम्–अर्थोऽवगम्यते गाव्यादिभ्यः, अत एषामप्यनादिरर्थेन सम्बन्ध इति। तदशक्तिरेषां गम्यते। गोशब्दमुच्चारयितुकामेन केनचिदशक्तया गावीत्युच्चारितम्, अपरेण ज्ञातं सास्नादिमानस्य विवक्षितस्तदर्थं गौरित्युच्चारयितुकामो गावीत्युच्चारयति। ततः शिक्षित्वाऽपरेऽपि सास्नादिमति विवक्षिते गावीत्युच्चारयन्ति। तेन गाव्यादिभ्यः सास्नादिमानवगम्यते। अनुरूपो हि गाव्यादिर्गोशब्दस्य।...एवं गाव्यादिदर्शनाद् गोशब्दस्मरणं ततः सास्नादिमानवगम्यते।"–**शाबरभा० १।३।२८–२९।** "यथा गौरित्यस्य पदस्यार्थे गावीति प्रयुज्यमानं पदं ककुदादिमन्तर्थं प्रतिपादयतीति। न च शब्दान्वाख्यानं व्यर्थम्; अनेन शब्देन गोशब्दमेवादौ प्रतिपद्यते गोशब्दात् ककुदादिमन्तमर्थम्।"–**न्यायवा० पृ० ५५६।** "ते तु वर्णसारूप्यच्छायया गवादिशब्दस्मृतिमादधानाः तदर्थप्रतिपत्तिहेतुतामुपगच्छन्ति।"–**न्यायमं० पृ० ४२१। न्यायवा० ता० पृ० ७१४। तत्त्वचि० शब्द०पृ० ६४३।** "न चापभ्रंशानामचाचकतया कथमर्थावबोध इति वाच्यम्; शक्तिभ्रमवतां बाधकाभावात्। विशेषदर्शिनस्तु द्विविधाः–तत्तद्वाचकसंस्कृतविशेषज्ञानवन्तः तद्विकलाश्च। तत्र आद्यानां साधुस्मरणद्वारा अर्थबोधः। द्वितीयानां तु बोध्यार्थसम्बद्धार्थान्तरवाचकस्य स्मृतौ सत्यां ततो लक्षणया बोधः। सर्वनामस्मृतेर्वा, तदर्थज्ञापकत्वेन रूपेण साधुस्मृतेर्वा, अर्थाध्याहारपक्षाश्रयणाद्वा यथायथं बोध्यम्।"–**शब्दकौ० पृ० ३२।** (५) "अस्वगोण्यादयः शब्दाः साधवो विषयान्तरे। निमित्तभेदात्सर्वत्र साधुत्वञ्च व्यवस्थितम्॥ ते साधुष्वनुमानेन प्रत्ययोत्पत्तिहेतवः। तादात्म्यमुपगम्येव शब्दार्थस्य प्रकाशकः॥ न शिष्टैरनुगम्यन्ते पर्याया इव साधवः। ते यतः स्मृतिशास्त्रेण तस्मात्साक्षादवाचकः॥ अम्बाम्बेति यथा बालः शिक्षमाणः प्रभाषते। अव्यक्तं तद्विदां तेन व्यक्ते भवति निश्चयः॥ एवं साधौ प्रयोक्तव्ये योऽपभ्रंशः प्रयुज्यते। तेन साधुव्यवहितः कश्चिदर्थोऽभिधीयते॥"–

1 **अनुपपन्ना हि** ब०। § एतदन्तर्गतः पाठो नास्ति आ०। 2 **विनोपप**–ब०।

इति विवक्षायां स्थानकरणप्रयत्नवैकल्यात् प्रमादाद्वा तमुच्चारयितुमसमर्थः अम्बिति बालोऽपभाषते। अम्बा च तच्छब्दश्रवणानन्तरं प्रवर्त्तमाना एवं मन्यते—अनेन बालेन 'अम्ब' इति शब्दविवक्षायाम् अम्बिति तत्स्थाने समुच्चारितमिति अम्बितिशब्दादसाधुभूताद् 'अम्ब' इति मूलशब्दं साधुभूतं स्मृत्वा प्रवर्त्तते। तथा, खण्ड (षण्ढ) शब्दे समुच्चारयितव्ये विवक्षिते प्राच्यानां संढशब्दोच्चारणं दृश्यते। व्यवहर्त्ता तद्वाक्यश्रवणानन्तरं प्रवर्त्तमानः अनेन मूलशब्दोच्चिचारयिषया अशक्त्या प्रमादेन वा अयं संढशब्दः समुच्चारितः इति संढशब्दात् षंढशब्दं स्मृत्वा ततोऽर्थं प्रतिपद्य प्रवर्त्तते। एवं गावीशब्दादसाधुरूपात् मूलभूतं साधुरूपं गोशब्दं स्मृत्वा व्यवहर्त्ता ततोऽर्थं प्रतिपद्यते इति, अन्वयव्यतिरेकयोरत्र अन्यथासिद्धत्वात् न वाचकत्वावधारणक्षमत्वम्। यत्रैव हि निश्चितौ तौ तत्रैव वाचकत्वनियममवबोधयतः। न च गावीशब्दस्य उक्तप्रकारेण तौ निश्चितौ, अतो न तन्नियममवबोधयतः। गोशब्दस्य तु उभयवादिसम्प्रतिपन्नत्वेन तौ निश्चितौ, अतोऽस्यैव [3]गोत्वप्रतिपत्तौ वाचकत्वनियमोऽवकल्प्यते। [1]सर्वदेशकालपुरुषपुराणवेदादिषु गोशब्दस्य एकरूपतया व्यवहारकारकत्वेन प्रतीयमानत्वाच्च अस्यैव व्याकरणस्मृत्यनुगृहीतस्य वाचकत्वनियमो युक्तः न तु गावीशब्दस्य, अस्य नियतदेशादावेव व्यवहारहेतुतया प्रतीयमानत्वात्। न खलु ये देशान्तरादिप्रभवा गाव्यादिशब्देष्वगृहीतसम्बन्धा तेषां ते[3]व्यवहारं प्रसाधयन्ति। अतः अवगतप्रमाणभावेन व्याकरणेन ये अनुशिष्टा गवादयः शब्दाः त एव साधवः सिद्धा न[5] तु गौव्यादयः।

तत्रैव वाचकत्वनियमावगतेश्च गवादिशब्दानामेव साधुत्वम्; तथाहि—'गामानय' इत्युक्ते सास्नादिमत्त्वविशिष्टार्थानयनप्रतिपत्तिर्भवति[7]। तत्र च यथा 'गोशब्दस्य सास्नादिमानर्थो वाच्यः' इत्यवधार्यते, तथा 'गोशब्दस्यैव अयमर्थः' इति नियमोऽप्यवधार्यते। अवगतश्च नियमः अन्यस्य वाचकत्वं बाधते।

अस्तु[8] वा नाम गवादीनामेव वाचकत्वावधारणम्; तथापि वृद्धव्यवहारादेव तेषां तत्[8] भविष्यति, अतस्तत्साधुत्वसमर्थनाय व्याकरणारम्भो व्यर्थः; इत्यसमीचीनम्; व्याकरणनिरपेक्षाद्[9] वृद्धव्यवहारादेव सकलशब्दानां वाचकत्वस्य अवधारयितुमशक्यत्वात्। अनन्तो हि शब्दराशिः, तस्य अनन्तेनापि कालेन प्रतिपदं वृद्धव्यवहाराद्

वाक्यप० १।१४९–५३। "गाव्यादिशब्दानां पुनरुच्चारणासामर्थ्यतो मूलशब्दादपभ्रंशानां विवक्षितेषु मूलशब्दानुसारेणार्थप्रतिपादकत्वम्, अविवक्षितेषु तु वाचकभ्रान्त्यैवेति।"—**तौता० पृ० १३०। भाट्टचि० पृ० ९५।**

(१) सर्वे देशान्तरे। "सर्वे खलु एते शब्दाः देशान्तरेषु प्रयुज्यन्ते।"—**पात० महा० पस्पशा०।** (२) पुरुषाणाम्। (३) गाव्यादयः शब्दाः। (४) वाचकत्वावधारणम्।

---

1 **अन्विति** आ०। 2 **तत्र स्थाने** ब०। 3 **गोशब्दत्वप्रति**–श्र०। 4–**ल्पते** आ०, ब०। 5 **ना तु** आ०। 6 **गव्या**–ब०। 7–**तीति तत्र** श्र०। 8 **अस्तु नाम** ब०, श्र०। 9–**निरपेक्षे वृ**–श्र०।

वाचकत्वं गृहीतुमशक्यम् । व्याकरणेन[1] तु सामान्यविशेषवता लक्षणेन उपलक्षितानां स्वल्पप्रयत्नेन सर्वेषामपि शब्दानां वाचकत्वमवबोद्धुं शक्यमेव । अतो व्याकरणादेव तेषां साधुत्वावगमः । तथाहि–"*कर्मण्यण्*" [पाणिनि० ३।२।१] इत्येकेनैव सूत्रेण कुम्भकार-काण्डलाव-वेदाध्यायादयः[1] शब्दाः[2] बहवः साधुत्वेन लक्ष्यन्ते । अतो व्याकरणानुगृहीतलोकव्यवहारात्[4] सुखेनैव साधुत्वमवधारयितुं शक्यते इत्यस्ति व्याकरणस्योपयोगः । ननु चास्याः[3] प्रमाणत्वात् कथं ततः केषाञ्चिच्छब्दानां साधुत्वमवधारयितुमुचितम्; इत्यप्यसाम्प्रतम्; तदप्रामाण्ये कर्मकर्त्रादिकारकाणां सम्भवप्रसङ्गात्। न खलु व्याकरणमन्तरेण प्रकृति-प्रत्ययविभागद्वारेण कर्मकर्त्रादिकारकाणां नैयत्येन प्रतिपत्तिर्घटते, तन्नैयत्यहेतोरन्यस्याऽसंभवात् । अतस्तन्नैयत्यमुपलभ्यमानं स्वव्यवस्थानिमित्तं व्याकरणमेव व्यवस्थापयति ।

तथा व्याकरणाप्रामाण्ये लोकशास्त्रविरोधः । तत्र लोकविरोधस्तावत्–सकल[5]शिष्टानां[6] तत्प्रामाण्यस्य अभीष्टत्वात् । शास्त्रविरोधोऽपि तदप्रामाण्ये सकलशास्त्रोच्छेदप्रसङ्गात् । सकलान्यपि हि शास्त्राणि नियतभाषात्मकानि, नियमस्य च व्याकरणाधीनत्वात् कथं तदप्रामाण्ये तदुपपत्तिः ? शास्त्रप्रामाण्यमनभ्युपगच्छताऽपि परप्रत्यायनाय साधनदूषणप्रयोगः तत्प्रामाण्यप्रसाधनोऽवश्याभ्युपगन्तव्यः । तदनभ्युपगमे स्वपरपक्षसाधनदूषणप्रपञ्चप्रत्यस्तमयप्रसङ्गात्, केवलैर्मनोविकल्पैः अङ्गसंज्ञाभिर्वा परप्रत्यायनानुपपत्तेः । तस्मादुक्तदोषं परिजिहीर्षता न व्याकरणप्रामाण्यमपह्नवनीयम्, इति सिद्धं तत्साधुत्वप्रसाधनायास्य प्रामाण्यम् ।

ननु साधुत्वस्य शब्दानां कुतश्चित् प्रमाणादप्रसिद्धेः कथं तत्प्रसाधनाय व्याक-

---

(१) "रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्···लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम् ब्राह्मणेनावश्यं शब्दा ज्ञेयाः इति । न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या ज्ञातुम् ।···किञ्चित्सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्रवर्त्यम्, येनाल्पेन प्रयत्नेन महतो महतः शब्दौघान् प्रतिपद्येरन् । किं पुनस्तत् ? उत्सर्गापवादौ । कश्चिदुत्सर्गः कर्त्तव्यः कश्चिदपवादः ।···सामान्येनोत्सर्गः कर्त्तव्यः तद्यथा कर्मण्यण् । तस्य विशेषेणापवादः, तद्यथा आतोऽनुपसर्गे कः ।"–**पात० महा० पस्पशा०** । "प्रकृत्यादिविभागकल्पनया सामान्यविशेषवता लक्षणेन ॥"–**काशिका० पृ० १** । "तत्र सामान्यवता लक्षणेन प्रकृत्यादिविभागपरिकल्पनया कुम्भकारः काण्डलावः शरलाव इत्येवमादिकं महान्तं शब्दौघं प्रतिपद्यते । विशेषवता तु पार्ष्णित्रो गोदः कम्बलद इत्येवमादिकम् ।"–**न्यास० पृ० ६** । **सर्वद० पाणिनि०** । (२) "लोकव्याकरणाभ्यां हि मिश्राभ्यामविप्लुतवाचकसिद्धिरिति ।"–**तन्त्रवा० १।३।२७** । (३) व्याकरणस्य । (४) "नचान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुम् ।"–**पात० महा० पस्पशा०** । "तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते ।"–**वाक्यप० १।१३** । (५) "सर्वपार्षदत्वाच्च शब्दानुशासनस्य ।"–**हैमश० बृह० पृ० २** । (६) "साधुत्वज्ञानविषया सैषा व्याकरणस्मृतिः । अविच्छेदेन शिष्टानामिदं स्मृतिनिबन्धनम् ॥"–**वाक्यप० १।१४३** ।

1–**ध्याय इत्यादयः** श्र० । 2 **शब्दबहुगाधुत्वेन** श्र० । 3–**लविशिष्टानां** श्र० ।

रणस्य प्रामाण्यम् ? इत्यप्यसमीक्षिताभिधानम्; प्रत्यक्षत एव तत्साधुत्वप्रसिद्धेः। तथाहि—व्याकरणसंस्कृतमतेः [1]श्रौत्रप्रत्यक्षे वर्णस्वरूपवत् तत्साधुत्वमवभासते, व्याकरणानुशिष्टेषु शब्देषु उच्चार्यमाणेषु 'साधुभिरयं भाषते' इति प्रतीतिसद्भावात्, अन्यथा चोच्चार्यमाणेषु 'असाधुभिरयं भाषते पापः अपशब्दान् करोति' इति प्रत्ययप्रतीतेः प्रत्यक्षत एव साधुत्वासाधुत्वविभागोऽवसीयते। अथोच्यते—यदि वर्णस्वरूपातिरिक्तं साधुत्वं स्यात् तर्हि व्याकरणसंस्कारात्पूर्वं वर्णस्वरूपवत् तदपि प्रतिभासेत, तत्प्रतिभासकारणस्य श्रोत्रसम्बन्धस्य प्रागपि सद्भावात्; तदप्युक्तिमात्रम्; व्याकरणसंस्कारापेक्षस्य श्रोत्रस्य पूर्वमभावात्, कारणाभावे च कार्याभावस्य उपपन्नत्वात्। वर्णस्वरूपग्रहणे हि श्रोत्रस्य केवलस्यापि सामर्थ्यम्, साधुत्वग्रहणे तु व्याकरणसहकृतस्यैव। यथा रत्नादिभेदानां तच्छास्त्रसंस्कारसहायं चक्षुः ग्रहणे समर्थम् न तद्रहितम्।

ननु शब्दराशेरपर्यन्ततया प्रत्यक्षागोचरत्वात् कथं ततः तत्साधुत्वसिद्धिः ? इत्यप्यसुन्दरम्; तदगोचरस्यास्य अनुमानात् साधुत्वप्रसिद्धेः; तथाहि—अदृश्यमानप्रयोगाः शब्दाः साधवः व्याकरणानुशिष्टत्वात् परिदृश्यमानगवादिशब्दवत्। तथा *"साधुभिर्भाषितव्यम्"* [ ] *तस्मादेषा संस्कृता वागुद्यते"* [तैत्ति० ६।४।७ (?)] इत्येवमादिना आगमेनापि साधुत्वं प्रसाध्यते। तथा उपमानेनापि साधुत्वमवगम्यते; तथाहि-सूत्रकार-भाष्यकार-वार्तिककारादिभिः प्रयुक्ता यथा साधवः शब्दाः तथा तत्प्रायैरन्यैरपि प्रयुक्ताः साधव एवेति। तथा अर्थापत्त्यापि; अनाद्यनन्ताऽनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकतोऽर्थप्रतीतिसाधनत्वान्यथानुपपत्तिलक्षणया शब्दानां साधुत्वमवसीयते इति ॥छ॥

(१) "साधुत्वमिन्द्रियग्राह्यं लिङ्गमस्य च विद्यते। शास्त्रस्य विषयोऽप्येष प्रयोगोऽप्यस्त्यसंकरः॥ ...वैयाकरणोपदेशसाहाय्यकोपकृतश्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाभ्युपगमात्। यथा ब्राह्मणत्वादिजातिरुपदेशसव्यपेक्षचक्षुरिन्द्रियग्राह्यापि न प्रत्यक्षगम्यतामपोज्झति।...व्याकरणकोविदोपदेशसचिवश्रवणेन्द्रियग्राह्ये अपि साधुत्वासाधुत्वे न प्रत्यक्षतामतिवर्तेते।"—**न्यायमं० पृ० ४२२। तौता० पृ० १२८।** (२) "यथा च पद्मरागादीन् काचस्फटिकमिश्रितान्। परीक्षका विजानन्ति साधुत्वमपरे तथा॥ यथा रत्नपरीक्षायां साध्वसाधुत्वलक्षणम्। तथा व्याकरणात्सिद्धं साधुशब्दनिरूपणम्॥"—**तन्त्रवा० १।३।२७।** (३) प्रत्यक्षागोचरस्यापि शब्दराशेः। (४) "विशिष्टशब्दश्रवणोत्तरकालप्रवृत्तव्यवहारावगतार्थप्रतिपत्तिसहितं शब्दानुशासनशास्त्रोपदिष्टप्रकृतिप्रत्ययविकरणवर्णलोपागमादेशादिलिङ्गमव्यभिचारि तत्स्वरूपावधारणे कारणं भविष्यति।—"**न्यायमं० पृ० ४२३। तन्त्रवा० १।३।२७।** (५) उद्धृतोऽयम्—**न्यायमं पृ० ४२३। न्यायवा० ता० पृ० ७१४। वैयाकरणभू० पृ० २५२। तत्त्वचि० शब्द० पृ० ६४०।** "साधूनां साधुभिस्तस्माद्वाच्यमभ्युदयार्थिभिः।"—**वाक्यप० १।१४१।** (६) 'तस्मादेषा व्याकृता'—**तन्त्रवा० १।३।२७। भाट्टचि० पृ० ९८।** (७) "तथा लौकिकार्थप्रत्ययोत्थापितवाचकत्वार्थापत्तिलभ्यस्तावदेकः साधुत्वनिश्चयः।"—**तन्त्रवा० १।३।२७।**

1 **श्रौत्रप्र**—आ०, ब०। 2—**वत्साधु**—ब०, आ०। 3—**शिष्टेषूच्चार्य**—आ०,—**शिष्टेषु शब्दोच्चार्य**—ब०। 4—**ब्दानुकरोति** आ०। 5 **पूर्व भावा**—आ०, **पूर्वसद्भा**—ब०। 6—**रस्यानु**—आ०। 7—**त्वसिद्धेः** आ०। 8 **सूत्रकारवार्त्तिक**—श्र०।

अत्र प्रतिविधीयते। यत्तावदुक्तम्[1]–'गवादयः शब्दा एव साधवः, तेषामेव वाचकत्वोपपत्तेः' इत्यादि; तदविचारितरमणीयम्; यतो लोके[2]व्यवहारसमधिगम्यो हि वाच्यवाचकभावः। लोकश्च गाव्यादिशब्दैरेव व्यवहरन् प्रतीयते। संस्कृतवेदिनो हि संस्कृतान् शब्दान् परित्यज्य व्यवहारकाले गाव्यादिशब्दैरेव व्यवहरन्तः प्रतीयन्ते। अतः संस्कृतेतरवेदिनां व्यवहारस्य गाव्यादिशब्दैरेव दृष्टत्वात्तेषामेव अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाचकत्वमवधार्यते। नच गाव्यादिशब्दानां गवादिस्मृतिसापेक्षमर्थावबोधकत्वं स्वप्नेऽपि प्रतीतं येन अर्थप्रतिपत्तेरन्यथा[2]प्युपपद्यमानत्वात् तेषामवाचकत्वं स्यात्। न खलु प्राकृतशब्देभ्यः 'प्रथमं[3] संस्कृतशब्दस्मरणं ततोऽर्थप्रतीतिः' इति व्यवधानेन अर्थप्रत्ययोऽनुभूयते, संस्कृतशब्दवत् तेभ्योऽपि[4] साक्षादेव अर्थप्रत्ययप्रतीतेः, अन्यथा यत्र संस्कृतज्ञा न सन्ति तत्र भाषाशब्देभ्योऽर्थप्रत्ययो न स्यात्। ततो गवादिशब्दवत् शब्दान्तरस्मृतिनिरपेक्षतयैव सदा तेषामर्थावबोधकत्वप्रतीतेः वाचकत्वमेवोपपन्नम्। यथैव[4] हि गवादिशब्दस्य अन्वयव्यतिरेकाभ्यां गाव्यादिशब्दस्मृतिनिरपेक्षं गोत्वाद्यर्थाभिधायकत्वं प्रतीयते तथा गवादिशब्दस्मृतिनिरपेक्षं गाव्यादीनामपि। एवञ्च अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तुल्येऽर्थप्रतिपादकत्वे[5] यद्येकस्यैव वाचकत्वं कल्प्यते तद्वरं गाव्यादिशब्दस्यैव कल्प्यताम्, निखिलजनानां व्यवहारस्य तद्द्वारेणैव[6] प्रतीतेः।

अपभ्रंशप्राकृतादिभाषाशब्दानां साधुत्वसमर्थनेन वाचकत्वप्रसाधनम्–

किञ्च, स्मरणं मूलानुभवे सति प्रमाणं भवति अनुभवानुसारित्वात्तस्य। न च गवादिशब्दानां गोव्यवहारे प्रथमत[6] एव स्वरसवृत्त्या वाचकत्वमनुभूतम्; गाव्यादिशब्दानामेव तदा तदनुभवात्। अतो येषां वाचकत्वमनुभूतपूर्वं तन्निबन्धने व्यवहारे[7] अननुभूतवाचकत्वाः स्मर्यन्ते इति महन्न्यायकौशलम्!

(१) पृ० ७५७ पं० ६। (२) "वृद्धि (द्ध) प्रसिद्धितस्त्वेष व्यवहारः प्रवर्तते। संस्कृतैरिति सर्वापि शब्दैः भाषास्वनैरिव।"–तत्त्वार्थ श्लो० पृ० २९०। (३) गाव्यादिशब्दानामेव। (४) प्राकृतशब्देभ्योऽपि। तुलना-"व्युत्क्रमादर्थनिर्णीतिरपशब्दादिवेत्यपि। वक्तुं शक्तेस्तथा दृष्टेः सर्वथाप्यविशेषतः॥" –तत्त्वार्थश्लो० पृ० २९०। प्रमेयक० पृ० ६६८। (५) तुलना–"स्त्रीशूद्राणामुभयप्रतीतेरभावात्। यः खलूभयं वेत्ति शब्दमपशब्दञ्च स एवं प्रतिपद्यते। यस्तु नक्कमुक्कशब्दमेव वा वेत्ति न नासाशब्दं स कथमपशब्दाच्छब्दं प्रतिपद्येत ततोऽर्थं प्रतिपद्येत? दृष्टा चानुभयवेदिनोऽपि प्रतीतिरिति।"–वादन्या० पृ० १०३। "म्लेच्छादीनां साधुशब्दपरिज्ञानाभावात्कथं तद्विषया स्मृतिः। तदभावे न गोऽर्थप्रतिपत्तिः स्यात्।"–तत्त्वो० पृ० १२४। (६) गाव्यादिशब्दद्वारेणैव। तुलना–"विपर्ययदर्शनाच्च। शब्दादर्थमप्रतिपद्यमाना अपशब्दैरेव ज्ञानं व्युत्पद्यमाना लोके दृश्यन्ते इति व्यर्थं शब्दानुशासनम्। तथाहि वृक्षोऽग्निरुत्पलमित्युक्तेऽव्युत्पन्नधियो बालाः प्रश्नोपक्रमं सन्तिष्ठन्ते कोऽयं वृक्ष इत्यादिना। ते चान्यस्य व्युत्पादनोपायस्याभावादपशब्दैरेव व्युत्पाद्यन्ते रुक्ख अग्गी उप्पलमिति। तदेवमत्रासाधव एव वाचका न साधवः सन्तोऽपि इति विपर्ययो दृश्यते।"–वादन्या०, टी० पृ० १०५। (७) वाचकत्वानुभवात् (८) गाव्यादीनाम्। (९) गवादयः शब्दाः।

1 असंस्कृते–आ०। 2–थोपपद्य–ब०। 3 प्रथमसं–श्र०। 4–व गवादि–ब०। 5 तुल्यार्थप्रति–ब०। 6–प्रथमं त एव स्वरस्य वृत्ता वा–आ०। 7–रे न खलु वाचकत्वाः ब०।

यदप्युक्तम्[1]—'गोशब्दे समुच्चारयितव्ये अशक्त्या प्रमादेन वा बालेन गावीशब्दः समुच्चारितः' इति; तदप्यसाम्प्रतम्; यतो यदि गोशब्दसमुच्चिचारयिषया बालः अशक्तिप्रमादाभ्यां गावीशब्दं समुच्चारयेत्, तर्हि परित्यक्तबालभावः प्रबुद्धः सन् 'मया अशक्त्या प्रमादेन वाऽयं[2] प्रयुक्तः' इति ज्ञात्वा तं परित्यज्य गोशब्देनैव व्यवहारं कुर्यात्। न च पटुकरणोऽपि गावीशब्दं परित्यज्य गोशब्देनैव व्यवहरति। ननु च असंस्कृतमतिभिः सह संस्कृतशब्देन गवादिना व्यवहारः कर्त्तुं न शक्यते, लक्षणपरिज्ञानाभावतस्तेषां[3] संस्कृतशब्दपरिज्ञानानुपपत्तेः, अतः बहुत्वादसंस्कृतमतीनाम् अशक्तिप्रमादप्रभवोऽपि अपभ्रष्टव्यवहारः परां रूढिमागतः, येन शक्तो विज्ञातशब्दस्वरूपोऽपि जनः तेनैव व्यवहरति; इत्यप्येतेनैव प्रत्याख्यातम्; प्रमादाऽशक्तिप्रभवत्वे गाव्यादिशब्दव्यवहारस्य उक्तदोषानुषङ्गात्। 5 10

अपभ्रष्टत्वञ्चास्य पुरुषार्थाऽप्रसाधकत्वात्, व्याकरणस्मृत्यनुगृहीतस्य सर्वत्र सर्वदाऽनवच्छिन्नस्य[3] एकत्वेन प्रतीत्यभावात्, सङ्केतेन अर्थाभिधायित्वाद्वा स्यात्? तत्र आद्यः पक्षोऽनुपपन्नः; सकलस्य धर्मार्थादेः पुरुषार्थस्य प्राकृतशब्दव्यवहारादेव प्रसिद्धेः। नहि कश्चित्तादृशः पुरुषार्थोऽस्ति यत्र साक्षात् परम्परया वा तद्व्यवहारो[4] न स्यात्। तत्प्रतिपादयिषया[5] प्रयुक्तानामपि संस्कृतशब्दानामर्थः सुस्पष्टः प्राकृतशब्दैरेव प्रदर्श्यते इति कथं तद्व्यवहारस्य पुरुषार्थाऽप्रसाधकत्वं यतोऽपभ्रष्टत्वं[5] स्यात्? द्वितीयपक्षे तु ठकागमस्य *"सधनं ब्राह्मणं हन्याद् भूतिकामः"* [ ] इत्यादेः साधुत्वप्रसङ्गः, व्याकरणस्मृत्यनुगृहीतस्य सर्वत्र सर्वदानवच्छिन्नस्यैकत्वेन अस्यापि प्रतीत्यविशेषात्। शिष्टैरस्वीकृतत्वात् तत्रास्य विच्छेदः पशुवधाद्यागमेऽपि समानः। नहि *"श्वेतमजमालभेत"* [ ] इत्यागमः परीक्षाप्रधानैः कृपार्द्रीकृतचेतोवृत्तिभिः[6] आद्रियते। तृतीयपक्षोऽप्ययुक्तः; प्राकृतशब्दवत् संस्कृतशब्दानामपि सङ्केतसहायानामेव अर्थप्रतिपादनसामर्थ्यसंभवात्। असङ्केतिताऽनभि(ताभि)धाने अतिप्रसङ्गात्। तदेवं संस्कृतेतरशब्दानां विशेषासंभवात् उभयेषां साधुत्वमसाधुत्वं वा अविशेषतः प्रतिपत्तव्यम्। 15 20

किञ्च, स्वरूपतः प्रसिद्धे साधुत्वे क्वचिद् विधानं निषेधो वा युक्तः। न च स्वरूपतः तत्[7] प्रसिद्धम्। तत्स्वरूपं हि वाचकत्वम्, अनादिप्रयोगिता, धर्मसाधनत्वम्, विशिष्टपुरुषप्रणीतत्वम्, विशिष्टार्थाभिधायित्वम्, बाधारहितत्वम्, प्रमाणान्तरानुगृहीतत्वम्[6], अनुपहतेन्द्रियग्राह्यत्वम्, अनावृतत्वम्, व्याकरणसिद्धस्वरूपत्वं 25

(१) पृ० ७५९ पं० ६। (२) व्याकरणसूत्र। (३) असंस्कृतमतीनाम्। (४) प्राकृतादिभाषाशब्दव्यवहारः। (५) पुरुषार्थबोधनाय। (६) जैनबौद्धवैष्णवादिभिः। (७) साधुत्वम्।

1 इत्यादि तद–श्र०, ब०। 2 चायं श्र०। 3–नवस्थितस्य ब०। 4 तद्व्यापारव्यवहारो न आ०, श्र०। 5–ष्टव्यत्वं श्र०। 6–नुगृहीतमनु–आ०, ब०। 7–रूपं वा ब०।

वा स्यात् ? यदि वाचकत्वम्; तद् गवादिशब्दवत् गाव्यादिशब्दानामस्त्येव, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्वत् तेषामप्यर्थप्रतिपादकत्वप्रतिपादनात् ।

अनादिप्रयोगितापि प्रवाहापेक्षया, नित्यत्वापेक्षया वा उच्येत ? प्रथमपक्षे गोगावीशब्दयोरविशेषः, द्वयोरपि अनादिप्रयोगितायाः तथा संभवाद् उभयोरपि साधुत्वमसाधुत्वं वाऽविशेषतः स्यात् । अनादिप्रयोगितया[1] च साधुत्वे प्राकृतस्यैव गाव्यादेः साधुत्वं स्यात्, तस्यैव तत्संभवात्[2] । प्रकृतिरेव[3] हि प्राकृतम्, प्रकृतिश्च स्वभावः, अतः प्रकृतिभूतस्य अर्थस्वरूपावेदकस्य अनादिप्रयोगार्हस्य गाव्यादेरेव साधुत्वं युक्तं न[2] तु संस्कृतस्य गवादेः, तस्य अनादिप्रयोगितानुपपत्तेः । सतो हि वस्तुनो गुणान्तरारोपः संस्कारः, स च आदिमानेव, अतः संस्कृतव्यपदेशादेव संस्कारात् पूर्वं विद्यमानं प्रकृतिभूतमन्यत्किञ्चिदस्तीत्यवसीयते । तच्च प्राकृतमेव, इत्यस्यैव अनादिप्रयोगितया साधुत्वमायातम् ।

अथोच्यते—न प्रकृतिरेव प्राकृतम्, किं तर्हि ? प्रकृतेर्भवम्[3] । ननु केयं प्रकृतिर्नाम—यतो भवं प्राकृतम् इत्युच्येत[4] ? किं स्वभावः, धातुगणः, संस्कृतशब्दस्वरूपं वा ? प्रथमविकल्पे 'प्रकृतिरेव प्राकृतम्' इत्ययमेव पक्षोऽङ्गीकृतः स्यात्, प्रकृतेः स्वभावात् लब्धात्मलाभैर्गाव्यादिशब्दैः निखिललोकानां व्यवहारप्रसिद्धेः । द्वितीयविकल्पे तु गवादिशब्दानामपि प्राकृतत्वप्रसङ्गः, धातुगणात्[5] तत्स्वरूपसिद्धेरविशेषात्, इति संस्कृतव्यवहाराय दत्तो जलाञ्जलिः स्यात् । संस्कृतशब्दस्वरूपस्य तु प्रकृतित्वमनुपपन्नम्, विकारत्वात्[6] । सतो हि वस्तुनो गुणान्तराधानं संस्कारः स विकाररूपतया कथं प्रकृतित्वं प्रतिपद्येत ?

किञ्च, पूर्वापरकालभावित्वे सति प्रकृति-विकृतिभावो दृष्टः । न चात्र तदस्ति, वैपरीत्यप्रतीतेः—'आदिमद्धि संस्कृतम् अनादिमच्च प्राकृतम्' इति ।

(१) "अथ गावीशब्दस्य वाचकत्वं नोपपद्यते; तदयुक्तम्; गावीशब्देन बहुलं व्याहरन्ति प्रमातारः ।"—**तत्त्वो० पृ० १२४** । (२) अनादिप्रयोगितासंभवात् । (३) "प्राकृतेति—सकलजगज्जन्तूनां व्याकरणादिभिरनाहितसंस्कारः सहजो वचनव्यापारः प्रकृतिः, तत्र भवं सैव वा प्राकृतम् । 'आरिसवयणे सिद्धं देवाणं अद्धमग्गहा वाणी' इत्यादि वचनाद्वा प्राक् पूर्वं कृतं प्राक्कृतं बालमहिलादिसकलभाषानिबन्धनभूतं वचनमुच्यते। मेघनिर्मुक्तजलमिवैकस्वरूपं तदेव च देशविशेषात् संस्कारकरणाच्च समासादितविशेषं सत् संस्कृताद्युत्तरविभेदानाप्नोति। अत एव शास्त्रकृता प्राकृतमादौ निर्दिष्टं तदनु संस्कृतादीनि। पाणिन्यादिव्याकरणोदितशब्दलक्षणेन संस्करणात् संस्कृतमुच्यते ।"—**काव्या० रुद्र० नमि० २।१२** । (४) तुलना—"प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवं तत आगतं वा प्राकृतम् ।"—**हेम० प्राकृ०, प्राकृतसर्व०, प्राकृतच०, वाग्भट्टा० टी० २।२** । "एतदेव विपर्यस्तं संस्कारगुणवर्जितम् । विज्ञेयं प्राकृतं पाठ्यं नानावस्थान्तरात्मकम् ॥"—**नाट्यशा० १७।२**। "प्रकृतेः संस्कृतायास्तु विकृतिः प्राकृती मता ।"—**षड्भा०** । "प्राकृतस्य तु सर्वमेव संस्कृतं योनिः ।"—**प्राकृतसं०** । "प्रकृतेः संस्कृतात् साध्यमानात्सिद्धाच्च यद्भवेत् । प्राकृतस्यास्य लक्ष्यानुरोधि लक्ष्म प्रचक्ष्महे ॥"—**त्रि० प्रा० पृ० १** । (५) संस्कृतप्राकृतयोः ।

1—**तया साधु**—श्र० । 2 **न च** श्र० । 3 **प्रकृतौ भवम्** आ० । 4 **इत्युच्यते** ब० । 5 **धातुगणोक्तरूपसिद्धेः** ब० । 6 **विकारित्वात्** श्र ।

अथ मतम्—न गुणान्तराधानं संस्कारः, किं तर्हि ? अभिन्नस्वरूपस्य शब्दस्य सम्यगनधिगतार्थस्य प्रकृति-प्रत्ययादिविभागद्वारेण तदन्तर्गतोऽर्थः प्रकाश्यते इत्येवं रूपः शब्दस्य संस्कार इति; तदप्यसङ्गतम्; प्रकृतिप्रत्ययादिविभागद्वारेण अर्थकथनस्य व्याख्यानरूपतया संस्कारत्वानुपपत्तेः। नहि वस्त्रादौ तथाविधः संस्कारः कदाचिद् दृष्टः। किं तर्हि ? [2]गुणान्तराधानलक्षणः। तथाप्यस्य संस्कारत्वाभिधाने स्वकम्बलस्य 'कूर्दालिका' इति नाम कृतं स्यात्। 5

एतेन '[2]व्यवहर्तृशक्तिद्वारेण अपभ्रश्यतः शब्दस्य [3]रक्षाद्वारेण अविचलितस्वरूपस्यैवावस्थापनं संस्कारः' इति मतान्तरमपि अपास्तम्; अविचलितरूपतयावस्थापनस्यापि संस्कारत्वेन क्वचिदप्यप्रतीतेः। अविचलि[3]तरूपतया अवस्थापनञ्च शब्दानां सादृश्यापेक्षया, नित्यैकरू[4]पापेक्षया वा स्यात् ? यदि सादृश्यापेक्षया; तर्हि गाव्यादि- 10 शब्दस्यापि संस्कृतत्वप्र[5]सङ्गः तदविशेषात्। अथ नित्यैकरूपापेक्षया; तदयुक्तम्; शब्दानां नित्यैकरूपतायाः प्रा[3]क् प्रबन्धेन प्रतिषेधात्। तन्न प्रवाहापेक्षया अनादिप्रयोगितातः शब्दानां साधुत्वं सिद्ध्यति। त[4]या तत्साधुत्वाभ्युप[6]गमे च 'पितरि स्वर्गं गते ज्येष्ठेन पुत्रेण माता वोढव्या' इत्यादिम्ले[5]च्छव्यवहाराणामपि साधुत्वप्रसक्तिः; प्रवाहेण अनादिप्रयोगितायाः तत्राप्यविशेषात्। अथ नित्यत्वा[7]पेक्षया अनादिप्रयोगितातः तत्सा- 15 धुत्वसिद्धिः इत्युच्यते; तदप्युक्तिमात्रम्; शब्दानां नित्यत्वस्य प्रमाणानुपन्नत्वात्। तदनुपपन्नत्वञ्चैषां शब्दानित्यत्वसिद्धौ प्रपञ्चतः प्ररूपितमित्यलमतिप्रसङ्गेन। तन्न अनादिप्रयोगितापि तत्साधुत्वलक्षणम्।

नापि [6]धर्मसाधनत्वम्; तद्धि तेषां साक्षात्; परम्परया वा स्यात् ? न तावत् साक्षात्; [7]व्रतानुष्ठानादेः तदर्थस्य आनर्थक्यानुषङ्गात्। [6]परम्परया तत्साधनत्वं तु संस्कृत- 20

(१) "नन्वेवं वयं गुणातिशयमपश्यन्तः संस्कारं केषाञ्चिच्छब्दानामनुमन्यामहे....."—**वादन्या० पृ० १०७।** (२) "रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम्। लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग् वेदान् परिपालयिष्यतीति।"—**पात० महा० पस्पशा०।** (३) पृ० ७०३। (४) अनादिप्रयोगितया। (५) तुलना—"म्लेच्छव्यवहारा अपि केचित् मातृविवाहादयो मदनोत्सवादयश्चानादयः नास्तिक्यवचांसि च अपूर्वपरलोकाद्यपवादीनि।"—**प्रमाणवा० स्ववृ० १।२४७।** (६) "लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः।...शब्देनैवार्थोऽभिधेयो नापशब्देनेति। एवं क्रियमाणमभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देन।"—**पात० महा० पस्पशा०।** "साधवो धर्मसाधनम्"—**वाक्यप० १।२७।** (७) तुलना—"न धर्मसाधनता; मिथ्यावृत्तिचोदनेभ्योप्यधर्मोत्पत्तिः, अन्येभ्योऽपि विपर्यये धर्मोत्पत्तेः। शब्दस्य सुप्रयोगादेव स्वर्गमोदनघोषणा वचनमात्रम्। नचैवंविधानागमानाद्रियन्ते युक्तिज्ञाः। नच दानादिधर्मसाधनचोदनाशून्यकेवलशब्दसुप्रयोगान्नगपात इति ब्रुवाणस्य कस्यचिन्मुखं वक्रीभवति।"—**वादन्या० पृ० १०६।** "तथा च संस्कृताच्छब्दात्सत्याद् धर्मस्तथाऽन्यतः। स्यादसत्यं यदा (सत्याद्यदाऽ) धर्मः कः नियमः पुण्यपापयोः।"—**तत्त्वार्थश्लो० पृ० २९०। प्रमेयक० पृ० ६६८।** (८) शब्दादनुष्ठेयार्थ-

1—**चिद्दृष्टम्** श्र०। 2 **व्यवहारार्त्तश**—श्र०। 3—**लितस्वरूप**—ब०, श्र०। 4—**रूपतापेक्षया** ब०, श्र०। 5—**प्रसंगतस्तद**—ब०। 6—**पगमेपि च** श्र०। 7—**पेक्षस्यनादि**—ब०।

शब्दवत् प्राकृतशब्दानामप्यविशिष्टम् ।

विशिष्टपुरुषप्रणीतत्वं विशिष्टार्थाभिधायित्वं बाधारहितत्वं प्रमाणान्तरानुगृहीतत्वम् अनुपहतेन्द्रियग्राह्यत्वञ्च उभयत्राप्यविशिष्टमेव । अनावृतत्वमपि आवृतत्वपूर्वकं न शब्दे संगच्छते; स्थायित्वाभावात् । स्थायिन एव हि पदार्थस्य आवृतत्वानावृतत्वे
5 घटेते । शब्दे च स्थायित्वं प्रागेव प्रतिषिद्धम् ।

व्याकरणसिद्धस्वरूपत्वञ्च संस्कृतशब्दवत् प्राकृतशब्दानामप्यस्त्येव । यथैव हि संस्कृतव्याकरणेन प्रकृतिप्रत्ययविभागेन शब्दा व्युत्पाद्यन्ते तथा प्राकृतेनापि । अस्याऽव्याकरणत्वे अन्यत्र कः सामाश्वासः ?

यच्चान्यदुक्तम्–'*संस्कृता वागुद्यते*' इत्यादि; तत्राप्यसौ कदा वक्तव्या–कर्मकाले,
10 अध्ययनकाले वा ? अध्ययनकाले चेत्; कस्य अध्ययनकाले प्राकृतस्य, संस्कृतस्य वा ? न तावत् प्राकृतस्य; तदा संस्कृतवाचोऽनभिधानात्, अन्यथा तदध्ययनानुपपत्तिः । अथ संस्कृतस्य; कथं तदध्ययनकाले अनधीयमानत्वात् प्राकृतवाचोऽसाधुत्वम् ? अन्यस्याध्ययनकाले अन्यस्याऽप्रयोगादसाधुत्वे तु पुराणाध्ययनकाले वेदवाचामप्यप्रयोगादसाधुत्वं स्यात् । अथ कर्मकाले; कुतस्तदा प्राकृता न वक्तव्याः–अर्थाप्रतिपादकत्वात्, अपशब्दत्वात्, अधर्महेतुत्वाद्वा ? तत्राद्यपक्षोऽयुक्तः; गाव्यादिशब्देभ्यः संस्कृतेतरवेदिनां सुस्पष्टार्थप्रतिपत्तिप्रतीतेः ।

अपशब्दत्वञ्च गाव्यादिशब्दानां स्वरूपमात्रात्, व्याकरणादनिष्पत्तेर्वा ? यदि स्वरूपमात्रात्; तर्हि गोशब्दस्यापि अपशब्दत्वप्रसङ्गः तदविशेषात् । व्याकरणादनिष्पत्तिरपि संस्कृतात्, प्राकृताद्वा स्यात् ? न तावत् प्राकृतात्; तत्र तेषां स्वरूपनिष्प-
20 त्तिप्रतीतेः । संस्कृतव्याकरणतोऽपि गावीशब्दस्य स्वरूपमात्रेणाऽनिष्पत्तिः, अर्थविशेषे वा ? न तावत् स्वरूपमात्रेण; "*यत्ये तदादि गुः*" [जैनेन्द्र० १।२।११४] इति गुसञ्ज्ञायां सत्यां गोरियं गावी प्रक्रिया इति स्वरूपमात्रेण तन्निष्पत्तिप्रसिद्धेः । अथ अर्थविशेषे गोत्वलक्षणे गावीशब्दस्व अतोऽनिष्पत्तेः अपशब्दत्वमुच्यते; तदप्यसुन्दरम्;तत्र तस्याऽव्युत्पादकत्वात् । प्राकृतव्याकरणमेव हि गोत्वलक्षणेऽर्थे गावीशब्दं व्युत्पादयति नान्यत् ।

बोधस्ततोऽनुष्ठानं ततो धर्मोत्पत्तिरिति ।

(१) तुलना–"न ह्येषां प्रज्ञाबाहुश्रुत्यादिकं संस्कारं पश्यामो नाप्येषामेकान्तेन श्रव्यता । नाप्यर्थप्रत्यायने कश्चिदतिशयः । ...शिष्टप्रयोगः संस्कार इति चेत्; के शिष्टा ? ये वेद्यतादिगुणयुक्ताः । कः पुनरेषां गुणोत्कर्षानपेक्षोऽलीकनिर्बन्धो यत्तेऽमूनेव शब्दान् प्रयुञ्जते नापरान्..."–**वादन्या० पृ० १०७।** (२) प्राकृतव्याकरणस्य । ३) **पृ० ७६१ पं० १४** । (४) प्राकृताध्ययनकाले । (५)प्राकृतव्याकरणे । (६) "यस्य त्यः यत्यः तस्मिन् परतः तदादि शब्दरूपं गुसंज्ञं भवति ।"–**शब्दार्ण०** । (७) 'गु' इति संज्ञा 'अंग'संज्ञास्थानीया । (८) गोत्वलक्षणेऽर्थे । (९) संस्कृतव्याकरणस्य ।

1–**ष्टाभिधा**–ब० । 2–**नावृतत्वं घटते** ब० । 3–**मस्त्येव** ब० । 4 **वागुत्पद्यते** आ० । 5–**ले वा अध्य**– । 6 **अनभिधीय**–श्र० । 7–**त्वे प्राकृ**–आ० । 8 **प्राकृताऽसौ न** श्र० । 9 **सुस्पष्टार्थ**–श्र० । 10–**प्रतिप्रतीतेः** आ०, ब० । 11 **त्येतदा**–श्र० ।

अव्युत्पादकादनिष्पत्तेश्चास्य[1] अपशब्दत्वे गोशब्दस्याप्यपशब्दत्वप्रसङ्गः, प्राकृतव्याकरणात्तस्याप्यनिष्पत्तेरविशेषात्। अतः संस्कृतेतरव्याकरणप्रसिद्धयोः गोगावीशब्दयोः गोत्वलक्षणार्थाभिधायित्वेन प्रवृत्तेः कुतोऽयं नियमः 'गोशब्द एव गोत्वस्य वाचको न गावीशब्दः शब्दः तथा'। यथैवं हि तुल्यप्रमाणावधारितवाचकत्वा[2] वृक्षतरुपादपादयः पर्यायशब्दाः तथा गोगाव्यादयोऽपि। तथा[3]हि—गो-गावी-गौणी-[3]गोपोतलिकेत्यादयः शब्दाः गोत्वस्य वाचकाः वृद्धैस्तत्र अविगानेन प्रयुज्यमानत्वात्[4] गौः उश्रा(स्रा)इत्यादिवत्। तथा, गाव्यादयः शब्दाः गोत्वे अनादिप्रयोगाः अनवगम्यमानाऽवधित्वात् [5]गौरुश्रा(स्रा)इत्यादिवत्। 5

अथ अधर्महेतुत्वादसाधुत्वमस्याः; ननु कदा तस्या अधर्महेतुत्वम्—सर्वदा, यागादिकर्मकाले वा? यदि सर्वदा; न कदाचिद् धर्मस्यावसरः स्यात्, नित्य-नैमित्तिकानुष्ठानसमयेऽपि प्राकृतशब्दानां घृतसमिदाद्यभिधायिनां गोभूम्यादिदानाभिधायिनाञ्च प्रयुक्तानामधर्मस्यैव हेतुत्वप्रसङ्गात्। अथ यागादिकर्मकाले; महत् तत्कर्मणो माहात्म्यं येनान्यदा अधर्मस्याजनकमपि आत्मसत्ताकाले[ऽ]धर्मजनकं करोति इति। 10

किञ्च, प्राकृतवचसामधर्महेतुत्वनियमः तदा सिद्ध्येत् यदा संस्कृतानां तेषां धर्महेतुत्वनियमः स्यात्। तन्नियमाभ्युपगमे च नटभट[6]वरुट[6]चर्मकारादीनां संस्कृतवेदवचोऽभिधायिनां प्राकृतवक्तृमासोपवासिन्यादिभ्यः अतीवाधिकधर्मोत्पत्तिः स्यात्। अथ ब्राह्मणस्यैव तदभिधायिनो धर्मः नान्यस्येति चेत्; न; ब्राह्मण्यस्य कुतश्चिदपि प्रमाणादप्रतीतेः ॥छ॥ 15

नित्यनिरंशैकत्वादिधर्मोपेता योनिनिबन्धना ब्राह्मण्यजातिरिति मीमांसकादीनां पूर्वपक्षः—

ननु प्रत्यक्षेणैव ब्राह्मण्यं प्रतीयते; विस्फारिताक्षस्य पुरोव्यवस्थितेषु क्षत्रियादिसङ्घेषु तद्वैलक्षण्येन 'ब्राह्मणोऽयं ब्राह्मणोऽयम्' इत्यनुगतैकाकारप्रत्ययविषयतया ब्राह्मणसङ्घे मनुष्यत्वाद्यतिरिक्तस्य अनुगतैकाकारस्य ब्राह्मण(ण्य)स्य प्रतिभासप्रतीतेः। न चायं प्रत्ययः सन्दिग्धः; उभयकोटिसंस्पर्शित्वाभावात्। नापि विपर्यस्तः; दोषरहितैः कारणैरारब्धत्वात् बाधकप्रत्ययरहितत्वाच्च। [7]यदि च ब्राह्मण्यं प्रत्यक्ष न स्यात् तदा 'ब्राह्मणोऽयं पुरुषः' §इति विशिष्टप्रतिभासो न स्यात्। अत्र हि ब्राह्मणत्वानुरागविशिष्टः पुरुषः प्रतिभासते, [8]न पुनः 20

(१) गावीशब्दस्य। (२) तुलना—"तस्मात्पर्यायशब्दत्वात् गाव्यादेस्तरुवृक्षवत्। आचारेण प्रयोज्यत्वं न शास्त्रस्थैर्निवारितम्॥"—**तन्त्रवा० १।३।२४**। (३) तुलना—"गावीगोण्यादयः शब्दाः सर्वे गोत्वस्य वाचकाः। वृद्धैस्तत्र प्रयुक्तत्वाद् गोरुस्रेत्येवमादिवत्॥"—**तन्त्रवा० १।३।२४**। (४) म्लेच्छजातिविशेषः। "पुलिन्दा नाहलाः निष्टचा शवरा वरुटा भटाः। माला भिल्लाः किराताश्च सर्वेऽपि म्लेच्छजातयः॥"—**हैमः**। (५) ब्राह्मणोऽयं ब्राह्मणोऽयमित्यनुगतप्रत्ययः।

1—**भिधायकत्वेन** ब०, श्र०। 2—**त्वात् वृक्ष**—ब०। 3—**गौणातलि**—श्र०। 4 **गोरूपत्वेत्या**—ब०, **गोरुक्षेत्या**—श्र०। 5 **गोरूपत्वेत्या**—ब०। 6—**चरुट**—आ०, ब०। 7 **यदि ब्राह्म**—आ०। §एतदन्तर्गतः पाठो नास्ति आ०। 8—**न पुनः पुरुषमात्रं** श्र०।

प्रतिभासते तच्छून्यं[1] पुरुषमात्रम्। तत्प्रतिभासे[3] हि 'पुरुषोऽयम्' इति प्रतिभासः स्यात् नतु 'ब्राह्मणोऽयम्' § इति, पुरुषातिरेकित्वाद् ब्राह्मण्यस्य[1]। न च अप्रतिपन्ने विशेषणे विशिष्टः प्रत्ययो युक्तः; अतिप्रसङ्गात्। न च तथाभूतस्य ब्राह्मण्यस्य[2] अर्थेषु संभवे प्रथमदर्शनेऽपि प्रतिभासप्रसङ्गः; यतः स्वविशेषव्यङ्ग्या जातिः, विशेषाश्च इतरजातिपरिहा-
5 रेण[3] अवभासमाना जात्यन्तरपरिहारेण स्वजातीर्व्यञ्जयन्ति यथा गवाश्वादयः, अतः तत्र प्रतिभाताऽपि[4] जातिः व्यञ्जकभेदाग्रहणान्नोल्लिखति। व्यञ्जकभेदाग्रहणञ्च अत्यन्तसुसदृशावयवत्वादुपपन्नम् अत्यन्तसुसदृशगोगवयवत्। दृश्यते च द्रव्यपरीक्षकाणां कूटाकूटविवेके मणिपरीक्षकाणाञ्च मणिकाचादिविवेके अवधानवतां नैसर्गिकाभ्यासिकप्रतिभाससामग्रीसद्भाव[5] एव कूटाकूटविवेको मणिकाचादिविवेकश्च, एवमत्रापि 'अविप्लुतेन ब्राह्म-
10 णेन अविप्लुतायां ब्राह्मण्यामुत्पन्नः ब्राह्मणः' इत्याद्यौपदेशिकमातापितृब्राह्मण्यज्ञानलक्षणसामग्रीसद्भाव[6] एव 'ब्राह्मणोऽयम्' इति विवेकेन प्रतिभासाविर्भावो भवति। यदि वा, तद्ब्राह्मण्यज्ञाननिरपेक्षः 'ब्राह्मणोऽयम्' इत्युपदेशसहकृतेन इन्द्रियेण 'ब्राह्मणोऽयम्' इति ब्राह्मण्यजातिग्राही प्रत्ययो जन्यते। न च सामग्र्यभावात् यन्न प्रतिभासते तन्नास्तीति वक्तुं युक्तम्; अतिप्रसङ्गात्। अविप्लुतत्वञ्च मातापित्रोः प्रवादाभावान्निश्चीयते। व्यभिचारो

(१) ब्राह्मणत्वरहितम्। (२) ब्राह्मणत्वशून्यपुरुषमात्रप्रतिभासे। (३) पुरुषेषु। (४) "ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः। क्षत्रियायां तथैव स्याद् वैश्यायामपि चैव हि॥" **–महाभा० अनु० ४७। २८।** "सुवर्णं व्यज्यते रूपात्तामृत्वादेरसंशयम्। तैलाद् घृतं विलीनञ्च गन्धेन च रसेन च॥ भस्मप्रच्छादितो वह्निः स्पर्शनेनोपलभ्यते। अश्वत्वादौ च दूरस्थे निश्चयो जायते स्वनैः। संस्थानेन घटत्वादि ब्राह्मणत्वादि योनितः। क्वचिदाचारतश्चापि सम्यग्राजानुपालितात्॥" **–मी० श्लो० वन० श्लो० २७–२९।** "कथं पुनरिदं लोकस्य प्रसिद्धम्? प्रत्यक्षेणेति ब्रूमः। कस्मात्पुनः मातापितृसम्बन्धानभिज्ञाः चक्षुःसन्निकृष्टेषु मनुष्येष्वनाख्यातं न प्रतिपद्यन्ते? शक्त्यभावात् यथा वृक्षत्वं प्रागभिधानव्युत्पत्तेः। ....तेन यथैवालोकेन्द्रियानेकपिण्डानुस्यूतिशब्दस्मरणव्यक्तिमहत्त्वसन्निकर्षाकारविशेषादयोऽन्यजातिग्रहणे कारणं तथैवात्र उत्पादकजातिस्मरणम्। अयञ्चोत्पाद्योत्पादकसम्बन्धो मातुरेव प्रत्यक्षोऽन्येषां तु अनुमानाप्तोपदेशावगतः कारणम्। न च तप आदीनां समुदायो ब्राह्मण्यम्, न तज्जनितः संस्कारः, न तदभिव्यङ्ग्या जातिः। किं तर्हि? मातापितृजातिज्ञानाभिव्यङ्ग्या प्रत्यक्षसमधिगम्या।" **–तन्त्रवा० १।२।२।** "तस्मात्समानाकारेष्वपि पिण्डेषु विलक्षणब्राह्मणप्रत्ययवेद्यब्राह्मण्यादिजातिर्नापह्नोतुं शक्यते।..." **–तन्त्रवा० न्यायसु० पृ० १०–१५।** "यथा ब्राह्मणत्वादिजातिरुपदेशसव्यपेक्षचक्षुरिन्द्रियग्राह्यापि न प्रत्यक्षगम्यतामपोज्झति...यथा च ब्राह्मणत्वादिजातिप्रतीतौ कारणान्तरमुक्तं क्वचिदाचारतश्चापि सम्यग्राजानुपालितादिति मन्वादिदर्शितानवद्यवर्त्मानुसरणनिपुणनरपतिपरिपाल्यमानवर्णाश्रमाणां शङ्कितकपटकृतकार्यवेशदृष्टशूद्रव्यभिचारे देशे विशिष्टाचारगम्यापि ब्राह्मणत्वादिजातिर्भवति।" **–न्यायमं० पृ० ४२२।** (५) मातापितृब्राह्मण्यज्ञान। (६) "स्त्र्यपराधात्तु दुर्ज्ञानोऽयं सम्बन्ध इति स्वयमेव वक्ष्यति। न च तावन्मात्रेण प्रत्यक्षता हीयते। न हि यद्गिरिशृङ्गमारुह्य गृह्यते तदप्रत्यक्षम्। न च स्त्रीणां क्वचिद् व्यभिचारदर्शनात् सर्वत्रैव कल्पना युक्ता। लोकविरुद्धानुमानासंभवात्। विशिष्टेन हि प्रयत्नेन महाकुलीनाः परिरक्षन्त्यात्मानम्, अनेनैव हेतुना राजभिर्ब्राह्मणैश्च स्वपितृपितामहा-

1 **ब्राह्मणस्य** ब०, श्र०। 2 **ब्राह्मणस्य** ब०, श्र०। 3 **इतरज्ञाति**–आ०। 4 **प्रतिज्ञातापि** आ०, श्र०। 5–**सामग्र्यासद्भा**–ब०। 6 **इत्यौपदेशि**–ब०, **इत्यापदे**–श्र०।

हि प्रवादेन व्याप्तः, अतः प्रवादो निवर्त्तमानः व्यभिचारं निवर्त्तयति, व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यस्याऽनिवृत्तिविरोधात्।

यदि च ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मण्यजातिरर्थो न स्यात् तदाऽयमनर्थकः स्यात्, न चैतद् युक्तम्, एतदुच्चारणानन्तरभाविनोऽर्थप्रत्ययस्य उपलभ्यमानत्वात्। तन्निबन्धनव्यवहारस्य च 'ब्राह्मणं भोजय' इत्यादिरूपस्य असन्दिग्धाबाधितस्य सुप्रतीतत्वात्। पाशुपतादिलिङ्गिनामपि ब्राह्मणत्वादिजात्यनुरूपो नामचिह्नाचारोपदेशादिव्यवहारो दृश्यते, अतः सुदृढव्यवहारदर्शनाद् व्यक्तिभ्योऽर्थान्तरभूता प्रत्यक्षतः प्रसिद्धा ब्राह्मण्यजातिः।

तथा अनुमानतोऽपि; तथाहि—असति प्रतिबन्धके यो यदाकारः प्रत्ययः स तदाकारविषयनिमित्तकः यथा नीलादिप्रत्ययः, असति प्रतिबन्धके भवति च 'ब्राह्मणोऽयं ब्राह्मणोऽयम्' इत्यनुगतैकाकारः प्रत्ययः, तस्मात् पिण्डव्यतिरिक्त-अनुगतैकाकारब्राह्मण्यनिमित्तक इति। यदाकारो हि प्रत्ययः विषयेणापि तदाकारेणैव भवितव्यम्, अन्यथा नीलादिप्रत्ययस्य अनीलादिविषयत्वप्रसङ्गात् प्रतिनियतवस्तुव्यवस्थाविलोपानुषङ्गः।

तथा, ब्राह्मणपदं व्यक्तिव्यतिरिक्तैकनिमित्ताऽभिधेयसम्बद्धम् पदत्वात् पटादिपदवत्। न चायमसिद्धो हेतुः; धर्मिणि विद्यमानत्वात्। नापि विरुद्धः; विपक्ष एवाऽवृत्तेः। नाप्यनैकान्तिकः; पक्षसपक्षवद् विपक्षेऽप्यप्रवृत्तेः। नापि साधनविकलो दृष्टान्तः; पटादिपदेषु पदत्वस्य विद्यमानत्वात्। नापि साध्यविकलः; तेषु व्यक्तिव्यतिरिक्तैकनिमित्ताभिधेयसम्बद्धत्वाभावे व्यक्तीनामानन्त्येन अनन्तेनापि कालेन सम्बन्धग्रहणानुपपत्तेः।

तथा वर्णविशेषाध्ययनाचारयज्ञोपवीतादिव्यतिरिक्तनिमित्तनिबन्धनं 'ब्राह्मण' इति ज्ञानं तन्निमित्तबुद्धिविलक्षणत्वात् गवाश्वादिज्ञानवदिति।

दिपारम्पर्याविस्मरणार्थं समूहलेख्यानि प्रवर्तितानि। तथा च प्रतिकूलगुणदोषस्मरणात्तदनुरूपाः प्रवृत्तिनिवृत्तयो दृश्यन्ते।"—**तन्त्रवा० १।२।२।** "स्त्रीत्वस्य व्यभिचाराप्रयोजकत्वसूचनार्थोऽनुमाने कल्पनाशब्दः। न च निर्मूलकत्वेन लोकस्याप्रामाण्यम्; प्रयत्नेन रक्षणे योग्यानुपलब्धेर्मूलत्वसंभवादिति दर्शयितुमाह—विशिष्टेन हीति। महाकुलीनानां पुरुषाणां स्त्रीरक्षणमेव आत्मरक्षणम्, जायायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षित इति स्मरणात्। यद्वा दुष्कुलप्रसूतत्वं व्यभिचारशीलत्वे प्रयोजकं न स्त्रीत्वमिति दर्शयितुं महाकुलीनत्वं स्त्रीणामुक्तम्। व्यभिचाराभावनिश्चयमेव अभियुक्तवृद्धव्यवहारेण द्रढयति अनेनैवेति। व्यभिचाराभावानिश्चये हि निर्मूलत्वात् पितृपितामहादिपरम्परालेखनात्मकसमूहलेख्यं व्यर्थं स्यादिति भावः। कुलपरीक्षापूर्वकेदानीन्तनपुरुषगतविवाहादिव्यवहारेणापि तमेव द्रढयति तथा चेति।"—**तन्त्रवा० न्यायसु० पृ०१२।** "यत्र यावदुपलब्धिसामग्री तावत्यां सत्यामपि यासां व्यभिचारो न दृश्यते तासां नास्त्येव व्यभिचार इति लोकप्रमाणकमेतत्। अपि च अप्रमत्तैः स्त्रियो रक्षणीयाः, तासु नास्त्येव व्यभिचारसंभावनावकाशो यासु त्वस्ति मा भूत् तदपत्येषु तत्सन्ततिप्रभवत्वनिश्चयः। न चैतावता यत्रापि निश्चयः शक्यस्तत्रापि अनिश्चय इति युक्तमिति।"—**प्रक० पं० पृ० ३१।**

(१) ब्राह्मणशब्दप्रयोगः। (२) शैवादिभेदानाम्। (३) ब्राह्मणोऽयमिति प्रत्ययः पिण्डव्यतिरिक्तब्राह्मण्यनिबन्धनः असति प्रतिबन्धके ब्राह्मणोऽयमित्याकरतया समुत्पद्यमानत्वात्। (४) पटादिपदेषु। (५) पटव्यक्तितो व्यतरिक्तमेकं निमित्तं पटत्वाख्यम्।

1—**चारं विनि**—ब०। 2—**तस्य प्रती**—ब०। 3 **सुदृढं व्यव**—श्र०।

तथा "ब्राह्मणेन यष्टव्यं ब्राह्मणो भोजयितव्यः" [ ] इत्याद्यागमादपि ब्राह्मण्यजातिः प्रसिद्धा। तथा [1]वेदेतिहासपुराणप्रसिद्धा चासौ "आदौ ब्रह्मा मुखतो ब्राह्मणं ससर्ज, बाहुभ्यां क्षत्रियम्, ऊरुभ्यां वैश्यम् पद्भ्यां शूद्रम्" [ ] [1]इत्यादि वचसां[2] भूयसां तत्र तत्प्रतिपादकानां श्रवणादिति।

5 अत्र प्रतिविधीयते। यत्तावदुक्तम्[3]–'प्रत्यक्षेणैव ब्राह्मण्यं प्रतीते' इत्यादि; तदसमीचीनम्; यतः किं केवलेन्द्रियजनितेन तेन तत्प्रतीयेत, अन्यसहकृतेन्द्रियजनितेन वा? प्रथमपक्षे[4] किं निर्विकल्पकेन, सविकल्पकेन वा[5] तज्जनितेन[6] तेन तत्प्रतीयेत? न तावन्निर्विकल्पकेन; तत्र[7] जात्यादिप्रतिभासाभावात्, भावे वा निर्विकल्पकत्वविरोधः कथमन्यथेदं शोभेत–

सदृशपरिणामरूप एव ब्राह्मण्यम्, नतु योनिनिबन्धनमिति समर्थनम्–

10 "[8]अस्ति ह्यालोचनाज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम्। बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम्॥
[9]ततः परं पुनर्वस्तुधर्मैर्जात्यादिभिर्यया। बुद्ध्यावसीयते सापि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता॥"
[मी० श्लो० प्रत्यक्ष० श्लो० ११२, १२०] इति।

नापि सविकल्पकेन; अस्य निर्विकल्पकाविषये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। उपपत्तौ वाऽतिप्रसक्तेः। न[10] च विस्फारिताक्षस्य पुरोवर्त्तिखण्डमुण्डकर्कादिव्यक्तिषु गवाश्वादिजातिवत्

(१) ब्राह्मणोस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः। ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत॥"–**ऋग्० पुरुष० १२।** "अस्य प्रजापतेः ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः पुरुषः मुखमासीत् मुखादुत्पन्न इत्यर्थः। योऽयं राजन्यः क्षत्रियत्वजातिविशिष्टः स बाहू कृतो बाहुत्वेन निष्पादितो बाहुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः। तत्तदानीमस्य प्रजापतेर्यद्यावूरू तद्रूपो वैश्यः सम्पन्नः ऊरुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः। तथास्य पद्भ्यां पादाभ्यां शूद्रः शूद्रत्वजातिमान् पुरुषोऽजायत। इयञ्च मुखादिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिर्**यजुःसंहितायां** (३१।११) सप्तमकाण्डे 'स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत' इत्यादौ विस्पष्टमाम्नाता।"–**सायणभा०।** (२) **पृ० ७६८ पं० १८।** (३) तुलना–"तत्र किं निर्विकल्पकात् विकल्पकाद्वा ततस्तत्प्रतिपत्तिः स्यात्।"–**प्रमेयक० पृ० ४८२। स्या० र० पृ० ९५८।** (४) इन्द्रियजनितेन प्रत्यक्षेण। (५) निर्विकल्पके। (६) व्याख्या–"यस्त्वपिशब्दमसहमानः सर्वमेव ज्ञानं शब्दानुविद्धत्वात् सविकल्पकमेव न किञ्चिन्निर्विकल्पकमस्तीति मन्यते तं प्रत्याह–अस्तीति। बालानामिव अव्युत्पन्नानामस्माकमपि चक्षुःसन्निपातानन्तरं सविकल्पकात् प्रथममस्ति निर्विकल्पकं प्रतीतिसिद्धमालोचनविज्ञानं शुद्धवस्तुविषयम्, तदभावे हि निर्निमित्तं शब्दस्मरणं स्यात्। अस्मृतशब्दस्य च (न) शब्दानुविद्धो विकल्पः संभवतीति। शुद्धवस्तुजमित्येतद्विवृणोति– न विशेषो न सामान्यं तदानीमनुभूयते। तयोराधारभूता तु व्यक्तिरेवावसीयते॥ महासामान्यमन्यैस्तु द्रव्यं सदिति चोच्यते।"–**मी० श्लो० न्यायर०।** उद्धृतोऽयम्–'ज्ञानमाद्यं चेन्निर्विकल्पकम्'–**तत्त्वसं० पृ० ३८५। प्रमेयक० पृ० ४८२। प्रमेयर० पृ० ७४। स्या० र० पृ० ९५८। स्या० मं० श्लो० १३।** 'ह्यालोचनं ज्ञानं'–**षड्द० बृह० पृ० ११।** (७) ततो निर्विकल्पकादुत्तरकालं जात्यादिभिर्विकल्प्य वस्तु यया बुद्ध्या गृह्यते साऽपि प्रत्यक्षमेवेति।"–**मी० श्लो० न्यायर०।** उद्धृतोऽयम्–**तत्त्वसं० पृ० ३८५। प्रमेयक० पृ० ४८२। स्या० र० ९५८।** (८) मनोराज्यादिविकल्पादपि वस्तुसिद्धिप्रसङ्गात्। (९) तुलना–"विस्फारिताक्षस्य पुरोवर्तिखण्डमुण्डकर्कादिव्यक्तिषु गवाश्वादिजातिवत् मनुष्यव्यक्तिषु मनुष्यत्वपुंस्त्वाद्यतिरिक्तब्राह्मणस्य कस्यचिदप्रतिभासात्।"–**स्या० र० पृ० ९५८।**

1 **इति वचसां** ब०। 2 **वचसां तत्र** श्र०। 3–**वा तत्प्र**–ब०।

शुक्लत्वादिगुणवद्वा मनुष्यव्यक्तिषु मनुष्यत्वपुंस्त्वाद्यतिरिक्तस्य ब्राह्मण्यस्यैकस्य अखिलस्वव्यक्तिष्वनुगतस्य प्रतिभासोऽस्ति। कथमेवं क्वचिद् ब्राह्मणत्वानुरक्तोऽनुगतप्रत्ययः स्यादिति चेत्? सङ्केतवशात्, यथैव हि परस्परविलक्षणेषु गोवज्रादिषु एकगोत्वरूपसामान्याभावेऽपि 'गौः गौः' इत्यनुगताकारैकप्रत्ययः तथा अन्योन्यविलक्षणेष्वपि मनुष्यव्यक्तिविशेषेषु 'ब्राह्मणोऽयं ब्राह्मणोऽयम्' इत्यनुगताकारैकप्रत्ययो भविष्यति। वस्तुसामर्थ्यप्रभवत्वे तु अगृहीतसङ्केतास्वपि व्यक्तिषु तन्मात्रोपलम्भेनैव अव्यभिचारिगोप्रत्ययवत् स्यात्, न चैवम्। न खलु यथा महिषादिसङ्घे गवां गोजातिः वैलक्षण्येन प्रतिभासते स्वसङ्घे च गुणः क्रिया वा, तथा ब्राह्मण्यमपि। नहि हस्तपादाद्याकारव्यङ्ग्यमनुष्यत्वाद् व्यतिरिच्यमानपुंस्त्वादिसामान्यवत् ब्राह्मणत्वं वैविक्त्येन जातु प्रतिभासते। अन्यसहकृतेन्द्रियजनितेनापि तेन निर्विकल्पकेन, सविकल्पकेन वा तत् प्रतीयेत? उभयत्र उक्तदोषानुषङ्गः।

किञ्च, इन्द्रियाणां तद्विषयं प्रत्यक्षमुपजनयतां किं तदन्यत् सहकारित्वेन अभिप्रेतम्—ब्राह्मणभूतपितृजन्यत्वम्, पित्रोरविप्लुतत्वोपदेशः, आचारविशेषः, संस्कारविशेषः, वेदाध्ययनम्, यज्ञोपवीतादिकम्, ब्रह्मप्रभवत्वं वा? तत्राद्यः पक्षोऽनुपपन्नः; यतः पित्रोर्ब्राह्मण्ये सिद्धे तज्जन्यत्वेन पुत्रस्य ब्राह्मण्यं सिद्ध्येत्, तच्चानयोः ब्राह्मणभूतपितृजन्यत्वात् सिद्ध्येत्, तथाभूतपुत्रजनकत्वाद्वा? प्रथमपक्षे अनवस्था। बीजाङ्कुरवदनादित्वात् तत्कार्यकारणप्रवाहस्य अतो नानवस्था दोषाय; इत्यप्ययुक्तम्; यतो बीजाङ्कुरयोः कार्यकारणभावः पूर्वबीजाङ्कुरकार्यकारणभावग्रहणनिरपेक्षः प्रमाणतः प्रतीयते, अत्र तु पूर्वपूर्वब्राह्मण्यप्रतिपत्त्यभावे परापरब्राह्मण्यप्रतिपत्तेः कर्त्तुमशक्यत्वान्न दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोः मनागपि साम्यम्। द्वितीयपक्षे तु अन्योन्याश्रयः—सिद्धे हि पितृब्राह्मण्ये ब्राह्मणभूतपितृजन्यत्वेन पुत्रब्राह्मण्यसिद्धिः; तत्सिद्धौ च ब्राह्मणभूतपुत्रजनकत्वात् पितृब्राह्मण्यसिद्धिरिति।

---

(१) वस्तुमात्रोपलम्भेनैव। (२) ब्राह्मणोऽयं ब्राह्मणोऽयमिति प्रत्ययः। (३) मनुष्यत्वं हि स्त्रीषु पुरुषेषु च व्याप्तम्, पुरुषत्वं तु पुरुषमात्र एव। (४) प्रत्यक्षेण। (५) ब्राह्मण्यम्। (६) "ननु किमिदमिन्द्रियसहकारित्वेनात्रेष्टम्—ब्राह्मणभूतस्वपितृजन्यत्वम्, पितृगोचरोऽविप्लुतत्वोपदेशः, आचारविशेषः, संस्कारविशेषः, वेदाध्ययनम्, यज्ञोपवीतादिकम्, ब्रह्मप्रभवत्वं वा?"—**स्या० र० पृ० ९५८।** (७) तुलना—"यतः पित्रादिब्राह्मण्यज्ञानं प्रमाणमप्रमाणं वा?"—**प्रमेयक० पृ० ४८३।** (८) "तच्चानयोः ब्राह्मणभूतपितृजन्यत्वात् सिद्धचेत् तथाभूतपुत्रजनकत्वाद्वा?"—**स्या० र० पृ० ९५९।**

---

1 **मनुष्यपुंस्त्वा**—आ०, ब०। 2—**स्त्वाद् व्यति**—श्र०। 3 **ब्राह्मणस्यै**—आ०, श्र०। 4—**गतः प्रत्य**—ब०। 5—**व्यक्तिषु मनुष्यत्वपुंस्त्वादव्यतिरिक्तस्य ब्राह्मणोऽयं** श्र०। 6—**चारी गोप्रत्य**—आ०, ब०। 7 **महिष्यादि**—श्र०। 8 **स्वस्वसंघे** ब०। 9—**स्वाद्यतिरि**—ब०, आ०। 10 **जातिः प्रति**—श्र०। 11—**जन्मत्वं** ब०। 12 **तत्राद्यप**—ब०। 13 **ब्राह्मण्यभूत**—श्र०। 14—**ह्मण्यभावेपरा**—श्र०। 15 **पुत्रब्राह्मण्यसिद्धिः तत्सिद्धौ च ब्राह्मण्यसिद्धिः तत्सिद्धौ च ब्राह्मण**—आ०।

'अविप्लुतेन ब्राह्मणेन अविप्लुतायां ब्राह्मण्यामुत्पन्नो ब्राह्मणः' इत्यविप्लुतमातापित्रुपदेशस्तत्सहकारी; इत्यपि श्रद्धामात्रम्[1]; प्रमाणतोऽप्रतिपन्नेऽर्थे वास्तवोपदेशासंभवात्। यन्न[3] कुतश्चित् प्रमाणात् प्रतीयते न तत्रोपदेशो वास्तवः यथा सकलशून्यतायाम्, कुतश्चिदपि प्रमाणान्न प्रतीयते च भवत्कल्पितं ब्राह्मण्यमिति। अथ प्रत्यक्षत एव ब्राह्मण्यं प्रतीत्य
5 यथोक्तोपदेशो विधीयते; तदसत्; परस्परा[3]श्रयप्रसङ्गात्—सिद्धे हि ब्राह्मण्यप्रत्यक्षत्वे प्रमाणभूतयथोक्तोपदेशसिद्धिः, तत्सिद्धौ च तथाभूतोपदेशसहकृतेन इन्द्रियेण ब्राह्मण्यप्रत्यक्षतासिद्धिरिति।

अविप्लुतत्वञ्च[4] विवक्षितपित्रपेक्षया, अनादिकालपितृप्रवाहापेक्षया वा अभिप्रेतम्? यदि विवक्षितपित्रपेक्षया; तत्रापि अनयोः तज्जन्मनि[1] अविप्लुतत्वमभिप्रेतम्, अनादि-
10 काले वा? तज्जन्मनि चेत्; केन तत्तत्र तयोः प्रतीयेत—पुत्रेण, अन्यैर्वा? न तावत् पुत्रेण; स्वजन्मकालेऽपि तस्य तद्विवेचनासामर्थ्यात्। नाप्यन्यैः; तद्धि[5] तैः प्रत्यक्षतः प्रतीयेत, अनुमानात्, आगमाद्वा? न तावत् प्रत्यक्षतः; 'अयमेतस्मादेव एतस्यामुत्पन्नः' इत्येवंरूपस्यार्थस्य अर्वाग्दृशा प्रत्यक्षीकर्त्तुमशक्यत्वात्। नाप्यनुमानात्; प्रत्यक्षाविषये भवता अनुमानाऽनभ्युपगमात्। लिङ्गाच्च अनुमानमुदयमासादयति। न च[6] पित्रविप्लु-
15 तत्वे किञ्चिल्लिङ्गमस्ति। तत्र हि लिङ्गम्- पित्रोः संवृताकारादिविशेषः, अपत्येष्वविलक्षणता वा? तत्राद्यपक्षोऽयुक्तः, दुश्चारिणाम् अतीव संवृताकारदर्शनात्। द्वितीयपक्षोऽप्यपेशलः; यतो[7] यदि विप्लुतेतरपितृ[3]प्रभवाऽपत्येषु विलक्षणाकारता सिद्ध्येत् तदा अवि-

(१) तुलना—"न खलु द्विजादिभावः प्रमाणगोचरचारी। स हि जातियोगलक्षणः गोत्रलक्षणः क्रियासामर्थ्यातिशययोगो वा? ··परोपदेशप्रामाण्यं प्रत्यक्षार्थे न युक्तिमत्। उपदेशो हि लोकानामन्यथापि प्रवर्तते।"—**प्रमाणवार्तिकालं० पृ० २२।** "नचोपदेशसहायाध्यक्षगम्यं तत्; अध्यक्षविषये उपदेशापेक्षायोगात्। तद्योगे वा उपदेशस्यैव केवलस्य व्यापार इति उपदेशमात्रव्यङ्ग्यतैव।"—**सन्मति० टी० पृ० ६९७।** (२) ब्राह्मण्ये नोपदेशो वास्तवः प्रमाणतोऽप्रतीयमानत्वात्। (३) "किञ्च, ब्राह्मण्यजातेः प्रत्यक्षतासिद्धौ यथोक्तोपदेशस्य प्रत्यक्षहेतुतासिद्धिः, तत्सिद्धौ च तत्प्रत्यक्षतासिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः।"—**प्रमेयक० पृ० ४८३। स्या० र० पृ० ९५९।** (४) तुलना—"शुद्धिर्वंशद्वयीशुद्धौ पित्रोः पित्रोर्यदेकशः। तदानन्तकुलादोषाददोषा जातिरस्ति का। कामिनीवर्गसंसर्गैर्न कः सङ्क्रान्तपातकः।" —**नैषध० १७। ४०–४१।** "अविप्लुतत्वञ्च विवक्षितपित्रपेक्षया अनादिकालपितृप्रवाहापेक्षया वाऽभिप्रेतम्? यदि विवक्षितपित्रपेक्षया; तत्राप्यनयोस्तज्जन्मन्यविप्लुतत्वमभिमतमनादिकाले वा? तज्जन्मनि चेत्; तर्हि केन तत्र तयोः प्रतीयेत पुत्रेण अन्यैर्वा?"—**स्या० र० पृ० ९५९।** (५) विवक्षितपित्रपेक्षया तज्जन्मन्यविप्लुतत्वम्। (६) "नच पित्रोरविप्लुतत्वे किञ्चिल्लिङ्गमस्ति, तद्धि (द्धि) संवृताकारादिविशेषः अपत्येष्वविलक्षणता वा?"—**स्या० र० पृ० ९५९।** (७) तुलना—"नच विप्लुतेतरपित्रपत्येषु वैलक्षण्यं लक्ष्यते। न खलु वडवायां गर्दभाश्वप्रभवापत्येष्विव ब्राह्मण्यां ब्राह्मणशूद्रप्रभवापत्येष्वपि वैलक्षण्यं लक्ष्यते।"—**प्रमेयक० पृ० ४८३। स्या० र० पृ० ९५९।** "न च जात्यन्तरस्थेन पुरुषेण स्त्रियां क्वचित्। क्रियते गर्भसंभूतिर्विप्रादीनां तु जायते॥ अश्वायां रासभेनास्ति संभवोऽस्येति चेन्न सः। नितान्तमन्यजातिस्थः शफादितनुसाम्यतः॥ यदि वा

1 तज्जन्यविप्लुत—श्र०। 2 पितृविप्लु—आ०, ब०। 3—पितृभवा—ब०।

लक्षणाकाराऽपत्योपलम्भात् पित्रोरविप्लुतत्वं निश्चीयते, न चासौ[1] सिद्धा । न खलु वडवायां गर्दभाश्वप्रभवाऽपत्येष्विव ब्राह्मण्यां ब्राह्मणशूद्रप्रभवापत्येष्वपि वैलक्षण्यं स्वप्नेऽपि प्रतीयते । [3]आगमतोऽपि अपौरुषेयात्, पौरुषेयाद्वा तयोरविप्लुतत्वप्रतिपत्तिः स्यात् ? न तावदपौरुषेयात्; तत्प्रतिपादकस्य अपौरुषेयस्य आगमस्यैवाऽसंभवात् । पौरुषेयोऽप्यागमः [3]तत्प्रणेत्रा प्रमाणान्तरेणानयोरविप्लुतत्वे प्रतिपन्ने सति प्रवर्त्तमानः प्रमाणतां [2]भजते, 'न [4]तत्प्रतिपत्तिः कुतश्चिदस्ति' इत्युक्तम् । तन्न तज्जन्मनि अनयोरविप्लुतत्वं कुतश्चित् प्रत्येतुं शक्यम् । 5

एतेन अनादिकाले [1]तयोस्तत्प्रतिपत्तिः प्रत्याख्याता; ययोर्हि तज्जन्मन्यप्यविप्लुतत्वं प्रत्येतुं न शक्यते तयोः अनादिकाले तत् प्रतीयते इति महच्चित्रम् !

एतेन अनादिकालपितृप्रवाहापेक्षया अविप्लुतत्वप्रतिज्ञा प्रतिव्यूढा । 10

किञ्च, [6]सदैव अबलानां कामातुरतया इह जन्मन्यपि व्यभिचारोपलम्भात् अनादौ काले ताः कदा किं कुर्वन्तीति ब्रह्मणापि ज्ञातुमशक्यम् । तथा च 'व्यभिचारो हि प्रवादेन [3]व्याप्तः' इत्याद्ययुक्तम्; अत्यन्त[4]प्रच्छन्नकामुकानां प्रवादाभावेऽपि व्यभिचारसंभवतः तस्य तेन व्याप्त्यनुपपत्तेः । अतः पित्रोरविप्लुतत्वस्य कुतश्चिदप्रसिद्धेः न तदुपदेशो ब्राह्मण्यप्रत्यक्षताप्रादुर्भावे चक्षुषः सहकारित्वं प्रतिपद्यते । 15

नापि आ[7]चारविशेषः; स हि ब्राह्मणस्याऽसाधारणो याजनाऽध्यापनप्रतिग्रह-

---

तद्वदेव स्याद् द्वयोर्विसदृशः सुतः । नात्र दृष्टं तथा तस्मादगुणैर्वर्णव्यवस्थितिः ॥"–**पद्मपु० ११।१९६-९८।** "वर्णाकृत्यादिभेदानां देहेस्मिन्न च दर्शनात् । ब्राह्मण्यादिषु शूद्राद्यैर्गर्भाधानप्रवर्तनात् ॥ नास्ति जातिकृतो भेदो मनुष्याणां गवाश्ववत् । आकृतिग्रहणात्तस्मादन्यथा परिकल्प्यते ॥"–**उत्तरपु० ७४।४९१–९२ ।**

(१) विप्लुतेतरप्रभवापत्येषु विलक्षणाकारता । (२) तुलना–" न च वेदवचः किञ्चित् द्विजातित्वप्रसाधकम् । व्यक्तेः सामान्यवचनमनुक्तसममेव तत् ॥"–**प्रमाणवार्तिकालं० पृ० २५।** (३) आगमप्रतिपादकेन । (४) अविप्लुतत्वप्रतिपत्तिः । (५) पित्रोरविप्लुतत्वप्रतीतिः । (६) तुलना– "यदाहुः–अनादाविह संसारे दुर्वारे मकरध्वजे । कुले च कामिनीमूले का जातिपरिकल्पना ॥"–**नैषध० टी० १७।४०।** "अनादिगोत्रपद्धत्यामस्यां न स्खलनं स्त्रियाः । इति ज्ञानं कथन्नाम कामार्ता हि सदा स्त्रियः ॥ ब्राह्मणत्वे स्थिते पूर्वं तद्गोत्रत्वस्य संभवः । तदाऽस्थितेः कथं गोत्रं सेयमन्धपरम्परा ॥" –**प्रमाणवार्तिकालं० पृ० २५ ।** "अतीतश्च महान् कालो योषिताञ्चातिचापलम् । तद् भवत्यपि निश्चेतुं ब्राह्मणत्वं न शक्यते ॥ अतीन्द्रियपदार्थज्ञो न हि कश्चित् समस्ति वः । त्वदन्वयविशुद्धिञ्च नित्यो वेदोऽपि नोक्तवान् ॥"–**तत्त्वसं० का० ३५७९–८० ।** "प्रायेण प्रमादानां कामातुरतया इहजन्मन्यपि व्यभिचारोपलम्भात्कुतो योनिनिबन्धनो बाह्मण्यनिश्चयः ।"–**प्रमेयक० पृ० ४८२।** "अनादिगोत्रपद्धतौ च कामार्तत्वात् सर्वदा प्रमदानां कस्याश्चिद् व्यभिचारसंभवात् कुतो योनिनिबन्धनब्राह्मण्यनिश्चयात् संस्कारस्य अध्ययनादेश्च अविपर्यस्तत्वनिश्चयः ।"–**सन्मति० टी० पृ० ६९८ । स्या० र० पृ० ९६० ।** "न विप्राविप्रयोरस्ति सर्वदा शुद्धशीलता । कालेनानादिना गोत्रे स्खलनं क्व न जायते ॥"–**धर्मप० १७।२८।** (७) "अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा । दानं प्रतिग्रहञ्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥"–**मनुस्मृ० १।८८।**

1–**द्वानयोः** ब० । 2 **भजते तन्न** श्र० । 3 **व्याप्य इ**–श्र० । 4–**प्रवृत्तकाप्रकाशानां** ब० ।

ग्रहादिः, स च तत्प्रत्यक्षतानिमित्तं[1] न भवति अव्याप्तेरतिव्याप्तेश्चानुषङ्गात्; याजनादि-रहितेषु हि ब्राह्मणेष्वपि तद्व्यवहाराभावप्रसङ्गादव्याप्तिः, शूद्रेष्वपि अखिलस्य याजनाद्याचारस्योपलब्धितो ब्राह्मण्यानुषङ्गाच्चातिव्याप्तिः। अथ मिथ्याऽसौ आचारविशेषस्तत्र[2]; अन्यत्र कुतः सत्यः? ब्राह्मण्यसिद्धेश्चेत्; अन्योन्याश्रयः–सिद्धे हि आचारसत्यत्वे
5 ब्राह्मण्यसिद्धिः, तत्सिद्धौ च आचारसत्यत्वसिद्धिरिति।

किञ्च, आचाराद् ब्राह्मण्यसिद्ध्यभ्युपगमे व्रतबन्धात् पूर्वमब्राह्मण्यप्रसङ्गः। तन्न आचारोऽपि तत्प्रत्यक्षतां[3] प्रत्यङ्गम्।

एतेन[4] संस्कारविशेषस्यापि तदङ्गता प्रत्याख्याता; अव्याप्त्यतिव्याप्त्योरत्राप्यविशेषात्। तत्र अव्याप्तिः–संस्कारविशेषात् पूर्वं ब्राह्मणस्यापि अब्राह्मण्यप्रसक्तेः
10 स्यात्। अतिव्याप्तिः पुनः अब्राह्मणस्यापि तथाविधसंस्कृतस्य ब्राह्मणत्वापत्तेः[3] स्यादिति। एतेन वेदाध्ययनस्य यज्ञोपवीतादेश्च तदङ्गता प्रतिव्यूढा। ब्रह्मप्रभवत्वस्य[4] च तदङ्गत्वे[5] अतिप्रसङ्ग[6] एव, सकलप्राणिनां तत्प्रभवतया[7] ब्राह्मण्यप्रसङ्गात्।

किञ्च, ब्रह्मणो[8] ब्राह्मण्यमस्ति, न वा? यदि नास्ति; कथमतो[9] ब्राह्मणोत्पत्तिः? न हि अमनुष्यात् मनुष्योत्पत्तिः[5] प्रतीता। अथ अस्ति; किं सर्वत्र, मुखप्रदेशे एव
15 वा? यदि सर्वत्र[10]; स एव प्राणिनां भेदाभावानुषङ्गः। अथ मुखप्रदेश एव; तदाऽन्यत्रास्य[11] शूद्रत्वानुषङ्गात्[12] न विप्राणां तत्पादादयो वन्द्याः स्युः।

---

(१) तुलना–"अथाध्ययनादिना क्रियाविशेषेण ज्ञायते नोपदेशमात्रात्; तदप्यसत्; द्विजातित्वे क्रिया साध्या न क्रियातो द्विजातिता। वचनादपि नैवास्याः प्रतीतिरविरोधिनी॥"–**प्रमाणवार्तिकालं० पृ० २३।** "जातकर्मादयो ये च प्रसिद्धास्ते तदन्यवत्। आचाराः सांवृतास्ते हि कृत्रिमेष्वपि भाविनः॥"–**तत्त्वसं० का० ३५७८।** "अत एवाध्ययनं क्रियाविशेषो वा तत्सहायतां न प्रतिपद्यते। दृश्यते हि शूद्रोऽपि स्वजातिविलोपाद्देशान्तरे ब्राह्मणो भूत्वा वेदाध्ययनं तत्प्रणीताञ्च क्रियां कुर्वाणः।"–**प्रमेयक० पृ० ४८५।** "अव्याप्तेरतिव्याप्तेश्चानुषङ्गात्"–**स्या० र० पृ० ९६०।** (२) शूद्रादिषु। (३) ब्राह्मण्यप्रत्यक्षताम्। (४) तुलना–"एतेन संस्कारविशेषस्य वेदाध्ययनस्य यज्ञोपवीतादेश्च चक्षुःसहकारिता प्रत्युक्ता; अव्याप्त्यतिव्याप्त्योरत्राप्यविशेषात्।"–**स्या० र० पृ० ९६१।** (५) ब्राह्मण्यप्रत्यक्षतानिबन्धनत्वे। (६) तुलना–"ब्रह्मणोऽपत्यतामात्रात् ब्राह्मण्येति प्रसज्यते। न कश्चिदब्रह्मतनोरुत्पन्नः क्वचिदिष्यते॥ अन्तरा जातिभेदश्चेन्निर्निमित्तः कथं भवेत्। अन्तराले क्रियाभेदात् गोत्रेणार्थो न कस्यचित्॥ अथ द्विजादिगोत्राणामनादिर्भेद इष्यते। ज्ञायतां स कथन्नाम प्रमाणस्याप्रवृत्तितः॥ क्रिया तदपरिज्ञानादक्रियैव प्रसज्यते। अविच्छेदश्च गोत्रस्य प्रत्येतुं शक्यते न च॥ सूतमागधचाण्डालाः कथं संभविनोऽन्यथा। ज्ञायन्त एव ते तज्ज्ञैरिति चेन्नियमो न हि॥"–**प्रमाणवार्तिकालं० पृ० २४।** (७) ब्रह्मप्रभवतया। (८) तुलना–"किञ्च, ब्रह्मणो ब्राह्मण्यमस्ति वा न वा? नास्ति चेत्; कथमतो ब्राह्मणोत्पत्तिः? ··· अस्ति चेत्; किं सर्वत्र मुखप्रदेश एव वा?"–**प्रमेयक० पृ० ४८४। स्या० र० ९६१।** (९) अब्राह्मणाद् ब्रह्मणः। (१०) सर्वत्र शरीरावयवेषु मुखादिपादान्तेषु। (११) पादादिषु। (१२) ब्रह्मणः।

---

1 **आचारस्तत्र** ब०, आ०। 2–**व्याप्त्योस्तत्रा**–श्र०। 3–**त्वानुपपत्तेः** श्र०। 4–**वत्वसाधनत्वं गत्वे** ब०। 5 –**त्तिः प्रतीयते** ब०,–**त्तिता प्रतीता** श्र०।

किञ्च, [1]ब्राह्मण एव तन्मुखाज्जायते, तन्मुखादेव वासौ जायते ? विकल्पद्वयेपि अन्योन्याश्रयः—सिद्धे हि ब्राह्मणत्वे तस्यैव तन्मुखाज्जन्मसि[2]द्धिः, तत्सिद्धौ च ब्राह्मणत्वसिद्धिरिति। न च ब्रह्मप्रभवत्वं विशेषणं ब्राह्मण्यप्रत्यक्षताकाले केनचित् प्रतीयते। न च अप्रतिपन्नं विशेषणं विशेष्ये प्रतिपत्तिमाधातुं समर्थमतिप्रसङ्गात्। यद् विशेषणं तत् प्रतिपन्नमेव विशेष्ये प्रतिपत्तिमाधत्ते यथा दण्डादि, विशेषणञ्च ब्राह्मण्यप्रतिपत्तौ ब्रह्मप्रभवत्वमिति। 5

एतेन 'असति प्रतिबन्धके यो यदाकारः प्रत्ययः' इत्याद्यनुमा[3]नं ब्राह्मण्यसद्भावप्रसाधकं प्रत्याख्यातम्; अनेकधा प्रतिबन्धकसद्भावप्रतिपादनात्।

यदपि—'ब्राह्मणपदम्' इत्याद्यनुमानमुक्तम्[4]; तदप्ययुक्तम्; पक्षस्य अध्यक्षबाधितत्वात्, कठकलापादिब्राह्मणव्यक्तिषु हि ब्राह्मणपदं व्यक्तिव्यतिरिक्तैकनिमित्ताभिधेयसम्बन्धशून्यमेव अध्यक्षतः प्रतीयते अश्रावणत्वविविक्तशब्दवत्। अ[3]प्रसिद्धविशेषणश्च 10 पक्षः; न खलु व्यक्तिव्यतिरिक्तैकनिमित्ताभिधेयसम्बद्धत्वं मीमांसकस्य अ[6]स्माकं वा क्वापि प्रसिद्धम् [4]व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तस्य[7] सामान्यस्यो[5]भाभ्या[8]मभ्युपगमात्। हेतुश्चानैकान्तिकः; सत्ताऽऽकाशकालपदे अद्वैतादिपदे वा व्यक्तिव्यतिरिक्तैकनिमित्ताभिधेयसम्बद्धत्वाभावेऽपि पदत्वस्य भावात्। अत्रापि [9]तत्सम्बद्धत्वकल्पनायां [6]सामान्यस्य निःसामान्यत्वमनेकव्यक्तिवृत्तित्वञ्च व्याहन्येत। अद्वैताखिलशून्यत्वादेश्च सामान्यवत्त्वेन परमार्थसत्त्वानु- 15 षङ्गा[10]त् कुतोऽप्रतिपक्षा पक्षसिद्धिश्च स्यात् ? दृष्टान्तोऽपि साध्यविकलः; पटादिपदे व्यक्तिव्यतिरिक्तैकनिमित्तत्वासिद्धेः। नित्यैकरूपसामान्यमन्तरेणापि अनन्तानां वाच्यवाचकव्यक्तीनां सम्बन्धो यथा सिद्ध्यति तथा नित्यसम्बन्धनिषेधावसरे प्ररूपित[11]म्।

एतेन वर्णविशेषेत्याद्यनुमानं[12] प्रत्युक्तम्; उक्तदोषाणामत्राप्यविशेषात्। नगरा[13]-

(१) तुलना—"किञ्च, ब्राह्मण एव तन्मुखाज्जायते तन्मुखादेवासौ जायेत ?"—**प्रमेयक० पृ० ४८४।** (२) ब्राह्मणस्यैव। (३) **पृ० ७६९ पं०८।** (४) **पृ० ७६९ पं० १३।** (५) तुलना—"यतो यदि व्यक्तयादिभ्यो व्यतिरिक्तं निमित्तमात्रमस्य ज्ञानस्य विषयत्वेन साध्यते तदा सिद्धसाध्यता, तत्समुदायस्य समुदायिभ्यः कथञ्चिदव्यतिरिक्तस्य तद्विषयत्वेन स्वीकारात्। अथ प्रतिव्यक्ति परिसमाप्तमेकान्तव्यतिरिक्तमभिधीयते; तदा पक्षस्य प्रतिपक्षबाधितत्वम्, कठकलापादिब्राह्मणव्यक्तिषु हि ब्राह्मणज्ञानं व्यक्तयादिव्यतिरिक्तसामान्यनिमित्तरहितमेवाध्यक्षतः प्रतीयते अश्रावणत्वविविक्तशब्दवत्।"—**स्या० र० पृ० ९६१। प्रमेयक० पृ० ४।८५।** (६) जैनानाम्। (७) व्यक्तिभ्यो कथञ्चिद् भिन्नाभिन्नस्य। (८) मीमांसकजैनाभ्याम्। (९) व्यक्तिभ्यो भिन्नानां सत्तात्व-आकाशत्व-कालत्व-अद्वैतत्वादीनां सम्बन्धस्वीकारे। (१०) अद्वैतस्य सकलशून्यतायाश्च सिद्धिप्रसङ्गात्। (११) **पृ० ५४६।** (१२) **पृ०७६९ पं० १८।** (१३) तुलना—"नगरादिज्ञानवत् व्यतिरिक्तनिबन्धनाभावेऽपि तथाभूतज्ञानस्य कथञ्चिदुपपत्तेः। न हि नगरादिज्ञानेऽपि व्यतिरिक्तं द्रव्यान्तरमस्ति यदेकाकारज्ञाननिबन्धनं भवेत्, काष्ठादीनामेव प्रत्यासत्त्या कयाचित् प्रासादादिव्यवहारनिबन्धनानां नगरादिव्यवहारनिबन्धनत्वोपपत्तेः, अन्यथा षण्णगरीत्यादिष्वपि वस्त्वन्तरकल्पनाप्रसक्तेः।"—**सन्मति० टी० पृ० ६९७। प्रमेयक० पृ० ४८५। स्या० र० पृ० ९६१।**

1—**देव चासौ** आ०, ब०। 2—**सिद्धेः** श्र०। 3 **अथप्रसिद्ध**—श्र०। 4 **व्यतिरिक्तस्य सामान्यस्यो-भामभ्यु**—आ०। 5—**भाभ्याभ्युप**—श्र०। 6 **सामान्यनि**: सा—आ०।

दिज्ञानेन अनेकान्ताच्च, तत्र व्यक्तिव्यतिरिक्तनिमित्तनिबन्धनत्वाभावेऽपि[1] वर्णविशेषादिनिमित्तबुद्धिविलक्षणत्वस्योपलम्भात्। न खलु 'नगरं सेना वनम्' इत्यादिज्ञाने व्यक्तिव्यतिरिक्तम् अनुवृत्तप्रत्ययनिबन्धनं किञ्चिदस्ति। तद्धि द्रव्यम्, सत्ता, प्रत्यासत्तिविशेषो वा स्यात्? प्रथमपक्षे नगरादिकमेव तत्र द्रव्यम्, अन्यद्वा? न तावत् नगरादिकमेव;
5 तस्य द्रव्यत्वाऽसंभवात्। नहि नगरं सेनादिकं वा द्रव्यं संभवति; गृहादिभिरसंयुक्तैः विजातीयैश्च तस्य आरम्भाऽसंभवात्। कतिपयगृहाणामस्ति संयोग इति चेत्; न; तेषां[2] स्वयं संयोगरूपतया संयोगानाश्रयत्वात्। गुणरूपतया च तेषां[3] द्रव्यानारम्भकत्वम्, गुणैर्द्रव्यारम्भाऽसंभवात्[4]।

'सत्ता नगरादिकम्' इत्यत्रापि असौ[5] गृहादिविशेषिता, केवला वा तत्प्रत्ययमु-
10 त्पादयेत्? न तावत् केवला; गृहादिविविक्तेऽपि प्रदेशे ततः[6] तत्प्रत्ययप्रसङ्गात्। अथ गृहादिविशेषिता; न; कूटस्थनित्यायाः[7] विशेष्यत्वासंभवात्, अकिञ्चित्करस्य[8] अविशेषणत्वाच्च। किञ्चित्करत्वे वा[9] तत्कूटस्थताक्षतिः[10]। कथञ्चैवं 'षण्णगरी' इत्यत्र समुदायोपपत्तिः सत्ताया एकरूपतया समुदायतानुपपत्तेः?

प्रत्यासत्तिविशेषोऽपि कस्य केन सह नगरादिव्यपदेशमर्हेत्? गृहादीनां गृहा-
15 द्यन्तरैः इति चेत्; कः पुनरसौ—तेषां तैः सह समवायः, संयोगो वा? न तावत्समवायः; [12]तेषां युतसिद्धतया अनाधार्याधारभूततया च तदसंभवात्। नापि संयोगः; गृहादीनां संयोगरूपतया संयोगानाश्रयत्वात्। न च नगरादिशब्दात् [13]संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वलक्षणे प्रत्यासत्तिविशेषे एकस्मिन् [14]कस्यचित् प्रतिपत्ति-प्रवृत्ति-प्राप्तयोऽनुभूयन्ते, किन्तु गृहादावनेकत्र। नगरशब्दाद्धि गृहादौ, सेनाशब्दाद् अश्वादौ, वनशब्दाच्च धवादावनेकत्रार्थे
20 [15]ताः प्रतीयन्ते इति। [16]यत्र हि शब्दादुच्चरितात्[4] प्रतिपत्त्यादयः प्रतीयन्ते स शब्दस्यार्थः तथा वृद्धव्यवहारात्। 'देशादिप्रत्यासत्तिविशिष्टा गृहादयो नगरादिव्यपदेशभाजः' इत्यप्यनेनाऽपास्तम्; देशादौ हि प्रत्यासत्तिः—तेषां समवायः, संयोगो वा? तत्र च

(१) गृहाणाम्। (२) संयोगस्य गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वात्। (३) गृहाणाम्। (४) "द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्" (वैशे० सू० १।१।१०) इति नियमात्। (५) सत्ता। (६) नगरमिति प्रत्ययम्। (७) सत्तातः। (८) सत्तायाः। (९) गृहादेः। (१०) यदि गृहादयः सत्तायां कञ्चिदतिशयमुत्पादयन्ति तदा। (११) सत्तायाः नित्यैकरूपताव्याघातः। (१२) गृहादीनाम्। (१३) एकेन गृहेण संयुक्तमपरं गृहं तेन चापरमिति संयुक्तसंयोगाद् यदल्पीयस्त्वम् अल्पदेशावगाहित्वं तत्र। (१४) पुरुषस्य। (१५) प्रतिपत्तिप्रवृत्तिप्राप्तयः। (१६) तुलना—"सेनाशब्दादनेकत्र हस्त्याद्यर्थे प्रतीतिप्रवृत्तिप्राप्तिसिद्धेः, वनशब्दाच्च धवखदिरपलाशादावनेकत्रार्थे। यत्र हि शब्दात् प्रतीतिप्रवृत्तिप्राप्तयः समधिगम्यन्ते स शब्दस्यार्थः प्रसिद्धस्तथा वृद्धव्यवहारात्। न च सेनावनादिशब्दात् प्रत्यासत्तिविशेषे प्रतीतिप्रवृत्तिप्राप्तयोऽनुभूयन्ते येन स तस्यार्थः स्यात्।"—आप्तप० का० ४।

1—निबन्धनाभावेपि आ०, श्र०। 2—त्वात् कि—ब०। 3—णप्रत्यासत्ति—ब०। 4—तात्तत्प्रतिपत्त्या—आ०।

उक्तदोषोऽविशिष्टः। [1]भवतामपि कथमेवं नगरादिव्यपदेशः स्यात् ? इत्यप्यचोद्यम्; देशप्रत्यासत्तिविशिष्टे[1] प्रासादादौ तद्व्यपदेशस्य[2] अस्माभिरभ्युपगमात्। देशप्रत्यासत्तिश्चात्र संयोगलक्षणा प्रतिपत्तव्या, प्रासादादेरवयवित्वेन[3] अस्माकमिष्टत्वात्। विजातीयैः काष्ठेष्टिकादिभिः तस्य[4] आरम्भासंभवात् कथमवयवित्वम् ? इत्यप्यनुपपन्नम्; विजातीयैरपि पृथिव्यादिभिः शरीराद्यवयविनः आरम्भोपलम्भात्। सजातीयानाम् आरम्भनियमस्य षट्पदार्थपरीक्षायां[5] पृथिव्यादीनां तत्त्वान्तरत्वनिषेधावसरे निषिद्धत्वात्। ततो भवन्मते[6] नगरादिज्ञाने व्यक्तिव्यतिरिक्तनिमित्तनिबन्धनत्वाभावात्[7], सिद्धमनेनानैकान्तिकत्वम्। न चान्यत् किञ्चिद् ब्राह्मण्ये लिङ्गमस्ति यतः तत्सिद्धिः स्यात्।

अस्तु वा किञ्चित्तत्र[8] लिङ्गम्, तथापि अगृहीतप्रतिबन्धं तत्[9] न तत्प्रतिपत्तेरङ्गम्, अतिप्रसङ्गात्। प्रतिबन्धग्रहश्च अप्रतिपन्ने ब्राह्मण्ये न संभवति, अतिप्रसङ्गात्। तत्प्रतिपत्तिश्च[10] प्रत्यक्षतः प्रतिषिद्धा। अनुमानतः तत्प्रतिपत्तौ चक्रकप्रसङ्गः—सिद्धे हि अनुमानतो ब्राह्मण्ये तेन लिङ्गस्य प्रतिबन्धसिद्धिः, तत्सिद्धौ च अनुमानसिद्धिः, ततश्च ब्राह्मण्यसिद्धिरिति।

आगमतोपि[11] अपौरुषेयात्, पौरुषेयाद्वा तत्प्रतिपत्तिः स्यात् ? न तावदपौरुषेयात्; तस्य कार्ये[12] एवार्थे प्रामाण्यात्, ब्राह्मणत्वस्य च नित्यतयेष्टितोऽकार्यत्वात्। नापि पौरुषेयात् ततः[12] तत्प्रतिपत्तिः; तस्य प्रमाणान्तरसापेक्षत्वात्[13], तस्य[3] चात्राऽसंभवात्।

नाप्युपमानात् तत्प्रतिपत्तिः; तस्य सादृश्यालम्बनत्वात्। अप्रतिपन्ने च प्रमाणान्तरेण ब्राह्मण्ये कथं तेन सादृश्यं कस्यचित् प्रतीयेत यतः तद्दर्शनाद्[14] ब्राह्मण्यं प्रतीयेत ?

नाप्यर्थापत्तेस्तत्प्रतिपत्तिः; ब्राह्मण्यजातिव्यतिरेकेणानुपपद्यमानस्य प्रमाणषट्कविज्ञातस्य कस्यचिदप्यर्थस्य अप्रतीयमानत्वात्। अतः सदुपलम्भकप्रमाणपञ्चकगोचरातिक्रान्ततया अभावप्रमाणकवलीकृतत्वात् नभोऽम्भोजवत् नास्ति ब्राह्मण्यम्। अतो ब्राह्मण्यजातेः सत्त्वस्यैवाऽसंभवात् 'प्रथमदर्शने प्रतिभातापि जातिः व्यञ्जकभेदाग्रहणान्नोल्लिखति' इत्यादि[15] प्रत्याख्यातम्।

---

(१) जैनानाम्। (२) नगरादिव्यपदेशस्य। "प्रासादतोरणपुरुषादीनां समुदायो नगरम्।" —**प्रमाणवा०स्ववृ० टी० पृ० १२७**। (३) जैनानाम्। (४) अवयविद्रव्यस्य। (५) पृ०२३९। (६) नैयायिकादिमते। (७) ब्राह्मण्ये। (८) लिङ्गम्। (९) ब्राह्मण्यप्रतीतिः। (१०) "नाप्यागमतः; यतोऽसौ पौरुषेयो वा स्यादपौरुषेयः"—**स्या० र० पृ० ९६२**। **सन्मति० टी० पृ० ६९८**। (११) "आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्—क्रिया कथमनुष्ठेयेति तां वदितुं समाम्नातारो वाक्यानि समामनन्ति।" —**जैमिनिसू०, शाबरभा०१।२।१**। (१२) आगमात्। (१३) वक्तुः प्रतिपाद्यविषयज्ञानस्य प्रमाणत्वे सिद्ध एव तत्प्रणीतागमस्य प्रामाण्यम्। (१४) ब्राह्मण्यसदृशवस्तुदर्शनात्। (१५) **पृ०७६८ पं० ६**।

1—**विशिष्टप्रासा**—श्र०। 2—**क्तनिबन्ध**—आ०। 3 '**तस्य चात्रासंभवात्**' नास्ति आ०।

यदप्युक्तम्[1]–'द्रव्यपरीक्षकाणाम्' इत्यादि; तदप्यसाम्प्रतम्; [2]यतो न पीततामात्रं सुवर्णम्, विचित्ररेखारचितपरिणतिमात्रं वा द्रव्यम्; वृत्तसंस्थानमात्रं वा मणिः; अतिप्रसङ्गात्। किं तर्हि? तद्विशेषः। स च न प्रत्यक्षः, दाहच्छेदादेः [1]तुषाम्बुसंप्रक्षालनादेः [2]परप्रश्नादेश्च वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। [3]तस्यापि [4]तत्प्रतिपत्तौ सहायत्वे तज्जातौ
5 किञ्चित्तथाविधं सहायं वाच्यम्। तच्च[5] ब्राह्मणभूतपितृजन्यत्वादिकम्, आकारविशेषो वा स्यात्? सर्वमेतत् प्रागेव कृतोत्तरत्वान्न [6]तत्प्रतिपत्तौ सहायतां प्रतिपद्यते। अतोऽयुक्तमुक्तम्[7]–'न च सामग्र्यभावाद् यन्न प्रतिभासते तन्नास्ति' इत्यादि; तत्प्रतिभाससामग्र्याः प्रागेव [3]अशेषविशेषतो निरस्तत्वात्।

ननु ब्राह्मणत्वादिसामान्यानभ्युपगमे कथं [4]भवतां वर्णाश्रमव्यवस्था तन्निबन्धनो
10 वा तपोदानादिव्यवहारः स्यात्? इत्यप्यचोद्यम्; क्रियाविशेषयज्ञोपवीतादिचिह्नोपलक्षिते व्यक्तिविशेषे तद्व्यवस्थायाः तद्व्यवहारस्य च उपपत्तेः। [5]तन्न भवत्कल्पितं नित्यादिस्वभावं ब्राह्मण्यं कुतश्चिदपि प्रमाणात् प्रसिद्ध्यतीति [6]क्रियाविशेषनिबन्धन एवायं ब्राह्म-

---

(१) पृ० ७६८ पं० ७। (२) तुलना–"काञ्चनाद्युपदेशस्य हि यदाऽसत्यताशङ्का तदा प्रत्यक्षदर्शनादसौ निवर्तते नैवं जात्याद्युपदेशस्यासत्यताशंकायां प्रत्यक्षात् सत्यता जातिस्वरूपग्रहणाकारात्। सुवर्णादौ हि रूपविशेषसद्भावात् एवम्भूतमेव सुवर्णं भवतीति व्यवहारस्य परिसमाप्तेर्दृष्टस्य न काचित्क्षतिः, अत्र तु पुनरेवंविधमेव ब्राह्मण्यमिति न पादप्रसारणमात्रं त्राणम्।"–**प्रमाणवार्तिकालं० पृ० २२**। "यतो न पीततामात्रं सुवर्णम्..."–**प्रमेयक० पृ० ४८४**। (३) दाहच्छेदतुषाम्बुप्रक्षालनादेः। (४) सुवर्णादिप्रतिपत्तौ। (५) "तच्चाकारविशेषो वा स्यादध्यनादिकं वा?" –**प्रमेयक० पृ० ४८५**। (६) ब्राह्मण्यप्रतिपत्तौ। (७) **पृ० ७६८ पं० १३**। (८) जैनानाम्। (९) तुलना–"न जटाहि न गोत्तेहि न जच्चा होति ब्राह्मणो। यम्हि सच्चञ्च धम्मो च सो सुची सो च ब्राह्मणो॥ न चाहं ब्राह्मणं ब्रूमि योनिजं मत्तिसंभवं। 'भो वादि' नाम सो होति स वे होति सकिञ्चनो। अकिञ्चनं अनादानं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं॥"–**धम्मप० गा० ३९३,३९६**। "कम्मुणा बंभणो होइ कम्मुणा होइ खत्तिओ। वईसो कम्मुणा होइ सुद्दो हवइ कम्मुणा॥"–**उत्तरा० २५।३३**। "तस्माद् गुणैर्वर्णव्यवस्थितिः।...ऋषिशृंगादिकानां च मानवानां प्रकीर्त्यते। ब्राह्मण्यं गुणयोगेन न तु तद्योनिसंभवात्॥...चातुर्वर्ण्यं यथान्यच्च चाण्डालादिविशेषणम्। सर्वमाचारभेदेन प्रसिद्धिं भुवने गतम्॥ –**पद्मपु० ११।१९८–२०५**। "मनुष्यजातिरेकैव जातिनामोदयोद्भवा। वृत्तिभेदाहिताद् भेदाच्चातुर्विध्यमिहाश्नुते॥ ब्राह्मणा व्रतसंस्कारात् क्षत्रियाः शस्त्रधारणात्। वणिजोऽर्थार्जनाद्न्याय्यात् शूद्रा न्यग्वृत्तिसंश्रयात्॥"–**आदिपु० ३८।४५–४६**। "आचारमात्रभेदेन जातीनां भेदकल्पनम्। न जातिर्ब्राह्मणीयास्ति नियता क्वापि तात्त्विकी॥ ब्राह्मणक्षत्रियादीनां चतुर्णामपि तत्त्वतः। एकैव मानुषी जातिराचारेण विभिद्यते।...गुणैः सम्पद्यते जातिर्गुणध्वंसाद्विपद्यते।"–**धर्मप० १७।२४–३२**। महाभाष्येऽपि 'गुणवाचिनः ब्राह्मणादिशब्दाः' इति पक्षोप्युपन्यस्तः। तथाहि–"अथवा सर्व एते शब्दाः गुणसमुदायेषु वर्तन्ते ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्र इति।"–**पात० महाभा० २।२।६**। "क्रियाविशेषयज्ञोपवीतादिचिह्नोपलक्षिते व्यक्तिविशेषे तद्व्यवस्थायास्तद्व्यवहारस्य चोपपत्तेः।...ततः क्रियाविशेषादिनिबन्धन एवायं ब्राह्मणादिव्यवहारः।"–**प्रमेयक० पृ० ४८६। स्या० र० पृ० ९६२**।

---

1 **तुषदुसप्रक्षा**–आ०, **तुषबुसप्रक्षा**–श्र०। 2 **परपक्षादेश्च** ब०। 3 **अशेषतो** ब०। 4 **भगवतां** श्र०। 5 **तन्न तवकल्पि**–ब०। 6 **क्रियानिबन्धन** ब०।

णादिव्यवहारो[1] युक्तः। कथमन्यथा[2] वेश्यापाटकादिप्रविष्टानां ब्राह्मणीनां[1] ब्राह्मण्याभावो निन्दा च स्यात्, जातिर्यतः पवित्रता हेतुः? सा[3] च भवन्मतेन[4] नित्यैकरूपतया तदवस्थैव, अन्यथा[5] गोत्वजातेरपि ब्राह्मण्यं निकृष्टं स्यात्। गवादीनां हि चाण्डालादिगृहे[2] चिरोषितानामपि इष्टं शिष्टैरादानं न तु ब्राह्मणीनाम्। अथ क्रियाभ्रंशात्[6] तासां निन्द्यता अनादानञ्चेष्यते; तर्हि किमनेन अन्तर्गडुना[7] ब्राह्मण्येन कल्पितेन? कल्पयित्वापि तत्[8] क्रियाविशेषवशादेव वन्द्यताया ब्राह्मणव्यवहारस्य[3] चाभ्युपगमनीयत्वात्। 5

किञ्च, क्रियानिवृत्तौ[9] ब्राह्मण्यजातेर्निवृत्तिः स्यात्, यदि सा[10] तस्याः[11] कारणं व्यापकं वा स्यात्, नान्यथा अतिप्रसङ्गात्। न चास्याः कारणं व्यापकं वा किञ्चिदिष्टम्। नापि क्रियाभ्रंशात् तस्या[12] विकारोऽस्ति "*भिन्नेष्वभिन्ना नित्या निरवयवा च जातिः*"[13] [ ] इत्यभिधानात्। न चाऽविकृतायाः निवृत्तिः संभवति अतिप्रसङ्गादिति। तदेवं भवत्कल्पितब्राह्मण्यस्य आकाशकुशेशयवदप्रसिद्धस्वरूपत्वान्न ब्राह्मणस्यैव संस्कृतशब्दप्रयोगात् धर्मो युक्तः, किन्तु सर्वेषामविशेषेणैव अतोऽसौ[14] स्यात्, न चैवम्। अतोऽवितथार्थाभिधायित्वमेव शब्दस्य साधुत्वमभ्युपगन्तव्यम् नान्यत्, उक्तदोषानुषङ्गात्। तथाविधञ्च तत्[16] संस्कृतशब्दस्येव प्राकृतशब्दस्याप्यविशिष्टम्, अतो द्वयोरप्यनयोः साधुत्वम्। ततः साधूक्तम्–**'वर्णाः पदानि वाक्यानि प्राहुरर्थानवाञ्छितान्'** इत्यादि। 10 15

कारिकाद्वयं विवृण्वन्नाह–**'वर्ण'** इत्यादि। **वर्णपदवाक्यानां वाचकत्वम्** अर्थप्रतिपादकत्वम्, **यथास्वं** स्वस्यार्थस्य अनतिक्रमेण **आगमात् प्रतिपत्तव्यम्**। तत्रास्य प्रत्येकं प्रपञ्चतः प्ररूपितत्वात्। कुतः पुनः विवक्षातोऽन्यस्य वाचकाः शब्दाः? इत्याह–**'वक्त्रभिप्रायात्'**[4] इत्यादि। **वक्त्रभिप्रायाद् भिन्नस्य** बहिर्भूतस्य **अर्थस्य** घटादेः **वाचकाः शब्दाः**[5]। कुत एतत्? इत्याह– **सत्यानृतव्यवस्थान्यथानुपपत्तेः**। यत्र सत्यानृतव्यवस्था तद् वक्त्रभिप्रायाद् भिन्नार्थविषयं यथा प्रत्यक्षादि, सत्यानृतव्यवस्था च शब्देष्विति। **अयञ्च प्रसङ्गः** बहिरर्थ- 20

विवृतिव्याख्यानम्–

(१) तुलना–"ततः संव्यवहारमात्रप्रसिद्धं ब्राह्मण्यम्।"–**प्रमाणवार्तिकालं पृ०२६**। (२) यदि क्रियाविशेषनिबन्धनो ब्राह्मण्यादिव्यवहारो न स्यात्तदा। तुलना–"कथमन्यथा वेश्यापाटकादिप्रविष्टानां ब्राह्मणीनां ब्राह्मण्याभावो भवेत्..."–**स्या० र० पृ० ९६२। प्रमेयक० पृ० ४८६**। (३) जातिः। (४) मीमांसकनैयायिकमतेन। (५) "अन्यथा गोत्वादपि ब्राह्मण्यं निकृष्टं स्यात्।"–**प्रमेयक० पृ० ४८६**। (६) ब्राह्मणीनाम्। (७) "घटामस्तकयोरन्तरालवर्ती मांसपिण्डोऽन्तर्गडुः"–**प्रमाणवा० स्ववृ० टी० पृ० १६८**। (८) ब्राह्मण्यम्। (९) तुलना–"किञ्च क्रियानिवृत्तौ..."–**प्रमेयक० पृ० ४८७**। (१०) क्रिया। (११) ब्राह्मण्यजातेः। (१२) ब्राह्मण्यजातेः। (१३) उद्धृतमिदम्–**प्रमेयक०पृ०४८७**। (१४) संस्कृतशब्दोच्चारणात्। (१५) धर्मः। (१६) अवितथार्थाभिधायित्वलक्षणं साधुत्वम्।

1 **ब्राह्मणानां** ब०। 2 **चाण्डालादीनां गृहे** श्र०। 3 **ब्राह्मण्यव्य**–आ०, श्र०। 4 **इति** आ०। 5 **'शब्दाः'** नास्ति आ०।

विषयतामन्तरेण सत्यानृतव्यवस्थानुपपत्तिलक्षणः **अन्यत्र 'प्रमाणं श्रुतमर्थेषु'** [लघी० का० २६] इत्यादौ **विस्तरेणोक्तः इति नेह** प्रघट्टके पुनः **प्रतन्यते**। नन्वर्थाभावेपि शब्दानां प्रवृत्तिदर्शनात् कथं तद्वाचकत्वम्[1] इत्यत्राह–**'शब्दानाम्'** इत्यादि। **शब्दानाम् अर्थव्यभिचारित्वेऽभ्युपगम्यमाने अभिप्रेतव्यभिचारित्वं कुतः** प्रमाणात्
5 न कुतश्चित् **अपनीयते** निराक्रियते। कुत एतत् ? इत्यत्राह–**'सुषुप्तादौ'**[3] इत्यादि, **आदिशब्देन** मत्तादिपरिग्रहः **वाग्वृत्तेर्दर्शनात्।**

ननु विवक्षाप्रभवाच्छब्दादन्य एव शब्दः, यः तदभावे[1] तत्र जायते। न चान्यस्य व्यभिचारे अन्यस्य[4] व्यभिचारोऽतिप्रसङ्गात्। 'सुविवेचितं हि कार्यं कारणं न व्यभिचरति' इति, तदेतदत् अर्थविशेषसद्भावासद्भावप्रतिबद्धात्मलाभेष्वपि शब्देषु
10 समानम्। साम्येऽपि तेषां विवक्षेतरप्रभवाः शब्दाः वैलक्षण्येनाऽवसीयन्ते ननु अर्थविशेषसद्भावाऽसद्भावप्रतिबद्धात्मलाभा[5] इति स्वदर्शनानुरागमात्रम्। विवक्षामात्रगोचरत्वे च अमीषां बहिरर्थे प्रवृत्त्यादिहेतुत्वानुपपत्तिः, तदविषयत्वाद्[2], यद् यद्विषयं न भवति न तत् तत्र प्रवृत्त्यादिहेतुः यथा रूपज्ञानं रसाविषयं न रसे, न भवन्ति च बहिरर्थविषया भवन्मते शब्दा इति। नचैतद् युक्तम् प्रतीतिविरोधात्। सुप्रसिद्धा हि
15 शब्देभ्यो बहिरर्थे प्रतिपत्तिप्रवृत्तिप्राप्तिप्रतीतिः आबालं प्रत्यक्षवत्। अतः तद्विषयत्वमेव अमीषां युक्तम्। यद्[3] यत्र प्रवृत्यादिहेतुः[6] तत्तद्विषयम् यथा रसज्ञानं रसे प्रवृत्त्यादिहेतू रसविषयम्, बहिरर्थे प्रवृत्त्यादिहेतवश्च शब्दा इति। नचायमसिद्धो हेतुः; प्रत्यक्षवत्[4] शब्देभ्यः तत्र प्रवृत्त्यादिप्रतीतेः। यथैव हि प्रत्यक्षात् प्रतिपत्तृप्रणिधानादिसामग्रीसापेक्षात् प्रत्यक्षार्थे प्रतिपत्त्यादिप्रतीतिः सकलजनप्रसिद्धा, तथा सङ्केतादिसामग्रीसा-
20 पेक्षात् शब्दात् शब्दार्थेऽपि इति। न च अर्थे अर्थिनोऽर्थित्वादेव प्रवृत्तेः शब्दोऽप्रवर्त्तक इत्यभिधातव्यम्; प्रत्यक्षादेरप्येवमप्रवर्त्तकत्वप्रसङ्गात्, तदर्थेऽपि[5] अर्थित्वादेव प्रवृत्तिप्रतीतेः। परम्परयाऽत्र[8] प्रवर्त्तकत्वे[7] शब्देऽपि तथा[8] तदस्तु अविशेषात्।

का[9] चेयं विवक्षा नाम–शब्दोच्चारणेच्छामात्रम्, अनेन शब्देन अमुमर्थं प्रति-

(१) विवक्षाभावे। (२) बहिरर्थाविषयत्वात्। (३) शब्दो बहिरर्थविषयः बहिरर्थे प्रवृत्त्यादिहेतुत्वात्। (४) तुलना–"प्रत्यक्षादिव शब्दाद् बहिरर्थप्रतीतिसिद्धेः। यथैव हि प्रत्यक्षात् प्रतिपत्तृप्रणिधानसामग्रीसव्यपेक्षात् प्रत्यक्षार्थप्रतिपत्तिः तथा सङ्केतसामग्रीसापेक्षादेव शब्दाच्छब्दार्थप्रतिपत्तिः सकलजनप्रसिद्धा, अन्यथा ततो बहिरर्थे प्रतिपत्तिप्रवृत्तिप्राप्त्ययोगात्। न चार्थवेदनादेव अर्थे पुरुषस्यार्थिनः स्वयमेव प्रवृत्तेः शब्दोऽप्रवर्त्तक इत्येव वक्तुं युक्तम्; प्रत्यक्षादेरप्येवमप्रवर्तकत्वप्रसङ्गात्, तदर्थेऽपि सर्वस्याभिलाषादेव प्रवृत्तेः।"–**अष्टसह० पृ० २१। प्रमेयक० पृ० ४४९।** (५) प्रत्यक्षविषयीभूतेऽप्यर्थे। (६) प्रत्यक्षे। (७) प्रवर्त्तकत्वव्यपदेशे। (८) परम्परया प्रवर्तकत्वम्। (९) "का चेयं विवक्षा नाम–किं शब्दोच्चारणेच्छामात्रम् ..."–**प्रमेयक० पृ० ४५०।**

1 **तद्वाचकमि**–श्र०। 2 **इत्याह** ब०। 3 **सुषुप्तादीनामि**–श्र०, **सुषुप्त्यादौ इ**–ज्र०। 4 **अपरस्य** ब०। 5–**त्मलाभ इति** आ०, ब०। 6–**तुस्तद्वि**–आ०।

पादयामि इत्यभिप्रायो वा ? प्रथमपक्षे वक्तृश्रोत्रोः शास्त्रश्रवणप्रणयनादौ प्रवृत्तिर्न प्राप्नोति । न खलु कश्चिदनुन्मत्तः शब्दनिमित्तोच्छामात्रप्रतिपत्त्यर्थं शास्त्रं वाक्यान्तरं वा प्रणेतुं श्रोतुं वा प्रवर्त्तते । दशदाडिमादिवाक्यैः सह सर्ववाक्यानामविशेषप्रसङ्गश्च, सर्वेषां स्वप्रभवेच्छामात्रानुमापकत्वाऽविशेषात् । अथ अनेन शब्देनामुमर्थं प्रतिपादयामीत्यभिप्रायो विवक्षा, तत्सूचकत्वेन अखिलशब्दानां विवक्षानुमापकत्वम् ; तदप्यनुपपन्नम् ; व्यभिचारात् । नहि शुकशारिकोन्मत्तादयः तथाभिप्रायेण वाक्यमुच्चारयन्ति । 5

किञ्च, समयानपेक्षः[1] शब्दः तादृशमभिप्रायं गमयेत्, तत्सापेक्षो वा ? आद्यविकल्पे न कश्चित् क्वचिद्भाषानभिज्ञः स्यात्, सर्वेषामविशेषतः शब्दार्थप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । समयापेक्षस्तु शब्दः अर्थमेव किन्न गमयेत् ? नह्ययम् अर्थाद् बिभेति येन तत्र साक्षान्न वर्त्तेत । अशक्यसमयत्वान्न शब्दोऽर्थं गमयति; इत्यप्यसमीक्षिताभिधानम्; अभिप्रायेऽपि तदगमकत्वानुषङ्गात्, तत्रापि तस्य अशक्यसमयत्वाविशेषात् । असिद्धश्चास्य अशक्यसमयत्वम्; **'प्रमाणं श्रुतमर्थेषु'** [लघी० का० २६] इत्यत्र तच्छक्यसमयत्वस्य प्रपञ्चतः प्रतिपादितत्वात् । 10

न केवलं **सुषुप्तादौ[2] वाग्वृत्तेर्दर्शनादभिप्रेतव्यभिचारित्वं कुतोऽपनीयते[3]** इति, अपि तु इतश्च । कुतस्तदपनीयते इत्याह–**'अनिच्छताम्'** इत्यादि । **अनिच्छतामपि** अपशब्दाद्युच्चारणविवक्षाविकलानामपि[4] **अपशब्दादिभाषणसद्भावात्, आदि**शब्देन श्रुतिदुष्टादिपरिग्रहः । तथा **वाञ्छतामपि मन्दबुद्धीनां शास्त्रवक्तृत्वाभावात्** तत्कुतोऽपनीयते ? अत्राह परः–**'उभयत्र'** इत्यादि । **उभयत्र** अर्थेऽभिप्राये च **व्यभिचारात्** शब्दानाम् **न कस्यचिद**र्थस्य अभिप्रायस्य वा **वाचकाः शब्दाः, इति**शब्दः परमतसमाप्त्यर्थः । अत्र दूषणमाह–**'अलौकिकं प्रतिभानमिति'** प्रतिभोत्तरप्रतीतिः इत्यर्थः, **अलौकिकश्च** तत् **प्रतिभानश्च,** लोकबाधितम् इत्यर्थः । कुत एतत् ? इत्यत्राह– **'लोको हि'** इत्यादि । **हि**र्यस्मात् **लोकः अर्थाप्त्यनाप्तिषु सत्यानृतव्यवस्थाम् आतिष्ठेत** । कस्य ? **शब्दस्य** । यदि हि न कस्यचिद्वाचकाः शब्दाः स्युः तर्हि तेभ्यो घटाद्यर्थस्य स्वप्नेऽप्यप्रतीतेः न तत्प्राप्त्या केषाञ्चिच्छब्दानां सत्यत्वम् अन्येषां तु अनृतत्वं विपर्ययात् इत्येवं लोको वचसां तद्व्यवस्थामातिष्ठेत इत्यभिप्रायः । ननु[5] अभिप्रायमात्रप्रतिपादनेऽपि तद्व्यवस्थामास्थास्यत इत्यत्राह–**'न'** इत्यादि । **अभिप्रायमात्रे** शब्दार्थे **'न लोकः तद्व्यवस्थामातिष्ठेत'** इति सम्बन्धः । कुत एतत् ? इत्यत्राह[6]– **'तत्र'** इत्यादि । **'तत्र'** तन्मात्रे **शब्दव्यवहारबाहुल्याभावात्,** क्वचित्[7] तत्र[2] तद्व्यव- 15 20 25

(१) तुलना–"किञ्च, समयानपेक्षं वाक्यं तादृशमभिप्रायं गमयेत् तत्सापेक्षं वा ?" –प्रमेयक० पृ० ४५० । (२) अभिप्रायमात्रे ।

1–श्रवणयनादौ आ० । 2 सुषुप्त्यादौ ब० । 3–पनीत ब० । 4 अशब्दाद्युच्चा–श्र० । 5 न तु अभि–आ०, ब० । 6 इत्याह तत्र तन्मात्रे ब०, इत्यत्राह तत्र तन्मात्रे आ० । 7 चित्तत्तत्र श्र० ।

हारेपि बहुलं बहिः तद्व्यवहारोपलम्भात् इति भावः ।

ननु प्रतीयते शब्दादर्थः स तु विचार्यमाणो न सङ्गच्छते; तत्र तस्य सम्बन्धाभावतः प्रत्यायकत्वायोगात्; इत्यत्राह–**'अबाधिताम्'** इत्यादि । अत्रायमभिप्रायः-यादृशेऽर्थे सङ्केतितः यादृशः शब्दः देशान्तरे कालान्तरे च योग्यतालक्षणसम्बन्धवशात् तादृशस्य तादृशो वाचकः, न तत्र किञ्चिद्बाधकम् इत्युक्तम्–**'योग्यतापेक्षानादिसङ्केतः'** [लघी० स्ववृ० का० ६२] इत्यत्र । अतः **अबाधितां** शब्दादुपजायमानां सामान्यविशेषात्मकार्थविषयां तत्प्रतीतिमतिक्रम्य **स्वेच्छया** प्रतीत्यनाश्रयणेन **प्रमाणस्वरूपम्**–'प्रत्यक्षानुमानलक्षणमेव प्रमाणं नागमादि' इति, **प्रमेयस्वरूपम्** प्रत्यक्षस्य पूर्वापरकोटिविच्छिन्नं स्वलक्षणमेव **प्रमेयम्** अनुमानस्य तु अन्यव्यावृत्तिमात्रम्' **इत्यातिष्ठमानानां** सौगतानां **युक्तम्** उपपन्नम् किं तत् ? **अभिप्रेतमात्रसूचकत्वम्** । केषाम् ? **शब्दानाम्** इति ।

व्याख्यातं मूलकारिकायाम् **'ज्ञानं प्रमाणमात्मादेः'** इत्येतत् । साम्प्रतं **'नयो ज्ञातुरभिप्रायः'** इत्येतद्व्याख्यातुकाम आह–

श्रुतभेदा नयाः सप्त नैगमादिप्रभेदतः ।
द्रव्यपर्यायमूलास्ते द्रव्यमेकान्वयानुगम् ॥६६॥
निश्चयात्मकमन्योऽपि व्यतिरेकपृथक्त्वगः ।
निश्चयव्यवहारौ तु द्रव्यपर्यायमाश्रितौ ॥६७॥

(१) बहिरर्थे । (२) शब्दस्य । (३) व्याख्या–"ते प्रागुक्तलक्षणा नया भवन्ति । के ? ते । श्रुतस्य सकलादेशस्य आगमस्य भेदा विकल्पा विकलादेशाः । कति ? सप्त । कुतः नैगमादिप्रभेदतः ? किं विशिष्टाः ? द्रव्यपर्यायमूलाः। तत्र द्रव्यस्य स्वरूपमाह–द्रव्यं सामान्यं भवति । किं विशिष्टम् ? एकान्वयानुगम्, एकञ्चान्वयश्च एकान्वयौ तावनुगच्छति व्याप्नोतीत्येकान्वयानुगम् । तत्रैकानुगम् अर्थता (ऊर्ध्वता) सामान्यं पूर्वापरव्यापकम्, सदृशपरिणामलक्षणं तिर्यक्सामान्यमन्वयानुगम् । पुनः किं विशिष्टम् ? निश्चयात्मकम्, निर्गतश्चयः पर्यायान्तरसंकरो यस्मादसौ निश्चयः पर्यायः स आत्मा यस्य तत्तथोक्तम् । अपि पुनरन्यः पर्यायो विशेषो भवति । किं विशिष्टः ? व्यतिरेकपृथक्त्वगः, व्यतिरेकश्च पृथक्त्वञ्च ते गच्छति तादात्म्येन परिणमतीति स तथोक्तः । तत्र व्यतिरेकः एकस्मिन् द्रव्ये क्रमभाविपर्यायः । पृथक्त्वगः पुनरर्थान्तरगतो विसदृशपरिणामः ।...तु पुनर्निश्चयव्यवहारौ मूलनयौ आश्रितौ आलम्बितवन्तौ । किम् ? द्रव्यपर्यायम् ।...द्रव्यं श्रितो निश्चयनयः द्रव्यार्थिक इत्यर्थः । पर्यायाश्रितो व्यवहारनयः पर्यायार्थिक इत्यर्थः ।"–**लघी० ता० पृ० ८८** । (४) तुलना–"सत्त मूलणया पण्णत्ता । तं जहा णेगमे, संगहे, ववहारे, उज्जुसुए, सद्दे, समभिरूढे, एवंभूए ।"–**स्था० ७।१९** । **अनुयोग० १३६** । नैगमसंग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दसमभिरूढैवम्भूताः नयाः ।"–**तत्त्वार्थ० १।३४** । "नैगमसंगहववहारुज्जुसुए होइ बोधव्वे । सद्दे य सममिरूढे एवंभूए य मूलनया ।"–**आव० नि० गा० ७५४** । "नैगमसंग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दा नयाः । आद्यशब्दौ द्वित्रिभेदौ ।"–**तत्त्वार्थाधि० १।३४, ३५** । सिद्धसेनदिवाकरास्तु षड् नयान् स्वीकुर्वन्ति, तन्मतानुसारेण नैगमस्य संग्रहव्यवहारयोरन्तर्भावात् । द्रष्टव्यम्–**सन्मति० १।४, ५** ।

1 **बहिश्छद्मस्थव्य**–ब० । 2 **यादृशोऽर्थे संकेतितः तादृशः शब्दः** आ० । 3 **'कालान्तरे च'** नास्ति ब०, श्र० । 4–**क्षोऽनादि**–ब० । 5–**रेकापृथ**–मु० लघी० ।

विवृतिः–नहि मतिभेदा नयाः त्रिकालगोचरानेकद्रव्यपर्यायविषयत्वात्, मतेः[1] साम्प्रतिकार्थग्राहित्वात्। मनोमतेरपि स्मृतिप्रत्यभिज्ञानचिन्ताभिनिबोधात्मिकायाः कारणमतिपरिच्छिन्नार्थविषयत्वात्। तत्र मूलनयौ द्रव्यपर्यायार्थिकौ। द्रव्यम् एकान्वयात्मकम्। एकत्वं तदतत्परिणामित्वात्, सदृशपरिणामलक्षणसामान्यात्मकत्वाद् अन्वयि। पुरुषत्वादेरपेक्षातः सत्यपि समानेतरपरिणामातिशये नानैकसन्तानात्मनां तथाभावसंकरव्यतिकरव्यतिरेकाद् अन्वयिनोरस्खलत्समानैकप्रत्ययविषयत्वमनुमिमीमहे। तथाहि–स्कन्धः स्वगुणपर्यायाणामेकत्वं न समानपरिणामः पुरुषश्च। समानपरिणामोऽपि सकलपदार्थगोऽनेकत्वम्। निश्चयनयादेको जीवः कर्मनिर्मुक्तः व्यवहारनयात् सकर्मकः। पर्यायः पृथक्त्वम् व्यतिरेकश्च। पृथक्त्वम् एकत्र द्रव्ये गुणकर्मसामान्यविशेषाणाम्। व्यतिरेकः[2] सन्तानान्तरगतो विसदृशपरिणामः। व्यवहारपर्यायाः क्रोधादयः जीवस्य संसारिणः, निश्चयपर्यायाः शुद्धस्य ज्ञानादयः प्रतिक्षणम् आत्मसात्कृतानन्तभेदाः। निश्चयनयात् पुद्गलद्रव्यमेकम्, पृथिव्यादिभेदेऽपि रूपरसगन्धस्पर्शवत्त्वम् आविर्भूतानाविर्भूतस्वरूपमजहत् स्कन्धपरमाणुपर्यायभेदेपि रूपादिमत्त्वमपरिजहत्। नहि अवस्थादेशकालसंस्काराः मूर्त्तत्वमत्यन्तं[3] भिन्दन्ति अमूर्त्तभेदप्रसङ्गात्, सत्ताभेदाश्च जीवादयः सत्ताम् इत्युक्तप्रायं नेहोच्यते। भेदवादिनोऽपि ज्ञानमेकम् एकस्मिन् क्षणे स्वयमनेकाकारमात्मसात्कुर्वत् कथं निराकुर्युः? ततः[3] तीर्थकरवचनसंग्रहविशेषप्रस्तावमूलव्याकारिणौ द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकौ निश्चेतव्यौ। नहि तृतीयं प्रकारान्तरमस्ति; तस्य प्रमाण एवाऽन्तर्भावात्। न नैगमस्य प्रमाण[4] [ता] तादात्म्यविवक्षाभावात्।

कारिकार्थः–

श्रुतस्य आगमस्य **भेदाः** विशेषाः न पुनर्मतिज्ञानस्य। के? **नयाः**, प्रतिपत्रभिप्रायाः[3], कियन्तः? **सप्त**। कुतः? **नैगमादिप्रभेदतः**। किंमूलास्ते? इत्याह–'**द्रव्य**' इत्यादि। **द्रव्यपर्यायौ मूलम्** आश्रयो येषां **ते** तथोक्ताः। किं स्वरूपं द्रव्यम्? इत्याह–'**द्रव्यम्**' इत्यादि। **एक**शब्दोऽयं भावप्रधानः, एकत्वञ्च **अन्वयश्च** सदृशपरिणामः ताभ्यां यथासंख्येन स्वपर्यायान्

(१) तुलना–उत्पन्नाविनष्टार्थग्राहकं साम्प्रतकालविषयं मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं तु त्रिकालविषयम् उत्पन्नविनष्टानुत्पन्नार्थग्राहकम्।"–**तत्त्वार्थाधि० भा० १।२०**। (२) तुलना–"अर्थान्तरगतो विसदृशपरिणामो व्यतिरेकः गोमहिषादिवत्।"–**परीक्षामु० ४।९**। (३) तुलना–"तित्थयरवयणसंगह विसेसपत्थारमूलवागरणी। दव्वट्ठिओ य पज्जवणओ य सेसा वियप्पासिं॥"–**सन्मति० १।३**। (४) तुलना–"प्रमाणात्मक एवायमुभयग्राहकत्वतः। इत्ययुक्तमिह ज्ञप्तेः प्रधानगुणभावतः॥ प्राधान्येनोभयात्मानमर्थं गृह्णद्धि वेदनम्। प्रमाणं नान्यदित्येतत्प्रपञ्चेन निवेदितम्॥"–**तत्त्वार्थश्लो० पृ० २६९**।

1–**मतिभिन्नार्थवि**– ई० वि०। 2–**मूर्त्तित्व**– ज० वि०। 3–**वक्त्रभि**–ब० श्र०।

द्रव्यान्तराणि च अनुगच्छति अनुयाति इति **तदनुगम्** । 'एकत्वानुगम्' इत्यनेन भेदैकान्तनिषेधः, 'अन्वयानुगम्' इत्यनेन तु सर्वद्रव्यैकत्वनिरासः। तदेवंविधं द्रव्यं प्रमाणापरिच्छेद्यं भविष्यति इत्यत्राह–**'निश्चयात्मकम्'** इति । संशयादिव्यवच्छेदलक्षणा प्रमेयस्था गृहीतिक्रिया **निश्चयः**, स **आत्मा** स्वभावो यस्य तत् तथोक्तम् । न केवलं
5 द्रव्यमेव निश्चयात्मकम्, किन्तु **अन्योऽपि** पर्यायोऽपि, निश्चयात्मकः इति लिङ्गपरिणामेन सम्बन्धः। पुनरपि कथम्भूतः ? इत्याह–**व्यतिरेकपृथक्त्वगः** । स्वद्रव्यपर्यायान्तरापेक्षया **व्यतिरेकं** परस्परव्यावृत्तिम् एकद्रव्यापरित्यागेन गच्छतीति **व्यतिरेकगः**, द्रव्यान्तरपर्यायापेक्षया **पृथक्त्वं** पृथग्द्रव्यवृत्तित्वं गच्छतीति **पृथक्त्वगः**। ननु यदि नैगमादयो नयाः द्रव्यपर्यायमूलाः तर्हि द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकलक्षणौ मूलनयौ
10 किम्मूलौ ? इत्याह–**'निश्चय'** इत्यादि । चेतनस्य अचेतनस्य वा यः सन् स्वभावः न कदाचिद्विनश्यति तदवलम्बी नयो **निश्चयः** द्रव्यार्थिकनयः इत्यर्थः । यो विनश्यति स्वभावःतदवलम्बी **व्यवहारः** पर्यायार्थिक इति यावत् तौ । **तु** शब्दः अपिशब्दार्थे, **द्रव्यपर्यायमाश्रितौ** । वक्ष्यति च **'तत्र मूलनयौ द्रव्यपर्यायार्थिकौ'** इत्यादि ।

तत्र प्रथमकारिकायाः प्रथमभागं व्यतिरेकमुखेन विवृण्वन्नाह–**'नहि'** इत्यादि ।

15 विवृतिव्याख्यानम्–

नहि नैव **मतिभेदाः** किन्तु श्रुतभेदाः, के ते ? **नयाः** । कुत एतत् ? इत्याह–**'त्रिकाल'** इत्यादि । **त्रयः काला गोचरो** येषाम् **अनेकद्रव्यपर्यायाणां** ते **विषयो** येषां तेषां भावात् **तत्त्वात्** । 'नयानाम्' इति विभक्तिपरिणामेन सम्बन्धः। मतिरपि तथा भविष्यति ? इत्यत्राह–**'मतेः'** इत्यादि । **मतेः** इन्द्रियजनितायाः **साम्प्रतिकार्थग्राहित्वात्** वर्त्तमानकालगोचरद्रव्यपर्यायात्मकार्थग्राहकत्वात्
20 **'न मतिभेदा नयाः'** इति सम्बन्धः । अनिन्द्रियजनितायास्तस्याः[1] ते तर्हि भेदाः भवन्तु तस्याः त्रिकालगोचरद्रव्यादिविषयत्वात् इत्यत्राह–**'मनोमतेः'** इत्यादि । न केवलम् इन्द्रियमतेः अपि तु **मनोमतेरपि 'नहि भेदाः नयाः'** इति सम्बन्धः। किंविशिष्टायाः ? इत्याह–**स्मृतिप्रत्यभिज्ञानचिन्ताभिनिबोधात्मिकायाः** । कुत एतत् ? इत्यत्राह–**'कारण'** इत्यादि । विशदाऽवितथा मतिः[3] मनोमतेः कारणत्वात् **'कारणमतिः'** इत्युच्यते, तया **परिच्छिन्नो योऽर्थः तद्विषयत्वान्मनोमतेः** । तस्यैव[3] कथञ्चिदधिकतया[4] तया[5] ग्रहणात् एवमुक्तम् ।

नयभेदं दर्शयन्नाह–**'तत्र'** इत्यादि । तत्रैव[3] श्रुतभेदत्वे नयानां व्यवस्थिते **मूलनयौ** कारणनयौ नैगमादीनाम् । कौ ? इत्याह–**द्रव्यपर्यायार्थिकौ, द्रव्यश्च पर्यायश्च**

(१) मतेः। (२) इन्द्रियजनिता मतिः । (३) इन्द्रियमतिविषयभूतस्य अर्थस्यैव । (४) अर्थादर्थान्तरानुगमरूपेण, विचारात्मकत्वान्मनोमतेः । (५) मनोमत्या ।

1–त्मकं पृथग्द्रव्यमेय निश्चयात्मकं किन्तु श्र०। 2 इत्याह–ब०। 3 तत्रैव श्रुतभेदत्वेन व्यव–ब०।

तावेव **अर्थौ** तौ यथासंख्येन विद्येते ययोः तौ तथोक्तौ। तत्र द्रव्यपदं व्याचष्टे **'द्रव्यम्'** इत्यादिना। **एकत्वान्वयौ** व्याख्यातौ, तौ आत्मा यस्य तत् तदात्मकम्। एतदेव समर्थयमानः प्राह–**'एकत्वम्'** इत्यादि। **'द्रव्यम्'** इत्यनुवर्त्तते। तस्य एकत्वं कुतः? इत्याह–**'तद्'** इत्यादि। स च विवक्षितः असश्च अविवक्षितः **तदतौ,** तौ च तौ **परिणामौ** च तौ यस्य स्तः तत् **तदतत्परिणामि,** यदि वा, तयोः परिणमत इत्येवं शीलं **तदतत्परिणामि,** तस्य भावात् तत्त्वात्। साम्प्रतम् **'अन्वयात्मकं तत्'** इत्येतत् समर्थयते–**अन्वयि** द्रव्यान्तरेण अनुगमवद् **'द्रव्यम्'** इति सम्बन्धः। कुतः? इत्याह–**'तद्'** इत्यादि। **सदृशपरिणामलक्षणसामान्यात्मकत्वात्।** अत्राह सौगतः–असमानानपेक्ष्य समानपरिणामाः अनुपादानोपादेयानपेक्ष्य एकपरिणामाः केचन भावाः कल्प्यन्ते न परमार्थतः, अपेक्षाकृतस्य धर्मस्याऽतात्त्विकत्वात्; इत्यत्राह–**'पुरुष'** इत्यादि। अस्यायमर्थः–**नानैकसन्तानात्मनाम्** नानासन्तानस्वभावानाम् एकसन्तानस्वभावानाञ्च युगपत्क्रमभाविनां क्षणानाम् इत्यर्थः। तेषां **यदपेक्षातः** यथोक्तायाः अपेक्षायाः सकाशात् कल्पितं **पुरुषत्वं** तिर्यक्सामान्यम्, **आदि**शब्देन द्रव्यविशेषपरिग्रहः, तस्मात् **सत्यपि** विद्यमानेऽपि **समानेतरपरिणामातिशये** समानपरिणामातिशये तत्प्रकर्षे इतरपरिणामातिशये एकत्वपरिणामप्रकर्षे। ननु इतरशब्दस्य उक्तविपरीतार्थाभिधायित्वात् समानपरिणामाद् इतरो विसदृशपरिणाम एव लभ्यते, न एकत्वपरिणामातिशय इति चेत्; एवमेतत्, तथापि–इह समानैकत्वपरिणामातिशययोः प्रकृतत्वात् समानपरिणामात् इतरः एकत्वपरिणाम एव उच्यते। तस्मिन् **सत्यपि एकत्वं तदतत्परिणामित्वात्।** सदृशपरिणामलक्षणसामान्यात्मकत्वाद् **'अन्वयि'** इति सम्बन्धः। नहि तथाऽपरिणतम् अपेक्षातः तद् भवति विप्रतिषेधात्, अन्यथा स्वयममूर्त्तमपि ज्ञानं ज्ञानान्तरात् अमूर्त्तात् व्यवर्त्तमानं मूर्त्तं स्यात्। ननु च विचार्यमाणस्य तदतत्परिणामिनः सदृशपरिणामलक्षणसामान्यस्य चानुपपत्तेः अभिमतरूपवद् अनभिमतरूपेणापि प्रसङ्गाच्च अयुक्तम्–**एकत्व**मित्यादि; इति चेदत्राह–**'तथा'** इत्यादि। **तथा** तदतिशयप्रकारेण यौ **सङ्कर-व्यतिकरौ** तयोः **व्यतिरेकाद्** अभावाद् **अन्वयिनोः** तदतत्परिणामिसामान्ययोः **अस्खलत्समानैकप्रत्ययविषयत्वम्** साकल्येन नानैकसन्तानात्मस्वभावम् **अनुमिमीमहे** अनुमानेन प्रतिपद्यामहे 'अनुमाननिमित्तस्य उक्ततर्कस्य प्रविजृम्भणात्' इत्यभिप्रायः।

(१) न हि अग्नित्वेनापरिणतं अपेक्षातः अनग्निव्यावृत्त्यपेक्षया अग्निर्भवति, जलादावपि अनग्निव्यावृत्त्या अग्नित्वप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् इति भावः।

1 द्रव्यमित्यादि द्रव्यमित्यनुवर्त्तते ब०, द्रव्यमित्यादि इत्यनुवर्त्तते श्र०। 2–ह सदृश–आ०, ब०। 3–पेक्ष एक–ब०। 4–ञ्च युगपत्क्रमभाविनाञ्च युगपत्क्रमभाविनां क्ष–आ०। 5 'समानपरिणामातिशये' नास्ति श्र०, समानपरिणामप्रकर्षे ब०। 6–रूपेणातिप्र–श्र०।

यदि वा वैशेषिकादिराह—पुरुषत्वमपेक्ष्य समानपरिणामातिशयो नानात्मसु, [1]बुद्ध्यादिगुणसमवायित्वमपेक्ष्य एकात्मनि एकत्वपरिणामातिशयो न परमार्थतः इति; तत्राह—**'पुरुषत्वादेः'** इत्यादि । **पुरुषत्वम् आदिर्यस्य** बुद्ध्यादिसमवायित्व-त्रिगुणसंयोगित्वादेः स तथोक्तः तस्य या **अपेक्षा** ततः **सत्यपि समानेतरपरिणामातिशये** । केषाम् ? इत्याह—**[2]नानैकसन्तानात्मनाम्** । नाना एकसन्तानाश्च ते आत्मानश्च तेषाम् इति, शेषं पूर्ववत् । ननु[3] भवतु आत्मना समानैकत्वपरिणामः न घटादीनां तत्र समानपरिणामस्यैव संभवात् इत्याशङ्क्याह—**'तथाहि'** इत्यादि । **तथा[3]हि** तेन अस्खलत्समानैकप्रत्ययविषयत्वप्रकारेण च **स्कन्धो** घटाद्यवयवी, स किम् ? इत्याह—**एकत्वम्**। केषाम् ? इत्याह—**'स्व'** इत्यादि । **स्व**शब्देन स्कन्धः परामृश्यते तस्य ये **गुणा** रूपादयः ये च **पर्याया** नवपुराणादयः तेषाम् **एकत्वम्** न समानपरिणामः 'अस्खलदेकप्रत्ययविषयत्वात्' इति भावः । ननु भिन्नसन्तानात्मनामिव एकसन्तानात्मनामपि समानपरिणाम एवास्तु इति सौगतः । तत्राह—**'पुरुषश्च'** इति । न केवलं स्कन्धः किन्तु **पुरुषोऽपि 'स्वगुणपर्यायाणामेकत्वम्'** इति सम्बन्धः । ननु[3] यथा क्रमभाविनां सुखादीनामेकत्वं पुरुषः तथा युगपद्भाविनामात्मनाम् एकत्वं सोऽस्तु[3] इति चेदत्राह—**'समान'** इत्यादि । **अपि**शब्द एवकारार्थः । **समानपरिणाम** एव **सकलपदार्थगः**[6] **नैकत्वं** सकलपदार्थगम् 'पुरुषस्य' इति विभक्तिपरिणामेन सम्बन्धः। अनेन **'तथाभाव'** इत्यादि समर्थितम् , **द्रव्यमेकान्वयानुगम्'**[6] इति कारिकापादश्च व्याख्यातः । **निश्चयनयाद्**[7] द्रव्यार्थिकनयाद् **एकः** अभिन्नः **जीवः** सर्वोऽपि सर्वसाधारणचेतनापरिणामापेक्षया । स एव द्विविधो व्यहारनयात् इति दर्शयन्नाह—**'कर्म'** इत्यादि । **कर्मणा** ज्ञानावरणीयादिना **निर्मुक्तो** रहितो जीवः, **सकर्मकश्च**। कुतः ? **व्यवहारनयात्** पर्यायार्थिकनयात् । एवमेकेन्द्रियादिभेदोऽपि[8] चिन्त्यः । अनेन द्वितीयकारिकाया उत्तरार्द्धं व्याख्यातम् ।

पर्यायं कथयन्नाह—**'पर्यायः'** इत्यादि । **पर्यायः**[9] कः ? इत्याह—**पृथक्त्वं व्यतिरेकश्च** । तत्र पृथक्त्वपदं व्याचष्टे—**पृथक्त्वम्** , **एकत्र** एकस्मिन् **द्रव्ये गुणकर्मसामान्यविशेषाणां** परस्परपरिहारेण कथञ्चित्[10] अवस्थानम् इत्यर्थः । व्यतिरेकपदं विवृणोति—**व्यतिरेको** व्यावृत्तिः । कः ? इत्याह—**सन्तानान्तरगतो विसदृशपरिणामः** गोमहिष्यादिपरिणामः[11] । तत्र जीवगतपर्यायान् दर्शयन्नाह—**'व्यवहार'** इत्यादि । **व्यवहारपर्यायाः** पर्यायार्थिकनयपर्यायाः इत्यर्थः । के ? **क्रोधादयः** कादाचित्कत्वात्।

(१) सौगतः । (२) अद्वैतवादी । (३) पुरुषः ब्रह्मरूपो भवतु ।

1 बुद्ध्यादिसम–आ० । 2 'नानैकसन्तानात्मनाम्' नास्ति श्र० । 3 तथा च तेन ब०, तथा तेन आ० । 4–सन्तानानामपि ब० । 5–ग: अनेकत्वं आ०, श्र० । 6 तद्द्रव्यमे–श्र० । 7 निश्चयाद् आ०, ब० । 8–केन्द्रियभेदोपि ब० । 9 पर्याया क इ–ब० । 10–दनवस्था–श्र० । 11 गोमहिषादि–श्र०ब० ।

किंविशिष्टस्य **जीवस्य** ते पर्यायाः ? इत्याह–**संसारिणः**। मुक्तस्य के पर्यायाः ? इत्याह–**'निश्चय'** इत्यादि। **निश्चयपर्यायाः** द्रव्यार्थिकगोचराः पर्यायाः **शुद्धस्य 'जीवस्य'** इति सम्बन्धः। के ते ? **ज्ञानादयः** अकादाचित्कत्वात्। कथम्भूतास्ते ? **'ते च'** इत्याह (इत्याह **ते च**) **प्रतिक्षणम् आत्मसात्कृतानन्तभेदाः**। न केवलं द्रव्यार्थिकनयाज्जीवस्यैव अभेदः अपि तु पुद्गलद्रव्यस्यापि इत्याह–**'निश्चय'** इत्यादि। **निश्चयनयात्** द्रव्यार्थिकनयात् **पुद्गलद्रव्यम् एकम्** अभिन्नम्। कस्मिन् सत्यपि ? इत्याह–**पृथिव्यादिभेदेऽपि**। किं कुर्वत्तदेकम् ? इत्याह–**'रूप'** इत्यादि। **अजहत्** अपरित्यजत्, किम् ? इत्याह–**रूपरसगन्धस्पर्शवत्त्वम्** *"रूपरसगन्धस्पर्शवन्तः पुद्गलाः"*[1] [तत्त्वार्थसू० ५।२३] इत्यभिधानात्। कथम्भूतं तत् ? इत्याह–**आविर्भूतानाविर्भूतस्वरूपम्**। पृथिव्यां तद्[2] आविर्भूतस्वरूपं जलादौ अनाविर्भूतस्वरूपम्, जले गन्धस्य अनले गन्धरसयोः अनिले रूपरसगन्धानामनाविर्भावात्।

ननु[3] जलादौ गन्धादिसद्भावे प्रमाणतः सिद्धे अनाविर्भावो युक्तः, अन्यथा सर्वस्य सर्वत्राऽनाविर्भावप्रसङ्गात् सांख्यदर्शनप्रतिप्रसङ्गः[1] स्यात् इति चेत्; उच्यते–जलादयो[4] गन्धादिमन्तः, स्पर्शवत्त्वात्, यदित्थं तदित्थं यथा पृथिवी, स्पर्शादिमन्तश्चैते, तस्माद्गन्धादिमन्त इति। यत् पुनः गन्धादिमन्न भवति न तत् स्पर्शवत् यथा आत्मादि, इत्यादि षट्पदार्थपरीक्षायां पृथिव्यादीनामतत्त्वान्तरभावसमर्थनावसरे[5] प्रपञ्चतः प्ररूपितमिहावगन्तव्यम्। पुनरपि किं कुर्वत् ? इत्यत्राह–**'स्कन्ध'** इत्यादि। **स्कन्धाश्च** घटादयः **परमाणवः** अत्यन्तसूक्ष्माः पुद्गलाः त एव **पर्यायाः** परस्परतः प्रादुर्भावात्, परमाणुभ्यो हि स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति तेभ्यश्च परमाणव इति, तेषां **भेदेपि रूपादिमत्त्वमपरित्यजदेकं**। दृष्टान्तार्थमेतत्; ततो यथा तत् परमाणुरूपं स्कन्धीभवत् स्कन्धस्वभावं वा परमाणुरूपतामादधत् रूपादिमत्त्वमपरित्यजत् एकं तथा प्रकृतमपि इति। एतदेव दर्शयन्नाह–**'नहि'** इत्यादि। **हियस्मात् न अवस्था च देशश्च कालश्च संस्कारश्च ते मूर्त्तत्वं** रूपादिमत्त्वम् *"रूपादिमयी मूर्त्तिः"*[6] [ ] इत्यभिधानात्। **अत्यन्तं** सुष्ठु **भिन्दन्ति 'पृथिव्यादिभेदस्य स्कन्धपरमाणुपर्यायभेदस्य च'**[2] इति सम्बन्धः। कुत एतत् ? इत्याह–**'अमूर्त्त'** इत्यादि। **अमूर्त्तो** रूपादिरहितो यो **भेदः** व्यक्तिविशेषः तस्य **प्रसङ्गात्**। यथा च अवस्थादयो न रूपादिमत्त्वमत्यन्तं भिन्दन्ति, तथा **सत्ताभेदाश्च**

---

(१) "स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः।"–**तत्त्वार्थसू०**। (२) रूपरसगन्धादि। (३) वैशेषिकः। (४) तुलना–पृ० २३८ टि० ४। (५) पृ० २३८। (६) तुलना–"रूपं मूर्तिरित्यर्थः। मूर्तिः ? रूपादिसंस्थानपरिणामो मूर्तिः।"–**सर्वार्थसि० राजवा० ५।५**।

---

1 **प्रतिप्रसवः स्यात्** आ०, श्र०। 2 **वा** श्र०।

जीवादयः सत्ताम् 'अत्यन्तं न भिन्दन्ति' इति सम्बन्धः । असद्भेदप्रसङ्गात्[1] **इत्युक्तप्रायं 'जीवाजीवप्रभेदा यदन्तर्लीनाः'** [लघी० का० ३१] इत्यत्र, **नेह** पुनरुच्यते । ननु जीवादिद्रव्यस्य सत्तादिसामान्यस्य वा कस्यचिदसंभवात् **'निश्चयनयादेको जीवः'** इत्याद्ययुक्तम्, तत्संभवे[1] च अवस्थादिभेदेन विरुद्धधर्माध्यासतः प्रतिक्षणं
5 भेदप्रसङ्गान्न तदेकत्वम् इत्याशङ्क्याह–**'भेद'** इत्यादि । ये विरुद्धधर्माध्यासतः सर्वथा वस्तुनो **भेदं वदन्ति** सौगताः[2] तेऽपि **कथं** नैव **निराकुर्युः** ? किं तत् ? **ज्ञानम्**[3], कथम्भूतम् ? **एकम्** । किं कुर्वत् ? **स्वयम्** आत्मनोऽ**नेकाकारं** नीलपीतादिविचित्राकारं ग्राह्यग्राहकाकारविविक्तेतररूपतया प्रत्यक्षपरोक्षाकारं वा **आत्मसात्कुर्वत्** । कदा ? **एकस्मिन् क्षणे** । तन्निराकरणे सकलशून्यता[4] स्यात् । सा[5] च प्रत्यक्षपरिच्छेदे[6] प्रपञ्चतः प्रतिक्षिप्ता
10 इत्यलं पुनः प्रसङ्गेन । ततो यथा विरुद्धधर्माध्यासेऽपि एकमेकदा ज्ञानमविरुद्धं तथा क्रमेण[7] जीवादिद्रव्यमपि इति ।

उक्तार्थोपसंहारमाह–**'तत'** इत्यादि । यत उक्तप्रकारेण जीवादि सुखादिपर्यायात्मकं व्यवस्थितं **ततः तीर्थकरस्य** भवावतोऽर्हतो **वचनं** स्याद्वादप्रवचनं[2] तस्य विषयभूताः, श्रुतभेदत्वात् नयानाम्, ये **सङ्ग्रहविशेषाः** सङ्ग्रहश्च विशेषाश्च व्यवहारादिनय-
15 भेदाः तेषा **प्रस्तारस्य**[3] प्रपञ्चप्ररूपणस्य **मूलव्याकारिणौ** आद्यौ उत्पादकौ **निश्चेतव्यौ** । कौ ? इत्याह–**द्रव्यार्थिक-पर्यायार्थिकौ** । अन्यः कुतो नेति चेत् ? अत्राह–**'नहि'** इत्यादि । **हि**र्यस्मात् **न तृतीयं प्रकारान्तरं** नयान्तर**मस्ति** । कुत एतत् ? इत्यत्राह–**'तस्य'** इत्यादि । **तस्य** तदन्तरस्य **प्रमाणे एव** न नये **अन्तर्भावात् 'न तदस्ति'** इति सम्बन्धः । प्रधानभूतान्योन्यात्मकसामान्यविशेषविषयाभिसम्बन्धैः[5] प्रमाणत्वात् ।
20 नैगमोऽपि तर्हि प्रमाणं स्यात् इति चेदत्राह–**'न'** इत्यादि । **न प्रमाणता,** कस्य ? **नैगमस्य** । कुत एतत् ? इत्याह–**'तादात्म्य'** इत्यादि । **तादात्म्येन** प्रमाणस्वभावत्वेन **विवक्षायाः अभावात्,** नयत्वेन विवक्षासद्भावात् इत्यर्थः । एतदपि कुतः इत्यत्राह–

गुणप्रधानभावेन धर्मयोरेकधर्मिणि ।
विवक्षा नैगमोऽत्यन्तभेदोक्तिः स्यात्तदाकृतिः ॥६८॥

(१) असंश्चासौ भेदः विशेषः तस्य प्रसङ्गात् असद्रूपत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । (२) सौगतः । (३) चित्रज्ञानम्, ग्राह्यग्राहकाद्यनेकाकारं संवेदनम् ग्राह्याद्याकारराहित्य-संवेदनापेक्षया प्रत्यक्षपरोक्षात्मकं संवेदनं वा । (४) सकलशून्यता । (५) पृ० १३३ । (६) सुखाद्यनेकाकारम् । (७) अभिप्रायवतो ज्ञानस्य । (८) व्याख्या–"स्यात् । कः ? नैगमो नयः । का ? विवक्षा अभिप्रायः । कयोः ? धर्मयोः एकत्वानेकत्वयोः । केन ? गुणप्रधानभावेन । क्व ? एकधर्मिणि एकोऽभिन्नो धर्मी द्रव्यं तस्मिन् । तदाकृतिः तस्य नैगमस्य आकृतिराभासः स्यात् । का ? अत्यन्तभेदोक्तिः अत्यन्तो निरपेक्षः भेदो नानात्वं तस्योक्तिर्वचनं नैयायिकाद्यभिप्रायो नैगमाभास इत्यर्थः ।"–**लघी० ता० पृ० ९० ।**

1 **तत्संभवे वानस्था**–श्र० । 2 **स्याद्वादवचनं** आ० । 3 **प्रसारस्य** श्र० । 4 **प्रकारभूता**–श्र० । 5–**भिसम्बन्धैः प्र**–आ०, श्र० ।

विवृतिः–जीवः सन्नमूर्त्तः कर्त्ता सूक्ष्मो ज्ञाता द्रष्टाऽसंख्यातप्रदेशो भोक्ता परिणामी[1] नित्यः पृथिव्यादिभूतविलक्षणः[2] इति प्रधानवृत्त्या जीवस्वतत्त्वनिरूपणायां गुणीभूताः सुखादयः। सुखादिस्वरूपनिरूपणायां वा आत्मा। तदत्यन्तभेदाभिसन्धिः नैगमाभासः। गुणगुणिनाम् अवयव्यवयवानां क्रियाकारकाणां जातितद्वतां चेत्यादि तादात्म्यमविवक्षित्वा गुणगुणिनोः धर्मिधर्मयोर्वा गुणप्रधानभावेन विवक्षा नैगमे[3], संग्रहादौ एकविवक्षेति भेदः। 5

गुणप्रधानभावेन मुख्यामुख्यरूपता **धर्मयोः एकस्मिन् धर्मिणि विवक्षा** प्रतिपत्तुरभिसन्धिः[4] **नैगमः** स कथं प्रधानभूतोभयधर्मस्वभावधर्मिविषयप्रमाणरूपतां[1] प्रतिपद्येत[5]? तदाभासमाह–**अत्यन्तभेदोक्तिः 'धर्मयोः एकधर्मिणि'** इति सम्बन्धः, **स्यात् तदाकृतिः** नैगमाभासो भवेत्। 10

कारिकाव्याख्या–

कारिकां विवृण्वन्नाह–**जीवः सन्नमूर्त्तः सूक्ष्मो ज्ञाता द्रष्टा कर्त्ताऽसंख्यातप्रदेशी भोक्ता परिणामी नित्यः पृथिव्यादिभूतविलक्षणः** एवं प्रधानवृत्त्या **जीवस्वतत्त्वनिरूपणायां** जीवस्वरूपप्ररूपणायां क्रियमाणायां **गुणीभूताः सुखादयो धर्माः**। आह्लादनाकारं[2] सुखं तद्विपरीतस्वरूपं दुःखं स्वार्थग्रहणस्वभावं ज्ञानम् इत्येवं मुख्यतः **सुखादिस्वरूपनिरूपणायां वा आत्मा[6] 'गुणीभूतः'** इति सम्बन्धः। नैगमाभासं प्ररूपयन्नाह–**'तद्'** इत्यादि। **तयोः** सुखाद्यात्मनोः **अत्यन्तभेदाभिसन्धिः[7] नैगमाभासः**। उदाहरणमाह–**गुणगुणिनाम् अवयवावयविनां जातितद्वतां चेत्यादि[8]**। **'अत्यन्तभेदाभिसन्धिर्नैगमाभासः'** इति सम्बन्धः। अनेन कापिलीयोऽपि चैतन्यसुखाद्योरत्यन्तभेदाभिसन्धिः चिन्तितः। कुतोऽसौ नैगमाभासः? इत्यत्राह–**'तादात्म्यम्'** इत्यादि। यतोऽसौ धर्मधर्मिणोस्तदात्म्यं सदपि अविवक्षित्वा स्वदुरागमवासनाविपर्यासितमतेः प्रतिपत्तुः प्रवर्त्तते ततोऽसौ नैगमाभासः इति। **धर्मधर्मिणोः** इत्युपलक्षणार्थमेतत्, तेन अवयवावयविनोः क्रियाकारकयोः जातितद्वतोश्च ग्रहणम्। धर्मयोर्वा **गुणप्रधानभावेन विवक्षा नैगमे[9]** यतः ततोऽत्यन्तभेदविवक्षा तदाभास इत्यभिप्रायः। संग्रहादेरतः कुतो भेदः? इत्यत्राह–**'संग्रह'** इत्यादि। **संग्रहः आदिर्यस्य** व्यवहारादेः स तथोक्तः तत्र **एकस्य** गुणादेः गुण्यादेर्वा **विवक्षा इति हेतोः भेदः नैगमात्** संग्रहादेः इति। 15 20 25

विवृतिव्याख्यानम्–

तत्र संग्रहस्वरूपं सप्रतिपक्षं दर्शयन्नाह–

---

(१) विषयं यत्प्रमाणं तद्रूपताम्। (२) "सुखमाह्लादनाकारं विज्ञानं मेयबोधनम्"–न्यायवि०। द्रष्टव्यम्–अकलङ्कग्र० परि० पृ० ५८।

1–णामं ज० वि०। 2–भूतावि–ज० वि०। 3 निगमे ज० वि०। 4–भिसम्बन्धिः आ०। 5–पद्यते आ०, श्र०। 6 चात्मा ब०। 7–सम्बन्धिः श्र०। 8 वेत्यादि आ०। 9 नैगमो यतः ब०, श्र०।

[1]सदभेदात् समस्तैक्यसंग्रहात् संग्रहो नयः ।
दुर्नयो ब्रह्मवादः स्यात् तत्स्वरूपानवाप्तितः ॥६९॥

विवृतिः-सर्वमेकं सदविशेषात् इति संग्रहो नयः । तदाभासो ब्रह्मवादः तदभ्युपगमोपायाभावात् । नापि तस्योपेयत्वं खरविषाणवत् ।

5 **समस्तस्य** जीवाजीवविशेषप्रपञ्चस्य **ऐक्येन[2] संग्रहात्** कारणात् **संग्रहो नयः** 'प्रवर्त्तते' इत्युपस्कारः । कुतः समस्तैक्यसंग्रहः इत्याह–**सदभेदात्** । ब्रह्मवादोऽपि सदभेदमाश्रित्य समस्तैक्यं संगृह्णाति इति सोऽपि संग्रहः स्यादित्याह[3]–**'दुर्नय'** इत्यादि । **दुर्नयः** संग्रहाभासो **ब्रह्मवादः स्यात्** । कुत एतत् ? इत्यत्राह–**'तद्'** इत्यादि । **तस्य** ब्रह्मणः **यत्स्वरूपं**

कारिकार्थः–

10 निराकृतसकलभेदप्रपञ्चं सत्तामात्रं तस्य **अनवाप्तितः** प्राप्तेरभावात् ।

कारिकां विवृण्वन्नाह–**'सर्वम्'** इत्यादि **सर्वं** चेतनाचेतनरूपं वस्तुजातम् **एकं सदविशेषात् इति** एवं **संग्रहनयः** प्रवर्त्तते । **तदाभासः** संग्रहाभासः **ब्रह्मवादः** । कुत एतत् ? इत्यात्राह–**'तत्'** इत्यादि । **तदभ्युपगमस्य** ब्रह्मवादस्वीकारस्य **उपायाभावात्** प्रमाणाभावात् । प्रमाणमूलो हि अभ्युपगमः सत्यः

विवृतिव्याख्यानम्–

15 इत्यभिप्रायः । दोषान्तरमाह–**'नापि'** इत्यादि । **नापि तस्य** ब्रह्मणः **उपेयत्वं** स्वीकरणीयत्वम् **'उपायाभावात्'** इत्यभिसम्बन्धः । यस्य उपायाभावो न तदुपेयम् यथा **खरविषाणम्**, उपायाभावश्च ब्रह्मणः इति । यथा चास्य न कश्चिदुपायो घटते तथा ब्रह्माद्वैतनिषेधावसरे[2] व्यासतः चिन्तितम् ।

व्यवहारनयं दर्शयन्नाह–

20 **[3]व्यवहारानुकूल्यात्तु प्रमाणानां प्रमाणता ।**
नान्यथा बाध्यमानानां ज्ञानानां तत्प्रसङ्गतः ॥ ७० ॥

विवृतिः–प्रमाणानां प्रामाण्यं व्यवहाराविसंवादात् इति आकुमारं प्रसिद्धम्,

---

(१) व्याख्या–"....समस्तस्य जीवाजीवविशेषस्य ऐक्येन ऐकत्वेन संग्रहात् संक्षिप्य ग्रहणात् । कथमनेकस्य संक्षेपणमित्याशङ्क्याह–सदभेदात्, सत् सत्त्वसामान्यं सच्चासावभेदश्च तमाश्रित्य । नहि सत्त्वात् किञ्चिद् भिन्नमस्तीति वक्तुं युक्तं विरोधात् । दुर्नयः संग्रहाभासः स्यात् । कः ? ब्रह्मवादः सत्ताद्वैतम् । कुतः ? तत्स्वरूपानवाप्तितः, तस्य परपरिकल्पितब्रह्मणः स्वरूपं भेदप्रपञ्चशून्यं सन्मात्रं तस्यानवाप्तिः प्रमाणादप्राप्तिस्ततः, न खलु तत् प्रत्यक्षादिप्रमाणात् प्राप्यते तथाऽप्रतीतेः ।"–**लघी० ता० पृ० ९०** । (२) **पृ० १५०** । (३) "व्यवहारानुकूल्यात्तु, संग्रहभेदको व्यवहारः तस्यानुकूल्यमविसंवादः तस्मादेव । बाध्यमानानां संशयादीनां विसंवादिनां ज्ञानानाम् । तत्र प्रमाणेतरव्यवस्थानिबन्धनत्वात् व्यवहारो नयः, अन्यथा तदाभास इत्यर्थः ।"–**लघी० ता० पृ० ९१** । उद्धृतोऽयम्–"व्यवहारानुकूल्येन प्रमाणानां प्रमाणता । नान्यथा बाध्यमानानां तेषाञ्च तत्प्रसङ्गतः ।"–**तत्त्वार्थश्लो० पृ० २७१**। तुलना–"प्रामाण्यं व्यवहारेण...."–**प्रमाणवा० ३।५** ।

---

1 **तस्योपेयत्वं** ज० वि० । 2 **एकेन** आ०, ब० । 3–**दित्याह** श्र० ।

अन्यथा संशयविपर्यासस्वप्नज्ञानादीनामपि प्रामाण्यमनिवार्यं स्यात्। प्रत्यक्षं सविकल्पकं प्रमाणं व्यवहाराविसंवादात्। उत्पादविगमध्रौव्यलक्षणं सत् गुणपर्यय-वद्द्रव्यम् जीवश्चैतन्यस्वभावः इत्यादि श्रुतज्ञानस्य[1] प्रमाणान्तराबाधन-पूर्वापरा-विरोधलक्षणसंवादसंभवात् प्रामाण्यम्, अर्थाभिधानप्रत्ययात्मकव्यवहारानुकू-ल्याच्च। बहिरर्थविज्ञप्तिमात्रशून्यवचसां[2] व्यवहारविरोधित्वात् दुर्नयत्वम्। 5

कारिकार्थः— **प्रमाणानाम्** अध्यक्षादीनां या **प्रमाणता** सौगतादिभिरिष्यते सा **व्यव-हारानुकूल्या**देव उपपन्ना **नान्यथा, अन्यथा**[3] व्यवहारप्राति-कूल्यप्रकारेण **न**, कुत एतत्? इत्यत्राह—**'बाध्यमान'** इत्यादि। **बाध्यमानानां** व्यवहारानधिरूढप्रातीतिकद्विचन्द्रसकलशून्यताद्यर्थविषय**ज्ञानानां तत्प्रसङ्गतः** प्रमाणताप्रसङ्गतः। 10

विवृतिव्याख्यानम्— कारिकां व्याख्यातुमाह—**'प्रमाणानाम्'** इत्यादि। **प्रमाणानां** प्रत्यक्षादीनां **प्रामाण्यम्** अमिथ्यात्वम् इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारलक्षण**व्यवहारावि-संवादात्**, इत्येतत् **आकुमारम्**[4] आबालं **प्रसिद्धम्**। **अन्यथा** व्यव-हाराविसंवादाभावप्रकारेण तत्प्रामाण्ये **संशयविपर्यासस्वप्नज्ञानादीनामपि प्रामाण्य-मनिवार्यं स्यात्**। तदविसंवादाच्च[2] तत्प्रामाण्ये यत् परेषां[3] निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं तद-प्रमाणं व्यवहाराविसंवादाभावात् इति मन्यमानः प्राहः—**'प्रत्यक्षम्'** इत्यादि। **प्रत्यक्षं सविकल्पकम् प्रमाणं 'स्यात्'** इत्यनेन सम्बन्धः। कुत एतत्? इत्यत्राह[5]—**व्यवहारा-विसंवादात्**। न पुनः निर्विकल्पकं तद्विपर्ययात् इति भावः। साम्प्रतं श्रुतस्य तत एव प्रामाण्यं दर्शयन्नाह—**'उत्पाद'** इत्यादि। उत्पादविगमध्रौव्याणि[6] **लक्षणं** स्वरूपं यस्य तदेतल्लक्षणं जीवादिवस्तु **सद्** भवति, **गुणपर्ययवद्द्रव्यं**[5] **जीवश्चैतन्यस्वभावः इत्येवमादिश्रुतज्ञानस्य** अस्पष्टतर्कणस्य **'प्रामाण्यं स्यात्'** इति गतेन सम्बन्धः। कुत एतत्? इत्यत्राह—**'प्रमाणान्तर'** इत्यादि। श्रुतात् अन्यत् प्रत्यक्षादि **प्रमाणान्तरं** तेन **अबाधनश्च पूर्वापरयोः** श्रुतवाक्ययोः **अविरोधश्च** लक्षणं यस्य **संवादस्य**[6] तस्य तत्र **संभवात्**। अत्रैवार्थे हेत्वन्तरमाह—**'अर्थ'** इत्यादि। **अर्थो** जीवादिः **अभिधानं** जीवादिशब्दः **प्रत्ययः** तद्विषयो ज्ञानं ते **आत्मा** यस्य **व्यवहारस्य** तस्यानुकूल्याच्च 25

(१) तुलना—"त्रयः पदार्थाः अर्थाभिधानप्रत्ययभेदात्"—**राजवा०पृ०१७। अष्टसह०पृ०२५१।** (२) व्यवहाराविसंवादात्। (३) सौगतानाम्। (४) द्रष्टव्यम्—**पृ० ६०५ टि० ७।** (५) तुलना—"गुणाणमासओ दव्वं एकदव्वस्सिआ गुणा। लक्खणं पज्जवाणं तु उभओ अस्सिआ भवे॥"—**उत्तरा० २८।६।** "दव्वं सल्लक्खणियं उप्पादव्वयधुवत्तसंजुत्तं। गुणपज्जयासयं वा जं तं भण्णन्ति सव्वण्हू॥"—**पंचास्ति०गा०१०।** "गुणपर्ययवद्द्रव्यम्"—**तत्त्वार्थसू०५।३८। न्यायवि० का० १११।** "तं परियाण हु दव्वु तुहुँ जं गुणपज्जयजुत्तु। सहभुव जाणहि ताहँ गुण कमभुव पज्जउ उत्तु॥"—**परमात्मप्र० गा० ५७।**

1 **श्रुतज्ञानेन** ज० वि०। 2—**मात्रे शून्य**—ज० वि०। 3 **'अन्यथा'** नास्ति आ०, ब०। 4—**मारबालं** श्र०। 5 **इत्याह** ब०, श्र०। 6 **संवादस्य तत्र** आ०, व०।

हेतोः श्रुतज्ञानस्य **'प्रामाण्यम्'** इति सम्बन्धः। व्यवहारदुर्नयं दर्शयन्नाह–**'बहिरर्थ'** इत्यादि। **बहिरर्थश्च विज्ञप्तिमात्रश्च** ताभ्यां **शून्यं** तत्प्रतिपादकवचसां **दुर्नयत्वम्**। बहिरर्थशून्यवचसां विज्ञप्तिमात्राद्यद्वैतप्रतिपादकवचसां तन्मात्रशून्यवचसां सकलशून्यताप्रतिपादकवचसामिति। कुतः तेषां दुर्नयत्वम्? इत्यत्राह–**'व्यवहारविरोधित्वात्'** इति। नहि तद्वचस्सु इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारादिलक्षणव्यवहारस्य अविरोधो युक्तः प्रमाणप्रमेयसद्भावे सत्येव अस्याऽविरोधात्। ऋजुसूत्रनयं दर्शयन्नाह–

[2]भेदं प्राधान्यतोऽन्विच्छन् ऋजुसूत्रनयो मतः।
सर्वथैकत्वविक्षेपी तदाभासस्त्वलौकिकः ॥७१॥

विवृतिः–बहिरणवः संचिताः[3] स्थूलमेकाकारप्रत्ययमभूतं यथा दर्शयन्ति तद्वत् संवित्परमाणवोऽपि चित्राकारमेकम्। ततो नैकमनेकरूपं तत्त्वमक्रमं यत् सक्रमं साधयेत् भेदस्याभेदविरोधात्, अन्यथा क्वचिन्नानात्मेव न स्यात्। सापेक्षो नयः निरपेक्षो दुर्नयः। प्रतिभासभेदात् स्वभावभेदं व्यवस्थापयन् तदभेदादभेदं प्रतिपद्यत एव विशेषाभावात्, तदन्यतरापाये अर्थस्याऽनुपपत्तेः।

कारिकार्थः–

सर्वस्य सर्वतो **भेदं प्राधान्यतोऽन्विच्छन्** ऋजु प्राञ्जलं वर्त्तमानपर्यायमात्रं सूत्रयति प्ररूपयति इति **ऋजुसूत्रः नयो मतः**। प्रधानशब्दस्य[1] च सम्बन्धिशब्दत्वात् द्रव्यं तस्य अप्रधानम्। तदाभासमाह–**'सर्वथा'** इत्यादि। **सर्वथा** गुणप्रधानभावाभावप्रकारेण **एकत्वविक्षेपी** एकत्वनिराकारकः **तदाभासः** ऋजुसूत्राभासः। **तुः** यस्मादर्थे, यस्माद**लौकिकः** लोकव्यवहारातिक्रान्तोऽयमीदृशो भेदाभ्युपगमः। न खलु सर्वथैकत्वप्रतिक्षेपेण स्थासकोशकुशूलादौ बालकुमारादौ वा भेदव्यवहारो लोके प्रसिद्धः।

विवृतिव्याख्यानम्–

कारिकां विवृण्वन्नाह–**'बहिः'** इत्यादि। **बहिरणवः दर्शयन्ति** जनयन्ति[2] **स्थूलमेकाकारप्रत्ययम्**, किंविशिष्टम्? **अभूतम्** अपरमार्थविषयम्। कथम्भूतास्ते? **सञ्चिताः** पुञ्जीभूताः। एवंविधास्ते **यथा** येन प्रकारेण तथा

(१) व्यवहारस्य। (२) "प्राधान्यतः मुख्यत्वेन, अनेन गौणत्वेन द्रव्यमप्यपेक्षत इत्यर्थः। तु पुनस्तदाभासो भवति। किं विशिष्टः? एकत्वविक्षेपी, एकत्वं द्रव्यं विक्षिपति निराकरोत्येवंशील एकत्वविक्षेपी। कथम्? सर्वथा प्राधान्यतोऽप्राधान्यतश्च, पुनः किं विशिष्टः? अलौकिकः लोको व्यवहारस्तत्प्रयोजनो लौकिकः तद्विपर्ययोऽलौकिकः अलौकिकादित्यर्थः। न हि परस्परं सजातीयविजातीयव्यावृत्ताः प्रतिक्षणविशरारवः परमाणवो व्यवह्रियन्ते परीक्षकैः यतस्तिद्वषयो नयाभासो न स्यात्।"–**लघी० ता० पृ० ९१।** (३) सौगतमते पुञ्जीभूताः परमाणव एव स्थूलाकारप्रत्यहेतवः; तथाहि–"अर्थान्तराभिसम्बन्धाज्जायन्ते येऽणवोऽपरे। उक्तास्ते सञ्चितास्ते हि निमित्तं ज्ञानजन्मनः॥" –**प्रमाणवा० ३।१९५।** (४) "ऋजु प्रगुणं सूत्रयति तन्त्रयत इति ऋजुसूत्रः।"–**सर्वार्थसि०, राजवा० १।३३।** (५) सर्वथा क्षणिकत्वस्वीकारः।

1–**स्य सम्ब**–आ०। 2 **'जनयन्ति'** नास्ति श्र०।

विधं प्रत्ययं दर्शयन्ति **तद्वत् संवित्परमाणवोऽपि**, कथम्भूतम् ? **चित्राकारम्**, नीलादि-ग्राह्याद्यनेकाकार**मेकम्** अत एव **अभूतम्** । उपसंहारमाह–**'ततः'** इत्यादि । यस्मादे-काकारप्रत्ययस्य अपरमार्थविषयत्वं **ततो नैकम**भिन्नस्वभावं **तत्त्वं** जीवादिवस्तु **अक्रमं** युगपद् **अनेकरूपम्** 'युक्तम्' इत्युपस्कारः । **यत् सक्रमं** क्रमवत् सुखादिभेदभिन्नम् आत्मानं **साधयेत्** । **'यत्'** इत्याक्षेपे वा नैव साधयेत् । कुत एतत् ? इत्यत्राह–**'भेदस्य'** 5 इत्यादि । **भेदस्य** नानात्वस्य **अभेदेन** एकत्वेन **विरोधात्** । विपक्षे बाधकमाह–**'अन्यथा'** इत्यादि । **अन्यथा** अन्येन तदविरोधप्रकारेण **क्वचिद्** घटपटादौ **नानात्वमेव न स्यात्** इति । अस्याभिसन्धेर्नयत्वं दुर्नयत्वञ्च दर्शयन्नाह–**'सापेक्ष'** इत्यादि । सह प्रत्यनीकधर्मापेक्षया वर्त्तते इति **सापेक्षः नयः** । अपेक्षातो निष्क्रान्तः निरस्ता वा अपेक्षा येनासौ **निरपेक्षः दुर्नयः** । ननु प्रमाणाभावेन अभेदस्य क्वचिदनुपपत्तेः कथं 10 तदपेक्षो नयः स्यात् ? इत्यत्राह–**'प्रतिभास'** इत्यादि । **प्रतिभासस्य** प्रत्यक्षादिसंवेद-नाकारस्य **भेदात्**[2] **स्वभावभेदं** चेतनेतरस्वरूपनानात्वं **व्यवस्थापयन्**[3] सौगतः **तदभेदात्** प्रतिभासाभेदात्[4] **अभेदं प्रतिपद्यत एव** विशेषाभावात् । एतच्च **'अर्थक्रिया न युज्येत नित्यक्षणिकपक्षयोः'** [लघी० का० ८] इत्यत्र सप्रपञ्चं प्रपञ्चितम् । अत्रैवार्थे समर्थ-नान्तरमाह–**'तद्'** इत्यादि । **तयोः** भेदाभेदयोर्मध्ये **अन्यतरस्य** भेदस्य अभेदस्य वा **अपाये** 15 **अर्थस्य** उत्तरकार्यस्य संवेदनस्य[5] **वाऽनुपपत्तेः, सापेक्षो नयः निरपेक्षो दुर्नय** इति ।

अथ सप्तनयेषु मध्ये के अर्थप्रधानाः के च शब्दप्रधानाः ? इत्याह–

चत्वारोऽर्थनया[1] ह्येते जीवाद्यर्थव्यपाश्रयात् ।
त्रयः शब्दनयाः सत्यपदविद्यां[6] समाश्रिताः ॥७२॥

विवृतिः–कालकारकलिङ्गभेदात् शब्दः अर्थभेदकृत् अभूत् भवति भवि- 20

(१) व्याख्या–"एते । के ? नैगमादयः प्रागुक्ताः चत्वारोऽर्थनयाः अर्थप्रधाना नयाः । कुतः ? जीवाद्यर्थव्यपाश्रयात्, जीवाजीवादीनामर्थानां व्यपाश्रयाद् आलम्बनात् । त्रयः शेषाः शब्दसमभिरूढैव-म्भूताः शब्दनयाः शब्दप्रधाना नयाः । किं विशिष्टाः ? सत्यपदविद्यां समाश्रिताः, सत्यानि प्रमाणान्त-राबाधितानि पदानि कालकारकादिभेदवाचीनि तेषां विद्या व्याकरणशास्त्रं तामाश्रिता आलंबिनाः व्याकरणाश्रितत्वादित्यर्थः ।"–**लघी० ता० पृ० ९२** । तुलना–"चत्वारोऽर्थाश्रयाः शेषास्त्रयं शब्दतः।" –**सिद्धिवि०, टी० पृ० ५१७** B. । "तत्र संग्रहव्यवहारर्जुसूत्राः अर्थनयाः शेषाः शब्दनयाः"–**राजवा० पृ० १८६** । "अत्थप्पवरं सद्दोवसज्जणं वत्थुमुज्जुसुत्तंता । सद्दप्पहाणमत्थोवसज्जणं सेसया विंति ।"– **विशेषा० गा० २७५३** । "तत्रर्जुसूत्रपर्यन्ताश्चत्वारोऽर्थनया मताः । त्रयः शब्दनयाः शेषाः शब्दवाच्या-र्थगोचराः ॥"–**तत्त्वार्थश्लो० पृ० २७४** । **नयविव० पृ० २६२** । "एषु चत्वारः प्रथमेऽर्थनिरूपणप्र-वणत्वादर्थनयाः शेषास्तु त्रयः शब्दवाच्यगोचरतया शब्दनयाः ।"–**प्रमाणनय० ७।४४,४५** । **जैनतर्कभा० पृ० २३** । **नयप्रदीप पृ० १०४** B. । उद्धृतोऽयम्–"जीवाद्यर्थविनिश्चयात् ।"–**आव० नि० मलय० पृ० ३८१** B. । **सूत्रकृतांग० टी० पृ० ४२६** A. ।

1–**विधप्रत्य**–श्र०, ब० । 2 **भेदनात्** श्र० । 3 **व्यवस्थापयेत् सौ**–आ० । 4 **'प्रतिभासाभेदात्'** नास्ति श्र० । 5–**स्य चानुप**–आ० । 6–**विन्यासमाश्रि**–ज० वि० ।

ष्यति, करोति क्रियते, देवदत्तो देवदत्ता इति । पर्यायभेदाद् अभिरूढोऽर्थभेदकृत् इन्द्रः शक्रः पुरन्दर इति । क्रियाश्रयः एवम्भूतः । कुर्वत एव कारकत्वम् । यदा न करोति तदा कर्तृत्वस्य अयोगात् इति । कथं पुनः शब्दज्ञानं विवक्षाव्यतिरिक्तमर्थं प्रत्येति ? कथं च न ? तदप्रतिबन्धात् । 'नहि बुद्धेरकारणं विषयः' इत्येतत्
5 प्रतिव्यूढम्; विज्ञानस्य अनागतनिर्णयात् । कृत्तिकोदयदर्शने शकटोदयो भविष्यति बुद्धिरविसंवादिनी, आदित्यः श्व उदेता, सूर्याचन्द्रमसोः ग्रहणं भविष्यति, तन्तवः पटो भविष्यन्ति, मृत्पिण्डो घटो भविष्यति, तन्दुला भविष्यन्त्योदनम्, व्रीहयः तन्दुला भविष्यन्ति, इत्याद्यनागतविषयाणाम् अविसंवादिनाम् आनन्त्यात् । ततः शब्दज्ञानमपि विवक्षाव्यतिरिक्तार्थग्राहि सिद्धं प्रतिबन्धमन्तरेणापि तत्प्रति-
10 पादनस्वाभाव्यात् विज्ञानवदिति । वर्त्तनालक्षणः कालः, क्रियाविष्टं द्रव्यं कारकम्, स्त्यान-प्रसव-तदुभयाभावसामान्यलक्षणं लिङ्गम्, कथञ्चिद् वस्तुस्वभावभेदकं तथाप्रतीतेः । पर्यायोऽपि अर्थभेदकृत् । क्रियाभेदात् एकोऽपि शब्दः क्रियानिमित्तकव्युत्पत्तिः तदभावात् तदर्थं नाचष्टे इति परमैश्वर्यमनुभवन्नेव इन्द्रः नान्यदा, ततः सिद्धः क्रियाभेदः पाचकपाठकादिवत् । नहि वर्णपदवाक्यानां व्युत्पादकं शास्त्रं
15 वितथम् परमार्थशब्दप्राप्त्युपायकृत् ज्ञातुरभिप्रायात्मकनयवत् । व्यावहारिकप्रकृत्यादिप्रक्रियाप्रविभागेन[1] यथा पारमार्थिकादनेकान्तात्मकादर्थादपोद्धृत्य तदंशमेकान्तं व्यावहारिकं तत्प्रतिपत्त्युपायं प्रकाशयन् नयः न मिथ्यात्वमनुभवेत्, निरपेक्षस्यैव मिथ्यात्वात् । अनेकान्तनिराकृतेः निरपेक्षत्वम् तदनिराकृतेः सापेक्षत्वं नान्यथा नयानां सम्यक्त्वमिथ्यात्वे इति स्थितम् ।

20 **चत्त्वार एते** नैगम-संग्रह-व्यवहार-ऋजुसूत्राख्या व्याख्यातस्वरूपा **हि** स्फुटम् **अर्थनया** एव अर्थप्रधाननया **अर्थनयाः** । कुतः ? इत्याह—

कारिकार्थः—

जीवाद्यर्थव्यपाश्रयात् जीवाद्यर्थसमाश्रयणात्[2] । **त्रयः** शब्दसमभिरूढैवम्भूताः **शब्दनयाः** शब्दप्रधाना नयाः **शब्दनयाः**[3] । कुतस्ते तथाविधाः ? इत्याह—**'सत्य'** इत्यादि । **सत्यानि** अवितथानि अपशब्दस्वरूपरहितानि यानि
25 **पदानि** कालकारकादिभेदवाचीनि तेषां **विद्या** व्याकरणं यत्र तानि व्युत्पाद्यन्ते तां **समाश्रिताः** यतः ततः ते शब्दप्रधानाः ।

कारिकापूर्वार्द्धस्य अनन्तरमेव व्याख्यातत्वात् उत्तरार्द्धं विवृण्वन्नाह—**'काल'** इत्यादि । **शब्दः** शब्दनयः **अर्थभेदकृत्** । कुतः ? **कालकारक-**

विवृतिव्याख्यानम्—

लिङ्गभेदात् । **'यथा'** इत्यादिना एतदेव दर्शयति । तत्र कालभेदाद्
30 **अभूत् भवति भविष्यति** । कारकभेदात् **करोति क्रियते** । लिङ्गभेदात् **देवदत्तो देवदत्ता इति** । **पर्यायभेदादभिरूढोऽर्थभेदकृत् इन्द्रः शक्रः पुरन्दर** इति । **क्रिया-**

1—प्रतिभागेन ज० वि० । 2 'जीवाद्यर्थसमाश्रयणात्' नास्ति श्र० । 3 'शब्दनयाः' नास्ति आ० ।

श्रयः एवम्भूतः । कुत एतत् ? इत्याह–**'कुर्वतः'** इत्यादि । शचीपतेः इन्दनादिक्रियां **कुर्वत एव कारकत्वम्, यदा न करोति तदा कर्तृत्वस्याऽयोगात्** इति । परः प्राह– **'कथम्'** इत्यादि । **कथम्** ? न कथञ्चित्, **'पुनः'** इत्याक्षेपे, **शब्दज्ञानं** शब्दस्य कार्यं यदर्थज्ञानं तत् **विवक्षाव्यतिरिक्तमर्थं** बहिःस्वलक्षणं **प्रत्येति** विषयीकरोति । सूरिः परं पृच्छति–**'कथञ्च न'** इति। स पृष्टः प्राह–**तदप्रतिबन्धात्। तस्मिन्** अर्थे **अप्रतिबन्धात्** तादात्म्यत्तदुत्पत्तिलक्षणसम्बन्धासंभवात् शब्दज्ञानस्य । तदप्रतिबन्धेऽपि तत्[1] तमवे[3](वै)ति इति चेदत्राह–**'नहि'** इत्यादि। **हि**र्यस्मात् **न बुद्धेः अकारणं** किन्तु[2] कारणं **विषयः इत्येतत् प्रतिव्यूढम्** । कुत एतत् ? इत्यत्राह–**विज्ञानस्य अनागतनिर्णयात्। अनागतस्य** अलब्धात्मलाभतया अकारणभूतस्य अर्थस्य **निर्णयात्** निर्णयसंभवात् । तथाहि–**कृत्तिकोदयदर्शने शकटोदयो**[3] **भविष्यति बुद्धिरविसंवादिनी,** एवम् **आदित्यः श्च उदेता, सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहणं भविष्यति, तन्तवः पटो भविष्यन्ति, मृत्पिण्डो घटो भविष्यति, तन्दुलाः भविष्यन्त्योदनः, व्रीहयः तन्दुला भविष्यन्ति इत्याद्यनागतविषयाणामविसंवादिनां ज्ञानानामानन्त्यात्** । **'ततः'** इत्यादिना प्रकृतमर्थमुपसंहरन्नाह–यतः अनागतविषयत्वं ज्ञानस्य सिद्धं **ततः शब्दज्ञानमपि** न केवलं प्रत्यक्षानुमानज्ञानम् **विवक्षाव्यतिरिक्तार्थग्राहि सिद्धम्** । ननु शब्दस्य अर्थप्रतिबन्धाभावात्[4] कथं तज्ज्ञानम्[5] अर्थग्राहि ? इत्यत्राह–**'प्रतिबन्ध'** इत्यादि । **प्रतिबन्धमन्तरेणापि** तादात्म्यतदुत्पत्तिसम्बन्धं विनापि **तस्य** शब्दस्य यत् **प्रतिपादकं स्वाभाव्यं** योग्यतालक्षणं स्वरूपं तस्मात् तत्[6] तद्ग्राहि सिद्धम् । अत्र दृष्टान्तमाह–**'विज्ञानवत्'** इति । शब्दज्ञानस्य दार्ष्टान्तिकत्वात् इह विज्ञानग्रहणेन यत् प्राग् अर्थाजन्यतया समर्थितं प्रत्यक्षं[5] तदेव गृह्यते, तदिव तद्वदिति ।

ननु कालादिभेदात् शब्दनयस्य अर्थभेदकत्वं प्रतिपादितम्, कालादीनां तु लक्षणं नोक्तम्, नचालक्षितरूपाणाम्[6] अर्थभेदप्रतीतिहेतुत्वं[7] युक्तम् अतिप्रसङ्गात् इत्याशङ्क्य तेषां लक्षणं प्ररूपयन्नाह–**'वर्त्तना'** इत्यादि । सकलपदार्थानां वृत्तिहेतुत्वं **वर्त्तना सा लक्षणं** यस्य असौ तल्लक्षणः **कालः** । **क्रियया आविष्टं**[8] युक्तं **द्रव्यं कारकम्,** क्रियां कुर्वद्द्रव्यं कारकमित्यर्थः । लिङ्गं त्रिविधम् स्त्रीपुंनपुंसकभेदात् । तत्र **स्त्यान**सामान्यलक्षणं स्त्रीलिङ्गम् । **प्रसव**सामान्यलक्षणम् अपत्यजनकत्वमात्रलक्षणं पुल्लिंगम् । **तदुभयाभावसामान्यलक्षणं**[9] स्त्यानप्रसवोभयाभावमात्रलक्षणं नपुंसकलिङ्गमिति। तदे-

(१) सौगतः । (२) शब्दज्ञानम् । (३) अर्थम् । (४) शब्दज्ञानम् । (५) शब्दज्ञानम् ।

1 **तत्तत्त्वमवेति** ब०, **तत्तत्रमद्येवेति** श्र०। 2 **'किन्तु कारणं'** नास्ति श्र० । 3 **शकटोदये भवि**–आ०, **शकटोदये च भवि**–श्र० । 4 **अर्थे प्रति**–ब०, श्र० । 5 **'प्रत्यक्षं'** नास्ति श्र० । 6 **न चालक्षणलक्षितरूपा**–ब० । 7 **अर्थे भद**–ब० । 8 **क्रियाया अविशिष्टं** श्र० । 9–**क्षणं स्त्यानप्रसवोभयाभावसामान्यलक्षणं स्त्यानप्रस**–आ० ।

तदुक्तलक्षणं कालादि कथञ्चिद् वस्तुस्वभावभेदकम् तथाप्रतीतेः प्रतिपत्तव्यम् ।

ननु **'पर्यायभेदादभिरूढोऽर्थभेदकृत्'** इत्ययुक्तमुक्तम् ; पर्यायस्यार्थाऽभेदकत्वात् इत्याशङ्क्याह–**'पर्याय'** इत्यादि । न केवलं कालादयः किन्तु **पर्यायोऽपि** 'इन्द्रः, शक्रः, पुरन्दरः' इत्यादिरूपः **अर्थस्य** शचीपत्यादेः **भेदकः** कथञ्चिद् वैलक्षण्यापादकः **'तथाप्रतीतेः'** इत्यनन्तरेणाभिसम्बन्धात् । यदपि **'क्रियाश्रय एवम्भूतः'** इत्युक्तम् ; तत्रापि कुतोऽस्य एकत्रापि पर्याये क्रियाभेदाद् भेदहेतुत्वम् ? इत्यत्राह–**'क्रिया'** इत्यादि । **क्रियाभेदाद्** इन्दनादिभेदात् **एकोऽपि शब्दः** इन्द्रादिपर्यायरूपः **क्रियानिमित्तकव्युत्पत्तिः तदभावात्** तन्निमित्तकव्युत्पत्तेरभावात् **तदर्थम्** इन्द्राद्यर्थं **नाचष्टे**[1] **इति हेतोः परमैश्वर्यम्** इन्दनक्रियां **अनुभवन्नेव** इन्द्रः **नान्यदा**[2] अभिषेचनादिकाले । एवं शकनकाल एव शक्रः पूर्दारणसमय एव पुरन्दरः नान्यदा **'तथाप्रतीतेः'** इति गतेन सम्बन्धः । यतो यत्क्रियापरिणतः पदार्थः तत्क्रियानिमत्तव्युत्पत्तिकैः शब्दैः तत्काल एवाभिधीयते नान्यदा । **ततः सिद्धः क्रियाभेदो** भेदको भावानां **पाचकपाठकादिवत्**[3][4] ।

ननु क्रियामाश्रित्य शब्दा व्याकरणेन व्युत्पाद्यन्ते, तच्च मिथ्या इत्येके, वर्णा एव पदमेव वाक्यमेव वा सत्यमित्यन्ये, तन्मतमपाकर्त्तुमाह–**'नहि'** इत्यादि । **नहि** न खलु **वर्णपदवाक्यानां व्युत्पादकं शास्त्रं** व्याकरणलक्षणं **वितथम् परमार्थशब्दप्राप्त्युपायत्वात्** । नहि व्याकरणासत्यत्वे अपशब्दव्युदासेन सम्यक्शब्दप्रतीत्युपायः कश्चित् संभवति । ननु वृद्धव्यवहारपरम्परात[5] एव शब्दाऽपशब्दविवेको भविष्यति अतस्तदर्थं[1] व्याकरणसमाश्रयणमयुक्तम् ; इत्यप्यविचारितरमणीयम् ; व्याकरणानपेक्षाद् वृद्धव्यवहारादेव आनन्त्येनाऽखिलशब्दानां प्रतिपदं[6] तद्विवेकस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् । व्याकरणाश्रयणेन[2] तु सामान्यविशेषवता[7] लक्षणेन उपलक्षितानां स्वल्पप्रयत्नेनापि तेषां तद्विवेकः कर्त्तुं सुशकः । तथाहि–*"कर्मण्यण्"* [पाणिनि० ३।२।१] इत्येकेनैव सूत्रेण कुम्भकार-काण्डलाव-शास्त्राध्यायादयो[8] बहवः शब्दाः संलक्ष्यन्ते, अतः[9] व्याकरणानुगृहीतात् लोकव्यवहारात् सुखेनैव शब्दापशब्दविभागस्य कर्त्तुं शक्यत्वात् अस्ति व्याकरणस्योपयोगः । न चास्याऽप्रमाणत्वात् तद्विभागे नोपयोगः इत्यभिधातव्यम् ; तदप्रामाण्ये कर्त्रादिकारकप्रपञ्चस्य सम्प्लवप्रसङ्गात् । न च तत्सम्प्लवः अस्ति । अतः अयमेव तदसम्प्लवः[3] स्वसिद्धये व्याकरणं प्रमाणयति, अन्यतः तद्व्यवस्थानुपपत्तेः । व्याकरणत एव हि प्रकृतिप्रत्ययविभागद्वारेण अन्योन्यविभक्तस्य कर्मकर्त्रादिकारकप्रपञ्चस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता नान्यतः, तथाप्रतिपत्तिहेतोस्ततोऽन्यस्याऽसंभवात् । ननु वर्णपदवाक्यानां निरंशत्वात् किं तेनैं प्रकृत्यादि-

(१) शब्दापशब्दविवेकार्थम् । (२) द्रष्टव्यम्–पृ० ७६० टि० १ । (३) कर्त्रादिकारकनैयत्यम् । (४) व्याकरणशास्त्रेण ।

1 व्याचष्टे आ० । 2 नान्यथा श्र० । 3 पावकपाचकपाठकादि–आ०, पावकपाठकादि–ब० । 4–पाठादि–श्र० । 5–परम्परया त एव श्र० । 6 प्रतिपादं श्र० । 7–विशेषवल्लक्ष–आ० । 8–शास्त्रध्याया–श्र० । 9 ततः श्र० ।

प्रविभागमाश्रित्य व्युत्पाद्येत ? निरंशानामपि तेषां तत्प्रविभागं परिकल्प्य व्युत्पादने तच्छास्त्रं वितथमेव स्यात् तत्स्वरूपाऽसंस्पर्शित्वात् इत्यत्राह–**'व्यावहारिक'** इत्यादि । **व्यवहारे** व्यवहारनयभेदप्ररूपके वैयाकरणव्यवहारे वा भवा या **प्रकृत्यादिप्रक्रिया** तस्याः **प्रविभागो** भेदः तेन **परमार्थः** वास्तवो यः **शब्दः** वर्णपदवाक्यरूपः । वर्णो हि उदात्तादिभेदेन भिन्नः व्यवहारे वास्तवः प्रसिद्धः, पदं तु सुप्तिङन्तभेदेन, वाक्यमपि अन्योन्यापेक्षाणां पदानां निरपेक्षः समुदायः इत्यादिभेदेन इति । यथा च नित्यनिरंशादिरूपाणां वर्णपदवाक्यानामनुपपत्तिः तथा **'वर्णाः पदानि वाक्यानि प्राहुरर्थानवाञ्छितान्'** [लघी० का० ६४] इत्यत्र प्रपञ्चतः प्ररूपितम् । तस्य **प्राप्त्युपायत्वात्** स्वरूपावगतिहेतुत्वात् । **'नहि तद्व्युत्पादकं शास्त्रं वितथम्'** इति सम्बन्धः । प्रयोगः–यः परमार्थभूतस्य प्राप्त्युपायो नासौ वितथः यथा ज्ञातुरभिप्रायात्मको नयः, परमार्थभूतस्य शब्दस्य प्राप्त्युपायश्च वर्णपदवाक्यानां व्युत्पादकं शास्त्रमिति । तत्र **'ज्ञातुरभिप्रायात्मकनयवत्'** इत्यमुं दृष्टान्तं **'यथा'** इत्यादिना व्याचष्टे–**यथा** येन प्रकारेण **न मिथ्यात्वमनुभवेत्,** कोऽसौ ? **नयः ज्ञातुरभिप्रायः** । किं कुर्वन् ? **प्रकाशयन्,** किं तत् ? **एकान्तम्** । कथम्भूतम् ? **तदंशम्** अनेकान्तात्मकार्थैकदेशम् । पुनरपि कथम्भूतम् ? **व्यावहारिकम्** व्यवहारप्रयोजनम् । पुनरपि किंविशिष्टम् ? **तत्प्राप्त्युपायं तस्य** अनेकान्तात्मकार्थस्य **प्राप्तिः** तस्या **उपायः** सा वा उपायो यस्य । कथं तं प्रकाशयन् ? **अपोद्धृत्य** पृथक्कृत्य । कस्मात् ? **अर्थात्** । कथम्भूतात् ? **अनेकान्तात्मकात्** । किं कल्पनातः तथाविधात्तस्मात् ? इत्यत्राह–**पारमार्थिकात्** । परमार्थोऽकल्पितं रूपं तेन संभवात् । कुतोऽयमित्थम्भूतो न मिथ्यात्वमनुभवेत् ? इत्याह- **'निरपेक्षस्य'** इत्यादि । प्रत्यनीकधर्मे निष्क्रान्ता अपेक्षा यस्यासौ **निरपेक्षः** तस्यैव नोक्तप्रकारस्य **मिथ्यात्वात्** । अथ कस्य निरपेक्षत्वं कस्य च सापेक्षत्वम् ? इत्याह–**अनेकान्तनिराकृतेः निरपेक्षत्वं तदनिराकृतेः सापेक्षत्वम्** । एवंविधसापेक्षानपेक्षत्वप्रकारेणैव **नयानां सम्यक्त्व-मिथ्यात्वे नान्यथा इति स्थितम्** ।

युक्तिस्वच्छजलं सुबोधकमलं सद्भङ्गवीचीचयम्,
गम्भीरं निखिलार्थपालिकलितं सत्साधुहंसाकुलम् ।
प्रज्ञाधीशपटिष्ठपाठकखगध्वानप्रतानान्वितम्,
जीयाद् दुर्गतितापतृड्विहननं जैनागमाख्यं सरः ॥ छ॥

इति प्रभाचन्द्रविरचिते न्यायकुमुदचन्द्रे लघीयस्त्रयालङ्कारे षष्ठः परिच्छेदः समाप्तः ॥छ॥

(१) वर्णपदवाक्यानाम् । (२) वर्णपदवाक्यस्वरूपानवगाहनात् । (३) सापेक्षस्य ।

1–द्यते ब०,–द्येत् आ० । 2–रूपत्वासं–श्र० । 3 व्यवहा–श्र० । 4 शब्दप्रा–आ०, 'शब्दस्य' नास्ति श्र० । 5 'किं तत्' नास्ति श्र० । 6 'कथंभूतं' नास्ति श्र० । 7 व्यवहा–श्र० । 8–पायत्वं त–श्र० । 9 'पृथक्कृत्य' नास्ति श्र०, ब० । 10 भावात् श्र० । 11–धर्मो नि–श्र० । 12–त्वम् ब०, श्र० । 13 पारिकलि–आ० । 14 तापवृद्धिहननं श्र०, ब० । 15 इति श्रीमत्प्रभाचन्द्राचार्यवि–ब० । 16 षष्ठमः ब० ।

तृतीये प्रवचनप्रवेशे

सप्तमः निक्षेपपरिच्छेदः ।

प्रादुर्भूतं निखिलविषयोद्योतिसंवित्सरस्याम्,
शास्त्राम्भोजं सकलविषयप्रौढपत्रप्रपञ्चम्[1] ।
लक्ष्मीक्षेत्रं प्रमितिनयसत्कर्णिकाकेसराढ्यम्,
निक्षेपोरुप्रवरमकरन्दाप्तये सेव्यतां[2] भोः ॥छ॥

5 अथेदानीं शास्त्रविधानाध्ययनपर्यवसितफलप्ररूपणपुरस्सरं निक्षेपस्वरूपं प्ररूपयन्नाह—

श्रुतादर्थमनेकान्तमधिगम्याभिसन्धिभिः[3] ।
परीक्ष्य तांस्तान् तद्धर्मानेकान् व्यावहारिकान् ॥ ७३ ॥
नयानुगतनिक्षेपैरुपायैर्भेदवेदने[4] ।
विरचय्यार्थवाक्प्रत्ययात्मभेदान्[5] श्रुतार्पितान्[6] ॥७४॥

(१) व्याख्या—" पुनरपि कथंभूतः ? तपोनिर्जीर्णकर्मा, तपसा यथाख्यातचारित्रलक्षणेन व्युपरतक्रियानिवृत्तिशुक्लध्यानेन निर्जीर्णानि निर्मूलितानि कर्माणि ज्ञानावरणादीनि द्रव्यभावरूपाणि येनासौ तथोक्तः । अनेन चारित्रतपस्याराधनाद्वयं सूचितम् । भूयः किंभूतः ? जीवस्थानगुणस्थानमार्गणास्थानतत्त्ववित् अनेन ज्ञानाराधना ज्ञापिता । पुनः किंविशिष्टः ? विवृद्धाभिनिवेशनः, विशेषेण वृद्धं क्षायिकस्वरूपेण परिणतमभिनिवेशनं सम्यग्दर्शनं यस्यासौ तथोक्तः । अनेन दर्शनाराधना निरूपिता । एवमाराधनाचतुष्टयस्यैव मोक्षमार्गत्वोपपत्तेः । किं कृत्वा विवृद्धाभिनिवेशनः संजात इत्याशंक्याह—अनुयुज्य पृष्ट्वा । कानि ? द्रव्याणि । किंविशिष्टानि ? जीवादीनि । कैः ? अनुयोगैश्च प्रश्नैरेव । किं विशिष्टैः ? निर्देशादिभिदां गतैः । तत्र किमित्यनुयोगे वस्तुस्वरूपकथनं निर्देशः यथा चेतनालक्षणो जीव इति । कस्येत्यनुयोगे स्वस्येत्याधिपत्यकथनं स्वामित्वम् । केनेति प्रश्ने स्वेनेति करणनिरूपणं साधनम् । कस्मिन्नित्यनुयोगे स्वस्मिन्नित्याधारप्रतिपादनमधिकरणम् । कियच्चिरमिति प्रश्ने अनन्तकालमिति कालप्ररूपणं स्थितिः । कतिविध इत्यनुयोगे चैतन्यसामान्यादेकविध इति प्रकारकथनं विधानम् । पूर्वं कृत्वा विरचय्य न्यस्य । कान् ? अर्थवाक्प्रत्ययात्मभेदान्, अर्थश्च वाक् च प्रत्ययश्च ते आत्मानः स्वभावा येषां ते च ते भेदाश्च व्यवहारास्तान् । तत्र अर्थात्मानौ भेदौ द्रव्यभावौ तयोरर्थधर्मत्वात् । वागात्मको नामव्यवहारः । प्रत्ययात्मकश्च स्थापनाव्यवहारः तस्य संकल्परूपत्वात् । किंविशिष्टांस्तान् ? श्रुतार्पितान् श्रुतेन अनेकान्तेन विकल्पितान् । कैः ? नयानुगतनिक्षेपैः, नयान् द्रव्यपर्यायविषयाननुगता अनुवृत्ता निक्षेपा न्यासास्तैः । किंरूपैः ? उपायैः कारणैः । क्व ? भेदवेदने मुख्यामुख्यविशेषनिर्णये कारणभेदैरित्यर्थः । आदौ किं कृत्वा ? परीक्ष्य विचार्य । कैः परीक्ष्य ? अभिसंधिभिः ज्ञातुरभिप्रायैः नयैरित्यर्थः । पूर्वं किं कृत्वा ? अधिगम्य ज्ञात्वा । कमर्थम् ? जीवादिप्रमेयम् । किंविशिष्टम् ? अनेकान्तात्मकम् । कस्मात् ? श्रुतात् स्याद्वादात् ।"—लघी० ता० पृ० ९५–९७ ।

1—प्रौढमेयप्र—ब० । 2—तां नो ब०,—तां भो श्र० । 3—मभिग—ब० । 4—वेदनो आ०, ब० । 5 विचार्यार्थवाक्—श्र० । 6—भेदाच्छ्रुता—ब० ।

अनुयुज्यानुयोगैश्च निर्देशादिभिर्[1]दां गतैः ।
द्रव्याणि जीवादीन्यात्मा विवृद्धाभिनि[2]वेशनः ॥७५॥
जीवस्थानगुणस्थानमार्गणास्थानतत्त्ववित् ।
तपोनिर्जीर्णकर्माऽयं विमुक्तः सुखमृच्छति ॥७६॥ इति ।

विवृतिः–[2]**श्रुतमनादि सन्तानापेक्षया, साधनं प्रति सादि । प्रमाणम्**– **त्रिकालगोचरसर्वजीवादिपदार्थनिरूपणम्, तदर्थांश[3]परीक्षाप्रवणोऽभिसन्धिर्नयः । ताभ्यामधिगमः परमार्थव्यावहारिकार्थानाम् । तदधिगतानां वाच्यतामापन्नानां वाचकेषु भेदोपन्यासः न्या[3]सः । सोऽवरतः चतुर्धा नामस्थापनाद्रव्यभावतः । तत्र निमित्तान्तरानपे[4]क्षं संज्ञाकर्म नाम[5] । तच्च जातिद्रव्यगुणक्रियालक्षणनिमित्तानपेक्षसंज्ञाकर्मणोऽनेकत्वात् अनेकधा । आहितनामकस्य द्रव्यस्य सदसद्भावात्मना व्यवस्थापना स्थापना[6] । अनागतपरिणामविशेषं प्रति गृहीताभिमुख्यं**

(१) उद्धृता इमे–"तथा चाहुर्भट्टाकलङ्कदेवाः–"श्रुतादर्थ···विवृद्धाभिनिवेशतः"–**अनागारध० पृ० १६९।** (२) तुलना–"द्रव्यादिसामान्यार्पणात् श्रुतमनादिनिधनमिष्यते । न हि केनचित्पुरुषेण क्वचित्कदाचित्कथञ्चिदुत्प्रेक्षितमिति । तेषामेव विशेषापेक्षया आदिरन्तश्च संभवतीति मतिपूर्वमित्युच्यते, यथाऽङ्कुरो बीजपूर्वकः स च सन्तानापेक्षया अनादिनिधन इति ।"–**सर्वार्थसि० १।२०।** (३) तुलना– "विस्तरेण लक्षणतो विधानतश्चाधिगमार्थो न्यासो निक्षेपः ।"–**तत्त्वार्थभा० १।५ ।** "णिच्छए णिण्णए खिवदित्ति णिक्खेवो । सोवि छव्विहो णामट्ठवणादव्वखेत्तभावमंगलमिदि ।"–**धवलाटी० पृ० १० ।** "य इह गुणाक्षेपः स्यादुपचरितः केवलं स निक्षेपः ।"–**पञ्चाध्या० श्लो० ७४१ ।** "प्रकरणादिवशेनाप्रतिपत्त्यादिव्यवच्छेदकयथास्थानविनियोगाय शब्दार्थरचनाविशेषा निःक्षेपा ।"–**जैनतर्कभा० पृ० २५ ।** (४) तुलना–"जत्थ य जं जाणेज्जा निक्खेवं निक्खिवे निरवसेसं । जत्थवि अ न जाणेज्जा चउक्कगं निक्खिवे तत्थ ॥ आवस्सयं चउव्विहं पण्णत्ते । तं जहा–नामावस्सयं ठवणावस्सयं दव्वावस्सयं भावावस्सयं ।"–**अनु० सू० ८ ।** "नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्न्यासः ।"–**तत्त्वार्थसू० १।४ ।** "निक्षेपोऽनन्तकल्पश्चतुरवरविधः प्रस्तुतव्याक्रियार्थः । तत्त्वार्थज्ञानहेतुः नयद्वयविषयः संशयच्छेदकारी ॥"–**सिद्धिवि० परि० १२ । मूलाचारे षडावश्यकाधिकारे (गा० १७)** सामायिकस्य निक्षेपः नामस्थापनाद्रव्यक्षेत्रकालभावैः षड्विध उक्तः । **आवश्यकनिर्युक्तौ (गा० १२९)** नामस्थापनाद्रव्यक्षेत्रकालवचनभावविकल्पात् सप्तविधो निक्षेपः प्ररूपितः । (५) "नाम संज्ञा कर्म इत्यनर्थानन्तरम् -"–**तत्त्वार्थाधि० भा० १।५ ।** "अतद्गुणे वस्तुनि संव्यवहारार्थं पुरुषाकारान्नियुज्यमानं संज्ञाकर्म नाम ।"–**सर्वार्थसि० १।५। राजवा० पृ० २० । तत्त्वार्थश्लो० पृ० १८ । पञ्चाध्या० श्लो० ७४३।** "यस्य कस्यचिदनिर्दिष्टविशेषस्य निमित्तान्तरानपेक्षं संज्ञाकर्म नाम ।"–**सिद्धिवि, टी० पृ० ५७४ A.** । "पज्जायाणभिधेयं ठिअमण्णत्थे तयत्थनिरवेक्खं । जाइच्छिअं च नामं जावदव्वं च पाएणं ॥"–**विशेषा०गा०२५ । जैनतर्कभा० पृ० २५ ।** "अत्ताभिप्पायकया सन्ना चेयणमचेयणे वा वि । ठवणादीनिरविक्खा केवल सन्ना उ नामिदो ॥"–**बृहत्कल्पभा० गा० १२।** "तत्थ णाममंगलं णामणिमित्तंतरणिरवेक्खा मंगलसण्णा । तत्थ णिमित्तं चउव्विहं जाइ दव्व गुण किरिया चेदि ।"–**धवलाटी० पृ० १७ ।** (६) "यः काष्ठपुस्तचित्र-

1–**भिदागतैः** आ०, मु० लघी० । 2–**वेशतः** ज० वि०, आ०, ब० । 3–**परीक्षप्रव**–ज० वि० । 4–**पेक्षं कर्म** ज० वि० ।

द्रव्यम्[1] । तच्च आगम-नोआगमविकल्पाद् द्वेधा । तथोपयोगलक्षणो भावनिक्षेपः[2] । अप्रस्तुतार्थापाकरणात्[3] प्रस्तुतार्थव्याकरणाच्च निक्षेपः फलवान् । तेन च निक्षिप्ताः पदार्थाः निर्देशादिभिः[4] सदादिभिश्चानुयोगैः[5] अनुयुज्यन्ते । अनुयुक्ताः प्रयुक्ताः

कर्माक्षनिक्षेपादिषु स्थाप्यते जीव इति स्थापना जीवः देवताप्रतिकृतिवद् इन्द्रो रुद्रः स्कन्दो विष्णुरिति।" **–तत्त्वार्थाधि० भा० १।५।** "काष्ठपुस्तचित्रकर्माक्षनिक्षेपादिषु सोऽयमिति स्थाप्यमाना स्थापना ।"– **सर्वार्थसि०, राजवा० १।५। पञ्चाध्या० श्लो० ७४३।** "जं पुण तयत्थसुन्नं तयभिप्पाएण तारिसागारं । कीरइ व निरागारं इत्तरमियरं व सा ठवणा ।"–**विशेषा० गा० २६।** "सब्भावमसब्भावे ठवणा पुण इंदकेउमाईया । इत्तरमणित्तरा वा ठवणा नामं तु आवकहं ॥"–**बृहत्कल्पभा० गा० १३।** "सद्भावस्थापनया नियमः, असद्भावेन वाऽतद्रूपेति स्थूणेन्द्रवत् ।"–**नयचक्रवृ० पृ० ३८१A.। सिद्धिवि० टी० पृ० ४७४ B.। जैनतर्कभा० पृ० २५।** "अहिदणामस्स अण्णस्स सोयमिदिट्ठवणं ठवणा णाम । सा दुविहा सब्भावासब्भावट्ठवणा चेदि ।"–**धवलाटी० पृ० १९।** "वस्तुनः कृतसंज्ञस्य प्रतिष्ठा स्थापना मता । सद्भावेतरभेदेन द्विधा तत्त्वाविरोधतः ।"–**तत्त्वार्थश्लो० पृ० १११।**

(१) "द्रव्यजीव इति गुणपर्यायवियुक्तः प्रज्ञास्थापितोऽनादिपारिणामिकभावयुक्तो जीव उच्यते ।"–**तत्त्वार्थाधि० भा० १।५।** "गुणैः द्रोष्यते गुणान् द्रोष्यतीति वा द्रव्यम् ।"–**सर्वार्थसि० १।५।** "अनागतपरिणामविशेषं प्रति गृहीताभिमुख्यं द्रव्यम् । अतद्भवं वा ।"–**राजवा० पृ० २०। सिद्धिवि० पृ० ४७४। धवलाटी० पृ० २०। तत्त्वार्थश्लो० पृ० १११। पञ्चाध्या० श्लो० ७४४।** "दव्वे पुण तल्लद्धी जस्सातीता भविस्सते वा वि। जो वा वि अणुवजुत्तो इंदस्स गुणे परिकहेई ॥"–**बृहत्कल्पभा० गा० १४।** "दनए दुयए दोरवयवो विगारो गुणाण संदावो । दव्वं भव्वं भावस्स भूअभावं च जं जोग्गं ॥"–**विशेषा० गा० २८। जैनतर्कभा० पृ० २५।** "भूतस्य भाविनो वा भावस्य हि कारणं तु यल्लोके । तद्द्रव्यं तत्त्वज्ञैः सचेतनाचेतनं कथितम् ॥"–**आव० नि० मलय० पृ० ६ B.।** (२) "वर्तमानतत्पर्यायोपलक्षितं द्रव्यं भावः ।"–**सर्वार्थसि० १।५। राजवा० पृ० २१। सिद्धिवि० पृ० ४७४। धवलाटी० पृ० २९। तत्त्वार्थश्लो० पृ० ११३। पञ्चाध्या० श्लो० ७४५।** "जो पुण जहत्थजुत्तो सुद्धनयाणं तु एस भाविदो । इंदस्स वि अहिगारं वियाणमाणो तदुवउत्तो ।" **–बृहत्कल्पभा० गा० १५।** "भावो विवक्षितक्रियानुभूतियुक्तो हि वै समाख्यातः । सर्वज्ञैरिन्द्रादिवदिहेन्दनादिक्रियानुभवात् ॥"–**आवनि० मलय० पृ० ९ A.।** (३) तुलना–"स किमर्थः ? अप्रकृतनिराकरणाय प्रकृतनिरूपणाय च ।"–**सर्वार्थसि० १।५। तत्त्वार्थश्लो० पृ० ९८।** "अथ किमिति निक्षेपः क्रियते इति चेत् ? उच्यते–त्रिविधाः श्रोतारः अव्युत्पन्नः अवगताशेषविवक्षितपदार्थः एकदेशतोऽवगतविवक्षितपदार्थ इति । तत्र प्रथमोऽव्युत्पन्नत्वान्नाध्यवस्यतीति विवक्षितपदस्यार्थम् । द्वितीयः संशेते कोऽर्थोऽस्य पदस्याधिकृत इति, प्रकृतादर्थादन्यमर्थमादाय विपर्यस्यति वा । द्वितीयवत्तृतीयोऽपि संशेते विपर्यस्यति वा । तत्र यद्यव्युत्पन्नः पर्यायार्थिको भवेन्निक्षेपः अव्युत्पन्नव्युत्पादनमुखेन अप्रकृतनिराकरणाय । अथ द्रव्यार्थिकः; तद्द्वारेण प्रकृतप्ररूपणायाशेषनिक्षेपा उच्यन्ते, व्यतिरेकधर्मनिर्णयमन्तरेण विधिनिर्णयानुपपत्तेः । द्वितीयतृतीययोः संशयविनाशायाशेषनिक्षेपकथनम् । तयोरेव विपर्यस्यतोः प्रकृतार्थावधारणार्थं निक्षेपः क्रियते । उक्तं हि–अवगयणिवारणट्ठं पयदस्स परूवणाणिमित्तं च । संसयविणासणट्ठं तच्चत्थवधारणट्ठं च ।"–**धवलाटी० पृ० ३०।** उद्धृतमिदं वाक्यम्–**जैनतर्कभा० पृ० २५।** (४) "निद्देसे पुरिसे कारण कहिं केसु कालं कइविहं ।"–**अनु० सू० १५१।** "निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः ।"–**तत्त्वार्थसू० १।७।** "केण कस्य कत्थवि केवचिरं कदिविधी य भावो य। छहिं अणिओगद्दारे···"–**मूलाचा० ८।१५।** (५) "संतपरूवणा दव्वपमाणाणुगमो खेत्ताणुगमो फोसणाणुगमो कालाणुगमो अंतराणुगमो भावाणुगमो अप्पाबहुगाणुगमो चेदि ।"–**छक्खंडा०**

सर्वे पदार्थाः, तथापि जीवपदार्थविषयविशेषप्ररूपकाणि जीवस्थान[1]गुणस्थान[2]मार्गणास्थानानि । एवं प्रमाणनयनिक्षेपानुयोगैः सर्वान् पदार्थानधिगम्य पुरुषतत्त्वं जीवस्थानगुणस्थानमार्गणास्थानैः दृढतरमवबुद्ध्य प्रवृद्धाभिनिवेशात्मकसम्यग्दर्शनः तपसा निर्जीर्णकर्मा सर्वकर्मविनिर्मुक्तः बाधारहितमव्यवच्छिन्नमनन्तमतीन्द्रियं सुखमृच्छति आत्मा । नहि गुणविनाशात् जडः गुणगुणिविनाशात् शून्यः, भोग्यविरहात्तदभोक्ता, तथाधिगमाभावात् तद्बाधासंभवाच्च । शरीरादिकं धर्मि ज्ञानावरणादिस्वरूपं न भवति साध्यताऽस्य तत्सत्यपि ज्ञानोदयसंभवात् ।

कारिकार्थः–

अयं शास्त्रस्य कर्ताऽध्येता वा आत्मा **सुखमृच्छति** सुखमयो भवति । किंविशिष्टः सन् ? इत्याह–**'विमुक्तः'** इति । विशेषेण मुक्तः सकलकर्मविवर्जितः । विमुक्तोऽपि कथम्भूतः सन्नसौ स्यात् इत्याह– **तपोनिर्जीर्णकर्मा** इति । **तपसा** यथाख्यातचारित्रलक्षणेन **निर्जीर्णानि** निर्मूलोन्मीलितानि **कर्माणि** येनासौ तथोक्तः । पुनरपि कथम्भूतः सन्नसौ विमुक्तः स्यात् इत्याह–**'जीवस्थान'** इत्यादि । प्रत्येकं चतुर्दशभिः **जीवस्थानैः गुणस्थानैः मार्गणास्थानैश्च तत्त्ववित्** जीवादिस्वरूपवित् । पुनरपि किंविशिष्टः सन्नसौ विमुक्तः स्यात् ? इत्याह–**'विवृद्ध'** इत्यादि । विशेषेण **वृद्धं** क्षायिकरूपतया परमप्रकर्षं प्राप्तम् **अभिनिवेशनं** सम्यग्दर्शनं यस्य स तथोक्तः । **'विवृद्धाभिनिवे-**

सू० ७ । "से किं तं अणुगमे ? नवविहे पण्णत्ते । तं जहा–संतपय परूवणया, दव्वपमाणं च, खित्त, फुसणा य, कालो य, अंतरं, भाग, भाव, अप्पाबहुं चेव ।"–**अनु० सू० ८०** । "सत्संख्याक्षेत्रस्पर्शनकालान्तरभावाल्पबहुत्वैश्च ।"–**तत्त्वार्थसू० १।८।**

(१) "सुहुमा बादरकाया ते खलु पज्जत्तया अपज्जत्ता । एइंदिया दु जीवा जिणेहि कहिया चदुवियप्पा ॥ पज्जत्तापज्जत्ता विय होंति विगलिंदिया दु छब्भेया । पज्जत्तापज्जत्ता सण्णि असण्णी य सेसा दु ।"–**मूला० पर्या० गा० १५२–५३। गो० जी० गा० ७२ । कर्मग्र० ४।२ ।** (२) मिच्छादिट्ठी सासादणो य मिस्सो असंजदो चेव । देसविरदो पमत्तो अपमत्तो तह य णायव्वो॥ एत्तो अपुव्वकरणो अणियट्टी सुहुमसंपराओ य । उवसंतखीणमोहो सजोगकेवलिजिणो अजोगी य ॥"–**मूला० पर्या० गा० १५४–५५ । छक्खंडा० सू० ९–२३ । गो० जी० गा० ९–१० । कर्मग्र० २।२ ।** (३) "गइ इंदिए काए जोगे वेदे कसाए णाणे संजमे दंसणे लेस्सा भविय सम्मत्त सण्णि आहारए चेदि ।"–**छक्खंडा० सू० ४ ।** "गइ इंदिये च काये जोगे वेदे कसाय णाणे य । संजमं दंसण लेस्सा भविया सम्मत्त सण्णि आहारे ॥"–**मूलाचारपर्या० गा० १५६ । गो० जी० गा० १४१ । कर्मग्र० ४।९ ।** (४) "अव्वावाहमणिंदियमणोवमं पुण्णपावणिम्मुक्कं । पुणरागमणविरहियं णिच्चं अचलं अणालम्बं ॥" –**नियम० गा० १७७ ।** "शिवमजरमरुजमक्षयमव्याबाधं विशोकभयशंकम् । काष्ठागतसुखविद्याविभवं विमलं भजन्ति दर्शनपूताः ॥"–**रत्नक० श्लो० ४० । सर्वार्थसि० पृ० १ । तत्त्वानु० श्लो० २४२ ।** (५) तुलना–"आत्मलाभं विदुर्मोक्षं जीवस्यान्तर्मलक्षयात् । नाभावं नाप्यचैतन्यं न चैत्यन्यमनर्थकम्॥" –**सिद्धिवि०, टी० पृ० ३८४ । यश० उ० पृ० २८० ।** "स्वरूपावस्थितिः पुंसस्तदा प्रक्षीणकर्मणः । नाभावो नाप्यचैतन्यं न चैतन्यमनर्थकम् ॥"–**तत्त्वानु० श्लो० २३४ ।**

1–**शाद् गुणगुणि**–ज०वि० । 2 **अस्य शा**–ब० । 3 **मुक्तोऽपि** श्र० । 4 **निर्जीणानिर्मूलो**–आ० । 5–**कर्षप्राप्तं** श्र० ।

शतः' इति क्वचित् पाठः। तत्रायमर्थः–**विवृद्धाऽभिनिवेशतोऽयमात्मा जीवादितत्त्ववित् तपोनिर्जीर्णकर्मा** च भवति सम्यग्दर्शनपूर्वकत्वात् सम्यग्ज्ञानचारित्रयोरिति। अनेन च ग्रन्थेन विमुक्तेः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रात्मिका सामग्री प्ररूपिता भवति, तदन्यतमस्याप्यपाये तस्या[1] अनुपपद्यमानत्वात्। तदनुपपद्यमानत्वञ्च
5 अत्रैव अनन्तरं प्रतिपादयिष्यते। किं कृत्वाऽसौ विवृद्धाभिनिवेशनः तत्त्ववित्च इत्याह–'**अनुयुज्य**' इत्यादि। अनुयोगशब्दः[2] प्रश्ने प्रतिवचने च प्रवर्त्तते; तद्यथा 'कृतानुयोगोऽपि भवान्न किञ्चिद् ब्रवीति तूष्णीमादाय स्थितः' इत्यत्र अनुयोगशब्दः प्रश्ने प्रसिद्धः। 'दत्तानुयोगोऽपि भवान् पुनः[2] पुनः पृच्छति' इत्यत्र तु पृष्टप्रतिवचने इति। तेनायमर्थः स्थितो भवति–**अनुयुज्य** जीवद्रव्यादेः[3] स्वरूपादि तज्जिज्ञासया पृष्ट्वा[4]।
10 कैः? **अनुयोगैश्च। अनुयोगैरेव, च**कार एवकारार्थे। किंविशिष्टैः? इत्याह–'**निर्देश**' इत्यादि। **निर्देश आदिर्येषां** स्वामित्वादिसदादीनां **तद्भिदां गतैः** निर्देशादिभेदरूपैः इत्यर्थः।

निर्देशादौ च प्रश्नं प्रति द्वयी गतिः–नामनि निर्ज्ञाते[5] लक्षणनिर्णयार्थः प्रश्नो भवति लक्षणे वा निर्ज्ञाते नामनिर्ज्ञानार्थ इति। तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे 'किं लक्षणं जीवादि-
15 द्रव्यम्' इति प्रश्नः, 'उपयोगादिलक्षणम्' इति प्रतिवचनम्। अपरस्मिन् पक्षे 'उपयोगादिलक्षणः[6] किन्नामा पदार्थः' इति प्रश्नः[7]; 'जीवादिनामा' इत्युत्तरम्। के पुनर्निर्देशादयः इति चेत्? उच्यते[3]–'किम्' इत्यनुयोगे वस्तुस्वरूपकथनं निर्देशः। 'कस्य' इत्यधिपतित्वख्यापनं[8] स्वामित्वम्। '[9]केन' इति करणप्रकाशनं साधनम्। 'कस्मिन्' इत्याधाराभिधानम् अधिकरणम्। 'कियच्चिरम्' इति कालकृतावस्थाव्यवस्थापनं
20 स्थितिः। 'कतिविधम्' इतिप्रकारकथनं विधानम्। अत्र किम्, कस्य, केन, कस्मिन्, कियच्चिरम्, कतिविधम्' इति प्रश्नरूपः अनुयोगः। 'वस्तुस्वरूपकथनम्, अधिपतित्वख्यापनम्' इत्यादिकस्तु प्रतिवचनरूप[4] इति।

अधिगता निर्देशादयः। सदादयो निरूप्यन्तामिति[5] चेदुच्यते[6]–सकलपदार्थाधिगतिमूलं द्रव्यपर्यायगुणसामान्यविशेषविषयं 'सत्' इत्यभिधानं सत्। सकलादेश-

(१) विमुक्तेः। (२) "प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च"–**इत्यमरः**। (३) "निर्देशः स्वरूपाभिधानम्, स्वामित्वमाधिपत्यम्, साधनमुत्पत्तिनिमित्तम्, अधिकरणमधिष्ठानम्, स्थितिः कालपरिच्छेदः, विधानं प्रकारः।"–**सर्वार्थसि० १।७**। (४) उत्तररूप अनुयोग इति। (५) "सदित्यस्तित्वनिर्देशः। संख्या भेदगणना। क्षेत्रं निवासो वर्तमानकालविषयः। तदेव स्पर्शनं त्रिकालगोचरम्। कालो द्विविधः मुख्यो व्यावहारिकश्च। अन्तरं विरहकालः। भाव औपशमिकादिलक्षणः। अल्पबहुत्वमन्योन्यापेक्षया विशेषप्रतिपत्तिः।"–**सर्वार्थसि० १।८**।

1 **च वर्त्तते** ब०। 2 **'पुनः'** नास्ति आ०। 3–**द्रव्यादिः स्व**–आ०। 4 **पृष्टाः** श्र०। 5 **निर्ज्ञाते** श्र०। 6–**लक्षणं कि**–ब०। 7 **प्रश्ने जीवादीनामित्यु**–ब०। 8–**त्वव्याख्याप**–श्र०। 9 **किमिति** ब०। 10–**प्यताम्** श्र०।

त्वात् [1]संग्रहनिमित्तम्, व्यवहारनिमित्तं वा विकलादेशत्वात्। भेदगणनं संख्या। वर्त्तमाननिवाससामान्यं क्षेत्रम्। तदेव त्रिकालगोचरं स्पर्शनम्। कालो वर्त्तमानादिलक्षणः। कस्यचित् [2]सन्तानेन वर्त्तमानस्य कुतश्चिदन्तरो विरहकालः अन्तरम्। औपशमिकादिः भावः। संख्याताद्यन्यतमनि[3]श्चयेऽपि परस्परं विशेषप्रतिपत्तिनिमित्तमल्पबहुत्वम् इति। एवमुक्तप्रकारनिर्देशादिरूपैरनुयोगैः किं कृत्वा जीवादिद्रव्याण्यनुयुङ्क्तेऽयमात्मा? इत्याह–**'विरचय्य'** इति। विशेषेण रचयित्वा विधाय, कान्? इत्याह–**'अर्थ'** इत्यादि। **अर्थश्च वाक् च प्रत्ययश्च** तदात्मक**भेदान्**। अर्थात्मको हि भेदः–द्रव्यभावरूपः, वागात्मकः नामरूपः, प्रत्ययात्मकश्च स्थापनारूपः इति। किंविशिष्टांस्तान्? इत्याह–**'श्रुतार्पितान्'** इति। **श्रुतेन अर्पितान्** विवक्षितान्। कैः कृत्वा तान् विरचय्य? इत्याह–**'नय'** इत्यादि। **नयेषु** वस्त्वंशप्ररूपकेषु प्रवृत्तेषु सत्सु **अनु** पश्चाद् **गताः** प्रवृत्ता ये **निक्षेपाः** तैः। किंविशिष्टैः? **उपायैः** कारणभूतैः। क्व? **भेदवेदने**। नामस्थापनादिस्वभावभिन्नजीवादिद्रव्यवेदने। कुतः पुनरेषां नयानुगतत्वं सिद्धमिति चेत्? नयनिरूपिते वस्त्वंशे प्रवृत्तेः। एतदेव दर्शयन्नाह–**'परीक्ष्य'** इत्यादि। **परीक्ष्य** विचार्य **तांस्तान्** द्रव्यपर्यायादीन्, **तद्धर्मान्** अनेकान्तात्मकाऽर्थांशान्। कथम्भूतान्? **अनेकान्**। पुनरपि किंविशिष्टान्? **व्यावहारिकान्** व्यवहारप्रयोजनप्रसाधकान्। कैः परीक्ष्य? इत्याह–**'अभिसन्धिभिः'** इति। **अभिसन्धिभिः** ज्ञातुरभिप्रायैः। किं कृत्वा? **अधिगम्य**। कम्? **अर्थम्**। किंविशिष्टम्? **अनेकान्तम्**। कस्मादधिगम्य? इत्याह–**'श्रुतात्'** इति।

कारिकाचतुष्टयं यथोद्देशं विवृण्वन्नाह–**'श्रुतम्'** इत्यादि। **श्रुतम्** आप्तवचनम्

विवृतिव्याख्यानम्– तत्कथम्भूतम्? **अनादि**। कया? **सन्तानापेक्षया** द्रव्यापेक्षया। कथं पुनर्द्रव्यं सन्तानशब्दवाच्यमिति चेत्? 'समीचीनः त्रिकालप्रवृत्तनिखिलपर्यायानुयायी तानः विस्तारो यस्य' इति व्युत्पत्तेः। कथं तर्हि तत् सादि? इत्याह–**'साधनम्'** इत्यादि। साध्यते निर्वर्त्यते इति **साधनो** वर्णपदादिपर्यायः, साध्यते प्रतिपाद्यतेऽनेन इति वा, **तं प्रति सादि 'श्रुतम्'** इति सम्बन्धः। अनेन सर्वथा नित्यमनित्यं वा तत् इति प्रत्याख्यातम्। प्रपञ्चितञ्चैतत् प्रागेव इत्यलं पुनः प्रसङ्गेन। तदेवंविधं श्रुतं **प्रमाणम्**, कुतः इत्याह–**'त्रिकाल'** इत्यादि। **त्रिकालगोचराश्च ते सर्वपर्यायाश्च जीवादिपदार्थाश्च** तेषां **निरूपणम्** यथावस्थितस्वरूपोद्योतनं तत्र **प्रवणं** दक्षम्। यत एवंविधं ततस्तत्प्रमाणम्। प्रयोगः–यत् त्रिकालगोचरसर्वपर्यायजीवा-

(१) श्रुतम्। (२) श्रुतम्। (३) श्रुतं प्रमाणं त्रिकालगोचरसर्वपर्यायजीवादिपदार्थनिरूपणप्रवणत्वात्।

1 संग्रहव्यवहा–श्र०। 2 सन्तानो न ब०। 3–श्चयोपि श्र०। 4 वाक्प्र–श्र०। 5 नयानुगत्वं श्र०। 6 'द्रव्यापेक्षया' नास्ति श्र०। 7–प्रवृत्तिनि–आ०। 8 स्यादित्याह ब०। 9 अनित्यं नित्यं वा ब०, श्र०। 10–श्च ते जीवा–ब० श्र०। 11–पर्यायवज्जीवा–ब०।

दिपदार्थनिरूपणप्रवणं तत् प्रमाणम् यथा सर्ववित्प्रत्यक्षम्, तथाभूतश्चोक्तप्रकारं श्रुतमिति। नयः कीदृशः ? इत्याह–**'तदर्थांश'** इत्यादि। **नयो** भवति। कोऽसौ ? **अभिसन्धिः** ज्ञात्रभिप्रायः। किंविशिष्टः ? **तदर्थांशपरीक्षाप्रवणः, तस्य** श्रुतस्य **अर्थो** विषयः उक्तप्रकारो जीवादिः तस्य **अंशो** धर्मः नित्यत्वादिः तस्य **परीक्षायां प्रवणो** 5 दक्षः। **ताभ्यां** श्रुतनयाभ्याम् **अधिगमः** निश्चयः। केषाम् ? इत्याह–**परमार्थव्यावहारिकार्थानाम्** द्रव्यपर्यायाणाम् इत्यर्थः।

अथेदानीं **'तदधिगत'** इत्यादिना नयानुगतत्वं निक्षेपस्य प्रदर्श्य तत्स्वरूपं व्याचष्टे–**तदधिगतानां** [1]श्रुतनयाधिगतानां द्रव्यपर्यायरूपाणां जीवादीनां **वाच्यतामापन्नानां** साधारणस्वरूपाणाम्, न हि असाधाणस्वरूपा अर्थपर्याया वाच्यतामापद्यन्ते। 10 **वाचकेषु** जीवादिशब्देषु **भेदेन** सङ्कर[1]व्यतिकरव्यतिरेकेण **उपन्यासः** जीवाद्यर्थानां प्ररूपणं **न्यासः** निक्षेप इति यावँत्। स कति प्रकारो भवति ? इत्याह–**'सः'** इत्यादि। **सः** प्ररूपितस्वरूपो न्यासः **अवरतः** सङ्क्षेपतः **चतुर्धा**। कथम् ? इत्याह–**'नाम'** इत्यादि। **नाम-स्थापना-द्रव्य-भावैः** प्रकारैः निक्षेपः **चतुर्धा** भिद्यते। **'तत्र'** इत्यादिना तान् व्याचष्टे–तत्र तेषु निक्षेपप्रकारेषु [3]नामादिषु मध्ये किन्नाम ? इत्याह–**'निमित्त'** इत्यादि। किं 15 पुनः नाम्नो निमित्तं किं वा निमित्तान्तरमिति चेत् ? 'वक्तु[2]रभिप्रायोऽस्य निमित्तम्, जात्यादिकं तु निमित्तान्तरम्' इति ब्रूमः। [4]तदनपेक्षं यत् **संज्ञाकर्म** संज्ञाकरणम् इच्छावशात् **तन्नाम**। तस्य इयत्ताव्यवच्छेदार्थमाह–**'तच्च'** इत्यादि। **तच्च** उक्तस्वरूपं नाम **अनेकधा** अनेकप्रकारं भवति। तथाहि–किञ्चिद् एकजीवनाम यथा डित्थ इति।

(१) सर्वेषां युगपत्प्राप्तिः सङ्करः, परस्परविषयगमनं व्यतिकरः, ताभ्यां व्यतिरेकेण प्रतिनियतस्वस्वरूपस्थितत्वेनेति भावः। (२) तुलना–"निमित्तान्तरं पुनर्जातिद्रव्यगुणक्रियाः।"–**सिद्धिवि०, टी० पृ० ४७४A.**। "नाम्नो वक्तुरभिप्रायो निमित्तं कथितं समम्। तस्मादन्यत्तु जात्यादि निमित्तान्तरमिष्यते॥"–**तत्त्वार्थश्लो० पृ० ९९**। (३) "जस्स णं जीवस्स वा अजीवस्स वा जीवाण वा अजीवाण वा तदुभयस्स वा तदुभयाण वा···"–**अनु०सू०९**। "व्यस्तसमस्तैकानेकजीवाजीवविषयतोपपत्तेः–तथा [व्यस्त] जीवविषयतोपपत्तेः अयं मांसपिण्डो देवदत्तोऽयं देवदत्त इत्यादिवत्। समस्तजीवविषयतोपपत्तेः एते सर्वे गर्गादय इत्यादिवत्। एकजीवविषयतोपपत्तेः नाभेयः पुरुदेव इत्यादिवत्। अनेकजीवविषतोपपत्तेः अयं डित्थः अयं डवित्थः अयं जिनदत्त इति चत्वारो जीवभेदाः। तथा व्यस्ताजीवविषयतोपपत्तेः स नु त्य क्य च इत्यादि। समस्ताजीवविषयतोपपत्तेः भूवादयो धुरित्यादिवत्। एकाजीवविषयतोपपत्तेः आकाशं कालः धर्मः अधर्म इत्यादिवत्। अनेकाजीवविषयतोपपत्तेः तौ सदिव।"–**सिद्धिवि० टी० पृ० ४७४A.**। "तस्स मंगलस्स आधारो अट्ठविहो। तं जहा, जीवो वा, जीवा वा, अजीवो वा, अजीवा वा, जीवो य अजीवो य, जीवा य अजीवो य, जीवो य अजीवा य, जीवा य अजीवा व।"–**धवलाटी० पृ० १९**। "किञ्चिद्धि प्रतीतमेकजीवनाम यथा डित्थ इति। किञ्चिदनेकजीवनाम यथा यूथ इति। किञ्चिदेकाजीवनाम यथा घट इति। किञ्चिदनेकाजीवनाम यथा प्रासाद इति। किञ्चिदेकजीवैकाजीवनाम यथा प्रतीहार इति। किञ्जिदेकजीवानेकाजीवनाम

1 **'श्रुतनयाधिगतानां'** नास्ति श्र०। 2–**वन् स कति यावत् स कतिप्रका**–आ०। 3 **'नामादिषु'** नास्ति आ०। 4 **तदनपेक्ष्य यत्** ब०।

किञ्चिदनेकजीवनाम यथा यूथ इति । किञ्चिदेकाऽजीवनाम यथा घटः इति। किञ्चिदनेकाजीवनाम यथा प्रासाद इति। किञ्चिदेकजीव-एकाजीवनाम यथा प्रतीहार[1] इति। किञ्चिदेकजीव-अनेकाजीवनाम यथा काहार[2] इति । किञ्चिद् अनेकजीवाऽजीवनाम यथा नगरमिति । इत्याद्यनेकप्रकारं तत् प्रतिपत्तव्यम् । कस्मात् तदनियतप्रकारम् ? इत्याह—**जातिद्रव्यगुणक्रियालक्षणनिमित्तानपेक्षसंज्ञाकर्मणोऽनेकत्वात्** अनियतत्वात्, जात्यादिनियतनिमित्तापेक्षाणामेव शब्दानां नियतत्वोपपत्तेः । जातिद्वारेण[3] हि ये शब्दाः द्रव्यादिषु[4] प्रवर्त्तन्ते ते जातिशब्दाः यथा गौः अश्वः इत्यादयः । द्रव्यद्वारेण तु ये वर्त्तन्ते ते द्रव्यशब्दाः । ते च द्विविधाः—संयोगिद्रव्यशब्दाः, समवायिद्रव्यशब्दाश्च । तत्र संयोगिद्रव्यशब्दाः[3] कुण्डली इत्यादयः, समवायिद्रव्यशब्दाः विषाणी इत्यादयः । गुण-कर्मद्वारेण तु ये द्रव्ये वर्त्तन्ते ते गुणशब्दाः कर्मशब्दाश्च प्रतिपत्तव्याः, यथा 'शुक्लो नीलः' इत्यादयः, 'गच्छत्यागच्छति' इत्यादयश्च ।

अथ का स्थापना ? इत्याह—**'आहित'** इत्यादि। स्थाप्यते[5] इति **स्थापना** प्रतिकृतिः, सा च **आहितनामकस्य** अध्यारोपितनामकस्य **द्रव्यस्य** इन्द्रादेः 'सोऽयम्' इत्यभिसन्धानेन[4] **व्यवस्थापना** । केनात्मना व्यवस्थापना ? इत्याह—**'सद्भाव'** इत्यादि । तत्र अध्यारोप्यमाणेन मुख्येन्द्रादिना समाना **सद्भावस्थापना**[6] । मुख्याकारशून्या पुनः **असद्भावस्थापना** ।

यथा काहार इति । किञ्चिदेकाजीवानेकजीवनाम यथा मंदुरेति। किञ्चिदनेकजीवाजीवनाम यथा नगरमिति ।"—**तत्त्वार्थश्लो०पृ०९८** ।

(१) दण्डधारको द्वारपालः, तत्र एकोऽजीवः दण्डः जीवश्च द्वारपाल इति । (२)एको जीवः धीवरः, अनेकाश्च अजीवाः जलाहरणाय उपयुज्यमानाः घटादयः । (३) तुलना—"यदृच्छाशब्देषु नाम्ना विशिष्टोऽर्थ उच्यते डित्थ इति । जातिशब्देषु जात्या गौरयमिति । गुणशब्देषु गुणेन शुक्ल इति । क्रियाशब्देन क्रियया पाचक इति । द्रव्यशब्देषु द्रव्येण दण्डी विषाणीति ।"—**प्रमाणस० टी० पृ० १२** । "तत्थ जाइणिमित्तं णाम गोमणुस्सघडपडत्थंभवेत्तादि । संजोगदव्वणिमित्तं णाम दंडी छत्ती मौली इच्चेवमादि । समवायणिमित्तं णाम गलगंडो काणो कुंडो इच्चेवमाइ । गुणणिमित्तं णाम किण्हो रुहिरो इच्चेवमाइ। किरियाणिमित्तं णाम गायणो णच्चणो इच्चेवमाइ ।"—**धवलाटी० पृ० १८**। "जातिद्वारेण शब्दो हि द्रव्यादिषु वर्तते । जातिहेतुः स विज्ञेयः गौरश्व इति शब्दवत् ॥३॥ गुणप्राधान्यतो वृत्तो द्रव्ये गुणनिमित्ताकः । शुक्लः पाटल इत्यादिशब्दवत्सम्प्रतीयते ॥६॥ कर्मप्राधान्यतस्तत्र कर्महेतुर्निबुध्यते । चरति प्लवते यद्वत्कश्चिदित्यतिनिश्चितम् ॥७॥ संयोगिद्रव्यशब्दः स्यात्कुण्डलीत्यादिशब्दवत् । समवायिद्रव्यशब्दो विषाणीत्यादिरास्थितः ॥९॥"—**तत्त्वार्थश्लो० पृ० ९९** । (४) "स्थाप्यत इति स्थापना प्रतिकृतिः । सा चाहितनामकस्य इन्द्रादेर्वास्तवस्य तत्त्वाध्यारोपात् प्रतिष्ठा सोत्यमित्यभिसम्बन्धेनान्यस्य व्यवस्थापना स्थापनामात्रं स्थापनेति वचनात् ।"—**तत्त्वार्थश्लो० पृ० १११** । (५) तुलना—"जण्णं कट्ठकम्मे वा पोत्थकम्मे वा चित्तकम्मे वा लेप्पकम्मे वा गंथिमे वा वेढिमे वा पूरिमे वा संघाइमे वा अक्खे वा वराडए वा एगो वा अणेगो वा सब्भावट्ठवणा वा असब्भावट्ठवणा वा आवस्सएत्ति ठवणा ठविज्जइ से तं ठवणावस्सयं ।"—**अनु० सू० १०** । "तत्थ आगारवंतए वत्थुम्मि सब्भावट्ठवणा,

---

1 **यथाहार** आ० । 2—**षु वर्त्त**—आ०, ब० । 3 **संयोगिशब्दा**—श्र० । 4 **इत्यभिधानेन** आ० ।

अथ किंलक्षणं द्रव्यम् ? इत्याह–**'अनागत'** इत्यादि। ननु **'अनागतपरिणामविशेषं प्रति गृहीताभिमुख्यं द्रव्यम्'** इति द्रव्यलक्षणमयुक्तम्, *"गुणपर्ययवद्द्रव्यम्"* [तत्त्वार्थसू० ५।३८] इत्यागमविरोधादिति कश्चित्; सोऽपि सूत्रकाराभिप्रायानभिज्ञः; *'गुणपर्ययवद्द्रव्यम्'* इति हि सूत्रकारेण वदता त्रिकालगोचरानन्तक्रमभाविपरिणामाश्रयं द्रव्यमुक्तम्। तच्च यदा अनागतपरिणामविशेषं प्रत्यभिमुखं तदा वर्त्तमानपर्यायाक्रान्तं परित्यक्तपूर्वपर्यायञ्च निश्चीयते, अन्यथा अनागतपरिणामाभिमुख्यानुपपत्तेः खरविषाणवत्। केवलं द्रव्यार्थप्रधानत्वेन वचने अनागतपरिणामाभिमुखम् अतीतपरिणामानुयायिद्रव्यमिति निक्षेपप्रकरणे तथा द्रव्यलक्षणमुक्तम्। सूत्रकारेण तु परमतव्यवच्छेदेन प्रमाणार्पणात् *'गुणपर्ययवद्द्रव्यम्'* इति सूत्रितम्, क्रमाऽक्रमानेकान्तस्य तथा व्यवस्थितेः। तच्चैवंविधलक्षणलक्षितं द्रव्यं द्विधा भिद्यते आगम-नोआगमविकल्पात्। तत्र आत्मा यो जीवादिप्राभृतं तत्त्वतो जानाति परन्तु चिन्तन-परप्रतिपादनलक्षणोपयोगाऽनुपयुक्तः स आगमद्रव्यम्। नोआगमः त्रेधा भिद्यते–ज्ञातृशरीर-भावि-तद्व्यति-

---

तव्विवरीया असब्भावट्ठवणा।"–**धवलाटी० पृ० २०।** "काष्ठपुस्तचित्रकर्मादयो ये सद्भावस्थापनारूपाः तथाऽक्षनिक्षेपादयोऽसद्भावस्थापनारूपाः…"–**तत्त्वार्थभा० व्या० १।५।** "तत्राध्यारोप्यमाणेन भावेन्द्रादिना समाना प्रतिमा सद्भावस्थापना, मुख्यदर्शिनः स्वयं तस्यास्तद्बुद्धिसंभवात् कथञ्चित्सादृश्यसद्भावात्। मुख्याकारशून्या वस्तुमात्रा पुनरसद्भावस्थापना परोपदेशादेव तत्र सोऽयमिति संप्रत्ययात्।"–**तत्त्वार्थश्लो० पृ० १११।**

(१) सूत्रकारः उमास्वाम्याचार्यः। तुलना–"सोऽपि सूत्रार्थानभिज्ञः; गुणपर्ययवद्द्रव्यमिति हि सूत्रकारेण वदता त्रिकालगोचरानन्तक्रमभाविपरिणामाश्रयं द्रव्यमुक्तम्। तच्च यदाऽनागतपरिणामविशेषं प्रत्यभिमुखं तदा वर्त्तमानपर्यायाक्रान्तं परित्यक्तपूर्वपर्यायञ्च निश्चीयते, अन्यथा अनागतपरिणामाभिमुख्यानुपपत्तेः खरविषाणादिवत्।"–**तत्त्वार्थश्लो० पृ० ११२।** (२) क्रमभाविपर्यायापेक्षया क्रमाऽनेकान्तः सहभाविगुणापेक्षया तु अक्रमानेकान्तः। (३) "से किं तं दव्वावस्सयं ? दुविहं पण्णत्तं तं जहा आगमओ अ नोआगमओ अ।"–**अनु० सू० १२। सर्वार्थसि०, राजवा० १।५। धवलाटी० पृ० २०।** (४) "जस्स णं आवस्सएत्ति पदं सिक्खितं ठितं जितं मितं परिजितं नामसमं घोससमं अहीणक्खरं अणच्चक्खरं अव्वाइद्धक्खरं…से णं तत्थ वायणाए पुच्छणाए परिअट्टणाए धम्मकहाए नो अणुप्पेहाए, कम्हा ? अणुवओगो दव्वमिति कट्टु।"–**अनु० सू० १३।** "जीवप्राभृतज्ञायी मनुष्यजीवप्राभृतज्ञायी वा अनुपयुक्त आत्मा आगमद्रव्यजीवः।"–**सर्वार्थसि०, राजवा० १।५।** "आगमओऽणुवउत्तो मंगलसद्दाणुवासिओ वत्ता। तन्नाणलद्धिसहिओऽवि नोवउत्तोत्ति तो दव्वं॥"–**विशेषा० गा० २९।** "तत्थ आगमओ दव्वमंगलं णाम मंगलपाहुडजाणओ अणुवजुत्तो, मंगलपाहुडसद्दरयणा वा, तस्सत्थट्ठवणक्खररयणा वा।"–**धवलाटी० पृ० २१।** (५) "से किं तं नो आगमओ दव्वावस्सयं ? तिविहं पण्णत्तं, तं जहा–जाणयसरीरंद व्वावस्सयं भविअसरीरदव्वावस्सयं जाणयसरीरभविअसरीरवतिरित्तं दव्वावस्सयं।" –**अनु० सू० १५।** "नो आगमद्रव्यजीवस्त्रेधा व्यवतिष्ठते–ज्ञायकशरीर-भावि-तद्व्यतिरिक्तभेदात्। तत्र ज्ञातुर्यच्छरीरं त्रिकालगोचरं तज्ज्ञायकशरीरम्। सामान्यापेक्षया नोआगमभाविजीवो नास्ति जीव-

---

1–**पर्यायव**–आ०, श्र०। 2–**पर्यायव**–आ०, श्र०। 3–**प्रकारेण तथा** ब०। 4–**पर्यायव**–आ०, श्र०। 5–**भूतं न जाना**–श्र०। 6–**गेनानुयुक्तं स** आ०,–**गो वानुपयुक्तः स** ब०।

रिक्तविकल्पात्। तत्र ज्ञशरीरलक्षणं नोआगमद्रव्यमपि त्रिकालगोचरं त्रिविधम्–भावि-वर्त्तमान-परित्यक्तभेदात्। गत्यन्तरे स्थितो मनुष्यभवप्राप्तिं प्रत्यभिमुखो भाविजीवः। स एव यदा जीवादिप्राभृतं न जानाति केवलमग्रे ज्ञास्यति तदा भाविनोआगमः। तद्व्यतिरिक्तं नोआगमद्रव्यं कर्मनोकर्मभेदात्मकम्। तत्र ज्ञानावरणाद्यष्टप्रकारं कर्म, शरीरपर्याप्तियोग्यपुद्गलादानं नोकर्म। 5

अथ को भावः? इत्याह–**'तथा'** इत्यादि। **तथा,** किम्? विवक्षितप्रकारेण **उपयोगो** व्यापारः। यदि वा, **तथा** आगमनोआगमरूपतया **उपयोगो** जीवस्य उपयुक्तत्वं **भावः**। अतश्च द्रव्यवद् भावोऽपि आगमनोआगमविकल्पाद् द्विविधः प्रतिपत्तव्यः। तत्र जीवादिप्राभृतविषयोपयोगाविष्ट आत्मा आगमभावः। जीवादिपर्यायाविष्टो नोआगमः। एवं प्ररूपितनामादिचतुःप्रकारो निक्षेपः सिद्धः। स किमर्थं प्ररूप्यते 10 निष्फलत्वात्, इत्याशङ्क्याह–**'अप्रस्तुत'** इत्यादि। **अप्रस्तुतार्थस्य** मुख्यस्य इन्द्रादेः **अपाकरणात्** निराकरणात्, **प्रस्तुतस्य** नामस्थापनेन्द्रादेः **व्याकरणाद्** व्युत्पादनाच्च हेतोः **निक्षेपः फलवान्** सार्थकः। तेन च इत्थम्भूतेन निक्षेपेण **निक्षिप्ता** उक्तप्रकारेण प्ररूपिताः **पदार्थाः** जीवादयः **अनुयुज्यन्ते अनु** पश्चात् **युज्यन्ते** जीवद्रव्यादेः स्वरूपादीनि तज्जिज्ञासया पृच्छ्यन्ते। कैः कृत्वा? **अनुयोगैः**। किंविशिष्टैः? 15 **निर्देशादिभिः** निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानलक्षणैः, न केवलमेतैरेव अपि तु **सदादिभिश्च,** सत्संख्याक्षेत्रस्पर्शनकालान्तरभावाल्पबहुत्वलक्षणैश्च। एवंविधैश्च अनुयोगैः **अनुयुक्ता यद्यपि सर्वे पदार्थाः तथापि जीवपदार्थविषयो** यो **विशेषः** इतरपदार्थेभ्यः स्वरूपातिशयः तस्य **प्ररूपकाणि जीवस्थानगुणस्थानमार्गणास्थानानि** प्रत्येकं

नसामान्यस्य सदापि विद्यमानत्वात्। विशेषापेक्षया त्वस्ति–गत्यन्तरे जीवो व्यवस्थितो मनुष्यभवप्राप्तिं प्रत्यभिमुखः मनुष्यभाविजीवः। तद्व्यतिरिक्तः कर्मनोकर्मविकल्पः।"–**सर्वार्थसि० १।५। धवलाटी० पृ० २१।** "मंगलपयत्थजाणयदेहो भव्वस्स वा स जीवोऽवि। नो आगमओ दव्वं आगमरहिओत्ति जं भणिअं॥ अहवा नो देसम्मि नो आगमओ तदेगदेसाओ। भूयस्स भाविणो वा जस्स जं कारणं देहो॥ जाणयभव्वसरीराइरित्तमिह दव्वमंगलं होइ। जा मंगल्ला किरिया तं कुणमाणो अणुवउत्तो॥"–**विशेषा० गा० ४४-४६।**

(१) "से किं तं भावावस्सयं? दुविहं पण्णत्तं, तं जहा–आगमतो अ, नो आगमतो अ।"–**अनु० सू० २२। सर्वार्थसि० १।५। धवलाटी० पृ० २९।** (२) "जाणए उवउत्ते, से तं आगमतो भावावस्सयं।" –**अनु० सू० २३।** "तत्र जीवप्राभृतविषयोपयोगाविष्टो मनुष्यजीवप्राभृतविषयोपयोगयुक्तो वा आत्मा आगमभावजीवः।"–**सर्वार्थसि० १।५।** "मंगलसुयउवउत्तो आगमओ भावमंगलं होइ।"–**विशेषा० गा० ४९।** "आगमः सिद्धान्तः, आगमदो मंगलपाहुडजाणओ उवजुत्तो।"–**धवलाटी० पृ० २९।** (३) "जीवनपर्यायेण मनुष्यजीवनपर्यायेण वा समाविष्ट आत्मा नो आगमभावजीवः।"–**सर्वार्थसि०, राजवा०, तत्त्वार्थश्लो० १।५।** "णो आगमदो भावमंगलं दुविहं उपयुक्तस्तत्परिणत इति। आगममन्तरेण अर्थोपयुक्त उपयुक्तः। मंगलपर्यायपरिणतस्तत्परिणत इति।"–**धवलाटी० पृ० २९।**

1–**पः प्रसिद्धः** श्र०। 2 **अनुयुज्जन्ते** श्र०। 3 **युज्जन्ते** श्र०। 4 **जीव इत्यादेः** श्र०।

चतुर्दश भवन्ति । तैः प्ररूपितस्वरूपातिशये जीवद्रव्ये यथावज्ज्ञाते मुमुक्षूणां मुक्त्यङ्गं परिपूर्णं रत्नत्रयं भवति नान्यथा । एतदेवाह–'**एवम्**' इत्यादि । **एवम्** उक्तप्रकारेण **प्रमाणनयनिक्षेपानुयोगैः** पदार्थप्रतिपत्त्युपायैः **सर्वान् पदार्थानधिगम्य पुरुषतत्त्वं** पुनः **जीवस्थानगुणस्थानमार्गणास्थानैः दृढतरमवबुद्ध्य,** इत्यनेन मुमुक्षोः सम्यग्ज्ञानं
5 मुक्त्यङ्गं प्ररूपितम् । **प्रवृद्धाभिनिवेशात्मकसम्यग्दर्शनः** इत्यनेन सम्यग्दर्शनम्, **'तपसा निर्जीर्णकर्मा'** इत्यनेन तु सम्यक्चारित्रमिति । तेन च सम्यग्दर्शनादित्रयेण निर्जीर्णकर्मा **सर्वकर्मविनिर्मुक्तः** सन् **अयमात्मा सुखमृच्छति** सुखमयो भवति । किंविशिष्टं[2] तत्सुखम् ? **बाधारहितं** विगतबाधम्, **अव्यवच्छिन्नं**[3] शाश्वतम्, **अनन्तम्** इयत्तावधारणवर्जितम्, **अतीन्द्रियम्** विशुद्धात्ममात्रोत्थम् । ननु आत्मनो मुक्तौ
10 बुद्ध्याद्यशेषविशेषगुणोच्छेदात् कथं सुखमयत्वमिति वैशेषिकाः । अत्यन्तचित्तसन्तानोच्छेदतः तस्यैवाऽसंभवादिति[1] सौगताः । अभोक्तृत्वादिति सांख्याः । अत्राह–**नहि** इत्यादि । **नहि** नैव **गुणविनाशाद्** बुद्ध्यादिगुणोच्छेदात् **जडः** पाषाणकल्पः मुक्तौ आत्मा भवति, **गुणगुणिविनाशात् शून्यः 'नहि'** इति सम्बन्धः । **गुणाः** ज्ञानादयः **गुणी** चित्तसन्तानः तेषां **विनाशाद्** अत्यन्तोच्छेदात् आत्मा **शून्यः** सकलस्वरूप-
15 विविक्तो भवति **'नहि'** इति सम्बन्धः । **भोग्यविरहात्** तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानाद् **अभोक्ता** आत्मा[4] सुखादेः **'नहि'** इति सम्बन्धः । कुत एतत् ? इत्यत्राह[5]–**तथाधिगमाभावात् तद्बाधासंभवाच्च** । यथा च मुक्तौ तथाविधस्य[6] आत्मस्वरूपस्य कुतश्चिदपि प्रमाणादधिगमासंभवः तत्र च बाधासंभवः तथा अग्रे प्रपञ्चतः प्ररूपयिष्यते ।

ननु ज्ञानावरणादिकर्मणः सद्भावप्रसिद्धौ[6] **'तपोनिर्जीर्णकर्मा'** इत्यभिधातुं
20 आवरणस्वरूपविषये युक्तम् । नच तत्सद्भावः[7] प्रसिद्धः । तद्धि[3] शरीरम्, रागादि, देशकालादिकं वा भवेत् ? तत्र आद्यविकल्पद्वयमयुक्तम्; शरीरे रागादौ च सत्यपि अर्थज्ञानोदयसंभवात् । यस्मिन्[8] सत्यपि ज्ञानोदयसंभवः न तस्य ज्ञानावरणादिस्वरूपता यथा चक्षुरादेः, अर्थज्ञानोदयसंभवश्च शरीरादौ सत्यपि, तस्मान्न[8] तस्य[9] ज्ञानावरणादिस्वरूपता इति । तस्य[9] तत्स्वरूपतायां वा काण्डपटादिवन्न तत्सद्भावे
25 तदुपलम्भसंभवो भवेत् । तर्हि देशकालादेस्तत्स्वभावताऽस्तु, सुप्रसिद्धा हि मेर्वादौ दूरदेशताया आवरणता रावणादौ दूरकालतायाः परमाण्वादौ सूक्ष्मस्वभावतायाः, मूलकीलो-

इतरेषां पूर्वपक्षः–

(१) आत्मन एव । (२) सुखादिव्यतिरिक्तस्य शून्यस्य अभोक्तृत्वरूपस्य वा । (३) तुलना–"तद्धि शरीरं रागादयो देशकालादिकं वा स्यात् ।"–**प्रमेयक० पृ० २४१ । स्या० र० पृ० ३५६ ।** (४) शरीरं रागादिकं वा नावरणस्वरूपम् तत्सद्भावेऽपि ज्ञानोदयात् । (५) शरीरादेः । (६) शरीरादिसद्भावे । (७) ज्ञानोपलम्भसंभवः । (८) आवरणस्वभावता । (९) भूम्यन्तर्गतस्य वृक्षमूलस्य कीलस्य उदकादेर्वा ।

1–**रेण नयनि–आ०** । 2–**ष्टं सुखं श्र०** । 3 **अवच्छिन्नं श्र०** । 4 **'आत्मा'** नास्ति आ० । 5 **इत्याह–ब०** । 6–**द्धौनिर्जीर्ण–श्र०** । 7 **तदभावः ब०** । 8 **तस्मान्नास्य ब०** । 9 **'तस्य'** नास्ति श्र० ।

दकादौ च भूम्यादेः; इत्यप्यसमीचीनम्; तदभावस्य[1] योगिनोऽप्यशक्यक्रियत्वात्। न खलु सातिशयर्द्धिमताऽपि योगिना देशाद्यभावो विधातुं शक्यः। नचान्यत् किञ्चिदावरणं प्रतीयते। अस्तु[2] वा तत्; तथापि-अविद्यारूपं तद् भविष्यति न पौद्गलिकम्, मूर्तिमताऽनेन[3] अमूर्त्तस्य ज्ञानादेरावरणानुपपत्तेः, अन्यथा शरीरादेरप्यावरणत्वप्रसङ्गः। आत्मगुणत्वात् कर्मणो न पौद्गलिकत्वमित्यन्ये[4]। भवतु[1] पौद्गलिकत्वम् 5
अन्यथाभूतत्वं[5] वाऽस्य[6]; तथापि न साकल्येन क्वचिन्निर्जरासंभवः कार्यकारणप्रवाहेण प्रवर्त्तमानस्यास्य अनादित्वात्, अनादेश्च आत्मादिवद् विनाशासंभवादित्यपरे[7]।

कर्मणः पौद्गलिकत्वप्रसाधनं संवरनिर्जरयोः सिद्धिश्च-

अत्र प्रतिविधीयते। यत्तावदुक्तम्[8]-'ज्ञानावरणादिकर्मणः सद्भावप्रसिद्धौ' इत्यादि; तत्र किं कर्ममात्रसद्भावे भवतां विप्रतिपत्तिः, ज्ञानावरणादिकर्मविशेषे वा? तत्राद्यविकल्पोऽनुपपन्नः; शरीरादिव्यतिरिक्तस्य कर्म- 10
मात्रस्य अनुमानतः[9] सद्भावप्रसिद्धेः। तथाहि-स्वपरप्रमेयबोधैकस्वभावस्य आत्मनो हीनगर्भस्थानशरीरविषयादिषु विशिष्टाभिरतिः आत्मतद्व्यतिरिक्तकारण[10]पूर्विका, तत्त्वात्, कुत्सितपरपुरुषे कमनीयकुलकामिन्याः तन्त्राद्युपयोगप्रभवविशिष्टाभिरतिवत्। द्वितीयविकल्पोऽप्ययुक्तः; ज्ञानावरणादिकर्मविशेषस्यापि तद्व्यतिरिक्तस्य[11]

---

(१) दूरदेशताया दूरकालताया सूक्ष्मस्वभावताया भूम्यादेर्वा अभावस्य। (२) वेदान्तिनः। "अत एवावरणस्य अनिर्वाच्याविद्यास्वरूपत्वमङ्गीकर्त्तव्यम्। न तु दुर्निरूपत्वमात्रेण तदपलापो युक्तः अनुमानसिद्धत्वात्। तथाहि-अस्ति तावन्मूढानामेवं व्यवहारः 'अशनायाद्यतीतं विवेकिप्रसिद्धमात्मतत्त्वं नास्ति न प्रकाशते च' इति योऽयं व्यवहारः आत्मनि भावरूपावरणनिमित्तो भवितुमर्हति, 'अस्ति प्रकाशते' इत्यादिव्यवहारपुष्कलकारणे सति तद्विपरीतव्यवहारत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं यथास्ति प्रकाशते घट इति व्यवहारः। न च कारणपौष्कल्यमसिद्धम्; नित्यसिद्धस्वप्रकाशचैतन्यातिरेकेणात्रान्यापेक्षाऽभावात्। न चान्यथासिद्धिः; इतोऽतिरिक्तावरणस्य मूर्तद्रव्यस्य आत्मनि निरवयवे सर्वगते दुःसंपादत्वात्।"-**विवरणप्र० पृ० २१**। (३) पौद्गलिककर्मणा। (४) यौगाः। द्रष्टव्यम्-**पृ० ३ टि० ५**। (५) अविद्यादिरूपत्वम्। (६) कर्मणः। (७) जयन्तभट्टादयः। तुलना-"अन्ये तु मिथ्याज्ञानजनितसंस्कारस्य सहकारिणोऽभावात् विद्यमानान्यपि कर्माणि न जन्मान्तरे शरीरारम्भकाणीति मन्यन्ते।" -**प्रश० व्यो० पृ० २० ख**। "सहकारिवैकल्यात् कुसूलावस्थितबीजवत् कर्मणामनारम्भकत्वे सति न कश्चिद्दोषः। एष एव च तेषां दाहो यत्कार्यानारम्भकत्वम्। नन्वविनष्टस्वरूपाणि कुसूलबीजवदेव कदाचिदारप्स्यन्ते कार्यं तस्माद्वरमुच्छिद्यन्तामेव; किमिदानीं नित्यमात्मानमप्युच्छेत्तुं यतामहे?"-**न्यायमं० पृ० ५२३**। (८) **पृ० ८०८ पं० १९**। (९) तुलना-"चेतनस्य सतः सम्बन्ध्यन्तरं मोहोदयकारणं मदिरादिवत्। तत्कुतः सिद्धम्। विवादाध्यासितो जीवस्य मोहोदयः सम्बन्ध्यन्तरकारणकः मोहोदयत्वात् मदिराकारणकमोहोदयवदित्यनुमानात्।"-**अष्टश०, अष्टसह० पृ० ४९**। "संसारी बन्धवान् परतन्त्रत्वादालानस्तम्भागतहस्तिवत्। परतन्त्रोऽसौ हीनस्थानपरिग्रहवत्त्वात् कामोद्रेकपरतन्त्रहीनस्थानपरिग्रहवच्छ्रोत्रियब्राह्मणवत्।"-**आप्तप० पृ० १**। **प्रमेयक० पृ० २४२**। (१०) शरीरादिव्यतिरिक्त। (११) शरीरादिभिन्नस्य।

1-तु वा पौ-ब०।

अनुमानादेव प्रसिद्धेः। तथाहि–यत् सत् तत्सर्वमनेकान्तात्मकमित्यादि व्याप्तिज्ञानं सावरणम्, स्वविषयेऽस्पष्टत्वात्, यत् स्वविषयेऽस्पष्टं तत्सावरणम् यथा रजोनीहाराद्यन्तरिततरुनिकरादिज्ञानम्, स्वविषयेऽस्पष्टञ्चेदं ज्ञानमिति। मिथ्यादृशां सर्वत्र अनेकान्तस्वभावे भावे विपरीतज्ञानं सावरणम्, मिथ्याज्ञानत्वात्, धत्तूरकाद्युपयोगिनो मृच्छकले काञ्चनज्ञानवदिति।

यदप्युक्तम्–'अविद्यारूपं तद् भविष्यति न पौद्गलिकम्' इत्यादि; तदप्युक्तिमात्रम्; अमूर्त्तस्य अमूर्त्तेनैव आवरणनियमाऽसंभवात्, मूर्त्तेनापि मदिरादिना अमूर्त्तस्य ज्ञानादेरावरणदर्शनात्। कथमेवं शरीरादेर्न तदावरणत्वं स्यादिति चेत्? 'तदविरुद्धत्वात्' इति ब्रूमः। मूर्त्तत्वाविशेषेऽपि हि यदेव ज्ञानेन विरुद्धं तदेव तस्य आवरणं युक्तं नान्यत्, अन्यथा अमूर्त्तत्वाविशेषात् अविद्यावत् आकाशादेर्ज्ञानान्तरस्य च आवरणत्वमनुषज्येत। तस्य तेन विरोधश्च मदिरादिवत् पौद्गलिककर्मोदये प्रबन्धेन प्रवर्त्तमानस्य ज्ञानस्य निरोधान्निश्चीयते। तथाहि–आत्मनो मिथ्याज्ञानादिः पुद्गलविशेषसम्बन्धनिबन्धनः, तत्स्वरूपान्यथाभावस्वभावत्वात्, उन्मत्तकादिजनितोन्मादादिवत्। न च मिथ्याज्ञानजनितापरमिथ्याज्ञानेन अनेकान्तः; तस्यापि अपरापरपौद्गलिककर्मोदये सत्येव संभवात् अपरापरोन्मत्तकादिरसद्भावे तत्कृतोन्मादादिसन्तानवत्।

एतेन 'आत्मगुणत्वात् कर्मणां न पौद्गलिकत्वम्' इत्यपि प्रत्युक्तम्; तेषामात्मगुणत्वे तत्पारतन्त्र्यनिमित्तत्वानुपपत्तितः सदैव आत्मनो मुक्तिप्रसङ्गात्। यो यस्य गुणः स तस्य पारतन्त्र्यनिमित्तं न भवति यथा पृथिव्यादेः रूपादिः, गुणश्च धर्माधर्मसंज्ञकं कर्म परैरिष्टम् इति। न चैतत् युक्तम्, आत्मनः परतन्त्रतया प्रमाणतः प्रतीतेः। तथाहि–परतन्त्रोऽयमात्मा, हीनस्थानपरिग्रहवत्त्वात्, मद्योद्रेकपरतन्त्राऽशुचिस्थानपरिग्रहवद्वि-

(१) "अशेषज्ञेयज्ञानस्वभावस्यात्मनः स्वविषयेऽप्रवृत्तिः विशिष्टद्रव्यसम्बन्धनिमित्ता पीतहृत्पूरपुरुषस्वविषयज्ञानाप्रवृत्तिवत्। यच्च ज्ञानस्य स्वविषयप्रतिबन्धकं द्रव्यं तद् ज्ञानावरणादि वस्तुसत् पुद्गलरूपं कर्म।"–**सन्मति० टी० पृ० ७३६।** "यदप्रवृत्तिमत्स्वविषये तत्सावरणं यथा तैमिरिकस्य लोचनविज्ञानमेकचन्द्रमसि, अप्रवृत्तिमच्च स्वविषये समस्तार्थलक्षणेऽस्मदादिज्ञानमिति।"–**स्या० र० पृ० ३५७।** "ज्ञानं सावरणं विशदतया स्वविषयानवबोधकत्वात्।"–**प्रमेयक० पृ० २४०।** (२) "तथा मिथ्यात्वपटलविलुप्तविवेकदृशां यदेतत्सर्वस्मिन्ननेकान्तात्मके वस्तुनि विपर्ययज्ञानं तत्सावरणं मिथ्याज्ञानत्वात्।"–**स्या० र० पृ ३५७। प्रमेयक० पृ० २४२।** (३) **पृ० ८०९ पं०३।** (४) "सुराभिभवदर्शनात्"–**राजवा० पृ०८१। प्रमेयक० पृ०२४३। प्रमेयर० पृ०५६।** (५) ज्ञानस्य। (६) पौद्गलिकस्य ज्ञानावरणादिकर्मणः। (७) ज्ञानेन। (८) "आत्मनो मिथ्याज्ञानादिः ··· "–**प्रमेयक० पृ० २४३।** (९) **पृ० ८०९ पं०५।** (१०) "तेनात्मगुणोऽदृष्टो निराकृतो भवति; तस्य संसारहेतुत्वानुपपत्तेः।"–**सर्वार्थसि० ८।२।** "कर्मणामात्मगुणत्वे तत्पारतन्त्र्यनिमित्तत्वायोगात् सर्वदाऽऽत्मनो बन्धानुपपत्तेर्मुक्तिप्रसङ्गात्।"–**आप्तप० का० ११३। प्रमेयक० पृ० २४३। स्या० र० पृ० ११०१।** (११) योगैः।

1 **गजो**–श्र०। 2–**निकारादि**–श्र०। 3 **'तस्य'** नास्ति आ०। 4–**स्य तिरोधानान्निश्ची**–श्र०, –**स्य तिरोधान्निश्ची**–ब०। 5–**थाभावत्वात् उ**–श्र०। 6–**रसद्भावे** ब०। 7–**तन्त्रानुचितस्था**–ब०।

शिष्टपुरुषवत्। हीनस्थानं हि शरीरम्, आत्मनो दुःखहेतुत्वात्, कारागारवत्, तत्परिग्रहवांश्च संसारी सर्वेषां सुप्रसिद्ध एव। नच देवशरीरे तदभावात् पक्षाव्याप्तिः; तस्यापि मरणे दुःखहेतुत्वप्रसिद्धेः। यत्परतन्त्रश्चासौ तच्च कर्म, इति सिद्धमस्य अनात्मगुणत्वम्, अतः पौद्गलिकत्वमेवास्योपपन्नम्। प्रयोगः—पौद्गलिकं कर्म, आत्मनः पारतन्त्र्यनिमित्तत्वात्, निगलादिवत्। नच क्रोधादिभिर्व्यभिचारः; तेषाम् आत्मपरिणामानां पारतन्त्र्यस्वभावत्वात्। क्रोधादिपरिणामो हि जीवस्य पारतन्त्र्यं न पुनः पारतन्त्र्यनिमित्तम्। 5

यच्चान्यदुक्तम्—'न साकल्येन क्वचिन्निर्जरासंभवः' इत्यादि; तदप्यनल्पतमोविलसितम्; कर्मणां सन्तानपरम्परयाऽनादित्वेपि क्वचिद् विपक्षपरमप्रकर्षसद्भावे साकल्येन प्रक्षयोपपत्तेः। यस्य क्वचिद् विपक्षपरमप्रकर्षसद्भावः तस्य तत्र साकल्येन प्रक्षयः यथा शीतस्पर्शस्य, सम्यग्दर्शनादिलक्षणतद्विपक्षपरमप्रकर्षसद्भावश्च क्वचिदात्मनि इति। 10 नचायं साध्यविकलो दृष्टान्तः; नहि अनादिसन्ततिरपि शीतस्पर्शो विपक्षभूतस्योष्णस्पर्शस्य प्रकर्षसद्भावे निर्मूलतलं प्रलयमुपव्रजन्न प्रतीतः, कार्यकारणप्रवाहेण बीजाङ्कुरादिसन्तानो वाऽनादिः प्रतिपक्षभूतदहननिर्दग्धबीजो निर्दग्धाङ्कुरो वा न प्रतीयते इति। प्रतिपक्षपरमप्रकर्षसद्भावश्च अनुमानतः प्रसिद्धः; तथाहि—ज्ञानादयः क्वचित् परमप्रकर्षं प्रतिपद्यन्ते, प्रकृष्यमाणत्वात्, परिमाणवत्। इत्थं वा साकल्येन कर्मप्रक्षये प्रयोगः 15

(१) तुलना—"मिथ्याज्ञानतदुद्भूततर्षसञ्चेतनावशात्। हीनस्थानगतिर्जन्म"—**प्रमाणवा० १।२६३**। "हीनस्थानं शरीरमात्मनो दुःखहेतुत्वात् कस्यचित्कारागृहवत्"—**आप्तप० पृ० १। प्रमेयक० पृ० २४३। स्या० र० पृ० ११०१**। (२) दुःखहेतुत्वाभावात्। (३) कर्मणः। (४) "तानि च पुद्गलपरिणामात्मकानि जीवस्य पारतन्त्र्यनिमित्तत्वान्निगडादिवत्।"—**आप्तप० पृ० ६१। प्रमेयक० पृ० २४३।** (५) **पृ०८०९पं०६।** (६) तुलना—"सर्वेषां सविपक्षत्वान्निर्ह्रासातिशयं श्रितः। सात्मीभावात्तदभ्यासात्। हीयेरन्नास्रवाः क्वचित्॥"—**प्रमाणवा० ३।२२०**। "ये चापचयधर्माणः प्रतिपक्षस्य सन्निधौ। अत्यन्तापचयस्तेषां कलधौतमलादिवत्।"—**तत्त्वसं० का० ३४१६**। "सात्मीभावाद्विपक्षस्य सतो दोषस्य सङ्क्षये। कर्माऽश्लेषः प्रवृत्तानां निवृत्तिः फलदायिनाम्।"—**न्यायवि० का० ४४३**। (७) "स कर्मभूभृतां भेत्ता तद्विपक्षप्रकर्षतः। यथा शीतस्य भेत्तेह कश्चिदुष्णप्रकर्षतः॥"—**आप्तप० का० ११०। अष्टसह० पृ० ५४**। "यदुत्कर्षतारतम्यात् यस्यापचयतारतम्यं तत्प्रकर्षनिष्ठागमने भवति तस्य आत्यन्तिकः क्षयः, यथा उष्णस्पर्शतारतम्यात् शीतस्पर्शस्य, भवति च ज्ञानवैराग्यादेरुत्कर्षतारतम्यात् अज्ञानरागादेरपचयतारतम्यमिति।"—**सन्मति० टी० पृ० ७३७**। (८) "विपक्षप्रकर्षगमनात् कर्मणां सन्तानरूपतयाऽनादित्वेऽपि प्रक्षयप्रसिद्धेः। न ह्यनादिसन्ततिरपि शीतस्पर्शः"—**आप्तप० का० ११०। प्रमेयक० पृ० २४५। स्या० र० पृ० ३५७** (९) "प्रतिपक्षभूतदहनान्निर्दग्धबीजो··"—**आप्तप० पृ० ५९**। "प्रतिपक्षभूतदहनेन निर्दग्धबीजो··—**प्रमेयक० पृ० २४५।** (१०) तुलना—"अस्ति काष्ठाप्राप्तिः सर्वज्ञबीजस्य सातिशयत्वात् परिमाणवत्।"—**योगभा० १।२५**। "तत्प्रकर्षः पुनः सिद्धः परमः परमात्मनि। तारतम्यप्रकर्षस्य सिद्धेरुष्णप्रकर्षवत्॥"—**आप्तप० का० ११२। अष्टसह० पृ० ५५। प्रमेयक० पृ० २४५। स्या० र० पृ० ३५८**। "शुद्धिः प्रकर्षमायाति परमं क्वचिदात्मनि। प्रकृष्यमाणवृद्धित्वात् कनकादिविशुद्धिवत्॥"—**तत्त्वार्थश्लो० पृ० ३१५**।

1—**वस्तत्र तस्य** श्र०। 2—**मुपाव्रज**—श्र०।

कर्त्तव्यः—ज्ञानावरणादिहानिः[1] क्वचित्पुरुषविशेषे परमप्रकर्षमायाति, प्रकृष्यमाणत्वात्, नभसि परिमाणवत्। न चात्राऽसिद्धं साधनम्; तथाहि—प्रकृष्यमाणा[2] आवरणहानिः, आवरणहानित्वात्, माणिक्याद्यावरणहानिवत्। यद्वा, ज्ञानावरणादिकर्म[3] क्वचिदामूलं प्रक्षीयते, समग्रक्षयहेतूपेतत्वात्[4], लोचने तिमिरादिवत्। तत्कर्मप्रक्षयस्य हि हेतू संवर-
5 निर्जरे, तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्, यो यस्यान्वयव्यतिरेकानुविधायी स तद्धेतुः यथा धूमोऽग्नेः, अन्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते च तत्प्रक्षयः संवरनिर्जरयोरिति। सति संवरे भाविकर्म नोत्पद्यते "आस्रवपूर्वकर्मणामास्रवनिरोधः संवरः" [तत्त्वार्थसू० ९।१] इत्यभिधानात्। सञ्चितं पुनः तन्निर्जरातः प्रलीयते—"उपात्तकर्मणां निर्हरणं निर्जरा[5]" [ ] इति वचनात्। सा च निर्जरा द्विविधा[6]—औपक्रमिक-इतरभेदात्। तत्र औपक्रमिकी
10 तपसा द्वादशविधेन साध्या, अनौपक्रमिकी तु यथाकालं संसारिणः स्यादिति।

अत्र सांख्या ब्रुवते—सत्यम्; अनात्मगुणोऽदृष्टं प्रकृतिपरिणामत्वात्तस्य "प्रकृति-

अदृष्ट-कर्मबन्धादि-विषये सांख्यानां पूर्वपक्षः—

परिणामः शुक्लं कृष्णञ्च कर्म" [ ] इत्यभिधानात्। प्रकृत्या[7] हि कर्म क्रियते अतस्तत् तत्परिणामो नात्मनः तस्याऽकर्तृत्वात्।

(१) "दोषावरणयोर्हानिः निःशेषास्त्यतिशायनात्। क्वचिद्यथा स्वहेतुभ्यो बहिरन्तर्मलक्षयः॥" **आप्तमी० का० ४। प्रमेयक० पृ० २४५।** (२) "प्रकृष्यमाणा आवरणहानिः आवरणहानित्वात् माणिक्याद्यावरणहानिवत्।"—**प्रमेयक० पृ० २४६। स्या० र० पृ० ३५९।** (३) "क्षीयते क्वचिदामूलं ज्ञानस्य प्रतिबन्धकम्। समग्रक्षयहेतुत्वाल्लोचने तिमिरादिवत्॥"—**तत्त्वार्थश्लो० पृ० १५।** (४) "तेषामागमिनां तावद्विपक्षः संवरो मतः। तपसा सञ्चितानां तु निर्जरा कर्मभूभृताम्॥"—**आप्तप० का० १११। तत्त्वार्थश्लो० पृ० १६।** (५) "आस्रवनिरोधः संवरः"—**तत्त्वार्थसू० ९।१।** उद्धृतमिदम्—**प्रमेयक० पृ० २४५।** (६) "एकदेशकर्मसंक्षयलणा निर्जरा।"—**सर्वार्थसि० १।४।** "उपात्तस्य कर्मणस्तपोविशेषसन्निधाने सत्येकदेशसंक्षयलक्षणा निर्जरा।"—**राजवा० १।४।** "कर्मणां तु विपाकात्तपसा वा यः शाटः सा निर्जरा"—**तत्त्वार्थभा० व्या०, तत्त्वार्थहरि० १।४।** "पूर्वोपार्जितकर्मपरित्यागो निर्जरा"—**तत्त्वार्थश्लो० पृ० ४८३।** (७) "सा द्विप्रकारा—विपाकजेतरा च। तत्र चतुर्गतावनेकजातिविशेषावघूर्णिते संसारमहार्णवे चिरं परिभ्रमतः शुभाशुभस्य कर्मणः क्रमेण परिपाककालप्राप्तस्य अनुभवोदयावलिस्रोतोऽनुप्रविष्टस्य आरब्धफलस्य या निवृत्तिः सा विपाकजा निर्जरा। यत्कर्म अप्राप्तविपाककालम् औपक्रमिकक्रियाविशेषसामर्थ्यादनुदीर्णं बलादुदीर्णं बलादुदीर्योदयावलिं प्रवेश्य वेद्यते आम्रपनसादिपाकवत् सा अविपाकजा निर्जरा।"—**सर्वार्थसि०, राजवा०, तत्त्वार्थभा० व्या० ८।२३।** "सा द्विविधा—अनुपक्रमोपक्रमिकी च। तत्र पूर्वा यथाकालं संसारिणः स्यात्, उपक्रमिकी तु तपसा द्वादशविधेन साध्यते।"—**आप्तप० का० १११। प्रमेयक० पृ० २४४। स्या० र० पृ० ३५७।** "सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म—आयुर्विपाकं कर्म द्विविधम्—सोपक्रमं निरुपक्रमञ्च। तत्र यथार्द्रवस्त्रं वितानितं लघीयसा कालेन शुष्येत् तथा सोपक्रमम्, यथा च तदेव सपिण्डितं चिरेण शुष्येदेवं निरुपक्रमम्। यथा यथा चाग्निः शुष्के कक्षे मुक्तो वातेन समन्ततो युक्तः क्षेपीयसा कालेन दहेत्तथा सोपक्रमम्, यथा वा स एवाग्निः तृणराशौ क्रमतोऽवयवेषु न्यस्तश्चिरेण दहेत्तथा निरुपक्रमम्।"—**योगसू० व्यासभा० ३।२२।** (८) द्रष्टव्यम्—**पृ० ३ टि० ७।** "तत्कार्यं धर्मादिः"—**सांख्यसू० २।१४।** (९) तुलना—"चतुष्पात् खल्वियं कर्मजातिः—कृष्णा, शुक्लकृष्णा, शुक्ला, अशुक्लाकृष्णा चेति।"—**योगभा० ४।७।** "अशुक्लाकृष्णकर्म

1—**दि क्वचि**—श्र०। 2—**क्षयंहेतू**—ब०,—**क्षयेहेतू**—आ०।

साक्षित्वादिकमेव हि स्वरूपमात्मनो न कर्तृत्वादि । तदुक्तम्–

"तस्माच्च विपर्यासात् सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य ।
कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च ॥" [सांख्यका० १९]

तस्माच्च तस्मादेव त्रिगुणविपर्यासात् सिद्धमात्मनः साक्षित्वादिस्वरूपम्; तथाहि–साक्षित्वं तावदात्मनः गुणप्रवृत्तेरधिष्ठातृत्वम् स्वयमस्य नैर्गुण्यात्, सुखादिभ्यो हि यतोऽयमर्थान्तरभूतः तस्मात् तत्प्रवृत्तौ साक्षी । तथा कैवल्यमप्यस्य सिद्धम् ततो विविक्तत्वात् । यतः खल्वयं गुणेभ्यः पृथग्भूतः तस्मादेव केवलः, न तैः सह संसर्गेण वर्त्तते । तथा माध्यस्थ्यमप्यस्य विषयित्वात् सिद्धम् । विषयाणां हि तुल्यबलत्वात् न्यूनाधिकतोपपत्तेश्च अन्योन्यं बाधानुग्रहौ उपपन्नौ, विषयी चायम्, तस्मान्नास्य न्यूनतादि, अत एव इतरयोरनुपपत्तिः । तथा द्रष्टृत्वमप्यस्य चैतन्यस्वरूपत्वात्सिद्धम् ।

स्यान्मुमुक्षोर्योगिनो यतेः । कृष्णं शुक्लं तथा मिश्रं कर्मान्येषां त्रिधा भवेत् ॥"–**योगका० ४।१२** । उद्धृतमिदम्–"प्रधानविवर्तः शुक्लं कृष्णञ्च कर्म ।"–**आप्तप० पृ० ६१** । "प्रधानपरिणामः शुक्लं कृष्णञ्च कर्म ।"–**प्रमेयक० पृ० २४४, २८५** । (१०) "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥"–**भगवद्गी० ३।२७** ।

(१) "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च"–**श्वेताश्व० ६।११** । "पुरि शयनात् प्रमाणात् पूरणात् पुरुवृत्तिता । स चानादिः सर्वगतश्चेतनो निर्गुणोऽपरः ॥ द्रष्टा भोक्ता क्षेत्रविदमलोऽप्रसवधर्मकः । सूक्ष्मो नित्यो ह्यनादिस्त्वमध्यनिधनोऽपि सः ॥"–**सांख्यतत्त्वावि० पृ० १०** । (२) "तस्माच्च यथोक्तत्रैगुण्यविपर्यासाद् विपर्ययात् । निर्गुणः पुरुषो विवेकी भोक्तेत्यादिगुणानां पुरुषस्य यो विपर्यास उक्तः तस्मात् सत्त्वरजस्तमःसु कर्तृभूतेषु साक्षित्वं सिद्धं पुरुषस्येति । योऽयमधिकृतो बहुत्वं प्रति, गुणा एव कर्तारः प्रवर्तन्ते साक्षी न प्रवर्तते नापि निवर्तत एव । किञ्चान्यत्, कैवल्यम्–केवलभावः कैवल्यमन्यत्वमित्यर्थः त्रिगुणेभ्यः केवलोऽन्यः । माध्यस्थ्यभावः, परिव्राजकवन्मध्यस्थः पुरुषः । यथा कश्चित् परिव्राजको ग्रामीणेषु कर्षणार्थेषु प्रवृत्तेषु केवलो मध्यस्थः, पुरुषोऽप्येवं गुणेषु प्रवर्तमानेषु न प्रवर्तते तस्मात् द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च । यस्मान्मध्यस्थः तस्माद् द्रष्टा तस्मादकर्ता पुरुषः तेषां कर्मणामिति । सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः कर्मकर्तृभावेन प्रवर्तन्ते न पुरुषः । एवं पुरुषस्यास्तित्वञ्च सिद्धम् ।"–**गौडपा० भा०, माठरवृ०, साख्यतत्त्वकौ०, जयमंग, का० १९** । उद्धृतोऽयम्–**न्यायवि० वि० पृ० ५४६ A.** । **विश्वतत्त्वप्र० पृ० १४० A.** । (३) "अकर्तृभावश्चेत्यनेन सप्तविधमकर्तृभावमाश्रयति–न ह्ययं विषयेषु स्वस्यान्तःकरणसान्निध्येऽध्यवसायं कुरुते । न च सत्त्वादीनां प्रकाशप्रवृत्तिनियमलक्षणैर्धर्मैः इतरेतरोपकारेणाप्रवर्तमानानां स्वेन चैतन्यलक्षणेन धर्मेण अङ्गभावं प्रतिपद्यते नाप्यङ्गिभावम् । एवं सह गुणैः कार्यं न कुरुते स्त्रीकुमारवत् । स्थितप्रयोगं न कुरुते रथशकटयन्त्रप्रेरकवत्, न स्वात्मनो मृत्पिण्डवत्, न परतः कुम्भकारवत्, नाप्यादेशात् मायाकारवत्, नोभयतो मातृपितृवत् ।"–**युक्तिदी० पृ० १००** । (४) "तत्र साक्षित्वमित्यनेन गुणानां प्रवृत्तौ अस्वातन्त्र्यं ख्यापयति प्रधानस्य तदर्थनिबन्धनत्वात् प्रवृत्तेः ।"–**युक्तिदी० पृ० १००** । (५) गुणानां सत्त्वरजस्तमसां प्रवृत्तेः, गुणस्य वा प्रधानस्य प्रवृत्तेः । (६) पुरुषस्य । (७) गुणात् । "कैवल्यमित्यनेन संसारिधर्मत्वमात्मनो निवर्तयति । न यथा सत्त्वादीनां परस्परेण प्रकाशादिधर्मापेक्षाणां संसर्गः एवं पुरुषस्य तैर्भवति ।"–**युक्तिदी० पृ० १००** । (८) "माध्यस्थ्यमित्यनेन अतिशयनिर्ह्रासानुपपत्तेः, पुरुषस्य गुणैः सह बाधानुग्रहानुपपत्तिः स्वकार्यप्रवृत्तौ चापक्षपातं दर्शयति ।"–**युक्तिदी०** । (९) बाधानुग्रहयोः ।

1–**विरूपं** श्र० । 2 **पृथग्गतः** ब० । 3 **उपपत्तौ** ब० । 4–**न्यरूप**–श्र०, ब० ।

प्रकृतिविकारभूता हि सत्त्वादयः, अतस्तेभ्यश्चैतन्यमपोद्धृत्य पुरुष एव स्थाप्यते, तस्मात् पुरुष एव चैतन्यस्वरूपत्वात् द्रष्टा। उक्तञ्च–"चैतन्यं स्वरूपं पुरुषस्य" [योगभा० १।९] इति। अत्राऽभेदे षष्ठी। चितिरेव हि पुरुषः, रूपशब्दः स्वभाववचनः। एतदेव हि आत्मनः स्वम् आत्मीयं रूपं स्वभावः यत् चैतन्यं नाम, तस्य व्यक्ताव्यक्तयोरसंभवात्। तथाऽकर्तृभावोऽपि अप्रसवधर्मित्वादस्य सिद्धः, यस्मात् प्रस्पन्दनपरिणामौ प्रसवार्थौ नात्मनि विद्येते तस्मादकर्त्ता इति।

ननु सत्त्वादीनां कर्तृत्वे 'पुरुषः पुण्यं करोति' इत्यात्मनि कर्तृत्वप्रतीतिः कथमुपपन्नेति चेत्? उपचारात्, यथैव हि स्वयमचेतनापि बुद्धिः चेतनासंसर्गात् चेतना उपचर्यते, तथा कर्तृप्रधानसंसर्गात् स्वयमकर्त्ताप्यात्मा कर्त्तेव उपचर्यते। तदुक्तम्–

"तस्मात्तत्संसर्गादचेतनं चेतनावदिह (व) लिङ्गम्।
गुणकर्तृत्वेऽपि तथा कर्त्तेव भवत्युदासीनः॥" [सांख्यका० २०] इति।

ततः चिच्छक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमा दर्शितविषया शुद्धा चानन्ता चाऽभ्युप-

(१) "चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति। यदा चितिरेव पुरुषस्तदा किमत्र केन व्यपदिश्यते? भवति च व्यपदेशे वृत्तिर्यथा चैत्रस्य गौरिति।"–योगभा० १।९। उद्धृतमिदम्–सर्वार्थसि० पृ० १। न्यायवि० वि० पृ० ५४७ A.। (२) "तावेतौ भोगापवर्गौ बुद्धिकृतौ बुद्धावेव वर्तमानौ कथं पुरुषे व्यपदिश्यते इति? यथा विजयः पराजयो वा योद्धृषु वर्तमानः स्वामिनि व्यपदिश्यते, स हि तस्य फलस्य भोक्तेति, एवं बन्धमोक्षौ बुद्धावेव वर्तमानौ पुरुषे व्यपदिश्येते। स हि तत्फलस्य भोक्तेति। बुद्धेरेव पुरुषार्थापरिसमाप्तिर्बन्धः तदर्थावसायो मोक्ष इति। एतेन ग्रहणधारणोहापोहतत्त्वज्ञानाभिनिवेशाः बुद्धौ वर्तमानाः पुरुषेऽध्यारोपितसद्भावाः, स हि तत्फलस्य भोक्तेति।"–योगभा० २।१८। (३) "तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्··· यस्माच्चेतनस्वभावः पुरुषः तस्मात् तत्संयोगादचेतनं महदादिलिङ्गम् अध्यवसायाभिमानसङ्कल्पालोचनादिषु वृत्तिषु चेतनावत् प्रवर्तते। को दृष्टान्तः? तद्यथा अनुष्णाशीतो घटः शीताभिरद्भिः संस्पृष्टः शीतो भवति अग्निना संयुक्त उष्णो भवति, एवं महदादि लिङ्गमचेतनमपि भूत्वा चेतनावद् भवति। तस्मात् अध्यवसायं कुर्वन्ति गुणाः कार्यादिषु। ··· तद्यथाऽसौ अचौरः तत्संसर्गदोषेण चौरतया प्रतीतस्तैः तथा सत्त्वादयो गुणाः कर्त्तारः तैः संयुक्तः पुरुषोऽपि अकर्ताऽपि कर्ता भवति, कर्तृसंसर्गात् कर्तेव, परं परमार्थतया अकर्ता पुरुषः।" –माठरवृ०, गौडपा०, सांख्यतत्त्वकौ०, जयमङ्ग० का० २०। "तस्मात् कारणस्य ग्रहणरूपता पुरुषस्य च कर्तृरूपता सम्बन्ध्यन्तरसम्पर्कात् अन्यगताऽन्यत्रोपलभ्यमाना भक्त्याऽध्यवसातव्या न परमार्थतः। उक्तञ्च–चेतनाधिष्ठिता बुद्धिश्चेतनेव विभाव्यते। कर्तृष्ववस्थितश्चात्मा भोक्ता कर्तेव लक्ष्यते॥"–युक्तिदी० पृ० १०४। उद्धृतोऽयम्–न्यायमं० पृ० ४८९। 'चेतनावदिह'–अष्टसह० पृ० ६७। न्यायवि० वि० पृ० ५९ A.। स्या० र० पृ० २३४। (४) "चितिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसङ्क्रमा दर्शितविषया शुद्धा चानन्ता च, सुखदुःखमोहात्मकत्वमशुद्धिः सुखमोहावपि विवेकिनं दुःखाकुरुतोऽतो दुःखवद् हेयौ। तथा चातिसुन्दरमपि अन्तवद् दुनोति तेन तदपि हेयमेव विवेकिनः। सेयमशुद्धिरन्तश्च चितिशक्तौ पुरुषे न स्तः इत्यत उक्तं शुद्धा चानन्ता चेति। ननु सुखदुःखमोहात्मकशब्दादीनियं चेतयमाना तदाकारापन्ना कथं विशुद्धा? तदाकारपरिग्रह-परिवर्जने च कुर्वती कथमनन्तेत्यत उक्तम्–दर्शितविषया इति। दर्शितो विषयः शब्दादिर्यस्यै सा तथोक्ता। भवेदेतदेवं यदि

1–न्यरूप–श्र०, ब०। 2–न्यं रूपं श्र०। 3 तथात्र प्रधा–श्र०। 4–चेतना चेतना–आ०।

गन्तव्या। न च प्रधानस्य कर्त्तृत्वादिधर्मसद्भावाभ्युपगमे पुरुषकल्पनानर्थक्यमित्यभिधातव्यम्; द्रष्टृत्वात्तस्य। न च द्रष्टारमन्तरेण दृश्यमुपपद्यते पङ्ग्वन्धयोरिवानयोः अन्योन्यापेक्षत्वात्। यथैव हि अन्धो दर्शनशक्तिविकलः तच्छक्तियुक्तपङ्गूपदेशमन्तरेण नेष्टप्रदेशमुपसर्पति, पङ्गुरपि क्रियाशक्तिशून्यः तच्छक्तियुक्ताऽन्धसंसर्गाद्विना इति, तथा प्रधानं नान्तरेण पुरुषं कृतमपि कार्यं द्रष्टुं क्षमम्, पुरुषोऽपि सत्यपि चैतन्ये प्रधानं विना दृश्याभावान्न द्रष्टा स्यात्।

ननु चिद्रूपत्वात् पुरुषः कथं संसारप्रबन्धप्रवृत्तिहेतौ प्रधाने स्थितं फलमुपभुङ्क्ते? इत्यप्यचोद्यम्; चिद्रूपस्याप्यस्य अज्ञानतमश्छन्नतया प्रकृतिस्थमपि सुखादिफलम् आत्मस्थं मन्यमानस्य तदुपभोक्तृत्वोपपत्तेः, यदा तु ज्ञानमस्य आविर्भवति 'दुःखहेतु-

---

बुद्धिवच्चितिशक्तिर्विषयाकारतामापद्येत, किन्तु बुद्धिरेव विषयाकारेण परिणता सती, अतदाकारायै चितिशक्त्यै विषयमादर्शयति, ततः पुरुषश्चेतयत इत्युच्यते। ननु विषयाकारां बुद्धिमनारूढायाश्चितिशक्तेः कथं विषयवेदनम्? विषयारोहे वा कथन्न तदाकारापत्तिरित्यत उक्तम्–अप्रतिसङ्क्रमेति। प्रतिसङ्क्रमः सञ्चारः, स चितेर्नास्ति इत्यर्थः। स एव कुतोऽस्या नास्तीत्यत उक्तम्–अपरिणामिनी इति। न चितेस्त्रिविधोऽपि धर्मलक्षणावस्थालक्षणः परिणामोऽस्ति येन क्रियारूपेण परिणता सती बुद्धिसंयोगेन परिणमेत चितिशक्तिः।"–**योगभा०, तत्त्ववै, भास्व० १।२**। "यतोऽपरिणामिनी अत एव चितिशक्तिरप्रतिसङ्क्रमा असञ्चारा। यथा बुद्धिर्विषयं गच्छति तद्ग्रहणार्थं नैवं चितिरक्रियत्वात्। अथवा नास्ति प्रतिसङ्क्रमः सङ्गो विषयेषु यस्याः इत्यप्रतिसङ्क्रमा निर्लेपेति यावत्। ननु अपरिणामित्वे चात्मनो विषयाकारत्वाभावात् कथं विषयस्फुरणम्? तत्राह–दर्शितविषया, दर्शितो बुद्ध्या निवेदितो विषयो यस्याः इति विग्रहः, विषयैः सह बुद्धिवृत्तिश्चितौ प्रतिबिम्बिता सती भासत इति भाव...यतोऽपरिणामिनी अत एव शुद्धा अनन्ता च।"–**योगवा०, पातञ्जलरह० १।२**। तुलना–"तथा चोक्तं (पञ्चशिखेन–**तत्त्ववै०**) अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसङ्क्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसङ्क्रान्तेव तद्वृत्तिमनुपतति..."–**योगभा० २।२०**।

(१) "द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः।"–**योगसू० २।२०**। (२) "पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य। पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः॥...तद्वत् पङ्ग्वन्धवत् प्रधानपुरुषौ द्रष्टव्यौ। पङ्गुवत् पुरुषो द्रष्टव्यः अन्धवत् प्रधानम्। पुरुषस्य दृक्शक्तिः, प्रधानस्य क्रियासामर्थ्यम्।"–**सांख्यका० माठर० २१**। "पङ्ग्वन्धदृष्टान्तस्तु नान्तरीयकप्रदर्शनार्थम्। यथा पङ्गुर्नान्तरेणान्धं दृक्शक्त्या विशिष्टेनार्थेन अर्थवान् भवति, अन्धश्च नान्तरेण पङ्गुं विशिष्टेनार्थेन। एवं प्रधानं नान्तरेण पुरुषं कृतमपि कार्यं द्रष्टुं शक्तमनवधिकञ्च प्रवर्तमानं विशेषाभावान्नैव निवर्तते। तथा पुरुषः सत्यपि चेतनत्वे नान्तरेण प्रधानम् उपलभ्याभावाद् उपलब्धा भवेदिति प्रधानमपेक्षते।"–**युक्तिदी० पृ० १०७**। (३) द्रष्टृदृश्यभूतयोः पुरुषप्रधानयोः। (४) "पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान्। कारणं गुणसङ्गोऽस्य तदसद्योनिजन्मसु॥"–**भगवद्गी० १३।२१**। "यस्तु प्रत्यक्चेतनस्य स्वबुद्धिसंयोगः, तस्य हेतुरविद्या"–**योगद० २।२४**। "तथा चैतदत्रोक्तम् (**पञ्चशिखेन**) व्यक्तमव्यक्तं वा सत्त्वमात्मत्वेनाभिप्रतीत्य तस्य सम्पदमनुनन्दति आत्मसम्पदं मन्वानः तस्य व्यापदमनुशोचत्यात्मव्यापदं मन्यमानः स सर्वोऽप्रतिबुद्धः।"–**योगभा० २।५**।

1–**ना कृत्याभा–अ०**। 2–**भोक्तृतोप–अ०**।

रियम्[1] न मम अनया सह संसर्गो युक्तः' इति, तदा विवेकख्यातेर्[2] तत्सम्पादितं कर्मफलमुपभुङ्क्ते, सापि[3] च 'विज्ञातविरूपाऽहं न मदीयं कर्मफलमनेन भोक्तव्यम्' इति मत्वा न तत्सम्पादनाय[4] तं प्रति प्रवर्त्तते कुष्ठिनीस्त्रीवद्[5] दूरादपसर्पति। अतो गुणपुरुषान्तरदर्शनाद् अपवर्गप्राप्तिः। अन्ये गुणाः सत्त्वादयोऽचेतनाः परार्थाः प्रकृतिविकारभूताः, अन्योऽहम् "न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" [सांख्यका० ३] इति भेदप्रत्ययः गुणपुरुषान्तरदर्शनम्, तस्मात्[6] तत्प्राप्तिरिति।

तत्प्रतिविधानपुरस्सरं कर्मणः पौद्गलिकत्वप्रसाधनम्—

अत्र प्रतिविधीयते। यत्तावदुक्तम्[7]—'प्रकृतिपरिणाम' इत्यादि; तदसमीक्षिताभिधानम्; यतः सिद्धे धर्मिणि धर्मचिन्ता उपपद्यते। नच प्रकृतिः धर्मिणी कुतश्चित्प्रमाणात् सिद्धा, तत्प्रसाधकप्रमाणानां प्रकृतिपरीक्षाप्रघट्टके प्रपञ्चतः प्रतिक्षिप्तत्वात्[8]। अतः कथं तत्परिणामतया कर्मणां व्यावर्णनमुपपन्नम्? अस्तु वाऽसौ[9]; तथापि—पुरुषस्थं निमित्तमपेक्ष्य तथा परिणमेत्[10], अनपेक्ष्य वा? न तावदनपेक्ष्य[11]; मुक्तात्मन्यपि शरीरादिसम्पादनाय तस्याः तथा

(१) प्रकृतिः। (२) "विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः विवेकख्यातिः।"—**योगद०, व्यासभा० २।२६। "एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मिन् मे नाहमित्यपरिशेषम्॥**...अभ्यासेनैव तत्त्वदर्शनं तस्मादभ्यासात् पुरुषस्य बुद्धिरुत्पद्यते—नास्मि तत्त्वानि, न मे तत्त्वानि, नाहं तत्त्वानाम् किन्तु प्रधानकान्येतानि। तस्माज्ज्ञानमुत्पद्यते एवमादि। अपरिशेषं निरवशेषमित्यर्थः। किं ज्ञानम्? गुणपुरुषान्तरोपलब्धिरूपमित्यर्थः॥ अत्राह तेन ज्ञानेन पुरुषः किं करोति? अत्रोच्यते—**तेन निवृत्तप्रसवामर्थवशात् सप्तरूपविनिवृत्ताम्। प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वस्थः॥"—सांख्यका० माठर० ६३–६४।** (३) प्रकृतिरपि। **"प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति। या दृष्टास्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य॥** यथा काचित् कुलस्त्री साध्वी स्वगृहद्वारि स्थिता पुरुषेण सहसैवागतेन दृष्टा सहसैवं व्रीडमाना त्वरितं गृहं प्रविष्टा। सा एवं मत्वा 'दृष्टाऽहमनेन' इति न पुनर्दर्शनमुपैति पुरुषस्य। तस्याञ्च विनिवृत्तायां पुरुषो मोक्षं गच्छति।"—**सांख्यका० माठर० ६१। तत्त्वमी० पृ० १९४। सांख्यतत्त्वप्र० पृ० १७७। सांख्यप्र० ३।६९,७०।** "दृष्टा मयेत्युपेक्षक एको दृष्टाहमित्युपरताऽन्या। सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य॥ यथेमां रङ्गगतां नर्तकीं सर्वास्ववस्थासु वर्तमानां दृष्ट्वा विरमति रङ्गात् प्रेक्षकः दृष्टा मयेत्युपेक्षक एकः केवलः शुद्धः पुरुषः तथा प्रकृतिरपि अनेन अहं दृष्टेति निवृत्ता। एका त्रैलोक्यस्यापि प्रधानकारणभूता न द्वितीया प्रकृतिरस्ति। नर्तक्यपि अहमनेन दृष्टेत्युपरमते नृत्यात् एवं पुरुषोऽपि दृष्टा मयेयं ज्ञानचक्षुषा प्रकृतिः इति प्रेक्षकवदुपरमते मोक्षं गच्छतीत्यर्थः।"—**सांख्यका० माठर० ६६।** तदुक्तं नारदीये—सविकारापि मौढ्येन चिरं भुक्ता गुणात्मना। प्रकृतिर्ज्ञातदोषेयं लज्जयेव निवर्त्तते।"—**सांख्यप्र० भा० पृ० १११।** (४) भोगसम्पादनाय। (५) "पुरुषस्तु पुनर्न प्रकृतिरनुत्पादकत्वात् न च विकृतिरनुत्पन्नत्वात्। नैवासौ कारणं न च कार्यमित्यर्थः।"—**माठर०वृ०।** (६) **पृ० ८१२ पं० ११।** (७) **पृ० ३५४।** (८) प्रकृतिः। (९) कर्मरूपतया। (१०) तुलना—"यदि प्रधानं पुरुषस्थं निमित्तमनपेक्ष्य प्रवर्तते, मुक्तात्मन्यपि शरीरादिसम्पादनाय प्रवर्तेत अविशेषात्।"—**प्रश० व्यो० पृ० २० घ०। प्रमेयक० पृ० ३१६। प्रमेयर० ४।१।** (११) प्रकृतेः।

1 **विज्ञानवि**—ब०। 2 **कुष्टिनी**—आ०, ब०। 3—**स्मात्प्राप्ति**—आ०। 4—**णामेत्** श्रं०।

परिणमनप्रसङ्गात्। अथ अपेक्ष्य; किं तदपेक्ष्यम्–विवेकानुपलम्भः, अदृष्टं वा ? न तावद् विवेकानुपलम्भः; तस्य विवेकोपलम्भाभावरूपतया मुक्तात्मन्यपि संभवात्। नच तदनुत्पत्ति-प्रध्वंसयोः कश्चिद्विशेषः संभवति; अभावस्वभावत्वाविशेषात्। अदृष्टापेक्षायास्तु तस्याः तथापरिणामे अन्योन्याश्रयः–सिद्धे हि अदृष्टे तदपेक्षायाः प्रकृतेः शुक्लकृष्णकर्मपरिणामसिद्धिः, तत्सिद्धौ च अदृष्टसिद्धिरिति। अनादित्वात् तत्प्रवाहस्य अयमदोषः–पूर्वं हि अदृष्टमपेक्ष्य अपरः तस्यास्तत्परिणामो भवति ततश्च अपरः इति; तदप्यनुपपन्नम्; मुक्तात्मन्यपि एवमस्याः शरीरादिसम्पादनाय तथा परिणामप्रसक्तेः। तत्रास्याः निवृत्ताधिकारत्वान्न तत्प्रसक्तिः; इत्यापि वार्त्तम्; अमुक्तात्मन्यपि अस्याः तत्सम्पादनाय तथापरिणामाऽभावानुषङ्गात्। तत्र प्रवृत्ताधिकारत्वान्न दोषोऽयम्; इत्यपि श्रद्धामात्रम्; सर्वथैकस्याऽनंशस्य प्रधानस्य प्रवृत्त-निवृत्ताधिकारत्वधर्मयोर्युगपद्विरोधात्, तदविरोधे वा सर्वथास्य एकत्वाऽनंशस्यानुपपत्तिः।

किञ्चदेम् अमुक्तात्मन्यस्य प्रवृत्ताधिकारत्वन्नाम–तत्र सम्बद्धत्वम्, शरीरसुखादिसम्पादकत्वं वा ? न तावत् सम्बद्धत्वम्; मुक्तात्मन्यस्य गतत्वात्, प्रधानात्मनोः नित्यसर्वगतत्वेन सर्वत्र सर्वदा संभवात्। अथ शरीरसुखादिसम्पादकत्वम्; तर्हि इतरेतराश्रयः–सिद्धे ह्यमुक्तात्मानं प्रति प्रवृत्ताधिकारत्वे तं प्रत्येव तत्सम्पादकत्वसिद्धिः, तत्सिद्धौ च तं प्रति प्रवृत्ताधिकारत्वसिद्धिरिति।

किञ्च, शरीरादिना तत्सम्पादितेन अस्य कश्चिदुपकारः क्रियते, न वा ? यदि

(१) तुलना–"अथादर्शनापेक्षमिति चेत्; यस्य हि गुणपुरुषान्तरविवेकदर्शनानुपपत्तिः तं प्रति प्रधानं प्रवर्त्तते, न चासौ मुक्तात्मनीति; तन्न; मुक्तात्मन्यपि विवेकदर्शनस्य विनाशेन प्रवृत्तिप्रङ्गात्। न चानुत्पत्तिविनाशयोः अदर्शनत्वेन विशेषं पश्यामः।"–**प्रश० व्यो० पृ० २० घ०। प्रमेयक० पृ० ३१६।** (२) संसारावस्थायां विवेकस्यानुत्पत्तिः मुक्तदशायां च समुत्पन्नस्यापि विवेकस्य विनाश इति न अभावत्वेन कश्चिद् भेदः। (३) प्रकृतेः। (४) कर्मरूपतया परिणतौ। (५) प्रकृतेः शुक्लकृष्णादिकर्मपरिणामः। (६) तुलना–"अथादृष्टापेक्षं प्रवर्तत इति चेत्; तदसत्; तस्यापि प्रधाने शक्तिरूपतया व्यवस्थितस्य उभयत्राविशेषात्।"–**प्रश० व्यो० पृ० २० घ०। प्रमेयक० पृ० ३१६।** (७) शुक्लकृष्णादिकर्मरूपेण। (८) "कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात्।–कृतार्थमेकं पुरुषं प्रति दृश्यं नष्टमपि नाशं प्राप्तमपि अनष्टं तदन्यपुरुषसाधारणत्वात्। कुशलं पुरुषं प्रति नाशं प्राप्तमपि अकुशलान् पुरुषान् प्रति अकृतार्थमिति तेषां दृशेः कर्मविषयतामापन्नं लभत एव पररूपेण आत्मरूपमिति।"–**योगसू०भा० २।२२।** (९) शरीरादिसम्पादनाय कर्मरूपपरिणामप्रसङ्गः। (१०) संसार्यात्मनि। (११) तुलना–"न ह्येकमेव निवृत्ताधिकारत्व-प्रवृत्ताधिकारत्वयोर्युगपदधिकरणं युक्तं नष्टत्वानष्टत्वयोरिव विरोधात्।"–**आप्तप० पृ० ८३।** (१२) प्रधानस्य। (१३) अमुक्तात्मानं प्रत्येव। (१४) प्रधानसम्पादितेन। तुलना– "सहि प्रधानस्य विकारो महदादिः पुरुषार्थो भवतु(वन्) पुरुषस्य कञ्चिदुपकारं करोति न वा ? यदि करोति, पुरुषादर्थान्तरमनर्थान्तरं वा ?"–**युक्तद्यनु० टी० पृ० २९।** (१५) संसार्यात्मनः।

1 अदृष्टापेक्षयास्तु आ०। 2 तस्य तत्परि–ब०। 3 प्रवृद्धविनिवृत्ता–श्र०। 4 सम्बन्धत्वं ब०, श्र०। 5 नित्यं सर्व–ब०।

न क्रियते; कथं तत् 'तस्य'[1] इति व्यपदिश्येत ? मुक्तात्मनोऽपि तद्व्यपदेशप्रसङ्गात् । अथ क्रियते; किं ततो भिन्नः, अभिन्नो वा ? यदि अभिन्नः; तदा तत्करणे[2] पुंसोऽपि कार्यत्वानुषङ्गात् नित्यत्वक्षतिः । अथ भिन्नः; तदा पुंसो न किञ्चित्कृतं स्यात्, तस्येतिव्यपदेशश्च न प्राप्नोति तेन[3] तस्याऽसम्बन्धात्[4], तेनाप्युपकारान्तरकरणे[5] अनवस्था । ततः प्रधानस्य स्वरूपेण असत्त्वात्, सतोऽपि वा कर्मपरिणामानुपपत्तेः, द्रव्यरूपस्य कर्मणः पुद्गलपरिणामत्वं भावरूपस्य तु आत्मपरिणामत्वमभ्युपगन्तव्यम् । पुद्गलात्मनोः सद्भावस्य विचित्रपरिणामाधारत्वस्य च प्राक् प्रसाधितत्वात् । न च कर्मणोऽनित्यत्वादात्मनस्तत्परिणामोपगमे[6] अनित्यत्वापत्तिर्दोषाय; कथञ्चित्तदनित्यत्वस्येष्टत्वात् । सकलभावानां कथञ्चिन्नित्यानित्यात्मकतया अनेकान्तसिद्धौ प्रसाधितत्वात् । प्रधानस्यापि च तत्परिणामोपगमे[7] अनित्यत्वापत्तिः समाना ।

यदप्युक्तम्[8]–'साक्षित्वं तावत् आत्मनो गुणप्रवृत्तेरधिष्ठातृत्वम्' इत्यादि; तदपि मनोरथमात्रम्; सत्त्वरजस्तमोलक्षणगुणानां प्रवृत्तेः प्रकृतिपरीक्षायां प्रतिक्षिप्तत्वात्[9], सर्वथा नित्यव्यापित्वादिस्वभावस्य चात्मनः स्वदेहप्रमितौ प्रतिव्यूढत्वात्[10], अतः किं कस्य अधिष्ठातृ स्यात् ?

यदपि 'अकर्तृभावोऽपि अप्रसवधर्मित्वात्' इत्याद्युक्तम्[11]; तदप्यविचारितरमणीयम्; सर्वथाऽकार्यकारणभूतत्वाभ्युपगमे पुंसोऽवस्तुत्वापत्तिप्रसङ्गात् । प्रयोगः–भवत्कल्पितः पुरुषो वस्तु न भवति, सर्वथाऽकार्यकारणभूतत्वात्, गगनेन्दीवरवत् ।

यदपि 'यस्मात् प्रस्पन्दनपरिणामौ प्रसवार्थौ नात्मनि विद्येते तस्मादकर्त्ता' इत्यभिहितम्[12]; तदप्यपेशलम्; स्वदेहप्रमितौ आत्मनः प्रस्पन्दनपरिणामयोः प्रसाधितत्वात् । अकर्तृत्वे[13] च आत्मनो भोक्तृत्वविरोधः, यदयं[1] भुजिक्रियां कुर्वन् भोक्ता इत्युच्यते यथा गमिक्रियां कुर्वन् गन्ता इति । नहि तथाऽपरिणतं तद्व्यपदेशमर्हति अतिप्रङ्गात् । तथा च कर्त्तरि तृचोऽनुत्पत्तेः[14] 'भोक्ता' इत्यात्मनो व्यपदेशो दुर्लभः । ननु भोक्तेति तृचो

(१) संसारिणः । (२) शरीरादिना पुंसोऽभिन्नोपकारकरणे । (३) उपकारेण । (४) पुंसः । (५) शरीरादिकृतोपकारेणापि । (६) तत् कर्म परिणामः यस्य । (७) अनित्यकर्मपर्यायात्मकत्वस्वीकारे । (८) पृ० ८१३ पं० ५ । (९) पृ० ३५४–। (१०) पृ० २६६–। (११) पृ० ८१४ पं० ६ । (१२) पृ० ८१४ पं० ६ । (१३) तुलना–"अतः पुरुषस्य कर्तृत्वे युक्तं वास्तवं भोक्तृत्वम् । अन्यथा हि भोगक्रियामकुर्वतः कथमुदासीनस्य भोक्तृत्वं स्यात्, भोगस्य सुखदुःखवेदनारूपत्वात्, तदाधारता तु भोक्तृत्वम् ।"–प्रश० व्यो० पृ० ५२३ । भोक्तात्मा चेत्स एवास्तु कर्ता तदविरोधतः । विरोधे तु तयोर्भोक्तुः स्याद् भुजौ कर्तृता कथम् ॥"–आप्तप० का० ८१ । "कर्ता आत्मा स्वकर्मफलभोक्तृत्वात्···सांख्यकल्पितः पुरुषो वस्तु न भवति अकर्तृत्वात् खपुष्पवत् । किंच, आत्मा भोक्ता अङ्गीक्रियते, स च भुजक्रियां करोति न वा ? यदि करोति तदाऽपराभिः क्रियाभिः किमपराद्धम् ? अथ भुजिक्रियामपि न करोति; तर्हि कथं भोक्तेति नित्यम् ।"–षड्द० बृह० श्लो० ४९ । (१४) तृच्प्रत्ययस्य ।

1 यदयं भुजि–आ० ।

दर्शनात् न वास्तवं कर्त्तृत्वं सिद्ध्यति शब्दज्ञानानुपातिनः कर्त्तृत्वविकल्पस्य[1] वस्तुशून्यत्वात्; इत्यप्यसुन्दरम्; भोक्तृत्वादिधर्माणामप्यात्मनोऽवास्तवत्वोपपत्तेः[3]। तथोपगमे च चेतयते इति चेतनः पुरुषः परमार्थतो न सिद्ध्येत् चेतनशब्दज्ञानानुपातिनोऽपि विकल्पस्य वस्तुशून्यत्वाविशेषात्। अथ एतद्दोषभयाद् भुजौ कर्त्ता इष्यते; तर्हि अकर्तृत्वविरोधः। क्रियान्तरस्य प्रधानसाध्यस्याऽप्रसाधकत्वादकर्त्तृत्वे प्रधानस्याप्यकर्त्तृत्वानुषङ्गः पुरुषसाध्यस्य भुजिलक्षणक्रियान्तरस्य तेनाप्यप्रसाधनात्[3]। ततः पुंसोऽकर्त्तृत्वे भोक्तृत्वाभाव एव[2]। प्रयोगः—संसार्यात्मा[4] सुखाद्युपभोक्ता न भवति, धर्मादीनामकर्तृत्वात्, मुक्तात्मवत्।

अकर्त्तुर्भोक्तृत्वाभ्युपगमे[3] च कृतनाशाऽकृताभ्यागमदोषप्रसङ्गः[5], प्रकृत्या हि कृतं कर्म न च तस्याः फलेनाभिसम्बन्ध इति कृतनाशः, पुरुषेण च तन्न कृतम् अथ च तत्फलेन तस्याभिसम्बन्ध इति अकृताभ्यागमः। अकर्त्तुः फलाभिसम्बन्धे च मुक्तात्मनोऽपि तत्प्रसङ्गः। चेतनत्वादात्मनः अकर्त्तृत्वेपि तदभिसम्बन्धः इत्यप्यनेन[4] प्रत्युक्तम्; मुक्तात्मनोऽपि[6] अत एव[7] तदभिसम्बन्धानुषङ्गात्, संसार्यात्मनोऽपि वा तद्वदसौ न स्यादविशेषात्। प्रयोगः—संसार्यात्मा फलाभिसम्बन्धवान् न भवति, चेतनत्वात्, मुक्तात्मवत्। तथा प्रधानं[8] कर्मणां तत्फलस्य च कर्त्तृ न भवति, अभोक्तृत्वात्, मुक्तात्मवत्।

यच्चोक्तम्[9]—'यथैव हि स्वयमचेतनापि बुद्धिः चेतनासंसर्गात्' इत्यादि; तदप्युक्तिमात्रम्: बुद्धिचेतनयोर्भेदाऽसंभवात्, विज्ञानस्यैव[11] हि 'बुद्धिः, चेतना, अध्यवसायः' इति पर्यायाः। तदसंभवश्च साख्यं प्रति स्वसंवेदनसिद्धौ[12] प्रपञ्चितः। अतः कथं तद्दृष्टान्तावष्टम्भेन[13] उपचारादात्मनः कर्त्तृत्वं स्यात्? ततः पुरुषः 'पुण्यं करोति, ध्यानं करोति' इत्याद्यबाध्यमानप्रतीतिसिद्धं कर्त्तृत्वमस्य अनुपचरितमेवाभ्युपगन्तव्यम्।

---

(१) "शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः।—शब्दजनितं ज्ञानं शब्दज्ञानं तदनु पतितुं शीलं यस्य स शब्दज्ञानानुपाती, वस्तुनस्तथात्वमनपेक्षमाणो योऽध्यवसायः स विकल्प इत्युच्यते।"—**योगसू० भोजवृ० १।९।** (२) तुलना—"भोक्तृत्वादिधर्माणामपि पुरुषस्याऽवास्तवत्वापत्तेः, तथोपगमे चेतयत इति चेतनः पुरुषो न वस्तुतः सिद्धचेत् चेतनशब्दज्ञानानुपातिनो विकल्पस्य वस्तुशून्यत्वात् कर्तृत्वभोक्तृत्वादिशब्दज्ञानानुपातिविकल्पवत्।"—**आप्तप० का० ८१।** (३) प्रधानेनापि। (४) तुलना—"संसार्यात्मा भोक्ता न भवति अकर्तृत्वात् मुक्तात्मवत्।"—**षड्द० बृह० श्लो० ४८।** (५) तुलना—"प्रधानस्य बन्धमोक्षौ पुरुषस्तत्फलमनुभवतीति कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गात्। प्रधानेन हि कृतौ बन्धमोक्षौ न च तस्य फलानुभवनमिति कृतनाशः, पुरुषेण तु तौ न कृतौ तत्फलानुभवनञ्च तस्येत्यकृताभ्यागमः कथं परिहर्तुं शक्यः?"—**आप्तप० का० ११४। षड्द० बृह० श्लो० ४८,५२।** (६) "मुक्तात्मनोऽपि प्रधानकृतकर्मफलानुभवनानुषङ्गात्।"—**आप्तप०का०११४।** (७) चेतनत्वादेव। (८) मुक्तवत् कर्मफलाभिसम्बन्धः। (९) तुलना—"कर्तुं नाम विजानन्ति गृहादीन् सर्वथा गुणाः। भोक्तुं च न विजानन्ति किमयुक्तमतः परम् ॥"—**चतुःश० १०।१६।** "कर्तुं नाम प्रजानाति प्रधानं व्यञ्जनादिकम्। भोक्तुञ्च न विजानाति किमयुक्तमतः परम् ॥"—**तत्त्वसं० श्लो० ३००।** (१०) **पृ० ८१४ पं० ८।** (११) द्रष्टव्यम्—**पृ०१९३टि० २।** (१२) **पृ० १९३—।** (१३) बुद्धिदृष्टान्तबलेन।

---

1 **कर्तृवि**—आ०, श्र०। 2 **'एव'** नास्ति श्र०। 3 **अकर्तृभोक्तृ**—आ०। 4 **इत्यनेन** आ०।

एतेन[1] 'चिच्छक्तिरपरिणामिनी' इत्यादि प्रत्याख्यातम्; अपरिणामिनः[2] कस्यचिद्वस्तुत्वानुपपत्तेः खपुष्पवत्। ननु मुक्तस्यात्मनः शुद्धस्याऽपरिणामित्वेऽपि वस्तुत्वं भवद्भिरिष्टम्; इत्यप्यनल्पतमोविलसितम्; तस्यापि[3] प्रतिसमयं परिणामित्वप्रतिज्ञानात्[2] प्रतिसमयं दृश्यस्य परिणामित्वे द्रष्टुरपरिणामित्वानुपपत्तेः। न च दृश्यं वस्तु (वस्त्व)
5 परिणाम्येव[3] इत्यभिधातव्यम्; सांख्यैस्तस्य[4] परिणामित्वाऽभ्युपगमात्। अथ चिच्छक्तिः अप्रतिसङ्क्रमत्वादपरिणामिनीत्युच्यते; तन्न; अस्याः[5] प्रतिविषयं दर्शितविषयत्वे प्रतिसङ्क्रमोपपत्तेः। बुद्धेरेव तथा प्रतिसङ्क्रमो न चिच्छक्तेः; इत्यप्ययुक्तम्[4]; बुद्धेरप्येवम् अप्रतिसङ्क्रमप्रसङ्गात्, विषयस्यैव[5] प्रतिसङ्क्रमप्रसङ्गात्। बुद्ध्याध्यवसीयमानस्य विषयस्य प्रतिसङ्क्रमसंभवे[6] बुद्धेः कथं तदसंभव इति चेत्? तर्हि बुद्धेः विषयप्रद-
10 र्शिकायाः प्रतिसङ्क्रमे तद्विषयं पश्यन्त्याश्चिच्छक्तेरपि कथमप्रतिसङ्क्रमः? यथैव[6] हि प्रतिनियतं[7] विषयं चिच्छक्तये दर्शयन्ती बुद्धिः सङ्क्रामति तथा क्रमेण चिच्छक्तिरपि तं[8] पश्यन्ती विशेषाभावात्[6]। कथमन्यथा क्रमेण दर्शितविषयाऽसौ[9] स्यात्?

किञ्च, यदा बुद्ध्या विषयः तस्यै[8] प्रदर्श्यते तदा प्राचीनम् अदर्शितस्वरूपमसौ[9] त्यजति न वा? न त्यजति चेत्; कथं प्रागवत्तदाप्यसौ दर्शितविषया स्यात्? अथ
15 त्यजति; कथमपरिणामिनी, अदर्शितविषयत्वत्यागेन दर्शितविषयत्वोपादानस्य परिणामित्वाविनाभावित्वात्? अथ मतम्—चिच्छक्तेः एक एवाऽभिन्नः स्वभावस्तादृशो येन यो यत्र यदा यथा अर्थो बुद्ध्याऽध्यवसीयते तं तत्र तदा तथा पश्यतीत्यतो दर्शितविषयत्वेऽपि अस्याः[10] न प्रतिविषयं स्वभावभेदः यतः परिणामित्वं स्यादिति; तदप्यसमीचीनम्; बुद्धेरप्येवमेकस्वभावत्वप्रसङ्गात्[11]। शक्यं हि वक्तुम्—बुद्धेरेक एव क्रमभाव्यनेकविषया-

(१) पृ० ८१४ पं० १२। (२) "अदर्शितविषयत्वत्यागेन दर्शितविषयत्वोपादानादवस्थितायाः एव तस्याः परिणामित्वसिद्धेः।"—**युक्तचनु० टी० पृ० ३०।** (३) मुक्तात्मनोऽपि। "स हि सर्वज्ञः पूर्वोत्तरस्वभावत्यागोपादानाभ्यामवस्थितस्वभावः परिणाम्येव सर्वार्थान् पश्यति नान्यथा, प्रतिसमयं दृश्यस्य परिणामित्वे द्रष्टुरपरिणामानुपपत्तेः। न चायं दृश्यमर्थमपरिणामिनं वक्तुं समर्थः; स्वयं तस्य परिणामित्वोपगमात् सिद्धान्तपरित्यागानुषङ्गात्।"—**युक्तचनु० टी० पृ० ३०।** (४) दृश्यस्य। (५) "प्रतिविषयं दर्शितविषयत्वे संक्रमात्। तथा बुद्धेरेव प्रतिसङ्क्रमो न तु चिच्छक्तेरिति चेत्; न; बुद्धेरप्यप्रतिसङ्क्रमप्रसङ्गात् विषयस्यैव प्रतिसङ्क्रमप्रसङ्गात्।"—**युक्तचनु० टी० पृ० ३०।** (६) "यथैव हि विषयं प्रतिनियतं दर्शयन्ती बुद्धिश्चितिशक्तये संक्रामति तथा क्रमेण चितिशक्तिरपि पश्यन्ती विशेषाभावात्। कथमन्यथा क्रमेण दर्शितविषया स्यात्।"—**युक्तचनु० टी० पृ० ३१।** (७) विषयम्। (८) 'संक्रामति' इति वाक्यशेषः। (९) चिच्छक्तिः। (१०) चिच्छक्तेः। (११) "तथा बुद्धेरप्येकस्वभावत्वप्रसङ्गात्। शक्यं हि वक्तुं बुद्धेरेक एव क्रमभाव्यनेकविषयव्यवसायस्वभावो येन यथाकालं यथादेशं यथाप्रकारञ्च विषयमध्यवस्यतीति न किञ्चिदनेकस्वभावं सिद्धचेत्।"—**युक्त्यनु० टी० पृ० ३२।**

1 **तेन** श्र०। 2—**मित्वंप्रति**—आ०। 3 **परिणामैव** श्र०। 4 **इत्येतदप्ययु**—ब०। 5 '**विषयस्यैव प्रतिसंक्रमप्रसंगात्**' इति नास्ति ब०। 6 **प्रतिसंक्रमे बु**—श्र०। 7 **प्रतिनियमविषयं** ब०। 8 **स्वस्यै** ब०। 9 **अदर्शितस्वरू**—ब०।

ध्यवसायस्वभावो येन यो यत्र यदा यथाऽवस्थितोऽर्थः तं तत्र तदा तथा अध्यवस्यतीति। तथा इन्द्रियमनोऽहङ्कारादीनामपि विषयाऽऽलोचनसङ्कल्पनाऽभिमननाद्येकस्वभावत्व-प्रसङ्गात् न क्वचित् स्वभावभेदः सिद्ध्येत्।

यदपि–चिच्छक्तेरप्रतिसङ्क्रमसिद्धौ शुद्धत्वादिति साधनमुच्यते; तदप्यसाधु; यतः[1] शुद्धात्मनोऽशुद्धपरिणामसङ्क्रम एव विरुध्यते न पुनः शुद्धपरिणामसङ्क्रमः। ननु शुद्धपरिणामेनापि चिच्छक्तिरप्रतिसङ्क्रमा अनन्तत्वात्; इत्यप्यचारु; प्रकृत्या[2] अनेकान्तात्, अनन्तत्वेऽपि हि तस्याः महदादिपरिणामसङ्क्रमः सांख्यैरभ्युपगम्यते। 5

यदप्युक्तम्[3]–'पङ्ग्वन्धयोरिव' इत्यादि; तदतीवाऽसङ्गतम्[4]; दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात्, पङ्ग्वन्धयोर्हि चेतनत्वात् इदमित्थमेव[1] अस्मदिष्टं कार्यं सेत्स्यतीति सम्प्रधार्य अन्योन्यापेक्षयोः प्रवृत्तिर्युक्ता, नतु प्रकृतिपुरुषयोः विपर्ययात्[2]। 10

यत्पुनरुक्तम्[5]–'चिद्रूपस्यापि अस्य अज्ञानतमश्छन्नतया' इत्यादि; तत्र[6] किम् अज्ञानमेव तमः, उत अज्ञानञ्च तमश्च इति ? प्रथमपक्षे मुक्तात्मापि प्रकृतिस्थमपि सुखादिफलं किन्न आत्मस्थं मन्येत, तदुपभोक्ता च किन्न स्यात्, तस्यापि[7] ज्ञानाभावतोऽज्ञानतमश्छन्नत्वाऽविशेषात् ? द्वितीयपक्षे तु किमिदम् अज्ञानादन्यत् तमो नाम ? रागादिकमिति चेत्; न; तस्य आत्मनोऽत्यन्तार्थान्तरभूतप्रकृतिधर्मतया आत्माच्छादकत्वानुपपत्तेः। तथाभूतेनापि[9] तेन तदाच्छादने मुक्तात्मनोऽप्याच्छादनं स्यादविशेषात्। अथ अधिकारिण[3] एव तद्[8] आच्छादकम् न[4] मुक्तात्मा(त्म)नः; ननु किमिदमधिकारित्वं नाम ? यं प्रति प्रधानं प्रवृत्ताधिकारि सोऽधिकारीति[5] चेत्; न; प्रधाने प्रवृत्ताधिकारित्वस्य प्रागेव कृतोत्तरत्वात्। 15

यदप्युक्तम्[11]–'विवेकख्यातेः' इत्यादि; तत्र[12] [6]केयं विवेकख्यातिर्नाम ? प्रकृतिपुरुषयोः स्वेन स्वेन रूपेणावस्थितयोः भेदेन प्रतिभासनमिति चेत्; सा कस्य–प्रकृतेः, 20

(१) "शुद्धात्मनोऽपि स्वशुद्धपरिणामप्रतिसंक्रमाविरोधात् तत्राशुद्धपरिणामसंक्रमस्यैवासंभवात्।"–युक्त्यनु० टी० पृ० ३१। (२) "प्रकृत्या व्यभिचारात्। सापि ह्यनन्ता। सान्तत्वेऽपि नित्यत्वविरोधात्।"–युक्त्यनु० टी० पृ० ३१। (३) पृ० ८१५ पं० २। (४) तुलना–"अचेतने हि निरङ्कुशे प्रधाने बन्धरि सुतरामनिर्मोक्षः स्यात्। तत्त्वविदमपि पुमांसं न बध्नाति प्रकृतिरिति कोऽस्या नियन्ता ? पङ्ग्वन्धन्यायेन संयोगस्य तुल्यत्वात्।"–न्यायमं० पृ० ४९१। (५) पृ० ८१५ पं० ८। (६) "यतः किमज्ञानमेव तमः उत अज्ञानञ्च तमश्चेति।"–षड्द० बृह० श्लो० ५२। (७) मुक्तात्मनोऽपि। (८) मुक्तिदशायां ज्ञानं विनश्यति अतः तेषामपि ज्ञानप्रध्वंसात्मकमज्ञानमस्त्येव। (९) अत्यन्तभिन्नप्रकृतिधर्मात्मकेनापि रागादिना। (१०) रागादिकम्। (११) पृ० ८१६ पं० १। (१२) "तत्र केयं ख्यातिर्नाम–प्रकृतिपुरुषयोः स्वेन स्वेन रूपेणावस्थितयोः भेदेन प्रतिभासनमिति चेत्; सा कस्य–प्रकृतेः, पुरुषस्य वा ?"–षड्द० बृह० श्लो० ५२।

1 इदमिच्छमेव आ०, ब०। 2 विपर्ययःस्यात् ब०। 3 अधिकारि एव ब०। 4 'न मुक्तात्मानः' नास्ति आ०, श्र०। 5–धिकारी चेत् आ०, श्र०। 6 केषां वि–ब०।

पुरुषस्य, तद्व्यतिरिक्तस्य वा कस्यचित् ? न तावत्तद्व्यतिरिक्तस्य; प्रकृति-पुरुषव्यतिरेकेण अन्यस्य कस्यचिदपि सांख्यैरनभ्युपगमात्। नापि प्रकृतेः; तस्याः असंवेद्यपर्वणि स्थितत्वात्, अचिद्रूपत्वात्, अनभ्युपगमाच्च। नापि पुरुषस्य; तस्याप्यसंवेद्यपर्वणि स्थितत्वात्। अतः प्रकृतिपुरुषयोः असंवेद्यपर्वणि स्थितयोः स्वरूपमात्रस्याप्रतिभासे
5 विवेकेन ख्यातिः अतिदुर्घटा। घटपटादौ हि स्वस्वरूपेण संवेद्यपर्वणि स्थिते कुतश्चिद्विभ्रमनिमित्तात् विवेकेनाऽप्रतीतेः यथावस्थितवस्तुप्रतिभासिप्रमाणवशाद् विवेकेन ख्यातिर्दृष्टा, न चात्र एतदति।

किञ्च, विवेकेन ख्यातिः तन्निश्चयः, सा च बुद्धिधर्मत्वाद् भवन्मते पुरुषे न संभवति। संभवे वा सा ततो भिन्ना, अभिन्ना वा स्यात् ? यद्यभिन्ना; तदा आत्मवत्त-
10 त्रापि नित्यत्वानुषङ्गात् न कदाचिदमुक्तप्रसङ्गः। भिन्ना चेत्; अस्तु, तथापि—असौ नित्या, अनित्या वा ? यदि नित्या; किं सम्बद्धा, असम्बद्धा वा ? असम्बद्धा चेत्; कथं तस्येति व्यपदिश्येत ? असम्बद्धाया अपि तस्याः तेन व्यपदेशे सर्वेण सह व्यपदेशप्रसङ्गात् न कस्यचिदपि संसारः स्यात्। अथ सम्बद्धा; न; नित्ययोस्तयोः अन्योन्यमनुपकारकयोः कस्यचिदपि सम्बन्धस्यानुपपत्तेः। उपपत्तौ वा तस्यापि नित्यत्वात् सदात्मनो
15 मुक्तिप्रसङ्गः। अथ अनित्या [3]विवेकख्यातिः; नन्वनित्या सती असौ जन्या, अजन्या वा ? तत्र अनित्यायास्तस्याः घटादिवदजन्यत्वानुपपत्तिः। जन्यत्वेऽप्यस्याः किम् आत्मना, प्रकृत्या, तद्व्यतिरिक्तेन वा केनचिदसौ जन्येत ? न तावत् तद्व्यतिरिक्तेन; प्रकृति-पुरुषव्यतिरिक्तस्य कस्यचिदपि तज्जनकस्याऽनभ्युपगमात्। नाप्यात्मना; तस्य जनकत्वानभ्युपगमात्। अभ्युपगमे वा प्रकृतिवियुक्तेन, तत्सहितेन वा तेनासौ जन्येत ? प्रथमपक्षे
20 चक्रकप्रसङ्गः—सिद्धे [7]हि विवेकख्यातेर्जन्यत्वे प्रकृतिपुरुषयोर्वियुक्तत्वसिद्धिः, तत्सिद्धौ च तद्वियुक्तेन आत्मना विवेकख्यातेर्जन्यत्वसिद्धिरिति। तत्सहितात्मजन्यत्वे तु सर्वत्र सर्वदा सर्वेषां मोक्षः स्यात्, तथा सर्वत्र सर्वदाऽविशेषतः तदुत्पत्तिप्रसङ्गात्।

यदपि—'विज्ञातविरूपाहम्' इत्याद्यभिहितम्; तदप्यचर्चिताभिधानम्; प्रकृते-

---

(१) प्रकृतेः। (२) अज्ञेयकोटौ। "तस्या असंसवेद्यपर्वणि स्थितत्वादचेतनत्वादनभ्युपगमाच्च।"—षड्द० बृह० श्लो० ५२। (३) ज्ञेयकोटौ। (४) विवेकख्यातावपि। (५) विवेकख्यातेः। (६) पुरुषस्येति व्यपदेशे। (७) सम्बन्धस्यापि। (८) आत्मनः। (९) विवेकख्यातिः। (१०) पृ० ८१६ पं० २। (११) तुलना—"अचेतनत्वात्, तथाहि—अचेतनतया प्रधानस्य अहमनेन दृष्ट (दुष्ट) तया विज्ञातमिति विज्ञानाभावे पूर्ववत् प्रवृत्तिरविशिष्टेत्यलमतिप्रसङ्गेन।"—प्रश० व्यो० पृ० २० घ०। "दृष्टास्मीति विरमतीति चेत्; मैवम्; न ह्यसौ एकपत्नीव्रतदुर्ग्रहगृहीता निःसंख्यपुरुषोपभो-

---

1—तिरितिदुर्घटा आ०। 2—तीतः य—आ०। 3 विवेकस्य ख्यातिः आ०। 4 तावद्व्यतिरि—ब०। 5—ना जनक—ब०, —नास्याजनक—श्र०। 6 च आ०। 7 'हि' नास्ति आ०। 8. तु सर्वदा ब०, श्र०। 9 विज्ञानविरू—आ०।

र्जडतया इत्थं विज्ञानानुपपत्तेः। न खलु जडस्वरूपो घटादिः विरूपतकतयाऽहमनेन ज्ञातोऽतो नैतस्मै फलं सम्पादयामि' इति स्वयं संवेदयमानो दृष्टः जडाजडयोः स्वरूपसङ्करप्रसङ्गात्। स्वरूपप्रतिपत्तौ हि परमुखप्रेक्षित्वं जडस्य स्वरूपम् तन्निरपेक्षत्वं तु अजडस्य तदित्थं सङ्कीर्येत।

किञ्च, विज्ञातापि प्रकृतिः संसारदशावत् मोक्षदशायामपि आत्मनो भोगसम्पादनाय स्वभावतो वायुवत् प्रवर्त्तताम् तत्स्वभावस्य नित्यतया तदापि सत्त्वात्। नहि प्रवृत्तिस्वभावो वायुः विरूपकतया येन ज्ञातः तं प्रति तत्स्वभावादुपरमते, अतः कुतो मोक्षः स्यात्? तदा तदसत्त्वे वा प्रकृतेर्नित्यैकरूपतानुपपत्तिः, पूर्वस्वभावत्यागेन उत्तरस्वभावोपादानस्य तत्र विरोधात्, परिणामिनित्ये एव तदविरोधात्। प्रकृतेश्च परिणामिनित्यत्वाभ्युपगमे आत्मनोऽपि तदभ्युपगन्तव्यम्, तस्यापि प्राक्तनसुखाद्युपभोक्तृस्वभावपरिहारेण तदभोक्तृस्वभावस्वीकारात्, अमुक्तादिस्वभावत्यागेन मुक्तादिस्वभावोपादानाच्च। सिद्धे चास्य परिणामिनित्यत्वे सुखादिपरिणामैरपि परिणामित्वमस्याऽभ्युपगन्तव्यम्, इति सिद्धः—मोक्षेऽप्यात्मा विशुद्धज्ञानादिस्वभाव इति ॥ छ ॥

विशेषगुणोच्छेदरूपा मुक्तिरिति यौगस्य पूर्वपक्षः—

ननु मोक्षे विशुद्धज्ञानादिस्वभावताऽऽत्मनोऽनुपपन्ना बुद्ध्यादिविशेषगुणोच्छेदरूपत्वात्तस्य। प्रत्यक्षादिप्रमाणेन हि आत्मस्वरूपे प्रतिपन्ने मनःप्रणिधानपूर्विकायां भावनायां प्रकर्षप्राप्तायां परिपाकं प्राप्ते तत्त्वज्ञाने नवानामात्मविशेषगुणानामत्यन्तोच्छेदे स्वस्वरूपेण आत्मनोऽवस्थानं मोक्षः।

गसौभाग्या पण्यवनितेव नासौ नियमेन व्यवहर्तुमर्हतीत्यास्तामेतत्।"—**न्यायमं० पृ० ४९२।** "प्रकृतेर्जडतयेत्थं विज्ञानानुपपत्तेः।"—**षड्द० बृह० श्लो० ५२।**

(१) घटादेरपि स्वयं विवेकेन प्रवृत्तौ। (२) तुलना—"अस्या अचेतनतया विमृश्यकारित्वाभावात्। यथेयं कृतेऽपि शब्दाद्युपलम्भे पुनस्तदर्थं प्रवर्तते तथा विवेकख्यातौ कृतायामपि पुनस्तदर्थं प्रवर्तिष्यते स्वभावस्यानपायित्वात्।"—**प्रश० कन्द० पृ० ४। षड्द० बृह० श्लो० ५२।** (३) प्रवर्तकस्वभावात्। (४) "सिद्धे चास्य परिणामिनित्यत्वे सुखादिपरिणामैरपि परिणामित्वमस्याभ्युपगन्तव्यमन्यथा मोक्षाभावप्रसङ्गः।"—**षड्द० बृह० श्लो० ५२।** (५) "नवानामात्मविशेषगुणानामत्यन्तोच्छित्तिर्मोक्षः।"—**प्रश० व्यो० पृ० ६३८।** "आत्यन्तिकी दुःखव्यावृत्तिरपवर्गो न सावधिका, द्विविधदुःखावमर्शिना सर्वनाम्ना सर्वेषामात्मगुणानां दुःखावमर्शाद् अत्यन्तग्रहणेन च सर्वात्मना तद्वियोगाभिधानात् नवानामात्मगुणानां बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराणां निर्मूलोच्छेदोऽपवर्ग इत्युक्तं भवति। यावदात्मगुणाः सर्वे नोच्छिन्ना वासनादयः। तावदात्यन्तिकी दुःखव्यावृत्तिर्नाविकल्पते॥"—**न्यायमं० पृ० ५०८।** (६) "ननु तस्यामवस्थायां कीदृगात्मावशिष्यते? स्वरूपैकप्रतिष्ठानः परित्यक्तोऽखिलैर्गुणैः॥"—**न्यायमं० पृ०५०८।** "समस्तात्मविशेषगुणोच्छेदोपलक्षिता स्वरूपस्थितिरेव।"—**प्रश० कन्द० पृ० २८७।** "निःश्रेयसं पुनर्दुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी"—**प्रश० किर० पृ० ६।** "तत्सिद्धमेतत् नित्यसंवेद्यम्, अनेन सुखेन विशिष्टा आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः पुरुषस्य मोक्ष इति।"—**न्यायसा० पृ० ४१।**

---

1 **जडत्वरूपो** ब०। 2—**तस्यै फलं** ब०। 3 **स्वयं वेदय**—श्र०। 4 **संकीर्त्यते** ब०। 5 **विरूपतया** आ०, श्र०। 6—**क्तृत्वस्वभा**—श्र०। 7—**च्छेदस्वरूप**—ब०।

तदुच्छेदे च प्रमाणम्–नवानामात्मविशेषगुणानां सन्तानोऽत्यन्तमुच्छिद्यते, सन्तानत्वात्, प्रदीपादिसन्तानवत्। नचायमसिद्धो हेतुः; पक्षे प्रवर्त्तमानत्वात्। नापि विरुद्धः; सपक्षे प्रदीपादौ सत्त्वात्। नाप्यनैकान्तिकः; पक्षसपक्षद् विपक्षे परमाण्वादावप्रवृत्तेः। नापि कालात्ययापदिष्टः; विपरीतार्थोपस्थापकयोः प्रत्यक्षागमयोरत्राऽसंभवात्। नापि
5 सत्प्रतिपक्षः; प्रतिपक्षप्रसाधकानुमानासंभवात्।

ननु सन्तानोच्छेदरूपेऽपि मोक्षे कश्चिद्धेतुर्वक्तव्यः निर्हेतुकविनाशाऽनभ्युपगमात् इति च न शङ्कनीयम्; तत्त्वज्ञानस्यैव तद्धेतुत्वात्। तत्खलु विपर्ययज्ञानव्यच्छेदक्रमेण निःश्रेयसहेतुः। दृष्टञ्च सम्यग्ज्ञानस्य मिथ्याज्ञानोच्छेदे शुक्तिकादौ सामर्थ्यम्। निवृत्ते च मिथ्याज्ञाने तन्मूला रागादयो निवर्त्तन्ते कारणाभावे †कार्यानुत्पादात्। रागाद्यभावे
10 च तत्कार्या मनोवाक्कायप्रवृत्तिः व्यावर्त्तते। तद्व्यावृत्तौ च धर्माधर्मयोरनुत्पत्तिः। आरब्धशरीरेन्द्रियविषय†कार्ययोस्तु सुखादिफलोपभोगात् प्रक्षयः, अनारब्धतत्कार्ययोरप्यवस्थितयोः तत्फलोपभोगादेव प्रक्षयः। तथा चागमः–

"नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि" [ ] इति।

---

(१) "नवानामात्मगुणानां सन्तानोऽत्यन्तमुच्छिद्यते, सन्तानत्वात्, यो यः सन्तानः स सोऽत्यन्तमुच्छिद्यमानो दृष्टः यथा प्रदीपसन्तानः, तथा चायं सन्तानः, तस्मात् अत्यन्तमुच्छिद्यते।"–**प्रश० व्यो० पृ० २० क०।** "दुःखसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्ततित्वात् प्रदीपसन्ततिवदित्याचार्याः।"–**प्रश० किर० पृ० ९।** (२) "ज्ञानपूर्वकात्तु कृतादसंकल्पितफलाद् विशुद्धे कुले जातस्य दुःखविगमोपायजिज्ञासोराचार्यमुपसङ्गम्य उत्पन्नषट्पदार्थतत्त्वज्ञानस्य अज्ञाननिवृत्तौ विरक्तस्य रागद्वेषाद्यभावात् तज्जयोर्धर्माधर्मयोरनुत्पत्तौ पूर्वसञ्चितयोश्चोपभोगान्निरोधे सन्तोषसुखं शरीरपरिच्छेदञ्च उत्पाद्य रागादिनिवृत्तौ निवृत्तिलक्षणः केवलो धर्मः परमार्थदर्शनजं सुखं कृत्वा निवर्तते। तदा निरोधान्निर्बीजस्य आत्मनः शरीरादिनिवृत्तिः, पुनः शरीराद्यनुत्पत्तौ दग्धेन्धनानलवदुपशमो मोक्ष इति।"–**प्रश० भा० पृ० ६४४।** "द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां षण्णां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुः।"–**प्रश० भा० पृ० २० ज०।** "तत्त्वज्ञानान्निश्रेयसाधिगमः"–**न्यायसू० १।१।१।** (३) "दुखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः।"–**न्यायसू० १।१।२।** "ते इमे मिथ्याज्ञानादयो दुःखान्ता धर्मा अविच्छेदेनैव प्रवर्तमानाः संसार इति। यदा तु तत्त्वज्ञानात् मिथ्याज्ञानमपैति तदा मिथ्याज्ञानापाये दोषा अपयान्ति दोषापाये प्रवृत्तिरपैति, प्रवृत्त्यपाये जन्मापैति, जन्मापाये दुःखमपैति, दुःखापाये चात्यन्तिकोऽपवर्गो निश्रेःयसमिति।"–**न्यायभा० १।१।२।** "तथा ह्युपलब्धं सम्यग्ज्ञानस्य मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ सामर्थ्यं शुक्तिकादाविति"–**प्रश० व्यो० पृ० २० क०।** (४) "निवृत्ते च मिथ्याज्ञाने तन्मूलत्वाद्रागादयो नश्यन्ति कारणाभावे कार्यस्यानुत्पादादिति। रागाद्यभावे च तत्कार्या प्रवृत्तिर्व्यावर्तते, तदभावे च धर्माधर्मयोरनुत्पत्तिः। आरब्धकार्ययोश्चोपभोगात् प्रक्षयः।"–**प्रश० व्यो० पृ० २० क०।** (५) उद्धृतोऽयम्–"यथोक्तम्–नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरति। अवश्यमनुभोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्॥"–**प्रश० व्यो० पृ० २० ख०। धर्मसं० वृ० पृ० २२५। प्रमेयक० पृ० ३०८। सन्मति० टी० पृ० १०५। चित्सु० पृ० ३५१।** "अवश्यमेव भोक्त·····"–**धर्मबि० टी० पृ० १३।**

---

1 **पटादिस**–ब०। 2 **ननु तत्सन्ता**–ब०, श्र०। 3 **निर्हेतुविना**–आ०। 4 **न राकनीयम् तत्र ज्ञान**–आ०। † एतदन्तर्गतः पाठो नास्ति आ०। 5–**नुपपत्तिः** श्र०, ब०। 6 **'इति'** नास्ति श्र०।

अत्रैवार्थे अनुमानम्[1]–पूर्वकर्माणि उपभोगादेव क्षीयन्ते कर्मत्वात् प्रारब्धशरीरादिकर्मवत्। नच उपभोगात् तत्प्रक्षये कर्मान्तरस्यावश्यम्भावात् संसारानुच्छेदः; समाधिबलादुत्पन्न[2]-तत्त्वज्ञानस्य अवगतकर्मसामर्थ्योत्पादितयुगपद्[1]देशेषशरीरद्वाराऽवाप्ताशेषभोगस्य उपात्त-कर्मप्रक्षयात् भाविकर्मोत्पत्तिनिमित्तमिथ्याज्ञानजनिताऽनुसन्धानविकलत्वाच्च संसारो-च्छेदोपपत्तेः। अनुसन्धानं हि रागद्वेषौ, 'अनुसन्धीयते गतं चित्तमाभ्याम्' इति व्युत्पत्तेः। 5

अथ मिथ्याज्ञानभावे तत्त्वज्ञानिनः तदुपभोक्तुमभिलाषस्यैवाऽसंभवात् तदुप-भोगानुपपत्तिः; तन्न; तदुपभोगं विना कर्मणां प्रक्षयानुपपत्तितः तत्त्वज्ञानिनः[3] तदुप-भोक्तुमभिलाषाभावेऽपि कर्मक्षयार्थितया तत्र प्रवृत्त्युपपत्तेः वैद्योपदेशेन आतुरवदौषधा-चरणे। यथैव हि आतुरस्य अनभिलषितेऽपि औषधाचरणे व्याधिप्रक्षयार्थं प्रवृत्तिः तद्व्य-तिरेकेण तत्प्रक्षयानुपपत्तेः, एवमत्रापि। 'विवादापन्नः शरीरादिनिवृत्तौ आत्मा सर्ववैषयि- 10 कसुखदुःखशून्यः, समस्तधर्माधर्मशून्यत्वात्, यस्तु वैषयिकसुखदुःखवान्नासौ समस्तधर्मा-धर्मशून्यः यथा संसार्यात्मा, समस्तधर्माधर्मशून्यश्च मुक्तात्मा, तस्मात् सर्ववैषयिकसुख-दुःखशून्यः' इत्यनुमानात्, *"न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति, अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः[4]"* [छान्दो० ८।१२।१] इत्यागमाच्चासौ तदा[5] तच्छून्यः[6] सिद्ध इति ॥छ॥

अत्र प्रतिविधीयते। यत्तावदुक्तम्[7]–'सन्तानत्वात्' इत्यादि; तदसमीचीनम्; 15

तत्प्रतिविधानपुरस्सरं मोक्षस्य ज्ञानाद्यात्म-कत्वप्रसाधनम्–

यस्माद् आत्मनः सर्वथा[8] भिन्नानां बुद्ध्यादिविशेषगुणानां सन्तानस्य उच्छेदः प्रसाध्यते, अथ अभिन्नानाम्, कथञ्चिद्भिन्नानां वा ? तत्रा-द्यपक्षे आश्रयासिद्धो हेतुः; आत्मनोऽत्यन्तभिन्नानां तद्विशेषगुणानां

(१) "पूर्वकर्माण्युपभोगादेव क्षीयन्ते, कर्मत्वात्, यद्यत्कर्म तत्तदुपभोगादेव क्षीयते यथाऽऽरब्ध-शरीरं कर्म, तथा चामूनि कर्माणि, तस्मादुपभोगादेव क्षीयन्ते।"–**प्रश० व्यो० पृ० २० ख०।** (२) "समाधिबलादुत्पन्नतत्त्वज्ञानो हि कर्मणाञ्च साध्यमर्थं विदित्वा युगपच्छरीराणि निर्मायोपभोग…"–**प्रश० व्यो० पृ० २० ख०।** (३) "जानन्नपि हि तदर्थितया प्रवर्तत एव वैद्योपदेशादातुरवदौषधाचरणे" –**प्रश० व्यो० पृ० २० ख०।** (४) "तस्य च न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोः बाह्यविषयसंयो-गवियोगनिमित्तयोः बाह्यविषयसंयोगवियोगौ ममेति मन्यमानस्य अपहतिर्विनाश उच्छेदः सन्ततिरूपयो-र्नास्तीति। तं पुनर्देहाभिमानादशरीरस्वरूपविज्ञानेन निवर्तिताऽविवेकज्ञानमशरीरं सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः। स्पृशिः प्रत्येकं सम्बध्यत इति प्रियं न स्पृशति अप्रियं न स्पृशतीति वाक्यद्वयं भवति…धर्मा-धर्मकार्ये हि ते, अशरीरता तु स्वरूपमिति तत्र धर्माधर्मयोरसम्भवात्तत्कार्यभावो दूरत एवेत्यतो न प्रियाप्रिये स्पृशतः।"–**छान्दो० शां० भा०।** उद्धृतोऽयम्–**न्यायमं० पृ० ५०९। ब्रह्म० शां० भा० १।१।४। यश० उ० पृ० २५४। स्या० र० पृ० १११०। षड्द० बृह० श्लो० ५२। स्या० मं० पृ० ७२। न्यायसारटी० पृ० २८३। चित्सु० पृ० ३५३।** (५) अशरीरावस्थायाम्। (६) वैषयिकसुख-दुःखप्रयोजकधर्माधर्मशून्यः। (७) **पृ० ८२४ पं० १।** (८) तुलना–"यत आत्मनः सर्वथा भिन्नानां बुद्ध्यादिगुणानां सन्तानस्योच्छेदः साध्यते, अभिन्नानां वा, कथञ्चिद् भिन्नानां वा ?"–**षड्द० बृह० श्लो० ५२। प्रमेयक० पृ० ३१७।**

1–**दशेषभोगस्योपात्त**–श्र०। 2 **सर्वदा भि**–श्र०।

प्रागेव असत्त्वप्रतिपादनतस्तत्सन्तानस्य धर्मिणोऽसिद्धेः । तथा तेषां[1] भवता[2] अस्वसंविदितत्वोपगमात्, ज्ञानान्तरवेद्यत्वे च अनवस्थादिदोषानुषङ्गात्, अज्ञातानाञ्च[1] सत्त्वाऽसंभवादितोऽप्याश्रयासिद्धत्वम् । आत्मनः सर्वथाऽभिन्नानां तु तेषां तत्साधने तद्वत्तस्याप्यत्यन्तोच्छेदप्रसङ्गात् कस्यासौ मोक्षः स्यात् ? कथञ्चित्तद्भेदस्तु परैर्नाभ्युपगम्यते अपसिद्धान्तप्रसङ्गात् । तथापि तदभ्युपगमे सर्वथा तदुच्छेदासिद्धिः कथञ्चित्तदनुच्छेदस्याप्येवं प्रसिद्धेः ।

सन्तानत्वञ्च साधनं सामान्यरूपम्, विशेषरूपं वा ? यदि सामान्यरूपम्; तदा स्वरूपासिद्धो हेतुः; व्यक्तिभ्यः सर्वथा भिन्नस्यास्य सामान्यपरीक्षायां प्रतिक्षिप्तत्वात्[6] । अस्तु वा तद्रूपं[7] तत्; तथापि परसामान्यरूपम्, अपरसामान्यरूपं वा स्यात् ? प्रथमपक्षे गगनादिनाऽनेकान्तः, अत्यन्तोच्छेदाभावेऽपि अत्र[3] सत्तापरपर्यायस्य सन्तानत्वहेतोः सद्भावात् । अथ अपरसामान्यरूपम्, विशेषगुणाश्रिता हि जातिः सन्तानत्वम्; तर्हि द्रव्यविशेषे प्रदीपे तस्यासंभवात् साधनविकलो दृष्टान्तः ।

अथ विशेषरूपम्; तत्रापि उपादानोपादेयभूतबुद्ध्यादिक्षणलक्षणविशेषरूपम्[7], पूर्वापरसमानजातीयक्षणप्रवाहमात्ररूपं वा ? प्रथमपक्षे सन्तानत्वस्य असाधारणाऽनैकान्तिकत्वम्[8], तल्लक्षणस्यास्य[4] अन्यत्र[9] क्वचिदप्यप्रवृत्तेः । अभ्युपगमविरोधश्च[5], बुद्ध्यादिक्षणानाम् उपादानोपादेयभावस्य यौगैरनभ्युपगमात्, अन्यथा तत्सन्तानस्य अत्यन्तोच्छेदो न स्यात् मुक्तावस्थायामपि पूर्वपूर्वबुद्ध्याद्युपादानक्षणाद् उत्तरोत्तरोपादेयबुद्ध्यादिक्षणोत्पत्तिप्रसङ्गात्[6] । द्वितीयपक्षे तु पार्थिवपरमाणुरूपादिना[10] अनेकान्तः; तथाविध-

(१) बुद्ध्यादिगुणानाम् । तुलना-"तथा बुद्ध्यादीनां विशेषगुणानां परेण स्वसंविदितत्वेनाभ्युपगमात् ज्ञानान्तरग्राह्यत्वे वाऽनवस्थादिदोषप्रसक्तेरवेद्यत्वमित्यज्ञातस्य सत्त्वासिद्धेः पुनरप्याश्रयासिद्धः सन्तानत्वादिति हेतुः ।"-**सन्मति० टी० पृ० १५६ । प्रमेयक० पृ० ३१७ ।** (२) वैशेषिकेण । (३) विशेषगुणवदात्मनोपि । (४) कथञ्चिद्भेदप्रकारेण । (५) "सन्तानत्वं हेतुत्वेनोपादीयमानं यदि सामान्यमभिप्रेतं तदा बुद्ध्यादिविशेषगुणेषु प्रदीपे च तैजोद्रव्ये सत्तासामान्यव्यतिरेकेण अपरसामान्यस्यासंभवात् स्वरूपासिद्धः । सत्तासामान्यरूपत्वे वा सन्तानत्वस्य सत्सदिति प्रत्ययहेतुत्वमेव न पुनः सन्तानप्रत्ययहेतुत्वम्"-**सन्मति० टी० पृ० १५६। प्रमेयक० पृ० ३१७।** (६) **पृ० २८७।** (७) तुलना-"किमुपादानोपादेयभावप्रबन्धेन प्रवर्तमानत्वम, कार्यकारणभावप्रबन्धेन प्रवृत्तिः, अपरापरपदार्थोत्पत्तिमात्रं वा ?"-**रत्नाकराव० ७।५७ । प्रमेयक० पृ० ३१७ ।** "ननु किमिदं सन्तानत्वम्-स्वतन्त्रम्, अपरापरपदार्थोत्पत्तिमात्रं वा, एकाश्रयापरापरोत्पत्तिर्वा ?"-**स्या० मं० पृ० ८३ ।** "किं कार्यकारणभावेन प्रवृत्तिः, एकाधारापरोत्पत्तिर्वा ?"-**न्यायसारटी० पृ० २८७ ।** (८) "सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तिरसाधारणः ।"-**तर्कसं० अनु० ।** "नन्वेवं तस्य तथाभूतस्यान्यत्राननुवृत्तेरसाधारणानैकान्तिकत्वम् अभ्युपगमविरोधश्च ।"-**सन्मति० टी० पृ० १५७ । प्रमेयक० पृ० ३१८ ।** (९) सपक्षे । (१०) तुलना-"पार्थिवपरमाणुरूपादिसन्तानेन व्यभिचारात् ।"-**प्रश० कन्द० पृ० ४ ।** "अनैकान्तिकश्च

1 **अशुभानाञ्च** ब० । 2 **तत्तद्रूपं तथापि** ब० । 3 **अत्र सत्ताभावेप्यत्र सत्तापर**-आ० । 4-**णस्यान्यत्र** श्र० । 5-**गमधर्मविरो**-श्र० । 6 **उत्तरोपादेयबु**-श्र० ।

सन्तानत्वस्यात्र सद्भावेऽपि अत्यन्तोच्छेदासंभवात् ।

विरुद्धश्चायं हेतुः; कार्यकारणक्षणप्रवाहलक्षणसन्तानत्वस्य नित्यानित्यैकान्तयोरसंभवात्, अर्थक्रियाकारित्वस्य अनेकान्त एव प्रतिपादितत्वात् । साध्यविकलश्च दृष्टान्तः, प्रदीपादेरत्यन्तोच्छेदासंभवात्, तस्य स्वरूपान्तरेण अवस्थानात् । न च ध्वस्तस्यापि प्रदीपादे रूपान्तरेणावस्थानोपगमे प्रत्यक्षबाधा; वारिस्थिते तेजसि भासुररूपोपगमेऽपि तत्प्रसङ्गात् । अथ उष्णस्पर्शस्य भासुररूपाधिकरणतेजोद्रव्याभावेऽसंभवात् तत्र अनुद्भूतस्यास्य परिकल्पनम्; तर्हि प्रदीपादेरपि अनुपादानोत्पत्तेरिव अन्त्यावस्थातोऽपरापरपरिणामाधारत्वमन्तरेण सत्त्वकृतकत्वादेरनुपपत्तेः अत्यन्तसन्तत्यनुच्छेदोऽपि परिकल्प्यतामविशेषात् । प्रयोगः—पूर्वापरस्वभावपरिहारावाप्तिस्थितिलक्षणपरिणामवान् प्रदीपादिः सत्त्वादिभ्यः पटादिवत् । सत्प्रतिपक्षश्चायं हेतुः; तथाहि—बुद्ध्यादिसन्तानो नात्यन्तोच्छेदवान्, अखिलप्रमाणानुपलभ्यमानतथोच्छेदत्वात्, य एवंविधः स न तत्त्वेनोपादेयः यथा पाकजपरमाणुरूपादिसन्तानः, तथा चायम्, तस्मान्नात्यन्तोच्छेदवानिति । नच प्रस्तुतानुमानादेव सन्तानोच्छेदोपलब्धेः सर्वप्रमाणानुपलभ्यमानतथोच्छेदत्वमसिद्धमित्यभिधातव्यम्; अस्य अनेकदोषदुष्टतयाऽननुमानत्वप्रतिपादनात् ।

किञ्च, अतोऽनुमानात् इन्द्रियजानां बुद्ध्यादिविशेषगुणानामत्यन्तोच्छेदः साध्येत, अतीन्द्रियाणां वा ? तत्राद्यविकल्पे सिद्धसाधनम्; अस्माभिरपि तत्र तदुच्छेदाभ्युपगमात् । द्वितीयविकल्पस्त्वनुपपन्नः; अतीन्द्रियाणां तेषामत्यन्तोच्छेदे मुक्तौ कस्यचिदपि प्रवृत्त्यनु-

---

पाकजपरमाणुरूपादिभिः, तथाविधसन्तानत्वस्य तत्र सद्भावेऽपि अत्यन्तोच्छेदाभावात् ।"—**सन्मति० टी० पृ० १५७ । प्रमेयक० पृ० ३१८ । रत्नाकराव० ७।५७ । स्या० मं० पृ० ८४ । न्यायसारटी० पृ० २८७ । चित्सु० पृ० ३५७ ।**

(१) "विरुद्धश्चायं हेतुः, शब्दबुद्धिप्रदीपादिषु अत्यन्तानुच्छेदवत्स्वेव सन्तानत्वस्य भावात् ।" —**सन्मति० टी० पृ० १५७ । प्रमेयक० पृ० ३१८ । रत्नाकराव० ७।५७ । षड्द० बृह० श्लो० ५२ ।** (२) **पृ० ३७२ ।** (३) "साधनविकलश्च दृष्टान्तः; प्रदीपादेरत्यन्तोच्छेदासंभवात्, तैजसपरमाणूनां भास्वररूपपरित्यागेन अन्धकाररूपतयाऽवस्थानात् ।"—**षड्द० बृह० श्लो० ५२ । न्यायसारटी० पृ० २८७ । रत्नाकराव० ७।५७ ।** (४) उष्णजलस्थिते तेजोद्रव्ये । (५) भासुररूपस्य । (६) तुलना—"तर्हि प्रदीपादेरप्यनुपादानोत्पत्तिवन्न सन्ततिविपत्त्यभावमन्तरेण विपत्तिः संभवतीत्यनुमानतः किन्न कल्प्यते तत्सन्तत्यनुच्छेदः ।"—**सन्मति० टी० पृ० १५७ । प्रमेयक० पृ० ३१८ ।** (७) "पूर्वापरस्वभावपरिहाराङ्गीकारस्थितिलक्षणपरिणामवान् प्रदीपः सत्त्वात् घटादिवत् ।"—**षड्द० बृह० श्लो० ५२ ।** (८) "न चासत्प्रतिपक्षत्वमप्यस्य । तथाहि—बुद्ध्यादिसन्तानो नात्यन्तोच्छेदवान् सर्वप्रमाणानुपलभ्यमानतथोच्छेदत्वात्" —**सन्मति० टी० पृ० १५८ । प्रमेयक० पृ० ३१८ ।** (९) "किञ्चेन्द्रियजानां बुद्ध्यादिगुणानामुच्छेदः साध्यमानोऽस्ति उत अतीन्द्रियाणाम् ?"—**षड्द० बृह० श्लो० ५२ ।** (१०) "तेष्वदृष्टहेतुकानां बुद्ध्यादीनामात्मान्तःकरणसंयोगजानां च मुक्तौ निवृत्तिं ब्रुवाणा न निवार्यन्ते, कर्मक्षयहेतुकयोस्तु प्रशमसुखानन्तज्ञानयोर्निवृत्तिमाचक्षाणास्ते न स्वस्थाः प्रमाणविरोधात् । ततः कथञ्चिद् बुद्ध्यादिविशेषगुणानां निवृत्तिः कथञ्चिदनिवृत्तिर्मुक्तौ व्यवतिष्ठते ।"—**अष्टसह० पृ० ६८ । षड्द० बृह० श्लो० ५२ ।**

1—**पादेःस्वरूपा**—ब०, भ० । 2—**त्पत्तेरेवान्त्या**—ब० । 3 **पदादिवत्** आ० ।

पपत्तेः। मोक्षार्थी हि सर्वो निरतिशयसुखज्ञानादिप्राप्त्यभिलाषेणैव प्रवर्त्तते न पुनः सकलबुद्ध्यादिविशेषगुणोच्छेदाभिलाषेण, अस्य केनचिदप्यनभिलषणीयत्वात्[1]। न हि कश्चित् प्रेक्षावान् आत्मनः सद्गुणोच्छेदाय यतते तदुत्कर्षणार्थमेवास्य प्रयत्नप्रतीतेः। यदि हि मोक्षावस्थायां शिलाशकलकल्पः अपगतसुखसंवेदनलेशः पुरुषः सम्पद्यते तदा कृतं
5 मोक्षेण! संसार एव वरमस्तु यत्र सान्तरापि सुखलेशप्रतिपत्तिरस्ति। तच्चिन्त्यतामिदम्— 'किम् अल्पसुखानुभवो भद्रकः, किं वा सकलसुखोच्छेदः' इति? अतो न वैशेषिकोपकल्पिते निखिलगुणोच्छेदलक्षणे पाषाणकल्पे मोक्षे कस्यचिद् गन्तुमिच्छाप्युपपन्ना। उक्तञ्च—

"वरं[1] वृन्दावने रम्ये शृगालत्वं प्रपद्यते।
न तु वैशेषिकीं मुक्तिं गौतमो गन्तुमिच्छति॥" [ ] इति।

10 किञ्च, मुक्तौ बुद्ध्यादिविशेषगुणानामभावः कारणाभावात्, निष्प्रयोजनत्वात्, विरुद्धत्वाद्वा स्यात्? तत्राद्यपक्षे कस्य कारणस्य तत्राऽभावः—चक्षुरादेः, तत्प्रतिबन्धकापायस्य वा? चक्षुरादेश्चेत्; तर्हि तज्जन्यस्यैव ज्ञानादेः तत्राभावः[2] स्यात् नान्यस्य, अतः सिद्धसाध्यता। ननु सर्वस्य ज्ञानादेः धर्माधर्मशरीरेन्द्रियादिकारणकलापाधीनजन्मत्वात् तदभावे ज्ञानादेरेवाऽसंभवात् कथं सिद्धसाध्यता? इत्यप्यसाधीयः[2]; महेश्वरज्ञा-
15 नाद्यभावानुषङ्गात्। नित्यत्वात् तज्ज्ञानादेरदोषोयम्; इत्यप्यसमीक्षिताभिधानम्; तन्नित्यत्वस्य ईश्वरनिराकरणप्रघट्टके[3] प्रतिव्यूढत्वात्। ततः चक्षुराद्यपायेऽपि ईश्वरस्य प्रतिबन्धकापायप्रभवं ज्ञानाद्यभ्युपगन्तव्यम्, तद्वद् अन्यमुक्तात्मनामपि तेषां तत्स्वभावत्वात्। नच स्वभावापाये तद्वतोऽवस्थानं युक्तमतिप्रसङ्गात्। अथ मुक्तस्य कृतकृत्यतया ज्ञानादिना प्रयोजनाभावात् मुक्तौ तदभावः; तन्न; प्रतिबन्धकापायोपेतस्य आत्मस्वरूपस्यैव एवंवि-
20 धत्वेन निष्प्रयोजनत्वासिद्धेः। अनन्तज्ञानादिलक्षणविशिष्टगुणावाप्तिरेव च आत्मनः कृतकृत्यता न पुनः निखिलगुणोच्छेदः, गुणोत्कर्षे एव लोकेऽपि कृतकृत्यशब्दप्रयोगप्रतीतेः।

एतेन विरुद्धत्वपक्षोऽपि प्रत्युक्तः; स्वरूपेण कस्यचिद्विरोधाऽसंभवात्। मुक्तौ तेषां विरोधाभ्युपगमे च[3] महेश्वरेप्येषां[5] विरोधतोऽभावानुषङ्गात् लाभमिच्छतो मूलोच्छेदः स्यात्।

किञ्च, बुद्ध्यादिविशेषगुणानामात्यन्तिकोच्छेदस्य मोक्षरूपतायां संसारस्वरूपं
25 वक्तव्यम्—तत्खलु तद्विशेषगुणानुच्छेदः, भवान्तरावाप्तिर्वा स्यात्? प्रथमपक्षे महेश्वरस्य संसारित्वप्रसङ्गः। ततोऽन्येषामेव[6] तदनुच्छेदः तल्लक्षणम्[7] अतो[4] नास्य[8] संसारित्वानुषङ्गः; इत्यपि श्रद्धामात्रम्; अर्धजरतीयन्यायानुसरणप्रसङ्गात्[9]। असाधारणं हि स्वरूपं भावस्य

(१) "अपि वृन्दावने शून्ये शृगालत्वं स इच्छति। न तु निर्विषयं मोक्षं कदाचिदपि गौतम।" —सम्बन्धवा० श्लो० ४२३। विवरणप्र० पृ० १३७। "वरं वृन्दावने वासः शृगालैश्च सहोषितम्..." —षड्द० बृह० श्लो० ५२। "वरं वृन्दावने रम्ये क्रोष्टृत्वमभिवाञ्छितम्"—स्या० मं० पृ० ८६। (२) मुक्तौ। (३) पृ० १०८। (४) अनन्तज्ञानादिविशिष्टत्वेन। (५) ज्ञानादीनाम्। (६) महेश्वरातिरिक्तप्राणिनाम्। (७) संसारलक्षणम्। (८) महेश्वरस्य। (९) द्रष्टव्यम्—पृ० १६८ टि० ११।

1 केनचदनभिल—आ०। 2 इत्यप्यप्रसा—ब०। 3 'च' नास्ति श्र०। 4 अतोस्य आ०।

लक्षणम्। तद्यदि तदनुच्छेदः संसारलक्षणम्, तर्हि यत्रासौ अस्ति तत्र सर्वत्र संसारित्वप्रसङ्गः मुक्तस्वरूपेणास्य विरोधात्। द्वितीयपक्षे तु अस्मन्मतसिद्धिः, 'स्वोपात्तकर्मवशाद् भवाद् भवान्तरावाप्तिः संसारः' इत्यस्माभिरभ्युपगमात्।

किञ्च, अत्यन्तं बुद्ध्यादिगुणोच्छेदस्य मोक्षत्वे प्रदीपनिर्वाणवादिनः भवतः को विशेषः स्यात्? तत्र हि स्वरूपेण आत्मनोऽसत्त्वम्, भवन्मते तु सतोऽप्यस्य सर्वथा तद्विकलस्य ग्राहकप्रमाणाभावात्। तथाभूतं हि तत्स्वरूपं प्रत्यक्षतः, अनुमानतो वा प्रतीयेत? न तावत् प्रत्यक्षतः; मोक्षावस्थायां तस्यैवाऽसंभवात्। नाप्यनुमानतः; प्रत्यक्षाभावे भवन्मते अनुमानानुदयात्, प्रत्यक्षपूर्वकत्वेन तस्याभ्युपगमात्। 5

यदपि–तत्त्वज्ञानस्य विपर्ययज्ञानव्यवच्छेदक्रमेण निःश्रेयसहेतुत्वमुक्तम्; तदुपपन्नम्; †सकलबुद्ध्यादिसन्तानोच्छेदहेतुत्वं तु तस्यानुपपन्नम्; †स्वविरुद्धमिथ्याज्ञानसन्तानोच्छेदहेतुत्वस्यैव तत्रोपपत्तेः शुक्तिकादौ तथादर्शनात्। ननु मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ रागाद्यनुत्पत्तेः तत्पूर्वकधर्माप्रादुर्भावतः शरीराद्यसंभवे सिद्ध एव मोक्षदशायां सकलबुद्ध्यादिसन्तानोच्छेदः; इत्यप्यपेशलम्; शरीरादेरभावेपि अनन्तातीन्द्रियाऽखिलपदार्थविषयसम्यग्ज्ञानसुखादिसन्तानस्य उच्छेदासिद्धेः, इन्द्रियजज्ञानादिसन्तानस्यैव तदभावेऽभावप्रसिद्धेः, तत्र च सिद्धसाधनम् इत्युक्तम्। अतीन्द्रियज्ञानादिसद्भावश्च सर्वज्ञसिद्धिप्रस्तावे प्रसाधितः। 10 15

यत्तूक्तम्–'आरब्ध' इत्यादि; तदपि न सूक्तम्; उपभोगात् कर्मणामात्यन्तिकप्रक्षयानुपपत्तेः। तदुपभोगसमये हि अपरकर्मोत्पत्तिकारणस्य अभिलाषपूर्वकमनोवाक्कायव्यापारादेः संभवात् अविकलकारणस्य प्रचुरतरकर्मणो भवतः कथमात्यन्तिकप्रक्षयः?

यदपि 'समाधिबलात्' इत्याद्युक्तम्; तदप्ययुक्तम्; अभिलाषरूपरागाद्यभावे साति-

(१) ज्ञानाद्यनुच्छेदः। (२) ज्ञानाद्यनुच्छेदस्य। (३) "कर्मविपाकवशादात्मनो भवान्तरावाप्तिः संसारः"–सर्वार्थसि० ९।७। "आत्मोपचितकर्मवशादात्मनो भवान्तरावाप्तिः संसारः।"–राजवा० २।१०। "यदवष्टम्भेनात्मनः संसरणमितश्चेतश्च गमनं भवति स संसारः, अथवा बलवतो मोहस्याख्या संसारः, नारकाद्यवस्था वा संसार।"–तत्त्वार्थभा० व्या० २।१०। (४) बौद्धात्। "यस्मिन्न जातिर्न जरा न मृत्युर्न व्याधयो नाप्रियसंप्रयोगः। नेच्छाविपन्नप्रियविप्रयोगः क्षेमं पदं नैष्ठिकमच्युतं तत्। दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतः नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम्। दिशं न काञ्चिद्विदिशं न काञ्चित्स्नेहक्षयात् केवलमेति शान्तिम्॥ एवं कृती निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम्। दिशं न काञ्चिद्विदिशं न काञ्चित्क्लेशक्षयात् केवलमेति शान्तिम्॥"–सौन्दरनन्द० १६।२७-२९। (५) वैशेषिकस्य। (६) बौद्धमते। (७) वैशेषिकसिद्धान्ते। (८) 'असत्त्वम्' इति शेषः। (९) सकलबुद्ध्यादिगुणशून्यम्। (१०) प्रत्यक्षस्यैव। (११) "तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानम्"–न्यायसू० १।१।५। (१२) पृ० ८२४ पं० ७। (१३) तत्त्वज्ञानस्य। (१४) शरीराभावे। (१५) पृ० ८९–। (१६) पृ० ८२४ पं० ११। (१७) "उपभोगात् कर्मणः प्रक्षये तदुपभोगसमये"– प्रमेयक० पृ० ३१९। सन्मति० टी० पृ० १५९। (१८) समुद्भवतः। (१९) पृ० ८२५ पं० २। (२०) "अभिलाषरूपरागाद्यभावे

1 तत्र संसा–ब०। 2 अत्यन्तबुद्ध्या–श्र०। 3 भवता को आ०। † एतदन्तर्गतः पाठो नास्ति आ०, ब०। 4–द्यनुपपत्तेः आ०। 5 उच्छेदसिद्धेः आ०। 6 तदभावाभावप्र–ब०। 7–समयो हि श्र०।

शयर्द्धिमतो भवदभिप्रायेण योगिनोऽपि तत्त्वज्ञानादवगतकर्मसामर्थ्यस्य नानाशरीराणि विधाय अङ्गनाद्युपभोगाऽसंभवात् । तत्संभवे वा अवश्यम्भावी नृपत्यादेरिव अतिभोगिनो योगिनोऽपि प्रचुरतरकर्मसंभवः ।

यदपि–'वैद्योपदेशेन' इत्याद्यभिहितम्; तदप्यभिधानमात्रम्; आतुरस्यापि नीरुग्भावाभिलाषेणैव औषध्याद्याचरणे प्रवृत्त्युपपत्तेः, अतः कथं तद्दृष्टान्तात् निरभिलाषस्यापि तत्त्वज्ञानिनः तत्त्वज्ञानमात्रात् कर्मक्षयार्थितया अङ्गनाद्युपभोगः साधयितुं शक्यः, दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् ? तन्न अशेषशरीरद्वाराऽवाप्ताशेषभोगस्य कर्मान्तरानुत्पत्तिः । किं तर्हि ? परिपूर्णसम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रस्य इत्यलं विवादेन, जीवन्मुक्तेरिव परममुक्तेरपि त्रितयात्मकादेव कारणादुत्पत्तेः । संसारकारणं हि मिथ्यादर्शनादित्रयात्मकम् अतः तन्निवर्त्तकेनापि त्रितयात्मकेनैव भवितव्यम्, एकरूपेण सम्यग्ज्ञानादिमात्रेण अस्य निवर्त्तयितुमशक्तेः । सम्यग्ज्ञानं हि विपरीताभिनिवेशविविक्ताऽऽत्मस्वरूपस्वभावसम्यग्दर्शनोपचितं बाह्याभ्यन्तरक्रियानिवृत्तिलक्षणचारित्रोपबृंहितं त्रितयात्मकमेव आगामिकर्मानुत्पत्तौ सञ्चितकर्मक्षये च समर्थम्, उष्णस्पर्शस्य भाविशीतस्पर्शानुत्पत्तौ प्रवृत्ततत्स्पर्शप्रध्वंसे च सामर्थ्यवत् ।

यदपि–'विवादापन्नः शरीरादिनिवृत्तावात्मा' इत्याद्यनुमानम् 'न ह वै' इत्याद्यागमश्च आत्मनः सर्ववैषयिकसुखादिशून्यतायां प्रमाणम्' इत्युक्तम्; तदप्ययुक्तमेव; सिद्धसाधनात्, शरीरादिनिवृत्तौ हि समस्तधर्मादिनिवृत्तेः तत्प्रभवमेव सुखादि मुक्तात्मनो निवर्त्तेत न स्वात्मोत्थम् । यद्धि यत्कार्यं तत् तदभावे न भवति नान्यदतिप्रसङ्गात् । धर्माद्यभावे कुतस्तत्तदुत्पत्तिः इति चेत् ? 'प्रतिबन्धापायात्' इत्यसकृदावेदितम् । अतः परमकाष्ठाप्राप्तं सम्यग्दर्शनादित्रयं परमप्रकर्षप्राप्तज्ञानादिस्वरूपं मोक्षं प्रसाधयतीति प्रेक्षादक्षैः प्रतिपत्तव्यमिति ॥ छ ॥

स्त्र्याद्युपभोगासंभवात् ।"–सन्मति० टी० पृ० १५९ । प्रमेयक० पृ० १३९ ।

(१) स्त्र्यादिभोगे क्रियमाणे तु । (२) पृ० ८२५ पं० ८ । (३) "वैद्योपदेशप्रवर्तमानातुरदृष्टान्तोऽप्यसंगतः····"–सन्मति० पृ० १६० । प्रमेयक० पृ० ३१९ । (४) योगिनः । (५) "सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ।"–तत्त्वार्थसू० १ । १ । "नादंसणिस्स नाणं नाणेण विना न हुन्ति चरणगुणा । अगुणिस्स णत्थि मोक्खो नत्थि अमोक्खस्स निव्वाणं ॥"–उत्तरा० २८।३०। (६) संसारस्य । (७) पृ०८२५ पं०१०,१३। (८) तुलना–"शुभाशुभादृष्टपरिपाकप्रभवेन भवसंभविनी हि प्रियाप्रिये परस्परानुषक्ते अपेक्ष्यायं व्यवस्थितः, सकलादृष्टक्षयकारणकं पुनरैकान्तिकात्यान्तिकरूपं केवलमेव प्रियं निःश्रेयसदशायामिष्यते तत्कुतः प्रतिषिध्यते ?"–रत्नाकराव० ७।५७ । स्या० मं० पृ० ८५ । षड्द० बृह० श्लो० ५२ । (९) स्वात्मोत्थसुखादिसमुत्पत्तिः ।

---

1 औषधाद्या–ब०, श्र० । 2–नुपपत्तिः आ०, ब० । 3–दर्शनचारित्र–श्र० । 4 कारणादुत्पत्तिः ब०, कारणानुत्पत्तेः आ० । 5 त्रयात्मकेनैव ब० । 6–रूपस्यभावसमा–आ० । 7 समस्तकर्मादि–ब० । 8 प्रतिबन्धकापा–श्र० । 9 परमंप्रकर्ष–आ० । 10–त्तव्यम् आ० ।

आनन्दरूपो मोक्ष इति वेदान्तिनां पूर्वपक्षः–

ननु परमप्रकर्षप्राप्तसुखस्वभावतैव आत्मनो मोक्षः न तु ज्ञानादिस्वभावता, तत्र प्रमाणाभावात्। सुखस्वभावतायां तु तत्सद्भावादसौ युक्ता। तथाहि–आत्मा सुखस्वभावः, अत्यन्तप्रियबुद्धिविषयत्वात्, अनन्यपरतयोपादीयमानत्वाच्च, यद् यदेवंविधं तत्तत्सुखस्वभावम् यथा वैषयिकं सुखम्, तथा चात्मा, तस्मात्सुखस्वभाव इति। तथा, आत्मा सुखस्वभावः, वस्तुत्वे सति मुख्यप्रेयोबुद्धिविषयत्वात्, निरुपचरितप्रेयःशब्दवाच्यत्वाद्वा, रागिणां वैषयिकसुखवदिति। इष्टार्थो मुमुक्षुप्रयत्नः, प्रेक्षापूर्वकारिप्रयत्नत्वात्, कृष्यादिप्रयत्नवत् इति। परमातिशयप्राप्तता च तत्सुखस्य अतोऽनुमानात्प्रसिद्धा–सुखतारतम्यं क्वचिद् विश्राम्यति, तारतम्यशब्दवाच्यत्वात्, परिमाणतारतम्यवदिति। तथा आगमोऽपि आत्मनो मोक्षे तत्स्वभावतायां प्रमाणम्–

"आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षेऽभिव्यज्यते।" [ ]

"यदा दृष्ट्वा परं ब्रह्म सर्वं त्यजति बन्धनम्।
तदा तन्नित्यमानन्दं मुक्तः स्वात्मनि विन्दति॥" [ ] इति

श्रुतिसद्भावात्।

ननु नित्यानन्दस्य आत्मनि सर्वदा सद्भावाभ्युपगमे संसारदशायामप्युपलम्भप्रस-

(१) "एष एव ह्यानन्दयति" "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कदाचन"–तैत्ति० २।७।४,९। "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्"–तैत्ति० ३।७। "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म"–बृहदा० ३।९।२८। "आनन्दमयोऽभ्यासात्"–ब्रह्मसू० १।१।१२। "तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा"–शा० भा०। "ब्रह्मण्यानन्दशब्दोऽयं प्रयुक्तः सुखवाचकः। संवेद्ये च सुखे लोके आनन्दाख्या प्रयुज्यते॥"–बृहदा० वा० ३।९।१६६। विव० प्र० पृ० २१६। "इत्यनवच्छिन्नानन्दप्राप्तिरेव स्वतः पुरुषार्थ इत्याहुः।"–सिद्धान्तले० पृ० ५०९। (२) "तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयः अन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा ··आत्मानमेव प्रियमुपासीत॥"–बृहदा० १।४।८। "आत्मनः सुखरूपत्वात् आनन्दत्वं स्वलक्षणम्। परप्रेमास्पदत्वेन सुखरूपत्वमात्मनः॥ सुखहेतुषु सर्वेषां प्रीतिः सावधिरीक्ष्यते। कदापि नावधिः प्रीतेः स्वात्मनि प्राणिनां क्वचित्॥ आत्माऽतः परमप्रेमास्पदः सर्वशरीरिणाम्। यस्य शेषतया सर्वमुपादेयत्वमृच्छति॥ एष एव प्रियतमः पुत्रादपि धनादपि। अन्यस्मादपि सर्वस्मादात्मायं परमान्तरः॥"–सर्ववेदान्तसि० श्लो० ६२३–२७। "आत्मा सुखाभिन्नः सुखलक्षणवत्त्वाद् वैषयिकसुखवत् आत्मा सुखम् अनौपाधिकप्रेमगोचरत्वात्"–संक्षेपशा० टी० पृ० ३०–३१। "परमप्रेमास्पदत्वानुपपत्तिरप्यात्मनः सुखरूपत्वे प्रमाणम्।"–चित्सु० पृ० ३५८। सिद्धान्तबि० पृ० ४४५। (३) वित्तस्त्रीपुत्रादयो हि आत्मार्थमुपादीयन्ते, परञ्चात्मन उपादानं तु नान्यार्थम्, स्वयमात्मा आत्मार्थमेवोपादीयते इत्यर्थः। (४) "प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च यच्च यावच्च चेष्टितम्। आत्मार्थमेव नान्यार्थं नातः प्रियतमं परः।"–सर्ववेदान्तसि० श्लो० ६३०। (५) सुखस्वभावतायाम्। (६) 'मोक्षेऽभिपद्यते'–प्रश० व्यो० पृ० २० ख०। "आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितम्।"–वेदान्तसि० पृ० १५१। तुलना–"नित्यं सुखमात्मनो महत्त्ववन्मोक्षेऽभिव्यज्यते।" –न्यायभा० १।१।२२। न्यायमं० पृ० ५०९। प्रकृतपाठः–सन्मति० टी० पृ० १५१। षड्द० बृह० श्लो० ५२। (७) उद्धृतोऽयम्–षड्द० बृह० श्लो० ५२।

1 तत्सुख–श्र०। 2–शब्दवाचित्वाद्वा आ०। 3–मानात्सिद्धा श्र०।

ङ्गात् मुक्तेतरावस्थयोरविशेषप्रसङ्गः इति च न वाच्यम्; नित्यानन्दस्य नित्यात्मनि सदा सद्भावेपि संसारदशायामावृतत्वेन अनभिव्यक्तितोऽनुपलम्भसंभवाऽविरोधात्, योगाभ्यासादावरणप्रक्षये मोक्षावस्थायां तदभिव्यक्तेरुपलम्भः इति ॥ छ ॥

अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदुक्तम्[2]–'आत्मा सुखस्वभावः' इत्यादि; तत्र किमिदं

5 मोक्षावस्थायां कथञ्चिन्नित्यज्ञानादिप्रसाधनम्–

सुखस्वभावत्वं नाम–सुखत्वजातिसम्बन्धित्वम्, सुखाधिकरणत्वं वा ? न तावत् सुखत्वजातिसम्बन्धित्वम्; गुणे एव अस्य सद्भावात् ।§ नहि एका काचिज्जातिः द्रव्यगुणयोः आत्मसुखयोः साधारणा उपलभ्यते ।§ नापि सुखाधिकरणत्वम्; नित्याऽनित्यविकल्पाऽनतिक्रमात्–यस्य हि सुखस्य अधिकरणमात्मा तत्सुखं किं नित्यम्, अनित्यं वा ? न तावदनित्यम्; आत्मनोऽपि तत्स्वभा-

10 वतयाऽनित्यत्वप्रसङ्गात् । न खलु स्वभावाभावे तद्वतोऽवस्थानं युक्तम् अतिप्रसङ्गात् । अथ नित्यम्; किं कथञ्चित्; सर्वथा वा ? यदि कथञ्चित्; जैनमतसिद्धिः, द्रव्यतो नित्यस्य पर्यायतश्च अनित्यस्य कथञ्चिदाविर्भावतिरोभाववतः सुखपर्यायस्य आत्मनि ज्ञानादिपर्यायवत् स्याद्वादिभिरभ्युपगमात् ।

ननु मुक्तौ सुखादिपर्यायस्य अपरापरस्य आविर्भावाभ्युपगमे तत्कारणं वक्तव्यम्,

15 अकारणकस्य तत्पर्यायस्य आविर्भावानुपपत्तेः इति च न चेतसि निधेयम्; आत्मन एव तत्प्रतिबन्धकापायोपेतस्य तत्र तत्कारणत्वेन प्राक् प्ररूपितत्वात् । सौख्यादिप्रतिबन्धकमोहादिकर्मापायोपेतो हि आत्मैव मोक्षावस्थायां तथाभूतसुखज्ञानादिकारणम् घटाद्यावरणापायोपेतप्रदीपक्षणवत् स्वपरप्रकाशकाऽपरप्रदीपक्षणोत्पत्तौ । किमपेक्षोऽसौ तदा तज्जनयतीति चेत् ? 'तत्प्रतिबन्धकापायापेक्ष एव' इति ब्रूमः । तथाभूतस्यास्य

20 तदुत्पादनस्वभावतया तदाऽन्यापेक्षाऽनुपपत्तेः, यद् यदा यदुत्पादनस्वभावं न तत्तदा तदुत्पादने अन्यापेक्षम् यथा अन्त्यावस्थायाम् अन्त्या कारणसामग्री स्वकार्योत्पादने, तदुत्पादनस्वभावश्च मोक्षावस्थायाम् अतीन्द्रियसुखाद्युत्पत्तौ प्रतिबन्धकापायोपेत आत्मा

(१) "तस्मादनतिशयानन्दस्वभावस्यात्मनोऽविद्यातिरोधानमेव बन्धः, विद्यानिमित्तस्तदस्तमयो मोक्ष इति सिद्धम् ।"–**चित्सु० पृ० ३६१** । "प्रत्यगेव परानन्दस्तिरोभूतः स्वमोहतः । स्वकण्ठचामीकरवत् प्राप्तप्राप्यः स्वविद्यया ॥"–**वे० सि० सू० ४ । १०** । "यद्यपि संसारदशायामविद्यावृतस्वरूपत्वादात्मा परमानन्दरूपतया न प्रथते तथापि तत्त्वविद्ययाऽविद्यानिवृत्तौ स्वप्रकाशतया स्वयमेव परमानन्दस्वरूपतया प्रकाशते"–**सिद्धान्तबि० पृ० ४५०** । (२) **पृ० ८३१ पं० ५** । (३) "तत्र यदि सुखस्वभावत्वं सुखत्वजातिसम्बन्धित्वम्; तन्न आत्मनि सभाव्यते गुणे एवास्योपलम्भात् । न ह्येकाहङ्कारादिवदपरा जातिः द्रव्यगुणयोः साधारणोपलब्धेति । अथ सुखाधिकरणत्वम्; तन्नास्ति; नित्यानित्यविकल्पानुपपत्तेः ।"–**प्रश० व्यो० पृ० २० ग०** । (४) सुखत्वजातिसम्बन्धित्वस्य । (५) अनित्यसुखस्वभावतया । (६) मोक्षे । (७) सुखादिपर्यायाविर्भावकारणत्वेन । (८) मोक्षावस्थायाम् । (९) सुखम् । (१०) आत्मनः ।

1 **सदास्यभावेऽपि** आ० । §एतदन्तर्गतः पाठो नास्ति आ०, श्र० । 2 **स्याद्वा ।दिभिः** ब० । 3 **तथान्या**–श्र० । 4–**वं तत्तदा तदुत्पादनेऽन्यापेक्षम्** आ० ।

इति । [1]दृश्यते हि–संसारावस्थायामपि वासीचन्दनकल्पानां सर्वत्र समवृत्तीनां विशिष्टध्यानादिव्यवस्थितानां सेन्द्रियशरीरादिव्यापाराजन्यः परमाह्लादरूपोऽनुभवः । स एव [2]उत्तरोत्तरभावनाविशेषवशादुत्तरोत्तरामवस्थामासादयन् परमकाष्ठां प्रतिपद्यते इति सर्वं सुस्थम् । [4]ततः तद्दशायामपि तत्पर्यायस्य कथञ्चिदाविर्भावनिमित्तसद्भावात् कथञ्चिदेवानित्यः सुखादिपर्यायोऽभ्युपगन्तव्यः । 5

सर्वथा तन्नित्यत्वग्राहिणः कस्यचिदपि प्रमाणस्याऽसंभवाच्च । तस्य हि ग्राहकं प्रमाणं प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, आगमो वा स्यात् ? प्रत्यक्षञ्चेत्; किमैन्द्रियम्, मानसम्, स्वसंवेदनं वा ? तत्राद्यविकल्पोऽयुक्तः; इन्द्रियाणां प्रतिनियतरूपादिगोचरचारितया तत्प्रभवप्रत्यक्षस्य ततोऽन्यत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । द्वितीयविकल्पोऽप्यनुपपन्नः; बाह्येन्द्रियनिरपेक्षस्य मनसः क्वचिदपि प्रवृत्त्यसंभवात् । *"अस्वतन्त्रं बहिर्मनः"* [ ] 10 इत्यभिधानात् । बहिरेव अस्य तन्निरपेक्षस्याप्रवृत्तिः नान्तः इति चेत्; न; तत्रापि सम्बद्धस्य असम्बद्धस्य वा तस्य स्वसंवेदनसिद्धौ तत्र ज्ञानजनकत्वप्रतिषेधात् । तृतीयविकल्पोऽप्यसुन्दरः; तथा प्रतीत्यभावात् । नहि स्वसंवेदनप्रत्यक्षे अनवच्छिन्नदेशकालकलाकलापः त्रिकालानुयायी नित्यनिरंशः सुखस्वभावोऽनुभूयते प्रतीतिविरोधात् । तन्न प्रत्यक्षं सर्वथा नित्यसुखग्राहकम् । नाप्यनुमानम्; सर्वथा तन्नित्यत्वाविनाभाविनः कस्यचिल्लिङ्गस्याऽसंभवात् । नाप्यागमः; सर्वथा सुखनित्यत्वप्रतिपादकस्य तस्याप्यप्रतीतेः । 15

अस्तु वा कुतश्चित्तन्नित्यत्वप्रतीतिः; तथापि [9]यतस्तत्प्रतीतिः तत् नित्यम्, अनित्यं वा ? न तावदनित्यम्; [10]तथाविधात्ततो [6]नित्यं तत्प्रतीतिविरोधात् । कुतश्चास्य उत्पत्तिः

(१) तुलना–उपलभ्यते च वासीचन्दनकल्पस्य मुमुक्षोः सर्वत्र समवृत्तेर्विशिष्टध्यानादिव्यवस्थितस्य सेन्द्रियशरीरव्यापाराजन्यः परमाह्लादरूपोऽनुभवः, तस्यैव भावनावशादुत्तरोत्तरामवस्थामासादयतः परमकाष्ठागतिरपि संभाव्यते...."–**सन्मति० टी० पृ० १६१** । (२) तुलना–"आत्मनो नित्यसुखसत्तायां प्रमाणाभावात् । प्रत्यक्षं तावदस्मदादीनामन्येषां वा केषाञ्चिदस्मिन्नर्थे न प्रभवतीति केयं कथा । अनुमानमपि न संभवति; लिङ्गलेशानवलोकनादिति ।"–**न्यायमं० पृ० ५०९** । "तस्य ग्राहकं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा स्यात् ?"–**स्या० र० पृ० १११५**। (३) द्रष्टव्यम्–**पृ० ४३२ टि० १**। (४) मनसः । (५) बाह्येन्द्रियनिरपेक्षस्य । (६) अन्तः सुखादावपि । (७) मनसः । (८) **पृ० १८५**। (९) यस्मात्संवेदनात् तन्नित्यसुखानुभवः तत्संवेदनम् । तुलना–"तदनन्तं सुखं मुक्तौ पुंसः संवेद्यस्वभावमसंवेद्यस्वभावं वा ? संवेद्यञ्चेत; तत्संवेदनस्य अनन्तस्य सिद्धिः, अन्यथा अनन्तस्य सुखस्य स्वयं संवेद्यत्वविरोधात् । यदि पुमरसंवेद्यमेव तत्; तदा कथं सुखं नाम ? सातसंवेदनस्य सुखत्वप्रतीतेः ।" –**अष्टसह० पृ० ६९** । "स किमानन्दो मुक्तावनुभूयते न वा ? यदि नानुभूयते; स्थितोऽप्यस्थितान्न विशिष्यते अनुपभोग्यत्वात् । अनुभूयते चेत्; अनुभवस्य कारणं वाच्यम्"–**प्रश० कन्द० पृ० २८६** । "नित्यं सुखमभिव्यज्यते इति कोऽभिव्यक्त्यर्थः ? ज्ञानमिति चेत्; नित्यमनित्यं वेति कल्पनानुपपत्तिः ।" –**न्यायवा० पृ० ८५**। "अस्तु वा यत्किञ्चित्तद्ग्राहकं तथापि तन्नित्यमनित्यं वा ?"–**स्या० र० पृ० १११६** । (१०) अनित्यसंवेदनात् ।

1–**व्यापारजन्यः** ब० । 2 **उत्तरभावना**–ब० । 3–**वशात्तदुत्तरोत्त**–श्र० । 4 **ततस्तच्छब्दशाया**–आ० । 5–**कालकलापः** ब० । 6 **नित्यत्वप्रतीति**–ब० ।

स्यात्, [1]अनित्यस्य अनुत्पत्तिधर्मकत्वानुपपत्तेः ? इन्द्रियादिभ्यश्च [2]तदुत्पत्त्यभ्युपगमे सुखविषयत्वं न प्राप्नोति इत्युक्तमनन्तरमेव । [3]अथ योगजधर्मापेक्ष आत्ममनःसंयोग एव तज्जनकः; ननु योगजधर्मस्य मुक्तावसंभवात् कथमसौ [4]तत्संयोगेन अपेक्षेत यतस्तत्र [5]ततस्तदुत्पत्तिः स्यात् ? अथ [6]आद्यं योगजधर्मापेक्षः [7]तत्संयोगः ज्ञानं जनयति, [8]तच्चा-
5 पेक्ष्य उत्तरोत्तरं ज्ञानमसौ[9] जनयति इति; तदप्यसाम्प्रतम्; अपसिद्धान्तप्रसङ्गात् । नहि शरीरसम्बन्धानपेक्षं[10] ज्ञानं तत्संयोगस्य[11] ज्ञानोत्पत्तौ सहकारिकारणमिति भवतां राद्धान्तः, [12]तदपेक्षस्यैव[13] तस्य तदुत्पत्तौ कृतान्ते तत्सहकारिकरणत्वोपवर्णनात् ।

अथ नित्यम्; [14]तदा मुक्तेतरावस्थयोरविशेषप्रसङ्गः, सुखतत्संवेदनयोः नित्यत्वेन उभयत्र सद्भावाऽविशेषात् । इन्द्रियजसुखेन चास्य[15] संसारावस्थायां साहचर्यानु-
10 भवप्रसङ्गात् सुखद्वयोपलम्भः स्यात् । प्रतिबद्धत्वात्तदा[16] तस्याऽनुपलम्भ इति चेत्; केनास्य[17] प्रतिबद्धत्वम्—शरीरेण, अविद्यया, वैषयिकसुखाद्यनुभवेन, बाह्यविषयव्यासङ्गेन वा ? न तावत् शरीरेण; [18]अस्य सुखसाधकत्वेन तत्प्रतिबन्धकत्वायोगात् । नहि यद् यदर्थं

(१) "अनित्यत्वे हेतुवचनम्"—**न्यायभा० १।१।२२।** (२) संवेदनोत्पत्तिस्वीकरणे । (३) तुलना—"आत्ममनःसंयोगस्य निमित्तान्तरसहितस्य हेतुत्वम् । धर्मस्य कारणवचनम्—यदि धर्मो निमित्तान्तरम्, तस्य हेतुर्वाच्यो यत उत्पद्यत इति ? योगसमाधिजस्य कार्यावसायविरोधात् प्रक्षये संवेदननिवृत्तिः—यदि योगसमाधिजो धर्मो हेतुः; तस्य कार्यावसायविरोधात् प्रक्षये संवेदनमत्यन्तं निवर्तेतेति ।"—**न्यायभा० १।१।२२ । न्यायवा० पृ० ८५ । न्यायवा० ता० पृ० २४० ।** (४) आत्ममनःसंयोगेन । (५) मुक्तौ । (६) योगजधर्मापेक्षादात्ममनःसंयोगात् । (७) ज्ञानोत्पत्तिः । (८) तुलना—"अथाद्यसंयोगजधर्मादुपजातं विज्ञानमपेक्ष्य उत्तरं विज्ञानं तस्माच्चोत्तरमिति सन्तानम्; तन्न; प्रमाणाभावात् । तथा च शरीरसम्बन्धानपेक्षं विज्ञानमेव आत्मान्तःकरणसंयोगस्य अपेक्षाकारणमिति न दृष्टम् ।"—**प्रश० व्यो० पृ० २० ग० ।** "अथ आद्यं ज्ञानं योगजधर्मापेक्षस्तत्संयोगो जनयति···"—**स्या० र० पृ० १११६ ।** (९) ज्ञानम् कर्मभूतम् । (१०) आत्ममनःसंयोगः । (११) आद्यज्ञानम् । (१२) आत्ममनःसयोगः । (१३) आत्ममनःसंयोगस्य । (१४) शरीरसम्बन्धापेक्षस्यैव । (१५) आत्ममनःसंयोगस्य । (१६) तुलना—"सुखवन्नित्यमिति चेत्; संसारस्थस्य मुक्तेनाविशेषः, अभ्यनुज्ञाने च धर्माधर्मफलेन साहचर्यं यौगपद्यं गृह्येत—यदिदमुत्पत्तिस्थानेषु धर्माधर्मफलं सुखं दुःखं वा संवेद्यते पर्यायेण, तस्य च नित्यसंवेदनस्य च सहभावः यौगपद्यं गृह्येत । न सुखाभावः नानभिव्यक्तिरस्ति, उभयस्य नित्यत्वात् ।"—**न्यायभा०, वा० १।१।२२।** "ततश्च धर्माधर्मफलाभ्यां सुखदुःखाभ्यामस्य नित्यस्य सुखस्य साहचर्यमनुभूयेत ।"—**न्यायमं० पृ० ५१० । स्या० र० पृ० १११६ ।** (१७) नित्यसुखस्य । (१८) संसारावस्थायाम् । (१९) "केनास्य प्रतिबद्धत्वम्—शरीरेण, अविद्यया, वैषयिकसुखाद्यनुभवेन, बाह्यविषयव्यासङ्गेन वा ?"—**स्या० र० पृ० १११६ ।** (२०) शरीरस्य । तुलना—"शरीरादिसम्बन्धः प्रतिबन्धहेतुरिति चेत्; न; शरीरादीनामुपभोगार्थत्वात्, विपर्ययस्य चाननुमानात् । स्यान्मतम्—संसारावस्थस्य शरीरादिसम्बन्धो नित्यसुखसंवेदनहेतोः प्रतिबन्धकः तेनाविशेषो नास्तीति; एतच्चायुक्तम्; शरीरादय उपभोगार्थाः ते भोगप्रतिबन्धं करिष्यन्तीत्यनुपपन्नम् । न चास्त्यनुमानम्—अशरीरस्य आत्मनो भोगः कश्चिदस्तीति ।"—**न्यायभा० १।१।२२ । न्यायवा० पृ० ८६ । न्यायवा० ता० पृ० २४० । न्यायमं० पृ० ५१० ।**

1 **आद्ययोग**—श्र० । 2—**सम्बन्धापेक्षं ज्ञानं** आ०,—**सम्बन्धोऽन्यपेक्षज्ञानं ।**

तत् तस्यैव प्रतिबन्धकम् अतिप्रसङ्गात्। [1]प्रतिबन्धकं हि कार्यविघातकमुच्यते। न च शरीरं सुखस्य विघातकम् तस्मिन् सति तस्य आत्मलाभात्। यस्मिन् सति यस्यात्मलाभः न तत् तस्य प्रतिबन्धकम् यथा बीजमङ्कुरस्य, शरीरे सति आत्मलाभश्च सुखस्येति। [2]तस्य तत्प्रतिबन्धकत्वे च तदपहन्तुर्हिंसाफलं न स्यात्, प्रतिबन्धविघातकस्य उपकारकत्वेन लोके प्रसिद्धेः। नापि अविद्यया; [3]तस्याः तुच्छरूपतया तत्प्रतिबन्धलक्षणार्थक्रियाकारित्वाऽसंभवात्। यत् तुच्छरूपं न तदर्थक्रियाकारि यथा मृगतृष्णिकाजलम्, तुच्छरूपा च अविद्या भवद्भिरिष्टा इति। प्रतिषिद्धश्च अविद्यायाः प्रतिबन्धकत्वं ब्रह्माद्वैतप्रघट्टके[4] प्रपञ्चेन इत्यलं पुनः प्रसङ्गेन। नापि वैषयिकसुखाद्यनुभवेन; तेन हि नित्यसुखस्य तदनुभवस्य वा प्रतिबन्धः अनुत्पत्तिलक्षणो विनाशलक्षणो वा न युक्तः; [5]द्वयोरपि नित्यत्वाभ्युपगमात्। नापि बाह्यविषयव्यासङ्गेन; तेन हि प्रमातुः, इन्द्रियादेर्वा [1]सम्बन्धिना तत्प्रतिबन्धः क्रियते? पक्षद्वयमप्येतदयुक्तम्; [6]आत्मनो हि प्रमातुर्व्यासङ्गः रूपादौ विषये ज्ञानोत्पत्तौ विषयान्तरे ज्ञानानुत्पत्तिः, इन्द्रियस्यापि एकस्मिन् विषये ज्ञानजनकत्वेन प्रवृत्तस्य विषयान्तरे ज्ञानाऽजनकत्वम्। स चात्र असम्भाव्यः; सुखवत् तज्ज्ञानस्यापि सदा सत्त्वात्।

किञ्च, यथा[7] मुक्त्यवस्थायाम् अनित्यं सुखं ज्ञानञ्चाऽतिक्रम्य नित्यं तत्परिकल्प्यते तथा नित्यत्वधर्माधिकरणं[2] देहेन्द्रियादिकमपि परिकल्प्यतामविशेषात्। अथ धर्मादेः कार्यो देहः कथं [3]तदभावे तत्र भवेत् प्रतीतिविरोधात्? तदन्यत्रापि समानम्। अथ संसार(रि)सुखविलक्षणं तत्सुखम् तेनायमदोषः; तर्हि देहोऽपि संसारिदेहाद् विलक्षणः तत्र अस्यास्तु विशेषाभावात्।

किञ्च, सुखवत् ज्ञानस्य मुक्तावभ्युपगमे तच्छक्तेः[8] विपरीताभिनिवेशनिवृत्तिल-

(१) "प्रतिबन्धकं कार्यव्याघातकृदुच्यते, न च नित्यसुखस्य अनुत्पत्तिः संभवति।"–**प्रश० व्यो० पृ० २० ग०।** (२) शरीरस्य। "प्रतिबन्धकत्वेन तदपहन्तुर्हिंसाफलं न स्यात्। तथा हि प्रतिबन्धविघातक उपकारक एवेति दृष्टम्। न हि नित्यसुखसंवेदनस्य प्रतिबन्धकस्य शरीरादेरपहन्तुर्हिंसाफलस्य अभाव इत्यलम्।"–**प्रश० व्यो० पृ० २० ग०। स्या० र० पृ० १११७।** (३) "प्रकाशस्य तुच्छेनावरीतुमशक्यत्वात्...मेघा अपि रवेरन्ये स्वरूपेण च वास्तवाः। तत्त्वान्यत्वाद्यचिन्त्या तु नाविद्यावरणक्षमा॥"–**न्यायमं० पृ० ५१०।** (४) **पृ० १४३।** (५) नित्यसुख-तत्संवेदनयोः। (६) "नित्यसुखे हि अनुभवस्यापि नित्यत्वाद् व्यासङ्गानुपपत्तिः। तथा हि आत्मनो रूपादिविषयकज्ञानोत्पत्तौ विषयान्तरे ज्ञानानुत्पत्तिर्व्यासङ्गः। एवमिन्द्रियस्यापि एकस्मिन् विषये ज्ञानजनकत्वेन प्रवृत्तस्य विषयान्तरे ज्ञानाजनकत्वं व्यासङ्गः। न चैवमात्मनो रूपादिविषयकज्ञानोत्पत्तौ नित्यसुखे ज्ञानानुत्पत्तिः तज्ज्ञानस्यापि नित्यत्वात्।"–**प्रश० व्यो० पृ० २० ग०।** (७) तुलना–"दृष्टातिक्रमश्च देहादिषु तुल्यः। यथा दृष्टमनित्यं सुखं परित्यज्य नित्यसुखं कामयते, एवं देहेन्द्रियबुद्धीरनित्या दृष्टा अतिक्रम्य मुक्तस्य नित्या देहेन्द्रियबुद्धयः कल्पयितव्याः।"–**न्यायभा०, वा०, ता० टी० १।१।२२।** "सुखवज्ज्ञानवच्चास्य कामं देहेन्द्रियाद्यपि। नित्यं प्रकल्प्ययतामित्थं मोक्षो रम्यतरो भवेत्।"–**न्यायमं० पृ० ५१०।** (८) अनन्तज्ञानधारणाय उपयुज्यमानायाः अनन्तशक्तेः।

1 **सम्बन्धेन तत्प्र**–ब०। 2–**करणदेहेन्द्रि**–ब०। 3 **तदभावे तत्र** आ०, **तदभावे तत प्रसवे तत्र** ब०।

क्षणदर्शनस्य च सामर्थ्यसिद्धत्वात् अनन्तचतुष्टयस्वरूपलाभलक्षणमोक्षप्रसिद्धेः जैनमतसिद्धिः स्यात्, 'आनन्दं ब्रह्मणो रूपम्' इत्येकान्तत्यागात्[1]। तन्न सुखस्वभावत्वलक्षणं साध्यं विचार्यमाणं भवन्मते घटते।

साधनञ्च अत्यन्तप्रियबुद्धिविषयत्वम् अनन्यपरतयोपादीयमानत्वञ्च अनैकान्तिकत्वादसाधनम्; दुःखाभावेऽपि भावात्[1]। अनन्यपरतयोपादीयमानत्वञ्चासिद्धम्; नहि आत्मा अन्यार्थं नोपादीयते, सुखाद्यर्थमस्योपादनात्। अत्यन्तप्रियबुद्धिविषयत्वमप्यसिद्धम्; दुःखितायामप्रियबुद्धेरपि भावात्।

यदपि 'आत्मा सुखस्वभावः वस्तुत्वे सति मुख्यप्रेयोबुद्धिविषयत्वात्' इत्युक्तम्[2]; तदप्येतेन प्रत्युक्तम्; सुखस्वभावत्वे प्रागुक्ताशेषदोषानुषङ्गात्। प्रेयोबुद्धिविषयत्वं निरुपचरितप्रेयःशब्दवाच्यत्वञ्चाऽसिद्धम्; कदाचिद्[2] दुःखितायां तदभावात्[3]। अन्यथासिद्धञ्च; आत्मनो हि आत्यन्तिको दुःखाभावो मोक्षे स्यात् इति तत्र तत् साधनद्वयं न पुनः सुखस्वभाव इति। विरुद्धञ्च, सुखस्वभावताविपरीतस्य[3] दुःखाभावस्वभावत्वस्यैव अतः प्रसिद्धेः। तथाहि—दुःखाभावरूपोऽयमात्मा, वस्तुत्वे सति मुख्यप्रेयोबुद्धिविषयत्वात्, निरुपचरितप्रेयःशब्दवाच्यत्वाद्वा, रागिणां वैषयिकदुःखाभाववदिति[4]।

यदप्युक्तम्[5]—'इष्टार्थो मुमुक्षूणां प्रयत्नः' इत्यादि; तदप्यसुन्दरम्; हेतोरनेकान्तात्। नहि इष्टार्थसाधनायैव प्रेक्षावतां प्रयत्नो भवति, व्याधिविशेषखिन्नानां तेषाम् अनिष्टोपरमार्थमपि प्रयत्नप्रतीतेः।

किञ्च, इष्टशब्देनात्र किं सुखमभिधीयते, अभिप्रेतप्रयोजनमात्रं वा? यदि अभिप्रेतप्रयोजनमात्रम्; कथमतः पुंसः सुखस्वभावता सिद्ध्येत्? परस्परविरुद्धानेकापवर्गसंसिद्धिप्रसङ्गश्च, कपिलादिमतानुसारिणामपि[6] मुमुक्षूणां प्रयत्नस्य तदिष्टापवर्गलक्षणप्रयोजनप्रसाधकत्वप्रसक्तेः। प्रयत्नस्य प्रेक्षावत्त्वविशेषणात् न अनेकविरुद्धापवर्गसंसिद्धिरिति चेत्; न; तद्विवेकस्य कर्त्तुमशक्यत्वात्। नहि भवन्मतानुसारिणः प्रेक्षावन्त न कपिलादिमतानुसारिणः इति विवेकः कर्त्तुं शक्यः, प्रमाणप्रबाधितसर्वथानित्यादि-[7]

(१) "दुःखाभावेऽपि भावात्। अनन्यपरतयोपादीयमानत्वञ्चासिद्धम्; सुखार्थमुपादानात्। अत्यन्तप्रियबुद्धिविषयत्वमप्यसिद्धम्; दुःखितायामप्रियबुद्धेरपि भावात्।"—**प्रश० व्यो० पृ० २० ग०।** (२) **पृ० ८३१ पं० ६।** (३) प्रेयस्त्वाभावात्। (४) **पृ० ८३१ पं० ७।** (५) तुलना—"इष्टाधिगमार्था प्रवृत्तिरिति चेत्; न; अनिष्टोपरमार्थत्वात्।"—**न्यायभा०, वा० १।१।२२।** "नानिष्टोपरमार्थत्वादनिष्टस्यापि शान्तये। सन्तः प्रयतमाना हि दृश्यन्ते व्याधिखेदिताः॥ अतिदुर्वहश्चायं संसारदुःखभार इति तदुपशमाय व्यवस्यन्तः सन्तो न निष्प्रयोजनप्रयत्ना भवन्तीत्यनैकान्तिको हेतुः।" —**न्यायमं० पृ० ५०९।**

1—**कान्तपरित्यागात्** श्र०। 2—**चिदुचितायां** ब०। 3 **सुखस्वभावविप**—आ०। 4—**भावावादिति** आ०, —**भावादिति** ब०। 5—**क्तमिमुमुक्षू**—आ०,—**क्तमिष्टार्थं मुमुक्षू**—ब०। 6—**लादिमनुसारि**—आ०। 7—**प्रमाणबाधि**—श्र०।

स्वभावतत्त्वाङ्गीकारेण अशेषाणामप्यप्रेक्षावत्त्वप्रसिद्धेः । अथ सुखम् इष्टशब्देन उच्यते; तदा साध्यविकलता दृष्टान्तस्य । न खलु कृषीवलादीनां कृष्यादिप्रयत्नः साक्षात्सुखार्थो भवति, कृष्यादिफलनिष्पत्त्यर्थत्वात्तस्य । परम्परया तस्य[1] तदर्थत्वे मुमुक्षुप्रयत्नस्यापि तथा[2] तदर्थत्वमस्तु । ननु मुमुक्षवो यदि साक्षात्सुखार्थप्रयत्ना न भवन्ति तदा ते निष्प्रयोजनप्रयत्ना एव स्युः प्रयोजनान्तरस्य तत्प्रसाध्यस्याऽसंभवात्; तदप्यपेशलम्; संसारदुःखोच्छेदलक्षणप्रयोजनस्य तत्प्रयत्नप्रसाध्यस्य[3] सद्भावात् । दुस्सहो हि संसार-दुःखभारोऽयम् अतः तदुच्छित्तये प्रयतमानास्ते न निष्प्रयोजनप्रयत्ना भवितुमर्हन्ति । 5

यत्पुनः 'सुखतारतम्यं क्वचिद्विश्राम्यति' इत्याद्यभिहितम्; तदप्यभिधानमात्रम्; परत्वादिना अनेकान्तात् । परापरादिबुद्धिप्रकर्षसमधिगतो हि परत्वादिप्रकर्षः तारत-म्यशब्दवाच्यो न[3] च क्वचिद्विश्रान्तः । 10

किञ्च, दुःखेप्येवं परमप्रकर्षप्रसङ्गः–दुःखतारतम्यं[4] क्वचिद्विश्राम्यति तारतम्य-शब्दवाच्यत्वात् परिमाणतारतम्यवत् इति । न च दुःखपरमप्रकर्षो भवद्भिरिष्टः इत्यनेनापि[6] अनेकान्तः ।

यदपि–'*आनन्दं ब्रह्मणो रूपम्*' इत्याद्यागमः मोक्षे सुखस्वभावतायामात्मनः प्रमाणम्' इत्याद्युक्तम्[7]; तदतीवाऽसङ्गतम्; तस्य प्रामाण्यासंभवात् । गुणवद्वक्तृकत्वेन[5] हि वचनस्य प्रामाण्यम् । न च वेदे भवद्भिः तदिष्टम् । अपौरुषेयत्वेनास्य प्रामाण्यम्; इत्यपि श्रद्धामात्रम्; तदपौरुषेयत्वस्य प्रागेव प्रतिव्यूढत्वात्[8] । अस्तु वा तस्य तथा प्रामाण्यम्, तथापि[9] यथासौ मुक्तौ आनन्दरूपताम् आत्मनः प्रतिपादयति तथा तदभाव-मपि "*न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति*[6], *अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः* ।" [छान्दो० ८।१२।१] इत्यादिवचनात् । अतः क्वास्य प्रामाण्यम् इति व्याघ्रतटीन्यायो[8] भवतः समायातः[7] । अथ इदमागमवचनम्[9] अन्यथा व्याख्यायते-'सशरीरस्य' इति प्रक्रमात् सांसारिके सुखदुःखे अनुकूलेतरविषयोपलम्भसंभवे मोक्षे

(१) परम्परया । (२) मुमुक्षुप्रयत्न । (३) पृ० ८३१ पं० ८ । (४) दुःखपरमप्रकर्षेण । (५) पृ० ८३१ पं० ११ । (६) पृ० ७२४–। (७) "स्यादेतदेवं यद्येतदेव केवलमागमवचनमश्रोष्यत, वचनान्तरमपि तु श्रूयते–न ह वै··· । ननु भवत्पठितमागमवचनमन्यथापि व्याख्यातुं शक्यते–सशरीरस्येति प्रक्रमात् सांसारिके सुखदुःखे अनुकूलेतरविषयोपलम्भसंभवे तदानीमशरीरमात्मानं न स्पृशत इत्यर्थः । हन्त तर्हि त्वदधीतमपि वेदवचनमानन्दं ब्रह्मेति संसारदुःखपरिहारक्रमप्रकरणादेव तद्दुःखापायविषयं व्याख्यास्यते । न खलु व्याख्यानस्य भगवतः काचिदभूमिरस्ति । दृष्टाश्च दुखोपशमे सुखशब्दप्रयोगाः । चिरज्वरशिरोऽर्त्यादिव्याधिदुःखेन खेदिताः । सुखिनो वयमद्येति तदपाये प्रयुञ्जते ॥"–**न्यायमं० पृ० ५०९** । (८) "कुटुम्बमपि मे प्रेयान् प्रेयांस्त्वमपि हे सखे । किं करोमि द्विधा चित्त इतो व्याघ्र इतस्तटी ॥"–**परिशि० ३ । १६६** । **लौकिकन्या० तृ० भा०** । "इतस्तटमितो व्याघ्रः केनास्तु प्राणिनो गतिः ।"–**यश० उ० पृ० १३८** । (९) 'न ह वै' इत्यादि वचनम् ।

1 **तस्यास्त**–ब० । 2 **तदा तद**–ब०, श्र० । 3 **न क्वचि**–आ० । 4 **दुःखे तारतम्यं** आ० । 5–**कृतृत्वेन हि** आ०, श्र० । 6–**रपपातिरस्ति** श्र० । '**समायातः**' नास्ति श्र० ।

अशरीरमात्मानं न स्पृशतः' इति; तदपि मनोरथमात्रम्; 'आनन्दं ब्रह्म' इत्यस्यापि अन्यथा व्याख्यातुं सुशकत्वात्, [1]आत्यन्तिकसंसारदुःखाभावविषयो हि अत्र आनन्दशब्दः न पुनः सुखविषयः। दृष्टश्च दुःखाभावे सुखशब्दप्रयोगः यथा भराक्रान्तस्य चिरंज्वरशिरोत्त्यादिव्याधिदुःखितस्य वा तदपाये 'चिरं तद्दुःखेन खिन्नाः सुखिनो वयमद्य' इति तदात्मनां प्रतिभासप्रतीतेः।

यच्चोक्तम्[2]–'नित्यानन्दस्य संसारदशायाम् आवृतत्वेनाऽनभिव्यक्तितोऽनुपलम्भः' इत्यादि; तदप्युक्तिमात्रम्; अविद्यादेः तदावारकत्वप्रतिषेधात्, नित्यैकस्वभावस्य स्वप्रकाशात्मन आव्रियमाणत्वायोगाच्च, परिणामिन एव हि वस्तुनः केनचिदावरणं युक्तम् कथञ्चिदनावृतरूपपरित्यागेन आवृतरूपस्वीकारात्। अतः कथञ्चिदेव नित्यज्ञानखादिस्वभावो [3]मुक्तौ आत्मा प्रतिपत्तव्य इति ॥ छ ॥

नैरात्म्यभावनातो विशुद्धज्ञानोत्पत्तिरूपो मोक्षः इति बौद्धस्य पूर्वपक्षः–

ननु कार्य[4]कारणभूतज्ञानक्षणप्रवाहव्यतिरेकेण अपरस्य आत्मनोऽसंभवात् कस्य ज्ञानादिस्वभावता मुक्तौ प्रसाध्येत? मुक्तिश्च आत्मदर्शिनो दूरोत्सारिता। यो हि पश्यति आत्मानं स्थिरादिरूपं तस्य आत्मनि स्थैर्यादिगुणदर्शननिमित्तः स्नेहोऽवश्यम्भावी, आत्मस्नेहाच्च आत्मसुखेषु परितृ[5]ष्यन् सुखेषु तत्साधनेषु च दोषास्तिरस्कृत्य गुणानारोपयति, गुणदर्शी च परितृ[6]ष्यन् ममेति सुखसाधनान्युपादत्ते, ततो यावद् आत्मदर्शनं तावत्संसार एव। तदुक्तम्–

"[3]यः पश्यत्यात्मानं तत्रास्याहमिति शाश्वतः स्नेहः। स्नेहात्सुखेषु [7]तृष्यति तृष्णा दोषांस्तिरस्कुरुते॥

(१) "आत्यन्तिके च संसारदुखाभावे सुखवचनाद् आगमेऽपि सत्यविरोधः। यद्यपि कश्चिदागमः स्याद् मुक्तस्यात्यन्तिकं सुखमिति। सुखशब्द आत्यन्तिके दुःखाभावे प्रयुक्त इत्येवमुपपद्यते। दृष्टो हि दुःखाभावे सुखशब्दप्रयोगो बहुलं लोके।"–**न्यायभा०, वा० १।१।२२**। "मुख्ये हि बाधकोपपत्तेः गौण इति। तथाहि दुःखाभावेऽयमानन्दशब्दः प्रयुक्तो दृष्टः। सुखशब्दो दुःखाभावे यथा भाराक्रान्तस्य बाहिकस्य तदपाये इति।"–**प्रश० व्यो० पृ० २० ग०**। (२) **पृ० ८३२ पं० २**। (३) "यः पश्यात्मानं तत्रात्मनि अस्य द्रष्टुः अहमिति शाश्वतः अनपायिस्नेहो भवति। स्नेहात् सुखेषु तृष्यति तृष्णावान् भवति, तृष्णा च सुखसाधनत्वेनाध्यवसितानां वस्तूनां दोषानशुचित्वादीन् तिरस्कुरुते प्रच्छादयति। दोषतिरस्करणात् गुणदर्शी शुचित्वेष्टत्वगुणान् पश्यन् परितृष्यन् ममेमे ममेदं सुखमिति गर्द्धमानः तस्य सुखस्य साधनानि गर्भगमनादीन्युपादत्ते। तेन आत्मदर्शनमूलत्वेन जन्मादेरात्माभिनिवेशो यावत्तावत् स आत्मदर्शी संसार एव। न केवलं जन्मप्रबन्धस्तस्य दोषा अपि समस्ताः सन्तीत्याह। आत्मनि सति ततोऽन्यस्मिन् परसंज्ञा परबुद्धिर्भवति, स्वपरयोर्यथाक्रमं परिग्रहोऽभिष्वङ्गः द्वेषः परित्यागः तौ भवतः। अनयोः अनुनयप्रतिषेधयोः संप्रतिबद्धाः सर्वे दोषाः रागमात्सर्येर्ष्यादयः प्रजायन्ते।"–**प्रमाणवा० मनोरथ०**। उद्धृता इमे–**बोधिचर्या० पं० पृ० ४९२**। **अनेकान्तजय० पृ० २८**। **यश० उ० पृ० २५२**। **न्यायवि० वि० पृ० ५८१ A.**। **षड्द० बृह० श्लो० ५२**। **ज्ञानबि० पृ० १४७ A.**। "यः पश्यत्यात्मानं तस्यात्मनि भवति"–**सिद्धिवि० टी० पृ० ५५ B.**। 'आत्मनि सति'–**अभि० आलोक० पृ० ६७**। **प्रश० कन्द० पृ० २७९**।

1 **चिरंदुःखेन** ब०, श्र०। 2–**स्वभावतयास्य प्रकाशा**–ब०। 3 **युक्तौ** श्र०। 4–**कारकभूत**–आ०। 5–**तृष्यन्** आ०, ब०। 6–**तृष्यन्** आ०, ब०। 7 **तृष्यति** आ०।

गुणदर्शी परितृप्यन्[1] ममेति सुखसाधनान्युपादत्ते । तेनात्मभिनिवेशो यावत्तावत् स संसारः ॥ आत्मनि सति परसंज्ञा स्वपरविभागात् परिग्रहद्वेषौ । अनयोः सम्प्रतिबद्धाः सर्वे दोषाः प्रजायन्ते॥"
[**प्रमाणवा० १।२१९-२१**] इति ।

ततो मुक्तिमिच्छता स्वरूपं पुत्रकलत्रादिकञ्च अनात्मकमनित्यमशुचि दुःखमिति श्रुतमय्या[1] चिन्तामय्या च भावनया भावयितव्यम्, एवं भावयतः तत्र अभिष्वङ्गाभावात्[2] अभ्यासविशेषतो वैराग्यमुपजायते, अतः सास्रवचित्तसन्तानलक्षणसंसारनिवृत्तिरूपा मुक्तिरुपपद्यते[3] । निरन्वयविनश्वरेषु हि[2] चित्तक्षणेषु एकत्वाध्यारोपेण आत्माभिनिवेशात् आत्मप्रेमानुगतः[3] प्राण्यभिधानः[4] स्कन्धसन्तानः सांसारिकसुखसाधनेषु प्रवर्त्तमानः सास्रवचित्तसन्तानं सन्तनोति । ततोऽस्य व्यलीकाभिनिवेशस्य अपोहार्थं यत्नः[5] नैरात्म्याभ्यासादिलक्षण[6] असत्यपि आत्मनि नित्यनिरंशादिस्वभावे मोक्तरि इति । उक्तञ्च—

(१) तत्र श्रुतमयी श्रूयमाणेभ्यः परार्थानुमानवाक्येभ्यः समुत्पद्यमानेन श्रुतशब्दवाच्यतामास्कन्दता निर्वृत्ता परं प्रकर्षं प्रतिपद्यमाना स्वार्थानुमानलक्षणया चिन्तया निर्वृत्तां चिन्तमयीं भावनामारभते ।"–**आप्तप० का० ८३** । (२) अभिष्वङ्गो रागः । (३) "कार्यकारणभूताश्च तत्राविद्यादयो मताः । बन्धस्तद्विगमादिष्टो मुक्तिर्निमलता धियः ॥ · · · · यथोक्तम्–चित्तमेव हि संसारो रागादिक्लेशवासितम् । तदेव तैर्विनिर्मुक्तं भवान्त इति कथ्यते ।"–**तत्त्वसं०, पं० पृ० १८४** । (४) "तस्मादनादिसन्तानतुल्यजातीयबीजिकाम् । उत्खातमूलां कुरुत सत्त्वदृष्टिं मुमुक्षवः ॥"–**प्रमाणवा० २।२५६** । किं पुनरिदं नैरात्म्यं नाम यदसत्सु नोपदेष्टव्यं सत्सु चोपदेष्टव्यमित्याह–अद्वितीयं शिवद्वारं कुदृष्टीनां भयङ्करम् । विषयः सर्वबुद्धानामिति नैरात्म्यमुच्यते ।–तत्रात्मा नाम योऽपरायत्तस्वरूपः स्वभावः, तदभावो नैरात्म्यम् । तच्च धर्मपुद्गलभेदात् द्वैतं प्रतिपद्यते । धर्मनैरात्म्यं पुद्गलनैरात्म्यञ्च । तत्र पुद्गलो नाम यः स्कन्धानुपादाय प्रज्ञप्यते । स च स्कन्धेषु पञ्चधा मृग्यमाणो न संभवति । धर्मास्तु स्कन्धायतनधातुसंशब्दिताः पदार्थाः तदेतेषां धर्माणां पुद्गलस्य च यथास्वं हेतुप्रत्ययाधीनजन्मत्वादुपादाय प्रज्ञप्यमानत्वाच्च स्वायत्तमपरात्तं निजमकृतकं रूपं नास्तीति पुद्गलस्य धर्माणाञ्च नैःस्वाभाव्यं व्यवस्थाप्यते । यस्य चार्थस्य स्वरूपसिद्धिर्नास्ति तस्य केनान्येनात्मनास्तु सिद्धिरिति । तस्मात्सर्वथाऽसिद्धलक्षणा एव पदार्था मूर्खजनस्य विसंवादकेनात्मना प्रतीत्य वोपादाय वा वर्त्तमाना मूढधियां सङ्गास्पदं भवन्ति । यथास्वभावं तु सम्यग्दर्शनैः प्रतिभाव्यमाना धर्मपुद्गलयोः सङ्गपरिक्षयवाहकाः भवन्ति । सङ्गपरिक्षयश्च निर्वाणप्राप्तिकारणम् । विदितनैरात्म्यस्य हि सर्वेषु परिक्षीणसङ्गस्य न क्वचित्काचित्प्रार्थना कुतो वा निमित्तोपलम्भ इत्यद्वितीयमेव शिवद्वारमेतन्नैरात्म्यम् ।····(**पृ० १५१**) तत्त्वतो नैरात्म्यमिति यस्यैवं वर्तते मतिः । तस्य भावात्कुतः प्रीतिरभावेन कुतो भयम् ॥"–**चतुःशत० पृ० १५१, १५६** । **तत्त्वसं० पृ० ८६६** । "यतस्ततो वास्तु भयं यद्यहं नाम किंचन । अहमेव न किञ्चिच्चेत् भयं कस्य भविष्यति ॥"–**बोधिच० ९।५७** । "वरं नैरात्म्यभावना नैरात्म्यस्य पुद्गलादिविरहस्य भावना अभ्यासः वरमुत्तमम्, आत्मदर्शनप्रवृत्ताहङ्कारनिवृत्तिहेतुत्वात् । तथाहि तावद् भावनाप्रकर्षपर्यन्तगमनात् साक्षान्नैरात्म्यदर्शनात् विरोधिनः सत्कायदर्शनं निवर्तते । तन्निवृत्तौ चैकस्यानुगामिनो दर्शनाभावात् पूर्वापररूपविकलस्य क्षणमात्रस्य दर्शनम् । ततः पूर्वापरसमारोपाभावान्नानागतसुखसाधनं किंचिदात्मनः पश्यति, ततो न तस्य क्वचिद्विषये रागो जायते नापि तत्प्रतिविरोधिनि द्वेषः आसङ्गाभावादेव । नाप्यपकारिणं प्रति अपकारस्थानं पश्यति, येन यस्मिन् कृतो-

1–**तृप्यन्** श्र० । 2 **चित्तलक्षणेषु** श्र० । 3–**नुगमः प्रा**–ब० । 4 **प्रामाण्यभि**–श्र० । 5 **यतोनै**–ब० । 6–**विकलक्षणः** श्र० ।

"मिथ्याध्यारोपहानार्थं यत्नोऽसत्यपि मोक्तरि" [प्रमाणवा० १।१९४] इति ।

नैरात्म्याभ्यासादिलक्षणयत्नाभावे तु आत्माभिनिवेशाऽनिवृत्तेः इन्द्रियादिषु उपभोगाश्रयत्वेन गृहीतेषु आत्मीयबुद्धेर्निवारयितुमशक्यत्वतो वैराग्यासंभवात् मोक्षाय दत्तो जलाञ्जलिः । तदुक्तम्–

5 "उपभोगाश्रयत्वेन गृहीतेष्विन्द्रियादिषु ।
स्वत्वधीः केन वार्येत वैराग्यं तत्र तत्कुतः ॥" [प्रमाणवा० १।२२९] इति ।

अथोच्यते–नेन्द्रियादिषु उपभोगाश्रयत्वबुद्धिनिबन्धनस्वत्वबुद्धिप्रभवोऽयम् आत्मीयस्नेहः येनायं दोषः स्यात् किन्तु गुणदर्शननिबन्धनः, अतः तद्विरुद्धदोषदर्शने तन्निवृत्तितो वैराग्योपपत्तेः मुक्तिरुपपन्नेति; तदयुक्तम्; तन्निबन्धनस्वत्वबुद्धेरेव अस्याविर्भावात्, स्वचक्षुरादिषु गुणदोषपरीक्षाविकलानामपि बालपशुप्रभृतीनाम् उपभोगाश्रयत्वबुद्धिनिबन्धनायाः स्वत्वबुद्धेः तत्र स्नेहस्याविर्भावात् । आत्मीयेष्वपि च पिच्चटकाणकुण्टादिदोषदर्शनेऽपि अस्य भावात्, परकीयेषु गुणदर्शनेऽप्यभावात् । आत्मीयेष्वपि अतीतेषु स्वदेहच्युतेषु च अङ्गावयवेषु गुणदर्शनेऽपि आत्मीयबुद्धित्यागे स्नेहस्याभावात् तन्निबन्धनस्वत्वबुद्धिप्रभव एवासौ अभ्युपगन्तव्यः । अतः युक्तः तद्व्यवच्छेदाय नैरात्म्यादिभावनाभ्यासः ।

ऽपकारः तयोर्द्वयोरपि द्वितीयक्षणाभावात् । न चान्येन कृतेऽपकारे प्रेक्षावतोऽन्यत्र वैरनिर्यातनमुचितम्, नापि यस्य कृतस्तेनापि । एवं रागादिनिवृत्तौ अन्येषि तत्प्रभवाः क्लेशोपक्लेशा नोत्पद्यन्ते । नापि वस्तुतः कश्चित् कस्यचिदपकारकारी । इदं प्रतीत्येदमुत्पद्यते इति प्रतीत्यसमुत्पाददर्शनाद्वा । एवं हि पुद्गलशून्यतायां सत्कायदर्शननिवृत्तौ छिन्नमूलत्वात् क्लेशा न समुदाचरन्ति । यथोक्तमार्यतथागतगुह्यसूत्रे–तद्यथापि नाम शान्तमते वृक्षस्य मूलच्छिन्नस्य सर्वशाखापत्रपलाशं शुष्यति । एवमेव शान्तमते सत्कायदृष्टिप्रशमात् सर्वक्लेशा उपशाम्यन्तीति । तस्माद्वरं नैरात्म्यभावना ।"–**बोधिचर्या० पं० पृ० ४९२–९३ । नैरात्म्यपरि० पृ० १२ ।**

(१) "मिथ्याध्यारोपस्य संसारित्वाध्यवसायस्य हानार्थं यत्नोऽसत्यपि कस्मिंश्चिदात्मादौ मोक्तरि । न हि यथात्रस्त्वेव व्यवहारः किन्तु यथावसायञ्च । तथाहि रज्जुरपि सर्पाध्यवसायविषयत्वात् परिहारविषयः । एवमहमेव बद्धोऽहमेव मोक्ष्यामीत्यध्यारोपान्मुक्त्यर्थं व्यायामः ।"–**प्रमाणवा० मनोरथ० ।** उद्धृतोऽयम्–**तत्त्वसं० पं० पृ० १८३ । प्रमेयक० पृ० ३२१ । सन्मति० टी० पृ० १६२, ४१८ ।** (२) "आत्मीयबुद्धिहान्यात्र त्यागो न तु विपर्यये । उपभोगाश्रयत्वेन····आत्मीयबुद्धिहान्या तत्राहिदष्टाङ्गे त्यागो न तु विपर्यये आत्मीयबुद्धिसत्तायाम् । यस्माद् उपभोगस्य आश्रयत्वेन कारणत्वेन गृहीतेष्विन्द्रियादिषु स्वत्वे धी आत्मीयत्वबुद्धिः केन हेतुना वार्येत ? क केनचित् । तत्कुतस्तत्र उपभोगसाधने स्वीयावयवे वैराग्यं येन त्यज्यते । ततो यत्त्यज्यते आत्मीयबुद्धिहान्या एव । न चैवं स्नेहादिष्वात्मीयबुद्धिहानिरस्ति येनैषां त्यागः स्यात् ।"–**प्रमाणवा० मनोरथ० ।** उद्धृतोऽयम्–**न्यायवि० वि० पृ० ५८१** B. । (३) भोगसाधनत्वनिबन्धन । (४) स्नेहस्य । (५) उपभोगाश्रयत्वनिबन्धन । (६) स्नेहः ।

1–**ध्यानोप**–श्र० । 2–**णप्रयत्ना**–श्र० । 3 **आनीयबुद्धे**–आ० । 4 **स्वत्वधीः** ब० । 5 **'इति'** नास्ति ब० । 6–**निबन्धनसत्त्वबु**–त्र० । 7 **चेदयुक्तम्** ब० । 8 **अस्याभावात्** आ० । 9–**श्रयबुद्धि**–ब० । 10–**दर्शनेप्यस्याभा**–श्र० ।

अथ[1] तद्भावनाभावेऽपि कायक्लेशलक्षणात्तपसः[1] सकलकर्मप्रक्षयान्मोक्षो[2] भविष्यति; तन्न; कायक्लेशस्य कर्मफलतया नारकादिकायसन्तापवत् तपस्त्वायोगात्। विचित्रशक्तिकञ्च कर्म विचित्रफलदानाऽन्यथानुपपत्तेः, तच्च कथं कायसन्तापमात्रात् क्षीयेत अतिप्रसङ्गात्। अथ[3] तपः कर्मशक्तीनां संङ्करेण[3] क्षयकरणशीलमिति कृत्वा एकरूपादपि तपसः चित्रशक्तिकस्य कर्मणः क्षयः; नन्वेवं स्वल्पक्लेशेन एकोपवासादिनाऽपि अशेषस्य कर्मणः क्षयापत्तिः शक्तिसाङ्कर्यान्यथानुपपत्तेः। उक्तञ्च—

"कर्मक्षयाद्विमोक्षः[4] स च तपसः तच्च कायसन्तापः।
कर्मफलत्वान्नारकदुःखमिव कथं तपस्तत्स्यात्॥
अन्यदपि चैकरूपं तच्चित्रक्षयनिबन्धनं[4] न स्यात्।
तच्छक्तिसङ्करक्षया(य)कारीत्यपि वचनमात्रं तु॥
अक्लेशादस्तोकेऽपि क्षीणे सर्वक्षयप्रसङ्गो[5] यत्।" [ ] इति॥ छ॥

अत्र प्रतिविधीयते। यत्तावदुक्तम्[6]—'कार्यकारण' इत्यादि; तदसमीक्षिताभिधानम्; कार्यकारणभूतज्ञानक्षणप्रवाह[6]व्यतिरिक्तस्य आत्मनः सन्ताननिषेधावसरे व्यासतः समर्थितत्वात्।

सान्वयशुद्धचित्तसन्ततिरूपस्य मोक्षस्य समर्थनम्—

यत्पुनरुक्तम्[7]—'यः पश्यत्यात्मानं स्थिरादिरूपम्' इत्यादि; तत्सूक्तमेव; किन्तु

(१) "तपसा निर्जरा च"—तत्त्वार्थसू० ९।३। (२) "फलवैचित्र्यदृष्टेश्च शक्तिभेदोऽनुमीयते। कर्मणां तापसंक्लेशात् नैकरूपात्ततः क्षयः॥—कर्मणां फलवैचित्र्यस्य नानागत्युपभोग्यानेकविधोपकरणसाध्यविविधसुखदुःखोपभोगप्रकारस्य दृष्टेश्च शक्तिभेदः सामर्थ्यनानात्वमनुमीयते, अतो नानाप्रकारफलजननसामर्थ्यात् कारणादेकरूपात् फलात् तापसंक्लेशान्न कर्मणां क्षयः।"—प्रमाणवा० १।२७७। (३) "अथापि तपसः शक्त्या शक्तिसंकरसंक्षयैः। क्लेशात्कुतश्चित् हीयेताशेषमक्लेशलेशतः॥—अथापि तपसः शक्त्या शक्तिसंकरेण तापक्लेशमात्रफलेन तानि हीयन्ते। तपःशक्त्या कर्मणां संक्षयेण वा जन्माभावः। यच्च किञ्चिदविशिष्टं तत् क्लेशात्कुतश्चित् केशोल्लुञ्चनादेः क्षीयते। कर्मक्षयाच्च मुक्तिः अत्राह—हीयेताशेषमक्लेशलेशतः। यदि तपसा कर्मक्षयोऽशेषं कर्म हीयेत, अक्लेशतो विनैव केशोल्लुञ्चनादिदुःखात् कर्मणः क्षीणत्वात्। यथा नारकादिदुःखं न भवति तथा अल्पीयोपि न स्यात्। शक्तिसांकर्येपि लेशतः सन्तापक्लेशात् केवलात् कर्म हीयेत, न दुःखान्तरानुबन्धी संसारप्रबन्धः तपस्विनः स्यात्। यदीष्टमपरं क्लेशात् तत्तपः क्लेश एव चेत्। तत्कर्मफलमित्यस्मान्न शक्तेः संकरादिकम्॥ तपसः शक्त्या शक्तिसंकरसंक्षयश्च तदा वक्तुं शक्यो यदि क्लेशादिष्टं क्लेशादपरमन्यत्तपो नान्यथा। क्लेश एव चेत्ततपः, तत्क्लेशरूपं तपः कर्मफलमित्यस्मात् कर्मफलभूतात्तपसः शक्तिसंकरादिकं न युक्तम्। आदिशब्दात् संक्षयश्च।"—प्रमाणवा० मनोरथ० १।२७८—७९। (४) "...क्षयनिमित्तमिह न स्यात्। तच्छक्तिसंकरः क्षयकरीत्यपि...."—षड्द० बृह० श्लो० ५२। "...तच्छक्तिसंकरक्षयकारीत्यपि...." —स्या० र० पृ० १११८। (५) पृ० ८३८ पं० ११। (६) पृ० ९। (७) पृ० ८३८ पं० १८। (८) तुलना—"तत्सूक्तमेव, किन्त्वज्ञो जनो दुःखानुषक्तं सुखसाधनं पश्यन्नात्मस्नेहात् सांसारिकेषु दुःखानुषक्तसुखसाधनेषु प्रवर्तते अपथ्यादौ च मूर्खातुरवत्।"—षड्द० बृह० श्लो० ५२। स्या० र० पृ० १११८।

1 अथैतद्भाव-श्र०। 2—कर्मक्षया—ब०। 3 संकरणे क्षय—श्र०। 4 तच्चित्रं क्षय—आ०, ब०। 5 वत् श्र०। 6—ज्ञानलक्षणप्रवा—श्र०।

अज्ञो जनः दुःखाननुषक्तसुखसाधनमपश्यन् आत्मस्नेहात् सांसारिकेषु दुःखानुषक्त-सुखसाधनेषु प्रवर्त्तते। हिताहितविवेकज्ञस्तु तादात्विकसुखसाधनं स्त्र्यादिकं परित्यज्य आत्मस्नेहात् आत्यन्तिकसुखसाधने मुक्तिमार्गे प्रवर्त्तते। यथा पथ्यापथ्यविवेकमजानन्नातुरः तादात्विकसुखसाधनं व्याधिविवृद्धिनिमित्तं दध्यादिकमुपादत्ते, पथ्यापथ्यविवेकज्ञस्तु तत्परित्यज्य पेयादौ आरोग्यसाधने प्रवर्त्तते। उक्तञ्च—

"तदात्वसुखसंज्ञेषु भावेष्वज्ञोऽनुरज्यते।
हितमेवानुरुद्ध्यन्ते प्रपरीक्ष्य परीक्षकाः॥" [ ] इति।

यदप्युक्तम्—'ततो मुक्तिमिच्छता स्वरूपं पुत्रकलत्रादिकञ्च' इत्यादि; तदप्येतेन प्रत्युक्तम्; सर्वथाऽनित्याऽनात्मकत्वादिभावनाया निर्विषयत्वेन मिथ्यारूपत्वात् सर्वथा नित्यादिभावनावन्मुक्तिहेतुत्वानुपपत्तेः। तन्निर्विषयत्वञ्च आत्मसिद्धेः क्षणभङ्गभङ्गस्य च प्रसाधितत्वात् प्रसिद्धम्। न च कालान्तरावस्थाय्येकानुसन्धातृव्यतिरेकेण भावनाप्युपपद्यते इत्युक्तं सन्ताननिषेधप्रघट्टके। यो हि निगडादिभिर्बद्धः तस्यैव तन्मुक्तिकारणपरिज्ञानानुष्ठानाभिसन्धिव्यापारे सति मोक्षः इति एकाधिकरण्ये सत्येव बन्धमोक्षव्यवस्था लोके प्रसिद्धा, इह तु अन्यः क्षणो बद्धः अन्यस्य च तन्मुक्तिकारणपरिज्ञानम् अन्यस्य च अनुष्ठानाभिसन्धिः व्यापारश्चेति वैयधिकरण्यात् सर्वमनुपपन्नम्।

किञ्च, सर्वो बुद्धिपूर्वं प्रवर्त्तमानः 'किञ्चिदिदमतो मम स्यात्' इत्यनुसन्धानेन प्रवर्त्तते। इह च कस्तथाविधो मार्गाभ्यासे प्रवर्त्तमानः 'मोक्षो मम स्यात्' इत्यनुसन्दध्यात्—क्षणः, सन्तानो वा? न तावत् क्षणः; तस्य एकक्षणस्थायितया निर्विकल्पकतया च एतावतो व्यापारान् कर्त्तुमसमर्थत्वात्। नापि सन्तानः; तस्य सन्तानिव्यतिरिक्तस्य सौगतैरनभ्युपगमात्, सन्ताननिषेधे निषिद्धत्वाच्च।

यच्चान्यदुक्तम्—'निरन्वयविनश्वरेषु' इत्यादि; तदप्युक्तिमात्रम्; आत्मनोऽन-

(१) उद्धृतोऽयम्—न्यायवि० वि० पृ० ५८१। स्या० र० पृ० १११९। (२) पृ०८३९ पं०४। (३) तुलना—"क्षणिकादिभावनाया मिथ्यारूपत्वात्, नच मिथ्याज्ञानस्य निःश्रेयसकारणत्वमतिप्रसङ्गात्।"—प्रश व्यो० पृ० २० ध०। "भावनाया विकल्पात्मिकायाः श्रुतमय्याश्चिन्तामय्याश्चावस्तुविषयाया वस्तुविषयस्य योगिज्ञानस्य जन्मविरोधात्। कुतश्चिदतत्त्वविषयाद् विकल्पज्ञानात्तत्त्वविषयस्य ज्ञानस्यानुपलब्धेः।"—आप्तप० का० ८३। तत्त्वार्थश्लो० पृ० २१। षड्द० बृह० श्लो० ५२। (४) "न बन्धमोक्षौ क्षणिकैकसंस्थौ—क्षणिकमेकं यच्चित्तं तत्संस्थौ बन्धमोक्षौ न स्याताम्। यस्य चित्तस्य बन्धः तस्य निरन्वयप्रणाशादुत्तरचित्तस्याबद्धस्यैव मोक्षप्रसङ्गात्। यस्यैव बन्धः तस्यैव मोक्ष इति एकचित्तसंस्थौ बन्धमोक्षौ"—युक्त्यनु०, टी० पृ० ४१। (५) क्षणिकैकान्तपक्षे। (६) तुलना—"किंच, सर्वो बुद्धिपूर्वं प्रयतमानः किंचिदिदमतो मम स्यादित्यनुसन्धानेन प्रवर्तते।"—षड्द० बृह० श्लो० ५२। (७) पृ० ८३९ पं० ७।

1—साधनं पश्यन् आ०। 2—विवेकस्तु आ०। 3—विवेकस्तु आ०। 4—नित्यादिभावन्मु—आ०। 5 अन्यत्रानुष्ठा—ब०। 6—सन्धेर्व्यापा—आ०। 7—पूर्वं वर्त्तमानः ब०। 8 सन्ताननिषिद्ध—श्र०।

भ्युपगमे तथाभूतचित्तक्षणेषु एकत्वाध्यारोपानुपपत्तेः[1]। तदनुपपत्तिश्च सन्तानभङ्गप्रघट्टके प्रपञ्चिता। निरन्वयविनश्वरत्वे च संस्काराणां[2] मोक्षार्थः प्रयासो व्यर्थः। रागाद्युपरमो हि भवन्मते मोक्षः, तदुपरमश्च विनाशः, तस्य च निर्हेतुकतया[3] अयत्नसिद्धत्वात् तदर्थानुष्ठानादिप्रयासो निष्फल एव। तेन हि प्राक्तनस्य रागादिचित्तक्षणस्य नाशः क्रियेत, भाविनो वाऽनुत्पादः, तदुत्पादकशक्तेर्वा क्षयः, सन्तानस्य वोच्छेदः[3] अनुत्पादो वा, निराश्र(स्र)वचित्तसन्तत्युत्पादो वा[4]? तत्राद्यः पक्षोऽनुपपन्नः; विनाशस्य निर्हेतुकतया भवन्मते[3] कुतश्चिदुत्पत्तिविरोधात्। द्वितीयपक्षोऽप्यत एव अनुपपन्नः; उत्पादाभावो हि अनुत्पादः, सोऽभावरूपत्वात् कथं कुतश्चिदुत्पद्येत[5] अपसिद्धान्तप्रसङ्गात्[4]? तच्छक्तिक्षयार्थोऽपि तत्प्रयासोऽसङ्गतः; तत्क्षयस्याप्यभावरूपतया कुतश्चिदात्मलाभासंभवात्। 'सन्तानस्योच्छेदार्थोऽनुत्पादार्थो वा तत्प्रयासः' इत्यप्येतेन प्रत्युक्तम्; क्षणोच्छेदानुत्पादवत् तदुच्छेदानुत्पादयोरभावरूपतया[5] कुतश्चिदुत्पत्त्यनुपपत्तेः[6]।

किञ्च[6], सिद्धे वास्तवे सन्ताने तदुच्छेदार्थोऽनुत्पादार्थो वा तत्प्रयासो युक्तः; न चासौ तथाभूतः सिद्धः; क्षणातिरिक्तस्य तस्य वास्तवस्य भवतानभ्युपगमात्, सन्तानिषेधे निषिद्धत्वाच्च।

किञ्च, अन्त्यज्ञानस्य ज्ञानान्तराकर्तृत्वे[8] सन्तानोच्छेदो भविष्यति। तच्च कुतो न करोति सत्त्वात्[9] तदुत्पादे शक्तत्वाच्च? शक्तमपि सहकारिकारणाभावात् नोत्पादयति; इत्यप्यसमीक्षिताभिधानम्; तदभावस्य[10] अप्रतिबन्धकत्वात्। तेन हि प्रतिबन्धो भावस्योत्पत्तेः, उत्पादकत्वस्य वा? तत्राद्यविकल्पोऽनुपपन्नः; शाक्यपक्षे[11] हि कारणान्तराभावः[12] अभावरूपतया सकलशक्तिविरहस्वभावो भावस्य नोत्पत्तिप्रतिबन्धं कर्तुमर्हति। यत् सकलशक्तिविरहस्वभावं न तत् कस्यचिदुत्पत्तिप्रतिबन्धकम् यथा शशविषाणम्,

(१) तुलना–"अहेतुकत्वान्नाशस्य हिंसाहेतुर्न हिंसकः। चित्तसन्ततिनाशश्च मोक्षो नाष्टाङ्गहेतुकः॥"–आप्तमी० का० ५२। "आकस्मिकेऽर्थे प्रलयस्वभावे मार्गो न युक्तो बधकश्च न स्यात्॥–तथा च सकलास्रवनिरोधलक्षणमोक्षस्य चित्तसन्ततिनाशरूपस्य वा शान्तनिर्वाणस्य मार्गो हेतुः नैरात्म्यभावनालक्षणो न युक्तः स्यात् नाशकस्य कस्यचिद्विरोधात्।"–युक्त्यनु० टी० पृ० ४०। "निर्हेतुकतया विनाशस्य उपायवैयर्थ्यम्, अयत्नसाध्यत्वात्।"–प्रश०व्यो० पृ० २० ङ। (२) तपोऽनुष्ठानादिना। "किंच, तेन मोक्षार्थानुष्ठानेन प्राक्तनस्य रागादिक्षणस्य नाशः क्रियते, भाविनो वाऽनुत्पादः, तदुत्पादकशक्तेर्वा क्षयः, सन्तानस्योच्छेदोऽनुत्पादो वा, निराश्रयचित्तसन्तत्युत्पादो वा?"–षड्द० बृह० श्लो० ५२। (३) सौगतमते। (४) निर्हेतुकाऽभाववादः विशीर्यत इत्यर्थः। (५) सन्तानोच्छेदानुत्पादयोः। (६) तुलना–"किंच वास्तवस्य सन्तानस्यानभ्युपगमात् किं तदुच्छेदादिप्रयासेन? नहि मृतस्य मारणं क्वापि दृष्टम्।"–षड्द० बृह० श्लो०५२। (७) सहकारिकारणाभावस्य। (८) सहकारिकारणाभावेन।

1–रोपानुपपत्तिश्च सन्ता–ब०। 2 संसारिणाम् ब०,श्र०। 3 चोच्छेदः ब०। 4 निराश्रयचित्त–आ०। 5–दुत्पद्यते आ०। 6 कुतश्चिदात्मलाभासंभवात् सन्तानस्योच्छेदार्थोऽनुत्पादार्थो वा तत्प्रयासो युक्तो न चासौ ब०। 7–त्पद्यनुप–श्र०। 8–न्तराकर्तृकत्वे ब०। 9 सत्त्वादुत्पादे आ०। 10 तद्भावस्य ब०। 11 साध्यपक्षे ब०। 12–राभावाभावरूपतया ब०।

तथाभूतश्च शाक्यमते[1] सहकारिकारणाभाव इति । द्वितीयविकल्पोऽप्येतेन प्रतिव्यूढः; उत्पादकत्वस्य[2] हि प्रतिबन्धः कार्योत्पादकपदार्थसत्ताऽपहारः, स च अश्वविषाणप्रख्ये तदभावे[1] दुर्घटः ।

किञ्च, अन्त्यचित्तक्षणस्य अनर्थक्रियाकारित्वे[3] अवस्तुत्वं स्यात्, ततः तज्जनकस्य[3] इति, एवमायातमशेषस्य[3] चित्तसन्तानस्य अवस्तुत्वम् । अथ स्वसन्तानवर्तिनो ज्ञानक्षणस्य अजनकत्वेऽपि सन्तानान्तरवर्तिनो योगिज्ञानस्य[4] जननात् नाऽशेषस्य तत्सन्तानस्याऽवस्तुत्वम्; तदयुक्तम्; रसादेरेककालस्य[5] रूपादेः अव्यभिचार्यनुमानाऽभावानुषङ्गात्, अन्त्यक्षणवत्[4] रूपादेर्विजातीयकार्यजनकत्वेऽपि[6] सजातीयाजनकत्वसंभवात्[7] । एकसामग्र्यधीनत्वेन रूपरसयोर्नियमेन कार्यद्वयारम्भकत्वे अन्यत्रापि कार्यद्वयारम्भकत्वं स्यात्, योगिज्ञान-अन्त्यक्षणयोरपि एकसामग्र्यधीनत्वाऽविशेषात् । अथ स्वसन्तानवर्तिकार्यजननसामर्थ्यवद् भिन्नसन्तानकार्यजननसामर्थ्यम्[8] अन्त्यक्षणस्य[9] नेष्यते; तर्हि सर्वथा अर्थक्रियासामर्थ्यरहितत्वेन अस्य आकाशकुशेशयवदवस्तुत्वं स्यात् । तथाविधस्यापि वस्तुत्वे सर्वथाऽर्थक्रियारहितस्य अक्षणिकस्यापि वस्तुत्वं स्यात्, तथा च सत्त्वादयः क्षणिकत्वन्न साधयेयुः अनैकान्तिकत्वात् । तन्न सन्तानोच्छेदलक्षणा मुक्तिः तत्कारणानुष्ठानप्रयासेन[6] प्रसाध्या इति पक्षः क्षेमङ्करः ।

निराश्र(स्र)वचित्तसन्तत्युत्पत्तिलक्षणा[7] सा तत्प्रयासप्रसाध्या इति पक्षस्तु ज्यायान् । केवलं 'सा चित्तसन्ततिः सान्वया, निरन्वया[8] वा' इति वक्तव्यम्? तत्र अस्याः[9] सान्वय-

(१) सहकारिकारणाभावे । (२) अर्थक्रियाकारित्वाभावे । तुलना–"चरमक्षणस्याकिञ्चित्करत्वेन अवस्तुत्वापत्तितः पूर्वपूर्वक्षणानामप्यवस्तुत्वापत्तेः सकलसन्तानाभावप्रसङ्गः । विद्युदादेः सजातीयाकरणेऽपि योगिज्ञानस्य करणान्नावस्तुत्वमिति चेत्; न; आस्वाद्यमानरससमानकालरूपोपादानस्य रूपाकरणेऽपि रससहकारित्वप्रसङ्गात्, ततो रसाद्रूपानुमानं न स्यात् ।"–**सन्मति० टी० पृ० १६१ । स्या० र० पृ० ११२१ । प्रमेयक० पृ० ४९७ ।** (३) अन्त्यक्षणोत्पादकस्य उपान्त्यक्षणस्य । (४) यदा हि कश्चित्सर्वज्ञो योगी तम् अन्त्यक्षणं जानाति तदा सोऽन्त्यः क्षणः योगिज्ञानस्य सहकारितया समुत्पादको भवति नाकारणं विषयः इति सिद्धान्तात् । अतः सजातीयक्षणानुत्पादकोऽपि अन्त्यक्षणः योगिज्ञानस्य सहकारितया जनकत्वात् अर्थक्रियाकारी भवत्येव । (५) बौद्धमते हि द्वितीयक्षणवर्तिनो रसस्य प्रथमक्षणवर्ती रस उपादानम् प्रथमक्षणवर्तिरूपञ्च सहकारि भवति । प्रथमक्षणवर्तिरूपं हि सजातीयं द्वितीयक्षणवर्तिनं रूपं जनयित्वैव विजातीये द्वितीयक्षणवर्तिरसे सहकारि भवति । यदि हि अन्त्यो ज्ञानक्षणः सजातीयं ज्ञानक्षणान्तरमनुत्पाद्यापि विजातीये सन्तानान्तरवर्तिनि योगिज्ञाने आलम्बनतया सहकारि स्यात् तदा पूर्वक्षणवर्तिरूपमपि द्वितीयक्षणवर्तिसजातीयं रूपक्षणान्तरमजनयित्वैव विजातीये द्वितीयक्षणवर्तिनि रसे सहकारि स्यात् । तथा च द्वितीयक्षणवर्तिरसात् रूपानुमानं न स्यात् इति भावः । (६) रसोत्पादकत्वेऽपि । (७) रूपक्षणान्तरानुत्पादकत्वसंभवात् । (८) योगिज्ञान । (९) अन्त्यक्षणस्य । (१०) चित्तसन्ततेः ।

1 **साध्यमते** ब० । 2 **व्युत्पादकस्य हि** श्र०, **उत्पादकत्वे हि** ब० । 3–**मशेषचित्त**–आ० । 4 **अन्तक्ष**–आ० । 5 **सजातीयजनकत्वासंभ**–ब० । 6 **तत्कारणेऽनुष्ठान**–आ०, **स्वकारणानुष्ठान**–ब० । 7 **निराश्रयचि**–आ० । 8–**या चेति** श्र० ।

पक्ष एव युक्तः[1]; तथाभूते एव चित्तसन्ताने मोक्षोपपत्तेः, बद्धो हि मुच्यते नाऽबद्धः। न च निरन्वये चित्तसन्ताने बद्धस्य मुक्तिः संभवति, तत्र हि अन्यो बद्धः अन्यश्च मुच्यते। सन्तानैक्याद् बद्धस्यैव मुक्तिरत्रापि[2] इति चेत्; ननु सन्तानार्थः[3] परमार्थसन्, संवृतिसन् वा स्यात्? यदि परमार्थसन्; तदा आत्मैव नामान्तरेण उक्तः स्यात्? अथ संवृतिसन्; तदा एकस्य परमार्थसतोऽसत्त्वाद् 'अन्यो बद्धः अन्यश्च मुच्यते' इत्यायातम्, तथा च बद्धस्य मुक्त्यर्थं प्रवृत्तिर्न स्यात्। 5

अथ अत्यन्तनानात्वेऽपि क्षणानां दृढतररूपतया एकत्वाध्यवसायात् 'बद्धमात्मानं[1] मोचयिष्यामि' इत्यभिसन्धाय प्रवर्त्तते; कथमेवं[6] नैरात्म्यदर्शनम्? यतस्तद्भावनाभ्यासान्मुक्तिः स्यात्। अथ शास्त्रसंस्कारप्रभवं तद्दर्शनमस्ति; न तर्हि[5] एकत्वाध्यवसायः[7] अस्खलद्रूपः, इत्येकं[8] सन्धित्सोरन्यत्प्रच्यवते। अतः कुतो बद्धस्य मुक्त्यर्थं प्रवृत्तिः स्यात् यतो "मिथ्याध्यारोपहानार्थं यत्नोऽसत्यपि मोक्तरि" [प्रमाणवा० १।१९४] इत्युक्तं शोभेत? 10

यत्पुनरुक्तम्[2]–'उपभोगाश्रयत्वेन' इत्यादि; तदप्यविचारितरमणीयम्; हेयोपादेयत्त्वज्ञो हि आत्यन्तिकसुखसाधनम् उपभोगाश्रयमात्मीयञ्चाभिमन्यते[3][4] न तादात्विकसुखसाधनम्; तथाहि[5]–

"एगो[9] मे सस्सदो[8] अप्पा नाणदंसणलक्खणो।
सेसा मे बाहिरा भावा सव्वे संजोगलक्खणा[7]॥ [भावपाहु० गा० ५९]
संजोगमूलं जीवेण पत्ता दुक्खपरंपरा।
तम्हा संजोगसंबंधं[8] सव्वं तिविहेण वोसरे॥" [मूलाचार० २।४८-४९] 15

(१) "चित्तानां तत्त्वतोऽन्वितत्वसाधनात् सन्तानोच्छेदानुपपत्तेश्च"–**अष्टसह० पृ० ६९। प्रमेयक० पृ० ३२०। सन्मति० टी० पृ० १६२।** "केवलं सा चित्तसन्ततिः सान्वया निरन्वया वेति वक्तव्यम्। आद्ये सिद्धसाधनं तथाभूत एव चित्तसन्ताने मोक्षोपपत्तेः।"–**षड्द० बृह० श्लो० ५२।** (२) निरन्वयक्षणिकपक्षेऽपि। (३) "सन्तानस्याप्यवस्तुत्वादन्यथात्मा तथोच्यताम्। कथञ्चिद्द्रव्यतादात्म्याद्विना सन्तत्यसंभवात्।"–**तत्त्वार्थश्लो० पृ० २३।** "यदि सन्तानार्थः परमार्थसंस्तदा आत्मैव सन्तानशब्देनोक्तः स्यात्। अथ संवृतिसन्; तदा एकस्य परमार्थसतोऽसत्त्वादन्यो बद्धोऽन्यश्च मुच्यत इति बद्धस्य मुक्त्यर्थं न प्रवृत्तिः स्यात्।"–**सन्मति० टी० पृ० १६२। प्रमेयक० पृ० ३२१।** (४) "तर्हि न नैरात्म्यदर्शनमिति कुतस्तन्निबन्धना मुक्तिः?"–**सन्मति० टी० पृ० १६२। प्रमेयक० पृ० ३२१।** (५) नैरात्म्यभावनायामस्खलद्रूपायां हि 'बद्धमेव आत्मानं मोचयिष्यामि' इत्येकत्वाध्यवसायस्य संभावनैव नास्ति। (६) नैरात्म्यदर्शनस्य समर्थने क्रियमाणे। (७) एकत्वाध्यवसायः। (८) **पृ० ८४० पं० ५।** (९) "हेयोपादेयत्त्वज्ञा हि आत्यन्तिकसुखसाधनमुपभोगाश्रयमात्मीयञ्चाभिमन्यन्ते न तादात्विकसुखसाधनम्।"–**स्या० र० पृ० १११९।** (१०) "एको मे सासदो अप्पा···"–**नियमसा० गा० १०२।** एको मे शाश्वत आत्मा ज्ञानदर्शनलक्षणः। शेषा मे बाह्या भावाः सर्वे संयोगलक्षणाः। संयोगमूला जीवेन प्राप्ता दुःखपरम्परा। तस्मात्संयोसम्बन्धं सर्वं त्रिविधेन व्युत्सृजामि।

1 **बद्धात्मानं** ब०। 2 **यदप्युक्त**–ब०। 3 **उपयोगाश्र**–आ०। 4–**गाशयमा**–ब०। 5 **हि उक्तञ्च प्राकृतश्लोक एगो** ब०। 6 **संसवो** श्र०। 7 **संयोग**–आ०। 8 **संयोग**–आ०।

"[1]दाराः परिभवकाराः बन्धुजनो बन्धनं विषं विषयाः ।
कायं (कोऽयं) जनस्य मोहः ये रिपवस्तेषु मुह्यदाशा ॥" [ ]

इत्येवं भावयतो विवेकिनः संयोगसम्बन्धिषु दुःखहेतुषु भावेषु सुखलेशसाधनत्वस्य सद्भावेऽपि अन्यदा आत्यन्तिकसुखसाधनं रत्नत्रयं पश्यतः कुतस्तेषु आत्मीयबुद्धिः यतस्ततो निवृत्तिर्न स्यात् ? ननु आत्मीयबुद्धेः ततः स्यान्निवृत्तिः यदि एकान्तेन तेषां दुःखहेतुत्वमेव स्यात्, न चैवम्, लेशतः सुखहेतुत्वस्याप्यत्र संभवात्, तेन दुःखहेतुत्वेऽपि आत्मीयस्नेहात् येनाकारेण सुखहेतुता तावतांशेन स्वस्योपकारकान् इन्द्रियादीन् मन्यमानः तेषु नात्मीयबुद्धिं जहातीति; तदप्यसाम्प्रतम्; तेषां सुखलेशसाधनत्वेऽपि अन्यस्य आत्यन्तिकसुखसाधनस्य सद्भावेन [7]निर्विषान्नस्य सद्भावेन सविषान्नस्येव त्यागसंभवात् ।

यदप्यभिहितम्–'पिच्चटकाणकुण्टादिदोषदर्शनेऽपि' इत्यादि; तदप्यभिधानमात्रम्; यतो न सारूप्यादिगुणदर्शनात् स्नेहो भवतीत्यस्माभिरिष्यते, किन्तु उपभोगाश्रयत्वाख्यगुणदर्शनात्। विवेकिनश्च संयोगसम्बन्धिषु भावेषु जातिजरामरणप्रबन्धलक्षणसंसारदुःखहेतुत्वाख्यम् आत्यन्तिकदोषं पश्यतो न उपभोगाश्रयत्वाख्यस्य गुणस्य दर्शनमस्तीति तन्निबन्धनस्नेहस्य व्यावृत्तेः कथं दोषदर्शनं [13]स्नेहस्य बाधकन्न स्यात् ।

ननु तद्दोषं पश्यतो यद्यपि तत्कालेऽनुरागिणी मतिश्चलिता, तथापि तत्रासौ नैव अत्यन्तं विरक्तो द्रष्टव्यः, पुनस्तद्गुणलेदर्शनादनुरागसंभवात्; इत्यप्यसुन्दरम्; अज्ञो हि तादात्विकदुःखहेतुत्वाख्यस्य तादात्विकदोषस्य दर्शनाद् विरक्तः तादात्विकसुखहेतुत्वाख्यस्य तादात्विकगुणस्य दर्शनात् पुनरनुरज्यते इति युक्तम्, हेयोपादेयतत्त्वज्ञस्तु जातिजरामरणप्रबन्धलक्षणदुःखहेतुत्वाख्यस्य आत्यन्तिकदोषस्य दर्शनाद्विरक्तो न तादात्विकसुखहेतुत्वाख्यस्य तादात्विकगुणस्य दर्शनात् पुनरनुरज्यते, किन्तु आत्यन्तिकसुखहेतुत्वाख्यगुणदर्शनात् । न च संयोगसम्बन्धिषु तद्दर्शनमस्ति इति साकल्येनासौ तत्र उपेक्षालक्षणं वैराग्यमात्मसात्करोति । ननु यदि तत्प्रबन्धलक्षणदुःखहेतुत्वेन

(१) संगृहीतोऽयं श्लोकः सुभाषितरत्नभाण्डागारे । (२) "सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः"–तत्त्वार्थसू० १।१ । तुलना–"तत्र प्रथमं तावत् त्रीणि रत्नानि तद्यथा–बुद्धो धर्मः संघश्चेति ।" –धर्मसं०पृ० १ । (३) तात्कालिकसुखसाधनेषु स्त्र्यादिषु । (४) तादात्विकसुखसाधनस्त्र्यादीनाम् । (५) रत्नत्रयस्य । (६) पृ०८४०पं० ११ । (७) "यद्यप्येकत्र दोषेण तत्क्षणं चलिता मतिः । विरक्तो नैव तत्रापि कामीव वनितान्तरे ।"–प्रमाणवा० १।२४१-४२ । (८) विरागवती जाता । (९) तत्त्वज्ञः । (१०) संयोगसम्बन्धिषु स्त्र्यादिषु ।

1–जना ब–ब० । 2–सम्बन्धेषु श्र० । 3 दुःखाहेतुषु ब०, आ० । 4–त्र भावात् ब० । 5–त्वेऽस्यात्मीय–श्र० । 6–स्यासद्भा–ब० । 7 निर्विशेषात्तस्य सद्भावेन ब० । 8–न्नस्यैव त्यागे संभवात् श्र० । 9 सारूप्यादि–श्र० । 10–सम्बन्धाभावेषु श्र० । 11 गुणदर्शनमस्तीति ब०, आ० । 12–स्नेहव्यावृ–ब० । 13 स्नेहबाध–ब० । 14 इत्यसु–ब० । 15 अन्यो हि आ० । 16–हेतुत्वाख्यगुणदर्शनात् ब०, श्र० । 17 अपेक्षा–श्र० ।

तत्रासौ विरज्यते तदा आत्मन्यपि विरज्यताम् तथाविधदुःखहेतुत्वस्य तत्राप्यविशेषात्, तत्राविरागे वा अन्यत्रापि न विरज्येत विशेषाभावादिति; अत्र अज्ञमात्मानमभिप्रेत्य एवमुच्यते, तद्विपरीतं वा ? यदि अज्ञम्; तदा सिद्धसाधनम्, हेयोपादेयतत्त्वज्ञानरहिते तथाविधदुःखहेतौ आत्मनि वैराग्याऽभ्युपगमात्। हेयोपादेयतत्त्वज्ञानवति तु तस्मिन् तथाविधदुःहेतुत्वाभावान्न वैराग्यम्। 5

यच्चोक्तम्–'कायक्लेशस्य कर्मफलत्वात्' इत्यादि; तदप्यनल्पतमोविलसितम्; हिंसादिविरतिलक्षणवृतोपबृंहकस्य कायक्लेशस्य कर्मफलत्वेऽपि तपस्त्वाविरोधात्। व्रताविरोधी हि कायक्लेशः कर्मनिर्जराहेतुत्वात् तपोऽभिधीयते। न चैवं नारकादिकायक्लेशस्यापि तपस्त्वानुषङ्गः; तस्य हिंसाद्यावेशप्रधानतया तदविरोधित्वासंभवात्। अतः कथं प्रेक्षावतां तेन समानता मुमुक्षुकायक्लेशस्य आपादयितुं युक्ता ? 10

यदपि शक्तिसङ्करपक्षे 'स्वल्पेनैव' इत्याद्युक्तम्; तत्सूक्तम्; विचित्रफलदानसमर्थानां कर्मणां शक्तिसङ्करे सति क्षीणमोहान्त्यसमये अयोगिचरमसमये च अक्लेशतः स्वल्पेनैव परमशुक्लध्यानरूपेण तपसा प्रक्षयाभ्युपगमात्, जीवन्मुक्तेः परममुक्तेश्चान्यथानुपपत्तेः। स तु तच्छक्तिसङ्करः बहुतरक्लेशसाध्यः इति युक्तः तदर्थोऽनेकविधोपवासादिदुश्चरकायक्लेशाद्यनुष्ठानप्रयासः, तमन्तरेण तत्सङ्कराऽप्रसिद्धेः। अतः कथञ्चिदनवच्छिन्नो ज्ञानसन्तानोऽनेकविधदुर्धरतपोऽनुष्ठानात् मुच्यते इति प्रेक्षादक्षैःप्रतिपत्तव्यम्॥ छ॥ 15

ननु 'अनवच्छिन्नो ज्ञानसन्तानः' इत्ययुक्तम्; सुषुप्ताद्यवस्थायामपि तदवच्छेदप्रतीतेः। किञ्चिदपि अपरिच्छिन्दन्नेव हि 'सुषुप्तः' इत्युच्यते, तत्र ज्ञानसद्भावे तदपरिच्छेदानुपपत्तेः। यदि च तत्र ज्ञानसद्भावः स्यात् तदा जाग्रत्सुषुप्तावस्थयोर्भेदो न स्यात्, उभयत्र स्वपरावभासिज्ञानसद्भावाऽविशेषात्। तत्र तत्सद्भावेऽपि निद्रयाऽभिभवात्, जाग्रदवस्थायाञ्च तदभावात्

सुषुप्ताद्यवस्थायां नास्ति ज्ञानमिति वैशेषिकादीनां पूर्वपक्षः– 20

(१) जन्मजरामरणादिप्रबन्धकारणत्वस्य। (२) स्त्र्यादिष्वपि। (३) तुलना–"यादृशो दुखहेतुः स्तादृशो हेय एव, सोपाधिश्च तथा। निरुपाधिरपि हीयतामिति चेत्; न; अशक्यत्वान्निष्प्रयोजनत्वाच्च।" –आप्तमी० पृ० १०६। (४) आत्मनि। (५) पृ०८४१ पं० २। (६) "हिंसाविरतिरूपव्रतोपबृंहकस्य कायक्लेशस्य कर्मत्वेपि तपस्त्वाविरोधात्।"–षड्द० बृह० श्लो० ५२। (७) व्रताविरोधित्वाभावात्। (८) नारकादिक्लेशेन। (९) पृ० ८४१ पं० ५। (१०) "विचित्रफलदानसमर्थानां कर्मणां शक्तिसंकरे सति"–षड्द० बृह० श्लो० ५२। (११) "सुषुप्तिकाले त्वचं त्यक्त्वा पुरीतति वर्तमानेन मनसा ज्ञानाजननमिति।"–मुक्ता० का० ५६। (१२) "सुषुप्तावस्थायां ज्ञानसद्भावे जाग्रदवस्थातो न विशेषः स्यात्, उभयत्रापि स्वसंवेद्यज्ञानस्य सद्भावाविशेषात्।"–प्रश० व्यो० पृ० २० ङ। (१३) "सुषुप्तौ निद्रयाभिभूतत्वं विशेष इति चेत्; असदेतत्; तद्धर्मतया तस्यापि तादात्म्येन अभिभावकत्वासंभवात्। व्यतिरेके तु रूपादिपदार्थानामेव सत्त्वात् तत्स्वरूपं निरूप्यम्। अभिवश्च यदि

1–लक्षणं वृ–ब०। 2 'तत्सूक्तम्' नास्ति श्र०। 3 वाक्लेशतः श्र०। 4–दुःकरकाय–श्र०। 5–सन्तानो नैकविध–ब०। 6–वे च तदपरि–ब०।

नानयोरविशेष इति चेत्; ननु कोऽयं तया[1] ज्ञानस्याऽभिभवो नाम–नाशः, तिरोभावो वा? यदि नाशः; कथं तत्र तत्सद्भावः तस्य[2] तद्विरोधित्वात्[3]। अथ तिरोभावः; तन्न; स्वपर-प्रकाशरूपज्ञानाभ्युपगमे तस्याप्यनुपपत्तेः। अतः सुषुप्ताद्यवस्थायाम् उपलब्धिलक्षण-प्राप्तस्य ज्ञानस्यानुपलब्धेः अभाव एव ज्यायानिति ॥छा॥

5 अत्र प्रतिविधीयते। यत्तावदुक्तम्[4]–'किञ्चिदप्यपरिच्छिन्दन्नेव हि' इत्यादि; तद-

सुषुप्ताद्यवस्थास्वपि ज्ञानसद्भावप्रसाधनम्

समीचीनम्; सुषुप्ताद्यवस्थायां स्वापादिसंवेदनस्य[1] तत्सुखसंवेदनस्य[2] च सद्भावात्। तत्र[3] हि ज्ञानानभ्युपगमे 'सुखमहमस्वाप्सम्[4]' इति सुप्तो-त्थितस्य स्वापसुखस्मरणस्य 'एतावत्कालं निरन्तरं सुप्तोऽहम् एतावत्कालञ्च सान्तरम्' इति स्वापस्मरणस्य[5] चाभावानुषङ्गात्, तस्य[6] ज्ञातवस्तुविषयत्वेन स्वविषयज्ञानान्तराविनाभावि-

10 त्वात्। यत्[5] स्मरणं तत् स्वविषयज्ञानान्तरविनाभावि यथा घटादिस्मरणम्, स्मरणञ्च सुप्तोत्थितस्य स्वापसुखादिसंवेदनमिति। अस्य स्वविषयज्ञानान्तरमन्तरेणाप्याविर्भावे घटादिस्मरणस्यापि तदन्तरेणाविर्भावः स्यात्, अतः कुतस्तदनुभवादिरपि सिद्ध्येत्? ततः सुषुप्ताद्यवस्थायां येनानुभवेन स्वापसुखादिस्मरणमाविर्भाव्यते स तद्विषयोऽभ्युपगन्तव्यः।

एतेन मत्तमूर्च्छिताद्यवस्थायामपि ज्ञानसद्भावः प्रसाधितः; तदवस्थायाः प्रच्यु-

15 तस्य 'तदा मया न किञ्चिदनुभूतम्' इति स्मरणनिबन्धनेन[6] येनानुभवेन[7] सता आत्मा निखिलानुभवविकलोऽनुभूयते तस्यामवस्थायां सोऽनुभवोऽभ्युपगन्तव्यः, तमन्तरेण तत्स्मरणानुपपत्तेः[8]। न च[9] सुषुप्ताद्यवस्थायां[10] स्वापसुखस्य तत्संवेदनस्य वा 'इदमित्थम्'

विनाशः; न विज्ञानस्य सत्त्वं विनाशस्य वा निर्हेतुकत्वम्। अथ तिरोभावः; न; विज्ञानस्य सत्त्वेन तत्सत्तैव संवेदनमित्यभ्युपगमे तस्यानुपपत्तेः।"– **प्रश० व्यो० पृ० २० ङ**।

(१) निद्रया। (२) नाशस्य। (३) सद्भावविरोधित्वात्। (४) **पृ० ८४७ पं० १८**। (५) "अतश्च सुषुप्तावनुभूत आनन्द आत्मा भावरूपाज्ञानञ्चेति त्रयमप्युत्थितेन परामृश्यते सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिषमिति।"–**विवरणप्र० पृ० ६०**। (६) "अस्ति चात्र स्वापलक्षणार्थनिरूपणम्–एतावत्कालं निरन्तरसुप्तोऽहमेतावत्कालं सान्तरमित्यनुस्मरणप्रतीतेः।"–**प्रमेयक० पृ० ३२३**। (७) स्मरणस्य। (८) अनुभवात्मक। (९) तुलना–"सुप्तमूर्च्छाद्यवस्थासु चेतो नेति च ते कुतः। निश्चयो वेदनाभावादिति चेत्स कुतो गतः। यदीत्थं भवतस्तासु निश्चयः संप्रवर्तते। न वेद्मि चित्तमित्येवं सति सिद्धा सचित्तता॥ यदि च तासु मूर्च्छाद्यवस्थासु न वेद्म्यहं चित्तमित्येवं निश्चयः प्रवर्तते भवतः, तदा तेनैव तथा प्रवृत्तेन निश्चयेन सचित्तता सिद्धा।"–**तत्त्वसं०, पं० पृ० ५४०। प्रमेयक० पृ० ३२३**। "स्वप्नमूर्च्छाद्यवस्थासु चित्तं च यदि नेष्यते। मृतिः स्यात्तत्र चौत्पत्तौ मरणाभाव एव वा।"–**तत्त्वसं० पृ० ५४१**। (१०) निखिलानुभवविकलस्य आत्मनः स्मरणानुपपत्तेः। (११) तुलना–"स्यान्मतं यदि विज्ञानं दशास्वास्वस्ति तत्कथम्। न स्मृतिः प्रतिबुद्धादेः तदाकारा भवेदिति॥ तदकारणमत्यर्थं पाटवादेरसम्भवात्। स्मरणं न प्रवर्तेत सद्योजातादिचित्तवत्॥–यदि ह्यनुभूत इत्येतावन्मात्रेणैव स्मरणं स्यात्स्यादेतत्, यावता सत्यप्यनुभवे पाटवाभ्यासार्थित्वादिवैकल्यात् स्मरणं न भवति, यथा सद्योजाताद्यवस्थायामनुभूतस्यापि चित्तस्य।"–**तत्त्वसं०, पं० पृ० ५४०। प्रमेयक० पृ० ३२५**।

1 **स्वप्नादिसं**–श्र०। 2 **तत्सुखसंवेदनस्य'** नास्ति श्र०। 3 **तत्र विज्ञाना**–श्र०। 4–**मस्वापम्** ब०। 5 **यत् स्वसंस्मरणं** ब०। 6–**निबन्धनो येना**–आ०, ब०। 7 **ननु सुषुप्ता**–श्र०, **न च सुप्ता**–आ०।

इति निरूपणाभावादभावः इत्यभिधातव्यम्; तदहर्जातबालकस्य मुखप्रक्षिप्तस्तन्यजनित-सुखेन तत्संवेदनेन चाऽनेकान्तात्। न खलु तत्तेन[1] 'इदमित्थम्' इति निरूप्यते, अथ च अस्ति। नच दुःखाभावात् सुखशब्दप्रयोगोऽत्र गौणः; अभावस्य प्रतियोगिभावान्तर-स्वभावतया अभावविचारावसरे व्यवस्थापितत्वात्।

यदप्युक्तम्[2]—'तत्र ज्ञानसद्भावे' इत्यादि; तदप्यसमीक्षिताभिधानम्; तत्र ज्ञानस-द्भावेऽपि जाग्रत्सुषुप्तावस्थयोर्भेदोपपत्तेः। यत्र[3] हि अनभिभूतं बाह्याध्यात्मिकाऽर्थविचार-चतुरं ज्ञानं सा जाग्रदवस्था, यत्र तु निद्राद्यभिभववशात्तद्विपरीतं सा सुषुप्ताद्यवस्था। 5

यदपि—'कोऽयं निद्रादिना ज्ञानस्याभिभवः' इत्याद्युक्तम्[4]; तत्रास्य तद्वशाद् बाह्या-ध्यात्मिकार्थविचारविधुरत्वमेवाऽभिभवः। स्वपरप्रकाशस्वभावत्वात्तस्य[5] कथं तद्विधुर-त्वम्? इत्यप्यनुपपन्नम्; गच्छत्तृणस्पर्शसंवेदनेन व्यभिचारात्, तस्य तत्स्वभावत्वेऽपि तन्निरूपणासामर्थ्यप्रतीतेः। नहि[6] तत्स्वभावत्वमात्रेणैव[7] ज्ञानस्य तन्निरूपणसामर्थ्यम्; सर्वत्राऽनभिभूतस्यैवास्य[8] तन्निरूपणसामर्थ्यसंभवात्। यथा च गच्छत्तृणस्पर्शसंवेदनम् अन्यमनस्कतयाऽभिभूतम् तथा स्वप्नादिसंवेदनं[2] निद्रादिना इति युक्तमुत्पश्यामः। कथञ्चैवंवादिनो[8] मणिमन्त्रादिना अग्न्यादेः शरावादिना च प्रदीपादेः प्रतिबन्धः सिद्ध्येत्? नहि[9] तेन[10] तस्य[8] नाशः[4] प्रतिबन्धः संभवति; प्रत्यक्षविरोधात्। नापि तिरोभावः; स्वकार्य-जननसमर्थस्यास्य[5] तिरोभावस्याप्यसंभवात्। प्रतीत्यनतिक्रमेणात्र स्वरूपसामर्थ्य-प्रतिबन्धाभ्युपगमः अन्यत्रापि[11] समानः। 15

किञ्च, सुषुप्ताद्यवस्थायां[12] ज्ञानाभावं स एवात्मा प्रतिपद्यते, पार्श्वस्थो वा? यदि स एव; किं तत एव ज्ञानात्, तदभावात्, तदनुपलम्भात्, जाग्रत्प्रबोधदशाभाविज्ञा-नान्तराद्वा? न तावत्तत एव; अस्याऽसत्त्वात्। यदसन्न तत् कस्यचित्प्रतिपत्तिहेतुः 20

---

(१) प्रतियोगिनः सकाशात् यद्भिन्नं भावान्तरं भूतलादि तत्स्वभावतया। (२) पृ० ८४७ पं० १९। (३) "मिद्धादिसामग्रीविशेषाद्, विशिष्टं सुषुप्ताद्यवस्थायां गच्छत्तृणस्पर्शज्ञानतुल्यं बाह्याध्यात्मिकप-दार्थानेकधर्मग्रहणविमुखं ज्ञानमस्ति अन्यथा जाग्रत्प्रबुद्धज्ञानप्रवाहयोरप्यभावप्रसक्तिरिति।"—**सन्मति० टी० पृ० १६३। प्रमेयक० पृ० ३२३।** (४) पृ० ८४० पं० १। (५) ज्ञानस्य। (६) स्वपरप्रकाशनस्व-भावत्वमात्रेण (७) ज्ञानस्य। (८) तुलना—"मणिमन्त्रादिना अग्न्यादिप्रतिबन्धे शरावादिना प्रदीपादि-प्रतिबन्धेऽपि च समानत्वात्।"—**प्रमेयक० पृ० ३२२।** (९) मन्त्रादिना शरावादिना वा। (१०) अग्न्यादेः प्रदीपस्य वा। (११) निद्रया ज्ञानस्याभिभवेऽपि। (१२) तुलना—"तदवस्थायां विज्ञानाभा-वग्राहकप्रमाणासंभवात्। तथाहि—न तावत्सुप्त एव तदवस्थायां विज्ञानाभावं वेत्ति; तदा विज्ञानान-भ्युपगमात्। तदवगमे च तस्यैव ज्ञानत्वात् न तदवस्थायां तदभावः। नापि पार्श्वस्थितोऽन्यस्तदभावं वेत्ति; कारणव्यापकस्वभावानुपलब्धीनां विरुद्धविधेर्वाऽत्र विषयेऽव्यापारात्, अन्यस्य तदभावावभास-कत्वायोगात्।"—**सन्मति० टी० पृ० ९०। प्रमेयक० पृ० ३२३।**

---

1 **तत्र तेन** श्र०। 2 **सुषुप्तादिसंवेदनं** श्र०। 3 **वेदनतस्य** श्र०। 4 **नाशः संभ**—ब०। 5 **स्वकायजनन**—ब०।

यथा वन्ध्यास्तन्धयः, असच्च सुषुप्ताद्यवस्थायामभिप्रेतं भवद्भिः ज्ञानमिति। नापि तदभावात्; परिच्छेदकत्वस्य ज्ञानधर्मतया [1]तदभावे संभवाभावात्, अन्यथा ज्ञानस्यैव 'अभाव' इति नामकृतं स्यात्।

तदनुपलम्भतोऽपि तत्कालभाविनः, अन्यकालभाविनो वा [2]तत्र [3]तदभावप्रतिपत्तिः
5 स्यात्? प्रथमपक्षे कथं तत्र सर्वथा ज्ञानाभावः? तदभावग्राहिणोऽनुपलम्भज्ञानस्य तत्र विद्यमानत्वात्। नापि अन्यकालभाविनः; तस्य [4]तत्प्रतिपत्तिहेतुत्वायोगात्। नहि अन्यकालोऽनुपलम्भोऽन्यकालस्याभावस्य प्रतिपत्तिहेतुः अतिप्रसङ्गात्। अनुपलम्भश्च उपलम्भाभावः, अभावश्च आश्रयग्रहण-प्रतियोगिस्मरणसापेक्षः ग्रहीतुं शक्यः, तत्परतन्त्रतया तद्ग्रहणस्मरणाभावे ग्रहीतुमशक्यत्वात्। अतः अनुपलम्भं तत्रेच्छता तदाश्रय-
10 तया तत्र प्रथममात्मा परिच्छेत्तव्यः प्रतियोगी च स्मर्त्तव्यः, अतः कथं सुषुप्ताद्यवस्थायां [5]सर्वथा ज्ञानाभावः सिद्ध्येत्? तन्न अनुपलम्भतोऽपि तत्र तदभावसिद्धिः।

नापि जाग्रत्प्रबोधदशाभाविज्ञानान्तरात्; तदपेक्षया सुषुप्तादिज्ञानस्य उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वासंभवात्, तद्दशाभाविनः तदभावग्राहिणः कस्यचिज्ज्ञानान्तरस्याऽप्रतीतेश्च। 'निर्भरसुप्तेन [4]मया न किञ्चिज्ज्ञातम्' इति प्रबोधदशाभाविज्ञानं तदभावग्राहकत्वेन
15 प्रतीयते एव; इत्यप्यपेशलम्; एतस्मात् तदा [5]तत्सद्भावस्यैव प्रतीतेः। स्मृतिरूपं हि इदम्, 'स्मृतिश्च [6]तद्दशायां [6]तदभावग्राहिज्ञानान्तरमन्तरेण नोपपद्यते' इत्युक्तमनन्तरमेव, तन्न सुषुप्ताद्यवस्थायां स एवात्मा ज्ञानाभावं प्रतिपत्तुं समर्थः।

नापि पार्श्वस्थः; कारणस्वभावव्यापकानुपलब्धेः विरुद्धविधेर्वा तदभावाऽविनाभाविनो लिङ्गस्य अत्रासंभवात्। न च तत्र तत्सद्भावाऽविनाभाविनोऽप्यस्याऽसंभवः समान
20 इत्यभिधातव्यम्; [8]स्वात्मनि [8]तदविनाभावित्वेनाऽवधारितस्य प्राणापानशरीरोष्णताकारविशेषादेः तत्सद्भावाऽविनाभाविनो लिङ्गस्य अत्रोपलब्धेः, जाग्रद्दशायामपि अन्यचेतोवृत्तेः [9]तद्व्यतिरेकेण अन्यतोऽप्रतिपत्तेः।

[11]ननु द्विविधोऽत्र प्राणादिः—चैतन्यप्रभवः, प्राणादिप्रभवश्च। तत्र चैतन्यप्रभवो

---

(१) ज्ञानाभावे। (२) सुषुप्ताद्यवस्थायाम्। (३) ज्ञानाभाव। (४) आश्रयभूतस्य आत्मनो ज्ञानमथ च ज्ञानाभावस्य प्रतियोगिनो ज्ञानस्य स्मरणमस्त्येवेति भावः। (५) सुषुप्तिदशायाम्। (६) ज्ञानाभाव। (७) लिङ्गस्य। (८) तुलना—"स्वात्मनि स्वसंविदितविज्ञानाविनाभूतत्वेन निश्चितस्य प्राणापानशरीरोष्णताकारविशेषादेः तदवस्थायामुपलभ्यमानलिङ्गस्य सद्भावेन अनुमानप्रतीत्युत्पत्तेः।"—**सन्मति० टी० पृ० ९०। प्रमेयक० पृ० ३२४।** (९) ज्ञानाविनाभावित्वेन। (१०) प्राणापानशरीरोष्णतादिभ्य एव ज्ञानं प्रतीयत इत्यर्थः। (११) "ननु द्विविधोऽत्र प्राणादिः चैतन्यप्रभवो जाग्रद्दशायाम्, प्राणादिप्रभवश्च सुषुप्ताद्यवस्थायामिति।"—**प्रमेयक० पृ० ३२४।**

---

1 **तत्प्रतिहेतुत्वा**—आ०, ब०। 2—**कालस्य भावस्य** आ०। 3 **निर्भरस्वप्नेन मया न कि**—ब०, आ०। 4 **मया किञ्चिज्ज्ञानम्** श्र०। 5 **तद्भावस्यैव** श्र०।

जाग्रद्दशायाम् प्राणादिप्रभवश्च सुषुप्ताद्यवस्थायामिति । तत्र चैतन्यप्रभवप्राणादेर्जाग्रद्दशायां चैतन्यानुमानं युक्तम् न पुनः प्राणादिप्राणादेः। न खलु गोपालघटिकादौ धूमप्रभवधूमादग्न्यनुमानं दृष्टम् अग्निप्रभवधूमादेव तद्दर्शनात्; इत्यप्यचारु; सुषुप्तेतरावस्थयोः प्राणादेर्विशेषाऽप्रतीतेः । [1]यथैव हि सुषुप्तः प्राणिति तथैव इतरोऽपि, अन्यथा 'किमयं [1]सुषुप्तः किं वा जागर्ति' इति सन्देहो न स्यात् । यदि चैते सुषुप्तस्य चैतन्यप्रभवाः न स्युः तर्हि जाग्रतः परवञ्चनाभिप्रायेण सुषुप्तव्याजेनाऽवस्थितस्य [2]तादृशामेव तेषां संभवो न स्यात् । नहि अग्नेर्जायमानो धूमः प्रयत्नशतैरपि धूमादन्यतो वा जायते, धूमप्रभवो वाऽग्नेः इति । दृश्यन्ते च यादृशा [2]एव सुषुप्तस्य प्राणादयः तादृशा एव अस्यापि । तन्नैते भिन्नकारणप्रभवाः । चैतन्येतरप्रभवांश्च प्राणादीन् विवेचयन् वीतरागेतरप्रभवान् व्यापारादीनपि [3]विवेचयतु । तथा च *"सरागा अपि वीतरागवच्चेष्टन्ते वीतरागाश्च सरागवत् अतो वीतरागेतरविभागो निश्चेतुमशक्यः"* [ ] [3]इति विप्लवते ।

[4]सुषुप्तादौ च प्रथमः प्राणादिः कुतो जायताम् ? जाग्रद्विज्ञानसहकारिणो जाग्रत्प्राणादेः इति चेत्; न; [4]एकस्माज्जाग्रद्विज्ञानात् अनन्तर[5]भावी प्राणादिः कालान्तरभावि च प्रबोधज्ञानम् इत्यस्याऽसम्भाव्यमानत्वात् । नहि एकस्मात् सामग्रीविशेषात् क्रमभाविकार्य[6]द्वयसंभवो युक्तः; अन्यथा नित्यादप्यक्रमात् क्रमवत्कार्यद्वयोत्पत्तिः स्यात् । तथा च *"नाक्रमात् क्रमिणो भावाः"* [प्रमाणवा० १।४५] [5]इत्यस्य विरोधः । तस्मात् सुषुप्तावस्थाभाविन एव ज्ञानात् तत्कालभाविप्राणादिप्रभवोऽभ्युपगन्तव्यः, अतः कथं तत्र ज्ञानाभावसि[7]द्धिः ? ततो ज्ञानस्य कदाचिदपि व्यवच्छेदासंभवात् सिद्धोऽनवच्छिन्नो ज्ञानसन्तानः, तस्य च मुक्तिकारणानुष्ठानात् प्रतिबन्धककर्मप्रक्षये अनन्तचतुष्टयस्वरूपलाभो मोक्ष इति ।

तथा च घातिकर्मप्रक्षये समुत्पन्नकेवलज्ञानादेर्भगवतो मुक्तियैरभिप्रेता [6]तैः जीवन्मुक्तये दत्तो जलाञ्जलिः अनन्तचतुष्टयासंभवात् । कवलाहारो हि क्षुद्वेदनोदये गृह्यते, तदुदये च क्षुद्दुःखसंभवात् भगवतः [8]कथमनन्तं सौख्यम् ? यतोऽनन्तचतुष्टयस्वरूपलाभलक्षणा जीवन्मुक्तिः स्यात् । न च [7]तत्र भुक्त्यावेदकं [9]किञ्चित्प्रमाणमस्ति ॥छ॥

(१) "यथैव हि सुषुप्तः प्राणिति तथेतरोऽपि, अन्यथा 'किमयं सुषुप्तः किंवा जागर्ति' इति सन्देहो न स्यात् । यदि चैते सुषुप्तस्य चैतन्यप्रभवा न स्युः किन्तु प्राणादिप्रभवाः; तर्हि जाग्रतः परवञ्चनाभिप्रायेण सुषुप्तव्याजेनावस्थितस्य तादृशामेव तेषां भावो न स्यात् ।"–**प्रमेयक० पृ० ३२४ ।** (२) प्राणप्रभवाणामेव प्राणादीनाम् । (३) द्रष्टव्यम्–**पृ०६०३ टि० १।** (४) "एकस्माज्जाग्रद्विज्ञानादनन्तरभावी प्राणादिः कालान्तरभावि च प्रबोधज्ञानमित्यस्यासंभाव्यमानत्वात् ।"–**प्रमेयक०पृ०३२५।** (५) द्रष्टव्यम्–**पृ० ६१९ टि० १० ।** (६) श्वेताम्बरैः यापनीयैश्च । (७) केवलिनि ।

1 **सुप्तः** आ० । 2 **एव सुप्तस्य** ब० । 3 **विवेचयेत्** श्र० । 4 **सुप्तादौ च** आ० । 5–**भाविप्राणादेः का**–श्र० । 6–**द्वयस्य संभ**–ब० । 7–**सिद्धेः** श्र० । 8 **कथमनन्तसौख्यं** आ० । 9–**कं कञ्चित्** ब० ।

'केवलिनः कवलाहारिणः' इति श्वेताम्बराणां यापनीयशाकटायनस्य च पूर्वपक्षः–

नन्विदमस्ति–यदा भुक्तिः अविकलकारणा[1] तदाऽसौ भवत्येव यथा छद्मस्थावस्थायाम्, तथाभूता चासौ संयोगिकेवल्यवस्थायामिति। [2]द्विविधं हि भुक्तेः कारणम्§–बाह्यम् आभ्यन्तरञ्च। तत्र बाह्यम्–आहारादि, तत्तावदविकलमास्ते न तत्र विप्रतिपत्तिः। आभ्यन्तरमपि पर्याप्ति-वेद्य-तैजस-दीर्घायुष्कोदयलक्षणं§ भगवति अविकलमेव। यतो हि शरीरेन्द्रियादिनिष्पत्तिः सा पर्याप्तिः। वेद्यं सुखदुःखसाधकं कर्म। तैजसम् अन्तस्तेजः शरीरोष्मा, यतो भुक्ताऽन्नादिपाको भवति इति। दीर्घमायुः चिरजीवनकारणं कर्म। एतदुदयात् क्षुद्वेदना उपजायते, अस्ति च तदुदयो भगवति अतो भुक्तिसिद्धिः। तदनभ्युपगमे वा तत्र क्षुदभावः प्रमाणात् प्रतिपत्तव्यः। तच्च प्रमाणम्–आगमः, अन्यद्वा स्यात्? न तावदागमः; सिद्धवत् सयोगकेवलिनि क्षुदभावप्रतिपादकस्य आगमस्याऽसंभवात्

प्रमाणान्तराच्च निषेधः स्वभावानुपलम्भात्, अन्यतो वा स्यात्? न तावत् स्वभावानुपलम्भात्; केवलिनो विप्रकृष्टस्वभावत्वात्। नच विप्रकृष्टस्वभावे [2]भावे स्वभावानुपलम्भो युक्तः; एकज्ञानसंसर्गिपदार्थान्तरोपलम्भलक्षणत्वात्तस्य। अन्यतोऽपि विधीयमानात्, निषिध्यमानाद्वा तन्निषेधः स्यात्? यदि विधीयमानात्; तदा तेन विरोधिना भवितव्यम्[3], अविरुद्धविधेरभावाऽसाधकत्वात्। न च क्षुद्विरोधि केवलिनि किञ्चित् प्रतीयते। न च ज्ञानादिगुणा[3] एव तत्र तद्विरोधिनः इत्यभिधातव्यम्; यतो ज्ञानादिमात्रस्य क्षुधा विरोधः, तद्विशेषस्य वा? यदि ज्ञानादिमात्रस्य; तर्हि यथा यथा तद्गुणा विवर्द्धन्ते तथा तथा क्षुधो हानितारतम्येन भवितव्यम् प्रकाशविवृद्धाविव तमसः, न चैवमस्ति। नहि बालादौ ज्ञानाद्यपचये[4] क्षुदुपचयः, ततः प्रभृति च ज्ञानाद्युपचये तारतम्येन क्षुदपचयो लक्ष्यते। तन्न ज्ञानादिमात्रस्य क्षुधा विरोधः। अथ ये

(१) "अस्ति च केवलिभुक्तिः समग्रहेतुर्यथा पुरा भुक्तेः। पर्याप्तिवेद्यतैजसदीर्घायुष्कोदयो हेतुः॥ नष्टानि न कर्माणि क्षुधो निमित्तं विरोधिनो न गुणाः। ज्ञानादयो जिने किं सा संसारस्थितिर्नास्ति।"–**केवलिभु० श्लो० १–२। सन्मति० टी० पृ० ६१२। स्या० र० पृ० ४७४। आध्यात्मिक० पृ० ६३** B.। "अस्ति केवलिनो भुक्तिः समग्रसामग्रीकत्वात् पूर्वभुक्तिवत्। सामग्री चेयं प्रक्षेपाहारस्य, तद्यथा पर्याप्तत्वं वेदनीयोदयः आहारपक्तिनिमित्तं तैजसशरीरं दीर्घायुष्कत्वं चेति।"–**सूत्रकृ० शी० पृ० ३४५। युक्तिप्र० पृ० १५३।** (२) "यतः कवलाहारभुक्तेर्द्विधा कारणं बाह्यमाभ्यन्तरं च। तत्र बाह्यमशनादि, तत्तावदस्त्येव न तत्र कस्यापि विवादः। आभ्यन्तरं पर्याप्तिवेद्यतैजसदीर्घायुष्ट्वोदयलक्षणम्।"–**स्या० र० पृ० ४७५।** (३) "तम इव भासो वृद्धौ ज्ञानादीनां न तारतम्येन। क्षुध् हीयतेऽत्र न च तज्ज्ञानादीनां विरोधगतिः॥ अविकलकारणभावे तदन्यभावे भवेदभावेन। इदमस्य विरोधीति ज्ञाने न तदस्ति केवलिनि।"–**केवलिभु० श्लो० ३–४। स्या० र० पृ० ४७३।** "न कवलाहारवत्त्वेन तस्यासर्वज्ञत्वं कवलाहारसर्वज्ञत्वयोरविरोधात्।"–**प्रमाणनय० २।२७।**

1 **सयोगिकैव**–ब०। § एतदन्तर्गतः पाठो नास्ति आ०। 2 **'भावे'** नास्ति श्र०। 3–**तव्यम-विधेरभा**–आ०। 4 **ज्ञानापचये** ब०।

केवलिगता ज्ञानादयः प्रकर्षपर्यन्तप्राप्ताः तेषामेव क्षुधा विरोधः; तन्न; तथाप्रतिपत्तुमशक्तेः। नहि केवलिज्ञानादयः क्षुधं विरुन्धन्ति इति अर्वाग्दृशा प्रतिपत्तुं शक्यम्; अतीन्द्रियत्वात्तेषाम्।

किञ्च, अविकलकारणस्य[1] भवतोऽन्यभावेऽभावात् विरोधगतिर्भवति शीतस्पर्शस्येव अग्निसन्निधौ। एतच्चात्र दुर्घटम्—केवलिगुणानामतीन्द्रियतया[2] 'एतत्सन्निधौ क्षुन्न भवति' इति प्रतीतेरनुपपत्तेः। तन्न विधीयमानात् कुतश्चित् तत्र क्षुधोऽभावसिद्धिः। 5

निषिध्यमानश्च[3] भावः तस्याः[4] कार्यम्, कारणम्, व्यापको वा स्यात्? यदि[5] कार्यम्; तदात्मनिर्वर्त्तनसमर्थाऽविकलकारणस्यैव तत् निवृत्तिमवगमयेत् न कारणमात्रस्य, अस्य[6] कार्याभावेऽपि भावाविरोधात्। कारणमपि निवर्त्तमानं कार्यं निवर्त्तयति यथा वह्निर्धूमम्, व्यापकं वा निवर्त्तमानं व्याप्यम् यथा वृक्षः शिंशापाम्। न चात्र क्षुधः कारणस्य व्यापकस्य वा कस्यचिन्निवृत्तिरस्ति। नच मोहनीयादिकर्मचतुष्टयाऽभावात् क्षुधोऽभावः; तस्याः तत्कार्यत्वस्य तत्स्वभावत्वस्य वाऽसंभवात्। नहि क्षुत् तत्कर्मचतुष्टयकार्या; प्राक्प्रतिपादितबाह्याभ्यन्तरकारणप्रभवत्वात्तस्याः। प्रतिपक्षभावनाऽनिवर्त्यत्वेन[7] मोहस्वभावत्वाऽसंभवाच्च; यो हि मोहस्वभावः स प्रतिपक्षभावनया निवर्त्यते[8] यथा क्षमादिभावनया क्रोधादिः, मोहस्वभावा च क्षुद् भवद्भिरिष्टा इति। तथा च क्षुद्वेदनाप्रतीकारार्थं शास्त्रे प्रतिपक्षभावनैव उपदिश्येत न क्लेशभूयिष्ठध्यानाध्ययनविघातकारिणी पिण्डैषणा। शीतोष्णबाधातुल्यत्वाच्च क्षुधो न मोहस्वभावत्वम्, अन्यथा तद्वा-

(१) "अविकलकारणस्य भवतोऽन्यभावेऽभावाद्विरोधगतिः।"—**न्यायबि० पृ० ९६।** (२) विरोधज्ञानम्। (३) "निषिद्धमानश्च भावस्तस्याः कार्यं कारणं व्यापको वा स्यात्।"—**स्या० र० पृ० ४७३।** "किमेवं सति कवलाहारस्य व्यापकं कारणं कार्यं सहचरादि वा सार्वज्ञ्येन विरोधमधिवसेत्।"—**रत्नाकराव० २।२७। आध्यात्मिक० श्लो० ५।** (४) क्षुधः। (५) "यदि कार्यम्; तदा तन्निवर्तमानम् आत्मनिर्वर्तनसमर्थाया एव क्षुधो निवृत्तिमवगमयेन्न तु सर्वथा, कारणमात्रस्य कार्याभावेऽपि भावाविरोधात्।"—**स्या० र० पृ० ४७३।** (६) कारणमात्रस्य अनुकूलात्मनः। (७) "ज्ञानावरणीयादेर्ज्ञानावरणादिकर्मणः कार्यम्। क्षुत् तद्विलक्षणास्यां न तस्य सहकारिभावोऽपि॥"—**केवलिभु० श्लो० १०।** "न हि क्षुन्मोहनीयकार्या वेदनीयप्रभवत्वात्।"—**स्या० र० पृ० ४७३।** (८) "न क्षुद् विमोहपाको यत्प्रतिसंख्यानभावननिवर्त्या। न भवति, विमोहपाकः सर्वोऽपि हि तेन विनिवर्त्यः॥"—**केवलिभु० श्लो० ७। स्या० र० पृ० ४७४। शास्त्रवा० टी० पृ० ३९३** B.। **आध्यात्मिक० पृ० ५९** B.। "यतो मोहविपाका क्षुन्न भवति तद्विपाकस्य प्रतिपक्षभावनया प्रतिसंख्यानेन निवर्त्यमानत्वात्। तथाहि कषायाः प्रतिकूलभावनया निवर्तन्ते···क्षुद्वेदनीयं तु रोगशीतोष्मादिवत् जीवपुद्गलविपाकितया न प्रतीपवासनामात्रेण निवर्तते अतो न मोहविपाकस्वभावा क्षुदिति"—**सूत्रकृ० शी० पृ० ३४६** A.। **युक्तिप्र० पृ० १५०।** (९) "शीतोष्णवाततुल्या क्षुत्तत् तत्प्रतिविधानकाङ्क्षा तु। मूढस्य भवति मोहात् तथा भृशं बाध्यमानस्य। शीतोष्णक्षुदुदन्यादयो हि ननु वेदनीय इति।"—**केवलिभु० श्लो० ८,१३। स्या० र० पृ० ४७४।**

1—**यत्वात्सन्निधौ** ब०। 2 **भगवतीति** आ०। 3 **तदात्मनिवर्त्तनसमर्थाविकल**—श्र०। 4—**भावे भावा**—ब०। 5 **निर्वर्त्यते** ब०।

धाया अपि मोहस्वभावत्वं स्यादविशेषात् ।

ननु भगवतः क्षुदभ्युपगमे अशेषज्ञत्वादिविरोधः, क्षुदुदये अस्मदादिवत्तत्र ज्ञानदर्शनचेष्टादेः प्रक्षयात्; तदसमीचीनम्; ज्ञानावरणादिप्रक्षये जातायामपि क्षुधि ज्ञानादिक्षयाऽयोगात्[1], तत्क्षयो हि ज्ञानावरणादिकर्मोदयनिबन्धनः । अतः अस्मदादौ तदुदयातिशयात्[2] तत्क्षयातिशयो युक्तः भगवति[2] तु तदावरणादेरशेषस्यापगमात् सत्यामपि क्षुधि न ज्ञानादिक्षयः । नहि अग्न्यभावे सत्यपीन्धने धूमो भवति । तत्कर्मचतुष्टय-प्रभवत्वे[3] च क्षुधः "एकादश जिने क्षुत्पिपासादयः परीषहाः वेदनीयप्रभवाः[4]" [ ] इत्यागमविरोधः । न[5] च उत्कर्षेण देशोनपूर्वकोटिं[5] विहरतः सयोगकेवलिनः तावत्कालं कायस्थितिः भुक्तिं विना घटते[6] । अथ अनन्तवीर्यत्वात् तां[7] विनाप्यस्य तत्स्थितिः; तर्हि आयुष्कर्मणापि विना तत्स्थितिप्रसङ्गात् न कदाचित् शरीराद्यपायः स्यात् इति मोक्षाय दत्तो जलाञ्जलिः । तत्स्थितेः आयुष्कर्मापेक्षणे वा आहारापेक्षणमप्यस्तु उभयस्यापि तत्कारणत्वाऽविशेषात् ।

किञ्च, प्रदीपज्वालाजलधारासमानं शरीरम्[6], तत्र[7] च यथा तैलक्षये न प्रदीपज्वालाऽवतिष्ठते जलागमनमन्तरेण वा जलधारा तथा शरीरमपि भुक्त्यभावे[8] न स्थितिमास्तिघ्नुते[9] ।

अथ[9] भुक्तिर्दोषः[10], यदुपवासादिप्रत्याख्यानं क्रियते, निर्दोषे च केवलिनि दोषो विरुद्धः; तर्हि निषद्या गमनञ्च अर्हति न प्राप्नोति स्थानयोगादिना निषद्यादेः प्रत्याख्यानात्, वचनञ्च न प्राप्नोति मौनव्रतिकोपलम्भात् ।

अथ मतम्—अशेषज्ञस्य[10] मांसादिकं पश्यतः कथं भुक्तिः अन्तरायोपपत्तेः? तद-

(१) "अनन्तं च सुखं भर्तुः ज्ञानादिगुणसंगतम् । क्षुधादयो न बाधन्ते पूर्णं त्वस्ति महोदये ॥" —द्वात्रिं० ३०।११ । जैनतर्कभा० पृ० ८ । (२) ज्ञानावरणोदयात् । (३) ज्ञानक्षयातिशयः । (४) "निरस्तघातिकर्मचतुष्टये जिने वेदनीयसद्भावात्तदाश्रया एकादश परीषहाः सन्ति···अथवा एकादश जिने न सन्तीति वाक्यशेषः कल्पनीयः ।"—सर्वार्थसि० ९।११ । (५) "देशोनपूर्वकोटीविहरणमेवं सतीह केवलिनः । सूत्रोक्तमुपापादि न मुक्तिश्च न नियतकाला स्यात् ।"—केवलिभु० श्लो० २४ । सन्मति० टी० पृ० ६१३ । सूत्रकृ० शी० पृ० ३४६ B. । स्या० र० पृ० ४८० । शास्त्रवा० टी० पृ० ३९५ A. । (६) भुक्तिम् । (७) "आयुरिवाभ्यवहारो जीवनहेतुर्विनाभ्यवहृतेः । चेत्तिष्ठत्वनन्तवीर्ये विनायुषा कालमपि तिष्ठेत् ॥ न ज्ञानवदुपयोगो वीर्ये कर्मक्षयेण लब्धिस्तु । तत्रायुरिवाहारोऽपेक्ष्येत न तत्र बाधास्ति ॥"—केवलिभु० श्लो० २०–२१ । स्या० र० पृ० ४८० । (८) "तैलक्षये न दीपो न जलागममन्तेरण जलधारा । तिष्ठति यथा तनोः स्थितिरपि न विनाहारयोगेन ॥"—केवलिभु० श्लो० ३१। स्या० र० पृ० ४८० । (९) "भुक्तिर्दोषो यदुपोष्यते न दोषश्च भवति निर्दोषैः । इति निगदितो निषद्यार्हति न स्थानयोगादेः ॥"—केवलिभु० श्लो० २८ । स्या० र० पृ० ४८० । (१०) "परमावधेर्युक्तस्य छद्मस्थस्येव नान्तरायोऽपि । सर्वार्थदर्शनेऽपि स्यान्न चान्यथा पूर्वमपि भुक्तिः ॥"—केवलिभु० श्लो० ३२। स्या० र० पृ० ४८० ।

1—यान्नक्षयाति—ब० । 2—वति तदा—श्र० । 3 कर्मचतु—ब० । 4 इत्याद्यागम—ब० । 5—पूर्वकोटिविह—ब० । 6 घटेत् ब० । 7 तत्र यथा आ० । 8 भुक्ताभावे आ० । 9—मास्तिष्ठते ब० । 10 भुक्तिदोषा यदु—आ० ।

सङ्गतम्; अवधिज्ञानिभिः परमर्षिभिरनेकान्तात्, ते हि सकलं त्रैलोक्यं पश्यन्ति अथ च भुञ्जते, एवं केवल्यपि। इन्द्रियविषये एव हि अन्तरायो नान्यत्र, अन्यथा छद्मस्थावस्थायामप्यन्तरायः स्यात्, भगवता तदापि अवधिज्ञानेन अशेषवस्तुसाक्षात्करणात्।

न च भुक्तौ जिह्वारसप्राप्तेः केवलिनो मतिज्ञानानुषङ्गः; यतो न इन्द्रियविषयसम्बन्धमात्रेण मतिज्ञानं भवति। किं तर्हि? तत्सम्बन्धे मतिज्ञानावरणक्षयोपशमे च सति। एतच्च प्रक्षीणाशेषावरणे केवलिनि नास्ति इति न तज्ज्ञानानुषङ्गः, अन्यथा श्रोत्रादीन्द्रियाणां दिव्यतूर्यादिरवेण गणधरदेवादिरूपेण सुगन्धिकुसुमधूपवासादिगन्धेन मरुत्सिंहासनस्पर्शेन सम्बन्धेऽपि मतिज्ञानमनुषज्येत। 5

स च भगवान् पूर्वाह्णे अपराह्णे च पादोनप्रहरं धर्मोपदेशनाकाल एव सिंहासनाधिरूढ आस्ते, शेषदिनं तु दिव्यस्थाने देवच्छन्दकाभिधाने गणधरदेवान्विहाय अन्यमनुष्यतिरश्चामगोचरे ईशानदिशायां समवशरणीयद्वितीयप्राकाराभ्यन्तरवर्त्तिनि गत्वा पल्यङ्के आसने वा यथा सुखमास्ते। तत्र च गणधरदेवैरानीतमाहारं सकलदोषशुद्धं ज्ञात्वा क्षुद्वेदनोदये गृह्णाति। ते च 'आहारं तदीयहस्ते निक्षिप्तं पश्यन्ति, कथमसौ भुङ्क्ते' इत्येतत्तु न पश्यन्ति, मनुष्यतिरश्चां सर्वज्ञाहारनी(नि)हाराणामगोचरत्वात् इति॥छ॥ 10

अत्र प्रतिविधीयते। यत्तावदुक्तम्—'आहारवेद्यादिकर्मोदयलक्षणबाह्याभ्यान्तरकारणसद्भावात् क्षुदुदये सति अविकलकारणा भगवतो भुक्तिर्भवत्येव' इत्यादि; तदसमीचीनम्; यतः तत्सद्भावात्तदुदये केवलिनि आहारमात्रं प्रसाध्येत कवलाहारो वा? प्रथमपक्षे सिद्धसाधनम्; 15

कवलाहारनिरसनपुरस्सरं केवलिनः नोकर्माहारप्रसाधनम्—

(१) "इन्द्रियविषयप्राप्तौ यदभिनिबोधप्रसञ्जनं भुक्तौ। तच्छब्दगन्धरूपस्पर्शप्राप्त्या प्रतिव्यूढम्॥"—केवलिभु० श्लो० ३३। स्या० र० पृ० ४८०। "रासनं च मतिज्ञानमाहारेण भवेद्यदि। घ्राणीयं स्यात्तदा पुष्पघ्राणतर्पणयोगतः॥"—द्वात्रिं० ३०।२१। (२) "पूर्वद्वारेण समवसरणे प्रविशत्यथ। प्रदक्षिणीकृत्य पूर्वसिंहासने निषीदति। पादपीठन्यस्तपादः कृततीर्थनमस्कृतिः। विधत्ते देशनां स्वामी गम्भीरमधुरध्वनिः।"—काललोक० ३०।३१-३२। (३) "प्राकारस्य द्वितीयस्यान्तरे चोत्तरपूर्वतः। देवच्छन्दं विचक्रुस्ते स्वामिविश्रामहेतवे॥"—त्रिषष्ठि० १।३।४४४, ६७९। "इत्थं बलिविधौ पूर्णे जिनाः प्रथमवप्रतः। अवतीर्य द्वितीयस्य वप्रस्यैशानकोणके। देवच्छंदमागत्य सुखं तिष्ठन्ति नाकिभिः।"—काललोक० ३०।६८-६९। "तथाहि स भगवान् पूर्वाह्णे अपराह्णे च पादोनप्रहरं यावत् धर्मोपदेशकाल एव सिंहासनाधिरूढ आस्ते, शेषं तु दिनं देवच्छन्दकनाम्नि दिव्यस्थाने यथासुखं गमयति। तत्र च गणधरदेवैरानीतमाहारं निखिलदोषविशुद्धं विज्ञाय क्षुद्वेदनोदये गृह्णाति। आहारं च तदीयपाणिपल्लवन्यस्तं मांसचक्षुषः पश्यन्ति, कथमसौ भुङ्क्ते इत्येतत्तु न पश्यन्ति, सर्वज्ञाहारनिहारयोर्मांसचक्षुषामगोचरत्वात्।"—स्या० र० पृ० ४६९। (४) पृ० ८५२ पं० १। (५) "अत्र किमाहारमात्रं प्रसाध्यते कवलाहारो वा?"—रत्नक० टी० पृ० ५। प्रमेयक० पृ० ३००।

1 परममहर्षिभिरमहर्षिभिर—ब०। 2—धूमवासादि—ब०। 3 पूर्वाह्णे च पादोन—आ०, ब०। 4 अस्ति ब०। 5 तत्र गणधर—आ०। 6 तद्भावात्त—ब०।

"आसयोगकेवलिनो जीवा आहारिणः" [ ] इत्यभ्युपगमात्[1]। षड्विधो हि आहारः प्रवचने[2] प्रसिद्धः—

"नोकम्म-कम्महारो कवलाहारो य लेप्पमाहारो।
उज्ज मणो वि य कमसो आहारो छव्विहो णेयो॥" [भावसं० गा० ११०]

5 इत्यभिधानात्। तत्र च कवलाहाराभावेऽपि[3] अन्यस्य कर्म-नोकर्माऽऽदानलक्षणस्य आहारस्य भावात् न आहारित्वं भगवतो विरुद्धम्। न[4] च कवलाहारेणैव आहारित्वं जीवानामित्यभ्युपगमो युक्तः; एकेन्द्रियाण्डजत्रिदशानाम्[5] अभुञ्जानतिर्यङ्मनुष्याणाञ्च अनाहारित्वप्रसङ्गात्। द्वितीयपक्षे तु त्रिदशादिभिर्व्यभिचारः; तेषां वेद्यादिकर्मोदयात् क्षुदुदये[6] सत्यपि कवलाहाराभावात्। अथात्र[7] तदुदयः तमसाधयन्नपि केव-
10 लिनि प्रसाधयति; तदेतत् केवलिनो महन्माहात्म्यम्—यद्विषयविषमग्रहाभिभूतप्राणिषु

(१) "आहारा एइंदियप्पहुडि जाव सजोगकेवलित्ति—अत्र कवललेपोष्ममनःकर्माहारान् परित्यज्य नोकर्माहारो ग्राह्यः।"—**छक्खं, टी० पृ० ४०९।** "आहारानुवादेन आहारकेषु मिथ्यादृष्ट्यादीनि सयोगकेवल्यन्तानि।"—**सर्वार्थसि० १।८।** "थावरकायप्पहुदी सजोगिचरमोत्ति होदि आहारी।"—**जीवका० गा० ६९७।** (२) "णोकम्म कम्महारो कवलाहारो य लेप्पहारो य। उज्ज मणो वि य कमसो आहारो छव्विहो णेओ॥ णोकम्मकम्महारो जीवाणं होइ चउग्गइगयाणं। कवलाहारो णरपसु रुक्खेसु य लेप्पमाहारो॥ पक्खीणुज्जाहारो अंडयमज्झेसु वट्टमाणाणं। देवेसु मणाहारो चउव्विहो णत्थि केवलिणो। णोकम्मकम्महारो उवयारेण तस्स आयमे भणिओ। ण हु णिच्छएण सो वि हु स वीयराओ परो जम्हा॥"—**भावसं० गा० ११०–११३। भावसं० श्लो० २२६।** उद्धृतेयम्—**प्रमेयक० पृ० ३००। प्रवचनसा० टी० पृ० २८। रत्नक० टी० टि० पृ० ५।** श्वेताम्बरागमेषु त्रिविध आहारः प्ररूपितः—"भावाहारो तिविहो ओए लोमे य पक्खेवे। सरीरेणोयाहारो तयाय फासेण लोमआहारो। पक्खेवाहारो पुण कावलियो होइ नायव्वो। ओयाहारा जीवा सव्वे अपज्जत्तगा मुणेयव्वा। पज्जत्तगा य लोमे पक्खेवे होइ नायव्वा॥ एगिंदियदेवाणं नेरइयाणं च नत्थि पक्खेवो। सेसाणं पक्खेवो संसारत्थाण जीवाणं॥"—**सूत्रकृ० नि० गा० १७०-७३।** बौद्धधर्मसंग्रहे पंचधा आहाराः प्ररूपिताः—"पंचाहाराः ध्यानाहाराः कवलीकाहाराः प्रत्याहाराः स्पर्शाहाराः संचेतनिकाहाराश्चेति।"—**धर्मसं० पृ० १५।** (३) "जरवाहिदुक्खरहियं अहारणिहारवज्जियं विमलं। सिहाण खेलसेओ णत्थि दुगंछा य दो सो य।"—**बोधपा० गा० ३७।** "पडिसमयं दिव्वतमं जोगी णोकम्मदेहपडिबद्धं। समयपबद्धं बंधदि गलिदवसेसाउमेत्तठिदी॥"—**लब्धिसा० गा० ६१४।** "लाभान्तरायस्याशेषस्य निरासात् परित्यक्तकवलाहारक्रियाणां केवलिनां यतः शरीरबलाधानहेतवोऽन्यमनुजाऽसाधारणाः परमशुभाः सूक्ष्मा अनन्ताः प्रतिसमयं पुद्गलाः सन्बन्धमुपयान्ति स क्षायिको लाभः।"—**सर्वार्थसि० २।४।** "नोकर्मकर्मनामानमाहारं गृह्णतोऽर्हतः। देहस्थितिर्भवत्येतदस्माकमपि सम्मतम्॥"—**भावसं० श्लो० २२८।** "प्रथमपक्षे सिद्धसाधनता; आसयोगकेवलिन आहारिणो जीवा इत्यभ्युपगमात्।"—**रत्नक० टी० पृ० ५। प्रमेयक० पृ० ३००।** "ततो नोकर्माहारापेक्षया केवलिनामाहारकत्वम्।"—**प्रव० टी० पृ० २९।** (४) "एकेन्द्रियेषु जीवेषु लेपाहारः प्रजायते। आहारो मानसो देवसमूहेष्वखिलेष्वपि। इति हेतोर्जिनेन्द्रस्य कवलाहारपूर्विका। देहस्थितिर्न वक्तव्या ..."—**भावसं० श्लो० २३०-३१। प्रमेयक० पृ० ३००।** (५) "देवदेहस्थित्या व्यभिचारः"—**रत्नक० टी० पृ० ५।** (६) देवादिषु। (७) कवलाहारम्।

1 **नोकर्मकर्महारो** श्र०। 2 **न कव**—आ०। 3 **यदुदये** आ०, ब०। 4 **यद्विषये विषम**—आ०।

कवलाहारप्रसाधनाऽसमर्थोऽपि तदुदयः तत्र समर्थो भवतीति !

किञ्च, 'तत्र तदुदयः तत्साधनसमर्थः' इत्येतत् कुतः प्रतिपन्नम्—अभ्युपगममात्रात्, प्रमाणतो वा ? यदि अभ्युपगममात्रात्; अतिप्रसङ्गः, सर्वस्य स्वेष्टतत्त्वसिद्धिप्रसङ्गात्। अथ प्रमाणतः; किमत्र प्रमाणम्—प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, आगमो वा ? प्रत्यक्षश्चेत्; किम् ऐन्द्रियम्, अतीन्द्रियं वा ? न तावदैन्द्रियम्; तस्य अशेषज्ञाहार- 5 निहाराऽगोचरत्वाभ्युपगमात्, अन्यथा "आहारा य निहारा केवलिणो पच्छन्ना" [ ] इत्यागमविरोधः। 'अतीन्द्रियं तु तत्तत्र प्रवर्त्तते' इत्यत्र कोशपानं विधेयम्।

अथानुमानम्; किमत्र लिङ्गम्—तदुदय एव, मनुष्यत्वम्, देहस्थितित्वं वा ? न तावत्तदुदय एव; अस्य त्रिदशादिभिर्व्यभिचारप्ररूपणात्। नापि मनुष्यत्वम्; अयोगकेवलिना अनेकान्तात्। अथास्य मनुष्यप्रकृत्यतिक्रान्तत्वात् नाऽनेन अनेकान्तः; 10 तर्हि असिद्धो हेतुः, सयोगकेवलिनोऽपि तद्वत्तदतिक्रान्तत्वात्। तदुक्तम्—

"मानुषीं प्रकृतिमभ्यतीतवान् देवतास्वपि च देवता यतः ॥"

[बृहत्स्व० अनन्त० श्लो० ७५] इति।

नापि देहस्थितित्वम्; तथाहि—'भगवतो देहस्थितिः आहारपूर्विका देहस्थितित्वात् अस्मदादिदेहस्थितिवत्' इत्यत्र प्रयोगे किम् आहारमात्रपूर्वकत्वं तत्स्थितेः प्रसाध्येत, 15 कवलाहारपूर्वकत्वं वा ? प्रथमपक्षे 'सिद्धसाध्यता' इत्युक्तम्। द्वितीयविकल्पे तु त्रिदशादिभिर्व्यभिचारः, तेषां कवलाहाराभावेऽपि देहस्थितिसंभवात्। अथ 'औदारिकशरीरस्थितित्वात्' इति विशिष्य उच्यते ततो न व्यभिचारः; तन्न; तदीयौदारिकशरीरस्थितेः परमौदारिकशरीरस्थितिरूपतया अस्मदाद्यौदारिकशरीरस्थितिविलक्षणत्वात्। तस्याश्च केवल्यवस्थायां केशादिविवृद्ध्यभाववत् तद्भुक्त्यभावोऽविरुद्ध एव। 20

अथ तद्वृद्ध्यभावो देवोपनीतः न घातिकर्मक्षयजः येन तद्वत् केवल्यवस्थायां तद्भुक्त्यभावोऽप्यापाद्येत, बालोत्पाटनानन्तरं हि इन्द्रो वज्रं नखकेशेषु भगवतो भ्रामयति अतस्तद्वृद्ध्यभाव इति; तदयुक्तम्; वज्रप्रभावतः तेषां मूलतोऽप्युत्थानाभावप्रसङ्गात्, सर्वतीर्थकृतामेकादृशकेशादिप्रतीतिप्रसङ्गाच्च, न चैवम्, ऋषभादितीर्थ-

(१) वेद्यादिकर्मोदयः। (२) केवलिनि कवलाहारसाधनसमर्थः। (३) कवलाहारसाधनसमर्थः। (४) "पच्छन्ने आहारनीहारे अदिस्से मंसचक्खुणा।"—**समवा० सू० ३४**। (५) प्रत्यक्षं अशेषज्ञाहारसाक्षात्करणे। (६) अयोगिवन्मनुष्यप्रकृत्यतिक्रान्तत्वात्। (७) "एरिसगुणेहिं सव्वं अइसयवंतं सुपरिमलामोयं। ओरालियं च कायं णायव्वं अरहपुरिसस्स ॥"—**बोधप्रा० गा० ३९**। "तद् भगवतः शरीरमौदारिकं न भवति किन्तु परमौदारिकम्—शुद्धस्फटिकसंकाशं तेजोमूर्तिमयं वपुः। जायते क्षीणदोषस्य सप्तधातुविवर्जितम्।"—**प्रव० टी० पृ० २८**। (८) परमौदारिकशरीरस्थितेः। (९) केशादिवृद्ध्यभावः। "अवट्ठिए केसमंसुरोमनहे"—**समवा० सू० ३४**।

1 **तु न प्रवर्त्तते** ब०। 2 **नानेकान्तः** ब०, **न तेनानेकान्तः** श्र०। 3—**कस्थितित्वात्** श्र०। 4 **केशादिवृद्ध्य**—श्र०,ब०। 5 **दोषापनीत**:ब०। 6 **घातिक्षयज**:ब०,श्र०। 7 **बालोत्पादानन्तरं** आ०,श्र०।

कृतां केशकलापस्य गुरुलघुभावेन विलक्षणस्य उपलब्धेः । ततो घातिकर्मक्षयावस्थायां यस्य यावन्तो नखकेशाः तस्य तावन्त एवाऽवतिष्ठन्ते इति । केवल्यवस्थायां[1] घातिक्षयजो यथा तच्छरीरस्थितौ केशादिवृद्ध्यभावलक्षणोऽतिशयोऽस्ति[2] तथा तद्भुक्त्यभावलक्षणोऽप्यस्तु अविशेषात्। छद्मस्थावस्थावच्चास्य भुक्त्यभ्युपगमे[3] अक्षिपक्ष्मनिवेशः (मेषः)
5 नखकेशवृद्ध्यादिश्चाभ्युपगम्यताम् । तदभावातिशयाभ्युपगमे वा भुक्त्यभावातिशयोऽप्यभ्युपगन्तव्यो[4] विशेषाभावात् । तपोमाहात्म्यात्[5] चतुरास्यत्वादिवच्च अभुक्तिपूर्वकत्वेऽपि शरीरस्थितेर्न कश्चिद्विरोधः । दृश्यते हि पञ्चकृत्वो भुञ्जानस्य यादृशी शरीरस्थितिः तादृश्येव प्रतिपक्षभावनोपेतस्य चतुस्त्रिद्व्येकभोजनस्यापि, तथा प्रतिदिनं[6] भुञ्जानस्य यादृशी सा तादृश्येव एकद्व्यादिदिनान्तरितभोजिनोऽपि[7] । श्रूयते च
10 बाहुबलिप्रभृतीनां संवत्सरप्रमिताहारवैकल्येऽपि विशिष्टा शरीरस्थितिः । आयुःकर्मैव हि प्रधानं तत्स्थितेर्निमित्तम्, भुक्त्यादिकं तु सहायमात्रम् । तच्छरीरोपचयोऽपि लाभान्तरायप्रक्षयात् प्रतिसमयं तदुपचयनिमित्तभूतानां दिव्यपरमाणूनां लाभाद्[8] घटते ।

ननु मासं[9] वर्षं वा तदभावे तत्स्थितावपि नाकालं तत्स्थितिः[7] पुनः तदाहारे प्रवृत्तिप्रतीतेरिति चेत्; कुतः[8] तत्स्थितेः आकालमप्रतीतिः–प्रत्यक्षतः, अनुमानाद्वा ? यदि
15 प्रत्यक्षतः; सर्वज्ञवीतरागाय दत्तो जलाञ्जलिः तद्वत् ततः[9] तदप्रतीतेरप्यविशेषात्। अनुमानात् तत्सिद्धिरन्यत्राप्यविशिष्टा । यथैव हि 'ज्ञानप्रकर्षः दोषावरणापकर्षश्च क्वचित् परमप्रकर्षमापद्यते प्रकृष्यमाणत्वात् परिमाणवत्' इत्युच्यते; तथा 'एकद्व्यादिदिनान्तरितभोजिनाम् अभुक्तिपूर्वको देहस्थितिप्रकर्षः क्वचित् परमकाष्ठामापद्यते तत्त्वात् तद्वदेव'

---

(१) केवलिनः । (२) "तपोमाहात्म्याच्चतुरास्यत्वादिवच्चास्याभुक्तिपूर्वकत्वे तस्याः को विरोधः ?"–**प्रमेयक० पृ० ३०२।** (३) द्रष्टव्यम्–**पृ० ८५६ टि० ३।** "लाभान्तरायस्याशेषनिरासात् परित्यक्तकवलाहारक्रियाणां केवलिनां यतः शरीरबलाधानहेतवोऽन्यमनुजासाधारणाः परमशुभाः सूक्ष्माः अनन्ताः प्रतिसमयं पुद्गलाः सम्बन्धमुपयान्ति स क्षायिको लाभः । तस्मादौदारिकशरीरस्य किञ्चिन्न्यूनपूर्वकोटिवर्षस्थितिः कवलाहारमन्तरेण कथं संभवतीति यद्वचनं तदशिक्षितकृतं विज्ञायते ।" –**राजवा०२।४।** "लाभान्तरायक्षयाल्लाभः परमशुभपुद्गलादानलक्षणः परमौदारिकशरीरस्थितिहेतुः ।" –**तत्त्वार्थश्लो० पृ० ३१४। प्रमेयक० पृ० ३०२।** (४) "मासं वर्षं वापि च तानि शरीराणि तेन भुक्तेन । तिष्ठन्ति न चाकालं नान्यथा पूर्वमपि भुक्तिः ॥"–**केवलिभु० श्लो० २२। स्या० र० पृ० ४८०।** (५) "विपक्षभावनावशाद् रागादीनां हान्यतिशयदर्शनात् केवलिनि तत्परमप्रकर्षसिद्धेः वीतरागतासंभवे भोजनाभावपरमप्रकर्षोऽपि तत्र किन्न स्यात् ? तद्भावनातो भोजनादावपि हान्यतिशयदर्शनाविशेषात् । तथाहि एकस्मिन् दिने योऽनेकवारान् भुङ्क्ते कदाचित् विपक्षभावनावशात् पुनरेकवारं भुङ्क्ते, कश्चित्पुनरेकदिनाद्यन्तरितभोजनः, अन्यः पुनः पक्षमासंवत्सराद्यन्तरितभोजन इति ।"–**रत्नक० टी० पृ० ६। प्रमेयक० पृ० ३०२।**

---

1 **केवलाव**–ब०, श्र० । 2–**णातिश**–श्र० । 3 **भुक्त्युपगमे** ब० । 4–**तिशयोऽभ्युप**–आ० । 5–**दिनं भोजनं भुञ्जा**–ब० । 6–**भोजनोऽपि** श्र० । 7–**तेः** श्र० । 8 **कुतस्तत्रस्थि**–आ० । 9 **ततः तत्प्रती**–आ० ।

इत्युच्यतामविशेषात् । तन्न शरीरस्थितेरपि भगवतो वेद्याद्युदयात् क्षुदुदयः कवलाहार-प्रसाधनसमर्थः प्रत्येतुं शक्यः ।

असिद्धश्च अविकलकारणत्वं भुक्तेः, मोहनीयसहायं[1] हि वेद्यादिकर्म क्षुदादिकार्य-करणेऽविकलसामर्थ्यं भवति, नान्यथा अतिप्रसङ्गात् । यथैव हि पतिते सैन्यनायके असा-मर्थ्यं सैन्यस्य, तथा मोहनीये विनष्टे[1] अघातिकर्मणामिति । यथा च निर्विषीकृत्य मन्त्रिणा उपयुज्यमानमपि[2] विषं न दाहमूर्च्छादि कर्तुं समर्थम् तथा शुक्लध्यानानलनिर्दग्धमोहोदयं[3] वेद्यादि क्षुधादिकमिति । प्रयोगः—भगवति बुभुक्षा नास्ति, तत्कारणमोहाभावात्, यत्र यत्कारणाभावो न तत्र तत्कार्यम् यथा अनग्निप्रदेशे धूमः, नास्ति च अर्हति मोह इति ।

किञ्च, कर्मणामुदयो[2] यद्यनपेक्षः कार्यमुत्पादयेत्, तर्हि त्रिवेदानां कषायाणां वा[4] प्रमत्तादिषु उदयोऽस्ति इति मैथुनं भ्रकुट्यादिकञ्च स्यात्, ततश्च मनसः सङ्क्षोभात् कथं शुक्लध्यानावाप्तिः क्षपकश्रेण्यारोहणं[5] वा यतः कर्मक्षपणा स्यात्? नन्वेवं नामाद्युदयोऽपि तत्र स्वकार्यकारी न स्यात्; इत्ययुक्तम्; शुभप्रकृतीनां[3] तत्र अप्रतिबद्धत्वेन[6] स्वकार्यकारि-त्वोपपत्तेः । यथैव हि बलवता राज्ञा स्वमार्गानुसारिणा लब्धे देशे दुष्टा जीवन्तोऽपि न स्वदुष्टाचरणविधातारः सुजनास्तु[7] अप्रतिहततया स्वकार्यस्य विधातारः, तथा प्रकृतमपि। कथं पुनरशुभप्रकृतीनामेव अर्हति प्रतिबद्धं[8] सामर्थ्यं न पुनः शुभप्रकृतीनामिति चेत्? उच्यते—अशुभप्रकृतीनामर्हन् अनुभागं घातयति न तु शुभप्रकृतीनाम्, यतो गुणघा-तिनां दण्डो नाऽदोषाणाम् ।

यदि च प्रतिबद्धसामर्थ्यमप्यसातावेदनीयं स्वकार्यकारि स्यात् तर्हि दण्डकपा-टादिविधानं[9] भगवतो व्यर्थम् । तद्धि यदा न्यूनमायुः वेदनीयादिकमधिकस्थितिकं भवति तदा तेन कर्मणां समस्थित्यर्थं विधीयते । नच अधिकस्थितिकत्वेन फलदानसमर्थं कर्म उपायशतेनापि अन्यथा कर्तुं शक्यमिति न कश्चिन्मुक्तः स्यात् । अथ तपोमाहात्म्यात्

(१) "घादिं व वेयणीयं मोहस्स बलेण घाददे जीवं ।"—**गो० कर्मका० गा० १९।** "मोहनी-यकर्मसहायस्यैव वेदनीयस्य बुभुक्षोत्पादने सामर्थ्यात् ।"—**रत्नक० टी० पृ० ६। प्रमेयक० पृ० ३०३।** "यथैव व्रीह्यादिबीजं जलसहकारिकारणसहितमङ्कुरादिकार्यं जनयति तथैवासद्वेद्यकर्म मोहनीयसह-कारिकारणसहितं क्षुधादिकार्यमुत्पादयति ।"—**प्रव० टी० पृ० २८।** (२) "यदि मोहाभावेऽपि क्षुधा-दिपरीषहं जनयति तर्हि वधरोगादिपरीषहमपि जनयतु, न च तथा ।"—**प्रव० टी० पृ० २८। प्रमेयक० पृ० ३०३ ।** (३) "शुभप्रकृतीनां तत्राप्रतिबद्धत्वेन ··· "—**प्रमेयक० पृ० ३०३ ।** (४) "हन्तेर्गमि-क्रियत्वात् संभूयात्मप्रदेशानां च बहिरुद्गमनं समुद्घातः । ··· वेदनीयस्य बहुत्वादल्पत्वाच्चायुषोनाभोग-पूर्वकमायुःसमीकरणार्थं द्रव्यस्वभावत्वात् सुराद्रव्यस्य फेनवेगबुद्बुदाविर्भावोपशमनवद्देहस्थात्मप्रदेशानां बहिः समुद्घातनं केवलिसमुद्घातः ।"—**राजवा० पृ० ५३ ।** "मूलसरीरमछंडिय उत्तरदेहस्स जीवपि-डस्स । णिग्गमणं देहादो होदि समुग्घादणामं तु ।"—**जीवका० गा० ६६७ ।**

1—**ष्टे घातिकर्म**—ब०, आ० । 2 **उपभुज्यमा**—ब० । 3—**मोहसहायं** आ०, श्र० । 4 **च** श्र० । 5 **क्षपणश्रे**—आ०। 6—**त्वेन कार्य**—ब०। 7 **सुजना अप्र**—ब०। 8—**बद्धसाम**—ब०। 9 **दण्डप्रतरादिवि**—ब०,श्र०।

[1]निर्जीर्णम् अधिकस्थितिकत्वेन फलदानाऽसमर्थम् [2]आयुःकर्मसमानं कर्म क्रियते, तथा वेद्यमपि तद्दानासमर्थं क्रियतामविशेषात्। नच कारणमस्ति इत्येतावतैव कार्योत्पत्तिः, अन्यथा इन्द्रियादिकार्यस्याप्यनुषङ्गात् भगवतो मतिज्ञानस्य रागादीनाञ्च प्रसङ्गः। अथ आवरणक्षयोपशमस्य मोहनीयकर्मणश्च सहकारिणो विरहात् नेन्द्रियादि स्वकार्यं कुर्यात्; 5 [3]अत एव वेदनीयमप्यविशेषात्।

न चेयं बुभुक्षा मोह[4]नीयानपेक्षस्य वेदनीयस्यैव कार्यम् येन अत्यन्तप्रक्षीणमोहेऽपि स्यात्; [5]तथाहि—बुभुक्षा मोहनीयानपेक्षस्य वेदनीयस्य कार्यन्न भवति इच्छात्वात् रिरंसावत्। [1]भोक्तुमिच्छा हि बुभुक्षा, सा कथं वेदनीयस्यैव कार्यम्? अन्यथा योन्यादिषु रन्तुमिच्छा रिरंसापि तत्कार्यं स्यात्, तथा च कवलाहारवत् स्त्र्यादावपि तत्प्रसङ्गात् नेश्वरा- 10 दस्य विशेषः। यथा च रिरंसा प्रतिपक्षभावनातो निवर्त्तते तथा बुभुक्षापि। प्रयोगः—भोजनाकाङ्क्षा प्रतिपक्षभावनातो निवर्त्तते आकाङ्क्षात्वात् स्त्र्याद्याकाङ्क्षावत्। नन्वस्तु तद्भावनाकाले तन्निवृत्तिः तदभावे तु [6]प्रवृत्तिः पुनः स्यात्; इत्येतत् स्त्र्याद्याकाङ्क्षायामपि समानम्। यथा चास्याः चेतसः प्रतिपक्षभावनामयत्वात् अत्यन्तनिवृत्तिः तथा भोजनाकाङ्क्षाया अपि, यथा च निर्मोहत्वेन स्त्र्याद्याकाङ्क्षा विरुद्धा तथा बुभुक्षापि। तथा 15 च प्रयोगः—न बुभुक्षावान् केवली, तद्विरोधिनिर्मोहस्वभावोपेतत्वात्, यो यद्विरोधिस्वभावोपेतः नासौ तद्वान् यथा उष्णस्पर्शस्वभावोपेतः कश्चित् प्रदेशः न शीतस्पर्शवान्, क्षुद्विरोधिनिर्मोहस्वभावोपेतश्च केवलीति।

एतेन इद[2]मपि प्रत्युक्तम्—'प्रतिपक्षभावनातः क्षुधो निवृत्तौ क्षुद्वेदनाप्रतीकारार्थं शास्त्रे सैव उपदिश्येत न पिण्डैषणा' इत्यादि; चेतसो हि प्रतिपक्षभावनामयत्वसिद्धेः 20 प्राक् पिण्डैषणोपदेशात्, तन्मयत्वसिद्धौ तु कामवेदनानिवृत्तिवत् निःशेषक्षुद्वेदनानिवृत्तिसिद्धेः न किञ्चित् तद्वेदनाप्रतीकारार्थं द्रव्यान्तरैषणया? [7]अथ आकाङ्क्षारूपा क्षुन्न भवति तेन वीतमोहेपि [8]अस्याः संभवः; कथमेवं रिरंसाया अपि [3]अनाकाङ्क्षारूपायाः [4]तत्र संभवो न स्यात्? अथ अनाकाङ्क्षारूपताऽस्याः[5] प्रतीतिविरुद्धा; तदेतद् बुभुक्षायामपि समानम्। अस्तु वाऽनाकाङ्क्षारूपत्वमस्याः; तथापि दुःखरूपत्वात् [6]अनन्तसुखे भगवत्य- 25 संभवः, यद् दुःखरूपं न तत्तत्र संभवति यथा कामपीडादि, दुःखरूपा च क्षुदिति।

(१) "भोक्तुमिच्छा हि बुभुक्षा, सा मोहनीयकार्यत्वात् कथं प्रक्षीणमोहे भगवति स्यात् अन्यथा रिरंसाया अपि तत्र प्रसंगात्।"—**रत्नक० टी० पृ० ६। प्रमेयक० पृ०३०४।** (२) **पृ०८५३ पं०१५।** (३) आकाङ्क्षारूपत्वाभावात्। (४) केवलिनि। (५) रिरंसायाः। (६) "क्षुत्पीडासंभवे चास्य कथमनन्तसौख्यं स्यात् यतोऽनन्तचतुष्टयस्वामिताऽस्य।"—**रत्नक० टी० पृ० ६।** "यदि क्षुधा बाधास्ति तर्हि क्षुधा क्षीणशक्तेरनन्तवीर्यं नास्ति, तथैव क्षुधा दुःखितस्य अनन्तसुखमपि नास्ति।"—**प्रव० टी० पृ० २८। प्रमेयक० पृ० २९९।**

1—**निर्जीर्णस्थितिक**—आ०। 2 **आयुःकर्म क्रियते** श्र०। 3 **तत एव** श्र०। 4 **मोहनीयनिरपेक्ष**—ब०। 5 **तथाहि चाबुभु**—श्र०। 6 **प्रवृत्तिः स्यात्** श्र०। 7 **अथ कांक्षारूपा** आ०। 8 **अस्यासंभवः** श्र०, ब०।

यत्र हि अनन्तसुखं न तत्र दुःखलेशोऽप्यस्ति यथा सिद्धेषु, अनन्तसुखञ्च अर्हति इति। ननु सकलबाधानिवृत्त्यात्मकं यदनन्तं सुखं तत्राभिप्रेतं तदसिद्धम्, क्षुद्बाधाभ्युपगमात्, सकलकर्मविप्रमुक्तानां सिद्धानामेव हि तथाविधं तदस्ति नाऽर्हताम् तत्र वेदनीयोदयसंभवादिति; तदसत्; तदुदयस्य तत्र तद्बाधाहेतुत्वाभावप्रतिपादनात्।

किञ्च, अर्हति अनन्तं सुखं सर्वप्रदेशव्यापि अव्याहतमास्ते अप्रादेशिकत्वात्तस्य, सुखदुःखयोरेकत्रैकदा विरोधतोऽसंभवाच्च, तत्कथं क्षुद्दुःखलेशोऽपि तत्र संभाव्यः? अन्यथा अस्मदादिसुखवत् प्रादेशिकमेव तत्सुखं स्यात्। अतः तथाविधं सुखं भगवति सन्निधीयमानं स्वविरुद्धं दुःखं निवर्त्तयति यथा अग्निः शीतम्। तन्निवृत्तौ च तद्व्याप्यायाः क्षुधो निवृत्तिः, व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यस्यावश्यं निवृत्तेः वृक्षनिवृत्तौ शिंशपावत्। प्रयोगः—यत्र यद्विरोधि बलवदस्ति न तत्र अभ्युदितकारणमपि तद् भवति यथा अत्युष्णप्रदेशे शीतम्, अस्ति च क्षुद्दुःखविरोधि बलवत् केवलिनि अनन्तसुखमिति। तथा, यत्कार्यविरोध्यनिवर्त्यं यत्रास्ति तत्र तदविकलमपि स्वकार्यं न करोति यथा श्लेष्मादिविरुद्धाऽनिवर्त्य-पित्तविकाराक्रान्ते पुरुषे न दध्यादि श्लेष्मादि करोति, वेद्यफलविरुद्धाऽनिवर्त्यसुखञ्च भगवति इति। ततो निराकृतमेतत्—'नहि बालादौ ज्ञानाद्यपचये क्षुदुपचयः' इत्यादि; अनन्तसुखसहभाविनामेव ज्ञानादीनां क्षुद्विरोधित्वव्यवस्थितेः।

यदप्युक्तम्—'नहि केवलिज्ञानादयः क्षुधं विरुन्धन्ति इत्यर्वाग्दृशा प्रतिपत्तुं शक्यमतीन्द्रियत्वात्तेषाम्' इत्यादि; तदप्युक्तिमात्रम्; अतीन्द्रियत्वात्तेषां तद्विरोधित्वाऽप्रतिपत्तौ सर्वार्थसाक्षात्कारित्वादेरपि अप्रतिपत्तिप्रसङ्गात्। यथैव हि तेषामतीन्द्रियत्वात् 'एतत्सन्निधौ क्षुन्न भवति' इत्यर्वाग्दृशा प्रत्येतुं न शक्यते तथा 'एते सर्वसाक्षात्कारिणः' इत्यपि। अथ अनुमानात्तेषां तत्साक्षात्कारित्वं प्रतीयते; तद्विरोधित्वेन किमपराद्धं येन एषामनुमानात् तन्न प्रतीयेत? प्रतिपादितञ्च क्षुद्विरोधित्वानुमानं प्राक् इत्यलमतिप्रसङ्गेन। सर्वज्ञत्वाच्च भगवतः क्षुदभावः, क्षुदभ्युपगमे हि तद्बाधया सर्वज्ञता हीयेत निःशक्तिकत्वञ्च स्यात्। अस्मदादौ हि क्षुत्प्रभवपीडाक्रान्ते ज्ञानादेरभावः सुप्रतीतः 'क्षुत्पीडितोऽहं न किञ्चिज्जानामि, न किञ्चित्पश्यामि, उत्थातुमपि न शक्नोमि' इति प्रतीतेः।

यदप्युक्तम्—'ज्ञानावरणादिकर्मोदयनिबन्धनः तत्क्षयः' इत्यादि; तदप्यसाम्प्रतम्;

(१) वेदनीयोदयस्य। (२) सर्वप्रदेशव्यापि अनन्तसुखम्। (३) नास्ति केवलिनि क्षुद्दुःखं तद्बलवद्विरोध्यनन्तसुखसद्भावात्। "यत्र यद्विरोधि"···—प्रमेयक० पृ० ३०५। (४) केवलिनि वेदनीयं स्वकार्यं क्षुद्दुःखं न करोति तत्कार्यविरोध्यनिवर्त्य-अनन्तसुखसद्भावात्। (५) पृ० ८५२ पं० २०। (६) पृ० ८५३ पं० २। (७) केवलज्ञानादीनाम्। (८) क्षुद्विरोधित्वम्। (९) पृ० ८५४ पं० ४।

1 सिद्धेऽनन्त—श्र०। 2 यदत्यन्तं सुखं श्र०, यद्यनन्तं आ०। 3—गमात्कर्मवि—ब०। 4—शिकमिव आ०। 5 तथाविधसुखं ब०। 6 यथा आ०, ब०। 7 प्रतीयते ब०। 8 क्षुदविरो-आ०, क्षुद्विरुत्वानुमा—ब०।

प्रक्षीणाशेषावरणस्य भगवतो ज्ञानादिक्षयाभाववत् प्रक्षीणाशेषमोहस्य क्षुत्पीडालेशस्याप्यमुपपत्तेः। मोहनीयसहायं वेदनीयं क्षुत्करणे प्रभुः' इति प्राक् प्रपञ्चतः समर्थितत्वात्।

"एकादश जिने" [तत्त्वार्थसू० ९।११] इत्यागमोऽपि क्षुधाद्येकादशपरीषह[1]प्रतिषेधपरः प्रतिपत्तव्यः, 'एकेन अधिका न दश एकादश' इति व्युत्पत्तेः। मोहनीयसहायस्य
5 वेदनीयस्य कार्यभूताः क्षुधाद्येकादशपरीषहाः, तत्सहायस्य च अर्हति अत्यन्तप्रक्षयात् न वेदनीयोदयोदयमात्रात् तत्र[2] ते सन्ति, अन्यथा रोगादिपरीषहाणामपि तत्र सत्त्वप्रसङ्गात्, अस्मदादौ तदुदये[3] क्षुत्पिपासावद् रोगादीनामप्युपलम्भात्। छद्मस्थजिनेषु भोगभूमिजादिषु च तदुदयेऽपि रोगादीनामभावाद् व्यभिचारे कवलाहारस्यापि व्यभिचारोऽस्तु, देवादिषु तदुदयेऽपि तदभावात्।

10 यच्चान्यदुक्तम्[3]—'उत्कर्षेण देशोनपूर्वकोटिं विहरतः' इत्यादि; तदप्यचारु; शरीरस्थितेः आयुःकर्मण एव नियतनिमित्तप्रतिपादनात्, भुक्तिं विनापि आकालं तत्स्थितेः समर्थितत्वाच्च।

यदप्यभिहितम्[4]—'भुक्तेर्दोषरूपतया[3] भगवत्यसंभवे वचनादेरप्यसंभवः स्यात्' इत्यादि; तदप्यभिधानमात्रम्; वचनादेः तीर्थकरत्वकर्मोदयापादितत्वात् दोषरूपत्वा-
15 संभवाच्च, नहि अष्टादशदोषेषु[3] मध्ये क्षुधादिवद् वचनमपि पठ्यते। भुक्तेरपि वेदनीयोदयापादितत्वात्[4] तत्र सत्त्वमस्तु; इत्यप्यसङ्गतम्; मोहसद्भावसहायस्यैवास्य[5] तत्सम्पादने सामर्थ्यप्रतिपादनात्। यथैव हि मोहप्रक्षयसहायं तीर्थकरत्वं विशिष्टवचनादिविधाने समर्थं तथा मोहसद्भावसहायं वेद्यं भुक्त्यादिविधाने इति।

यदप्युक्तम्[6]—'अवधिज्ञानिवत् सकलज्ञस्य सकलं जगत्पश्यतोऽपि अन्तरायासंभवः'

---

(१) "अथवा 'एकादश जिने न सन्ति' इति वाक्यशेषः कल्पनीयः सोपस्कारत्वात्सूत्राणाम्।"—**सर्वार्थसि० ९।११।** "अथवा नायं वाक्यशेषः 'एकादश जिने कैश्चित्कल्प्यन्ते' इति; किं तर्हि ? एकादश सन्तीति। कथम् ? उपचारात्; यथा निरवशेषनिरस्तज्ञानावरणे परिपूर्णज्ञाने एकाग्रचिन्तानिरोधाभावेऽपि कर्मरजोविधूननफलसंभवात् ध्यानोपचारः तथा क्षुधादिवेदना-भावपरीषहाभावेऽपि वेदनीयकर्मोदय-द्रव्यपरीषहसद्भावात् एकादश जिने सन्तीत्युपचारो युक्तः।"—**राजवा० ९।११।** "शक्तित एव केवलिन्येकादश परीषहाः सन्ति न पुनर्व्यक्तितः, केवलाद् वेदनीयाद् व्यक्तक्षुधाद्यसंभवादित्युपचारतस्ते तत्र परिज्ञातव्याः।"—**तत्त्वार्थश्लो० पृ० ४९२।** "तेण असादणिमित्ता परीसहा जिणवरे णत्थि।"—**कर्मका० गा० २७५।** "क्षुत्पिपासादयो यस्मान्न समर्था मोहसंक्षये। द्रव्यकर्माश्रयात्तेषामस्तित्वमुपचारतः।"—**भावसं० श्लो० २३४।** "यच्चोपचारतोप्यस्यैकादश परीषहा न संभाव्यन्ते तत्र तन्निषेधपरत्वात् सूत्रस्य, 'एकेनाधिका न दश परीषहा जिने एकादश जिने' इति व्युत्पत्तेः।"—**प्रमेयक० पृ० ३०७।** (२) वेदनीयोदये। (३) **पृ० ८५४ पं० ८।** (४) **पृ० ८५४ पं० १५।** (५) "क्षुत्पिपासाजरातङ्कजन्मान्तकभयस्मयाः। न रागद्वेषमोहाश्च···चशब्दात् चिन्ताऽरतिनिद्राविस्मयमदस्वेदखेदा गृह्यन्ते। एते अष्टादश दोषाः···"—**रत्नक०, टी० १।६।** (६) **पृ० ८५५ पं० १।**

---

1 **तत्र न सन्ति** श्र०। 2 **भुक्तेरपि वेदनीयोदयापादितत्वात् तत्र सत्त्वमस्तु इत्यप्यसंभवाच्च नहि अष्टादश**—आ०। 3 **दोषोदयत्वा**—ब०। 4 **वेदनीयोपादि**—आ०। 5 **मोहसहा**—ब०, श्र०।

इत्यादि; तदप्यनुपपन्नम्; तज्ज्ञानस्य सोपयोगतया तत्काल एव स्वविषयाऽशेषार्थसाक्षात्करणसंभवात्। यदैव हि अवधिज्ञानोपयोगमवधिज्ञानी करोति तदैवासौ तद्विषयभूतमशेषं वस्तु पश्यति नान्यदेति, भोजनकाले यद्यसौ उपयोगं करोति तदाऽन्तरायो भवत्येव, नचायं प्रकारः केवलज्ञाने संभवति तस्य सदा उपयुक्तत्वात्।

यदप्युक्तम्–'नेन्द्रियार्थसम्बन्धमात्रेण मतिज्ञानं भवति' इत्यादि; तदप्यसुन्दरम्; विषयविषयिसम्बन्धे समुपजायमानस्य ज्ञानस्य अमतिज्ञानत्वे मतिज्ञानवार्त्तोच्छेदप्रसङ्गात्। अथ मतिज्ञानावरणक्षयोपशमस्य सहकारिणोऽभावात् नेन्द्रियाणि स्वविषयसम्बन्धेऽपि स्वकार्यमाविर्भावयन्ति; तर्हि मोहनीयस्यापि सहकारिणोऽभावात् वेद्यमपि स्वकार्यं न कुर्यात् इत्युक्तम्।

किञ्च, किमर्थमसौ भुङ्क्ते–शरीरोपचयार्थम्, ज्ञानदर्शनवीर्यादिक्षयनिवृत्त्यर्थम्, क्षुद्वेदनाप्रतीकारार्थम्, आयुषोऽसाधितमुक्तिकस्यापवर्त्तननिवृत्त्यर्थम्, रसगृद्ध्युपशमार्थम्, लोकानुग्रहार्थं वा? न तावत् शरीरोपचयार्थम्; लाभान्तरायप्रक्षयात् प्रतिसमयं विशिष्टपरमाणुलाभादेव तत्सिद्धेः। तदर्थं तद्ग्रहणे च कथमसौ निर्ग्रन्थः स्यात् शरीरसम्मूर्च्छासंभवात् प्राकृतपुरुषवत्। नापि ज्ञानादिक्षयनिवृत्त्यर्थम्; तत्क्षयनिबन्धनाभावादेव तदक्षयप्रसिद्धेः। ज्ञानादिक्षयस्य हि निबन्धनं ज्ञानावरणादिक्षयोपशमः, तस्मिन् सति भोजनाद्यभावे तत्क्षयप्रतीतेः। स च प्रक्षीणाशेषावरणे भगवति नास्ति इति कथं तत्प्रक्षयाशङ्काऽपि यतो भुक्तिः स्यात्? नापि क्षुद्वेदनाप्रतीकारार्थम्; अनन्तसुखवीर्ये भगवति अस्याः संभवाभावस्य उक्तत्वात्। नापि आयुषोऽसाधितमुक्तिकस्य अपवर्त्तननिवृत्त्यर्थम्; चरमोत्तमदेहानामनपवर्त्यायुष्कत्वादेव तथाविधस्यास्य अपवर्त्तनानुपपत्तेः। नापि रसगृद्ध्युपशमार्थम्; वीतमोहस्य रसगृद्धेरेवानुपपत्तेः। नापि लोकानुग्रहार्थम्; अनन्तवीर्यस्य वीर्यक्षयनिबन्धनाभावतो भुक्तिमन्तरेणापि लोकमनुग्रहीतुं समर्थत्वात्।

यच्चोक्तम्–'देवच्छन्दके गत्वा यथासुखमास्ते' इत्यादि; तदप्युक्तिमात्रम्; यतः

(१) अवधिज्ञानस्य। (२) उपयोगसमये। (३) केवलज्ञानस्य। (४) पृ० ८५५ पं० ४। (५) तुलना–"ण बलाउसाहणट्ठं ण सरीरस्स य चयट्ठ तेजट्ठं। णाणट्ठं संजमट्ठं झाणट्ठं चेव भुंजंति।"–मूलाचा० ६। ६२। प्रव० टी० पृ० २९। प्रमेयक० पृ० ३०६। (६) शरीरोपचयार्थम्। (७) ज्ञानावरणीयकर्मणोऽभावादेव। (८) "औपपादिकचरमोत्तमदेहासंख्येयवर्षायुषोऽनपवर्त्यायुषः।" –तत्त्वार्थसू० २।५३। "चरम उत्तमो देहो येषां ते चरमोत्तमदेहाः विपरीतसंसाराः तज्जन्मनिर्वाणार्हा इत्यर्थः।"–सर्वार्थसि०। "चरमदेहा अन्त्यदेहा इत्यर्थः ये तेनैव शरीरेण सिद्धयन्ति, उत्तमपुरुषाः तीर्थकरचक्रवर्त्यर्धचक्रवर्तिनः···–तत्त्वार्थाधि०। "देवा नेरइयावि य असंखवासाउया य तिरमणुआ। उत्तमपुरिसा य तहा चरमसरीरा य निरुवकमा॥"–ठाणांगवि०। (९) "बाह्यप्रत्ययवशादायुषो ह्रासोऽपवर्तः।"–राजवा० २।५३। (१०) पृ० ५५८ पं० १०।

1 सदोषयुक्त–श्र०। 2 आयुषोऽनुदितमुक्ति–श्र०। 3 शरीरमूर्च्छासं–श्र०। 4 अपवर्त्तनिवृ–ब०, अपवर्त्तनं निवृ–आ०। 5 मुक्तिम–श्र०।

समवशरणं विहाय भगवान् किमर्थं तत्र गच्छति–मनोविक्षेपपरिहारेण ध्यानसिद्ध्यर्थम्, निरोधाक्षमत्वतो यथासुखमवस्थानार्थम्, रहस्यकार्यानुष्ठानार्थं वा ? तत्राद्यः[1] पक्षोऽयुक्तः; अमनस्कतया भगवतो मनोविक्षेपाऽसंभवात्, योगनिरोधसद्भावेन उपचारतः तत्र ध्यानाभिधानाच्च। द्वितीयपक्षोऽप्यनुपपन्नः; अनन्तवीर्यस्य निरोधाऽक्षमत्वानुपपत्तेः[2]। अनन्तसुखस्य दुःखलेशस्याप्यभावतो 'यथासुखम्' इत्यस्यापि दुर्घटत्वात्।

रहस्यकार्यञ्च निन्द्यम्, अनिन्द्यं वा ? न तावन्निन्द्यम्; प्रक्षीणाशेषदोषस्य निन्द्यकार्यानुष्ठानविरोधात्। अथ अनिन्द्यम्; तत्किं भोजनम्, कर्मक्षपणं वा ? न तावद्भोजनम्; तस्य अमोहे भगवति प्रतिषिद्धत्वात्। अप्रतिषेधे वा कस्मादसौ एकान्ते[3] गत्वा भुङ्क्ते–दृष्टि[दोष]भयात्, याचकभयात्[4], अनुचितानुष्ठानत्वाद्वा ? तत्राद्यविकल्पोऽनुपपन्नः; भगवतो दृष्टिदोषागोचरत्वात्। यदीयेन हि नाम्ना अन्येषां दृष्टिदोषादेरुपशमो भवति स कथं तद्दोषगोचरः स्यात् ? द्वितीयविकल्पे तु भगवतो महद्दीनत्वं प्रख्यापितम्। न खलु महासत्त्वस्य पृष्ठतो लग्नान् बुभुक्षापीडितशिष्यान् विहाय पितुरिव पुत्रम् एकान्ते गत्वा भोजनं युक्तम्। अनुचितानुष्ठानत्वे तु न तत्र तत्परिकल्पना श्रेयसी स्त्र्यादिसेवनपरिकल्पनावत्।

कर्मणामपि क्षपणं पूर्वोपार्जितानाम्, भुक्तिकालोपार्जितानां वा तत्र[5] अर्हता विधीयते ? पूर्वोपार्जितानाञ्चेत्; घातिनाम्, अघातिनां वा ? न तावत् घातिनाम्; तेषां पूर्वमेव क्षपितत्वात्। नाप्यघातिनाम्; तेषां यथाकालं क्षपयिष्यमाणत्वात्, सततं शुक्लध्यानानलतः कर्मेन्धननिचयनिर्दहनसमर्थत्वाच्चास्य। नहि 'भगवतः शुक्लध्यानानलो देवच्छन्दके एव प्रज्वलति[3] न तु समवशरणादौ' इत्यभ्युपगमो युक्तः; तत्रस्थस्यास्य ध्यानान्तरप्रसङ्गात्।

भुक्तिकालोपार्जितकर्मणां तु कथं क्षपणम् ? प्रतिक्रमणतश्चेत्; अस्तु, परन्तु[4] भगवतो निर्दोषता दुर्लभा। यः प्रतिक्रमणं[6] करोति नासौ निर्दोषः यथा अस्मदादिः, प्रतिक्रमणं करोति च भगवानिति। कृतदोषनिराकरणं हि प्रतिक्रमणम्[7], तत्कुर्वतः कथमस्य[5] निर्दोषता स्यात् ? अथ तां (°तं) न करोति; कथं भुजिक्रियातः[6] समुत्पन्नदोषं निराकुर्यात् ? आहारकथामात्रेणापि हि अप्रमत्तोऽपि सन् साधुः प्रमत्तो भवति नार्हन् भुञ्जानोऽपि इति महच्चित्रम् ! दोषवत्त्वे चास्य श्रेणीतः पतितत्वान्न केवलभाक्त्वं स्यात्।

(१) "निरवशेषनिरस्तज्ञानावरणे युगपत्सकलपदार्थावभासिकेवलज्ञानातिशये चिन्तानिरोधाभावेऽपि तत्फलकर्मनिर्हरणफलापेक्षया ध्यानोपचारवत्।"–**सर्वार्थसि० ९।११।** (२) एकासने शरीरावस्थितेः तत्परिस्पन्दस्य निरोधः। (३) एकान्ते। (४) समवशरणस्थितस्य भगवतः। (५) तुलना–"किं चासौ भुक्त्वा प्रतिक्रमणादिकं करोति न वा ?"–**प्रमेयक० पृ० ३०६।** (६) "मिथ्या दुष्कृताभिधानादभिव्यक्तप्रतिक्रियं प्रतिक्रमणम्।"–**सर्वार्थसि० ९।२२।** (७) प्रतिक्रमणम्। (८) "अप्रमत्तो हि साधुराहारकथामात्रेणापि प्रमत्तो भवति नार्हन्भुञ्जानोऽपीति महच्चित्रम्।"–**रत्नक० टी० पृ० ८६४। प्रमेयक० पृ० ३०६।**

1 **तत्राद्यपक्षो**–ब०। 2 **वंचकभ**–श्र०। 3 **प्रज्वलितः** श्र०, **ज्वलति** आ०°। 4 **परं च भग**–ब०। 5 **कस्य** ब०। 6 **भक्तिक्रि**–श्र०।

यदप्युक्तम्[1]– 'भुञ्जानोऽसौ गणधरदेवैरपि न दृश्यते' इत्यदि; तत्रादर्शने[2] किं कारणम्– बहलतमःपटलाच्छादितत्वम्[1], काण्डपटाद्यावृतत्वम्, विद्याविशेषेण स्वस्य तिरोधानम्, अन्यजनातिशायी माहात्म्यविशेषो वा ? तत्राद्यपक्षोऽनुपपन्नः; तद्देहदीप्त्या तमःपटलस्य निर्मूलोन्मूलितत्वात्। काण्डपटाद्यावृताय च तस्मै कथं भिक्षा [2]दीयेत ? विद्याविशेषा[3]-भ्युपगमे चास्य विद्याधरादिवत् निर्ग्रन्थताविरोधः। अथ अन्यजनातिशायी माहात्म्य- 5 विशेषः कश्चित्तस्येष्यते येन भुञ्जानो नाऽवलोक्यते इति; ननु अन्यजनातिशायी भोजनाभावलक्षण[3] एवाऽतिशयः अस्य इष्यताम् तस्यैव प्रमाणोपपन्नत्वात्। ततो भगवतोऽनन्तचतुष्टयलाभलक्षणां जीवन्मुक्तिमिच्छता अनन्तसौख्यमेष्टव्यम्। तदिष्टौ च च भुक्त्यभावोऽभ्युपगन्तव्यः तमन्तरेणास्य अनन्तसौख्यानुपपत्तेः प्रतिपादितत्वात् इति ॥ छ ॥ 10

तल्लक्षणा च मुक्तिः पुंस एव न स्त्रियाः; तस्याः नपुंसकवत्तदयोग्यत्वात्, तन्मुक्तिप्रसाधकप्रमाणासंभवाच्च।

नन्विदमस्ति तत्प्रसाधकं प्रमाणम्–अस्ति स्त्रीणां निर्वाणम् अविकलकारणत्वात् पुंवत्। निर्वाणस्य हि कारणं रत्नत्रयम्, "*सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः*" [तत्त्वार्थसू० १।१] इत्यभिधानात्। तच्च स्त्रीषु विद्यते; 15 तथाहि–सर्वज्ञोक्तार्थानाम् 'इदमित्थमेव' इति श्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्, यथावदवगमः[4] सम्यग्ज्ञानम्, तदुक्तव्रतस्य[5] यथावदनुष्ठानं सम्यक्चारित्रम्, एतद्रत्नत्रयम्। एतच्च स्त्रीषु सिद्ध्यत् सर्वकर्मविप्रमोक्षलक्षणं[6] मोक्षं साधयति। नहि स्त्रीषु रत्नत्रयस्य केनचिद्विरोधोऽस्ति यतोऽविकलकारणत्वासिद्धिः स्यात्।

स्त्रीनिर्वाणवादे सितपटानां शाकटायनस्य च पूर्वपक्षः–

---

(१) पृ० ८५५ पं० १३। (२) "तत्रादर्शनेऽयुक्तसेवित्वादेकान्तमाश्रित्य भुङ्क्ते इति कारणम्, बहलान्धकारस्थितभोजनं वा, विद्याविशेषेण स्वस्य तिरोधानं वा ?"–**प्रमेयक० पृ० ३०७।** "तत्र तु प्रच्छन्नभुक्तौ मायास्थानं दैन्यवृत्तिः अन्येऽपि पिण्डशुद्धिकथिताः बहवो दोषाः।"–**प्रव० टी० पृ० २९।** (३) "तर्हि परमौदारिकशरीरत्वाद् भुक्तिरेव नास्त्ययमेवातिशयः किन्न भवति।"–**प्रव० टी० पृ० २९।** (४) "अस्ति स्त्रीनिर्वाणं पुंवत् यदविकलहेतुकं स्त्रीषु। न विरुध्यति हि रत्नत्रयसंपद् निर्वृतेर्हेतुः॥"–**स्त्रीमु० श्लो० २। सन्मति० टी० पृ० ७५२।** एतदर्थम् **उत्तराध्ययनस्य पाइयटीकापि** विलोकनीया। "इत्थीलिङ्गसिद्धा–सम्यग्दर्शनादीनि पुरुषाणामिव स्त्रीणामप्यविकलानि दृश्यन्ते तथाहि- ....."–**प्रज्ञा० मलय० पृ० २० A.। नन्दि० मलय० पृ० १३१ B.। रत्नाकराव० ७।५७। षड्द० बृह० श्लो० ५२।** "यथोक्तं यापनीयतन्त्रे–णो खलु इत्थी अजीवो, ण यावि अभव्वा, ण यावि दंसण-विरोहिणी, णो अमाणुसा, णो अणारिउप्पत्ती, णो असंखेज्जाउया, णो अइकूरमई, णो ण उवसन्त-मोहा, णो ण सुद्धाचारा, णो असुद्धबोंदी, णो ववसायवज्जिया, णो अपुव्वकरणविरोहिणी, णो णवगुण-ठाणरहिया, णो अजोगा लद्धीए, णो अकल्लाणभायणं ति कहं न उत्तमधम्मसाहिगत्ति।"–**ललितवि० पृ० ५७ B.। शास्त्रवा० यशो० पृ० ४२९ B.।**

1–**पटलसंछादितत्वम्** श्र०। 2 **दीयते** ब०। 3–**षाभ्युपगमाच्चास्य** ब०। 4 **यथार्थावगमः** ब०। 5 **तदुक्तस्य यथावद**–आ०, **तदुक्तं व्रतस्य** ब०। 6–**विप्रमोक्षणं मोक्षं** आ०।

अथोच्यते—स्त्रियो[1] रत्नत्रयविरुद्धाः पुंसोऽन्यत्वात् देवादिवत्। सुप्रसिद्धो हि देवनारकतिर्यग्भोगभूमिजानां पुंसोऽन्येषां देवादित्वेन रत्नत्रयस्य विरोधः, एवं स्त्रीणां स्त्रीत्वेनैव अस्य[3] विरोधः सिद्ध इति; तदसमीक्षिताभिधानम्; यतोऽविकलकारणस्य भवतोऽन्यभावेऽभावात् विरोधगतिर्भवति। स्त्रीत्वसद्भावे च रत्नत्रयाभावः प्रत्यक्षतः,
5 अनुमानात्, आगमाद्वा प्रतीयेत[2]? न तावत् प्रत्यक्षतः; रत्नत्रयस्य अतीन्द्रियत्वात्। नाप्यनुमानतः; तदभावाऽविनाभाविनो लिङ्गस्य कस्यचिदभावात्। नाप्यागमात्; तत्र तदभावावेदिनः तस्याप्यसंभवात्। नहि सुरनारकादिवत् तत्र[3] तदभावप्रतिपादकं किञ्चित् प्रवचनवचनं संभवति। नन्वस्तु रत्नत्रयमात्रं[3] तत्र न तदस्माभिर्निषिध्यते तस्य मोक्षाऽप्रसाधकत्वात्[4], यत्तु[5] मोक्षप्रसाधकं प्रकर्षपर्यन्तप्राप्तम् तस्य तत्राभावात् मोक्षाभावः
10 इति; तदयुक्तम्[6]; अदृष्टे विरोधप्रतिपत्तेरनुपपत्तेः। न खलु प्रकर्षपर्यन्तं प्राप्तं रत्नत्रयम् अस्माकं दृश्यम्, न चादृश्यस्य[7] विरोधः प्रतिपत्तुं शक्यः अतिप्रसङ्गात्। न चाप्रतिपन्न-विरोधस्य तस्य[8] तत्राभावो ग्रहीतुं शक्यः अतिप्रसक्तेरेव।

अथ मतम्—अनुमानतः स्त्रीणां निर्वाणाभावप्रतीतेर्न तत्र तत्सद्भावाभ्युपगमो युक्तः; तथाहि—नास्ति स्त्रीणां निर्वाणम् सप्तमपृथिवीगमनाभावात्[5] सम्मूर्च्छिमादिवत् इति;
15 तदसङ्गतम्; विपर्ययव्याप्तेरसिद्धितः तद्गमनाभावस्य निर्वाणाभावेनाऽव्याप्तेः[8]। इह यद् यत्र नियम्यते तद्विपर्ययेण तद्विपक्षस्य व्याप्तौ नियमो दृष्टः, यथा अग्निना धूमस्य व्याप्तौ धूमाभावेन अग्न्यभावस्य, शिंशपात्वस्य च वृक्षत्वेन व्याप्तौ वृक्षत्वाभावस्य शिंशपात्वाभावेन व्याप्तिः। न चैवमत्र विपर्ययव्याप्तिरस्ति; तदभावश्च सप्तमपृथिवीगम-नादेः निर्वाणं प्रत्यकारणत्वात् अव्यापकत्वाच्च सिद्धः। नहि सप्तमपृथिवीगमनं निर्वा-
20 णस्य रत्नत्रयवत् कारणं सिद्धम् गुणाष्टकवद्वा[9] व्यापकम् येन तदभावे निर्वाणाभावः

---

(१) "रत्नत्रयं विरुद्धं स्त्रीत्वेन यथामरादिभावेन। इति वाङ्मात्रं नात्र प्रमाणमाप्तागमोऽन्यद्वा॥ जानीते जिनवचनं श्रद्धत्ते चरति चार्यिका शबलम्। नास्यास्त्यसंभवोऽस्यां नादृष्टविरोध-गतिरस्ति।"—**स्त्रीमु० श्लो० ३-४।** "अथ स्त्रीत्वादेव न तासां तत्परिक्षयसामर्थ्यम्; न; स्त्रीत्वस्य तत्परिक्षयसामर्थ्येन विरोधासिद्धेः। नहि अविकलकारणस्य तत्परिक्षयसामर्थ्यस्य स्त्रीत्वसद्भावादभावः क्वचिदपि निश्चितो येन अग्निशीतयोरिव सहानवस्थानविरोधः तयोः सिद्धो भवेत्।"—**सन्मति० टी० पृ० ७५२। प्रज्ञा० मलय० पृ० २० A.। नन्दि० मलय० पृ० १३२ B.** (२) रत्नत्रयस्य। (३) स्त्रीषु। (४) रत्नत्रयस्य। (५) "सप्तमपृथिवीगमनाद्यभावमव्याप्तमेव मन्यन्ते। निर्वाणाभावे-नापश्चिमतनवो न तां यान्ति॥"—**स्त्रीमु० श्लो० ५। सन्मति० टी० पृ० ७५३। प्रज्ञा० मलय० पृ० २० B.। नन्दि० मलय० पृ० १३२ B.। रत्नाकराव० ७।५७। षड्द० बृह० श्लो० ५२। शास्त्रवा० यशो० पृ० ४२८ A.। युक्तिप्र० पृ० ११५।**

---

1 **पुंसोऽन्यत्वं तेषां** श्र० 2 **प्रतीयते** श्र०। 3—**मात्र तन्त्रम् न** ब०,—**मात्रं तंत्रं न** श्र०। 4 **मोक्षप्रसा**—श्र०। 5 **यत्तु प्रमाणकृतप्रसा**—ब०। 6—**युक्तं न दृष्टे विरो**—ब०। 7 **चादृश्ये वि**—श्र०। 8—**व्याप्तेरिति इह** श्र०। 9 **गुणाष्टकवदव्याप**—श्र०।

स्यात्। नचाकारणाऽव्यापकस्य निवृत्तौ अकार्यव्याप्यस्य[1] निवृत्तिः अतिप्रसङ्गात्, अतः सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकमिदं साधनम्। चरमदेहैः निश्चितव्यभिचारश्च; ते हि तेनैव जन्मना मुक्तिभाजो न सप्तमपृथिवीं गच्छन्ति अथ च मुच्यन्ते।

किञ्च, विषमगतयोप्यधस्तात् उपरिष्टात्तुल्यमासहस्रारं गच्छन्ति च तिर्यञ्चः तदधोगत्यूनताऽहेतुः[2]। नहि अधोगतौ स्त्रीपुंसयोरतुल्यं[3] सामर्थ्यमिति सुगतावपि[4] अतुल्यत्वं युक्तम्; अशुभपरिणामस्य शुभपरिणामं प्रत्यहेतुत्वात्। तथाहि—भुजगखगचतुष्पात्सर्पजलचराणां[5] विषमाऽधोगतिः—भुजगानां सं(नामसं)ज्ञिनां प्रथमायाम्[6], खगानां तृतीयायाम्; चतुष्पदां पञ्चम्याम्, सर्पाणां षष्ठ्याम्, जलचराणां सप्तम्यामधोभूमौ उत्पादात्, शुभगतिस्तु समा सर्वेषामेवैषां सहस्रारान्तस्योपरि उत्पादस्य[7] संभवात्।

न च वादादिलब्ध्यभावात्तासां मोक्षाभावः; 'इत्थमेव मोक्षः' इति नियमा-

---

(१) "विषमगतयोप्यधस्तादुपरिष्टात्तुल्यमासहस्रारम्। गच्छन्ति च तिर्यञ्चस्तदधोगत्यूनताऽहेतुः॥"—**स्त्रीमु० श्लो० ६**। "अपि च भुजपरिसर्पाः द्वितीयामेव पृथिवीं यावद् गच्छन्ति न परतः परपृथिवीगमनहेतुतथारूपमनोवीर्यपरिणत्यभावात्, तृतीयां यावत् पक्षिणः, चतुर्थीं चतुष्पदाः, पञ्चमीमुरगाः, अथ च सर्वेप्यूर्ध्वमुत्कर्षतः सहस्रारं यावद् गच्छन्ति। तत्राधोगतिविषये मनोवीर्यपरिगतिवैषम्यदर्शनादूर्ध्वगतावपि च न तद्वैषम्यम्।"—**प्रज्ञा० मलय० पृ० २१ A.। नन्दि० मलय० पृ० १३३ A.। षड्द० बृह० श्लो० ५२। शास्त्रवा० यशो० पृ० ४२८ B.। युक्तिप्र० पृ० ११५**। (२) "प्रथमायामसंज्ञिन उत्पद्यन्ते प्रथमद्वितीययोः सरीसृपाः तिसृषु पक्षिणः चतसृषूरगाः पंचसु सिंहाः षट्सु स्त्रियाः सप्तसु मत्स्यमनुष्याः"—**राजवा० पृ० ११८**। "अमण-सरिसप-विहंगम-फणि-सिंहित्थीण-मच्छमणुवाणं। पढमादिषु उप्पत्ती अडवारादो दु दोण्णि वारोत्ति॥"—**त्रिलोकसा० गा० २०५**। "असन्नी खलु पढमं, दुच्चं च सरीसवा तइय पक्खी। सीहा जंति चउत्थिं उरगा पुण पंचमिं पुढविं। छट्ठिं च इत्थिआओ मच्छा मणुया य सत्तमिं पुढविं। एसो परमुववाओ बोधव्वो नरयपुढवीसु॥"—**बृहत्स० गा० २८४-८५। त्रैलोक्यदी० गा० २५३**। (३) "तैर्यग्योनेषु असंज्ञिनः पर्याप्ताः पंचेन्द्रियाः संख्येयवर्षायुषः अल्पशुभपरिणामवशेन पुण्यबन्धमनुभूय भवनवासिषु व्यन्तरेषु चोत्पद्यन्ते। त एव संज्ञिनो मिथ्यादृष्टयः सासादनसम्यग्दृष्टयश्चासहस्रारादुत्पद्यन्ते त एव सम्यग्दृष्टयः सौधर्मादिषु अच्युतान्तेषु जायन्ते।"—**राजवा० पृ० १६९**। "पंचिदियतिरियाणं उववाओक्कोसओ सहस्सारे"—**बृहत्सं० गा० १६४**। (४) "वादादिविकुर्वणत्वादिलब्धिविरहे श्रुते कनीयसि च। जिनकल्पमनःपर्यवविरहेऽपि न सिद्धिविरहोस्ति॥ वादादिलब्ध्यभाववदभविष्यद् यदि च सिद्धयभावोऽपि। तासामवारयिष्यद् यथैव जम्बूयुगादारात्।"—**स्त्रीमु० श्लो० ७-८। प्रज्ञा० मलय० पृ० २१ A.। रत्नाकराव० ७। ५७**। "नापि वादादिलब्धिरहितत्वेन; मूककेवलिभिर्व्यभिचारात्।" —**षड्द० बृह० श्लो० ५२**। "माषतुषादीनां लब्धिविशेषहेतुसंयमाभावेऽपि मोक्षहेतुतच्छ्रवणात्, क्षायोपशमिकलब्धिविरहेऽपि क्षायिकलब्धेरप्रतिघातात्।"—**शास्त्रवा० यशो० पृ० ४२७ B.**।

1—**व्याप्यनिवृ**—ब०। 2—**गति न ता हेतुः** ब०,—**गतिन्यूनताऽहेतुः** श्र०। 3—**रतुल्यसाम**—आ०। 4 **शुभगतावपि** ब०, श्र०। 5 **भुजगानां प्रथमायां** आ०, श्र०, **भुजगानां संज्ञिनां प्रथमायां** ब०, पू० त्रु०। 6 **प्रथमायां संज्ञिनां द्वितीयायां खगानां तृतीयायाम् भुजगानां चतुर्थ्यां चतुष्पदानां पञ्चम्याम् स्त्रीणां षष्ठ्यां जलचराणां** ब०, **प्रथमायां खगानां तृतीयायां चतुष्पदानां पंचभ्यां सर्पाणां षष्ठ्याम्, जलचराणां** त्रुटितायां पू० प्रतौ। 7 **उपपादस्य** श्र०।

भावात्। "श्रूयन्ते हि अनन्ताः सामायिकमात्रसंसिद्धाः"[1] [तत्त्वार्थभा० सम्बन्ध का० २७(?)] यदि च स्त्रीणां यथा वादाद्यतिशयाः तपोविभवजन्मानो न[2] संभवन्ति तथा मोक्षोपि न स्यात्; तदा आगमे तदतिशयाभाववत् मोक्षाभावोऽप्युच्येत। न ह्यस्य परिशेषणे किञ्चिन्निबन्धनं पश्यामः।

5 अथ स्त्रीणां[3] वस्त्रलक्षणपरिग्रहसद्भावान्न मोक्षः; तर्हि मोक्षार्थित्वात् किन्न तत्[3] ताभिः परित्यज्यते? न खलु वस्त्रं प्राणाः,[4] तेऽपि हि मुक्त्यर्थिना परित्यज्यन्ते किं पुनर्न[5] वस्त्रम्? अथ "नो कप्पइ णिग्गंथीए अचेलाए होत्तए"[6] [कल्पसू० ५।२०] इत्यागमविरोधः[7] तस्याः तत्परित्यागे; तर्हि प्रतिलेखनवत् मुक्त्यङ्गमेव तत्स्यात्। यथैव हि सर्वज्ञैः मोक्षमार्गप्रणायकैः उपदिष्टं प्रतिलेखनं मुक्त्यङ्गं भवति न पुनः परिग्रहः तथा वस्त्रम-[8]
10 प्यविशेषात्। यदि च धर्मसाधनानां सूत्रविहितानां परिग्रहत्वं स्यात् तदा पिण्डौषधिशय्यादीनामपि वस्त्रवत् परिग्रहत्वं स्यात्§ तथा च तदुपायिनां मोक्षाभावः स्यात्§। सत्यपि वस्त्रे मोक्षाभ्युपगमे गृहिणां कुतो न मोक्षः इति चेत्? ममत्वसद्भावात्। नहि गृही वस्त्रे ममत्वरहितः। ममत्वमेव च परिग्रहः। सति हि ममत्वे नग्नोऽपि परिग्रहवान् भवति। आर्यिकायाश्च ममत्वाभावाद् उपसर्गाद्यासक्तमिव अम्बरमपरिग्रहः[8]। नहि यतेरपि
15 ग्रामं गृहं वा प्रविशतः कर्म नोकर्म च आददानस्य अपरिग्रहत्वे अममत्वादन्यत् शरणमस्ति।

अथ वस्त्रे जन्तूत्पत्तेः हिंसासद्भावतः चारित्रस्यैवाऽसंभवात् कथं मोक्षप्राप्तिः? तन्न; प्रमादाभावे हिंसाऽनुपपत्तेः। प्रमादो हि हिंसा। "प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा" [तत्त्वार्थसू० ७।१३] इत्यभिधानात्। अन्यथा पिण्डौषधिशय्यादौ यतेरपि हिंसकत्वं स्यात्। अर्हदुक्तेन[10] यत्नेन सञ्चरतोऽस्य प्रमादाभावादहिंसकत्वे आर्यिकाया[11]

(१) "श्रूयन्ते चानन्ताः सामायिकमात्रपदसिद्धाः"–तत्त्वार्थभा०। "अनन्ताः सामायिकमात्रसिद्धा इति वचनात्"–राजवा० पृ० १०। (२) "यदि वस्त्रादविमुक्तिः; त्यजेत्तद्, अथ न कल्पते हातुम्। उत्सङ्गप्रतिलेखनवदन्यथा देशको दूष्येत। त्यागे सर्वत्यागो ग्रहणेऽल्पो दोष इत्युपादेशि। वस्त्रं गुरुणाऽऽर्याणां परिग्रहोऽपीति चुत्यादौ। यत्संयमोपकाराय वर्तते प्रोक्तमेतदुपकरणम्॥ धर्मस्य हि तत्साधनमतोऽन्यदधिकरणमाहार्हन्॥"–स्त्रीमु० श्लो० १०-१२। रत्नाकराव० ७।५७। षड्द० बृह० श्लो० ५२। (३) वस्त्रम्। (४) प्राणा अपि। (५) "नो कप्पइ निग्गन्थीए अचेलियाए होत्तए"–कल्पसू०। न कल्प्यते निर्ग्रन्थ्या अचेलया भवितुम्। (६) "विहियं सुए च्चिय जओ धरेज्ज तिहि कारणेहिं वत्थं ति। तेणं चिय तदवस्सं निरतिसएणं धरे अव्वं॥ जिणकप्पाजोग्गाणं हीकच्छुपरीसहाजओऽवस्सं। हीलज्ज त्ति व सो संजमो तदत्थं विसेसेणं॥" –विशेषा० गा० २६०२-३। सन्मति० टी० पृ० ७४८। (७) "मूर्च्छा परिग्रहः"–तत्त्वार्थसू० ७।१७। "मुच्छा परिग्गहो वुत्तो"–दश० ६।२१। (८) "संसक्तौ सत्यामपि चोदितयत्नेन परिहरत्यार्या। हिंसावती पुमानिव न जन्तुमालाकुले लोके॥"–स्त्रीमु० श्लो० १५। "प्राणातिपातपरिणामाभावात्" –शास्त्रवा० यशो० पृ० ४२७ B.

1 श्रूयते हि ब०, श्र०। 2 सामयिकमात्र–आ०। 3 न सन्ति आ०, ब०। 4–णां च वस्त्र–श्र०। 5 पुनर्नच वस्त्रं श्र०। 6 कंपदि ब०, श्र०। 7 होंताए ब०, श्र०। § एतदन्तर्गतः पाठो नास्ति श्र०। 8 अम्बरमविग्रहः आ०। 9–था हि पि–श्र०। 10 अर्हदुक्तयत्नेन श्र०। 11 आर्यिकायामपि आ०।

अपि अहिंसकत्वं स्यादविशेषात्। तदुक्तम्–

"जियदु य मरदु अ जीवो अयदाचारस्स णिच्छिदा हिंसा।
पयदस्स णत्थि बन्धो हिंसामेत्तेण समिदस्स ॥" [प्रवचनसा० ३।१७]

न च पुरुषैरवन्द्यत्वात् स्त्रीणां मोक्षाभावः; गणधरादिभिर्व्यभिचारात्, ते हि नार्हदादिभिर्वन्द्यन्ते अथ च मुच्यन्ते। ततो रत्नत्रयमेव तत्कारणं न वन्द्यत्वमवन्द्यत्वं वा। 5

न च मायाबाहुल्यात्तासां निर्वाणाभावः; पुंसामपि तद्बाहुल्यसद्भावात्। मोहोदयो हि तत्कारणम्, स च उभयोरप्यविशिष्टः।

न च हीनसत्त्वाः स्त्रियः ततो न निर्वान्ति इत्यभिधातव्यम्; यतः सत्त्वं तपःशीलसाधारणम् इह एष्टव्यम् नान्यत्, तस्य निर्वाणं प्रत्यनङ्गत्वात्। तच्च आर्यासु सुप्रसिद्धमेव। उक्तञ्च– 10

"गार्हस्थ्येऽपि सुसत्त्वा विख्याताः शीलवत्तया जगति।
सीतादयः कथं तास्तपसि विशीला विसत्त्वाश्च ॥" [स्त्रीमु० श्लो० ३१]

तथा– "अद्ध(ट्ठ)सयमेगसमये पुरुसाणं णिव्वुदी समक्खादा।
थीलिंगेण य वीसं सेसा दसकं त्ति बोधव्वा ॥" [ ]

(१) "मरदु व जियदु जीवो"–प्रव०। उद्धृतोऽयम्–सर्वार्थसि० ७।१३। म्रियतां वा जीवतु वा जीवो अयताचारस्य निश्चिता हिंसा। प्रयतस्य नास्ति बंधो हिंसामात्रेण समितस्य। (२) "अप्रतिवन्द्यत्वाच्चेत्संयतवर्गेण नार्यिकासिद्धिः। वन्दतां ता यदि ते नोनत्वं कल्प्यते तासाम् ॥ सन्त्यूनाः पुरुषेभ्यस्ताः स्मारणचारणादिकारिभ्यः। तीर्थकराऽऽकारिभ्यो न च जिनकल्पादिरिति गणधरादीनाम्। अर्हन् न वन्दते न तावताऽसिद्धिरंगगतेः। प्राप्तान्यथा विमुक्तिः स्थानं स्त्रीपुंसयोस्तुल्यम् ॥"–स्त्रीमु० श्लो० २४–२६। "अथ महाव्रतस्थपुरुषावन्द्यत्वात् न तासां मुक्त्यवाप्तिः; तर्हि गणधरादेरपि अर्हदवन्द्यत्वात् न मुक्त्यवाप्तिः स्यात्।"–सन्मति० टी० पृ० ७५४। रत्नाकराव० ७।५७। षड्द० बृह० श्लो० ५२। शास्त्रवा० यशो० पृ० ४२९ A.। युक्तिप्र० पृ० ११४। (३) "मायादिः पुरुषाणामपि द्वेषादिप्रसिद्धभावश्च। षण्णां संस्थानानां तुल्यो वर्णत्रयस्यापि ॥"–स्त्रीमु० श्लो० २८। रत्नाकराव० ७।५७। षड्द० बृह० श्लो० ५२। "चरमशरीरिणामपि नारदादीनां मायादिप्रकर्षवत्त्वश्रवणात्।"–शास्त्रवा० यशो० पृ० ४२७A.। (४) "स्त्री नाम मन्दसत्त्वा उत्सङ्गसमग्रता न तेनात्र। तत्कथमनल्पवृत्तयः सन्ति हि शीलाम्बुधेर्वेलाः ॥ ब्राह्मीसुन्दर्यार्या राजीमती चन्दना गणधरान्या। अपि देवमनुजमहिताः विख्याताः शीलसत्त्वाभ्याम् ॥"–स्त्रीमु० श्लो० २९-३०। षड्द० बृह० श्लो० ५२। (५) तपःशीलव्यतिरिक्तस्य। (६) "....शीलवतितमा जगति।....तपसि विसत्त्वा विशीलाश्च।"–स्त्रीमु०। (७) "अत्रैवार्थे विशेषान्तरप्रतिपादिकाः प्रक्षेपगाथाः–विसित्थिगाउ पुरिसा अट्ठसयं एगसमयओ सिज्झे। दस चेव नपुंसा तह उवरिं समएण पडिसेहो। एकस्मिन् समये उत्कर्षतः स्त्रियो विंशतिः सिध्यन्ति। पुरुषा अष्टशतमष्टाधिकं शतम्। तथा समयेनैकेन नपुंसका दशैव सिध्यन्ति। उक्तसंख्याया उपरि सर्वत्रापि प्रतिषेधः।"–बृहत्सं०, मलय० गा० ३४७। "अष्टशतमेकसमये पुरुषाणामादिरागमः (माहुरागमे) सिद्धिः (सिद्धम्)। स्त्रीणां न मनुष्ययोगे गौणार्थो मुख्यहानिर्वा।"–स्त्रीमु० श्लो० ३५।

1 दोसो ब०। 2–मित्तेण ब०। 3 अथ मुच्य–श्र०। 4 आर्यासु सिद्धमेव ब०। 5 अठसमय–श्र०, अट्ठसय–ब०। 6 समदा ब०, समखादा आ०। 7–कंति श्र०।

इत्याद्यागमश्च[1] स्त्रीनिर्वाणे प्रमाणम्।

अथ अत्र स्त्रीशब्देन स्त्रीवेदो गृह्यते; कथमेवमपि स्त्रीणां निर्वाणनिषेधः? यथैव हि स्त्रीवेदेन पुंसः सिद्धिः तथा स्त्रीणामपि स्यात्, भावो हि सिद्धेः कारणम्।

किञ्च, द्रव्यतः पुरुषः भावतः स्त्रीरूपो भूत्वा यथा निर्वाति तथा द्रव्यतः
5 स्त्र्यपि भावतः पुरुषो भूत्वा किन्न निर्वाति अविशेषात्? न च सिद्ध्यतो वेदः संभवति, अनिवृत्तिबादरसाम्पराये[2] एव अस्य[3] परिक्षयात्। अथ भूतपूर्वगत्या क्षपकश्रेण्यारोहणं येन वेदेन करोति तेनासौ मुक्तः इत्युच्यते; ननु किमनेन उपचारेण स्त्रिया एव स्तनप्रजननधर्मादिमत्या निर्वाणमस्तु इति ॥ छ ॥

अत्र प्रतिविधीयते। यत्तावदुक्तम्[3]–'अविकलकारणत्वात्' इत्यादि; तत्र अविकल-
10 द्रव्यस्त्रीणां तद्भवनिर्वाणप्राप्तिनिरसनम्– कारणत्वमसिद्धम्; तत्कारणं हि रत्नत्रयम्, तत्किं परमप्रकर्षप्राप्तं सत् तत्कारणं स्यात्, तन्मात्रं वा? यदि तन्मात्रम्; तदा[3] गृहिणामपि निर्वाणप्रसङ्गः। अथ परमप्रकर्षप्राप्तम्; तन्न; तत्र[4] तस्य परमप्रकर्षप्राप्तत्वाऽनुपपत्तेः। तथाहि–निर्वाणकारणज्ञानादिपरमप्रकर्षः[5] स्त्रीषु नास्ति, परमप्रकर्षत्वात्, सप्तमपृथिवीगमनकारणाऽपुण्यपरमप्रकर्षवत्। तथा चेदमयुक्तम्[6]–'अदृष्टे विरोधप्रतिपत्तेरनुपपत्तेः'
15 इत्यादि। प्रत्यक्षतो हि अदृश्यस्यार्थस्य[5] विरोधः प्रतिपत्तुमशक्यो न तु अनुमानादितोऽपि, अन्यथा कथं सप्तमपृथिवीगमनकारणाऽपुण्यपरमप्रकर्षस्यापि तत्र विरोधप्रतिपत्तिः स्यात्?

यदप्युक्तम्[7]–'सप्तमपृथिवीगमनाभावस्य निर्वाणाभावेनाऽव्याप्तेः' इत्यादि; तदप्ययुक्तम्; अकार्यकारणस्यापि कृत्तिकोदयात् शकटोदयादेः प्रतिपत्तिदर्शनात्। अविनाभावो हि गम्यगमकभावे निबन्धनं न कार्यकारणत्वादि, स[8] चात्र अस्त्येव। न खलु
20 तादात्म्यतदुत्पत्त्योरेव अविनाभावो नियतः; कृत्तिकोदयादेः शकटोदयादिकं प्रत्यगमकत्वप्रसङ्गात् इति। एतच्च सौगतोपकल्पितव्याप्तिविचारावसरे[9] सप्रपञ्चं प्रपञ्चितम्। अतश्च 'सप्तमपृथिवीगमनादेः निर्वाणं प्रत्यकारणत्वादव्यापकत्वाच्च' इत्यादि प्रत्युक्तम्। कथञ्चैवंवादिनो अर्वाग्भागाभावात् परभागाभावो निश्चीयेत, अनयोः[10] तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणप्रतिबन्धासंभवात्? अथात्र एकार्थसमवायः[11] सम्बन्धोऽस्ति तस्मा-

(१) "न च पुंदेहे स्त्रीवेदोदयभावे प्रमाणमङ्गञ्च। भावः सिद्धौ पुंवत् पुमां अपि (पुंसोऽपि) न सिद्ध्यतो वेदः॥ क्षपकश्रेण्यारोहे वेदेनोच्येत पूर्ववेदेन। स्त्रीति नितराममुख्ये मुख्येऽर्थे युज्यते नेतराम्॥"–**स्त्रीमु० श्लो० ३९-४०**। (२) वेदस्य। (३) **पृ० ८६५ पं० १३**। (४) स्त्रीषु। (५) "मोक्षहेतुज्ञानादिपरमप्रकर्षः·····"–**प्रमेयक० पृ० ३२८**। (६) **पृ० ८६६ पं० १०**। (७) **पृ० ८६६ पं० १५**। (८) अविनाभावः। (९) **पृ० ४४६**। (१०) अर्वाग्भागाभावपरभागाभावयोः। (११) एकस्मिन्नेव भित्त्याख्ये अवयविनि अर्वाग्भागपरभागाख्ययोः अवयवयोः समवायात् तयोः परस्परमेकार्थसमवायः समस्त्येव।

1 **इत्यागम**–श्र०। 2 –**बादरसंपराय**–आ०। 3 '**तदा**' नास्ति आ०, श्र०। 4 –**प्रतिपत्तेरित्यादि** आ०। 5 **अदृश्यार्थस्य** ब०।

देव अनयोः गम्यगमकभावो भविष्यति, ननु नैयायिकस्य मतमेतन्न सिताम्बरस्य[1]। न खलु समवायासिद्धौ तस्य[2] एकार्थसमवायसिद्धिरुपपद्यते तत्सिद्धिपूर्वकत्वात्तस्याः[3]। अस्तु वा तत्सिद्धिः; तथापि–अतस्तयोर्गम्यगमकभावे[4] प्रकृतयोरपि[5] सोऽस्तु तत्राप्येकार्थसमवायसद्भावात्, यत्रैव हि आत्मनि सप्तमपृथिवीगमनयोग्यता समेवता[1] तत्रैव मुक्तिगमनयोग्यतापि। न च सप्तमपृथिवीगमनाभावात् स्त्रीणां निर्वाणनिषेधः साधयितुमिष्टः येनोक्तदोषानुषङ्गः स्यात्, किं तर्हि? परमप्रकर्षत्वाद्धेतोः दृष्टान्ते सिद्धसाध्यव्याप्तिकात् निर्वाणकारणाभावः तत्र[6] साधयितुमिष्टः। तदभावाच्च[7] निर्वाणाभावः स्वयमेव तत्र सेत्स्यति। न खलु निर्हेतुका[2] कार्यस्योत्पत्तिः अतिप्रसङ्गात्। ततोऽयुक्तमुक्तम्[3]–'सप्तमपृथिवीगमनं न निर्वाणस्य रत्नत्रयवत् कारणम्' इत्यादि। 5

यदपि–'चरमदेहैः निश्चितव्यभिचारम्' इत्याद्युक्तम्[8]; तदप्ययुक्तम्; यतः सप्तमपृथिवीगमनाभावः तन्निर्वर्त्तनसमर्थकर्मार्जनसामर्थ्याभावः। स च स्त्रीष्वेवास्ति न चरमशरीरिषु[4]। श्रूयते हि भरतप्रभृतिचक्रवर्त्तिनां चरमशरीराणामपि प्रयाणकसमये[9] सप्तमपृथिव्यां गमनयोग्यकर्मार्जना, देवार्चनसमये तु सर्वार्थसिद्धाविति। उत्कृष्टो हि शुभोऽशुभश्च परिणामः यथाक्रमम् उत्कृष्टायाः शुभगतेः अशुभगतेर्वा हेतुभूतं कर्म आरभते, तत्परिणामप्रारम्भे[5] च पुरुषस्यैव सामर्थ्यं न स्त्रियाः। यथैव हि तस्याः तीव्रतराशुभपरिणामे सामर्थ्याभावः तथा उत्कृष्टशुभपरिणामेऽपि। उत्कृष्टशुभपरिणामेन च मुक्तिः। 10 15

एतेन 'विषमगतयोऽप्यधस्तात्' इत्याद्यपि[11] प्रतिव्यूढम्; प्रकृष्टगतिप्रारम्भहेतुभूतकर्मोपार्जनसमर्थस्यैव मुक्तियोग्यतोपपत्तेः न तद्विपरीतस्य। श्रूयते हि प्रतिनियताऽवान्तरगतिप्रारम्भककर्मवशात् प्रतिनियतोत्पादस्थानानामपि नारकाणां क्षपितकर्मणां तिर्यग्लोके सर्वेषामपि नियमतः[12] संज्ञिपञ्चेन्द्रियेषु तिर्यक्षु मनुष्येषु चोत्पादः, देवानाञ्च तथाविधकर्मवशात्[6] प्रतिनियतोपपादस्थानोत्पन्नानां[7] तिर्यग्लोक एव तेषु[13] एकेन्द्रियेषु च 20

(१) तन्मते हि अवयवावयविनोः कथञ्चित्तादात्म्याभ्युपगमात्। (२) श्वेताम्बरस्य। (३) एकार्थसमवायसिद्धेः। (४) एकार्थसमवायात्। (५) सप्तमपृथिवीगमनसामर्थ्य-मुक्तिगमनसामर्थ्ययोश्च। (६) स्त्रीषु। (७) निर्वाणकारणाभावाच्च। (८) पृ० ८६६ पं० २०। (९) पृ० ८६७ पं० २। (१०) दिग्विजययात्रासमये। (११) पृ० ८६७ पं० ४। (१२) णिरयादो निस्सरिदो णरतिरिए कम्मसण्णिपज्जत्ते। गब्भभवे उप्पज्जदि सत्तमपुढवीदु तिरिए व॥"–त्रिलोकसा० गा० २०३। "णेरयियाणं गमणं सण्णीपज्जत्तकम्मतिरियणरे। चरमचऊ तित्थूणे तेरिच्छे चेव सत्तमिया॥"–कर्मका० गा० ५३८। (१३) संज्ञिपञ्चेन्द्रियेषु तिर्यक्षु मनुष्येषु च। "आहारगा दु देवे देवाणं सण्णिकम्मतिरियणरे। पत्तेयपुढविआऊबादरपज्जत्तगे गमणं॥ भवणतियाणं एवं तित्थूणणरेसु चेव उप्पत्ती। ईसाणंताणेगे सदरदुगंताणसण्णीसु॥"–कर्मका० गा० ५४२–४३।

1 समवेता न तत्रैव मुक्तिगमनायोग्यतापि ब०। 2 निर्हेतुककार्य–श्र०। 3 ततो युक्तमुक्तम् ब०। 4–शरीरेषु ब०, श्र०। 5–णामप्राप्ते च ब०। 6 यथाविध–आ०। 7–नियतस्थानो–आ०, नियतोत्पादस्थानो–ब०।

नियमेनोत्पाद इति । न च तथाविधकर्मोपार्जनसामर्थ्येन मुक्तियोग्यता संभवति इति न मुक्तियोग्यताविचारावसरे किञ्चिदनेन प्रयोजनम् । यस्य तु उपरिष्टात् प्रकृष्टशुभगति-प्रसाधने सामर्थ्यम् तस्य अधस्तात् प्रकृष्टाशुभगतिप्रसाधनेऽपि तदस्ति यथा पुंस इति स्त्रीणां प्रकृष्टायां शुभगतौ सामर्थ्यभ्युपगच्छता अशुभगतावपि तथाविधायां तदभ्युप-
5 गन्तव्यम् । तथा च "इत्थी छट्ठीओ अहो न उप्पजंति" [ ] इत्यादि भवदीयागमविरोधः ।

यच्चान्यदुक्तम्[1]–'न च वादादिलब्ध्यभावात्तासां मोक्षाभावः' इत्यादि; तदप्युक्तिमात्रम्[3]; यतो[3] यत्र ऐहिकवादविक्रियाचारणादिलब्धीनामपि हेतुः संयमविशेषो नास्ति तत्र मोक्षहेतुरसौ[3] भविष्यतीति कः सुधीः श्रद्दधीत ? वादलब्धिः[4] खलु इन्द्राद्यास्था-
10 नेषु बृहस्पत्यादिष्वपि प्रतिबन्धकेषु सत्सु छलजात्यादिपरिहारेण स्वतत्त्वप्रतिपादनसामर्थ्यम् । विक्रियालब्धिः इन्द्रादिरूपोपादानशक्तिः । चारणलब्धिः गगनगमनसामर्थ्यम् । आदिशब्दात् अक्षीणमहानसादिलब्धिपरिग्रहः[5] । तद्धेतुश्च संयमविशेषो न स्त्रीणां प्रवचने प्रतिपाद्यते ।

यदप्यभिहितम्[6]–'आगमे वादादिलब्ध्यतिशयाभाववत् मोक्षाभावोऽप्युच्येत'
15 इत्यादि; तदप्यभिधानमात्रम्; संयमविशेषनिषेधादेव आगमे तासां मोक्षाभावप्रतिपादनप्रसिद्धेः । सुप्रसिद्धो हि आगमे पुंसां मोक्षहेतोः आचेलक्यादिसंयमविशेषस्य विधिः, स्त्रीणां तु निषेधः[7]। न च कारणाभावे कार्योत्पत्तिः अतिप्रसङ्गात् । संयममात्रं तु सदपि आसां न मोक्षहेतुः तिर्यग्गृहस्थादिसंयमवत्[4] । तथा, नास्ति स्त्रीणां मोक्षः परिग्रहवत्त्वात् गृहस्थवत् ।

20 यदप्युक्तम्[8]–'प्रतिलेखनवत् मुक्त्यङ्गमेव वस्त्रम्' इत्यादि; तदप्यचारु; यतः प्रति-

(१) पृ० ८६७ पं० १० । (२) "स्त्रीणां संयमो न मोक्षहेतुः नियमेनर्द्धिविशेषाहेतुत्वान्यथानुपपत्तेः ।"–**प्रमेयक० पृ० ३३०** । (३) संयमः । (४) "शक्रादिष्वपि प्रतिबन्धिषु सत्सु अप्रतिहततया निरुत्तराभिधानं पररन्ध्रापेक्षणञ्च वादित्वम् ।"–**राजवा० पृ० १४४** । (५) "लाभान्तरायक्षयोपशमप्रकर्षप्राप्तेभ्यो यतिभ्यो यतो भिक्षा दीयते ततो भाजनाच्चक्रधरस्कन्धावारोऽपि यदि भुञ्जीत तद्दिवसे नान्नं क्षीयते ते अक्षीणमहानसाः ।"–**राजवा० पृ० १४५** । (६) पृ० ८६८ पं० ३ । (७) "लिंगं इच्छीण हवे भुंजइ पिंडं सु एयकालम्मि । अज्जियवि एकवत्था वत्थावरणेण भुंजेइ । णवि सिज्झइ वत्थधरो जिणसासणे जइ वि होइ तित्थयरो । णग्गो विमोक्खमग्गो सेसा उम्मग्गया सव्वे ॥ लिंगम्मि य इत्थीणं थणंतरे णाहिकक्खदेसेसु । भणिओ सुहुमो काओ तासं कह होइ पव्वज्जा ॥ जइ दंसणेण सुद्धा उत्ता मग्गेण सापि संजुत्ता । घोरं चरिय चरित्तं इत्थीसु न पावया भणिया ॥ चित्तासोहि ण तेसिं ढिल्लं भावं तहा सहावेण । विज्जदि मासा तेसिं इत्थीसु णऽसंकया झाणं ॥"–**सूत्रप्रा० गा० २३-२६** । "णिच्छयदो इत्थीणं सिद्धी ण हि तेण जम्मणा दिट्ठा । तम्हा तप्पडिरूवं वियप्पियं लिंगमित्थीणं ॥ निर्ग्रन्थलिङ्गात् पृथक्त्वेन विकल्पितं कथितं लिंगं प्रावरणसहितं चिह्नं स्त्रीणामिति ।"–**प्रव०टी० पृ० ३०२** । (८) पृ० ८६८ पं० ८ ।

1–**गतिसाधने**–आ० । 2 **इत्थीऊ छट्ठीदो अहो ण उ**–ब० । 3 **'यतो'** नास्ति ब०, श्र० । 4–**स्थादिवत्** आ०, ब० ।

लेखनं तावत् संयमप्रतिपालनार्थं भगवतोपदिष्टम्, वस्त्रं तु किमर्थमुपदिष्टमिति ? तदपि तत्प्रतिपालनार्थमिति चेत्; तथाहि—अभिभूयन्ते प्रायेण विवृताङ्गोपाङ्गसन्दर्शनजनितचित्तभेदैः पुरुषैः अङ्गना अकृतप्रावरणाः घोटिकेव घोटकैरिति; तत्र कुतस्ताः[1] तैरभिभूयन्ते न पुनस्ते[2] ताभिः अकृतप्रावरणत्वाविशेषेऽपि इति वक्तव्यम् ? तासामल्पसत्त्वोपेततया अभिभाव्यत्वाच्चेत्, सुप्रसिद्धो ह्ययं विभागः गवाश्वादौ स्त्रीप्रकृतिरभिभाव्या पुरुषप्रकृतिरभिभाविका इति; तदेतन्महामोहविजृम्भितम्; यासामतितुच्छसत्त्वानां प्राणिमात्रेणाप्यभिभवः ताः सकलत्रैलोक्याभिभावककर्मराशिप्रक्षयलक्षणं मोक्षं महासत्त्वप्रसाध्यं प्रसाधयन्तीति ! 5

यदप्युक्तम्[3]—'यदि धर्मसाधनानां परिग्रहत्वं स्यात्' इत्यादि; तत्र कोऽयं धर्मः यत्साधनत्वं वस्त्रस्य स्यात्—पुण्यविशेषः, संयमविशेषो वा ? प्रथमपक्षे कथं तन्मुक्तिहेतुः ? आगमविहितविधिना गृह्यमाणस्यास्य गृहस्थवत् पुण्यस्यैव हेतुत्वात्। पुण्यहेतोश्च मुक्तिहेतुत्वे दानादेरपि तद्धेतुत्वप्रसङ्गः। [4]संयमविशेषहेतुत्वं तु तस्य दुरुपपादम्, बाह्याभ्यन्तरपरिग्रहपरित्यागो हि संयमः, स च याचनसीवनप्रक्षालनशोषणनिक्षेपादानचौरहरणादिमनःसङ्क्षोभकारिणि वस्त्रे गृहीते कथं स्यात् ? प्रत्युत संयमोपघातकमेवैतत् बाह्याभ्यन्तरनैर्ग्रन्थ्यप्रतिपन्थित्वात्। 10 15

नन्वेवं पिण्डौषध्यादीनामपि परिग्रहत्वप्रसङ्गात् कथं तदादायिनामपि मोक्षः स्यात् ? इत्यप्यसारम्; तेषाम् उद्गमादिदोषपरिहारेण उपादीयमानानां रत्नत्रयोपबृंहणहेतुत्वात्। न हि ते सिद्धान्तविहितविधिना उपादीयमाना मोक्षहेतोरपकर्त्तारः। तदग्रहणे च अपूर्णेऽपि काले विपत्तेरापत्तेः आत्मघातित्वं स्यात्, वस्त्राऽग्रहे तु नाऽयं दोषः। षष्ठाऽष्टमादिक्रमेण च मुमुक्षुभिः पिण्डादिकमपि त्यज्यते, परमनैर्ग्रन्थ्यभाग्भिः तैः प्रतिलेखनञ्च, न तु स्त्रीभिः कदाचिद्वस्त्रम्। नच गृहीतेऽपि वस्त्रे ममेदंभावस्य आसामसंभवादपरिग्रहत्वं वाच्यम्; विरोधात्, बुद्धिपूर्वं[5] हि पतितं वस्त्रं हस्तेनादाय परिदधानाया मूर्च्छारहितत्वानुपपत्तेः, यद् बुद्धिपूर्वं पतितमप्यादीयते न तत्र मूर्च्छाभावः यथा सुवर्णादौ, तथा आदीयते च स्त्रीभिर्वस्त्रमिति। 2

(१) स्त्रियः। (२) पुरुषाः। (३) पृ०८६८ पं० १०। (४) वस्त्रस्य। (५) "गेण्हदि व चेलखंडं भायणमत्थित्ति भणिदमिह सुत्ते। जदि सो चत्तालंबो हवदि कहं वा अणारम्भो॥ वत्थक्खंडं दुद्दियभायणमण्णं च गेण्हदि णियदं। विज्जदि पाणारंभो विक्खेभो तस्स चित्तम्मि॥ गेण्हइ विधुणइ धोवइ सोसेइ जदं तु आदवे खित्ता। पत्थं च चेलखंडं बिभेदि परदो य पालयदि॥ किध तम्हि णत्थि मुच्छा आरंभो व असंजमो तस्स। तध परदव्वम्मि रदो कधमप्पाणं पसाधयदि॥"—प्रव०, टी० पृ० २९७। प्रमेयक० पृ० ३३१। (६) "बुद्धिपूर्वकं हि हस्तेन पतितं वस्त्रमादाय···"—प्रमेयक० पृ० ३३३।

1—विशेषणेति वक्त—ब०। 2—भाव्यं पुरुष—श्र०। 3—राशिक्षय—श्र०, राशिप्रक्षयलणं आ०। 4 संयमाशेष—आ०। 5—पूर्वकं हि श्र०।

एतेन 'उपसर्गाद्यासक्तमिव अम्बरमपरिग्रहः' इत्यादि प्रत्याख्यातम्; उपसर्गाद्यासक्ते वस्त्रे पतिते बुद्धिपूर्वग्रहणासंभवात्।

अथोच्यते—स्त्रीणां वस्त्रत्यागाभ्युपगमे कुलस्त्रीणां लज्जाभूयिष्ठत्वात् दीक्षाग्रहणमेव न स्यात्, वस्त्रे तु सति तत्परिग्रहमात्रं दोषः सकलशीलपरिपालनं तु गुणः इति त्यागोपादानयोः गुणदोषाल्पबहुत्वनिरूपणेन भगवता वस्त्रमुपदिष्टं तासामिति; तदेतदस्माकमभीष्टमेव, नहि अत्रार्थे वयं विप्रतिपद्यामहे, मोक्षे एव अस्माकं विप्रतिपत्तेः। नच तच्छीलं मोक्षप्रसाधनाय प्रभवति परिग्रहवदाश्रितत्वात् गृहस्थशीलवत्। नहि गृहस्थशीलं त्यागोपादानयोः गुणदोषाल्पबहुत्वनिरूपणेन भगवतोपदिष्टमपि मोक्षप्रसाधनाय प्रभवति एवं प्रकृतमपि। अथ तच्छीलं हिंसाशबलितत्वात् न तत्प्रसाधनाय प्रभवति; तदन्यत्रापि समानम्। न खलु स्त्रीसम्बन्धि शीलं हिंसाशबलं न भवति; यूकालिक्षाद्यनेकजन्तुसम्मूर्च्छनाधिकरणवस्त्रसमन्वितत्वात् गृहस्थशीलवत्। तत्सम्मूर्च्छनाधिकरणस्य च वस्त्रस्य हिंसानङ्गत्वे मूर्द्धजानामपनयनानर्थक्यं स्यात्।

यदप्यभिहितम्—'प्रमादाभावे तासां हिंसानुपपत्तेः' इत्यादि; तदप्यपेशलम्; लोभकषायपरिणतौ तासामप्रमत्तत्वानुपपत्तेः, तत्परिणतेरेव प्रमादत्वात्। तदुक्तम्—

"विकहा तहा कसाया इंदिय णिद्दा य तह य पणगो (यो) य।
चदु चदु पण एगेगे हुंति पमादा हु पण्णरस॥" [पंचसं० १।१५] इति।

लोभकषायपरिणतिश्च स्त्रीणां बुद्धिपूर्वं वस्त्रस्वीकारात् अस्तीत्यवसीयते। अथ वीतरागत्वेऽप्यासां लज्जापनोदार्थं तत्स्वीकारसंभवात् नातस्तासां तत्परिणतिसिद्धिः; नन्वेवं कामपीडापनोदार्थं कामुकादिस्वीकारोप्यासां किन्न स्यादविशेषात्? अथ तत्पीडासद्भावे वीतरागत्वं तासां विरुद्ध्यते, तदेतत् लज्जासद्भावेऽपि समानम्। न खलु वीतरागस्य लज्जा उपपद्यते, सति रागे बीभत्सावयवप्रच्छादनेच्छारूपत्वात्तस्याः। यो वीतरागो नासौ लज्जावान्, यथा शिशुः, वीतरागा च भवद्भिरभिप्रेता आर्यिका इति।

(१) "अर्शोभगन्दरादिषु गृहीतचीरो यतिर्न मुच्येत। उपसर्गे वा चीरे ग्दादि संन्यस्यते चात्ते॥" —स्त्रीमु० श्लो० १७। (२) गृहस्थशीलम्। (३) पृ० ८६८ पं० १७। (४) "पइडी पमादमइया एदासिं वित्ति भासिया पमदा। तम्हा ताओ पमदा पमादबहुला त्ति णिद्दिट्ठा॥ संति धुवं पमदाणं मोहपदोसा भयं दुगुंछा य। चित्ते चित्ता माया तम्हा तासिं ण णिव्वाणं॥"—प्रव० टी० पृ० ३०२। "मायापमायपउरा पडिमासं तेसु होइ पक्खलणं। णिच्चं जोणिस्सावो दारड्ढं णत्थि चित्तस्स॥"—भावसं० गा० ९३। (५) विकथास्तथा कषाया इन्द्रियनिन्द्रातथैव प्रणयश्च। चतुश्चतुःपञ्चैकैकं भवन्ति प्रमादाः खलु पञ्चदश॥ गाथेयं जीवकाण्डेऽपि (३४) वर्तते। उद्धृतेयम्—धवलाटी० पृ० १७८। (६) "ह्रीशीतार्त्तिनिवृत्त्यर्थं वस्त्रादि यदि गृह्यते। कामिन्यादिस्तथा किन्न कामपीडादिशान्तये।"—प्रमेयक० पृ० ३३१। (७) कामपीडा। (८) लज्जायाः।

1—सर्गाद् व्यासक्त—आ०। 2 अत्रार्थेऽवद्यं विप्र—ब०। 3—प्रसाधाय ब०। 4—नाय भवत्येव प्रकृत—ब०। 5 जूकालि—ब०। 6—णामे तासा—ब०। 7 एगेकं श्र०। 8 बुद्धिपूर्ववस्त्र—आ०, बुद्धिपूर्वकवस्त्र—श्र०। 9 कान्तादि—श्र०।

यदि च पुंसाम् अचेलः संयमो मुक्तेर्हेतुः स्त्रीणां तु सचेलः; तदा कारणभेदात्[1] मुक्तेरप्यवश्यमनुषज्येत भेदः। योऽत्यन्तभिन्नः संयमः सोऽत्यन्तभिन्नकार्यारम्भकः यथा यतिगृहिसंयमोऽत्यन्तभिन्नस्वर्गाद्यारम्भकः, अत्यन्तभिन्नश्च सचेलाऽचेलरूपो मुक्तिहेतुतयाऽभिप्रेतः आर्य-अर्यिकासंयमः इति। न चानयोः[2] मुक्तिभेदोऽस्ति; सकलकर्मक्षयलक्षणाया मुक्तेः उभयोर्भवद्भिस्तुल्यतयाऽभ्युपगमात्। 5

किञ्च, सचेलसंयमस्य मुक्तिहेतुत्वे मुक्त्यर्थिनां न वस्त्रादेस्त्यागः कर्त्तव्यतया उपदिश्येत, उपदिश्यते चासौ[3] तेषां तथा, अतो वस्त्रादेर्मुक्त्यङ्गतानुपपत्तिः। प्रयोगः—वस्त्रं मुक्तेरङ्गं न भवति, मुक्त्यर्थिनां तत्त्यागस्य कर्त्तव्यतयोपदिश्यमानत्वात्, यत्त्यागो मुक्त्यर्थिनां कर्त्तव्यतयोपदिश्यते न तत् मुक्तेरङ्गम् यथा मिथ्यादर्शनादि, कर्त्तव्यतयोपदिश्यते च तेषां वस्त्रत्याग इति। यत्पुनः मुक्तेरङ्गं न तत्त्यागस्तदर्थिनां कर्त्तव्यतया उपदिश्यते यथा सम्यग्दर्शनादेरिति। 10

यच्चान्यदुक्तम्[4]—'पुरुषैरवन्द्यत्वस्य गणधरैर्व्यभिचारः' इत्यादि; तदप्यसाम्प्रतम्; यतोऽर्हतां तीर्थकरत्वनामपुण्यातिशयवशात् परममहत्त्वपदप्राप्तत्वेन अखिलजनैर्वन्द्यत्वमेव न वन्दकत्वम्। नहि कश्चित् तत्पदादधिकपदार्हो जगत्यस्ति यस्य ते[5] वन्दका[1] भविष्यन्ति, गणधराणां तु तथाविधपुण्याऽभावात्[2] तत्पदप्राप्तेरभावात्[3] न तद्वद्वन्द्यत्वम्[4]। मुक्तिसामग्री तु तीर्थकरेतरेषां सिद्ध्यतां न विशिष्यते। आर्यिकायास्तु[6] सा विशिष्यते, तद्धेतुरत्नत्रयाभावात्। तथा, स्त्रीणां न निर्वाणपदप्राप्तिः, यतिगृहिदेववन्द्यपदाऽनर्हत्वात्, नपुंसकादिवत्। यतीनां हि वन्द्यं[7] पदं द्विविधम्—परम्, अपरञ्च। तत्र परम्—तीर्थकरत्वलक्षणम्। अपरम्—आचार्यादिलक्षणम्। तदुभयमपि पुंसामेव उपदिश्यते न स्त्रीणाम्। तथा गृहिणां देवानाञ्च वन्द्यं पदं द्विविधम्—पराऽपरभेदात्। तत्र तेषां वन्द्यं परं पदम्—चक्रवर्त्तित्वम्[8] इन्द्रत्वञ्च। अपरम्—महाम(मा)ण्डलिकादि सामानिकादि च। तदपि पुंसामेव श्रूयते न स्त्रीणाम्। प्रतिगृहञ्च प्रभुत्वं पुंसामेव न स्त्रीणाम्। तथा पितरि सत्यसति च पुत्रस्यैव लघोः विरूपकस्यापि[9] सर्वत्र कार्येऽधिकारो न पुत्रीणां महतीनां सुरूपाणामपि। अतो यासां सांसारिकलक्ष्म्यामपि अधिकारो नास्ति तासां मोक्षलक्ष्म्यामधिकारो भविष्यति इति किमपि महाद्भुतम्! 20 25

ननु यदि महत्याः श्रियोऽनर्हत्वात्तासाममुक्तिः तदा गणधरादीनामप्यमुक्तिः

(१) "तर्हि कारणभेदान्मुक्तेरप्यनुषज्येत भेदः स्वर्गादिवत्।"—प्रमेयक० पृ० ३३०। (२) आर्य-आर्यिकयोः। (३) वस्त्रत्यागः मुक्त्यर्थिनां कर्त्तव्यतया। (४) पृ० ८६९ पं० ४। (५) तीर्थकराः। (६) परममहत्त्वपदप्राप्तेः। (७) तीर्थकरवत् सकलजगद्वन्द्यत्वम्।

1 वन्दका च भवि—श्र०। 2—पुण्यानुभावतस्तत्प—आ०,—पुण्येभावतस्तत्पद—ब०। 3—भावस्तत्पद—श्र०। 4 तद्वन्द्यत्वम् ब०, श्र०। 5—करे तेषां श्र०। 6 आर्यिकासु सा ब०। 7 वन्द्यपदं ब०। 8 चक्रवर्त्यादित्वं ब०। 9 विपक्षकस्यापि ब०।

स्यात् महत्याः तीर्थकरत्वश्रियः तेषामप्यनर्हत्वाविशेषात्; इत्यप्यसुन्दरम्; व्यक्तिभेद[1]स्यात्र विधिनिषेधयोरनङ्गत्वात्। पुरुषवर्गो हि महत्यां श्रियामधिकृतो न स्त्रीवर्गः अतस्तत्परिहारेण तस्यैव मुक्तिरभ्युपगन्तव्या, न पुनः क्वचिद्व्यक्तौ तथाविधश्रियोऽसंभवेऽपि मुक्त्युपलम्भाद् व्यभिचारमुद्भाव्य मुक्तिं प्रति स्त्रीणां तत्समानताऽऽपादयितुं युक्ता। न खलु एकस्य राजपुत्रस्य राज्यप्राप्तौ अन्यतत्पुत्राणां तदप्राप्तितः ततो हीनत्वेऽपि पुत्र्या समत्वं युक्तम्; पुत्रवर्गात् पुत्रीवर्गस्य सकलव्यवहारेषु लोके अत्यन्तविलक्षणतया प्रसिद्धेः। ततः स्त्रीणां न मोक्षः पुरुषेभ्यो हीनत्वात् नपुंसकादिवत्। न च तेभ्यो हीनत्वमासामसिद्धम्; अनन्तरमेव अस्य समर्थितत्वात्।

इतश्च तत्सिद्धम् यतः सारणवारणपरिचोदनादीनि स्त्रीणां पुरुषाः कुर्वन्ति न स्त्रियः पुरुषाणाम्, तीर्थकराकारधराश्च पुरुषा न स्त्रियः। उक्तञ्च—

"सारणवारणपरिचोयणाइ पुरिसा करेई णहु इत्थी" [ ]

ननु न हीनत्वमधिकत्वं वा मुक्तेरङ्गम्, किन्तु रत्नत्रयं शिष्याचार्यवत्, तथाहि—शिष्या आचार्येभ्यो हीनाः ते तु तेभ्योऽधिकाः अथ च उभयेषां मुक्तिः, तद्वद् आर्याणाम् आर्यिकाणाञ्च सा भविष्यति; इति च श्रद्धामात्रम्; यतः शिष्याचार्यवत् हीनाधिकत्वेऽपि स्त्रीपुरुषयोर्मुक्तिः अविशेषतः स्यात् यदि तद्धेतु तयोरपि मुक्तिहेतुभूतं रत्नत्रयमविशेषतः स्यात्, न च स्त्रीषु तदस्ति, तद्धेतुभूतस्यास्य प्रपञ्चतः तासु प्रागेव प्रतिषिद्धत्वात्। रत्नत्रयमात्रं तु तत्र सदपि न तद्धेतुः; गृहस्थादेरपि मुक्तिप्रसङ्गात्। नहि प्रचण्डमार्त्तण्डप्रसाध्ये कार्ये प्रदीपस्य स्वप्नेऽपि सामर्थ्यं प्रतीयते।

यदप्युक्तम्—'गार्हस्थ्येऽपि सुसत्त्वाः' इत्यादि; तदप्यविचारितरमणीयम्; नहि यथा अनेकदुर्धरपरीषहसहत्वेन अखिलकर्मनिर्मूलनसमर्थं महासत्त्वं पुसां प्रसिद्धम् तथाविधं स्वप्नेऽपि स्त्रीणामस्ति। स्त्रीवर्गापेक्षयैव सीतादीनां सत्त्वप्रकर्षसंभवात् 'महासत्त्वाः' इत्युच्यन्ते। नहि तासां पुंसामिव सत्त्वाधिक्यमस्ति क्वापि कार्ये। तथाविधसत्त्वविकलानाञ्च तासां कथं महासत्त्वसाध्यमुक्तिहेतुरत्नत्रयसमग्रता स्यात्। तथाहि—न स्त्रीशरीरं मुक्तिहेतुरत्नत्रयसमग्रतोपेताऽऽत्माश्रयः महता पापेन निर्वर्त्तितत्वात् नारकादिशरीरवत्।

किञ्च, अखिलकर्मक्षपणाप्रारम्भहेतोस्तस्य तदाश्रयतोपपद्यते। न च स्त्रीशरीं-

(१) स्त्रीवर्गपरिहारेण। (२) तीर्थकरत्वश्रियः। (३) "सारणा हिते प्रवर्तनलक्षणा कृत्यस्मारणलक्षणा वा, उपलक्षणत्वाद् वारणा अहितान्निवारणलक्षणा, चोयणा संयमयोगेषु स्खलितः सन्नयुक्तमेतद् भवादृशां विधातुमित्यादिवचनेन प्रेरणा, प्रतिचोदना तथैव पुनः पुनः प्रेरणा।"—**गच्छा० वृ० गा० १७। ओघनि० टी० गा० ४४८।** (४) शिष्याचार्यवत् आर्य-आर्यिकयोरपि। (५) **पृ० ८६९ पं० ११।** (६) शरीरस्य। (७) मुक्तिहेतुरत्नत्रयसमग्रतोपेतात्माश्रयता।

1 **व्यक्तिभेदः स्यात् विधि**—आ०। 2 **तत्प्राप्तितः** ब०। 3 **सारणचारण**—आ०। 4 **सारणबारण**—आ०। 5 **इछी** आ०। 6 **आचार्याणामपि**—श्र०। 7—**धिक्यमपि क्वापि** आ०। 8 **नच शरीरस्य** आ०।

रस्य तत्प्रारम्भहेतुतोपपद्यते । तथाहि–न स्त्रीशरीरं सकलकर्मक्षपणाप्रारम्भहेतुः महता पापेन मिथ्यात्वसहायेन उपार्जितत्वात् नारकादिशरीरवत् । स्त्रीनिर्वर्त्तकं हि कर्म महत्पापम् न मिथ्यादृष्टेरन्येन उपार्ज्यते । यद्यपि सासादनसम्यग्दृष्टिरपि तदुपार्जयति तथाप्यसौ सम्यग्दर्शनमवसादयन् मिथ्यादृष्टिरेव, मिथ्यादर्शनाभिमुखस्यास्य मिथ्यादर्शनेनैव व्यपदेशात् । सम्यङ्मिथ्यादृष्टिरपि हि तत्तावत् नार्जयति, किमङ्ग पुनः सम्यग्दृष्टिः ? स्त्रीत्वेन उत्पद्यमानोऽपि जीवो मिथ्यात्वपरिणत एव उत्पद्यते । तदुक्तम्– 5

"छसु हेट्ठिमासु पुढविसु जोइस-वण-भवण-सव्वइत्थीसु ।
वारेस (वारस) मिच्छुववादे सम्माइट्ठी ण उप्पयदि ॥" [पंचसं० १।१९३ (?)]

यासाञ्च उत्कृष्टस्थितिकदेवपदप्राप्तिरपि नास्ति ताः मोक्षपदं प्राप्स्यन्ति इति महन्न्यायकौशलम् ! 10

यदप्युक्तम्–'अट्ठसमयेगसमये' इत्याद्यागमश्च स्त्रीनिर्वाणे प्रमाणम्' इत्यादि; तदप्यनल्पतमोविलसितम्; अस्य आगमस्य अस्मत्प्रत्यप्रमाणत्वात्, तदप्रमाणत्वञ्च प्रमाणबाधितार्थप्रतिपादकत्वात् सुप्रसिद्धम् । यथा च स्त्रीनिर्वाणलक्षणोऽर्थः प्रमाण-

(१) "चित्तस्सावो तासिं सिथिल्लं अत्तवं च पक्खलणं । विज्जदि सहसा तासु अ उप्पादो सुहममणुआणं ।"–**प्रव० टी० पृ० ३०३।** "सुहमापज्जत्ताणं मणुआणं जोणिणाहिकक्खेसु । उप्पत्ती होइ सया अण्णेसु य तणुपएसेसु ॥ णहु अत्थि तेण तेसिं इत्थीणं दुविहसंजमोद्धरणं । संजमधरणेण विणा ण हु मोक्खो तेण जम्मेण ॥"–**भावसं० गा० ९४–९५ ।** "सदैवाशुद्धता योनौ गलन्मलाश्रयत्वतः । रजः स्खलनमेतासां मासं प्रति प्रजायते ॥ उत्पद्यन्ते सदा स्त्रीणां योनौ कक्षादिसन्धिसु । सूक्ष्मापर्याप्तका मर्त्यास्तद्देहस्य स्वभावतः ॥ स्वभावः कुत्सितस्तासां लिंगञ्चात्यन्तकुत्सितम् । तस्मान्न प्राप्यते साक्षाद् द्वेधा संयमभावना ॥ उत्कृष्टसंयमं मुक्त्वा शुक्लध्याने न योग्यता । नो मुक्तिस्तद्विना तस्मात्तासां मोक्षोऽतिदूरगः ॥ सप्तमं नरकं गन्तुं शक्तिर्यासां न विद्यते । आद्यसंहननाभावान्मुक्तिस्तासां कुतस्तनी ॥ योषित्स्वरूपतीर्थेशां तल्लिंगस्तनभूषिताः । अर्चाः प्रतिष्ठिताः क्वापि विद्यन्ते चेत्प्रकथ्यताम् । न सन्ति चेन्मताभावः सन्ति चेद् भण्डिमास्पदम् । एवं दोषद्वयासंगान्मोक्षो न घटते स्त्रियः ॥"–**भावसं० श्लो० २४४-५०।** (२) " सम्मत्तरयणपव्वयसिहरादो मिच्छभूमिसमभिमुहो । णासियसम्मत्तो सो सासणणामो मुणेयव्वो ॥"–**जीवका० गा० २०।** "विपरीताभिनिवेशतोऽसद्दृष्टित्वात् । तर्हि मिथ्यादृष्टिर्भवत्वयं नास्य सासादनव्यपदेश इति चेत्; न; सम्यग्दर्शनचारित्रप्रतिबन्ध्यनन्तानुबन्ध्युदयोत्पादितविपरीताभिनिवेशस्य तत्र सत्त्वाद् भवति मिथ्यादृष्टिरपि तु मिथ्यात्वकर्मोदयजनितविपरीताभिनिवेशाभावान्न तस्य मिथ्यादृष्टिव्यपदेशः किन्तु सासादन इति व्यपदिश्यते ।"–**धवलाटी० पृ० १६४।** (३) "..... वारसमिच्छोवादे सम्माइट्ठिस्स णत्थि उववादो"–**पंचसं०।** "...णदेसु समुप्पज्जइ सम्माइट्ठी दु जो जीवो"–**धवलाटी० पृ० २०९।** "हेट्ठिमछप्पुढवीणं जोइसि वण भवण सव्व इत्थीणं । पुण्णिदरे णहि सम्मो ण सासणो णारयापुण्णे ॥"–**जीवका० गा० १२७।** अधस्तनषट्नरकेषु ज्योतिर्व्यन्तरभवनवासिषु तिर्यङ्मनुष्यदेवस्त्रीषु द्वादशसु मिथ्यात्वोपपादस्थानेषु सम्यग्दृष्टयः न समुत्पद्यन्ते इत्यर्थः । (४) **पृ० ८६९ पं० १३।**

1–**वसादयेत् मि**–आ० । 2–**रपि हेतु तावत्** श्र० । 3 **किंपुनः** श्र० । 4–**णत्यैवोत्प**–ब० । 5 **वारसतिमिच्छुववादे** आ०, श्र० । 6–**वादेसम्या इत्थि न उप**–श्र० । 7 **अट्ठसय**–आ० । 8 **अस्मान् प्रत्यप्र**–श्र० ।

बाधितः तथा प्रपञ्चतः प्राक् प्रतिपादितमेव ।

ननु–"पुंवेदं वेदंता जे पुरिसा खवगसेढिमारूढा ।

सेसोदयेण वि तहा झाणुवजुत्ता य ते दु सिज्झंति[1] ॥" [प्रा० सिद्धभ० गा० ६]

इत्यादेरपि प्रमाणभूतागमस्य तन्निर्वाणप्रतिपादकस्य सद्भावात् कथं प्राक्तनागमस्य
5 प्रमाणबाधितार्थप्रतिपादकत्वम्, आगमात् स्त्रीनिर्वाणाऽसिद्धिर्वा ? इत्यपि मनोरथ-
मात्रम्[2]; तस्य[2] तन्निर्वाणावेदकत्वाऽसंभवात्, स हि पुंवेदोदयवत् शेषवेदोदयेनापि पुंसामेव[3]
अपवर्गावेदकः, उभयत्र 'पुरुषाः' इत्यभिसम्बन्धात् । वेद इति हि मोहनीयोदय-
जन्मा चित्तविकारोऽभिलाषरूपोऽभिधीयते, उदयश्च भावस्यैव न द्रव्यस्य ।

यदप्युक्तम्[4]–'द्रव्यतः पुरुषाः' इत्यादि; तदप्यचर्चिताभिधानम्; द्रव्यतः स्त्री-
10 वेदस्य मोक्षप्रसाधनसामर्थ्याभावस्य प्रतिपादितत्वात् कथं द्रव्यतः स्त्र्यपि भावतः
पुरुषो भूत्वा निर्वास्यति ? यद् द्रव्यतो मोक्षप्रसाधने असमर्थं तद् भावतोऽपि तत्प्र-
साधनेऽसमर्थमेव यथा तिर्यगादि, द्रव्यतो मोक्षप्रसाधने असमर्था च स्त्री इति । अतो
द्रव्यतः पुरुषस्यैव भावतो वेदे यत्र कुत्रचिदारूढस्य निःशेषतो[5] निखिलकर्मारातिनिर्ज-
यनसामर्थ्यमभ्युपगन्तव्यम् लोकवत् । यथैव हि लोके[6] पुरुषो महासत्त्वोपेतो गजतुर-
15 गादौ यत्रकुत्रचिदारूढः किञ्चिद्दिव्यमस्त्रमादाय रणरङ्गे निखिलशत्रुवर्गमुन्मूलयन्
परमैश्वर्यमनुभवति इति आबालं प्रसिद्धम् न पुनः यथार्थनामा अबला[7], तथा द्रव्यतः
पुरुष एव भावतो वेदत्रयान्यतमवेदाधिरूढः शुक्लध्यानानुपमास्त्रमादाय कर्मारातिवर्ग-
मुन्मूलयन् परमैश्वर्यमनुभवति इति ।

यदप्यभिहितम्[4]–'न च सिद्ध्यतो वेदः' इत्यादि; तत्सत्यमेव; नहि अस्माभिर्वे-
20 दात् मुक्तिरभ्युपगम्यते, कर्मनिचयनिर्दहनसमर्थतीव्रतरशुक्लध्यानानलात् परापरमुक्तेर-
भ्युपगमादिति ॥ छ ॥

इदानीं शास्त्रकारः शास्त्राध्ययनस्य प्रयोजनं प्ररूपयन्नाह–

भव्यः पञ्चगुरूंस्तपोभिरमलैराराध्य बुध्वागमम्,
तेभ्योऽभ्यस्य तदर्थमर्थविषयाच्छब्दादपभ्रंशतः ।

(१) "भावपुंवेदमनुभवन्तो ये पुरुषाः क्षपकश्रेणीमारूढाः, न केवलं भापुंववेदेनैव अपि तु सेसोदयेण वि तहा–अभिलाषरूपभावस्त्रीनपुंसकवेदोदयेनापि तथा क्षपकश्रेण्यारूढप्रकारेण झाणुवजुत्ता य शुक्लध्यानोपयुक्ताश्च ते द्रव्यपुंवेदास्तु सिज्झंति सिद्धयन्ति ।"–सिद्धभ० टी० । (२) "पुंवेदं वेदंता' इत्यागमस्य । (३) "अवेदत्वेन, त्रिभ्यो वा वेदेभ्यः सिद्धिर्भावतः न द्रव्यतः, द्रव्यतः पुल्लिङ्गेनैव ।"–सर्वार्थसि० १०।९। "अतीतगोचरनयापेक्षया अविशेषेण त्रिभ्यो वेदभ्यः सिद्धिर्भवति भावं प्रति, न तु द्रव्यं प्रति । द्रव्यापेक्षया तु पुल्लिंगेनैव सिद्धिः ।"–राजवा० पृ० ३६६ । "पुल्लिंगेनैव तु साक्षाद् द्रव्यतो···"–तत्त्वार्थ–श्लो० १०।९। (४) पृ० ८७० पं० ३। (५) पृ० ८७० पं० ५ ।

1–णसिद्धिर्वेत्यपि श्र०,–णासिद्धिरित्यपि–ब० । 2–त्रं तन्निर्वाणा–ब०,–त्रं स्त्रीनिर्वाणा–श्र० । 3–विकारो ह्यभिधी–ब० । 4 मोक्षसाधन–ब० । 5–तोऽखिल–ब० । 6 लोकेषु पुरुषो आ० । 7 बाला श्र० ।

दूरीभूततरात्मकादधिगतो बोद्धाऽकलङ्कं पदम्,
लोकालोककलावलोकनबलप्रज्ञो जिनः स्यात् स्वयम्[1] ॥ ७७ ॥
प्रवचनपदान्यभ्यस्य अर्थास्तंतः परिनिष्ठितान्[1],
असकृदबबुद्धयेद्धाद्बोधाद्बुधो हतसंशयः ।
भगवदकलङ्कानां स्थानं सुखेन समाश्रितः, 5
कथयतु शिवं पन्थानं वः पदस्य महात्मनाम्[2] ॥ ७८ ॥

विवृतिः—लक्षण-संख्या-विषय-फलोपेतप्रमाण-नय-निक्षेपस्वरूपप्ररूपके[2] हि हेतुवादरूपे आगमे गुरूपदेशपरम्परातो यथावदधिगते परमप्रकर्षेण अभ्यस्ते सति आत्मनो जिनेश्वरपदप्राप्तिलक्षणस्वार्थसम्पत्तिर्भवति । तत्संपत्तौ च मुमुक्षुजनमोक्षमार्गोपदेशद्वारेण परार्थसम्पत्तये[3] असौ चेष्टते[4] इति ॥ छ ॥ 10

इति श्री भट्टाकलङ्कशशाङ्कानुस्मृतप्रवचनप्रवेशः समाप्तः[5] ॥ छ ॥

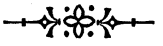

(१) "स्याद् भवेत् । कः भव्यः मोक्षहेतुरत्नत्रयरूपेण भविष्यति परिणंस्यतीति भव्यः अभव्यस्य मुक्तावनधिकारात् । किंविशिष्टः स्यात् ? जिनः स्यात् । पुनः कथम्भूतः ? लोकालोककलावलोकनबलप्रज्ञः, षट्द्रव्यसमवायो लोकः ततो बहिरलोकः केवलाकाशरूपः तयोः कला विभागः । अथवा लोकश्च अलोकश्च कलाश्च जीवादयः पदार्थाः तासामवलोकनं तत्र बलं शक्तिः प्रज्ञा प्रकृष्टं ज्ञानं च विद्यते यस्य स तथोक्तः कथं स्वयं स्वेनात्मना नेन्द्रियादिसाहाय्येन इत्यर्थः । पुनरपि किंविशिष्टः ? अधिगतः । किम् ? पदम् स्थानम् । किंविशिष्टम् ? आकलङ्कम् अकलङ्कानामिदम् आर्हन्त्यमित्यर्थः । बोद्धा । किंकृत्वा ? अभ्यस्य पुनः पुनर्भावयित्वा । कम् ? तदर्थम्, तस्यागमस्य अर्थो जीवादिवस्तु तम् । आदौ कृत्वा ? बुध्वा अधीत्य ज्ञात्वा च । कम् ? आगमं श्रुतम् । केभ्यः ? तेभ्यः पंचगुरुभ्यः सकाशात् । कस्मादवधिभूताद् ? शब्दात् । किंविशिष्टात् ? अर्थविषयात् । पुनः किंविशिष्टात् ? अपभ्रंशतः भ्रंशो लक्षणदोषः तस्मादपगतः अपभ्रंशः तस्मात् । ततः पूर्वं किं कृत्वा ? आराध्य गुरून् अर्हदादीन् । कति ? पंच । कैः गुणैः ? तपोभिः बाह्याभ्यन्तरैः इच्छानिरोधैः । अमलैः मिथ्यात्वादिमलरहितैः"—**लघी० ता० पृ० १००** । (२) "कथयतु प्रतिपादयतु । कः ? बुधः ज्ञानी । कम् ? पन्थानं मार्गप्राप्त्युपायम् । किं विशिष्टम् ? शिवम् । कस्य ? पदस्य स्थानस्य । केषाम् ? महात्मनाम् । केभ्यः कथयतु ? वः युष्मभ्यं विनेयेभ्यः । केन ? सुखेन ताल्वोष्ठपुटव्यापारक्लेशाभावेन । किंविशिष्टः सन् ? समाश्रितः प्राप्तः । किम् ? स्थानम् अवस्थानम् न क्षणभंगं तत्रोपदेशाभावात् । किंविशिष्टम् ? भगवत् त्रिलोकपूजार्हम् । केषां स्थानम् ? अकलंकानाम् अर्हतामित्यर्थः । किंविशिष्टः सन् ? हतसंशयः । किं कृत्वा ? अवबुद्ध्य निश्चित्य । कथम् ? असकृत् पुनः पुनर्ध्यात्वा । कान् ? अर्थान् जीवादितत्त्वानि । किंविशिष्टान् ? परिनिष्ठितान् व्यवस्थितान् । क्व ततः ? तेषु प्रवचनपदेषु । कस्मात् ? बोधात् । किंविशिष्टात् ? इद्धात् उज्वलात् संकरव्यतिकरव्यतिरेकात् अहमहमिकया प्रकाशमानादित्यर्थः । किंकृत्वा । अभ्यस्य परिचिन्त्य । पुनः पुनरुपयुज्येत्यर्थः । कानि ? प्रवचनपदानि । परमागमाभ्यासात् परिणतश्रुतज्ञानः शुक्लध्यानानलनिर्दग्धद्रव्यभावकलङ्कः सार्वज्ञ्यमापन्नो मोक्षमार्गोपदेशाय परार्थाय चेष्टतामिति भावो देवानाम् ।"—**लघी० ता० पृ० १०१** ।

1—**निश्चिता**—ब० । 2—**स्वरूपके हि** श्र० । 3 **परार्थसम्प**—श्र० । 4 **चेष्ट इति** आ० । 5 **इति ग्रन्थः समाप्तः** ब० ।

बोधो मे[1] न तथाविधोऽस्ति न सरस्वत्या प्रदत्तो वरः,
साहाय्यञ्च न कस्यचिद्वचनतोप्यस्ति प्रबन्धोदये[2] ।
यत्पुण्यं जिननाथभक्तिजनितं तेनायमत्यद्भुतः,[3]
सञ्जातो निखिलार्थबोधनिलयः साधुप्रसादात्परः ॥ १ ॥

5 कल्याणावसथः सुवर्णरचितः विद्याधरैः सेवितः,
तुङ्गाङ्गो विबुधप्रियो बहुविधश्रीको गिरीन्द्रोपमः[4] ।
भ्राम्यद्भिर्न बृहस्पतिप्रभृतिभिः प्राप्तं यदीयं पदम्,
न्यायाम्भोधिनिमन्थनः[5] चिरमसौ स्थेयात् प्रबन्धः परः ॥ २ ॥

मूलं यस्य समस्तवस्तुविषयं ज्ञानं परं निर्मलम्,
10 बुध्नं संव्यवहारसिद्धमखिलं संवादि मानं महत् ।
शाखाः सर्वनयाः प्रपत्रनिवहो निक्षेपमालामला,
जीयाज्जैनमतांऽघ्रिपोऽत्र फलितः स्वर्गादिभिः सत्फलैः ॥ ३ ॥

भव्याम्भोजदिवाकरो गुणनिधिः योऽभूज्जगद्भूषणः,
सिद्धान्तादिसमस्तशास्त्रजलधिः श्रीपद्मनन्दिप्रभुः ।
15 तच्छिष्यादकलङ्कमार्गनिरतात् सन्न्यायमार्गोऽखिलः,[4]
सुव्यक्तोऽनुपमप्रमेयरचितो जातः प्रभाचन्द्रतः ॥ ४ ॥

अभिभूय निजविपक्षं निखिलमतोद्योतनो गुणाम्भोधिः ।
सविता जयतु जिनेन्द्रः शुभप्रबन्धः प्रभाचन्द्रः ॥ ५ ॥

इति प्रभाचन्द्रविरचिते न्यायकुमुदचन्द्रे लघीयस्त्रयालङ्कारे सप्तमः परिच्छेदः समाप्तः[5] ॥छ॥

---

(१) प्रभाचन्द्रस्य । (२) न्यायकुमुदचन्द्रविरचने । (३) न्यायकुमुदचन्द्रः । (४) न्यायकुमुदचन्द्रः ।

1–दयः श्र० । 2–यमः ब० । 3 न्यायाम्भोधिनिबद्धनः आ०, न्यायाम्भोनिधिमन्थनः श्र० । 4 तद्न्याय–श्र० । 5 समाप्तः । इति श्रीजयसिंहदेवराज्ये श्रीमद्धारानिवासिना परापरपरमेष्ठिप्रणामोपार्जितामलपुण्यनिराकृतनिखिलमलकलंकेन श्रीमत्प्रभाचन्द्रपण्डितेन न्यायकुमुदचन्द्रो लघीयस्त्रयालंकारः कृत इति मंगलम् । श्रीचन्द्रनाथाय नमः । श्रीविजयकीर्तिमुनये नमः । श्र० ।

[1]श्रीनन्दिसंघकुलमन्दिररत्नदीप(पः),सिद्धान्तिमूर्ध्व(र्ध्व)तिलको····नन्दिनामा।
चूडामणिप्रभृतिसर्वनिमित्तवेदी चूडामणिर्भवनिमित्तविदां बभूव ॥ १ ॥

शिष्यस्तस्य तपोनिधिः शमनिधिर्वि [द्यानिधि] र्धीनिधिः ।
शीलानन्दितभव्यलोकहृदयः सौख्यैकनन्दीत्यभूत् ॥

आरुह्य प (प्र) तिभागुणप्रवहणं सद्बोधिरत्नो [द्वहं] । 5
[सत्सि] द्धान्तमहोदधेरनवधेः पारं परं दृष्टवान् ॥ २ ॥

अन्तेवासी समजनि मुनेस्तस्य यो देवनन्दी,
दीप्तोत्तप्तप्रभृतितपसा [सां धाम यो] देवनन्दी ।
चातुर्वर्ण्यश्रमणगणिभिर्देववद्वंर (द) नीयो,
देवश्चासावजनि परमानन्दयोगाच्च नन्दी ॥ ३ ॥ 10

एतस्मादुदयाचलाद्वि [धिवशा] ल्ली [लो] दयेनाभितः ।
श्रीमद्भास्करण(न)न्दिना दशदिशस्तेजोभिरुद्योतिताः ॥
विद्वत्तारकचक्रवालमखिलं मिथ्यातमोभे [दिभि-
रर्थोद्भा] सवचोमरीचिनिचयैराच्छादितं सर्वतः ॥ छ ॥ ४ ॥

त्यक्ता वादकथापि वादिनिवहैर्नाल्पोऽपि जल्पः कृतः । 15
जल्पाकै [स्रपया च नो] निगदितं पाखण्डिवैतण्डिकैः ॥
षट्तर्कोपनिषन्निशाणनिशितप्रज्ञस्य तैः सेव्यते ।
श्रीमद्भास्करण(न)न्दिपण्डितपतेः [पादारविन्दद्व] यी ॥ छ ॥

इति न्यायकुमुदचन्द्रवृत्तितर्कः समाप्तःमि (प्र इ) ति ॥ छ ॥

ग्रन्थाग्रं १६००० ॥ १५२० ॥ छ ॥ शुभं भवतु ॥ छ ॥ श्री ॥ 20

समाप्तोऽयं ग्रन्थः

1 प्रशस्तिरियम् आ० प्रतावेव उपलभ्यते ।

न्यायकुमुदचन्द्रसम्पादकप्रशस्तिः ।

भजति सागरमण्डलमुद्धुरे सुकृतिभिः 'खुरई'विकसत्पुरे ।
सुपरवार'जबाहरलालतः' समजनिष्ट 'महेन्द्रकुमारकः' ॥ १ ॥

कवीनाश्रितबीनाख्यनगरे 'धर्मदासतः' ।
नाभिनन्दनसद्विद्यालये संस्कृतशिक्षणम् ॥ २ ॥

प्रारम्भिकमुपादाय विशेषाधिजिगांसया ।
विद्वत्सुन्दरमिन्दूरविद्यालयमवाप्तवान् ॥ ३ ॥

'बंशीधरात्'धर्ममधीत्य 'जीवन्धराच्च' तर्कं श्रमतः सतर्कम् ।
स्याद्वादविद्यालयमेत्य तस्मिन्नश्रान्तमश्राम्यमहं चिराय ॥ ४ ॥

न्यायमध्यापयन्नन्तेवासिनोऽपि निरन्तरम् ।
अभूवमुत्तमश्रेण्यां न्यायाचार्यस्ततः परम् ॥ ५ ॥

गवेषणापूर्णधियेह टिप्पणीतिहाससम्यक्तुलना मया श्रमात् ।
विलिख्य तत्रानवधानदूषणं सुधीजनः शोधयितेत्युपेक्ष्यते ॥ ६ ॥

रसैरसयुगनेत्रे वीरनिर्वाणवर्षे,
प्रथमदलनवम्यां भौमवारान्वितायाम् ।
कृतिरियमगमन्मे पूर्णतां मासि भाद्रे,
गुरुचरणकृपौघेनान्तरेणान्तरायम् ॥ ७ ॥

न्यायकुमुदचन्द्रस्य

॥ परिशिष्टानि ॥

[INDEXES.]

"श्रीमत्परमगम्भीरस्याद्वादामोघलाञ्छनम् ।
जीयाज्जैनेन्द्रचन्द्रस्य शासनं जिनशासनम् ॥"

—अकलङ्कदेवः

"पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिलादिषु ।
युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥"

—हरिभद्रः

"परमागमस्य बीजं निषिद्धजात्यन्धसिन्धुरविधानम् ।
सकलनयविलसितानां विरोधमथनं नमाम्यनेकान्तम् ॥"

—अमृतचन्द्रः

§ १. लघीयस्त्रयस्य कारिकार्धानामकाराद्यनुक्रमः।

कारिकार्धम्	पृ०	कारिकार्धम्	पृ०
अक्षधीस्मृतिसंज्ञाभि-	५२९	चत्वारोऽर्थनया ह्येते	७९३
अक्षबुद्धिरतीतार्थं	६४०	चन्द्रादेः जलचन्द्रादि-	४५०
अक्षशब्दार्थविज्ञान-	६४४	चित्तं सदसदात्मैकं	३९७
अक्षार्थयोगे सत्ता-	११५	चेतनाणुसमूहत्वात्	६३५
अदृश्यपरचित्तादे-	४६२	जीवस्थानगुणस्थान-	७९९
अनंशं बहिरन्तश्चा-	४८५	जीवाजीवप्रभेदा यद-	६०८
अनाश्वासं न कुर्वीरन्	५२९	ज्ञानमाद्यं मतिः संज्ञा	४०३
अनुमानाद्यतिरेकेण	७४	ज्ञानं प्रमाणमात्मादे-	६५६
अनुयुज्यानुयोगैश्च	७९९	तथा ज्ञानं स्वहेतूत्थं	६७८
अन्तर्भावान्न युज्यन्ते	६८२	तथैकं भिन्नकालार्थान्	६१८
अन्यथा न विवादः	६५८	तदाकारविकारादे-	४६२
अन्योन्यगुणभूतैक-	६२३	तद्द्रव्यपर्यायात्माऽर्थो	२१३
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां	६६१	तपोनिर्जीर्णकर्माऽयं	७९९
अप्रयुक्तोपि सर्वत्र	६९१	तमो निरोधि वीक्षन्ते	६६५
अभिरूढस्तु पर्यायै-	६३७	तत्प्रमाणं न चेत्सर्व-	५०२
अयमर्थ इति ज्ञानं	६५८	तत्प्रत्यक्षं परोक्षं च	६८२
अर्थक्रिया न युज्येत	३७२	तद्वैधर्म्यात् प्रमाणं	४८८
अवग्रहो विशेषाकाँक्षे-	११५	तद्वैशद्यं मतं बुद्धे-	७४
अविकल्पधिया लिंगं	४२६	त्रयः शब्दनयाः सत्य-	७९३
असदात्मसु नैषा	६२४	दुर्नयो ब्रह्मवादः	७९०
अस्पष्टं शब्दविज्ञानं	६४४	दृश्यादृश्यैर्विभात्येकं	६१२
आप्तोक्तेर्हेतुवादाच्च	६००	द्रव्यं स्वलक्षणं शंसेत्	६११
इदमल्पं महद्दूरमास-	५०३	द्रव्यपर्यायमूलास्ते	७८२
उपमानं प्रसिद्धार्थ-	४८८	द्रव्यपर्यायसामान्य-	६४६
उपयोगौ श्रुतस्य द्वौ	६८६	द्रव्याणि जीवादीन्यात्मा	७९९
ऋजुसूत्रस्य पर्यायः	६३५	धर्मतीर्थकरेभ्योस्तु	२
ऋषभादिमहावीरा-	२	धारणा स्मृतिहेतु-	१७२
एकस्यानेकसामग्री-	६५०	धीर्विकल्पाविकल्पात्मा	४८७
एकं यथा स्वनिर्भासि-	६०८	न तज्जन्म न तद्रूप्यं	६७५
कस्तत्स्वभावो हेतुः	४८५	नयानुगतनिक्षेपै-	७९८
कर्मविद्धात्मविज्ञप्तिः	६७३	नयो ज्ञातुरभिप्रायो	६५६
कारणे कार्यभावश्चेत्	६१४	नानुमानादसिद्धत्वात्	४२६
कार्यं दृष्टं विजातीया-	६०२	नाभेदेऽपि विरुद्धचेत	३९६
कार्यकारणयोश्चापि	६६३	नान्यथा बाध्यमानानां	७९०
कार्योत्पत्तिर्विरुद्धा चेत्	६१६	निश्चयव्यवहारौ तु	७८२
कालकारकलिंगानां	६३७	निश्चयात्मकमन्योऽपि	७८२
कालादिलक्षणं न्यक्षेणा-	६४६	निश्चयात्मा स्वतः	४८७
कुड्यादिकं न कुड्यादि-	६६५	नैगमोऽर्थान्तरत्वोक्तौ	६२२
क्रमाक्रमाभ्यां भावानां	३७२	परीक्ष्य तांस्तान् तद्धर्मान-	७९८
गुणप्रधानभावेन	७८८	परोक्षं शेषविज्ञानं	२०
ग्रहणं निर्णयस्तेन	६७९	पुंसश्चित्राभिसन्धेश्चेद्	६०२

कारिकार्धम्	पृ०
पूर्वपूर्वप्रमाणत्वं फलं	१७३
प्रणिपत्य महावीरं	६५५
प्रतिभासभिदैकार्थे	६४०
प्रतिसंविदितोत्पत्ति-	५२७
प्रत्यक्षार्थान्तरापेक्षा	५०२
प्रत्यक्षाभं कथञ्चित्स्यात्	५२१
प्रत्यक्षं बहिरन्तश्चा-	६११
प्रत्यक्षं विशदं ज्ञानं	२०
प्रत्यक्षेषु न लक्ष्येरन्	५२७
प्रत्येकं वा भजन्तीह	६७५
प्रमाणनयनिक्षेपानभि-	६५५
प्रमाणं श्रुतमर्थेषु	५२९
प्रवचनपदान्यभ्यस्य	८७९
प्राङ्नामयोजनाच्छेषं	४०३
प्रामाण्यं व्यवहाराद्धि	६२८
प्रायः श्रुतेर्विसंवादात्	५९८
बहिरर्थोस्ति विज्ञप्ति-	६३१
बह्वाद्यवग्रहाद्यष्टचत्वा-	१७३
ब्रह्मवादस्तदाभासः	६२१
भविष्यत्प्रतिपद्येत	४५९
भव्यः पंच गुरून्	८७८
भेदानां नासदात्मैको-	६०९
भेदाभेदात्मके ज्ञेये	६०५
भेदं प्राधान्यतोऽन्वि-	७९२
मलविद्धमणिव्यक्ति-	६७३
मिथ्येतरात्मकं दृश्यादृश्य-	३९७
मिथ्यैकान्ते विशेषो वा	६२८
यथैकं भिन्नदेशार्थान्	६१८
यद्यथैवाविसंवादि	५२१
युज्येत क्षणिकेऽर्थे-	६१६
ये तेऽपेक्षानपेक्षाभ्यां	६०५
लक्षणं क्षणिकैकान्ते	६१४
लिंगात् साध्याविनाभाव-	४३४
लिंगिधीरनुमानं	४३४
वक्त्रभिप्रेतमात्रस्य	६९६

कारिकार्धम्	पृ०
वर्णाः पदानि वाक्यानि	६९६
वाञ्छितांश्च क्वचिन्नेति	६९६
विधौ निषेधेऽप्यन्यत्र	६९१
विरचय्यार्थवाक्प्रत्यया-	७९८
विवक्षा नैगमोऽत्यन्त-	७८८
वीक्ष्याणुपारिमाण्डल्य-	४८३
व्यपेक्षातः समक्षेऽर्थे	५०३
व्यवसायात्मकं ज्ञानं	६७९
व्यवहारानुकूल्यात्तु	७९०
व्यवहाराविसंवादस्तदा-	५२९
व्यवहाराविसंवादी नयः	६३१
व्याप्ति साध्येन हेतोः	६५२
शुद्धं द्रव्यमभिप्रैति	६०९
श्रुतभेदाः नयाः सप्त	७८२
श्रुतादर्थमनेकान्तम-	७९८
श्व आदित्य उदेतेति	४५९
षट्कारकी प्रकल्प्येत	६५०
संग्रहः सर्वभेदैक्यमभि-	६२१
संशयादिविदुत्पादः	६६१
संहृताशेषचिन्तायां	५२५
सदभेदात् समस्तैक्य-	७९०
सदसत्स्वार्थनिर्भासैः	६१२
सत्येतरव्यवस्था का	६००
सन्तानेषु निरन्वयक्षणिक-	४
सन्निधेरिन्द्रियार्थानां	६६३
सर्वज्ञाय निरस्तबाधकधिये	६५३
सर्वथैकत्वविक्षेपी	७९२
सर्वत्र चेदनाश्वासः	५९८
स्याद्वादः सकलादेशो	६८६
स्वतोऽर्थाः सन्तु सत्तावत्	६२४
स्वसंविद्विषयाकार-	४६३
स्वसंवेद्यं विकल्पानां	५२५
स्वहेतुजनितोप्यर्थः	६७८
स्वेच्छया तामतिक्रम्य	६९६

§ २. सविवृतिलघीयस्त्रयगतानि अवतरणानि ।

अवतरणम्	पृ०
इन्द्रियमनसी कारणं विज्ञानस्य	६६१
गुणानां परमं रूपं न दृष्टि-	६२८
गुणानां वृत्तं चलं	६२५
तन्नाप्रत्यक्षमनुमानव्यतिरिक्तं	४२७
नहि तत्त्वज्ञानमित्येव	२१

अवतरणम्	पृ०
नहि बुद्धेरकारणं विषयः	६३८
नाननुकृतान्वयव्यतिरेकं	६७४, ७९४
वक्तुरभिप्रेतं तु वाचः सूचयन्ति	६००
वक्त्रभिप्रेतमात्रस्य सूचकं वचनं न्विति	६९६

तज्जन्म ६७५. १४.
तथाभावसंकरव्यतिकरव्यतिरेक ७८३. ६.
तदत्यन्तभेदाभिसन्धि ७८९. ३.
तदाकृति (नैगमाभास) ७८८. २४.
तदाभास (संग्रहाभास) ६२१. ६; ७९०. ३.
तदाभास (ऋजुसूत्राभास) ७९२. ८.
तदुत्पत्ति ६७८. १८; ६७९. १९.
तदुत्पत्तिसारूप्य ६४०. १४.
तदुत्पत्तिसारूप्यादिलक्षणव्यभिचार ६४४. ५.
तद्व्यवसिति ६७५. १४.
तमस् ६६५. २२; ६६६. १, २.
तादात्म्यतदुत्पत्ती ४३५. १; ६०२. ११.
तामसखगकुल ६७४. ३.
ताद्रूप्य ६७५. १४.
तिमिराद्युपप्लवज्ञान ५२२. १.
तिमिराशुभ्रमणनौयानसंक्षोभादिहेतुत्व ६६१. ६.
तीर्थंकरवचनसंग्रहप्रस्तावमूलव्याकारिन् ७८३. १७.
त्रयः (शब्दनय) ७८३. १९.
दुर्नय ६३६. ४; ६५०. ५; ७९२. १२.
दुर्नय ६३१. २२; ६३२. ४; ७९०. २; ७९१. ५.
दूरासन्नैकार्थप्रत्यक्ष ६४०. १८.
दृश्यादृश्यभेदेतरात्मक ३९७. २१.
द्रवति द्रोष्यति अदुद्रवत् ६०७. १.
द्रव्य ६०७. १; ७८२. १४; ७८३. ३.
द्रव्य (निक्षेप) ८००. १.
द्रव्यपर्यायसामान्यविशेषात्मार्थनिष्ठित ६४६. २.
द्रव्यपर्यायात्मा २१३. ७.
द्रव्यपर्यायार्थिक ७८३. ३, १८.
द्रव्यभावेन्द्रिय ११५. १७.
द्रव्यार्थिक ६०६. १; ६०७. २.
द्रव्येन्द्रिय ११५. १७.
द्विधैव (प्रमाण) ६८२. २.
द्वे एव प्रमाणे ५०४. ४.
धर्मतीर्थंकर २. १२.
धारणा १७२. २१, २२; ४०४. १.
नपुंसक ६४६. ८.
नय ६०६. १; ६३६. ४; ६५०. ५; ६५६. ९; ६८६. ३; ६८८. १; ७९२. १२; ७९९. ६.
नय ६३१. २२; ६३२. ४; ७८२. १३; ७८३. १; ७९४. १७.
नयदुर्नय ६०५. ७.
नहि दृष्टेऽनुपपन्नं ५९९. २.
नाकारणं ६७४. २.
नाम (निक्षेप) ७९९. ९.
नामस्थापनाद्रव्यभावतः ७९९. ८.
निक्षेप ८००. २.
निर्देशादि ७९९. १; ८००. ३.
निरपेक्ष ६३६. ४; ७९२. १२.
निरपेक्षत्व ७९४. १८.
निश्चयनय ७८३. ८.
निश्चयपर्याय ७८३. ११.
निश्चयव्यवहारौ ७८२. १६.
नैगम ६२२. १०; ७८८. २४.
नैगम ६२२. १२; ६२८. १०; ७८३. १९; ७८९. ६.
नैगमाभास ६२२. १०; ७८९. ४.
न्यास ६५६. ८; ७९९. ८.
पंचगुरु ८७८. २३.
परमागम ६८६. ८.
परिच्छेद्यपरिच्छेदकभाव ६७८. १७.
परिमण्डलादि ४८३. ९.
परोक्ष २०. १४; ६०२. २, ८.
परोक्षेऽन्तर्भाव ५०४. ४.
पर्याय ६३५. २१; ६३७. २०; ७८३. ९; ७९४. १२.
पर्यायार्थिक ६०६. १.
पाचकपाठकादिवत् ७९४. १४.
पुमान् ६४६. ८.
पुरन्दर ६३८. ३; ६४६. १०; ७९४. २.
पूर्वपूर्वप्रमाणत्वे १७३. १७.
पूर्वापराविरोधलक्षणसंवाद ७९१. ३.
पृथक्त्व ७८३. ९.
प्रतिसंविदितोत्पत्तिव्यय ५२७. १६.
प्रतिसंहारव्युत्थितचित्त ५२५. ६.
प्रतिसंहारैकान्त ५२८. २.
प्रत्यक्ष २०. १३.
प्रत्यक्ष ४२७. १; ६११. १०; ६४४. १२, १५; ६८२. २, ४.
प्रत्यक्षानुपलम्भसाधन ४८५. १६; ६१४. १३.
प्रत्यक्षाभ ५२१. १९; ५२५. ७.
प्रभव ४८५. १६.
प्रमाण ६५०. ६; ६५६. ८, १०; ७९९. ६.
प्रमाणनयनिक्षेपानुयोग ८०१. २.
प्रमाणफल १७४. ११.
प्रमाणफलव्यवस्था १७३. १८.
प्रवचनपद ८७९. ३.
प्रसिद्धार्थसाधर्म्य ४८८. २२; ४८९. १, ४.
प्रस्तुतार्थव्याकरण ८००. २.
प्राङ्नामयोजन ४०३. ७.
प्रादेशिकप्रत्यक्ष ६८२. ४.
बहिरर्थविज्ञप्तिमात्रशून्यवचसां ७९१. ५.
बहुबहुविधक्षिप्रानिसृतानुक्तध्रुवेतरविकल्प १७४. ७
बह्वाद्यवग्रहाद्यष्टचत्वारिंशत् १७३. १६.
बालिशगीत ६७४. ३.
बुद्ध ४. १९.
ब्रह्मवाद ६२१. ६, १०; ७९०. २, ३.
भट्टाकलंकशशांकानुस्मृतप्रवचनप्रवेश ८७९. ११.
भावनिक्षेप ८००. १.

तज्जन्म ६७५. १४.
तथाभावसंकरव्यतिकरव्यतिरेक ७८३. ६.
तदत्यन्तभेदाभिसन्धि ७८९. ३.
तदाकृति (नैगमाभास) ७८८. २४.
तदाभास (संग्रहाभास) ६२१. ६; ७९०. ३.
तदाभास (ऋजुसूत्राभास) ७९२. ८.
तदुत्पत्ति ६७८. १८; ६७९. १९.
तदुत्पत्तिसारूप्य ६४०. १४.
तदुत्पत्तिसारूप्यादिलक्षणव्यभिचार ६४४. ५.
तद्व्यवसिति ६७५. १४.
तमस् ६६५. २२; ६६६. १, २.
तादात्म्यतदुत्पत्ती ४३५. १; ६०२. ११.
तामसखगकुल ६७४. ३.
ताद्रूप्य ६७५. १४.
तिमिराद्युपप्लवज्ञान ५२२. १.
तिमिराशुभ्रमणनौयानसंक्षोभादिहेतुत्व ६६१. ६.
तीर्थकरवचनसंग्रहप्रस्तावमूलव्याकारिन् ७८३. १७.
त्रयः (शब्दनय) ७८३. १९.
दुर्नय ६३६. ४; ६५०. ५; ७९२. १२.
दुर्नय ६३१. २२; ६३२. ४; ७९०. २; ७९१. ५.
दूरासन्नैकार्थप्रत्यक्ष ६४०. १८.
दृश्यादृश्यभेदेतरात्मक ३९७. २१.
द्रवति द्रोष्यति अदुद्रवत् ६०७. १.
द्रव्य ६०७. १; ७८२. १४; ७८३. ३.
द्रव्य (निक्षेप) ८००. १.
द्रव्यपर्यायसामान्यविशेषात्मार्थनिष्ठित ६४६. २.
द्रव्यपर्यायात्मा २१३. ७.
द्रव्यपर्यायार्थिक ७८३. ३, १८.
द्रव्यभावेन्द्रिय ११५. १७.
द्रव्यार्थिक ६०६. १; ६०७. २.
द्रव्येन्द्रिय ११५. १७.
द्विधैव (प्रमाण) ६८२. २.
द्वे एव प्रमाणे ५०४. ४.
धर्मतीर्थकर २. १२.
धारणा १७२. २१, २२; ४०४. १.
नपुंसक ६४६. ८.
नय ६०६. १; ६३६. ४; ६५०. ५; ६५६. ९; ६८६. ३; ६८८. १; ७९२. १२; ७९९. ६.
नय ६३१. २२; ६३२. ४; ७८२. १३; ७८३. १; ७९४. १७.
नयदुर्नय ६०५. ७.
नहि दृष्टेऽनुपपन्नं ५९९. २.
नाकारणं ६७४. २.
नाम (निक्षेप) ७९९. ९.
नामस्थापनाद्रव्यभावतः ७९९. ८.
निक्षेप ८००. २.
निर्देशादि ७९९. १; ८००. ३.
निरपेक्ष ६३६. ४; ७९२. १२.
निरपेक्षत्व ७९४. १८.
निश्चयनय ७८३. ८.
निश्चयपर्याय ७८३. ११.
निश्चयव्यवहारौ ७८२. १६.
नैगम ६२२. १०; ७८८. २४.
नैगम ६२२. १२; ६२८. १०; ७८३. १९; ७८९. ६.
नैगमाभास ६२२. १०; ७८९. ४.
न्यास ६५६. ८; ७९९. ८.
पंचगुरु ८७८. २३.
परमागम ६८६. ८.
परिच्छेद्यपरिच्छेदकभाव ६७८. १७.
परिमण्डलादि ४८३. ९.
परोक्ष २०. १४; ६०२. २, ८.
परोक्षेऽन्तर्भाव ५०४. ४.
पर्याय ६३५. २१; ६३७. २०; ७८३. ९; ७९४. १२.
पर्यायार्थिक ६०६. १.
पाचकपाठकादिवत् ७९४. १४.
पुमान् ६४६. ८.
पुरन्दर ६३८. ३; ६४६. १०; ७९४. २.
पूर्वपूर्वप्रमाणत्वे १७३. १७.
पूर्वापराविरोधलक्षणसंवाद ७९१. ३.
पृथक्त्व ७८३. ९.
प्रतिसंविदितोत्पत्तिव्यय ५२७. १६.
प्रतिसंहारव्युत्थितचित्त ५२५. ६.
प्रतिसंहारैकान्त ५२६. २.
प्रत्यक्ष २०. ९३.
प्रत्यक्ष ४२७. १; ६११. १०; ६४४. १२, १५; ६८२. २, ४.
प्रत्यक्षानुपलम्भसाधन ४८५. १६; ६१४. १३.
प्रत्यक्षाभ ५२१. १९; ५२५. ७.
प्रभव ४८५. १६.
प्रमाण ६५०. ६; ६५६. ८, १०; ७९९. ६.
प्रमाणनयनिक्षेपानुयोग ८०१. २.
प्रमाणफल १७४. ११.
प्रमाणफलव्यवस्था १७३. १८.
प्रवचनपद ८७९. ३.
प्रसिद्धार्थसाधर्म्य ४८८. २२; ४८९. १, ४.
प्रस्तुतार्थव्याकरण ८००. २.
प्राङ्नामयोजन ४०३. ७.
प्रादेशिकप्रत्यक्ष ६८२. ४.
बहिरर्थविज्ञप्तिमात्रशून्यवचसां ७९१. ५.
बहुबहुविधक्षिप्रानिसृतानुक्तध्रुवेतरविकल्प १७४. ७
बह्वाद्यवग्रहाद्यष्टचत्वारिंशत् १७३. १६.
बालिशगीत ६७४. ३.
बुद्ध ४. १९.
ब्रह्मवाद ६२१. ६, १०; ७९०. २, ३.
भट्टाकलंकशशांकानुस्मृतप्रवचनप्रवेश ८७९. ११.
भावनिक्षेप ८००. १.

भावेन्द्रिय ११५. १८.
मण्यादिसामग्रीप्रभव ६०२. १४.
मतिज्ञान १७२. २१; ७८३. १.
मनोमति ७८३. २.
म हा वी र ६५५. ८.
माया ६२८. १३.
मिथ्यैकान्त ६२८. ५.
मुख्य (प्रत्यक्ष) ७४. ६.
मुख्यसंव्यवहारतः २०. १३.
मूर्त्तप्रतिबिम्बभृत् ६७६. ४.
मूलनय ७८३. ३.
यस्मिन् सत्येव यद्भावः ६१४. १४.
यावज्ज्ञेयव्यापिज्ञानरहितसकलपुरुषपरिषत् परिज्ञान ७४. ७.
योग्यतापेक्षानादिसङ्केत ६८७. १.
रथ्यापुरुष ७४. १०.
रिक्ता वाचोयुक्तिः ६४६. ६.
लताचूलादि ६०२. १३
लब्धि ११५. १८
लिंग ७९४. ११.
लोकव्यवहार ६२९. २.
वक्त्रभिप्राय ५३०. १; ६९६. १६, १८.
वर्णपदवाक्यव्युत्पादकशास्त्र ७९४. १४.
वर्त्तनालक्षण ६४६. ३; ७९४. १०.
वागर्थव्यभिचारैकान्त ६००. १४.
वाच्यवाचकलक्षणसम्बन्ध ६४४. ८.
विकलसंकथा ६८६. ३.
विक्रिया ३९६. २३.
विज्ञप्तिमात्र ६३१. २३.
विधिनिषेधानुवादातिदेशादिवाक्य ६९२. ३.
विप्रकृष्टार्थान्तरवत् ६१४. १४.
विषमोऽयमुपन्यासः ६५६. ११.
विषय ११५. १६.
विषयिन् ११५. १७.
वी र जि न ६५३. १६.
वैकल्य ६८६. ९.
वैशद्य ७४. ५.
व्यतिरेक ७८३. १०.
व्यवहार ६२८. ५.
व्यवहारनय ७८३, ९.
व्यवहारपर्याय ७८३. ११.
व्याप्ति ४२७. ४; ६५२. १.
शकट ४५९. १२; ५९८. १८.
शकटोदय ७९४. ५.
शब्द (नय) ८३७. १९; ७९३. २०
शब्दनय ७९३. १९.
शब्दयोजन ४०४. ३.
शब्दसमभिरूढौ ६३८. ३.
शब्दानुयोजन ४०३. ७.
शृङ्गे गौः ६२९. १.
श्रुत ४०३. ७; ५२९. २४; ६८६. २; ७९८. ६, ९; ७९९. ५.
श्रुतज्ञान ४०४. ३; ५३०. १; ६०२. १७. ७९१. ३.
श्रुतज्ञानतदाभासव्यवस्था ५२९. ९.
श्रुतभेद ७८२. १३.
श्रुति ५९८. १५; ६०२. १०; ६३२. ३.
श्रुतिकल्पनादुष्टादि ५९९. ३.
षट्कारकी ६४६. ६; ६५०. २.
षट्कारकीसंभव ६५०. ३.
संग्रह ६०९. १९; ६१०. १; ६२१. ५; ७९०. १, ३
संज्ञाकर्म ७९९. ९.
संज्ञासंज्ञिसंप्रतिपत्तिसाधन ५०२. १२.
संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्ति ४८९. २.
संवृति १७३. १९; १७४. १.
संव्यवहारानुपयोगिन् २१. २.
संशयैकान्त ४६२. १६.
संहृताशेषचिन्ता ५२५. ३.
सकलवित् ६५३. १५.
सकलादेश ६८६. ३.
सत्तासमवाय ६२४. १९.
सत्त्वपुरुषत्ववक्तृत्वादेः ७४. ९.
सत्त्वप्रमेयत्वागुरुलघुत्वधर्मित्वगुणित्वादि ६८६. ६.
सत्यपदविद्या ७८३. १९.
सत्यानृतव्यवस्था ६९७. ४.
सत्यानृतव्यवस्थान्यथानुपपत्ति ६९६. १८.
सत्येतरव्यवस्था ६००. १३.
सदादि (अनुयोग) ८००. ३.
सदृशपरिणामलक्षणसामान्यात्मकत्व ७८३. ३.
सदृशापरापरोत्पत्तिविप्रलम्भ ५२८. १.
सन्तान ४. १८.
सन्निकर्ष ६६४. १.
सन्निकर्षादि २१. १; ६६३. २१.
सन्निहितविषयबलोत्पत्ति ४२७. २.
सन्मात्रदर्शन ११६. १.
सप्त (नय) ७८२. १३
सप्तधाख्यनयौघ ६५२. ४.
समवाय ६२९. १, ३, ४.
समारोपव्यवच्छेदाकांक्षण ५२२. ३.
सम्बन्धप्रतिपत् ५०२. ७.
सम्यगेकान्त ६८८. १.
सहक्रमभाविन् ६१३. २.
सहक्रमविवर्त्तिन् ६१२. २०.
सांव्यवहारिक ७४. ६.
साकल्य ६८६. ९.
साधकतम २१. ४.
साधनदूषणतदाभासवाक्य ६९२. ४.
साधनासाधनाङ्गव्यवस्था ६००. १६.

सापेक्ष ६३६. ३; ७९२. ११.
सापेक्षत्व ७९४. १८.
सुगतेतर ६००. १५.
सुतुच्छक ६२८. १३.
सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाण ७४. ७; ६८२. ७.
सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहण ४५९. १३; ७९४. ६.
स्कन्ध ७८३. ७.
स्त्यानप्रसवतदुभयाभावसामान्यलक्षण ७९४. ११.
स्त्यायत्यस्यां गर्भ इति स्त्री ६४६. ७.
स्थापना ७९९. ११.
स्पष्ट ६८२. ४.
स्मृति ४०४. १; ६४०. १०, १५.
स्यात्कार ६९१. २२; ६९२. १.
स्याच्छब्द ६८८. २.
स्याज्जीव एव ६८८. १.
स्यात्पदप्रयोग ६८७. २.
स्यादस्त्येव जीवः ६८८. २.
स्याद्वाद ६८६. ३, ४.
स्याद्वाद ६४६. १३; ६८६. ७; ६९२. ४.
स्याद्वादिन् ६५३. १३.
स्याद्वादेक्षणसप्तक ६५५. ८.
स्वपरविसंवादव्यसनीयेन ६३२. ७.
स्वभावनैरात्म्य ६३२. ६.
स्वभावभूतान्यापोहस्वार्थप्रतिपादन ६८७. १.
स्वभावहेतु ४८५. १४.
स्वभूतिमात्र ३७२. १५.
स्वरुचिविरचितदर्शनप्रदर्शनमात्र ६२८. ११.
स्वार्थसंपत्ति ८७९. ९.
हानोपादानोपेक्षाप्रतिपत्तफल ४८९. ६.
हिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थ ६८२. ४.
हेतुवाद ६००. १२.
हेतुवादरूप ८७९. ८.

§ ४. अन्याचार्यैः स्वग्रन्थेषु समुद्धृतानां लघीयस्त्रयकारिकाणां विवृत्यंशानाञ्च तुलना ।

१ वीरसेन

लघी०	धवलाटीका
का० ५२	पृ० १७

२ रविभद्रशिष्य-अनन्तवीर्य

लघी०	सिद्धिविनिश्चय टीका
का० ७	पृ० १८४ A.
का० ७ प्रमाणफलयोः···	पृ० ९९ B.
का० ५६	पृ० १८७ B.
का० ५७	पृ० १९३ A.
का० ५९	पृ० १० B.
का० ६२	पृ० ४ A.

३ विद्यानन्द

लघी०	प्रमाणपरीक्षा
का० ३	पृ० ६९
	अष्टसहस्री
का० ३	पृ० १३४
का० २२ तिमिराद्युपप्लव···	पृ० २७७
	पत्रपरीक्षा
का० ३	प० ५
	आप्तपरीक्षा
का० ४ तदस्ति सुनिश्चिता··	पृ० ५६
	सत्यशासनपरीक्षा
का० ३७	पृ० १५ B.
	तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक
का० ४ तदस्ति सुनिश्चता···	पृ० १८५
का० ७	पृ० ४२४
का० १०	पृ० २३९
का० ३२	पृ० २७०
का० ५४ इन्द्रियमनसी···	पृ० ३३०
का० ७०	पृ० २७१
	नयविवरण
का० ३२	श्लो० ६७

४ प्रभाचन्द्र

लघी०	प्रमेयकमलमार्त्तण्ड
का० ३ तन्नाज्ञानं प्रमाणं···	पृ० २५

५ अनन्तवीर्य

लघी०	प्रमेयरत्नमाला
का० १९–२०	३।५

६ वादिराज

लघी०		न्यायविनिश्चयविवरण
का० ३		पृ० ४८ A.
का० ५		पृ० ३२ A.
का० ५	विषयविषयि···	पृ० ३२ A.
का० १४		पृ० ५२७ A.
का० ५२		पृ० ३२ A
का० ५९		पृ० ३३ A.
		प्रमाणनिर्णय
का० ४	तदस्ति सुनिश्चिता··	पृ० २९

७ आशाधर

लघी०		अनगारधर्मामृतटीका
का० ७३–७६		पृ० १६९
		इष्टोपदेशटीका
का० ५७		पृ० ३०

८ शीलाङ्काचार्य

लघी०		सूत्रकृताङ्गटीका
का० ४		पृ० २२७ A.
का० ७२		पृ० ३२६ A.

९ अभयदेव

लघी०		सन्मतितर्कटीका
का० ५	विषयस्तावत्···	पृ० ५५३
का० ५	कथञ्चिदभेदेऽपि···	पृ० ५५३
का० १०	अविसंवादस्मृतेः···	पृ० ५५३
का० २२		पृ० ५९५
का० २२	तिमिराद्युपप्लव···	पृ० ५९५
का० ३२		पृ० २७२
का० ५६		पृ० ५४४

१० वादि देवसूरि

लघी०		प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कार
का० ३	सन्निकर्षादिरज्ञानस्य···	१।४
का० ४	अनुमानाद्यतिरेकेण···	२।३
का० ५	कथञ्चिदभेदेऽपि···	२।१२
		स्याद्वादरत्नाकर
का० ४		पृ० ३१६
का० १९		पृ० ४९८

११ रत्नप्रभ

लघी०		रत्नाकरावतारिका
का० १९।२०		३।३

१२ हेमचन्द्र

लघी०		प्रमाणमीमांसा
का० ४	तदस्ति सुनिश्चिता···	पृ० १४
का० ४	यावज्ज्ञेयव्यापि···	पृ० १४
का० ४	अत्रानुपलम्भं···	पृ० १४
का० ५	विषयस्तावत्···	पृ० २१
का० ५	कथञ्चिदभेदेऽपि···	पृ० २२
का० ६	धारणा···	१।२।१९
का० ७		१।१।३९
का० ८		पृ० १४
का० १९–२०		पृ० ३५

१३ मलयगिरि

लघी०		आव० नि० मलयगिरिटीका
का० ३०		पृ० ३७० B.
का० ५७		पृ० १७
का० ६३		पृ० ३६९ B.
का० ६३	क्वचित्स्यात्कार···	पृ० ३६९ B.
का० ७२		पृ० ३८१ B.
		नन्दिसूत्रटीका
का० ५७		पृ० ६६ B.

१४ देवेन्द्रसूरि

लघी०		प्रथमकर्मग्रन्थटीका
का० ५७		पृ० ८

१५ यशोविजय

लघी०		जैनतर्कभाषा
का० ७६	अप्रस्तुतार्थापाकरणात्···	पृ० २५
		शास्त्रवार्तटीका
का० ४		पृ० ३१०B
		गुरुतत्त्वविनिश्चय
का० ३०		पृ० १६ B.
का० ६३		पृ० १६ A.

§ ५. न्यायकुमुदचन्द्रगतान्यवतरणानि ।

अकर्ता निर्गुणः शुद्धः [ ] ११२
अकर्म कर्म [ ] ३०४
अकुर्वन् विहितं कर्म [मनु० ११।४४] ५७५
अक्लेशात्स्तोकेऽपि [ ] ८४१
अग्निष्टोमेन यजेत [ ] ५८६, ५९४
अङ्गुल्यग्रे हस्तियूथ- [ ] ६९२
अट्ठसयमेगसमये [ ] ८६९
अत इदमिति यतः [वैशे० सू० २।२।१०] २५७
अत एवानुमानानामपश्यन्तः [ ] ७०
अतीतानागतौ कालौ [ ] ७२३
अतीतैककालानां गतिर्ना [प्रमाणवा० स्ववृ० १।१२] ४५९
अथ स्थगितमप्येतदस्त्येवे-[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ३२-३३] ७१५
अथापीन्द्रियसंस्कारः [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ६९-७०] ७१३
अदृष्टसङ्गतित्वेन सर्वेषां [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २४९] ७०३
अधिष्ठानानृजुत्वाच्च [मी० श्लो० शब्दनि श्लो० १८७] ४५३
अनग्निश्च कियान् सर्वं [ ] ७०
अनन्तरं तु वक्त्रेभ्यो [ ] ७२६
अनवच्छिन्नपूर्णत्वस्पर्शो [ ] ५९७
अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थाना [न्यायसू०५।२।२२] ३३५
अनिबद्धैकरूपत्वाद्वीचीबुद्बुद-[ ] १४१
अनुमानविरोधो वा [ ] ७०
अनेकान्तोऽप्यनेकान्तः [बृहत्स्व० श्लो० १०३] ३६८
अनैकान्तिकः सव्यभिचारः [न्यायसू० १।२।५] ३१९
अनैकान्तिकता तावद्धेतू-[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० १९] ७१५
अन्धादयं महानन्धः [आत्मानु० श्लो० ३५] ३९३
अन्यथाकरणे चास्य [मी० श्लो० चोदना० श्लो० १५०] ७२४
अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्यः [प्रश० भा० पृ० १६] ३०२
अन्यत्र प्रसिद्धस्य धर्मस्यान्यत्रा-[ ] १५
अन्यथानुपपत्त्या तु वेत्ति [मी० श्लो० सम्बन्धा० श्लो० १४१] ५४५,५५०
अन्यथैवाग्निसम्बन्धा-[वाक्यप० २।४२५] ५५३
अन्यदपि चैकरूपं तच्चित्र-[ ] ८४१
अन्यदेवेन्द्रियग्राह्य-[ ] ५५३,५६५
अन्या तावदियमर्थक्रिया यदुत [ ] ५
अन्यार्थं प्रेरितो वायुर्यथान्यं [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ८०] ७०९
अन्ये तु चोदयन्त्यत्र प्रतिबिम्बो-[मी०श्लो० शब्दनि० श्लो० १८३] ४५२
अपरस्मिन् परं युगपदयुगप-[वैशे० सू० २।२।६] २५१
अपरीक्षिताभ्युपगमात्तद्विशेष-[न्यायसू० १।१।३१] ३१३
अपूर्वकर्मणामास्रवनिरोधः संवरः [तत्त्वार्थसू० ९।१।(?)] ८१२
अपोहः शब्दलिङ्गाभ्यां न वस्तु [क्षणभङ्गाध्यायः (?)] ५५१,५५७
अप्त्वाभिसम्न्धादापः [प्रश० भा० पृ० ३५] २१४
अप्रत्यक्षा नो बुद्धिः प्रत्यक्षोऽर्थः [शाबरभा० १।१।५] १७६
अप्राप्तकर्णदेशत्वात् ध्वनेर्न [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ७०-७१] ७१३
अप्सु गन्धो रसश्चाग्नौ [मी० श्लो० अभाव० श्लो० ६] ४६८
अप्सूर्यदर्शिनां नित्यं [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० १८६] ४५२
अभिधाभावनामाहुरन्यामेव [तन्त्रवा० २।१।१] ५७६
अभिलापवती प्रतीतिः [न्यायबि० पृ० ११ (?)] ४६
अयोगमपरैर्योगमत्यन्ता-[प्रमाणवा० ४।१९०] ६९३
अर्थग्रहणं बुद्धिश्चेतना [न्यायभा० ३।२।४६] १८२
अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेः [न्यायसू० ५।१।२१] ३२७
अर्थापत्तिरियं चोक्ता [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २३७] ७०१, ७१९
अर्थापत्त्यावगम्यैव [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ६] ५०८
अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन [न्यायसू० ५।२।१५] ३३३
अर्थेन घटयत्येनां न हि [प्रमाणवा० ३।३०५] १६६,१६७
अर्थो ह्यर्थं गमयति [ ] ५३३
अवयवविपर्यासवचन- [न्यायसू० ५।२।११।] ३३३
अवस्थादेशकालादिभेदाद् [वाक्यप० १।३२] ६८
अविज्ञातञ्चाज्ञानम् [न्यायसू० ५।२।१७] ३३४
अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितः [न्यायसू० १।१।४०] ३१५
अविद्याऽस्मितारागद्वेषा- [योगसू० २।३] १०९
अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा [प्रमाणवा० ३।३५४] १३३

अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभि–[न्यायसू० १।२।१२] ३२१
अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे [न्यायसू० ५।२।६] ३३१
अशक्तं सर्वम् [ ] ३९६
असदकरणादुपादानग्रहणात् [सांख्यका० ९] ३५२
अस्ति ह्यालोचनाज्ञानं प्रथमं [मी० श्लो० प्रत्यक्ष० श्लो० ११२] ७७०
अस्येदं कारणं कार्यं संयोगि [वैशे० सू० ९।२।३] ४६०
अस्वतन्त्रं बहिर्मनः [ ] ४३१, ८३३
आकाशमपि नित्यं सद् [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ३०–३१] ७१५
आख्यातशब्दः संघातो [वाक्यप० २।१] ७३९
आतपः कटुको रूक्षः [राजनिघ०] ६६९
आत्मत्वाभिसम्बन्धादात्मा [प्रश० भा० पृ० ६९] २१५
आत्मनि सति परसंज्ञा [प्रमाणवा० १।२१९] ८३९
आत्मलाभे हि भावानां [मी० श्लो० सू० २ श्लो० ४८] १९५, १९९
आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनः– [न्यायसू० १।१।९] ३०९
आत्मा मनसा युज्यते मन [न्यायमं० पृ० ७४] ६६५
आदौ ब्रह्मा मुखतो ब्राह्मणं ससर्ज [ ] ७७०
आनन्दं ब्रह्म [बृहदा० ३।९।२८] ८३८
आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च [ ] ८३१, ८३७
आरामं तस्य पश्यन्ति [बृहदा० ४।३।१४] १४७
आसयोगकेवलिनो जीवा [ ] ८५६
आसर्गप्रलयादेका बुद्धिः [ ] १८९
आहारा या निहारा [ ] ८५७
आहुर्विधातृ प्रत्यक्षं [ब्रह्मसि० तर्कपाद श्लो० १] १४९
इत्थो छट्ठीओ अहो [ ] ८७२
इत्यमिश्राः स्वयं भावाः [सम्बन्धप० (?)] ३०९
इन्द्रियार्थसमनन्तरप्रत्यय– [ ] ४७
इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नम–[न्यायसू० १।१।४] ५२३
इयं त्वन्यैव सर्वार्था [तन्त्रवा० २।१।१] ५७९
ईश्वरज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं [ ] ६८४
उत्क्षेपणमपक्षेणमाकुञ्चनं [वैशे० सू० १।१।७] २७९
उत्तरस्याप्रतिपत्तिः [न्यायसू० ५।२।१८] ३३४
उदाहरणसाधर्म्यात्साध्य–[न्यायसू० १।१।३४] ३१४
उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो [न्यायसू० १।१।३८] ३१५
उपात्तकर्मणा निर्हरणं [ ] ८१२
उपभोगाश्रयत्वेन गृहीते–[प्रमाणवा० १।२२९] ८४०
उपलब्धिसाधनानि [न्यायभा० पृ० १८] २८
उभयकारणोपपत्तेरुप– [न्यायसू० ५।१।२५] ३२८
उभयसाधर्म्यात्प्रक्रिया–[न्यायसू० ५।१।१६] ३२७
ऊर्ध्ववृत्तितदेकत्वाद– [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० १८९] ४५३
एकः प्रतिषेधहेतुः [न्यायबि० पृ० ३९] १२०
एकद्रव्यमगुणं संयोग–[वैशे० सू० १।१।१७] २७९
एकधर्मोपपत्तेरविशेषे [न्यायसू० ५।१।२३] ३२७
एकसामग्र्यधीनत्वाद्रूपादे [प्रमाणवा० १।१०] २३६
एकस्मिन्नपि दृष्टेऽर्थे [मी० श्लो० उपमान० श्लो० ४६] ४९२
एकस्यार्थस्वभावस्य [प्रमाणवा० ३।४२] ५२४
एकात्मसमवेतानन्तरज्ञानग्राह्य–[ ] १८८
एकादश जिने [तत्त्वार्थसू० ९।११] ८६२
एकादश जिने क्षुत्पिपासादयः [ ] ८५४
एगो मे सस्सदो अप्पा [भावपाहु० गा० ५९, मूलाचा० गा० २।४८] ८४५
एवं धर्मैर्विना धर्मिणामेव [प्रश० भा० पृ० १५] ३६४
एवं प्राग्नतया वृत्त्या [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० १९०] ४५४
कञ्चित् कालं स्थिरः शब्दः [ ] ७०१, ७१८
कर्मक्षयाद्विमोक्षः [ ] ८४१
कर्मण्यण् [पाणिनि० ३।२।१] ७६०, ७९६
कल्पनापोढमभ्रान्तम् [न्यायबि० १।४] ५२३
कस्यचित्तु यदीष्येत [मीमांसाश्लो० सू० २ श्लो० ७६] १९६
काभीतिः (भीभिः) [जैनेन्द्रव्या० १।३।३२] ६४१
कामी यत्रैव यः कश्चिन्नि–[प्रमाणवार्तिकालं० पृ० ३०] ५८४
कार्यव्यासङ्गात् कथा– [न्यायसू० ५।२।१९] ३३४
कालात्ययापदिष्टः [न्यायसू० १।२।९] ३२०
कालादेः स्वयमभेदात् [ ] ६४७
किं स्यात् सा चित्रतैकस्याम् [प्रमाणवा० ३।२१०] १३०, ६१३
क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम् [शाबरभा० १।१।२] ५७४
कियावद् गुणवत् समवायि–[वैशे० सू० १।१।१५] २१४
क्रियाविष्टं द्रव्यं कारकम् [लघी०स्ववृ०का० ७२] ४२
क्लेशकर्मविपाकाशयैरप– [योगसू० १।२४] १०९
क्षणिका हि सा [शाबरभा० १।१।५ (?)] ४४
क्षीरे दधि भवेदेवम् [मी० श्लो० अभाव० श्लो० ५] ४६८
गंगाद्वारे कुशावर्त्ते [ ] ६३४
गत्वा गत्वा तु तान् देशान् यद्यर्थो [मी० श्लो० अर्था० श्लो० ८] ७२५
गत्वा गत्वापि तान् देशान् नास्य [न्यायमं० पृ० ३८] ५१२
गन्धः पृथिव्यामेव [ ] २३८
गन्धो घ्राणग्राह्यः [प्रश० भा० पृ० १०५] २७३
गवयश्चाप्यसम्बन्धान्न [मी० श्लो० उप० श्लो० ४५] ४९२

गवये गृह्यमाणञ्च न [मी० श्लो० उप० श्लो० ४४] ४९२
गवयोपमिताया गोस्तज्ज्ञान– [मी० श्लो० अर्था० श्लो० ४] ५०८
गार्हस्थ्येऽपि सुसत्त्वा [स्त्रीमु० श्लो० ३१] ८६९
गुणदर्शी परितृप्यन् ममेति [प्रमाणवा० १।२२०] ८३९
गुणपर्ययवद्द्रव्यम् [तत्त्वार्थसू० ५।३८] ८०६
गुणेभ्यो दोषाणामभावः [मी० श्लो० सू० २ श्लो० ६५] १९८
गोशब्दे ज्ञातसम्बन्धे [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २४४] ७०२
गृहीत्वा वस्तुसद्भावम् [मी० श्लो० अभा० श्लो० २७] ४६४, ७२४
चक्षुःश्रोत्रमनसामप्राप्तार्थ– [ ] ८३
चिच्छक्तिरपरिणामिन्यप्रति– [योगभा० पृ० १५] ११४
चित्रप्रतिभासाप्येकैत्र [प्रमाणवार्तिकालं० लि० पृ० ३९५] १२६, ६१८
चैतन्यं स्वरूपं पुरुषस्य [योगभा० १।९] ६१४
चैतन्याऽनभिव्यक्तिर्घटा– [ ] ३४३
छसु हेट्ठिमासु पुढविसु [पंचसं० १।१९३(?)] ८७७
जलबुद्बुदवज्जीवाः [ ] ३४२
जियदु य मरदु अ [प्रवचनसार ३।१७] ८६९
ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेश– [शाबरभा० १।१।५] ४३
ज्ञानं (तं) सम्यगसम्यग्वा [न्यायमं० पृ० ४४७] ३३६
ज्ञापनीयेन धर्मेण [न्यायभा० १।१।३३] ३१४
ततः परं पुनर्वस्तु [मी०श्लो०प्रत्य०श्लो० १२०] ७७०
तत् त्रिविधं वाक्छलम् [न्यायसू० १।२।११] ३२१
तत्र प्रत्यक्षतो ज्ञाताद्दाहाद् [मी० श्लो० अर्था० श्लो० ३] ५०८
तत्र रूपं चक्षुर्ग्राह्यम् [प्रश० भा० पृ० १०४] २७३
तत्रानुभवमात्रेण [प्रमाणवा० ३।३०२] १६६
तत्रैव बोधयेदर्थम् [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० १८६] ४५२
तत्त्वं भावेन [वैशे० सू० ७।२।२८] ३०३
तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं [न्यायसू० ४।२।५०] ३१९
तद्गुणैरपकृष्टानाम् [मी० श्लो० चोदना० श्लो० ६३] ७२३
तद्विपर्ययाद्विपरीतम् [न्यायसू० १।१।३७] ३१४
तन्त्राधिकरणाऽभ्युपगम–[न्यायसू० १।१।२६] ३१२
तस्माच्च विपर्यासात् [सांख्यका० १९] ८१३
तस्मात्तत्संसर्गाद– [सांख्यका० २०] ८१४, १९०
तस्मादेषा संस्कृता [तैत्ति० ६।४।७ (१)] ७६१
तस्माद्यत्स्मर्यते तत्स्यात्[मी० श्लो० उप० श्लो० ३७] ४९०
तथा च स्पादपूर्वोऽपि [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २४२] ७०२
तथा प्रजापतिः सोमम् [ ] ७२६
तथा भिन्नमभिन्नं वा [मी० श्लो० शब्दनि श्लो० २७१] ७०३
तथा वैधर्म्यात् [न्यायसू० १।१।३५] ३१४
तथेदममलं ब्रह्म [बृहदा० भा० वा० ३।५।४४] १४१
तदतद्रूपिणो भावाः [प्रमाणवा० ३।२५१] १२६
तदनुपलब्धेरनुपलम्भा– [न्यायसू० ५।१।२९] ३२८
तदात्वसुखसंज्ञेषु [ ] ८४२
तदेतन्ननमायातम् [प्रमाणवा० ३।२०९] १३२
तदेवं नियमाभावात् [ ] ७०
तदेव च स्यान्न तदेव [बृहत्स्वयं० श्लो० ४२] ३६९
तया शून्यं भवेत् पुंसाम् [ ] ५९७
तामभावोत्थितामन्या–[मी० श्लो० अर्था० श्लो० ९] ५०८
तावत्कालं स्थिरञ्चैनम् [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ३६६] ७१६
तेजस्त्वाभिसम्बन्धात् [प्रश० भा० पृ० ३८] २१४
तेन प्रवर्तकं वाक्यम् [मी० श्लो० चोदना० श्लो० ३] ५७५
तेनाऽग्निहोत्रं जुहुयात् [प्रमाणवा० ३।३१८] ५४८
तेनेन्द्रियार्थसम्बन्धात् [मी० श्लो० प्रत्य० श्लो० २३७] ६९९
तेभ्यश्चैतन्यम् [ ] ३४२
तौ च भावौ तदन्यश्च [सम्बन्धप० (?)] ३०६
तृतीयस्थानसंक्रान्तौ [प्रमाणवा० ४।५१] ६८५
त्यक्ताऽत्यक्तात्मरूपं [ ] १३०
त्रिगुणमविवेकि विषयः [सांख्यका० ११] ३५३
त्रिषु पदार्थेषु सत्करी [ ] ३९९
त्रैकाल्यानुत्पत्तेः [न्यायसू० ५।१।१८] ३२७
दर्शनस्य परार्थत्वादित्य– [मी० श्लो० अर्था० श्लो० ७] ५०८
दर्शनाऽदर्शनाभ्यां तु [ ] ७०
दाराः परिभवकाराः [ ] ८४६
द्विस्तावानुपलब्धो हि [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २५०] ७०३
दुष्टमन्तर्गतं चित्तं [जाबाल० ४।५४] ६२४
देशकालदशाभेद–[ ] ६९
दृश्यते मेचकादौ हि [ ] ३६९
दृश्यमानाद् यदन्यत्र [ ] ४९३
दृष्टत्वाच्च विरोधोऽपि [ ] ३६९
दृष्टान्तस्य कारणाऽनप– [न्यायसू० ५।१।९] ३२५
द्रव्याणि द्रव्यान्तरमा–[वैशे० सू० १।१।१०] २६८
द्रव्यात् स्वस्मादभि– [ ] ३७०
द्रव्याश्रय्यगुणवान् [वैशे० सू० १।१।१६] २७२
द्रष्टव्यो रेयमात्मा [बृहदा० ४।५।६] ५९७
द्वयसंस्कारपक्षे तु [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ८६] ७१४
द्वयोरेकाभिसम्बन्धात् [सम्बन्धप०] ३०६
धर्मविकल्पनिर्देशे [न्यायसू० १।२।१४] ३२२

धर्माऽधर्मौ स्वाश्रयसंयुक्ते [ ] २४७
धर्मिणोऽनेकरूपत्वम् [ ] ३६८
धर्मिणो ह्यनन्तरूपत्वम् [ ] ३७१
धर्मे चोदनैव प्रमाणम् [ ] ७३५
धियोऽनीलादिरूपत्वे [प्रमाणवा० ३।४३३] १२४
धत्तूरकपुष्पवद् आदौ [ ] २७०
न च पर्यनुगोऽत्र [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ४३] ७१४
न च स्याद्व्यवहारोऽयम् [मी० श्लो० अभा० श्लो०] ४६७
न चापि स्मरणात् पश्चादि- [मी० श्लो० प्रत्य० श्लो० २३६] ६९९
न चाप्यदृष्टिमात्रेण [ ] ७०
न चावस्तुनः एते स्युः [मी० श्लो० अभा० श्लो० ८] ४६७
न चैतस्यानुमानत्वं [मी० श्लो० उपमान० श्लो० ४३] ४९१
न तस्य किञ्चिद् भवति न भवत्येव [प्रमाणवा० १।२८१] ३८८
न तावदिन्द्रियेणैषा [मी० श्लो० अभाव० श्लो० १८] ४६३
न द्रव्यादि स्वतः सत् [ ] ६१०
न नरः सिंहरूपत्वात् [ ] ३६९
नन्वस्त्येव गृहद्वारवर्तिनः [न्यायम० पृ० ३८] ५११
न प्रकृतिर्नविकृतिः पुरुषः [सांख्यका० ३] ६२७, ८१६
न प्रत्यक्षीकृता याव- [ ] ६९
न नरो नर एवेति [ ] ३६९
नरान् दृष्ट्वा त्वसर्वज्ञान् [ ] ९४
न विकल्पानुविद्धस्य [प्रमाणवा० २।२८३] ५२५
न सोऽस्ति प्रत्ययो [वाक्यप० १।१२४] १४०, १४५
न स्वतो नापि परतः [माध्यमिकका० प्रत्यय० का० १] १३२
न ह वै सशरीरस्य प्रिया- [छान्दो० ८।१२।१] ८२५, ८३०, ८३७
न हिंस्यात् सर्वभूतानि [कूर्मपु० अ० १६ पृ० ५५३] ६३४
न हि स्मरणतो यत्प्राक् [मी० श्लो० प्रत्यक्ष० श्लो० २३४] ६९९
न ह्यर्थे शब्दाः सन्ति [ ] ५३४
नाकारणं विषयः [ ] ६५८
नाक्रमात्क्रमिणो [प्रमाणवा० १।४५] ६२०,८५१
नागृहीतविशेषणा [ ] २८६
नाज्ञातं ज्ञापकं नाम [ ] ५४९
नाननुकृतान्वयव्यतिरेकं [ ] ६४०
नाभुक्तं क्षीयते कर्म [ ] ८२४
नान्योनुभाव्यो [प्रमाणवा० ३।३२७] १३३,६८४
नायं वस्तु न चावस्तु [तत्त्वार्थश्लो० पृ० ११८] ३६४
नादेनाहितबीजाया-[वाक्यप० १।८५] ७४९, ७५४
नाऽभावो विद्यते सतः [भगवद्गी० २।१६] ३५८
नास्तिता पयसो दध्नि [मी० श्लो० अभाव० श्लो० ३] ४६७
निग्रहप्राप्तस्यानिग्रहः [न्यायसू० ५।२।२१] ३३४
नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या [प्रश० भा० पृ० १३] २९२
नित्यमनित्यभावादनित्ये [न्यायसू०५।१।३५] ३२९
नित्याः शब्दार्थसम्बन्धाः [वाक्यप० १।२३] ५५०
नियमश्चानुमाङ्गत्वं [ ] ७०
निरूपणानुस्मरणविकल्पे- [अभिध० १।३३] ३९५
निर्दिष्टकारणाभावेऽप्यु- [न्यायसू०५।१।२७] ३२८
निर्वाणेऽपि परे प्राप्ते [ ] ५
निष्फलत्वेन शब्दस्य [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २३९] ७०२
नीलसुखादिविचित्रप्रतिभासाप्येकैव [प्रमाणवार्तिककालं०] १३०
नीलादिश्चित्रविज्ञानज्ञानो- [प्रमाणवा० ३।२२०] १२५
नेह नानास्ति किञ्चन [बृहदा० ४।४।१९,कठोप० ४।११] १४७
नो कप्पइ निग्गन्थीए [कल्पसू० ५।२०] ८६८
नैसर्गिकं वैनयिकञ्चा- [न्यायभा० १।१।२५] ३१२
नोकम्मकम्महारो [भावसं० गा० ११०] ८५६
पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञार्था- [न्यासू० ५।२।५] ३३१
पदमाद्यं पदञ्चान्त्यं [वाक्यप० २।२] ७३९
पदार्थपूर्वकस्तस्मात् [मी०श्लो० वाक्या० श्लो० ३३६] ७४३
पदार्थानां तु मूलत्वमिष्टं [मी० श्लो० वाक्या० श्लो० १११] ७४३
परमार्थैकतानत्वे [प्रमाणवा० ३।२०६] ५५४
परलोकिनोऽभावात्परलोका- [ ] ३४३
परस्परविषयगमनं व्यतिकरः [ ] ३६०
परस्पराविनाभूतं द्वय- [प्रमाणवार्तिकालं०पृ० ३०] ५८४
परापेक्षा हि सम्बन्धः [सम्बन्धप०] ३०६, ३०९
परिषत्प्रतिवादिभ्यां [न्यायसू० ५।२।९] ३३२
पारतन्त्र्यं हि सम्बन्धः [सम्बन्धप०] ३०५
पीनो दिवा न भुङ्क्ते [मी०श्लो०अर्था० श्लो० ५१] ५०८
पुंवेदं वेदंता जे पुरिसा [प्रा० सिद्धभ० गा० ६] ८७८
पृथिवीत्वाभिसम्बन्धात् [प्रश०भा० पृ०२०] २१४
पृथिव्यप्तेजोवायुरिति तत्त्वानि [ ] ३४१
पृथिव्यप्तेजोवायूनां घ्राण- [ ] १५६
पौर्वापर्यायोगादप्रतिसम्ब-[न्यायसू०५।२।१०] ३३२
प्रकृतादर्थादप्रतिसम्ब- [न्यायसू० ५।२।७] ३३२
प्रकृतिपरिणामः शुक्लं कृष्णञ्च [ ] ८१२
प्रकृतेर्महान् ततोऽहङ्कारः [सांख्यका० २२] १८९, ३५१, ३५५

प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे [न्यायसू० ५।२।३] ३३०
प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं [न्यायसू० ५।२।१] ३३०
प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमना–[न्यायसू०१।१।३२] ३१४
प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः [न्यायसू० ५।२।४] ३३१
प्रतिदृष्टान्तधर्मानुज्ञा [न्यायसू० ५।२।२] ३३०
प्रतिनियतदेशा वृत्तिरभि–[ ] ४१
प्रतिमन्वन्तरञ्चैव श्रुति– [मत्स्यपु०१४५।५८]७२६
प्रत्यक्षमनुमानञ्च शाब्दञ्चो–[षड्द० समु० श्लो० ७२ (?)] ५०५
प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्त–[न्यायबि० पृ० ११] ४६
प्रत्यक्षं कल्पनापोढं प्रत्यक्षेणैव [प्रमाणवा० २।१२३] ५२५
प्रत्यक्षमेव प्रमाणमगौणत्वादिति [ ] ७०
प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणा– [मी० श्लो० अभाव० श्लो० ११] ४६४
प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः [न्यायसू० १।१।३] ३०९
प्रत्यक्षेण हि प्रतिपन्ने प्रतिबन्धे [ ] ५१४
प्रत्यक्षेणावबुद्धेऽपि सादृश्ये [मी० श्लो० उपमान० श्लो० ३८] ४९०
प्रत्यक्षेऽपि यथा देशे [मी० श्लो० उपमान० श्लो० ३९] ४९०
प्रत्ययार्थो नियोगश्च [प्रमाणवार्तिकालं० पृ० २९] ५८३
प्रत्ययरनुपाख्येयैर्ग्रहणा– [वाक्यप० १।८४] ७४९
प्रमत्तयोगात् प्राणव्यप–[तत्त्वार्थसू० ७।१३] ८६८
प्रमाजनकं प्रमाणम् [ ] २८
प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः [न्यायसू० १।२।१] ३१६, ३३८
प्रमाणनयैरधिगमः [तत्त्वार्थसू० १।६] ६५१
प्रमाणपञ्चकं यत्र [मी० श्लो० अभाव० श्लो० १] ४६६,७२५
प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजन–[न्यायसू० १।१।१] ३०९
प्रमाणमविसंवादिज्ञान– [प्रमाणवा० १।३] ६३३
प्रमाणषट्कविज्ञातो [मी० श्लो० अर्था० श्लो० १] ५०५
प्रमाणाभावनिर्णीतचैत्रा– [मी० श्लो० अर्था० श्लो० ८] ५०८
प्रयत्नकार्यानेकत्वात् [न्यायसू० ५।१।३७] ३२९
प्रयत्नानन्तरं ज्ञानं [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ३१-३२] ७१५
प्रागुत्पत्तेः कारणाभावा–[न्यायसू० ५।१।१२] ३२६
प्राग्भागोऽयः सुराष्ट्राणां [न्यायम० पृ० १४१ (?)] २५९
प्राप्तिपूर्विकाऽप्राप्तिर्विभागः [प्रश० भा०पृ० १५१] २७७
प्रामाण्यं व्यवहारेण [प्रमाणवा० २।५] ४८, १६७, ४५०, ६३०
प्रेरणाविषयः कार्यं [प्रमाणवार्तिकालं०पृ०३०] ५८४
प्रेरणा हि विना कार्यं [प्रमाणवार्तिकालं० पृ० ३०] ५८४
प्रेरणैव नियोगोऽत्र [प्रमाणवार्तिकालं० पृ० २९] ५८३
प्रेर्यते पुरुषो नैव [प्रमाणवार्तिकालं० पृ० ३०] ५८३
बहुकृत्वोऽपि वस्त्वात्मा [ ] ७०
बाधनालक्षणं दुःखम् [न्यायसू० १।१।२१] ३१०
बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्न– [ ] १७३
बुद्ध्यध्यवसितमर्थं [ ] १९०
ब्राह्मणेन यष्टव्यं [ ] ७७०
भवन्नप्यविनाभावः [ ] ६९
भादौ वोक्तपुंस्कं पुंवत् [जैनेन्द्रव्या० ५।१।५३] ६०४
भावाभावयोस्तद्वत्ता [न्यायवा० पृ० ६] २९
भावा येन निरूप्यन्ते [प्रमाणवा० ३।३६०] १३२
भिक्षवोऽहमपि मायोपमः [ ] ६८३
भिन्नकालं कथं ग्राह्य– [प्रमाणवा० ३।२४७] १६५, १६७, ४०९
भिन्नविशेषणं मुख्यमभिन्न– [ ] ३९९
भिन्ने चैकत्वनित्यत्वे [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २७२] ७०३
भिन्नेष्वभिन्ना नित्या [ ] ७७९
भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजं [न्यायबि० पृ० २०] ४७
भूयोदर्शनगम्यापि न [ ] ७०
भूयोदृष्ट्या च धूमो [ ] ७०
भूयोऽवयवसामान्ययोगो [न्यायमं० पृ० १४६] ४९१
भेदानां परिमाणात् [सांख्यका० १५] ३५०,३५४
मणिवत्पाचकवद्वोपाधि–[प्रश० भा० पृ० ६४ (?)] २५२
मतिपूर्वं श्रुतम् [तत्त्वार्थसू० १।२०] ४०५
मदशक्तिवद्विज्ञानम् [ ] ३४२, ३४८
मध्यमा प्रतिपत्सैव [ ] १३१
मनस्त्वाभिसम्बन्धान्मनः [प्रश० भा० पृ० ८९] २१५
मन्त्राद्युपप्लुताक्षाणां [प्रमाणवा० ३।३५५] १३३
ममेदं कार्यमित्येवं ज्ञातं [प्रमाणवार्तिकालं० पृ० ३०] ५८३
ममेदं कार्यमित्येवं मन्यते [प्रमाणवार्तिकालं० पृ० ३०] ५८४
ममेदं भोग्यमित्येवं [प्रमाणवार्तिकालं० पृ० ३०] ५८४
महत्यनेकद्रव्यत्वाद्रूप– [वैशे० सू० ४।१।६] ३०
मानुषीं प्रकृतिमभ्यतीत–[बृहत्स्व० श्लो० ७५]८५७
मिथ्याध्यारोपहानार्थं [प्रमाणवा० १।१९४] ८४०, ८४५
मिथ्योत्तरं जातिः [न्यायबि० का० ३७१] ३३९
मुखे हि शब्द उपलभ्यते [शाबरभा० १।१।५] ५३५
मूलप्रकृतिरविकृति– [सांख्यका० ३] ३५६
मृतस्य जीवतो दूरे [न्यायमं पृ० ४३] ५१६

मृद्दण्डचक्रसूत्रादि घटो [ ] १९६
यः पश्यत्यात्मानं [प्रमाणवा० १।२१९] ८३८
यः पूर्वावगतोंऽशोत्र [मी० श्लो० प्रत्यक्ष० श्लो० २३३] ६९८
य एव लौकिकाः शब्दाः [शाबरभा० १।३।३०] ५९३, ७२०
यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः [मनु० ५।३९] ६३४
यत्ये तदादि गुः [जैनेन्द्रव्या० १।२।११४] ७६६
यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः [वाक्यप० १।३४] ६८
यत्रैव जनयेदेनां तत्रैवास्य [ ] २७, ६६, २०६
यत्सिद्धौ अन्यप्रकरण- [न्यायसू० १।१।३०] ३१३
यथा घटादेर्दीपादिरभि- [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ४२] ७१४
यथानुवाकः श्लोको वा [वाक्यप० १।८३] ७४९, ७५५
यथा माया यथा स्वप्नो [माध्यमिक० संस्कृतप०का० ३४] १३२
यथा विशुद्धमाकाशम् [बृहदा० भा० वा० ३।५।४३] १४१
यथैव प्रथमं ज्ञानम् [ ] १९६
यथैवाऽऽहारकालादेः [प्रमाणवा० ३।३।६९] १६६
यथोक्तोपपन्नः छलजाति-[न्यायसू० १।२।२] ३१८, ३३८
यद् यत्र उपलब्धिलक्षण- [ ] ४८४
यदा दृष्ट्वा परं ब्रह्म [ ] ८३१
यदेवार्थक्रियाकारि [ ] ३८२, ३९६
यद्वाऽनुवृत्तिव्यावृत्ति-[मी० श्लो० अभाव० श्लो० ९] ४६७
यद्विज्ञानं स्वविषये [ ] ६७३
यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते [न्यायसू० १।१।२४] ३१२
यस्मात् प्रकरणचिन्ता [न्यायसू० १।२।२७] ३१९
यस्य गुणस्य हि भावात् [पात० महाभा० ५।१।११९] २७५
युगपज्ज्ञानाऽनुत्पत्तिर्मन- [न्यायसू० १।११६] १८५
युज्यते नाशिपक्षे च [मी० श्लो० अभाव० श्लो० २४१] ७०२
ये तु प्रत्यक्षतो विश्वं [ ] ६९
यो धर्मशीलः [ ] ७२९
यो ब्रह्माणं विदधाति [श्वेताश्व० ६।१८] ७२६
रसो रसनेन्द्रियग्राह्यः [प्रश० भा० पृ० १०५] २७३
रूपरसगन्धस्पर्शवन्तः [तत्त्वार्थसू० ५।२३] ७८७
रूपरसगन्धस्पर्शाः संख्या [वैशे० सू० १।१।६] २७३
रूपश्लेषो हि सम्बन्धः [सम्बन्धपरी०(?)] ३०६
रूपादिमयी मूर्त्तिः [ ] ७८७
लक्षणहेत्वोः क्रियायाः [जैनेन्द्रव्या० २।२।१०४] ४४९
लिङ्लोट्तव्यप्रत्यय- [ ] ५८२
लोयायासपदेसे [द्रव्यसं० गा० २२, जीवकां० गा० ५८८ (?)]
लौकिकपरीक्षकाणाम् [न्यायसू० १।१।२५] ३१२
वचनविघातोऽर्थविकल्पो-[न्यायसू० १।२।१०] ३२१
वटे वटे वैश्रवणः [ ] ७२८, ७३३
वरं वृन्दावने रम्ये [ ] ८२८
वर्णक्रमनिर्देशवत् [न्यायसू० ५।२।८] ३३२
वस्तुत्वाद् द्विविधस्यात्र [मी० श्लो० सू० २ श्लो० ५४] १९९
वस्त्वसंकरसिद्धिश्च [मी० श्लो० अभाव० श्लो० २] ४६७
वाग्रूपता चेदुत्क्रामेद् [वाक्यप० १।१२५] १४०
वायुत्वाभिसम्बन्धात् [प्रश० भा० पृ० ४४] २१४
विकल्पयोनयः शब्दा [ ] ५३७
विकहा तहा कसाया [पंचसं० १।१५] ८७४
विजातीयानामनारम्भ- [ ] २६८
विज्ञातस्य परिषदा [न्यायसू० ५।२।१६] ३३३
विधेर्लक्षणमेतावदप्रवृत्त- [ ] ५७३,
विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिप्रकारस्य [ ] ३३९
विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च [न्यायसू० १।२।१९] ३२९
विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्या- [न्यायसू० १।१।४१] ३१६
विशिष्टसाधनाव्यवच्छिन्न- [विधिवि० पृ० २४६] ५९६
विशेषेऽनुगमाऽभावात् [ ] ६९
विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् [ ] ५६७
वेदाध्ययनं सर्वं [मी० श्लो० वाक्याधि० श्लो० ३६६] ७२२
व्यक्तिनित्यत्वमापन्नं [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २७३] ७०३
व्यावृत्त्योर्लिङ्गलिङ्गित्वम् [न्यायमं०पृ०११७] ४४८
शक्तिः करणं कार्यम् [ ] ३५०
शब्दवृद्धाभिधेयानि [मी० श्लो० सम्बन्ध० १४०] ५४५
शब्दब्रह्मणि निष्णातः [ब्रह्मबिन्दूप० २२] १३९
शब्दार्थयोः पुनर्वचनं [न्यायसू० ५।२।१४] ३३३
शब्दे दोषोद्भवस्तावद् [मी० श्लो० चोदना० श्लो० ६३] ७२३
शब्दे वाचकसामर्थ्यम् [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २३८] ७०२
शब्दे वाचकसामर्थ्यात् [मा० श्लो० अर्था० श्लो० ५] ५०८
शब्दोत्पत्तेर्निषिद्धत्वात् [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २२६] ७११
शिरशोऽवयवा निम्ना [मी०श्लो०अभाव०श्लो० ४] ४६८
श्रुतमविस्पष्टतर्कणम् [तत्त्वार्थश्लो० पृ० २३७] ४०४
श्रूयन्ते हि अनन्ताः [तत्त्वार्थभा०सम्बन्धका०२७] ८६८
श्वेतमजमालभेत् [ ] ७६३

षडेव धर्मिणः [ ] ३६४
षण्णामनन्तराऽतीतम् [अभिध० १।१७] ३९५
षण्णामाश्रितत्वम् [प्रश० भा० पृ० १६] ३०२
संजोगमूलं जीवेन [मूलाचार० २।४९] ८४५
संयोगाद्विभागात् शब्दाच्च [वैशे० सू० २।२।३१] २४६
संवादस्याथ पूर्वेण [ ] १९६
सत्यपि आनन्त्ये [न्यायमं० पृ० ६२२] ३४९
सत्सम्प्रयोगे [जैमिनिसू० १।१।४] ५२३
सदृशत्वात्प्रतीति–[मी० श्लो०शब्दनि० श्लो० २४८] ७०३
सधनं ब्राह्मणं हन्यात् [ ] ७६३
स धर्मोऽभ्युपगन्तव्यो [मी० श्लो० शब्दनि०श्लो० २४०] ७०२
सन्निकर्षः अर्थोपलब्धि– [ ] २८
स प्रतिपक्षस्थापना–[न्यायसू० १।२।३] ३१९,३३८
समयः प्रतिमर्त्यं वा [मी० श्लो० सम्बन्ध० श्लो० १३] ५५३
समानतन्त्रप्रसिद्धः [न्यायसू० १।१।२९] ३१३
सम्बद्धं वर्तमानञ्च गृह्यते [मी० श्लो० सू० ४ श्लो० ८४] ५३
सम्बन्धज्ञानसिद्धिश्चेद् [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २४३] ७०२
सम्बन्धस्त्रिप्रमाणकः [मी० श्लो० पृ० ६८०] ५५०
सम्भवतोऽर्थस्य अतिसामान्य– [न्यायसू० १।२।१३] ३२२
सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि [तत्त्वार्थसू० १।१] ८६५
सरागा अपि वीतरागवच्चेष्टन्ते [ ] ६०३,८५१
सर्वं खल्विदं ब्रह्म [छान्दोग्यो० ३।१४।१] १४७
सर्वं सालम्बनं ज्ञानम् [ ] ६६२
सर्वचित्तचैत्तानामात्म– [न्यायबि० पृ० १९] ४७
सर्वतन्त्रप्रतितन्त्र– [न्यायसू० १।१।२७] ३१२
सर्वतन्त्राऽविरुद्धः तन्त्रे [न्यायसू० १।१।२८] ३१२
सर्वस्योभयरूपत्वे [प्रमाणवा० ३।१८१] ६२०
सर्वेषां युगपत्प्राप्तिः सङ्करः [ ] ३६०
सवितर्काविचारा हि [अभिध० १।३२] ३९५
सव्यभिचारविरुद्ध– [न्यायसू० १।२।४] ३१९
स हि रुद्रं वेदकर्त्तारम् [ ] ७२६
साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यव– [न्यायसू० १।२।१८] ३२२
साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे [न्यायसू० ५।१।२] ३२३
साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्ष–[न्यायसू० ५।१।१] ३२३
साधर्म्यात्तुल्यधर्मो– [न्यायसू० ५।१।३२] ३२८
साधुभिर्भाषितव्यं [ ] ७६१
साध्यत्वे हेतुव्यापारः [ ] ५७९
साध्यदृष्टान्तयोः धर्म– [न्यायसू० ५।१।४] ३२४
साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा [न्यायसू० १।१।३०] ३१४
साध्यरूपतया येन ममेदमिति [प्रमाणवार्तिकालं० पृ० ३०] ५८४
साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी [न्यायसू० १।१।३६] ३१४
साध्याविशिष्टः [न्यायसू० १।२।८] ३२०
समानानेकधर्मोपपत्ते– [न्यायसू० १।१।२३] ३१०
सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रिय–[न्यायसू०५।१।१४]३२६
सामान्यद्वारकोऽप्यस्ति [[७०
सामान्यवच्च सादृश्यमेकैकत्र [मी० श्लो० उपमान० श्लो० ३५] ४९३
सारणवारणपरिचोयणाइ [ ] ८७६
साहचर्ये च सम्बन्धे [ ] ६९
सिद्धमेकं यतो ब्रह्म [प्रमाणवार्तिकालं० पृ० ३०] ५८४
सिद्धरूपं हि यद्भोग्यं [प्रमाणवार्तिकालं० पृ० ३०] ५८४
सिद्धान्तमभ्युपेत्य अनिय–[न्यायसू०५।२।२३] ३३५
सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्वि– [न्यायसू० १।२।६] ३१९
सिद्धिः स्वात्मोपलब्धिः [सं० सिद्धभ० श्लो० १] ४
सुखमाह्लादनाकारम् [ ] १२९
सुविवेचितं कार्यं कारणं [ ] ६०४
स्थिरवाय्वपनीत्या च [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ६२] ७११
स्पर्शः त्वगिन्द्रियग्राह्यः [प्रश० भा० पृ० १०६] २७३
स्याच्छब्दस्य हि संस्कारा– [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ५२] ७११
स्वतः सर्वप्रमाणानां [मी० श्लो० सू० २ श्लो० ४७] १९५
स्वपक्षे दोषाऽभ्युपगमात् [न्यायसू० ५।२।२०] ३३४
स्वपरावभासमेकं ज्ञानं [ ] १८७
स्वविषयानन्तरविषय– [न्यायबि० पृ० २०] ४७
स्वाभिधेयाविनाभूत– [तन्त्रवा० १।४।२३] ५६८
स्वामित्वेनाभिमानो हि [प्रमाणवार्तिकालं० पृ० ३०] ५८४
हिरण्यगर्भं प्रकृत्य [ ] ८७
हिरण्यगर्भः सर्वज्ञः [ ] ९५
हीनमन्यतमेनापि [न्यायसू० ५।२।१२] ३३३,४३६
हेतुमदनित्यमव्यापि [सांख्यका० १०] ३५३
हेतूदाहरणाधिक– [न्यायसू० ५।२।१३] ३३३
हेतोस्त्रिष्वपि रूपेषु [प्रमाणवा० ३।१४] ४३९
हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः [न्यायसू० १।१।३९] ३१५
हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः [न्यायसू०५।२।२४] ३३५

§ ६. न्यायकुमुदचन्द्रनिर्दिष्टा न्यायाः ।

अन्धसर्पबिलप्रवेशन्याय २४८।२७
अन्नं वै प्राणाः ३५।६
अर्धजरतीयन्याय १६८।२०
इतो व्याघ्र इतस्तटी ८३७।२१
गौर्वाहीकः ५५९।१७; ५६०।१
न हि दृष्टेऽनुपपत्तिर्नाम १९।१०
नहि सुशिक्षितोऽपि खड्गः आत्मानं छिनत्ति, सुशिक्षितोऽपि वा वटुः स्वस्कन्धमारोहति १८२।१५
लाभमिच्छतो मूलोच्छेदः ३०९।२
वीचीतरङ्गन्याय २४५।६; २४६।१२; २४९।१२
सरागा अपि वीतरागवच्चेष्टन्ते ८५१।१०
सलिलसमीरणन्याय ५८६।७
सापत्न्यन्याय ६८५।१३
हस्तिप्रतिहस्तिन्याय ३१९।६

§ ७. न्यायकुमुदचन्द्रगतानाम् ऐतिहासिक-भौगोलिकनाम्नां सूचिः ।

ऋषभादि ८५७।२७
कालासुर ७२६।९
कौशाम्बी ५१२।५
नन्दिसंघ ८८१।१
नालिकेरद्वीप १७९।१; ४१०।१२
प्रजापति ७२६।४
बाहुबलिप्रभृति ८५८।१०
बुद्ध ५।८, १२
भरतप्रभृतिचक्रवर्तिन् ८७१।१२
महावीर ४९।१४
मालव २५९।३
मेर्वादि ८०८।२५
रावणशङ्खचक्रवर्त्यादि ५३५।६
रावणादि ८०८।२६
रुद्र ७२६।२, ९
वीर ६५३।१६; ६५४।१२
वृन्दावन ८२८।८
सत्यभामा ७३९।३
सीता ८६९।१२; ८७६।२१
सुराष्ट्र २५९।३

§ ८. न्यायकुमुदचन्द्रनिर्दिष्टा ग्रन्था ग्रन्थकृतश्च ।

अकलङ्क १।२; २।१; ४०२।८; ५२१।११; ६०५।२; ६५३।१६; ६५४।११; ८८०।१५
अकलङ्कदेव ६०४।१७
अक्षपाद ३०९।१३
अनन्तवीर्य १।२; ६०५।३
अभिनवनैयायिक ४९७।१४
आचार्य २।१०; ६७३।२०
आचार्यीयं वचः ६७३।१८
उपनिषद्वाक्य १४७।६
कणाद ३०९।१२
कण्वादि ७२६।१३
कपिलमहर्षिप्रभृति १११।१२
कपिलादिवचन ६०१।३
काण्वमाध्यन्दिनतैत्तिरीयादिशाखाभेद ७२६।१०
कादम्बर्यादि ७२७।५,८
कुमारिल ५०५।१२
कुमुदेन्दु ६०४।१५
गौतम ८२८।९
जरन्नैयायिक ३३७।१
जैमिनि ५०५।११
जैमिन्यादि ९४।२, ३
ठकशास्त्र ५९४।१
तत्त्वार्थभाष्यादि ६४६।१५
तत्त्वोपप्लववादिन् ३३९।४

त्रयो वेदाः ७२६।४
त्रिसन्धानादि ७३७।४
दिङ्नागादि ६६।१८, १९
देवनन्दिन् ८८१।७,८
धर्मकीर्त्यादि ६०२।५
न्यायभाष्य १५६।३
पदार्थप्रवेशकग्रन्थ ३६४।५
पद्मनन्दिप्रभु ८८०।१४
परमानन्दनन्दिन् ८८१।१०
पौराणिक ७२६।६
प्रज्ञाकरगुप्त ६१९।९
प्रभाकर ४२।१५; ५२।१३; ५०५।१२; ५८७।१३
प्रभाचन्द्र ८८०।१६, १८
प्रभेन्दु १।५
प्रमेयकमलमार्त्तण्ड ३३९।६; ३४०।१
बृहस्पत्यादि ८७२।१०
भट्ट ७२४।१९
भारतादि ७२२।११; ७२९।१४; ७३१।१४; ७३२।३; ७३३।१२
भाष्य ५५०।१९
भाष्यकार २८।९; ३११।९; ३३९।१४; ३४०।१
भास्करनन्दिन् ८८१।१२,१८
मनु ७२२।१
मन्वादि ३५२।९; ७३६।१,९,१३
माणिक्यनन्दिन् १।७
वार्तिककार १९८।१३; ३१०।८
वृद्धनैयायिक ४९७।९; ५००।१४
वेदेतिहासपुराण ७७०।२
वैद्यकतन्त्र २७५।१९
वैद्यकशास्त्र ६६९।३
शिक्षाकार मीमांसक २७९।११
सूत्र २७२।२०; २७३।४; ३०९।१६; ३१४।१; ३१६।३,७; ३१८।४; ३१९।४; ३२१।१; ३२२।१२; ५५०।१९; ७६०।३
सूत्रकार ३१०।८; ३१२।९; ३१९।९; ३२३।४; ३३०।५; ८०६।३,४,८
सूत्रकारभाष्यकारवार्त्तिककारादि ७६१।१६
सूरि ६६३।१३; ७९५।४
सौख्यनन्दिन् ८८१।४
स्मृतिपुराणादि ७२६।१०
स्वप्नाध्याय १३५।१४

§ ९. न्यायकुमुदचन्द्रान्तर्गतानां लाक्षणिकशब्दानां सूचिः।

लाक्षणिकशब्दाः	पृ०	पं०
अज्ञान	३३४	३
अज्ञाननिवृत्ति	२०९	१६
अणिमा	११०	१२
अधिक	३३३	८
अधिकरण	८०२	१९
अधिकरणसिद्धान्त	३१३	४
अध्यवसाय	६७८	८
अध्येषण	५८८	७
अननुभाषण	३३३	१७
अनुत्पत्तिसम	३२६	९
अनुपलब्धिसम	३२८	८
अनुमान	५१८	९
[illegible]	[illegible]	५
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
अनोपकोमका	८२२	[illegible]
[illegible]	८०३	३
अपकर्षसम	[illegible]	१६
अपक्षेपण	२८०	[illegible]
अपवर्ग	३१०	६
अपसिद्धान्त	३३५	५
अपार्थक	३३२	१२
अप्रतिपत्ति	३२९	१४
अप्रतिभा	३३४	६
अप्रतिसंख्यानिरोध	३९२	३
अप्राप्तकाल	३३३	३
अप्राप्तिसम	३२५	१३
अप्रामाण्य	१९८	२४
अभ्यनुज्ञा	५८८	८
अभ्युपगमसिद्धान्त	३१३	७
अमूर्तत्व	६८९	१५
अर्थान्तर	३३२	१
अर्थापत्ति	५०५	५
अर्थापत्तिसम	३२७	१०
अल्पबहुत्व	८०३	४
[illegible]	३१३	११
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
अविशेषसम	[illegible]	[illegible]
अविसंवाद	४१०	५

असत्त्व	१३७	३
असमवायिकारण	२१७	१८
अहेतुसम	३२७	५
आकाश (बौद्ध)	३९१	९
आकुञ्चन	२८०	४,६
आगमद्रव्य	८०६	१२
आगमभाव	८०७	९
आत्मा	३०९	२३
इन्द्रिय	३०९	२४
ईशित्व	१११	२
उत्कर्षसमा	३२४	१२
उत्क्षेपण	२७९	२२
उदाहरण	३१४	८
उद्देश	२१	८
उपचारछल	३२२	७
उपनय	३१५	३
उपपत्तिसम	३२८	१
उपमान	४८९	१७
उपलब्धिसम	३२८	४
उपादान	३९२	६
एकदेश	२२४	८
औपक्रमिकी	८१२	९
करणत्व	३६	१०
कर्तृता	३६	९
कर्म	२८१	९
कर्मत्व	३६	१०
कार्यसम	३२९	७
काल	८०३	३
कालात्ययापदिष्ट	३२०	११
कृत्स्न	२२४	८
क्षेत्र	८०३	२
गन्ध	२७३	७
गमन	२८०	७
चारणलब्धि	८७२	११
चेतन	४८	२०
छल	३२१	१
जडत्व	११९	११
जन्म	३४८	३
जरामरण	३९२	८
जल्प	३१८	४
जाग्रदवस्था	८४९	७
जाति	३२२।१२;	३९२।७
जीवन्मुक्ति	८६५	८
ज्ञान-	७८१	१५
तर्क	३१५।९;	४१८।१४
तादात्म्य	३६४	२०
तृष्णा	३९२	६
तैजस	८५२	६
दक्षिणबन्ध	११०	२
दीर्घमायुः	८५२	७
दुःख	३१०	४
दृष्टान्त	३१२	४
दोष	३१०	२
द्रव्य	११७।५,	२१४।३
नामरूप	३९१	५
निक्षेप	८०४	११
निगमन	३१५	७
निग्रहस्थान	३२९	१२
नित्यसम	३२९	१
निमित्तकारण	२१८	१
निरनुयोज्यानुयोग	३३५	३
निरर्थक	३३२	३
निर्जरा	८१२	८
निर्णय	३१६	३
निर्देश	८०२	१७
निश्चय	७८४	४
नैगमनय	६२३	१३
नैगमाभास	६२३	२३
नोआगमभाव	८०७	१०
न्यून	३३३	६
पक्ष	६७।१७;	४३८।२, ४
पक्षप्रतिपक्ष	३१७	१
पदस्फोट	७५४	१४
परिशेष	३०१	१६
परीक्षा	२१	१०
पर्यनुयोज्योपेक्षण	३३४	१६
पर्याप्ति	८५२	६
पर्याय	११७	६
पारतन्त्र्य	३०६।२१,	२३
पुनरुक्त	३३३	१०
प्रकरण	३२०	१
प्रकरणसम	३१९।१६;	३२७।१
प्रतिक्रमण	८६४	२१
प्रतिज्ञा	३१४	२
प्रतिज्ञान्तर	३३०	१३
प्रतिज्ञाविरोध	३३१	६
प्रतिज्ञासन्न्यास	३३१	९
प्रतिज्ञाहानि	३३०	७
प्रतितन्त्रसिद्धान्त	३१३	२
प्रतिदृष्टान्तसम	३२६	३
प्रतिबन्ध	८३५	९
प्रतिबन्धक	८३५	१
प्रतिभा	५९६	५, ८
प्रतिसंख्यानिरोध	३९२	३
प्रत्यक्ष	२४	१
प्रत्यभिज्ञा	४११	११
प्रत्यवमर्श	४११	७
प्रमाण	३०९	१९
प्रमेय	३०९	२१
प्रयोजन	३१२	१

प्रवृति	३१०	२
प्रसङ्गसम	३२६	१
प्रसारण	२८०	७
प्राकाम्य	१११	'
प्राकृतबन्ध	११०	१
प्राप्ति	१११	१
प्राप्तिसम	३२५	१२
प्रेत्यभाव	३१०	३
प्रेषणा	५८८	७
फल	३१०	४
बुद्धि	३०९	२४
भव	३९२	७
भाव	८०३	४
भाववाक्य	७४२	२
भाविजीव	८०७	२
भाविनोआगम	८०७	३
भूत	३९१	९
मतानुज्ञा	३३४	१२
मन	३१०।१; ।३९५	९
महिमा	११०	१३
मुक्ति	८३९	७
मुख्यप्रत्यक्ष	२५	४
मूर्तत्व	७८७	२३
यत्रकामावसायिता	१११	३
योग्यता	३१।१८; १८४।६; ५३८।१३	
रस	२७३	६
रूप	२७३	६
रूपश्लेष	३०७	२१
रूपस्कन्ध	३९१	५
लक्षण	२१	८
लक्षणा	५६८	३
लघिमा	११०	१३
लज्जा	८७४	२१
वर्ण्य	३२४	१९
वर्ण्यसमा	३२५	१
वशित्व	१११	२
वाक् छल	३२१	६
वाक्य	७३८	१
वाक्यस्फोट	७५४	१५
वाद	३१६	७
वादलब्धि	८७२	९
विकल्पसमा	३२५	९
विक्रियालब्धि	८७२	११
विक्षेप	३३४	८
विज्ञान	१२९।१५; ३९१।४	
वितण्डा	३१९	४
विद्या	३९१	३
विधान	८०२	२०
विधि	५७३	२१
विपर्यय	५२	७
विप्रतिपत्ति	३२९	१३
विभाग	२१	११
विरुद्ध	३१९	१३
विशेष	२९२	३
विसंवाद	६३५	१३
वेद (लिङ्ग)	८७८	८
वेदना	३९२	६
वेद्य	८५२	६
वैकारिक	११०	२
वैधर्म्यसम	३२४	९
व्यतिकर	३६०	१५
व्यभिचार	३१९	१०
व्याप्ति	४१८।१४; ४२२।९	
शरीर	३०९	२४
श्रुत	४०४	४
संख्या	८०३	३
संग्रह	७९०	५
संग्रहनय	६१०।५; ६२१।११	
संग्रहाभास	६२१।१५; ७९०।८	
संयम	८७३	१३
संवर	८१२	७
संव्यवहार	५२	२
संव्यवहार प्रत्यक्ष	२५	५
संशय	५२।६; ३१०।७	
संशयसम	३२६	१४
संसार	८२९	३
संस्कार	३९१	३
सङ्कर	३६०	१२
सङ्कृत	५३९	३
सत्	८०२	२४
सत्त्व	३६४	१
समवाय	२१५।९; २९४।१८	
समवायिकारण	२१७	१७
समारोप	५२४	३
सम्यक्चारित्र	८६५	१७
सम्यक्ज्ञान	८६५	१७
सम्यग्दर्शन	८६५	१६
सर्वतन्त्रसिद्धान्त	३१२	१२
सव्यभिचार	३१९	९
सादृश्य	७१९	१२
साधन	८०२	१८
साधर्म्यसम	३२३	९
साध्यसम	३२०	७
साध्यसमा	३२५	६
सामान्यछल	३२२	१
सिद्धान्त	३१२	८
सुख	१२९।१५; ७८९।१४	
सुषुप्त	८४७	१८
सुषुप्तावस्था	८४९	७
स्थिति	८०२	२०

स्पर्श	२७३।८;	३९२।६
स्पर्शन	८०३	२
स्मृति	४०६	१७
स्वतः	१९५	९
स्वसंवेदन	१७४	२५
स्वामित्व	८०२	१८
हिंसा	८६८	१७
हेतु	३१४	४
हेत्वन्तर	३३१	१२
हेत्वाभास	३१९	८

§ १०. न्यायकुमुदचन्द्रान्तर्गताः केचिद्विशिष्टाः शब्दाः ।

अक्षीणमहानसादिलब्धि ८७२।१२
अग्निष्टोमादि ५७६।४
अग्निहोत्र ५४८।४
अङ्गुलिशिखराधिकरणकरेणुशतवचस् ५४३।२
अङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशतमास्ते ५३१।१०; ५३६।११, १४; ५३७।१२; ६९२।१२
अञ्जनतिलकमन्त्रादि ८२।४; २६३।२६
अत्यन्तोपकारकभृत्य ३४९।८
अद्वैतवादिन् ५७।२४
अनपवर्त्यायुष्कत्व ८६३।१९
अनिवृत्तिबादरसाम्पराय ८७०।६
अनुग्रहेच्छापराभिभवाभिलाषपूजाख्यात्यादि ३३६।२५
अनुमानानुमेयभावो वा कल्पनाशिल्पिकल्पितः ४८७।३
अनेकभावाभावोपाधिखचित ४७८।४
अन्तरायोपपत्ति ८५५।१८
अपक्वजम्बूफलादि ४२५।१३
अपवर्तना ८६३।१९
अप्रतिसंख्यानिरोध ३९।१२
अभिनवनैयायिक ४१७।१४
अभिन्नयोगक्षेमप्रत्यासत्ति २०८।३
अयःशलाकाकल्पाः परमाणवः २३१।२०
अयोगकेवलिन् ८५७।१०
अयोगिचरमसमय ८४७।१२
अयोगोलकवह्निविवेकवत् १९०।९
अरिष्टादिक ६१८।१३
अर्द्धपञ्चमाकार (अपोह) ५५५।३
अलातचक्रवत् ५२८।१४
अवधिज्ञानिन् ८५५।१; ८६३।२
अशक्यविवेचनत्वप्रत्यासत्ति २०८।२
अश्वविषाणप्रख्य ४७६।२
अश्विन्युदय ४७१।१०
अष्टकाद्यर्थानुष्ठानार्थिन् ७२२।१
अष्टद्रव्यकपरमाणु ३९४।१९
अष्टविध (ऐश्वर्य) ११०।११
अष्टादशदोष ८६२।१०
असंवेद्यपर्व १९२।१२; ८२२।२
असत्कार्यवाद ५६।१४
आकाशकुशेशयवत् ८४४।१२
आर्यिका ८६८।१४; ८७४।२२
इन्द्र ८५७।२२
इन्द्राद्यास्थान ८७२।९
ईश्वर ३२।२१; १६३।२२; १७२।७, १३
ईश्वरकपिलब्रह्मवत् ५।९,११
उत्तम्भकमणि १६२।२२
उत्पलपत्रशतच्छेदवत् १८२।७
उत्पलपत्रशतव्यतिभेदवत् ७२।२; ८१।१८
उद्गमादिदोष ८७३।१७
उद्देहिका १०४।१०
उन्मत्तवाक्यवत् २०।६
उमेश्वरत्व ३६९।९
ऊर्णनाभ १४८।१३; १५३।६
एकादश (परिषह) ८६२।३
औपपादिक ३५२।११
औशनस् ७५३।२
कञ्चुकप्रख्य ३९१।७
कटुतैलादि ४२५।१२
क्रपिलादिमतानुसारिन् ८३६।२०, २३
कल्पमहाकल्पादि १११।१२
कवलाहार ८५१।२२
काककार्ष्ण्यादिवत् ४४०।६; ४९१।१०
काकदन्तपरीक्षावत् २०।८
काचकामलादिदोष २००।१०; ५४०।९
काचपच्यप्रसङ्ग ३७३।९
कापिलीय ७८९।१९
कार्मणशरीर ३९४।९
कुष्ठिनीस्त्रीवत् ८१६।३
कूटद्रम २०२।१२
कृत्तिकोदय ४२०।५; ४४०।४; ४६१।७; ४६२।१०; ८७०।१८
कृत्तिकोदयशकटोदय ४४८।३
केकायित १०।५

केशोण्डुकादिज्ञान १६५।२१; ६६२।२,१०; ७४३।१३
कोशपान १८३।१०
क्रियाविशेषयज्ञोपवीतादिचिह्नोपलक्षित ७७८।१०
क्षपकश्रेणी ८७८।२
क्षपकश्रेण्यारोहण ८५९।११; ८७०।६
क्षीणमोहान्त्यसमय ८४७।१२
क्षुरमोदकशब्दोच्चारण ५३६।१०
क्षुरादिपाषाणादिशब्दश्रवण १४४।१५
खरकद्रम २०२।१८
गणधरदेवादिरूप ८५५।७
गणधरादि ८६९।४
गणभृत् २।३
गुणाष्टकवत् ८६६।२०
गोपालघटिकादि ४२५।१; ८५१।२
गौरुस्रा इत्यादिवत् ७६७।७
घोटिकेव घोटकैः ८७३।३
चतुरार्यसत्य ३९३।७
चतुर्विंशति (गुण) २१५।६
चन्द्रकान्ताद्यन्तर्भूतजलादि २३९।२५
चन्द्रोदय-समुद्रवृद्धयोः ४४८।४
चरमदेह ८६७।२
चरमशरीरिन् ८७१।११
चरमोत्तमदेह ८६३।१९
चार्वाक १९४।२२; ३४१।१५
चर्वाकमत १७३।१२; ३४१।१७
चिच्छायाच्छुरितबुद्धिवृत्ति १९२।१६
चित्रपट्यादि ४१५।१५
चित्रपट्यादिसामग्री ४१४।१६
चौरशब्द ५४७।२
जलकल्लोलवत् ३७०।६
जलबुद्बुदवत् ३४२।११;३४८।८
जिन ५२१।११
जिनपति २।४
जिनपतिमतानुसारिन् ३०८।२०;३७१।१७
जिनेन्द्रपद २।३
जैन ७१।१९;७७।१०;२७९।१०;३०७।१;४८४।१५;७२६।९
जैनमत ३४८।१९;७४०।८;८३२।११
ज्ञानावरणादिकर्म ८०८।१९
ज्योत्स्ना ६६९।५
ज्वराद्युच्चाटन ७३१।३
तथागतादि ५८७।१३
तदहर्जातबालक ३४७।१६
तरङ्गिणीतीरे फलानि सन्ति ५४२।११
तिमिराद्युपप्लवज्ञान ५२३।१३
तीर्थकरत्वकर्मोदय ८६२।७
तीर्थकरत्वनामपुण्यातिशय ८७५।१३
तीर्थकराकारधर ८७६।१०
तीर्थस्नान ६३४।१९
तमिर ५२३।४
तैमिरिकोपलब्धि २३१।२२
तोयशीतस्पर्शव्यञ्जकवाय्ववयविवत् १५७।१
त्रयोदशविध (करण) ३५०।१३
त्रिकटुकादि ४२५।१२
त्रिदण्डदर्शन ४६२।९
त्रिधा (व्युत्पाद्य) २१।१७
त्रिप्रकारा (वेदना) ३९१।११
त्रिविध (अप्रमाण) १९६।१७
त्रिविध (कारण) २१७।१६
त्रिविध (संस्कार) २७५।३;२७८।२२;७११।८
त्रिविध (फल) ३१८।२
त्रिविध (छल) ३२१।५
त्रिविध (लिङ्ग) ७९५।२५
दण्डकवाटादिविधान ८५९।१८
दर्शपौर्णमासयज्ञ ५७८।६
दशविध (कार्य) ३५०।१२
दशाननदाह ६१९।११
दिव्यतूर्यादिरव ८५५।७
दिव्यपरमाणुलाभ ८५८।१२
दीर्घशष्कुलीभक्षणादि २७०।२२;२७१।७ १३
दूरस्थविरलकेशदर्शन ६३६।१३
दूरासन्नार्थोपनिबद्धदृष्टिप्रेक्षकजनवत् ५६५।८
दृष्टिदोषभय ८६४।९
देवच्छन्दक ८५५।१०;८६४।१७
देवनारकतिर्यग्भोगभूमिज ८६६।२
देशोनपूर्वकोटि ८५४।८
द्वादश (मिथ्योपपाद) ८७७।८
द्विप्रकार (निरोध) ३९२।१
द्विविध (उपदेश) ८८।२
द्विविध (स्वप्न) १३५।१२
द्विविध (ब्रह्म) १३९।१७
द्विविध (शक्ति) १५८।१६
द्विविध (प्रमाणफल) २०९।१४
द्विविध (सामान्य) २१५।७
द्विविध (अनेकान्त) ३७२।१
द्विविध (अभाव) ४६८।७
द्विविध (पर्युदास अपोह) ५५५।७
द्विविध (प्राणादि) ८५०।२३।
द्विविध (मुक्तिकारण) ८५२।२
द्विविध (यतिवन्द्यपद) ८७५।१८
द्विविध (गृहि-देववन्द्यपद) ८७५।२०
धत्तूरककोद्रवादि ३४८।६
धत्तूरकपुष्पवत् २७०।२०
धत्तूरकाद्युपयोगिन् ८१०।४
धनुर्वेदपरिज्ञानार्थिन् ४।१३
धानुष्कवत् ४३७।१०
धूपदहनादि २२५।१६; ३६२।२५
न कदाचिदनीदृशं जगत् १०२।२७
नद्यास्तीरे फलानि सन्ति ५४१।८

नटभटवरुटचर्मकारादि ७६७।१४
नरसिंह ३६९।९,१९
नर्तकी २२५।१०
नव (द्रव्य) २१४।७
नागकर्णिकाविमर्दककरतलादिवत् १५६।६
नारक ८७१।१९
नारकादिकायसन्तापवत् ८४१।२
निखिलगुणोच्छेदलक्षणे पाषाणकल्पे मोक्षे ८२८।२७
निरंशैकपरमब्रह्मसिद्धि १२०।२७
निर्विषीकरणादि ७३१।३
निषद्या ८५४।१६
निस्तरङ्गमहोदधिप्रख्य ३५०।७
निहार ८५७।६
निहितमन्त्रिताधीतादि ४०९।११
नैयायिक १८४।९; ४९६।३; ४९९।१२; ६२०।१४; ६२९।१७; ६३०।२६; ६३३।२०; ६७५।१२; ८७१।१
नैयायिकादि ४३६।१५; ६३५।१३; ६५७।२४; ६६५।१२
नैरात्म्यवाद १६।६
नैरात्म्यादिभावनाभ्यास ८४०।१५
नोकर्म ८०७।५
पङ्ग्वन्धवत् ८१५।२; ८२१।९
पञ्च (कर्म) २७५।७
पञ्च (बुद्धीन्द्रिय) ३५२।१
पञ्च (कर्मेन्द्रिय) ३५२।२
पञ्च (हेतु) ४६०।१९
पञ्चधा (अनुमान) ४६०।१६
पद्मनालतन्तुवत् २६८।१
परमनैर्ग्रन्थ्यभाक् ८७३।२०
परमब्रह्मन् ३८।१६; १४७।३,६
परमशुक्लध्यान ८४७।१३
परमौदारिकशरीर ८५७।१९
परिमण्डल ४८४।१८
परीषह ८५४।७
पशोरिव रज्वा नियन्त्रितस्योपढौकनम् ६५।१२
पारिमाण्डल्यादि २९३।४
पिण्डखर्जूरादिशब्द ५३५।२
पिण्डैषणा ८५३।१७
पिण्डौषधिशय्यादि ८६८।१०
पिष्टपेषणानुषङ्ग ३७५।२४
पिष्टोदकगुडधातक्यादिपरिणतत्ववत् ३४३।११
पुरुषाद्यद्वैत ३९९।८; ६६८।११
पुरुषाद्वैत २०७।२१; ३९६।१४; ४१२।१२
पुरुषाद्वैतवादिन् ६११।८; ६१२।६
प्रख्योपाख्याविरहित ६०।२०
प्रख्योपाख्याविहीनत्व ६१७।२३
प्रजापति ७२६।४
प्रतिबन्धकमण्यादि १६२।२४
प्रतिबिम्बोदयवादिन् ४५१।१९
प्रतिभासाद्वैतवादिन् ५।११,१३
प्रतिलेखन ८६८।८; ८७३।११
प्रतिसंख्यानिरोध ३९२।१
प्रतिसंहारैकान्त ५२८।२०,२४
प्रतीत्यसमुत्पाद ३९०।१
प्रत्यक्षानुपलम्भपञ्चक ४४४।१६; ४४५।९
प्रत्यक्षानुपलम्भपञ्चकसाधन १२।३
प्रत्यक्षानुपलम्भसाधन ६१८।२
प्रदीपज्वालाजलधारासमानशरीर ८५४।१३
प्रदीपनिर्वाणवादिन् ८२९।४
प्रमाणान्तरसम्प्लव ५०५।२
प्रमेयानुप्रवेश ५०९।८; ५१६।११
प्रयाणकसमय ८७१।१२
प्रसुप्तिकादिरोग ३४६।१८
प्राकृतपुरुषवत् ८६३।१४
प्राकृतवैकारिकदक्षिणलक्षणबन्धत्रयसद्भाव १०९।१४
प्राकृतशब्दवत् ७६३।२१
बन्ध्यासुतसौभाग्यादिव्यावर्णनप्रख्य ३२।१४
बलातैलादि ७१३।१२
बुद्धादिवत् ६।२
ब्रह्मन् १२१।३; १४३।११,१४
ब्रह्मवाद १२७।१६; ७१२।१२
ब्रह्माद्वैत ६२।१४; ३५०।४; ३५७।१७; ५८५।१२
ब्रह्माद्वैतवादिन् १३९।१५
ब्रह्माद्वैतवादिसांख्यपरिकल्पित ३५८।२१
बौद्ध १२।४; १३५।१८; १८६।२१; ३५०।२; ६३३।१६
बौद्धकल्पितनिरंशबुद्धि ४८३।१६
बौद्धराद्धान्त २७९।९
बौद्धादि ५८२।२
ब्राह्मणं भोजय ७६९।५
ब्राह्मण्यजाति ७६७।१८; ७७१।१
भारताध्ययनवत् ७३२।३
भुजगखगचतुष्पदसर्पजलचराणाम् ८६७।६
भूतग्रहव्याधिपरिग्रह ४६३।२
भूतसृष्टि ३५२।६; ३५५।६
भूतसृष्टिप्रक्रियावत् ३५८।१७
भूभवनवर्द्धितोत्थित ५३८।१९
मणिप्रभायां मणिबुद्धिः २०२।१२
मणिमन्त्रादि ८४९।१४
मत्तमूर्च्छिताद्यवस्था ८४८।१४
मदशक्तिवद् विज्ञानम् ३४२।७
मधुप ४९९।१३
मध्यमङ्गलभूत ६५५।६
मन्त्रवादिन् ७३१।३
मन्त्राद्युपप्लवसामर्थ्य १३२।२०
मरीचिकातोयनिदर्शन ४८४।१५
मरुत्सिंहासनस्पर्श ८५५।८
महाप्रलय ५५०।४
महामोहाक्रान्तान्तःकरणात् सौगतात् ४९।१४

महेश्वर १८८।२
मातृविवाहोपदेशवत् २०।९
मायागोलकवत् ६३६।१२
मायाबाहुल्य ८६९।६
मायोपम ६८३।२५
मिथ्यादर्शनादित्रयात्मक ८३०।९
मीमांसक १०२।२८;२७९।११; ३२०।९; ५०२।२; ५०५।६; ७११।८; ७२७।९; ७२८।८; ७७५।११
मीमांसककृतान्त २७९।८
मीमांसकनैयायिक ५०२।१७
मीमांसकमत १८४।९; ५३२।९
मूलकीलकादि ३११।१३
मूलकीलोदकादि ८०८।२६
मेचकादि ३६९।१४
मेयरूपता १६६।१५
यज्ञार्थम् ६३४।१६
यथाख्यातचारित्र ८०१।११
यथार्थनामा अबला ८७८।१६
यमलकवत् ७१९।१२
याचनसीवनप्रक्षालनशोषणनिक्षेपादानचौरहरणादि-मनःसंक्षोभकारिणि वस्त्रे ८७३।१३
यूकालिक्षाद्यनेकजन्तुसम्मूर्च्छनाधिकरणवस्त्रसमन्वितत्व ८७४।१०
योगाचार ११९।१०;१६५।१४;३९७।१९
योगाचारमाध्यमिकमत ३८९।२३
यौग १०९।७;११२।८; २२०।११; २२१।१४; २२९।८;२३५।२५; ३५८।२२;३९९।१;४२८।३;४३२।१४;७२६।९;८२६।१६
यौगसौगत ४८५।३
यौगादि ७२७।३
यौगाभिमत ११२।२
यौगोपकल्पितेश्वर १०९।४
रत्नत्रय ८४६।४; ८६५।१४
रविकिरणसंस्पृष्टनीहारनिकरवत् १३३।७
रिरंसा ८६०।९
रोगादिपरीषह ८६२।६
रोहिण्युदय ४२०।५
लकुटचपेटादि ३३८।२४
लताबदर्यादि ६०३।१७
लाभान्तरायप्रक्षय ८५८।१२
लालावत् १५६।८
लूनपुनर्जातनखकेशादिवत् २४५।२०;४१८।२; ७०३।१०;७१५।१४
लोकपालपरिगृहीतदिक्प्रदेश २५८।४
लोभकषायपरिणति ८७४।१४
लौकायतिक १०।८
वज्र ८५७।२२
वटे वटे वैश्रवणः ७२८।७; ७३३।१४
वर्णाश्रमव्यवस्था ७७८।९
वलिपलितादिक २५१।१०
वात्यादि ४२५।११
वादविक्रियाचारणादिलब्धि ८७२।८
वादाद्यतिशय ८६८।२
वासीचन्दनकल्प ३४४।१३; ८३३।१
वाहकेलि ३१५।११
विचित्ररेखानिकरकरम्बितामिव १४१।२
विज्ञानाद्वैत ६२।१४; ११९।६
विद्याधरादिवत् ८६५।५
विप्रुष् ७१०।११
विभाषा ३९०।१
विशदस्थिरखरपिच्छलत्वादि २७५।१९
विशिष्टाञ्जनादि ५४०।८
विश्वजिदादियज्ञ ५७६।३
विषमच्छद ५००।१
वीचीतरङ्गबुद्बुद्फेनादि १४१।१०; १४८।७
वीचीतरङ्गादि २४७।९
वृत्तिविकल्पादिदूषण २२७।२
वेश्यापाटकादिप्रविष्ट ७७९।१
वैभाषिक ३८९।२४; ३९०।१; ३९५।१२
वैयाकरण २७५।१७; २७९।१२; ६४८।१८
वैयाकरणव्यवहार ७९७।३
वैशेषिक २३६।२४; ३०९।११; ६२७।७; ८०८।१०
वैशेषिकशास्त्र २८७।२०
वैशेषिकादि ७८६।१
वैशेषिकी मुक्ति ८२८।९
व्याकरण ७६०।१; ७९६।२६
व्याकरणप्रामाण्य ७६०।१७
व्याघ्रादिनेत्रचूर्णाञ्जन १९८।१७
शब्दपरमब्रह्मविकल्प १३९।१७
शब्दब्रह्म १४२।६
शब्दविधिवादिन् ५७४।६
शब्दव्यापारविधिवादिन् ५७६।७
शब्दस्य उत्पत्तिप्रक्रिया २४२।४
शाक्य ५५९।७; ८४४।१
शाक्यपक्ष ८४३।१८
शिशुमारवसाञ्जन १९८।१८
शिष्याचार्यवत् ८७६।१२
शुक्लध्यानानल ८५९।६; ८६४।१६
शुक्लध्यानावाप्ति ८५९।११
शून्यवादिन् २३।१
श्रेणी ८६४।२४
श्वमांस ५४८।५
श्वो मे भ्राता आगन्ता ५९६।९
षट्पदार्थ २१४।१
षट्पदार्थलक्षण २१३।१९
षट्प्रकार (सन्निकर्ष) २८।२०
षट्प्रकार (अर्थापत्ति) ५०६।३
षडायतन ३९०।७
षड्विध (आहार) ८५६।१
षड्विध (शब्द) २४५।२३

षोडशक गण ३५५।२२
षोडशपदार्थलक्षण २१३।२०
षोढा सम्बन्धवादित्व ३०४।१४
संवरनिर्जरा ८१२।४
संविद्रूपस्यैकस्य हर्षविषादाद्यात्मकत्वम् १९३।८
संवृति ७।४
संस्कृतशब्दवत् ७६२।१०
सचेलसंयम ८७५।१
सत्कार्यदर्शनसमाश्रयण १९५।१७
सत्कार्यवाद ३५७।१८
सदृश-अपरापरोत्पत्तिनिबन्धन २४५।२०
सदृश-अपरोत्पत्तिविप्रलम्भ ६३६।११
सद्भावस्थापना ८०५।१५
सप्तधा (अनुमिति) ४६२।२
सप्तधातु ३९५।८
सप्तमपृथिवीगमन ८६६।१९
सप्तमपृथिवीगमनकारणापुण्यप्रकर्ष ८७०।१३
सप्तमपृथिवीगमनयोग्यता ८७१।४
समग्रोपाध्युपकार्यत्व २३०।१४
समवशरणादि ८६४।१८
समवशरणीयद्वितीयप्राकाराभ्यन्तरवर्ति ८५५।११
सम्यक्चारित्र ८०८।६
सम्यग्ज्ञान ८३०।११
सम्यग्दर्शन ८०८।५
सम्यग्दर्शनादित्रय ८३०।२०
सम्यङ्मिथ्यादृष्टि ८७७।५
सम्प्रज्ञातयोग ३५८।१३
सम्बन्धाभिधेयशक्यानुष्ठानेष्टप्रयोजनवन्ति २०।४
सम्मूर्च्छिमादिवत् ८६६।१४
सयोगकेवलिन् ८५७।११
सर्वज्ञाहारनिहार ८५५।१४
सर्वज्वरहरतक्षकचूडारत्नालंकारोपदेशवत् २०।१०
सर्वार्थसिद्धि ८७१।१३
सहस्रारान्त ८६७।९
सांख्य ४०।८; ४९।१५; १०९।५; ११३।१६; १५७।२०; १८९।१०; २३९।२८; २६५।११; २७५।१९; २७९।८, १२; ३१३।३; ३५०।७; ३९४।२०; ६१८।२; ६२७।७; ६२९।१८; ६३३।१५ ७८७।१३; ८०८।११; ८१२।११; ८१९।१७ ८२०।५; ८२१।७; ८२२।२
सांख्यनैगमाभास ६३०।२६
सांख्यसौत्रान्तिक ६८३।२३
सामायिकमात्रसंसिद्ध ८६८।१
सारणवारणपरिचोदनादि ८७६।९
सासादनसम्यग्दृष्टि ८७७।३
सिताम्बर ८७१।१
सुगत १६८।१३; ३८६।१८
सुगतज्ञान १२७।१४; ३०९।९
सुगतत्व १२७।१६
सुगतमतावलम्बिन् ४७६।१०
सुगतवचन ६०१।२,४
सुगतादि ६५४।१
सुगतेश्वरकपिलब्रह्मन् ४।१५
सुगन्धिकुसुमधूपवासादिगन्ध ८५५।७
सुरनारकादि ८६६।७
सुराभाण्डमिवाशुचि ६३४।२०
सूर्यतारिकातडिदादि ४२५।१०
सूर्यादिदर्शिन् ४५२।८
सृष्टि ५५०।४
सृष्टिक्रमकथन १५१।११
सेनावनप्रत्ययवत् २३५।१
सौगत ११।१२; ३८।१३; ५०।५; ७१।१९; ८१।१६; २०५।७; २०७।२४; २४५।२२, २५; २६६।१०; ३५८।२०; ३७९।४; ३९५।१४; ३९६।१; ४०९।१५; ४१३।५; ४२७।१२; ४३२।१४; ४४४।९; ४४८।१२; ४६०।१५; ४८२।१७; ४८८।१९; ५२४।१९; ५२८।१६; ५३२।९; ५३४।४; ५३८।९; ५८७।१; ५९८।९; ५९९।७; ६११।५; ६१२।६; ६१७।१६; ६१८।२; ६२०।१४; ६२९।२५; ६३३।१८; ६३५।१०,१३,१७; ६३९।२४; ६४३।१७; ६७५।१२; ६७७।३; ६८१।१५; ६८५।१७; ६९७।१२; ७८२।९; ७८५।९; ७८६।१२; ७८८।६; ७९१।६; ७९३।१२; ८०८।११; ८४२।२०
सौगतयौग ४२७।१३
सौगतादि ६८५।१९; ७२७।९
सौत्रान्तिक १६५।११; २७९।१२; ३८९।२२; ३९७।१९
स्त्रीनिर्वाण ८६५।१३; ८७०।११
स्त्रीलिङ्ग ८६९।१४
स्त्रीवेद ८७०।२
स्थानत्रय ६८५।११
स्याद्वादलाञ्छितागम ६३४।१५
स्याद्वादिन् २११।१७; ४१४।११; ८३२।१३
स्रग्वनितादि १६३।२०
स्वकम्बलस्य कूर्दालिकेति नामकृतम् ७४३।७
स्वप्नेन्द्रजालगन्धर्वनगर ११८।७
स्वप्नेन्द्रजालादिप्रत्यक्षवत् १३१।६
स्वप्नोपम ६८४।१
स्वात्मनि क्रियाविरोधात् १८२।१४; १८७।७
हरितालकाञ्चनादि ४२५।९
हस्तरेखादि ६१९।१४
हिरण्यगर्भ ८७।३; ९५।१५

§ ११. न्यायकुमुदचन्द्रान्तर्गतदार्शनिकनामसूचिः ।

अंशशब्द ३०८।१४
अकारणगुणपूर्वकत्व २४१।८
अकृष्टप्रभवस्थावरादि १०४।१६
अक्रमानेकान्त ३७२।२
अक्षणिकत्व ३७६।२१
अक्षिपक्ष्म ८५८।४
अख्याति ६०।४
अङ्गहार २२५।१०; ३६२।१५; ७०३।१०
अङ्गहारस्फोट ७५६।१४
अचेल ८६८।७
अचेलसंयम ८७५।१
अतिदेशवाक्य ४८९।१५
अतिप्रसङ्गवैयर्थ्यलक्षणबाधप्रसक्ति ४००।३
अतिसामान्य ३२२।२
अतीन्द्रियज्ञान ८६।१५
अतीन्द्रियशक्ति १५८।१०
अत्यन्तप्रियबुद्धिविषयत्व ८३१।३
अत्यन्ताभाव ४६८।१
अत्यन्तायोगव्यवच्छेद ६९३।५; ६९४।८
अदृष्टादि १६३।२१
अद्वयज्ञानकल्पना २०७।१७
अद्वैतरूपता ७१९।१५
अद्वैतवादिमतसिद्धि ५४।११
अधिगति २०५।११
अधिष्ठानाऽनृजुत्व ४५२।९
अनन्यपरतयोपादीयमानत्व ८३१।३
अनपवर्त्यायुष्कत्व ८६३।१९
अनभ्यासावस्था २०१।१९
अनाद्यविद्योपप्लव ६२।१५
अनाधेयाप्रहेयातिशय १४३।८
अनिर्वचनीयार्थख्याति ६३।७
अनुत्पाद्योत्पादकत्व २६९।९
अनुपलब्धि ४४६।१; ४६५।७
अनुमानपूर्विकार्थापत्ति ५०६।५
अनुमानोपमानपूर्विकार्थापत्तिद्वय ५१५।११
अनुमितानुमान ४५०।१
अनुयोगशब्द ८०२।६
अनुवाकग्रन्थ ७४९।१; ७५५।११
अनुसंहृति ७४२।४
अनुस्मरण ३९५।५
अनेकजीवनाम ८०५।१
अनेकजीवाजीवनाम ८०५।३
अनेकाकारचित्रज्ञान १९३।८
अनेकाजीवनाम ८०५।२
अन्तर्व्याप्ति ४४१।१
अन्तर्व्याप्त्यन्वय ४४१।६
अन्त्यवर्णबुद्धि ७४५।१
अन्त्यविशेष २१५।८; २९२।१०
अन्यथानुपपत्ति ४२३।१३
अन्यथानुपपत्तिरूपव्यतिरेकवत् ४४१।६
अन्ययोगव्यवच्छेद ६९४।५
अन्यवस्तुविज्ञानपक्ष ४७६।४
अन्यापोह ५५६।५
अन्यापोहमात्राभिधायकत्व ५५१।८
अन्योन्यव्यवच्छेद ६९३।१
अन्योन्याभाव ४६७।११
अन्वयव्यतिरेकसमधिगम्य ३४३।१
अपर २८३।२२
अपरत्व २७४।१६
अपूर्वानुपूर्वीकरण ७२४।४
अपेक्षाबुद्धि २७६।७
अपोद्धारव्यवहार २७७।८
अपोह ५५१।९; ५५५।७; ५५६।२; ५५७।५
अपोह्यभेद ५६२।५
अपौरुषेयत्व ७२१।१,५
अप्रतिपत्ति ३६०।१६
अबाधितविषयत्व ४४२।७
अभावदोष ३७१।२०
अभावपूर्विकार्थापत्ति ५१६।७
अभावप्रमाण ४६३।७
अभावार्थापत्ति ५०८।१२
अभिज्ञाक्षण ३८२।९
अभिधा ५६७।१२; ५७७।१
अभिधात्रीशक्ति ५०८।३
अभूत्वाभावित्व २२०।१३; २२१।१८
अभेद ३६५।१९; ३८०।८
अयुतसिद्ध २९४।२४
अयुतसिद्धत्व २९७।२०
अयुतसिद्धि २९९।९
अयोगव्यवच्छेद ६९३।४; ६९४।१
अर्थकार्यता ज्ञानस्य ६५९।११
अर्थक्रियाकारित्व ३७५।८
अर्थक्रियाज्ञान २०२।५
अर्थप्रधाननय ७९३।१७
अर्थप्राकट्य २०१।१
अर्थभावना ५७९।११; ५८२।१४

अर्थात्मको व्यवहारः ६३४।९
अर्थात्मिका भावना ५७९।१०
अर्थापत्ति ५०५।१४
अर्थापत्तिरनुमानमेव ५१३।१०
अर्थापत्तिपूर्विकार्थापत्ति ५०७।१०;५१५।१३
अर्धपञ्चमाकार (अपोह) ५५५।३
अर्हदुक्तयत्न ८६८।१९
अलौकिकार्थख्याति ६४।१
अल्पाच्तरत्व ६१७।२३
अवधिज्ञानिन् ८५५।१;८६३।२
अवयविन् २३१।६
अविद्या १४३।१
अविद्यातिमिरोपहत १४१।४
अविद्यारूप ८०९।३
अविप्लुतत्व ७७२।८
अविवेकि ३५३।२७
अशक्यविवेचनत्व १२५।१९;१२७।११
असत्कार्यवाद ३५६।१४
असत्ख्याति ६०।१५
असत्प्रतिपक्षत्व ४४३।९
असद्भावस्थापना ८०५।१६
असाधुशब्दप्रयोग ७५८।८
असिद्धविपरीतार्थव्यभिचारिविपक्षतः ४३९।२
अस्मर्यमाणकर्तृकत्व ७२४।८
अहङ्कार ३५१।१५
आकाश २४२।२
आकाशप्रदेशश्रेणी २५८।१३,१८
आख्यातशब्द ७३९।८
आगमनोआगमरूपता ८०७।७
आगमनोआगमविकल्प ८०६।१०
आचेलक्यादिसंयमविशेष ८७२।१६
आतप ६६९।४
आत्मख्याति ६२।१
आत्मगत १९७।२३
आत्मदर्शिन् ८३८।१२
आत्मनोऽप्राप्तक्रियासम्बन्धावगम ५७४।३
आत्मन् २५९।२३
आत्माद्वैत २३९।२१
आदर्शादि ४५१।१५
आदित्यादिक्रिया २५५।११
आनन्द ८३१।११
आनन्दशब्द ८३८।२
आप्तोक्तत्वेनैव ५३६।१
आयतन ३९२।४
आरूप्यधातु ३९२।१०
आवरण ७०८।६
आवरणत्व ७०६।९
आशय १०९।११
आशुभ्रमणादिज्ञान ५२३।४
आसर्गप्रलयस्थायिन् १८९।१६
आस्रव ३९१।१७
आहङ्कारिकत्व १५७।२०
आहार ८५७।६
आहारकथामात्र ८६४।२३
आह्लादनाकारत्व १२९।१३
इच्छा ५७४।५
इच्छाप्रयत्नप्रभृतयो विधिप्रकाराः ५९८।१
इन्द्रियदोष १९६।१९
इन्द्रियप्रत्यक्ष ४७।१२
इन्द्रियवृत्ति ४०।२,५
इन्द्रियसंस्कार ७१३।६
इष्टविघातकृत् ६९।४; ७३।१८
इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारादिलक्षणव्यवहार ७९२।५
उपदेश ५७४।४; ५९४।४
उपदेशो विधिः ५९४।२
उपभोगाश्रय ८४५।१३
उपमान ४८९।९; ४९७।९
उपमानपर्विकाऽर्थापत्ति ५०६।६
उपमानस्य प्रत्यभिज्ञानस्वभावत्वम् ४९४।१८
उपलब्धिलक्षणप्राप्तप्रतिषेध्यार्थानुपलब्धि-भूतलाद्याश्रयोपलब्धि-प्रतिषेध्यघटादिस्मरणलक्षणसामग्री-विशेष ४६४।१
उपसर्गाद्यासक्त ८६८।१४; ८७४१
उपादान ३९१।१
उभयदोष ३६०।११
उभयसंस्कार ७११।७, ७१४।७
ऊर्ध्वतासामान्य ६४७।२
ऊर्ध्वाधःस्थितवंशादि ३०५।८
ऊहज्ञान ४४४।१५
एकजीव-अनेकाजीवनाम ८०५।३
एकजीव-एकाजीवनाम ८०५।२
एकजीवनाम ८०४।१८
एकत्वाध्यवसाय ४९।१७;२८९।११
एकद्रव्यत्व २०४।११
एकलोलीभाव ३०९।८
एकसामग्र्यधीन २३६।७
एकाऽजीवनाम ८०५।१
एकात्मसमवेतानन्तरज्ञान १८२।५
एकात्मसमवेतानन्तरज्ञानग्राह्य १८८।६
एकार्थसमवाय ८७०।२४
एकोऽनवयवः शब्दः ७४१।३
एकोपाध्युपकार्यत्व २३०।१४
एवकार ६९४।१
ओदन ५४७।७
कण्टकशाखावरणवत् ३१९।२
कथञ्चित् विज्ञानाभिन्नहेतुजत्व १२९।१३
करण २२५।१०; ३६२।१५
करणस्फोट ७५६।१३
कर्तव्यताप्रतिपत्ति ५७४।४
कर्तृत्वसामग्री ९९।४

कर्म १०९।१०; ५७४।३; ८०७।४
कर्मत्वेनाऽप्रतीयमानत्व १७५।२
कर्मनोकर्म ८६८।१५
कर्मनोकर्मादानलक्षण आहार ८५६।५
कर्मपदार्थ २७९।१३
कर्मशब्द ८०५।१०
कर्मैव अभिप्रेतार्थप्रसाधकत्वाद् विधिः ५९१।२१
कल्पना ४७।१५
कवलाहार ८५१।२२
कामधातु ३९२।९
कामपीडापनोदार्थं कामुकादिस्वीकार ८७४।१९
कारक ४२।२
कारकव्यापर ७०९।१२
कारकसाकल्य ३३।१०
कारणानुमान ४६२।३
कार्यत्व ३६२।२६
कार्यप्रेरणयोः सम्बन्धः ५८४।४
कार्यसहिता प्रेरणा ५८३।१०
कार्यानुपलम्भ ९१।१८
कालक्रम १५१।२१,२३
कालद्रव्य २५१।१
कालाकाशादि ४४०।४
कालाणु २५४।५
कृतकत्व ३७६।४
कृतकृत्यता ८२८।२१
कृतनाश-अकृताभ्यागमदोष ६।१६
कृतमिति प्रत्ययविषयत्व १०१।५
केवलव्यतिरेक्यनुमान २१४।१०
केशादिविवृद्धयभाववत् ८५७।२०
क्रम १५१।२०; ४४५।१५
क्रमयौगपद्य ३५७।८, ३८०।८
क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाकारित्व ८।३
क्रमाक्रमानेकान्त ८०६।९
क्रमानेकान्त ३७२।२
क्रमो वाक्यम् ७४१।५
क्रियाविशेषनिबन्धन ब्राह्मणत्व ७७८।१२
क्षणक्षयस्वर्गप्रापणसामर्थ्यादि ८८४।२
गन्धादिस्फोट ७५६।६, १०
गवादयः शब्दाः साधवः ७५७।६
गाव्यादि ७५७।७
गाव्यादिशब्द ७६२।३
गुण २७३।२
गुणपदार्थ २७२।१७
गुणपुरुषान्तरदर्शन ८१६।३
गुणवान् शब्दः २४३।६
गुणशब्द ८०५।१०
गुरुत्व २७४।१७; २७८।३
गो-गावी-गौणी-गोपोतलिकेत्यादयः ७६७।५
गोशब्दलिपिबुद्धि ७१६।१७
गौण ३९९।१३
गौणत्व ७१।१
ग्राह्यग्राहकवैधुर्य १३३।१०
घटाद्यभाव ४४४।१४
चक्रादिव्यापारवैयर्थ्यानुषङ्ग ७०९।१४
चक्षुरादिगत १९७।२१
चिच्छक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमा ८१४।१२
चिच्छायासङ्क्रान्ति १९२।५
चित्र १२४।१०
चित्रज्ञान १९।८; ५६।२६; १३०।२१; ३८१।१२
४१५।१५
चित्रज्ञानरूपता ६२०।१८
चित्रज्ञानादि ४१५।६
चित्रप्रतिभासा १२६।१
चित्ररूपप्रतिपत्ति २२९।१४
चित्राकारैकज्ञान ४१४।१६
चित्राकारैकसंवेदनवत् ३०७।२२
चित्राद्वैतसिद्धि १२६।१३
चित्रैकज्ञान ६१८।१०
चिन्तामयी ८३९।५
चतन्यप्रभव ८५०।२३
चोदना ५५१।३
छाया ६६७।१०; ६६९।४; ६७२।६
छिन्नमूलत्व ७२२।९; ७२९।८
जरामरण ३९१।२
जलधारणाद्यर्थक्रियाकारिन् २३३।१७
जाग्रत्सुषुप्तावस्था ८४७।२०
जाग्रद्विज्ञान ६१८।१२
जाति ३३९।१८; ३९१।१
जातिशब्द ८०५।७
जातिः सङ्घातवर्तिनी ७४०।११
जात्यन्तरत्व ३६९।३
जिज्ञासा ३३७।१
जिन ५२१।११
जीर्णकूपप्रासादादिवत् १००।७; ७३१।५; १३७।१२
ज्ञातृत्वविशिष्टस्यार्थस्य १७८।२६
ज्ञातृव्यापार ४२।२१
ज्ञातृस्थ (निग्रह) ३११।१५
ज्ञान १८९।१४
ज्ञानानुत्पत्तिव्यतिरेक ६६६।१६
ज्ञानान्तरवेद्यत्व १८१।१५,१६
ज्ञापक ५४१।३
ज्ञेयस्थ (निग्रह) ३११।१४
तज्जन्म ६७७।१
तत्कारणविरुद्धविधि ९२।१५
तत्त्रितय ६४५।२
तत्त्वज्ञानसंरक्षण ३१८।१५
तत्त्वसृष्टि ३५२।६; ३५५।८
तत्त्वसृष्टिप्रक्रिया ३५८।१७
तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थत्व ३३८।२२
तत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वसमास ३५९।१६

तत्समुदायो नियोगः ५८४।७
तथागतादि ५८७।१३
तथोपपत्ति ४२३।१३
तदतद्रूपहेतुज १२६।१८
तदध्यवसाय ६४५।१
तदाकारार्पणक्षम १६५।१८
तदित्युल्लेखित्व ४०७।२
तदुत्पत्ति ६४४।११
तद्धितोत्पत्ति ३६४।१५
तद्व्यवसिति ६७७।१
तद्व्यापकविरुद्ध ९२।१०
तद्विरुद्धकार्यविधि ९२।१९
तद्विरोध्यन्तरानुमान ४६२।४
तपस् ८४७।८
तमस् ६२७।३; ६६९।५; ६७२।६
तर्क ४२०।१
तात्पर्यशक्ति ५०८।३
तादात्म्य ३५९।१९; ४४६।७
तादात्म्यतदुत्पत्ति ४४४।१०
तादात्विकनिमित्तत्व ७००।१०
तादात्विकसुखसाधन ८४२।२
ताद्रूप्य ६७७।१
ताप-शोष-उपष्टम्भ-उद्वेगादि ३५०।२२
तिरस्कृततदुपाधिप्रवर्तनमात्र ५७४।२
तृतीयस्थानसंक्रान्ति ६८५।१२
तृष्णा ३९१।१
त्रिगुणत्व ३५३।२६
त्रित्वाद्विसंख्याज्ञान ५०४।१७
त्रैरूप्यमात्र ४४०।२
त्र्यंशपरिपूर्ण ५७८।५
त्वगस्थिपिशितशोणितादिपरिणामविशेष ३४३।१४
दाक्षिण्य ५४७।७
दिक् २५७।१९
दिग्द्रव्य २५७।२४
दुःश्रवणत्व ७३०।४
दुर्भणत्व ७३०।४
दूरतिमिर ५४०।८
देशक्रम १५१।२१, २२
देशद्रव्य २५९।९
देशादिविप्रकृष्टार्थसम्बन्ध्यभाव ४७१।८
देशाद्यविप्रकृष्टार्थसम्बन्ध्यभाव ४७१।६
द्रवत्व २७४।१८; २७८।१५
द्रव्यतः पुरुषवेद ८७०।४; ८७८।१३
द्रव्यशब्द ८०५।८
धर्म ३।१
धर्माधर्म २७९।७
धर्माधर्मद्रव्य ३४०।४
धारावाहिकप्रत्यक्ष ४०५।१७
ध्वनि ७१०।५
नञर्थसंवित्तिफल ४६६।१४
नटभटचरुटचर्मकारादि ७६७।१४
नररचितरचनावशिष्ट ७३७।११
नानासमवाय ३०२।१३
नामरूप ३९०।७
निक्षेपमाला ८८०।११
निग्रहबुद्धि ३१७।१२; ३३८।४
नित्यशब्द ७०१।४
नित्यसम्बन्ध ५४७।४; ५४९।११
निमित्तकारणक्रियानुविधान ४५९।१
निमित्तान्तर ८०४।१६
नियोग ५७४।१; ५८२।१७
निराकाङ्क्षत्व ७३८।५
निरास्रवचित्तसन्तत्युपत्तिलक्षणा ८४४।१६
निरूपण ३९५।५,७
निर्विकल्पक ४५।२३; ४६।१
निर्विकल्पेतराकारैकविकल्पवत् ४१४।१७
निवारणबुद्धि ३१७।१३
निश्चय-आरोपमनसोः २०५।२१
निश्चितत्वस्यापि रूपान्तरस्य ४४१।१४
नैर्घृण्याद्युपालम्भ १४८।१३
नैयायिकानुमान ४६०।२०
नैरात्म्यदर्शन ८४५।८
नैरात्म्याभ्यासादिलक्षण ८३९।१०; ८४०।२
पक्ष ४३५।९
पक्षधर्मत्वसहिता ५१८।१३
पक्षधर्मत्वादिलक्षणत्रयान्वितत्व ४३८।१२
पक्षप्रतिपक्ष ३१६।५
पञ्चरूपत्व ४४२।१
पटाद्यवयविन् २२६।२
पद ७९७।५
पदादिस्फोट ७५४।११
पर २८३।२०
परतन्त्र ३५३।२२
परत्व २७४।१६
परत्वापरत्व २७७।२०
परमाणुरूप २१५।११
परमात्मस्वभावो नियोगः ५८४।१०
पररागादिवेदन १६८।१०
परलोकाभाव ३४३।१६
परस्परपरिहारस्थिति ३७०।५
परस्परविरुद्धभावनानियोगादिव्याख्यान ७३५।४
परस्परासंसृष्टकपालोत्पाद ४८०।९
परापर २५१।६
परापरयौगपद्यायौगपद्यचिरक्षिप्रप्रत्यय २५१।५
परापरव्यतिरेक २५२।१८
परापेक्षास्वरूप ३०५।१२
परिमाण २७४।१
पर्युदासरूपोऽपोहः ५५६।१३
पाटनपूरणप्रसङ्ग ५३६।१०
पादस्फोट ७५६।१३

पारतन्त्र्यलक्षण ३०५।१२
पुंवेदं वेदन्ता ८७८।२
पुंवेदोदय ८७८।६
पुरुष एव नियोगः ५८४।२५
पुरुषेभ्यो हीनत्वात् ८७६।७
पूर्ववर्णध्वंसविशिष्टान्यवर्ण ७५०।२
पूर्ववर्णविज्ञानाभावविशिष्ट ७५०।६
पृथक्त्व २७४।१२
पृथग्गतिमत्व २९८।४
प्रकाशगत १९७।२२
प्रकृष्यमाणत्व २३६। १५; ८११।१५; ८१२।१; ८५८।१७
प्रतिकर्मव्यवस्था १६६।११
प्रतिज्ञाप्रयोग ४३६।९
प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वप्रसङ्ग ४९१।८
प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्य ७०९।२
प्रतिनियतावरणावार्य ७०९।२
प्रतिपक्षभावनानिवर्त्यत्व ८५३।१३
प्रतिपत्तिप्रवृत्तिप्राप्तिप्रतीति ७८०।१५
प्रतिबन्ध १६३।२६
प्रतिबिम्ब ४५१।२; ४५४।३,९
प्रतिभा ५७४।५;५९५।१४
प्रतियोगिग्रहणसव्यपेक्ष ४२४।१५
प्रतियोगिता ४७६।७
प्रतीत्यसमुत्पाद ३९०।१
प्रत्यक्षपूर्विका अर्थापत्ति ५०६।४; ५१४।१०
प्रत्यक्षानुपलम्भ ४२६।१
प्रत्यक्षाभ ५२४।२४
प्रत्यभिज्ञा ८११।८
प्रत्ययात्मक ६३४।९
प्रत्यवमर्शिनी १४०।२
प्रत्यवस्थापन ३२३।१
प्रत्यासत्ति ३०६।२४
प्रत्यासन्नतिमिर ५४०।८
प्रदीपादिस्फोट ७५६।२
प्रधान ३५०।८
प्रधान-ईश्वरादिकारकनिरपेक्ष ३९०।४
प्रधानपरिणाम १८९।१३
प्रध्वंसाभावलक्षण ४६७।१०
प्रबोध ६१८।१२
प्रमत्तादि ८५९।१०
प्रमाण ४८।१०
प्रमाणत्रयसम्पाद्य ५४५।४
प्रमाणफलव्यवस्था १९५।६
प्रमातृदोष १९६।१९
प्रमोष ५९।९
प्रयत्न ५७४।५
प्रयाजादिव्यापार ५७८।७
प्रयोजकसन्देहव्युदासार्थ ४२९।३
प्रयोजन ३३७।२
प्रवर्तना ५८९।९
प्रवर्तनामात्र ५८८।११
प्रवृत्त-निवृत्ताधिकारत्वधर्म ८१७।१०
प्रवृत्ताधिकारत्व ८१७।१२
प्रवृत्तिनिवृत्तिसद्भाव २६।१
प्रयत्नादिसामग्री ४७२।२
प्रसङ्गविपर्यय १७७।१६
प्रसङ्गसाधन २२४।११
प्रसज्यरूप ५५६।१४
प्रसाद-लाघव-उद्धर्ष-प्रीत्यादि ३५०।२२
प्रसिद्धार्थख्याति ६१।१२
प्राकट्य १९७।४
प्राकृत ७६४।६
प्राकृतशब्दवत् ७६३।२१
प्रागभाव ४६७।१०
प्रागभावाद्यवान्तरभेद ४८२।६
प्राङ्मुख ४५२।२
प्राणादिप्राण ८५१।१
प्राप्यकारि ७५।१२
प्रामाण्य १९५।१३
प्राशस्त्याभिधान ५७८।१
प्रेरणा ५८३।५
प्रेरणासहितं कार्यम् ५८३।७
प्रेषणाध्येषणाभ्यनुज्ञालक्षण ५८८।३
प्रैषादि ५७४।१; ५८८।१०
फल ५७४।२; ५८९।९
फलकाङ्क्षादि ४६०।६
फलाभिलाष ५७४।३; ५९१।१४
बहिर्व्याप्ति ४४१।२
बह्वादिभिः द्वादशप्रभेदैः १७४।१४
बाधितविषयत्व ४४२।५
बाह्याभ्यन्तरनैर्ग्रन्थ्यप्रतिपन्थिन् ८७३।१५
बिम्बरूप ४५१।१३
बीजप्ररोहणसंरक्षण ३१९।२
बुद्धिमत्कर्तृपूर्वक ९७।१६
बुद्धिर्वाक्यम् ७४१।६
बुद्ध्यध्यवसित १९०।६
बुद्ध्यादिविशेषगुणोच्छेदरूपत्व ८२३।१९
बुद्ध्यारूढ ५८६।१९
बुभुक्षा ८६०।६
ब्राह्मण्यजाति ७६७।१८; ७७१।१
भक्ति ५७४।५; ५९७।३
भव ३९१।१
भवितव्यताप्रत्ययरूपता ११६।१२
भावतः वेदत्रयान्यतमवेदाधिरूढ ८७८।१७
भावना ५७४।१
भावनाख्यसंस्कार २७५।५
भावनाद्यर्थभेद ५४८।२
भावनारूप २७९।३
भाविमरणादि ६१८।१२

भुक्ति ८५२।१
भूतकोटि १३१।११
भूयोदर्शनावगता यव्यतिरेकसहकृतेन्द्रिय-
प्रभवंवा प्रत्यक्षम् ४२८।८
भेद ३६५।१८; ३८०।८
भेदव्यवहार १५४।५
भेदाग्रह ५४।५
भोग्यरूपो नियोगः ५८४।१६
मध्यक्षणस्वभाव १३०।२२
मध्यमाप्रतिपत् १३१।१०
मध्यमाप्रतिपत्ति १३१।८
मध्यादिज्ञानपरिग्रह ५०४।१६
मनस् ३५२।३
मनःप्रत्यक्ष ४७।१३
मनोगतदोष १९७।२२
मनोदोष १९६।१९
मनोद्रव्य २६८।१८
मनोवृत्ति ४०।६
महान् ५५०।४
महासत्त्वसाध्यमुक्तिहेतुरत्नत्रयसमग्रता ८७६।२३
मातृकास्फोट ७५६।१४
मातृपितृज ३५२।११
मात्रामात्रिक-कार्य-विरोधि-सहचारि-स्वस्वामि-
वध्यघातकादि-सप्तविधानुमान ४६२।१
मात्रामात्रिकानुमान ४६२।२
माध्यमिक १२७।८; २०६।१६
मार्ग ३९१।१७
मीमांसकाभिमतार्थापत्ति ५०५।२
मीमांसकाभ्युपगतमुपमानम् ४९६।३
मीमांसकोपवर्णितोपमान ४९७।१६
मुख्य ३९९।१३
मुख्यकाल २५३।२५
मुख्यत्व ३९९।१२
मेयरूपता १६६।१५
मोक्ष ८२३।१७
यतिगृहिदेववन्द्यपदानर्ह ८७५।१७
यन्त्रारूढनियोगाभिधान ५८५।१४
यन्त्रारूढो नियोगः ५८४।१३
याजनाध्यापनप्रतिग्रहग्रहादि ७७३।१६
युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिलिङ्ग २६९।६
युगपन्निखिलद्रव्यावगाहकार्य २५०।१
योगिप्रत्यक्ष ४७।१४; ४३२।१६
योग्यता ३१।२०
योग्यतालक्षणसम्बन्ध १२१।२४; ५३८।७
यौगपद्य २२०।११
रक्तारक्तत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यास २२८।१८
रजः ६२७।३
रज्जुग्रन्थ्यादि ३६३।७
राजा ४९९।१३
रिरंसा ८६०।९
रूपधातु ३९२।९
रूपसंश्लेषस्वभाव ३०५।१२
रूपालोकाद्यनेककारणकलाप ३८४।१४
लक्षणा ५६८।१
लक्षितलक्षणा ५६८।५
लक्ष्यनिर्देश ४३७।१०
लक्ष्यवेधप्रवीणलक्षण ४३७।७
लिङ्ग ३५३।२०; ४२७।६
लिङ्गलोट्तव्यप्रत्ययान्त ५७४।१४
वक्तृत्वादि ९३।१
वध्यघातानुमान ४६२।७
वस्त्वंश ३६४।२४
वस्त्वसंकरसिद्धि ४६७।१०
वाक्य ७९७।५
वाग्रूपता १४०।२
वाच्यवाचकभाव २९५।३
वाच्यसंवित्त्यपेक्षण ४९८।१७
वास्यवासकभावासंभव १८। ३
विकल्पमात्राधीनजन्म ५३७।१५
विकल्पानुविद्ध ५२५।१२
विकारित्व १०१।६
विचार ३९५।४
विजातीयव्यावृत्ति २८९।५
विज्ञान ३९०।६
विज्ञानाभिन्नहेतुज १२६।९
वितर्क ३९५।३
विधि ५७३।२०; ५९५।१४
विधि ६४१।२३
विधूतकल्पनाजालता १६८।१५
विपक्षबाधकप्रमाण ४४५।११
विपरीतख्याति ६४।१७
विपर्ययानध्यवसाययोः ३३६।२४
विभाग २७४।१४; २७७।१४
विभिन्नकर्तृकत्व २२३।९
विभिन्नपरिमाणत्व २२३।१२
विभिन्नशक्तिकत्व २२३।११
विरुद्धधर्माध्यास २२३।७
विरुद्धविधि ९२।४
विरुद्धाव्यभिचारिन् ६९।५
विरोध ३६०।८; ३६९।३; ३७०।३
विरोधगति ८५३।४
विवक्षा ५३१।१०; ५३५।१५; ७८०।२३
विवेकख्याति ८१६।१; ८२१।२०
विवेकाख्याति ५२।१३
विवेकानुपलम्भ ८१७।१
विशिष्टदण्ड्यादिप्रत्यय ४३१।१२
विशिष्टदण्ड्यादिप्रत्ययवत् ४२९।८
विशिष्टा संस्कृतिः ७११।७
विशेषणभाव ३०४।१
विशेषणविशेष्यभाव ३०१।५

विशेषपदार्थ २९२।१
विशेषविरुद्धानुमान २९६।१२
विषमगतयः ८६७।४
विषय ३५३।२८
विषयगतदोष १९७।२१
विषयदोष १९६।२०
विषयविषयिभाव २९५।४
विषयाकारविवेक ४८४।१
विषयान्ध ३९३।२५
विषयालोचनसङ्कल्पनाभिमननाद्यनेकस्वभाववत्त्व ८२१।२
विषाददैन्यवीभत्सगौरव-आवरणादि ३५१।१
वीतराग ३१८।१५
वृद्धव्यवहार ७५७।८
वेग गुण २७५।३;२७९।२
वेदना ३९०।७
वेदाध्ययन ७२२।१७
वैराग्य ८४६।२३
व्यक्त ३५३।१०
व्यतिकर ३६०।१४
व्यतिरेक २५१।६
व्यधिकरणासिद्ध ४९१।१०
व्यवहार ६३३।८
व्यवहारकाल २५३।२५
व्याकरणप्रामाण्य ७६०।१७
व्यापक ४२३।५
व्यापकानुपलम्भ ९१।२१
व्याप्य ४२३।५
व्यामोह २११।१०
व्युत्पत्तिनिमित्त २६।२
शक्ति ३५०।१४;५०६।८
शक्तिसंकरपक्ष ८४७।११
शक्यप्राप्ति ३३७।२
शक्यविवेचन १२६।१,२
शब्द ५७३।२३
शब्दनित्यत्व ६९८।१
शब्दप्रधान ७९३।१७
शब्दभावना ५७९।२
शब्दसंस्कार ७११।७,१३
शब्दस्वभावब्रह्मसद्भाव १३९।१९
शब्दाकारानुस्यूत १४१।१८
शब्दात्मक ६३४।१०
शब्दानुविद्ध १४०।८
शब्दार्थसम्बन्ध ५५०।१८
शरीरपरिमाणत्व २६१।६
शास्त्रेऽनियतकथायां वा ४३८।८
शुद्धपरिणामसङ्क्रम ८२१।५
शुद्धकार्य (नियोग) ५८३।३
श्रावणत्व ४४०।११
श्रुत ५२९।२१;५३०।६
श्रुतज्ञान ५२९।२२
श्रुतमयी ८३९।५
श्रुतार्थापत्ति ५०७।१२;५१५।१५
श्रेयःसाधनता ५९३।११
श्रेयःसाधनत्वाख्यधर्म ५७४।४
श्रेयःसाधनत्वाख्यधर्मावगम ५९३।६
श्रोत्र २४८।२६
श्रोत्रसंस्कार ७११।७
श्रोत्रस्याप्राप्यकारित्वम् ८५।१६
षट् (पदार्थ) २१४।१
षट्प्रकार (सन्निकर्ष) २८।२०
षडंशापत्ति २३३।१३
संख्या २७३।१२
संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्ति ५००।२
संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिफल ४९६।१०
संयुक्तविशेषणभाव ४६३।१७
संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वलक्षण ७७६।१७
संयोग २७४।१४;२७७।१२
संयोगिद्रव्य ८०५।८
संयोगिसमवायिलिङ्ग ४६१।१४
संवादकज्ञान १९६।४
संशय ३३७।२;३६०।७;३६८।२०
संशयव्युदास ३३७।२
संशयादिदोषोपनिपात ३६०।६
संस्कार ३९०।६
सकलशून्यता १३१।८;३९८।१६
सङ्कर २६०।१२
सङ्कलन ४९४।५
सङ्केत ५४७।२
सङ्घात ७४०।१
सद्व्यवहारानुदय ४७९।१०;४८०।१
सन्तानशब्द ६।१५;८०३।२१
सन्तानोच्छेद ६१६।६
सपक्षविपक्षव्यवस्था ४३८।५
समवायपदार्थ २९४।१६
समवायिद्रव्य ८०५।८
समुदय ३९१।१६
समुद्रांश ३६४।२५
समुद्रैकदेश ३६४।२३
सम्पूर्णचेतनालाभ २०२।१८
सम्बन्ध ३०५।१०
सम्बन्धसम्बन्ध ४३२।९,१०
सर्वग्रहणप्रसङ्ग २३०।१३
सर्वधर्मनिरात्मता १३१।८,१०
सर्वात्मविज्ञानाहित ७२८।१५
सर्वात्मभाषात्मक २।४
सर्वज्ञाविनाभूत ८६।२२
सर्वात्मसम्बन्धिनोऽनुपलम्भस्य ९३।१५;४४२।१०
सविकल्पक ४५।२३;४६।१
सव्यदक्षिणविपर्यास ४५७।११

सहकारिशक्ति १५९।१
सहचरानुमान ४६२।५
सहानवस्थालक्षण ३७०।५
सहोपलम्भनियम ११८।१६; १२३।१
साकल्य ३४।१
साक्षित्वादि ८१३।४
सादृश्यविशिष्टस्य गोपिण्डस्य ४९०।९
सादृश्यव्यवहार ४९३।१७
साधकतम २९।१०
साधनवाक्य ७३८।१
सानुतन्त्र ५५०।१९
सामग्री ३३।८
सामानाधिकरण्य ५६४।३
सामान्य २८३।१७
सामान्यमात्रे सङ्केतः ५६७।८
सामान्यविशेष ३६९।८
सारूप्य १६९।१; २०५।१०; ६४४।२१
सावयव ३५३।२२
सावयवत्व १०१।५
सास्रवचित्तसंतान ८३९।९
सास्रवचित्तसंतानलक्षणसंसारनिवृत्तिरूपमोक्ष ८३९।६
सुनिश्चितासंभद्बाधकप्रमाण ८९।८
सुषुप्ताद्यवस्था ८४७।१७; ८४८।६, १७
सोमराजा ७२६।४
स्त्रीनिर्वाण ८६५।१३; ८७०।१
स्थासकोशकुशूलादि ७९२।१९
स्थितिस्थापक २७५।७; २७९।४
स्निग्धरूक्षत्वलक्षणप्रकारान्तर २३३।११
स्नेह २७५।२
स्नेहगुण २७८।१९
स्पर्श ३९०।७
स्फोट ७४५।११; ७५४।१३
स्मृति ४०५।१०
स्मृतिप्रमोष ५४।६, १२
स्मृत्याभास ४१०।६
स्याच्छब्द ३।८
स्यात्कार ६९४।११
स्वकारणसत्तासमवाय १०१।५; २२०।१२
स्वपरिणामादल्पपरिमाणकारणारब्धत्वनियम २१५।१७
स्वदर्शनात् स्वामिनोऽनुमानम् ४६२।६
स्वभावहेतुद्वय ४४५।९
स्वभ्यस्ते विषये २०१।१७
स्वरूपप्रयुक्तस्याव्यभिचारस्य ४२२।९
स्वरूपशक्ति १५९।१
स्वसंवेदन ४७।१०
स्वात्मनि क्रियाविरोधात् १८२।१४; १८७।७
हंस ४९९।१३
हस्तसंज्ञादि ५४२।६
हस्तस्फोट ७५६।१२
हिंसा ५९३।१३
हीनगर्भस्थानशरीरविषयादि ८०९।१२
हीनसत्त्व ८६९।८
हीनस्थानपरिग्रहवत्त्व ८१०।२०
हेतुमत् ३५३।१०

§१२. मूल-टिप्पणयुपयुक्तग्रन्थसङ्केतविवरणम् ।

अकलङ्कग्र० परि०—अकलङ्कग्रन्थत्रयपरिशिष्टम् [सिंघी जैन सीरिज् कलकत्ता] ७८९.

अद्वयवज्रसं०—अद्वयवज्रसंग्रहः [गायकबाड सीरिज् बड़ोदा] ४०९.

अद्वयवज्रसं० तत्त्वरत्ना०—अद्वयवज्रसंग्रहतत्त्वरत्नावली [गायकबाड सीरिज बड़ोदा] १२५.

अनागारध०—अनागारधर्मामृतम् [माणिकचन्द्र जैन ग्रन्थ० बम्बई] ७९९.

अनुयोगद्वा० / **अनु० सू०** } अनुयोगद्वारसूत्रम् [आगमोदयसमिति सूरत] २४२, ६०५, ६०९, ६२२, ६३२, ६३६–६३८, ७८२, ७९९–८०१, ८०४–८०७.

अनेकान्तवाद० / **अनेकान्तप्र०** } अनेकान्तवाद प्रवेशः [हेमचन्द्राचार्य ग्रन्थावली पाटन] ५३७, ६२०.

अनेकान्तवादप्र० टि०—अनेकान्तवादप्रवेशटिप्पणम् [हेमचन्द्राचार्य ग्रन्थावली पाटन] ३६९.

अनेकान्तजय० / **अनेकान्त० प०** } अनेकान्तजयपताका [यशोविजय-ग्रन्थमाला काशी] ५१, १४०, ५२६, ५३४, ५३६, ५३७, ५४०, ५४१, ५५३–५५५, ५५९, ५६०, ५६४, ६२०, ६२१, ६४०, ८३८.

अन्ययो०—अन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशतिका स्याद्वादमञ्जर्यन्तर्गता [रायचन्द्र शास्त्रमाला बम्बई] ५६६.

अपोहसि०—अपोहसिद्धिः [एशियाटिक सोसाइटी कलकत्ता] ५५४.

अभि० आलोक०—अभिसमयालोकालङ्कारः [गायकबाड सीरिज् बड़ोदा] ५, १२४, १२६, ३८२, ३८४, ५२४, ८३८.

अभि० कोश / **अभिध०** } अभिधर्मकोशः [ज्ञानमण्डल प्रेस काशी] ८३, १२०, २७२, ३९१, ३९२, ३९५, ६०२.

अभिध० व्या०–अभिधर्मकोशस्य नालन्दाख्या व्याख्या [ज्ञानमंडल प्रेस काशी] ३९२, ३९४, ३९५.
अमरको०–अमरकोशः [निर्णयसागर प्रेस बम्बई] १९९, २०२, ७३८, ८०२.
अलं० चि०–अलङ्कारचिन्तामणिः [जैनेन्द्र प्रेस कोल्हापुर] १, ५९६.
अवयविनिरा०–अवयविनिराकरणम् [एशियाटिक सोसाइटी कलकत्ता] २२८, २३१.
अर्थसं०–अर्थसंग्रहः [निर्णयसागर प्रेस बम्बई] ८७, ५७३, ५७७–५७९.
अष्टश०–अष्टशती अष्टसहस्र्यां मुद्रिता [निर्णयसागर प्रेस बम्बई] ६, १०, १८, २३, ४९, ८९, १०५, १०६, १०९, ११५, ११९, १२३, १२४, १३६, १३९, १५५, २३३, २४३, ३६६, ३६७, ३७१, ३७४, ३८१, ३८८, ४२७, ४३८, ४५४, ४६२, ४८०, ४८७, ५०३, ५०४, ५२२, ५६५, ५६८, ६०१, ६०२, ६०४, ६०५, ६१६, ६७६, ६७७, ६८०–६८२, ७०३, ७०६, ७०८, ७१०, ७२०, ७३०, ७३१, ७३६, ७३८, ७३९, ८०९.
अष्टसह०–अष्टसहस्री [निर्णयसागर प्रेस बम्बई] ६, १०, ११, १७, १८, १९, २२, २३, २९, ४६, ४९, ५३, ७४, ८९, ९७, १०५, १०६, १०९, ११५, ११९, १२३, १२४, १२६, १२७, १२९–१३४, १३६, १३८, १३९, १४१, १४७, १५१, १५५, २१६, २२५, २३०, २३३, २३६, २४३, ३०३, ३०५, ३०७, ३५७, ३६६, ३६७, ३७१, ३७४, ३७५, ३८१, ३८२, ३८८, ३९१, ३९८, ४००, ४०२, ४१७, ४२७, ४२९, ४३८, ४५४, ४६२, ४८०, ४८७, ५०३, ५०४, ५२२, ५३४, ५४०, ५५१, ५५४, ५६५, ५६८, ५७७, ५७९, ५८२, ५८३, ५८४, ५८५–५८७, ६०१–६०५, ६१६, ६२०, ६२३, ६२८, ६४०, ६७६, ६७७, ६८०–६८२, ६८५, ७०३, ७०६, ७०८–७१०, ७२०, ७२३, ७२६, ७३०, ७३१, ७३६, ७३८–७४३, ७८०, ७९१, ८०९, ८११, ८१४, ८२७, ८३३, ८४५.
अष्टसह० यशो० } अष्टसहस्रीविवरणं यशोविजय-
अष्टसह० विव० } कृतम् [जैनग्रन्थप्रकाशक सभा राजनगर] ५८३, ५८४, ६८७.
आत्मत० } आत्मतत्त्वविवेकः [जीवानन्द विद्या-
आत्मतत्त्वविं० } सागर कलकत्ता] ४४३, ८४७.
आत्मानु०–आत्मानुशासनम् प्रथमगुच्छकान्तर्गतम् [प्र० पन्नालाल जैन भदैनी काशी] ३९३.
आदिपु०–आदिपुराणम् [जैनसिद्धान्त प्रकाशिनी संस्था कलकत्ता] ७७८.
आध्यात्मिक०–आध्यात्मिकमतपरीक्षा यशोविजय-ग्रन्थमालान्तर्गता [जैनधर्मप्रसारक सभा भावनगर] ८५२, ८५३.
आप्तप०–आप्तपरीक्षा [जैनसिद्धान्तप्रकाशिनी संस्था कलकत्ता] ४, ५, १९, ८९, ९४, ९७, १०९, ११९, १२४, १३३, १५२, १८२, १८७, १८८, १९०, १९१, २३७, २९५, २९७, २९८, ३०२, ३६४, ३६५, ४९०, ६२४, ६२६, ६४०, ६८२, ७३४, ७३५, ७७६, ८०९–८१३, ८१७–८१९, ८३९, ८४२.
आप्तमी०–आप्तमीमांसा [जैनसिद्धान्त प्रकाशिनी संस्था कलकत्ता] १५, १६, २२, २३, १२४, १३९, १५५, २०९, २३६, ३०५, ३५७, ३६६, ३७४, ३७५, ३८२, ४०१, ५२२, ६००, ६०५, ६०६, ६२३, ६९७, ८१२, ८४३.
आवश्यकनि०–आवश्यकनिर्युक्तिः [आगमोदय समिति सूरत] ८२, ११५, १७३, ६०९, ६२२, ६३२, ६३६, ६३८, ७८२, ७९९.
आव० नि० मलयग०–आवश्यकनिर्युक्तिमलयगिरि-टीका [आगमोदय समिति सूरत] ६०५, ६०६, ६७४, ६८६, ६८८, ६९१, ७९३, ८००.
आव० नि० हरि०–आवश्यकनिर्युक्तिहरिभद्रीयटीका [आगमोदय समिति सूरत] १७३.
आ० वि०–आदर्शपुस्तकान्तर्गता त्रुटिता विवृतिः ६३७.
आर्यरत्नावली–माध्यमिकवृत्तौ निर्दिष्टा । ४८४.
आलापपद्धतिः–देवसेनकृता नयचक्रसंग्रहान्तर्गता [माणिकचन्द्र ग्रन्थमाला बम्बई] २३, ६०६, ६०७.
इष्टोप० टी०–इष्टोपदेशटीका [माणिकचन्द्र ग्रन्थ-माला बम्बई] ६७४.
उत्तरपु०–उत्तरपुराणम् [जैनसिद्धान्त प्रकाशिनी संस्था कलकत्ता] ७७३.
उत्तरा०–उत्तराध्ययनसूत्रम् [आगमोदय समिति सूरत] ६३२, ६४६, ६६९, ७७८, ७९१, ८३०.
उत्तराध्यय० पाइयटीका–उत्तराध्ययनसूत्रस्य शान्त्या-चार्यविरचिता टीका [आगमोदय समिति सूरत] ८६५.
उपायहृदय–उपायहृदयम् [गायकबाड सीरिज़ बड़ौदा] ३१२, ३२१–३२६, ३२९.
ऋग्० पुरुष०–ऋग्वेदस्य पुरुषसूक्तम् [आनन्दाश्रम सीरिज़ पूना] ७७०.
ओघनि० टी०–ओघनिर्युक्तिटीका [आगमोदय समिति सूरत] ८७६.
कठोप०–कठोपनिषत् [निर्णयसागर प्रेस बम्बई] १४७.
कर्मग्र०–कर्मग्रन्थाः [आत्मानन्दसभा भावनगर] ८०१.
कर्मग्र० टी०–कर्मग्रन्थटीका [आत्मानन्दसभा भाव-नगर] ६७४.
कल्पसू०–कल्पसूत्रम् [जैन साहित्यसंशोधक ग्रन्थमाला अहमदाबाद] ८६८.
कशुप०–कशुपोपनिषत् [निर्णयसागर प्रेस बम्बई] १४९.
कात्यायनवार्तिक–कात्यायनप्रणीतं वार्तिकम् ६.
कादम्बरी–[निर्णयसागर प्रेस बम्बई] ११३.
काललोक०–काललोकप्रकाशः [देवचन्द्र लालभाई फंड सूरत] ८५५.

काव्यमी०–काव्यमीमांसा [गायकवाड सीरिज बड़ौदा] ७३८.
काव्यप्र०–काव्यप्रकाशः [बम्बई युनि० सीरिज़] ५६७,५६८,६००.
काव्यप्र० टी०–काव्यप्रकाशटीका [बम्बई युनि० सीरिज़] ६९३.
काव्यानुशा०–काव्यानुशासनम् [निर्णयसागर प्रेस बम्बई] २,५६७.
काव्या० रुद्र० नमि०–रुद्रटकृतकाव्यालङ्कारस्य नमि साधुविरचिता टीका [निर्णयसागर प्रेस बम्बई] ७६४.
काशिका–मीमांसाश्लोकवार्तिकस्य सुचरितमिश्रविरचिता काशिका टीका [त्रिवेन्द्रम] ६९८, ६९९, ७६०.
कूर्मपु०–कूर्मपुराणम् ६३४.
केवलिभु०–केवलिभुक्तिप्रकरणम् [जैनसाहित्य संशोधकपत्रे मुद्रितम्] ८५२–८५५, ८५८.
कौ० ब्रा०–कौशीतकिब्राह्मणम् १४८.
क्षणभङ्गाध्यायः–ज्ञानश्रीकृतः भिक्षुराहुलसांकृत्यायनसत्कः ५५२.
क्षण० सि०–क्षणभङ्गसिद्धिः [एशियाटिक सो० कलकत्ता] ९, ४४५, ४७६.
खंडनखंड०–खण्डनखण्डखाद्यम् [लाजरस कं० काशी] २३७, ४१२.
गच्छा० वृ०–गच्छाचारप्रकीर्णकवृत्तिः [आगमोदय समिति सूरत] ८७६.
गुरुतत्त्ववि०–गुरुतत्त्वविनिश्चयः [आत्मानन्द सभा भावनगर] ६०५, ६८६–६८८, ६९१.
गुह्यसत्र–गुह्यसूत्रम्, बोधिचर्यावतारपञ्जिकायामुद्धृतम् ८४०
गो० कर्मका०–गोम्मटसारकर्मकाण्डम् [रायचन्द्र शास्त्रमाला बम्बई] ८५९,८६२,८७१.
गो० जीव०–गोम्मटसारजीवकाण्डम् [रायचन्द्रशास्त्रमाला बम्बई] ८०१, ८५६, ८५९, ८७४, ८७७.
गौडपादभा०–सांख्यकारिकागौडपादभाष्यम् [चौखम्बा सीरिज़ काशी] १८९,१९०,८१३,८१४.
चतु० श०–चतुःशतकम् [विश्वभारती ग्रन्थमाला शान्तिनिकेतन] १६,८१,८२,८६,८१९,८३९.
चतुशतकवृ०–चतुःशतकवृत्तिः [विश्वभारती ग्रन्थमाला शान्तिनिकेतन] ७९.
चन्द्रप्रभच०–चन्द्रप्रभचरितम् [निर्णयसागर प्रेस बम्बई] १८६.
चरकसं०–चरकसंहिता [निर्णयसागर प्रेस बम्बई] २५, ३०९, ३१०, ३१२–३१४, ३१६, ३१८–३२१ ३२५–३२७, ३३०–३३३, ३३७, ५०३.
चित्सुखी–तत्त्वप्रदीपिका चित्सुखी [निर्णयसागर प्रेस बम्बई] ६३, २३७, २८५, २९२, ४१५, ४२०, ४२९, ४६६, ५३७, ५७०, ६६८, ६६९, ८२४, ८२५, ८२७, ८३१, ८३२.
छक्खंडा–छक्खंडागमः [जैनसाहित्योद्धारक फंड अमरावती] ८००,८०१,८५६.
छन्दोमं०–छन्दोमञ्जरी [जीवानन्द विद्यासागर कलकत्ता] २७८.
छान्दोग्यो०–छान्दोग्योपनिषत् [निर्णयसागर प्रेस बम्बई] १४७, ८२५, ८३०, ८३७.
छान्दो० शा० भा०–छान्दोग्योपनिषत्-शाङ्करभाष्यम् [गीता प्रेस गोरखपुर] ८२५.
जयध०–जयधवलाटीका, धवलाटीकायाः प्रस्तावनाटिप्पणयोः समुद्धृता ६०७, ६२२, ६३८.
जयमं०–सांख्यकारिकायाः जयमङ्गलाटीका [कलकत्ता] ६२७, ६२८, ८१३, ८१४.
जाबाल०–जाबालोपनिषत् [निर्णयसागर बम्बई] ६३४.
जैनतर्कभा० / **जैनतर्कपरि०** / **जैनतर्कप०** } जैनतर्कभाषा [सिंघी जैन सीरिज़ कलकत्ता] २३, ७४, ११६, १५८, ४०७, ४१०, ४११, ४१८, ४२२, ४३५, ४४०, ४४५, ४५९, ४९०, ४९२, ५००, ६१०, ६२१, ६२२, ६३२, ६३६, ६३८, ६५०, ६८६, ६८७, ७९३, ७९९, ८००, ८५४.
जैनतर्कवा०–जैनतर्कवार्तिकम् [लाजरस कं० काशी] २०, २३–२५, ७४, १२६, ४६४, ४८९, ५१३, ५४३.
जैनतर्कवा० वृ०–जैनतर्कवार्त्तिकवृत्तिः [लाजरस कं० काशी] ३६९, ४०७, ४०८, ४४०, ४७२.
जैनेन्द्रव्या०–जैनेन्द्रव्याकरणम् [जैनसिद्धान्तप्रकाशिनी संस्था कलकत्ता] ४४९,६०४,६१७,६४१,७६६.
जैनेन्द्रप्र०–जैनेन्द्रप्रक्रिया पं० बंशीधरकृता [सोलापुर] ६४१.
जैमिनि०–जैमिनिसूत्रम् ५२३, ५४५, ५५१, ५६६, ७०१, ७२२, ७३५, ७७७.
जैमिनिन्यायमाला–[चौखम्बासीरिज़ काशी] ५७६, ५७८, ५७९, ५८२, ७५७.
ज्ञानबि०–ज्ञानबिन्दुः यशोविजयग्रन्थमालान्तर्गतः [जैनधर्मप्रसारकसभा भावनगर] ८३८.
ज्ञानसि०–ज्ञानसिद्धिः वालिद्वीपग्रन्थान्तर्गता [गायकबाड सीरिज़ बड़ौदा] ५४७.
ठाणांगवि०–ठाणांगवित्ती [आगमोदय समिति सूरत] ८६३.
तत्त्वचि०–तत्त्वचिन्तामणिः [एशियाटिक सोसाइटी कलकत्ता] ७१६.
तत्त्वचि० अनु०–तत्त्वचिन्तामणि-अनुमानग्रन्थः [एशियाटिक सोसाइटी कलकत्ता] ४२८, ५३९.
तत्त्वचि० अव०–तत्त्वचिन्तामणि-अवयवग्रन्थः [एशियाटिक सोसाइटी कलकत्ता] २.
तत्त्वचि० व्या०–तत्त्वचिन्तामणिव्याप्तिग्रन्थः ४१९.
तत्त्वचि० शब्द०–तत्त्वचिन्तामणि-शब्दग्रन्थः ७१३, ७२०, ७२६, ७३६, ७५८, ७६१.
तत्त्वबि०–तत्त्वबिन्दुः [अन्नमलय यूनि० सीरिज़] ६८९.

तत्त्वमी०–तत्त्वमीमांसा सांख्यसंग्रहान्तर्गता [चौखम्बा सीरिज़ काशी] ८१६.

तत्त्वयाथा०–तत्त्वयाथार्थ्यदीपनम् सांख्यसंग्रहान्तर्गतम् [चौखम्बा सीरिज़ काशी] ११०.

तत्त्वसं०–तत्त्वसंग्रहः [गायकवाड सीरिज़ बड़ौदा] ७–१०, २०, २३, २५, ४६, ४८, ६८–७०, ७३, ८६, ८७–९०, ९४, ९७, ९८, १०७–१०९, ११२, ११३, ११७, ११८, १२२, १२५, १४२, १४६, १४७, १०३, १५५, १६६, १६८, १९३–१९६, १९८, २०१–२०३, २०५, २०८, २२३–२२८, २३१, २४२, २५१, २५४, २५८, २७५–२७७, २७९–२८१, २८३, २८४, २८७–२८९, २९२–२९४, ३००, ३०१, ३४२, ३४३, ३४६, ३५०, ३५४, ३५८, ३६०, ३६९, ३७३, ३७४, ३७६–३७८, ३८०, ३९८, ४०७, ४३४, ४३६, ४३९, ४४२, ४४४, ४४५, ४५२, ४५३, ४६४, ४६६–४६८, ४८०, ४८९, ४९०, ४९२, ४९३, ४९९, ५०४, ५०५, ५०८, ५१५, ५१६, ५३१, ५३६, ५४३, ५४४, ५४९, ५५२, ५५४, ५५७, ५६३, ६०१, ६२३, ६२६, ६२९, ६३६, ६७५, ६७९, ६८०, ६९८, ७००, ७०२, ७०३, ७०९, ७११, ७१२–७१७, ७२३, ७२९, ७३०, ७३४–७३६, ७४९, ७५०, ७५१, ७५६, ७७०, ७७३, ७७४, ८११, ८१९, ८३९, ८४८.

तत्त्वसं पं०–तत्त्वसंग्रहपञ्जिका [गायकबाड सीरिज़ बड़ौदा] ६, ७, २३, २६, ४६, ८२, ८३, ८६–९२, ९४, ९६, ९८, १०४, १०७, ११३, १२२, १२३, १३१, १४०–१४३, १४५, १४६, १५०, १५३, १८९, २०१–२०३, २१७, २२६, २२९, २३६, २७६, २८४, २८८, ३४१, ३४२, ३४४, ३४६, ३४७, ३५५–३५७, ३६४, ३७७, ३७८, ३८२, ३८३, ३९०, ३९२, ४१०, ४१३, ४४४, ४५१–४५३, ४६४, ४६६–४६८, ४७५, ४९५, ५०२, ५०५, ५४३–५४५, ५४७, ५५१–५५७, ५९६, ६३३, ६३६, ६५८, ७००, ७०९, ७११, ७१३–७१५, ७३०, ७४९, ७५०, ८३९, ८४०, ८४८.

तत्त्वानु०–तत्त्वानुशासनम् [माणिकचन्द्र ग्रन्थमाला बम्बई] ८०१.

तत्त्वार्थभा०–तत्त्वार्थाधिगमभाष्यम् [आर्हत्प्रभाकर-कार्यालय पूना] ३, २३, ११५, ११६, १६५, १७२, २५०, २५४, ५०४, ६०६, ६०९, ६१०, ६२२, ६३२, ६३६–६३८, ६४७, ७८३, ७९९, ८००, ८६३, ८६८.

तत्त्वार्थभा० टी० / **तत्त्वार्थभा० व्या०** / **तत्त्वार्थसिद्ध०** } तत्त्वार्थभाष्यस्य सिद्धसेनीय-व्याख्या [देवचन्द्रलालभाई फंड सरत] ८३, २५४–२५६, ३६९, ४०७, ४११, ४१८, ४५७, ६०६, ६०७, ६१०, ६२२, ६३२, ६३६–६३८, ६७०–६७२, ६८७, ६९४, ६९५, ७५४, ८०६, ८१२, ८२९, ८६८.

तत्त्वार्थराजवा० / **राजवा०** } –तत्त्वार्थराजवार्तिकम् [जैनसिद्धान्तप्रकाशिनी संस्था कलकत्ता] ४, १४, २१–२३, २५–२७, ४६, ५१, ७८, ८१–८३, ८६, ११०, ११५, ११६, १५८, १६५, १७३, २३६, २४७, २५५, २५८, ३०३, ३४१, ३५०, ३६८, ३६९, ३९१, ३९५, ४५७, ६०६, ६०७, ६१०, ६२२, ६३२, ६३६, ६३८, ६४७, ६७२, ६८६, ७५३, ७८७, ७९१, ७९३, ७९९, ८००, ८०६, ८०७, ८१०, ८१२, ८२९, ८५८, ८५९, ८६२, ८ ३, ८६७, ८६८, ८७२, ८७८.

तत्त्वार्थ० श्लो० / **तत्त्वा० श्लो०** } तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकम् [निर्णयसागर प्रेस बम्बई] ४–६, ११, १४, १७–२०, २२, २३, २५, २७, २९, ४०, ४७, ४८, ५०, ५१, ६६, ६७, ७४, ७८–८३, ८६, ८७, ९७, १०४, १०६, १०९, ११५, ११६, १२४, १२७, १३०, १३२, १३३, १३७–१४०, १४२, १४७, १५५, १५८, १७१–१७३, १७६, १७७, १८५–१८७, १८९, १९०, १९८, २०१, २०५, २०९, २१०, २१६, २३९, २४२, २४६, २४७, २५०, २५४, ३०२, ३०३, ३०५–३०८, ३२९, ३३८–३४१, ३४३–३४५, ३४९, ३६४, ३७१, ३७४, ३७५, ३८४, ३९५, ३९८, ४०४, ४०८, ४१०, ४१८, ४३१, ४३२, ४३४, ४३५, ४३९, ४४०, ४४१, ४४३, ४४८, ४५०, ४६८, ४९९, ५०२, ५०४, ५०५, ५१३, ५२२, ५२४, ५२५, ५५९, ५६०, ५६८, ५७०, ५७७, ५७९, ५८२–५८७, ५९३, ६०३, ६०६, ६१०, ६२१, ६२२, ६३०, ६३२, ६३६, ६३८, ६४०, ६६१, ६६४, ६७४, ६८२, ६८५, ६८६, ६९२, ७०३, ७१२, ७१३, ७२०, ७२६, ७३५, ७३६, ७३९, ७४०, ७५२, ७५४, ७५६, ७६२, ७६५, ७८३, ७९०, ७९३, ७९९, ८००, ८०४–८०७, ८११, ८१२, ८४२, ८४५, ८५८, ८६२, ८६३, ८७८.

तत्त्वार्थसारः–प्रथमगुच्छकान्तर्गतः [प्र० पन्नालालजी चौधरी भदैनी काशी] २३, २५, ३२, १५८, १६५, ६०६, ६१०, ६२२, ६३२, ६३६, ६३८.

तत्त्वा० सू०–**तत्त्वार्थसूत्रम्**– सर्वार्थसिद्धिसम्मतसूत्रपाठान्वितम् । ३, २०, २४, १५५, १५८, १७३, २१६, २५०, २५४, ३४०, ४०३, ४०५, ६०५, ६३२, ६४६, ६५१, ६६९, ७८२, ७८७, ७९१, ७९९, ८००, ८०१, ८०६, ८१२, ८३०, ८४१, ८४६, ८६२, ८६३, ८६५, ८६८.

तत्त्वार्थहरि०–तत्त्वार्थाधिगमभाष्यहरिभद्रीया वृत्तिः [आत्मानन्दसभा भावनगर] ६०६, ६०७, ६१०, ६२२, ६३२, ६३६–६३८, ८१२.

तत्त्वार्थाधि० सू०–तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम्, भाष्यसम्मतसूत्रपाठान्वितम् । १७३, २५४, ७८२.

तत्त्वोप०–तत्त्वोपप्लवसिंहः [गायकवाड़ सीरिज़ बड़ौदा] ८, ४०, ५८, ६९, १२६, २१९, ३००, ३४१, ३६०, ३६९, ३७२, ३७७, ४२०, ५२५, ६२८, ६९६, ६९८, ७२५, ७२६, ७२८, ७६२, ७६४.

तन्त्रवा०–तन्त्रवार्तिकम् [आनन्दाश्रम सीरिज़ पूना] ४०७, ५६६–५६८, ५७६, ५७७, ५७९, ५८०, ७५७, ७५८, ७६०, ७६१, ७६७–७६९.

तन्त्रवा० न्यायसु० } तन्त्रवार्तिकस्य न्यायसुधाव्याख्या
न्यायसु० } [चौखम्बा सीरिज़ काशी] ५७४, ५७७, ५७९, ५८२, ५८८, ५९२, ७६८, ७६९.

तन्त्ररह०–तन्त्ररहस्यम् [गायकबाडसीरिज़ बड़ौदा] ४०६, ४०८, ४७९, ४८९, ५०६, ५७७, ५७९, ५८२, ५८३, ५९३, ६६६, ६६७, ६९८ ६९९, ७२२.

तर्कभा०–तर्कभाषा केशवमिश्रकृता २१, २४, २५.

तर्कभा० मो०–तर्कभाषा मोक्षाकरगुप्तकृता [मुनिपुण्यविजयसत्का लिखिता] ४१२, ४२३, ४४३, ५५१, ६०१.

तर्कसं० अनु०–तर्कसंग्रहः अनुमानखण्डम् ८२६.

तर्कसं० दी०–तर्कसंग्रहदीपिका टीका २१, ४९६.

तर्कशा०–तर्कशास्त्रम् प्रीदिङ्नागबुद्धिष्टलॉजिकान्तर्गतम् [गायकबाड सीरिज़ बड़ौदा] ३२३–३३५.

ता० प०–तात्पर्यटीकायाः परिशुद्धिटीका [एशियाटिक सोसाइटी कलकत्ता] ४१९, ४२८.

तैत्ति०–तैत्तिर्युपनिषत् [निर्णयसागर बम्बई] १५१, ८३१.

तैत्ति०–तैत्तिरिसंहिता । ७६१.

तौता०–तौतातितमततिलकम् [सरस्वती भवन काशी] ५६८, ५९३, ७२०, ७५७, ७५९, ७६१.

त्रि० प्रा०–त्रिविक्रमकृतं प्राकृतव्याकरणम् [चौखम्बा सीरिज़ काशी] ७६४.

त्रिलोकसा०–त्रिलोकसारः [माणिकचन्द्र ग्रन्थमाला बम्बई] ८६७, ८७१.

त्रिषष्ठि०–त्रिशष्ठिशलाकापुरुषचरित्रम् [जैनधर्मप्रसारकसभा भावनगर] ८५५.

त्रैलोक्यदी०–त्रैलोक्यदीपकम् ८६७.

दश०–दशवैकालिकसूत्रम् [आगमोदय समिति सूरत] ८६८.

द्रव्यसं०–द्रव्यसंग्रहः [रायचन्द्र शास्त्रमाला बम्बई] ६४६, ६६९.

धम्मप०–धम्पपदम् [महाबोधि सो० सारनाथ] ७७८.

द्वात्रि०–द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशतिका यशोविजयकृता [जैनधर्मप्रसारकसभा भावनगर] ८५४, ८५५.

द्रव्यानुयोगत०–द्रव्यानुयोगतर्कणा [रायचन्द्रशास्त्रमाला बम्बई] २५४,

धर्मप०–धर्मपरीक्षा अमितगतिकृता ७७३, ७७८.

धर्मबि० टी०–धर्मबिन्दुटीका [एशियाटिक सो० कलकत्ता] ८२४.

धर्मसारप्रकरणम्–स्याद्वादरत्नाकरे उद्धृतम् । ४५५.

धर्मसं०–धर्मसंग्रहणी [आगमोदय समिति सूरत] २५४, ६४०, ८२४.

धर्मसं०–धर्मसंग्रहः [ऑक्सफोर्ड युनि० सीरिज़] ६०२, ८४६, ८५६.

धर्मसं० वृ०–धर्मसंग्रहणीवृत्तिः [आगमोदय समिति सूरत] ५५३.

धवला० टी० } धवलाटीका [जैन साहित्योद्धारकफंड
छक्खंड० टी० } अमरावती] ५९९, ६०६, ६०७, ६२२, ६३२, ६३३, ६३६, ६३८, ६५६, ६५७, ७३५, ७३९, ८००, ८०२, ८०३, ८०६, ८०७, ८५६, ८७४, ८७७.

धवला० टी० वेदनाखं०–धवलाटीकायाः वेदनाखंडः मुद्रितधवलाटीकायाः प्रस्तावनायामुल्लिखितः ६०६.

ध्वन्या० टी०–ध्वन्यालोकस्य लोचनटीका [निर्णयसागर प्रेस बम्बई] ७४९.

नन्दि० मलय०–नन्दिसूत्रमलयगिरिटीका [आगमोदय समिति सूरत] ४६६, ५४८, ६७४, ८६५–८६७.

नयचक्र } नयचक्रसंग्रहः [माणिकचन्द्र ग्रन्थमाला
नयचक्रसं० } बम्बई] २३, ६०६, ६१०, ६२२, ६३२, ६३६, ६३८, ६८६.

नयचक्रवृ०–नयचक्रवृत्तिः लिखिता [श्वे० मन्दिर रामघाट काशी] ३६९, ३७१, ४५४, ४६२, ५३७, ५५३, ६०६, ६०७, ६२८, ६३६, ६३८, ७३९, ८००.

नयप्रदीपः–यशोविजयग्रन्थमालान्तर्गतः [जैनधर्मप्रसारक सभा भावनगर] ६०६, ६९२, ७९३.

नयरहस्यम्–यशोयिजयग्रन्थमालान्तर्गतम् ६०६.

नवतत्त्व०–नवतत्त्वगाथा ६६९.

नयविव० } नयविवरणम् प्रथमगुच्छकान्तर्गतम् [प्र०
नयवि० } पन्नालाल चौधरी भदैनी काशी] ४७९, ४८९, ५०६, ६०६, ६१०, ६२१, ६२२, ६३२, ६३६, ६३८, ७०१–७०३, ७२१, ७९३.

नयोप० वृ०–नयोपदेशवृत्तिः यशोविजयग्रन्थमालान्तर्गता १४०, १४१.

नाट्यशा०–नाट्यशास्त्रम् [गायकवाड सीरिज़ बड़ौदा] ७३७, ७५६, ७६४.

नियम०–नियमसारः [जैनग्रन्थरत्नाकर बम्बई] ८०१, ८४५.

नैरात्म्यप०–नैरात्म्यपरिपृच्छा [विश्वभारती शान्तिनिकेतन] ६३३, ६८४, ८४०.

नैषध०–नैषधीयं चरितम् [वेङ्कटेश्वर प्रेस बंबई] ७७२.

नैषध० टी०–नैषधीयचरितटीका [वेङ्कटेश्वर प्रेस बम्बई] ७७३.

न्यायकलि०–न्यायकलिका [सरस्वतीभवन काशी] १५७, ३१०, ३१२–३१६, ३१८–३३२, ३३५, ४१९, ४३१, ४४२, ४४३, ४९६.

न्यायकु०–न्यायकुसुमाञ्जलिः [चौखम्बा सीरिज काशी] २४, ९८, १०२, १५९, २०५, ४०७, ४४४, ४४५, ४८९, ४९६, ४९७, ५१३, ५१६, ५१८, ५३६, ५७७, ५७९, ५८०, ५८८, ६०५, ६७२, ६८६, ७२७.

न्यायकु० प्रका०–न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकाशः [चौखम्बा सीरिज़ काशी] २.

न्यायकुमु०–न्यायकुमुदचन्द्रः प्रस्तुत ग्रन्थः ४२०, ६१३, ६३३, ६८२, ६८५.

न्यायको०–न्यायकोशः [बम्बई युनि० सीरिज़] २८२, ६९३.

न्यायदी०–न्यायदीपिका [जैनसिद्धान्त प्र० संस्था कलकत्ता] २५, ४१०, ४१८, ४३५, ४४०.

न्यायपरि०–न्यायपरिशुद्धिः [चौखम्बा सीरिज़ काशी] ५८२, ७२६.

न्यायप्र०–न्यायप्रवेशः [गायकवाड सीरिज़ बड़ौदा] ४६, ६९, ४३४, ४३५, ५८८, ६०१, ६७९,

न्यायप्र० वृ०–न्यायप्रवेशवृत्तिः ४६, ३३३, ४३८, ५३४.

न्यायप्र० वृत्तिपं०–न्यायप्रवेशवृत्तिपञ्जिका २, ६, ५३४, ५३६.

न्यायबि०–न्यायबिन्दुः [चौखम्बा सीरिज़ काशी] २३, २४, ४६, ४७, ५१, ६९, १२०, १६६, २०५, ३७०, ३८२, ४३५, ४३९, ४४४, ४५०, ४६२, ५२३, ५२८, ५९८, ५९९, ६२७, ६७९, ६८१, ८५३.

न्यायबि० टी०–न्यायबिन्दुटीका [चौखम्बा काशी] २०, २३, २५, २६, ४८, ५०, ४०६, ४१९, ४३६, ४३८, ४८७, ५२३, ६६१, ६८०, ६८२.

न्यायबि० टी० टि०–न्यायबिन्दुटीकाटिप्पणी [बिब्लोथिका बुद्धिका रशिया] ४६, १४० ५२५.

न्यायबो०–तर्कसंग्रहस्य न्यायबोधिनी टीका [निर्णयसागर बम्बई] २५.

न्यायभा०–न्यायभाष्यम् [गुजराती प्रेस बम्बई] २. ३, ९, १६, १८, १९–२३, २५, २७, २८, ४२, ७६, ७९, ८७, ९७, १०९, १२७, १३९, १५०, १५६, १८२, १९३, १९४, २०८, २२०, २२४, २३४, ३०९–३३५, ३३७, ३४७, ३४८, ४११, ४९६, ५०३, ५१२, ५३५, ५३६, ५३९, ५६९, ५८८, ६०१, ६६७, ७१५, ७२०, ७५०, ८२४, ८३१, ८३४–८३६, ८३८.

न्यायम० } –न्यायमञ्जरी [विजयानगरं सीरिज़ काशी]
न्यायमं० } ६,७,१५,१६,१८,२०,२१,२४,२८–३०, ३२–३८, ४१–४५, ५१, ५४, ६०–७३, ७७, ७९,८२, ८६, ९८,१०७, १०९, १२४, १२६, १२९, १३३, १३९, १४०, १४७, १४९, १५३, १५५, १५६, १५८, १५९, १६६, १७२, १७७, १९३–१९६, २०१, २०५, २०८, २२४, २४०, २५९, २८८–२९०, ३१०,३१२–३१५, ३१७–३३२, ३३४–३३७, ३३९, ३४०, ३४२, ३४६, ३४७, ३४९, ३५७, ३७६, ३८०, ३८१, ३८४–३८६, ३८८, ४०१, ४०८, ४११, ४१६, ४१९, ४२२, ४३१, ४३८, ४४२, ४४६–४४८, ४६४, ४६७–४७२, ४७७,४७८, ४८१, ४८२,४९१–४९३, ४९५–४९९, ५०९–५१२,५१४–५२०, ५३१–५३५, ५३७, ५३९–५४२, ५४४–५४८, ५५०, ५५३, ५६१–५६४, ५६९, ५७०, ५७३, ५७४, ५७७, ५८१, ५८३, ५८९, ५९३, ५९६, ५९८, ६६१, ६६४, ६८९, ७०३–७०५, ७०८, ७२३, ७२५,७२८, ७२९, ७३१, ७३८, ७५०–७५२, ७५५, ७५७, ७५८, ७६१, ७६८, ८०९, ८१४, ८२०, ८२३, ८२५, ८३१, ८३३–८३७.

न्याय० मा० } न्यायरत्नमाला [चौखम्बा सीरिज़
न्यायरत्नमा० } काशी] ४१९, ४२३, ४२८, ३१, ५७७, ५७८, ५९३, ६९८, ७०१–७०३, ७११, ७१४, ७१५, ७४२.

न्यायमुखप्रकरणम्–तत्त्वसंग्रहपञ्जिकायामुद्धृतम् ४३५.

न्यायलीला०–न्यायलीलावती [निर्णयसागर बम्बई] २, ६०, ९७, १०९, २१४, २२८, २४०, २७८, ४१९, ४४३, ५०१, ५१२, ५३१, ७२९.

न्यायली० कण्ठा०–न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम् [चौखम्बा सीरिज़ काशी] २८२.

न्यायली० प्रकाश–न्यायलीलावतीप्रकाशः [चौखम्बा सीरिज़ काशी] २४१.

न्यायवा०–न्यायवार्तिकम् [चौखम्बा काशी] १६, १८, २१–२३, २५, २८, २९, ३४, ७५–७७, ७९, ८२, ९८, ९९, १०७, १०९, १३९, १५६, १५८, १९४, २०८, २२४, २२९, २६९, २८४, २९५, ३१०–३२५, ३२८, ३३०–३३४, ३४०, ३५७, ३८७, ४०६, ४११, ४२८, ४३४, ४६२, ४६८, ४९६, ५१२, ५३५, ५३६, ५५९, ५६१, ५६२, ५६४, ५६९, ५८८, ६४६, ६६७, ७०३, ७०८, ७२०, ७३०, ७३८, ७५०, ७५७, ७५८, ८३३–८३६, ८३८.

न्यायवा० ता० } –न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका
न्यायवा० ता० टी० } [चौखम्बा सीरिज काणी]
६, २०, २७, २९, ४०, ४६, ५१, ५४, ५६, ६०–६३, ७५–७७, ८२, ९८, ९९, १०७, १०९, १२९, १३९, १५६, १५८, १९३, १९४, २०५, २२४, २२८, २२९, २३६, २९५, ३१०, ३१३, ३१८–३२०, ३२३, ३८०, ४०८, ४०९, ४१४, ४१९, ४२७, ४२८, ४३८, ४४२, ४४६, ४४८, ४५०, ४६१, ४६२, ४९६, ५१६, ५१८, ५१९, ५२६, ५३४, ५४०, ५५९, ५६०, ६६७, ७०८, ७१६, ७३८, ७५२, ७५८, ७६१, ८३४, ८३५.

न्यायवि०–न्यायविनिश्चयः अकलङ्कग्रन्थत्रयान्तर्गतः [सिंघी सीरिज़ कलकत्ता] १७, ४०, ७३, ९३, १२३, १२९, १३९, १६६, १६८, १७१, १७८, १८५, १८६, १८९, २०९, २२७, २२८,